

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Інститут журналістики

кафедра історії журналістики

МАТЕРІАЛИ
ДО ЕЛЕКТРОННОЇ ХРЕСТОМАТІЇ
З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ
ЖУРНАЛІСТИКИ ХХ ст.

Київ – 2012

Матеріали до електронної хрестоматії з історії української журналістики
XX ст. / уклад. Волобуєва А. М. / за наук. ред. Сидоренко Н. М. — К.,
2012. — 802 с.

Науковий керівник проекту
д. філол. н., проф. Сидоренко Н. М.

©Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2012

©Інститут журналістики, 2012

ЗМІСТ

Вступ.....	7
Аверченко А. Біля письменності.....	9
Аверченко А. Зворотній плагіат.....	11
Аверченко А. Повернення кореспондентки.....	14
Багрянний І. Ми стоїмо плечима до плечей і світ відчинимо, як двері!.....	19
Винниченко В. Імперіалістичне шило в «пролетарському» мішку.....	24
Винниченко В. Істинноруські більшовики і синки України.....	27
Винниченко В. Поворот на Україну (Скорочено).....	29
Гехтер М. Наші товариства 1913 р.	60
Гехтер М. Освіта чи муштра?.....	73
Гехтер М. Українство в шкільній справі.....	75
Грінченко Б. Двоє рідних.....	83
Грінченко Б. 9 січня.....	85
Грінченко Б. Д. Листи з України Наддніпрянської (уривки).....	86
Грінченко Б. Тяжким шляхом.....	91
Грушевський М. Вільна Україна.....	121
Грушевський М. 250 літ.....	132
Грушевський М. До наших читачів.....	139
Грушевський М. До наших читачів у Росії.....	150
Грушевський М. Очищення вогнем.....	157
Грушевський М. Про українську мову і українську школу.....	160
Грушевський М. «Святі права».....	193
Грушевський М. Українська самостійність і її історична необхідність.....	196
Євшан М. Боротьба генерацій і українська література.....	202
Євшан М. Плач над упадком літератури.....	216
Євшан М. Проблеми творчості.....	223
Євшан М. Релігія Шевченка.....	233
Єфремов С. Відгуки з життя та письменства.....	242

Єфремов С. Лист без конверта.....	274
Єфремов С. Мартиролог українського слова.....	279
Єфремов С. Муравйов.....	298
Коцюбинский М. М. Згадки про Романа Сембратовича.....	305
Коцюбинский М. М. Іван Франко.....	314
Курдидик А. [Передова стаття тижневика «Наше життя»].....	324
Маковей О. Вдячний виборець.....	328
Маковей О. К. В. Д.	331
Маковей О. Криваве поле.....	333
Маковей О. Мухолап.....	334
Маковей О. Як Шевченко шукав роботи.....	341
Маланюк Є. Річниця Березолу.....	350
Міяковський В. З культурного життя в Росії.....	357
Міяковський В. Культурні здобутки.....	362
Ніковський А. Культура в мішку.....	376
Ніковський А. Ослине копито.....	378
Ніковський А. Преса.....	380
Петлюра С. До практичних завдань українства.....	385
Петлюра С. Критика чи деморалізація.....	396
Петлюра С. Про жорсткий закон 1876 року.....	401
Петлюра С. Про переоцінку.....	406
Плчїлка О. Дмитро Яворницький (Еварницький).....	417
Пчїлка О. До малих читачів «Молодої України».....	419
Пчїлка О. Пам'яті Миколи Лисенка.....	420
Пчїлка О. Сорочинська справа.....	452
Редакція. [Передова стаття «Літературно-наукового вісника»].....	460
Самійленко В. Вже не можу вдержатись.....	469
Самійленко В. Весняний спів.....	471
Самійленко В. Гостра стаття.....	473

Самійленко В. Заклопотаний росіянин.....	476
Самійленко В. Ідеальний публіцист.....	477
Самійленко В. Поет-фейлетоніст.....	478
Самійленко В. Про душі, про п'яти та інші цікаві речі.....	480
Самійленко В. Розмова.....	484
Самійленко В. Розмова.....	486
Самійленко В. Сміливий чоловік.....	510
Самійленко В. Сон.....	511
Самійленко В. Я видаю газету.....	511
Самійленко В. Якби тепер устав Тарас.....	517
Самійленко В. Як я перейшов од слова до... думки.....	518
Самчук У. [Передова стаття журналу «Арка»].....	528
Сверстюк Є. На свято жінки.....	531
Українка Леся. Веселий пан.....	543
Українка Леся. Додаток від впорядчика до українського перекладу книжечки «Хто з чого жиє».....	544
Українка Леся. Казочка про край царя Гороха.....	548
Українка Леся. Малорусские писатели на Буковине.....	549
Українка Леся. Новые перспективы и старые тени («Новая женщина» западноевропейской беллетристики).....	564
Українка Леся. Пан народовець.....	591
Українка Леся. Пан політик.....	592
Українка Леся. Практичний пан.....	593
Франко І. Володимир Самійленко.....	598
Франко І. Одвертий лист до гал[ицької] української молоді.....	600
Франко І. Подуви весни в Росії.....	610
Франко І. Поза межами можливого.....	641
Франко І. Принципи і безпринципність.....	652
Франко І. «Ruthenische Revue».....	659

Хвильовий М. Україна чи Малоросія.....	663
Черкасенко С. З українського життя	718
Черкасенко С. «Молода Україна».....	750
Черкасенко С. Недоречна сором'язливість.....	755
Черкасенко С. «Маленький фейлетон: Нова часопись».....	766
Шаповал М. Еволюція.....	769
Шаповал М. Одкрито карти!.....	776
Шлемкевич М. Консолідація душ.....	783
Шлемкевич М. Орган громадської думки (ідеї до філософії публіцистики).....	786
Шлемкевич М. Оркестра без нот і диригента (Кілька завваг до дискусії про пресу).....	795
Список використаних джерел.....	802

ВСТУП

До книги матеріалів до електронної хрестоматії з історії української журналістики ввійшли публіцистичні тексти ХХ ст. провідних українських публіцистів, надрукованих в газетах і журналах зазначеного періоду. Також у роботі використано матеріали хрестоматій: «Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ століття», укладена Н. М. Сидоренко та «Історія української преси», упорядкована О. Г. Мукомелою.

АРКАДІЙ АВЕРЧЕНКО (1881–1925)

Аркадій Аверченко (15(27).03.1881, Севастополь – 13.03.1925, Прага, Чехія) – російський прозаїк, драматург, публіцист.

Народився у купецькій сім'ї. Навчався у Севастопольській гімназії, школі живопису в Харкові. Працював у Луганську писарем транспортної контори Брянських кам'яновугільних копалень, конторником і бухгалтером у Харківському відділенні того ж підприємства.

Аверченко дебютував у літературі оповіданням «Як мені прийшлося застрахувати життя» (Южный край. – Х., 1903). Друкувався у «Харьковских губернских ведомостях». У Харкові заснував і редагував журнали «Штык» (1906, вийшло 9 номерів) та «Меч» (1907, вийшло 3 номери). 1907 р. приїхав до Петербурга, друкувався у газеті «Свободные мысли», «Журнале для всех». Разом із видавцем М. Г. Кронфельдом видавав журнал художньої сатири нового типу «Сатирикон» (1908–1913). У 1913–1918 рр. видавав журнал «Новый сатирикон».

Головною у довоєнній творчості Аверченка була тема дитинства; збірники його оповідань в 1910-х рр. стали книгами для сімейного читання. Подією у літературному житті стали й «Оповідання для тих, хто виздоровлює» (1912).

Під час Першої світової війни за власним бажанням поїхав на фронт як військовий кореспондент. Привітав лютневу революцію, але не сприйняв жовтневий переворот. Після закриття «Нового сатирикона» Аверченка почали цькувати за його антибільшовицькі настрої. Він переїхав до Москви, відтак вирушив до Харкова, Києва, де виступав на вечорах гумору. У червні 1919 р. виїхав до Криму, де брав участь в організації незалежної преси у Севастополі. У газеті «Юг» (з березня 1920 р. – «Юг России») друкував оповідання та фейлетони, що увійшли до його кращих збірок емігрантського періоду: «Нечиста сила» (Париж, 1920), «Дюжина ножів» (Париж, 1921), «12

портретів» (Париж, 1923). Провідним жанром у творчості Аверченка став портрет у «стилі будуар» – серія зображень перших осіб у Совдепії, що являли «дещо середнє між галереєю предків та альбомом карток антропометричного бюро при розшукному відділенні».

У Криму Аверченко не сховався від радянської критики. 15 листопада 1920 р. разом з частинами врангелівської армії він відплив до Константинополя. Пізніше жив у Софії, Празі, Берліні; друкувався у багатьох часописах.

В останні роки йому були притаманні ностальгічні настрої. Помер у Празькій міській лікарні внаслідок хвороби серця. Його твори у перекладі українською мовою друкувалися в «Літературно-науковому віснику», газетах «Буковина», «Діло».

Українська журналістика в іменах. – Вип. III. – С. 6–7.

БЛЯ ПИСЬМЕННОСТІ

В останні дні нашумів циркуляр народного просвітництва про міри проти спаду письменності.

Однак, нашумів то він порівняно не дуже. Ніхто нібито не здивувався тому, що у нашій середній школі існує деякий перебір малописьменності. Нібито це само собою і ніхто іншого не очікував.

Зрозуміло, що за цим поглядом прихована злорадна думка: ну, звичайно ж, яка може бути письменність за «цих» порядків? Хіба у викладачів залишається час та натхнення на насадження письменності, якщо доводиться більшу частину своєї енергії витратити на субординацію та потішний строй.

Але, не дивлячись на всю очевидну природність такої злорадної думки, я маю зізнатися, що в питанні письменності, або, якщо хочете безписьменності в середній школі, я дотримуюся погляду оптимістичного.

Я не бачу ніякого «спаду». По тій простій причині, що не бачив ніякого підйому.

Спад у порівнянні з чим? Середня школа пише гірше, ніж раніше... але коли вона писала краще?

Звичайно, переді мною немає тією купи канцелярських матеріалів, які накоплені в центральних шафах міністерства і шляхом середніх цифр за п'ятибальною шкалою наглядно доводять, що раніше середня школа писала на трійку з плюсом, а зараз вона пише на трійку з двома мінусами чи двійку. Мабуть, з точки зору цих цифр і є деякий «спад», який механічно викликав появу циркуляру.

Мої «данні» винятково побутові: спогади та спостереження. Я пам'ятаю, що у творі на атестат зрілості один мій колега (зараз займає видне місце у міністерстві юстиції) написав «ещё» з «о» на кінці. Інший екстерн надзвичайно розумний і здібний, людина вже не молода, раптом засумнівався як треба писати слово: «государственный» – з однією «н» чи двома. Не дивлячись на сум'яття та хвилювання під час екзамену, він мав сміливість витягти жовтий рубль і подивитися як там викладений відомий текст: «Государственный кредитный билет». Чи він осліп від хвилювання, чи втрутився сам нечистий, але йому здалося, що на рублі надруковано слово «государственный» з однією «н». Ця помилка була дуже підкреслена червоним чорнилом і пам'ятаю, у нас говорили, що через неї йому знизили оцінку з 5 на 4.

Хто в гімназії проявляв здатність і здібність писати грамотно, той її і проявляв. А хто писав безграмотно, той і гімназію з цією звичкою успішно закінчив, хоча і писав «ещо».

Даремно думають, що від списування з книжки чи багатописання творів на різні теми, окрім чисто-літературних, розвинеться талант до орфографії. У кого немає цього таланту, той все життя буде сумніватися і путатися в «ъ» та

«е», двох «н», м'якому знаці в невизначених відмінюваннях перед «ся», вже не кажучи про прокляті розділові знаки.

Та й що таке орфографія, як не комплекс довільних, по суті, умовностей, домовлень, навиків? Якщо «Новое Время» пише «Одеса», «преса», «комисия», бажаючи наплювати на всі подвійні літери, то як він пише грамотно чи безграмотно?

А з іншого боку ми всі пишемо «офіційно», «офіціоз» з двома літерами «ф», але ніхто не наважиться написати слово «офіцер» з двома літерами «ф» хоча корінь явно той же і «в оригіналі, тобто в європейських мовах (крім польської, яка так само заперечує подвійні літери) ці подвійні «f» збережені скрізь.

Але ці слова іноземні, про які можна «домовитися». В такому разі, як пишеться російське слово «объусловить» – з ером чи без ера? А «съусьтъ»? А «сумашедшій»?

Чи правильно сказати: «смогу», «сможешь» і т. п., як в останні роки пишуть усі газети? Це доконаний вид від дієслова «мочь» – яким же буде його невизначене відмінювання? Очевидно «смочь»?

А чи грамотне горезвісне словечко «виявити», якого немає у російській мові і яке, тим не менше, настільки приклеїлося до газетних статей, що навіть я багатогрішний, боюся двічі ним обмовився.

Будемо короткослівні. Безграмотному не допоможе ніякий циркуляр. А грамотному не зашкодить ніякий циркуляр. Відповідно, все як і раніше... успішно.

Киевская жизнь. – 1912. – № 34. – С. 3

ЗВОРОТНІЙ ПЛАГІАТ

Якщо я вкраду чужий твір і видам його за свій, то це буде плагіат звичайний, прямий плагіат.

Але якщо я сам напишу твір і видам його за чужий, то як це буде називатися? Очевидно, зворотнім плагіатом.

Наприклад. Є у Шуберта «незакінчена симфонія», яка складається з двох частин. Немає нічого легше, як приписати ще дві частини – приблизно скерцо і фінал, – та заявити публіці, що в одному каравані-сараї в Самарканді, який тулиться серед руїн давньої мечеті, знайдено закінчення симфонії Шуберта.

Це зробити так легко, так легко, що єдиною причиною того, що це не зроблено досі, на мою думку, є невігідність цього зворотнього плагіату.

Ну, добре, закінчу я симфонію Шуберта, інсценую знахідку в Самарканді, чи на Ньюфаундленді, видам у світ, її зіграє сам Нікіш на філармонічному оркестрі, публіка буде ахати і охати, який Шуберт був талановитий, – а я то при чому буду? Мені то що дістанеться, окрім розуміння того, що і я талановитий не менше за Шуберта?.. З цього розуміння шуби з ломбарду не викупиш, та й сам покійник Шуберт за життя не дуже багато виручав за свою геніальність...

Ось чому зворотній плагіат закінчення «незакінченої симфонії» ще чекає свого безкорисного героя.

Але практика вже дала реалізований випадок зворотнього плагіату, коли він виявився вигідним. Із листа О. Купріна в «Російському слові» видно, що якийсь Раптоф, власник видавництва «Таємниці життя» (між нами кажучи, непристойне видавництво!) закінчив іншу незакінчену симфонію «Ключі щастя» пані Вербицької.

Вона випекла вже чотири частини цього торта, який посмакували всі старі діви, від трьох до шестидесяти трьох років, і збиралася вже випекти п'ятій, аж раптом її випередив граф Аморі, він же видавець «Таємниць життя» Раптоф.

Власне кажучи, що пані Варбицькій. Вона погорює, погорює, що вкрав у неї літературний громила п'яту частину за допомогою зворотнього плагіату, а потім подумає, сяде, та й напише шосту.

А він сьому.

А вона восьму.

А він дев'яту.

А вона десяту.

Купрін бачите написав «Яму». Про літературні переваги її давайте краще не розповсюджуватися. Але успіх вона мала. Той особливий, специфічний успіх, який попахує скандальчиком. Дія відбувається... ну одним словом, в чайному будиночку, і герої її щось типу гейш.

Природньо, що якщо пішла «Яма» одна, то піде і ще одна. Навіть ще краще: марка вже зарекомендована в публіці.

П. Рапгоф це зрозумів і, не кажучи поганого слова, раз і в кишеню п. Купріна з наміром витягнути «Яму» і залучити її до своїх «Таємниць життя!».

А п. Купрін хвать його за пальці, в той самий момент, коли вони ворушились біля його «Ями»!

Звичайно ж, п. Купрін, по ходу справи вступився вже і за «шановну» пані Вербицьку, у якої п. Рапгоф прямо перестворив її «Ключі щастя».

Бідна шановна пані Вербицька!

Бідний шановний п. Купрін!

Раптоф не зівай! Перетворюй їх! Запузирюй «Таємниці життя»! Клади їх на дві лопатки зворотнім плагіатом!

А як здобудеш навичок, перествори, брат, Пушкіна, видай свій твір за його, а сам скромно відійди у куток...

Киевская жизнь. – 1912. – № 2. – С. 5

ПОВЕРНЕННЯ КОРЕСПОНДЕНТКИ

Дррр!..

Це раптом загув знайомий тріск знайомого мотору на знайомому аероплані, на якому шість тижнів тому полетіла на театр війни моя добра знайома Лелічка Пташкополіткіна, як власний кореспондентка, відправлена одразу від «Ржищевского Курьера», «Овручского телеграфа» та «Махновских вечерних ведомостей».

Її забезпечили грошима, бензином, сардинами, смаженою куркою та інструкцією побільше телеграфувати, не соромлячись тарифів.

Але за п'ять тижнів від неї була одна телеграма з Трогова, наступного змісту:

«Сардини виявилися тухлими, Курка була тверда, мабуть, підмінили півнем, ентузіазм населення безмежний».

І більше нічого. Ніби води в рот набрала, чи вбили її, чи забрали в гарем. «Махновские вечерние ведомости» скоро примирилися з цим загадковим мовчанням, і стали отримувати телеграми від Лелічки Пташкополітної, без допомоги проволочки та розсильного, а з допомогою ножиць і клею.

Але інші зацікавлені газети, менш звичні до такого способу отримання телеграм, дуже засмучувалися, і благали мене, як доброго знайомого Лелічки, знайти де-небудь її сліди і спонукати її телеграфувати.

Я телеграфував в усі сторони мерам, начальникам штабів, кореспондентам іноземних газет, але у відповідь отримував уривчасті і загадкові відомості такого роду.

Люле-Бургас, 47 берлист. Летіла, летіла і сіла. Посиділа, знову полетіла, летіла, летіла і сіла.

Черкеській, 82 евеньсерп. Чутно канонаду знярядь, що облягають Адріанопіль.

Адріанопіль, 113 рамазана. Чутно канонаду знярядь, що втікають від Черкесії.

Нарешті, одне повідомлення містило більш-менш конкретні дані.

Константинопіль, 365 помідора. Над Ільдіз-кіоском вночі пролетів аероплан, у якому, після освітлення його гігантським прожектором, сиділа жінка в костюмі велосипедиста. Таємнича пасажирка скинула на дах Ільдіз-кіоску бомбу. Негайто зібралася військова нарада, на якій спеціально запрошений німецький артилерист впізнав, у цій бомбі порожню коробку з-під сардин. Постановлено бомбу віддати у музей при комітеті «Єднання і Прогрес», а авіаторшу виловити і заперти до колишнього султана Абдуль-Гаміда, як неvistачаючу до дюжини дружини, якщо вона того заслуговує по віку. У протилежному випадку, заслати туди ж, звідки вона взялась.

Але і в тому ж детальному повідомленні сліди кореспондентки зникли в пучині балканських телеграфних новин, які так прославилися за короткий час своєю безумовною точністю.

Ми були у відчаї, а більше усіх я. Тому що... ну, одним словом, ми були з нею друзі...

Можете собі, тому, уявити мою радість, коли за вікном почулося шипіння та визг «нашого» пропелера, і через хвилину повільну планерним спуском на двір спустився наш аероплан «Стрекач», а ще через хвилину Лелічка Пташкополіткіна з моїх обіймів упала в знеможі в крісло і млосно прошепотіла:

– Коньяку!..

Доки я наливав у склянку, вона млосно привідкрила одне око і, побачивши на етикетці пляшки тільки дві зірочки, млосно покачала головою і, прошепотіла:

– Чотири!

Знаючи характер і смак Лелічки, я миттю здогадався, що вона від втоми та пережитих вражень надає перевагу коньяку поміцніше.

І дійсно, повільно висосавши одну склянку, вона привідкрила два ока і вже твердим голосом сказала:

– Ще!

Після третьої склянки, життя повернулося в її онімлі кінцівки, вона закрутилася як чарівна Фатіма в «Чорному тюрбані» і заспівала:

Якщо хочеш насолоду зі мною відчутти,

Вези мене до Ротсу обідати,

Якщо хоче всю правду дізнатися, –

шампанське мені замов...

Звичайно ж, довелося за рахунок її складчини виконувати всі її забаганки, в очікування сенсаційних новин.

І коли шампанське, по усім розрахункам, мало б розв'язати язика, вона на моє обережне питання:

– Чому ж ти, дорогенька, так мало телеграфувала?

Відповіла:

– Яка ж ти, братику, гавань Дураццо! Що я могла телеграфувати, окрім брехні? Ось я, не була дурепою, аероплан на зберігання в ломбард завезла, а сама приютилася в готелі «Не сумуй, жандарм!», і на ваші загальні грошки чудово гульнула! А коли в гаманці вже наставав світанок, я сіла на аероплан і – me voila!..

– Однак, – боязко намагався я заперечити, - щось таки ти ж бачила, чи хоч чула про військові дії?.. Як не як, чотири держави проти п'ятої...

– Військові дії?.. Лелічка видала дуже презирливий звук, цілком неприйнятний у вітальні, але до відомої міри виправданий у відомій кімнаті. – Військові дії? А чи знаєш ти, що у нас там говорили, що Ікс-паша, Ігрек-паша та Зет-паша отримали від австро-германського консорціуму великий бакшиш, щоб дати себе перемогти у цій війні... Переможені вже отримали контрибуцію за рахунок переможців, і ще отримають... А переможці потраплять в безоплатну кабалу до європейських банків і будуть облизуватися, дивлячись, як будуть стригти шерсть з болгарських вівчарів, сербських свинопасів, грецьких коринкодлів та чорногорських... ось тільки

не знаю чим зараз промишляють чорногорці... хіба що служать статистами в драмах свого повелителя... Вся ця бутафорська війна тільки гігантська конверсія боргу отаманової імперії, фінансовий трансфер з рахунків минулого на рахунки майбутнього...

– Чекай, чекай! – зупинив її я. – А ці трупи, ці зруйновані міста, ці потоки крові – теж бутафорія?

Лелічка зморщилася: як жінка добра, вона не любила згадувати про неприємні речі.

– Це необхідні винятки... Однак, мій любий Дураццо, хіба ти не розумієш, що і тут дуже багато Брехні... Зрозуміло, що в бою не без шкоди, але справа не в тому, що сам бій не дуже то й... все більше в полон беруть. Помітив? Звичайно, і тут не без інструкцій. Мигнули кому треба: ви, друзі, битися-то бийтесь, тільки не дуже скаженійте, не варто... намагайтеся один одного навиворіт, та й в полон!..

Бачачи, що у цьому стані Лелічка Пташкополіткіна може домовитися і до створення світу, я не став їй перечити, я почекав поки вона заснула на дивані сном невинного немовляти, і тоді на закуску поринув у пізні жалкування про те, що ми відправили в складчину на театр війни кореспондентку таку молоду роками, і тому таку довірливу.

Однак, оплачений рахунок за обід 37 крб. 99 коп. прошу редакцію мені відшкодувати: вони в складчину не входять.

Киевская жизнь. – 1912. – № 44. – С. 3.

ІВАН БАГРЯНИЙ (1906–1963)

Іван Багрянний (справж.: Лозов'ягин; 02.10.1906, м. Охтирка, тепер Сумської обл. – 25.08.1963, м. Сант-Блазієн, Німеччина) – український письменник, журналіст, редактор, громадсько-політичний діяч.

Народився у родині муляра. Спочатку вчився в церковноприходській школі в Охтирці, з 1916 до 1919 рр. – у т. зв. вищій початковій школі. З 1920 р. в Охтирській технічній школі вивчав слюсарську справу, але, не закінчивши її, перейшов до Краснопільської художньо-керамічної школи, яку закінчив 1922 р. За фахом не працював. І. Багрянний переїхав на Донбас, став шахтарем, брав участь у політичному житті. Зазнав переслідувань за участь у робітничій опозиції. 1926 р. вступив до Київського художнього інституту, але 1929 р. його виключили за «націоналізм».

Літературні здібності проявилися ще в дитинстві, однак друкуватися почав з 1925 р. у журналах «Глобус», «Прилужанин», «Гарт», «Всесвіт», «Кіно», «Червоний шлях», «Життя й революція». Перша книжка поезій «До меж заказаних» вийшла 1927 р., у 1930 р. – віршований роман «Скелька». Поему «Аве Марія» одразу заборонили. Епопею «Комета», відіслану до редакції журналу «Глобус», перехопило НКВС. І. Багряного було звинувачено в антирадянській діяльності і заарештовано. З арештом І. Багряного 1932 р. всі його твори були заборонені. 1933 р. Багряного засудили на п'ять років. 1937 р. він утік із заслання, але 1938 р. був знову заарештований. У харківській в'язниці він провів 2 роки і сім місяців, з них – 83 дні у камері смертників. В'язничні переживання лягли в основу роману «Сад Гетсиманський».

Згодом, 1940 р., за відсутністю доказів І. Багряною було звільнено без права виїзду з Охтирки. Працював в Охтирському державному театрі декоратором.

За німецької окупації працював редактором газети «Голос Охтирщини». Опинившись під час війни у Львові, написав роман «Тигролови», скорочений варіант якого з'явився друком у журналі «Вечірня година» у Львові 1944 р. У повному обсязі він був надрукований у Німеччині 1947 р. та 1955 р. Перу майстра належать такі визначні твори, як «Сад Гетсиманський» (1950), «Вогненне коло», посмертно вийшов роман «Людина біжить за прірвою».

Серед його доробку – відома брошура «Чому я не хочу повернутися до СРСР» (1946), написана під час примусової репатріації.

З відступом німецьких військ І. Багрянний опинився у таборах для переселенців у Німеччині, брав участь у налагодженні українського культурного життя, був лідером УРДП, заступником голови УПРади (1947–1954), виступав з публіцистичними статтями. У зв'язку з важкою недугою він не зміг виїхати за океан, тож довелося письменникові залишитися в Європі, яку він не любив. Там і одружився. Переїхавши на постійне проживання до м. Новий Ульм, І. Багрянний став редактором газети «Українські вісті», яка була дуже популярною в українському еміграційному світі.

Помер І. Багрянний, виснажений важкими недугами серця та туберкульозом легень, у санаторії у Шварцвальді.

Українська журналістика в іменах. – Вип. IV. – С. 10–11.

МИ СТОЇМО ПЛЕЧИМА ДО ПЛЕЧЕЙ І СВІТ ВІДЧИНИМО, ЯК ДВЕРІ!

Історія йде прискороною ходою. Час великих подій невблаганно маршує вперед, несучи великі зміни й здійснення мрій для тих, хто не спить, перемогу для народжених цвісти, що стукають могутнім п'ястком у двері історії, і неминучу поразку для віджилих, для тих, що стоять на заваді.

Історія йде прискороною ходою, і ту ходу особливо виразно чути сьогодні, на грані між «сьогодні» і «завтра». Годинники на всіх європейських вежах сичать перед останнім ударом і, зробивши тривожну паузу, швидко і рішуче ставлять той удар, як крапку. По один бік крапки – минуле, по другий – майбутнє. По другий бік те, що неминуче прийде, а в нім – пекуча мрія всіх знедолених і уярмлених.

В тій хвилині ми – мільйони нас на всіх землях і по всіх світах, стоїмо між минулим і прийдешнім, затаївши, як один, подих, інстинктивно

затримуючи биття серця в намаганні схопити риси того прийдешнього. Сильні духом і безмежно стомлені, фанатично віруючі і заломані, загартовані тяжкими іспитами і зневірені... По той бік і по цей бік демаркаційної лінії. На попелищах і румовищах нашої вітчизни – на тім одвічному плацдармі історичного побоїща нашої великої нації – і за її межами. В шахтах Борислава, Донбасу й Криворіжжя і в шахтах усього світу, в предгір'ях Карпат і в засніжених степах Слобожанщини та Приазов'я, і в каторжних шахтах Печори й Колими, в засніжених концтаборах Сибіру й далекої Чукотки... В нетрях і гарячих пустелях далекої чужини, по цей бік і по той бік екватора... В добровільному вигнанні й розведені під конвоями, мордовані й гнані за «щиру ідею». За ідею багатомільйонного народу. За ідею великої нації. За ту ідею, що за неї ще багато років перед цим загинули лише перші хоробрі, змикаючи плечі нечисленних й заносячі руки для першого удару. В цій хвилі мільйони нас терплять за неї...

І в цій хвилі, на грані між озвученим стогонами, прокляттями й криками мордованої нації вчора і прийдешнім завтра все більше, все вимогливіше встає й пламеніє, як наказ, вогненними літерами накарбований клич негнущих і непримиренних:

Лупайте цю скалу!

Уже не клич одиниць. Клич мільйонів. Останні десятиліття, розбуджені в вогні і бурі великого відродження, вони розбиваються об неї, об ту «скалу», кришачи її невтомно, по маленькій піщині й часом великими брилами. Вона тріщить і хитається під натиском. Вона тріснула непоправно і помалу розсипається, привалуючи тих, що в цім змаганні падають смертю хоробрих, привалуючи безліч великих і безіменних героїв: Грушевських і Тютюнників, Хвильових і Павлушкових, великих вчених і безіменних робітників та селян, старих загартованих командирів і безвусих юнаків, що взяли кайло до рук, заповідане Великим Каменярем, в ім'я великої ідеї.

Вона кришиться і привалює уламками, забираючи безліч жертв, але доля її вирішена – доля «скали», ім'я якій національне й соціальне рабство, безправ'я, тюрма.

В безконечнім реєстрі полеглих у тій зятій боротьбі за «щирую ідею», початім іменами Шевченка, Франка, – іменами одиниць – нині стоять імена тисяч і тисяч, як безсмертний заповіт для мільйонів, що є плоть від плоті і кров від крові кожного. Там, де стояли лиш імена геніїв, там нині стоять імена гречкосіїв і шахтарів, імена отих вчорашніх «рабів німих», що давно перестали бути німими і делалі грізніше забирають голос, заносючи кайло в мозолястих руках:

Лупайте ж цю скалу!

І коли сьогодні, в цій хвилині, десь на шахтах заполярної каторги стоїть український селянин і шахтар і, затискаючи кайло в руках, дивиться на захід, дослухаючись до биття свого серця, запаленого вогнем великої зненависті до ворога і вогнем великої любові до своєї уярмленої землі та тугою за нею; коли за ту велику ідею в цю мить, переходячи з сорок дев'ятого року в п'ятдесятий, маршують в етапах на Сибір робітники Борислава і Донбасу; коли сьогодні тюрми тріщать від безіменних трудівників, від отих «рабів німих», що вже давно не хочуть бути рабами, за що їх і беруть на тортури, – значить доля тієї «скали» вирішена. Доля нашого одвічного безправ'я і ганьби, доля тюрми, в яку нас посаджено, вирішена, бо кришити її взялися вже ті, що вміють тримати кайло в руках. Реальна сила реальної нації. В ім'я реальної і життєвої ідеї.

А лише їм, мільйонам цим, дано завершити справу одиниць. Їм належить майбутнє. Їм належить те завтра, що починається після крапки, поставленої на грані між майбутнім і прийдешнім.

Те, що має прийти, іде й прийде! Так само, як прийде воно, як порятунок, і для інших націй-народів. Для всіх, хто бореться за своє щастя. В цілому світі.

На історичну арену на зміну знеслабленому й віджилому виходять ті, що тільки починають свій історичний похід. Ті, що є великим джерелом сили й життєтворчої енергії, господарями на приділеній їм землі, виходять ті, що після довгих мук і великих жертв мають найбільше прав виставляти історичні рахунки і по чийх рахунках завжди платять, і під чийм дружнім натиском скелі завжди падають.

Ми такий народ. Ми в усій цілості, що, розкидані по всіх світах і по всіх прірвах, становимо націю в перманентному бою за життя. В цій хвилині – на грані між вчора і завтра – ми стоїмо всюди, на далекій Чукотці і на всіх континентах, слухаючи, як б'ють об береги хвилі Охотського моря й як б'ють дзигарі на всіх вежах світу, починаючи нову еру, і разом являємо собою ту непоборну силу, якій призначено відкрити браму в світ для нашої Вітчизни. Відкрити браму спільним натиском, ставши ідейно плечима до плечей.

Ми та вигартувана в муках українська нація, що, вирушивши в похід, вже не може повернутися назад, а лише мусить простувати вперед. І на нас – на тих, що стоять тут лицем до всього цивілізованого світу, – припадає велика місія – в співдії з мільйонами, в духовному й ідейному контакті з тими мільйонами, що стоять на просторах цілого Сходу, в шахтах і руднях вітчизни, як і в сибірських концтаборах, – доклати велику справу – довалити остаточно скелю деспотії і рабства, відчинити браму тюрми народів.

Один за одного всюди і посвякчас, зімкнувшись плечима до плечей в єдину непоборну силу, лупаймо ж цю скалу! Нехай ні жар, ні холод, ні підступи ворогів, ані дріб'язкові чвари – ніщо не заступить великої ідеї мільйонів!

З усіх кінців, із усіх пунктів земної кулі, на каторзі й на вигнанні, на сході й на заході – лупаймо цю скалу! Аж поки вона не розпадеться на порох. Скала найжорстокішої в світі московської деспотії.

Через неї ведуть двері в світ. Двері в світ свободи і розквіту для цілого великого народу.

Там, за руїнами цієї скали, наше майбутнє.

Українські вісті. – 1950. – Ч. 1–2. – 1 січ.

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО (1880–1951)

Народився в сім'ї чабана села Григорівки на Херсонщині. Навчався в гімназії, але через матеріальну скруту закінчити її не вдалося. Довелося на прожиток заробляти поденщиною по економіях. Склавши екстерном іспити на атестат зрілості, в 1900 р. вступає на юридичний факультет Київського університету. Бере участь в роботі гуртків Револьюційної української партії (РУП). За революційну діяльність 1902 року його заарештували, позбавили права навчатися в університеті і проживати в Києві. Після звільнення з Лук'янівської в'язниці виїздить на Полтавщину і веде там пропаганду серед селян. На цей час припадає початок його літературної праці. Перші його оповідання дали зрозуміти читачам, що на літературному небосхилі з'явився самобутній письменник-новатор.

Тоді ж В. Винниченка призивають на військову службу, звідки він втікає до Львова, входить до Закордонного комітету РУП. Неодноразово перетинає кордон з нелегальною літературою. Знову арешт, в'язниця. Звільнившись за амністією 1904 р., виїжджає за кордон, там співпрацює з часописом «Селянин». Револьюція 1905 р. покликала Винниченка до Києва, але тут його чекала в'язниця. Випущений через вісім місяців на поруки, знову емігрує. До початку Першої світової війни живе в Австрії, Франції, Італії, активно працює над художніми творами, дописує до київського журналу «Дзвін», московської «Украинской жизни». У 1914 р. нелегально повертається в Україну, з чужим паспортом переховується від жандармерії в Києві, Харкові,

Катеринославі, Москві, Петрограді. У Москві бере участь у виданні легального журналу «Промінь», у Харкові організовує робітничу газету «Слово», у Петрограді разом з групою членів УСДРП видає журнал «Наше життя». Після Лютневої революції В. Винниченко повертається до Києва, стає одним із організаторів Української Центральної Ради, редагує орган ЦК УСДРП «Робітничу газету», де друкує свої оперативні публіцистичні статті. В червні 1917 р. очолює Генеральний Секретаріат Української Народної Республіки. Під час Гетьманщини створює Український національний союз, стає на чолі Директорії. У 1919 р. вийшов із її складу і виїхав за кордон.

В еміграції написав 3-томну працю «Відродження нації». Вийшовши з УСДРП, у Відні організовує Закордонну групу Української комуністичної партії (УКП), від імені якої видає газету «Нова доба».

У 1920 р. на кілька місяців повертається в Україну. Його призначили заступником голови Раднаркому і наркомом закордонних справ. Не знайшовши порозуміння з київським і московським партійним і державним керівництвом, знову виїздить за кордон. Враження від поїздки на Батьківщину виклав у брошурі «Поворот на Україну».

З 1934 р. живе у Франції, відходить від політичної діяльності, пише літературні і публіцистичні твори. Під час Другої світової війни відмовився співпрацювати з фашистами, в 1941 р. був ув'язнений у концтаборі. За два роки до смерті написав «Заповіт борцям за визволення».

Похований у м. Мужен французького департаменту Приморські Альпи.

Історія української преси. – С. 141–142.

ІМПЕРІАЛІСТИЧНЕ ШИЛО В «ПРОЛЕТАРСЬКОМУ» МІШКУ

Петроградські самодержці (або, як вони хитренько себе називають, «народні комісари») люблять бити себе в груди й присягатися, що вони

визнають за націями повне «право на самоопределение, вплоть до отделения».

Це пісня стара. Ще в 1906 році теперішній «народний комісар» дворянин В. Ленін писав, що визнає за українцями право на «отделение», на самостійність, на все, що хочете, але... української школи українцям абсолютно дати не можна, бо це, мовляв, роз'єднає дітей робітників українських і руських.

Отаке саме «самоопределение» дворянин В. Ленін роздає і тепер усім націям і областям «единой неделимой».

Та так уже безпардонно, пренахабно, чисто по-дворянськи робить це, що аж німці – народ звиклий до всякого нахабства – і ті звернули увагу на це. На Брестській мирній конференції¹ вони сказали це просто в лице другому «народному комісарові» купецькому синкові Л. Троцькому-Бронштейну². Ви, мовляв, панове більшовики, домагаєтесь миру на підставах «самоопределения» націй і народів, вимагаєте від усіх держав, щоб вони це право дали, а самі у себе що робите? Коли білоруси захотіли «самоопределяться», коли зібрали для цього з'їзд своїх солдат, селян і робітників, то ви прийшли і штиками розігнали їх. Коли Україна «определяється», то ви посилаєте на неї свої війська? То дайте ж спокій з своїми «самоопределениями» і не морочте нам голови.

Купецький синок «народний комісар» Л. Троцький, діставши цього ляпаса, тільки облизнувся.

Ну, добре, допустимо на хвилиночку, «народні комісари» посилають на Вкраїну свої шайки граб'язників красногвардійців ніби для того, щоб боротися з «буржуазною» Радою. Повіримо їм, що вони визнають незалежну

---

¹ Брестська мирна конференція – мирні переговори у Бресті 1918 року між країнами, що воювали в Першій світовій війні. Від уряду Росії участь брала делегація на чолі з Троцьким.

² Троцький (Бронштейн) Лев (1879–1940) – соціал-демократ, іскривець, меншовик, автор так званої теорії перманентної революції, з червня 1917 р. – більшовик. Після жовтня – нарком закордонних справ, пізніше нарком військових і морських справ, виступав проти укладення Брестського миру. З 1923 р. став лідером внутріпартійної опозиції, в 1929 р. висланий з СРСР.

Народну Українську Республіку як державу, як національно-державне, окреме тіло і борються не з Республікою, не з Українською державою, а тільки з її владою, з урядом Української республіки.

Але для чого ж тоді син мільйонера «народний комісар» П'ятаков³ так страшенно хвилюється, що виходять гроші Української республіки? Через що він називає їх «фальшивими», «незалежними», через що наказує не приймати їх ніде і погрожує навіть жорстокою карою за це? Невже й гроші українські «буржуазні»? Невже вони гірші від тих грошей, які мільйонами насмоктав батько П'ятакова з українського робітництва?

В чому ж річ? Адже якщо визнається право на самостійну державу, то треба ж уже визнати й право на самостійну монету, на самостійне фінансове життя.

Розуміється, треба. І, розуміється, всякий чесний чоловік мусить це визнати. Але шукати чесності у дворянських, купецьких і мільйонерських синків, хоч би вони себе називали й «народними комісарами», не варто. Дворяни, купці і мільйонери здавна шахраї, говорять одне, а роблять те, що для їхньої кишені корисне.

А руським дворянам і мільйонерам, розуміється, дуже не до смаку, щоб Україна, цей багатий, поживний край, де так легко наживаються мільйони, щоб він виприснув їм із рук та ще економічно та фінансово. А раз випускають уже свої гроші, то це річ серйозна, це вже справді «самоопределение вплоть до отделения», тут уже жартувати нема чого! І «народні» дворяни та мільйонери починають серйозно братися до боротьби з «буржуазними» грішми Української республіки.

Ах, бідні руські дворянчики, мільйонерчики і купчики! Поначіпляли ви на себе «народні» маски, заgrimувалися ви під пролетарів, а про шило своє –

---

³ П'ятаков Георгій (1890–1937) – член більшовицької партії. В 1917 році – голова Київського комітету РСДРП (б); в 1918 році – секретар ЦК КП(б)У, голова Тимчасового робітничо-селянського більшовицького уряду України. Народився в сім'ї директора цукрового заводу. Репресований у 20-ті роки.

панське, дворянське, імперіалістичне – й забули. А воно так і випинається з вашого «народного, пролетарського» мішка.

Та хвилюйтесь, не хвилюйтесь, панове дворяни, а бас вам на Вкраїні увірвався⁴: гроші Української Народної Республіки виходять, їм вірять, їх охоче приймають, а значить, вірять і охоче приймають Українську державу, збудовану мозолястими руками українського (не дворянського, не підробленого) пролетаріату, селянства і солдатства без всякої участі дворянських, купецьких та мільйонерських синків.

Живе Народна Українська Республіка і житиме на злість усім дворянам і мільйонерам.

Робітнича газета. – 1918. – 5 січ.

ІСТИННОРУСЬКІ БІЛЬШОВИКИ І СИНКИ УКРАЇНИ

А кадети собі тихенько підхіжують та славно потирають руки, дивлячись, як з півночі «єдиної», неділимої, «брюхатої» матушки Росії пре на «самочинную крамольную» Україну «разухабистый», розхристаний, істинноруський більшовик. Ще не вмерла «брюхатая матушка», ще вона попанує. Істинно руський молодець-більшовик рознесе на тріски всі «самоопределения вплоть до полного присоединения к единой неделимой». Розмете, розграбує, винищить, нап'ється до нестями, загидить круг себе все і п'яний, загиджений упаде й зачоченіє. А тоді, тихенько підхіжуючи, прийде в лакованих черевичках кадет, приколе істинно руського більшовика, а на його місце поставить істинно руського чорносотенця. І візьмуть вони тоді «гвалтовану, загиджену, винищену більшовиком красуню «крамольницю» Україну, візьмуть її за прекрасні коси і потягнуть туди, де й була вона 250 літ, у «тюрму народів», «брюхатую єдиную неделимую Русь».

---

⁴ Бас увірвався – хтось втратив можливість збагачуватись або наживатись на чому-небудь, верховодити ким-небудь.

А що ж наші землячки? А що ж наше воїнство, яке так палко, так пекуче любить «бідну ньеньку Україну»? Чом же воно не кричить бодем муки, образи і лютої скорботи за честь і щастя своєї матері? Де воно славне вояцтво України, сини запльованої, згвалтованої істинно руськими молодцями Неньки?

Ах, синки п'яненькі лускають насіння в казармах, продають на базарах цигарки і ходять під ручки з істинноруськими більшовиками! Молодці-хохлики, молодці-ребята, істинно руський кадет вам потім піднесе добру порцію... березової каші. Лускайте насіннячко, сини України, пацайте п'яними ногами по казармах – колись лускатимете ви інше насіння, яке виростає з вашої ласки до рідної країни.

А виросте. Бо вже дуже немила істинно руському більшовику Українська Центральна Рада. Аж піниться гевал⁵, аж синіє та кричить: долой і буржуазну, і контрреволюційну, і таку, і сяку Центральну Раду!

А чи бачив же він своїми п'яними очима оту саму «буржуазну» Раду? Яка вона, які буржуї в ній сидять? Чи хотів же він її бачить? Чи поспитав у самої України?

Та навіщо те йому? Хіба йому Рада потрібна? Хіба він поради шукає? Більшовику треба самої «України», треба хліба, цукру, вугілля, м'яса. І недурно-то істинноруський молодець, так само, як і істинноруський буржуй-кадет так цупко хапаються насамперед на Харківщину та Катеринославщину, недурно вони намагаються ударити в саме серце України.

Та не диво з більшовика, не диво з кадета, не диво з усіх явних і тайних ворогів України. Всім ясно, чого вони хочуть.

А чого хочуть наші бідні, нещасні, задурені більшовицьким гвалтом хохлики? Чом вони не поспитають у свого народу, у своєї матері України, що то за Рада? Чого вона хоче, чим боліє, до чого тягнеться всією душею. Нехай

---

⁵ Гевал – велика неповоротка, незграбна людина; груба, некультурна людина.

прийдуть, нехай грізно, нехай з болем гукнуть їй: а ну давай сюди панів-буржуїв та генералів, що засідають у тебе.

І побачать тоді синки-базарники, що дурили їх більшовицькі молодці, що оббрехали вони мужицьку й робітничу Україну, що не може поневолена, пограбована царями та панами невольниця на світанку своєї волі кликати на раду тих самих панів та генералів, що мордували, ганьбили і нищили її.

І соромно стане синкам-базарникам, як вийдуть на їхній грізний крик із Ради замість буржуїв їхні брати-селяни та робітники, і, може, облілється серце їм гнівом на істинноруських молодців, що так дурили їх.

Та чи придуть же ті синки? Чи поспитають? Яке їм діло до України, до рідного краю, до долі свого обкраденого, мужицького, згвалтованого всякими панами народу?

Вони мають повні кишені насіння, вони походжають собі по базарах, слухають істинноруських молодців і разом з ними лають в батька і в матір і свій народ, і своїх братів-робітників у Центральній Раді, і розчавлену, пограбовану знесилену п'яними більшовиками матір-Україну.

Честь вам, синки-базарники!

Робітничка газета. – 1918. – 4 січ.

ПОВОРОТ НА УКРАЇНУ

(Скорочено)

До мене з різних боків, а надто з еміграційних український кіл, звертаються люди з запитаннями про мій поворот на Україну, про мою думку щодо сучасної ситуації на Україні та за порадами політичної поведінки під цей момент.

Я весь час ухилявся від будь-яких відповідей по суті цих запитань. Я хотів відповісти і всім запитувачам, і самому собі з усією твердістю й певністю. Я сподівався дістати з України весь необхідний матеріал для такої

відповіді. Але, на жаль, вичерпного матеріалу я їй досі не міг здобути. Та, видно, їй неможливо його мати тут, за кордоном, щоб з (найбільшою) можливою певністю судити про ситуацію й орієнтуватися серед неї, треба бути в тій самій ситуації, цебто на Україні.

Однак для деякої орієнтації, для певних висновків матеріал уже й тут можна мати. З огляду ж на те, що серед української еміграції закорінюються різні політичні настрої, які, на мою думку, не відповідають інтересам українського народу, я хочу поділитися з моїми запитувачами тими висновками, що я їх можу зробити.

Не маючи фізичної змоги відповідати кожному зокрема, я спробую відповісти їм усім разом оцією статтею. І надто моя відповідь буде звернена до тих робітників та до тих соціалістичних елементів української молоді, що серед інших зверталися до мене.

***

Насамперед коротенько скажу про результати моїх переговорів у справі мого особистого повороту на Україну.

Як відомо тим, що цікавились цим моментом, в московських «Известиях» з'явилася стаття Б. Воліна⁶, в якій на підставі немов би моїх листів та листів українського с-р. Н. Григоріва⁷: заявлялося, що всі мої переговори в справі повороту на Україну були тільки провокацією. В дійсності я, немовби, є агентом європейських держав і маю намір приїхати на Україну для того, щоб зсередини зірвати радянську владу. Я, звичайно, зробив усе залежне від мене, щоб спростувати ці смішні, нелогічні й шкідливі твердження. Я подав Паризькому політичному представництву такі матеріали, на підставі яких воно переконалось у цілковитій неправильності

---

⁶⁶ Волін (Фрадкін) Борис (1886–1957) – радянський державний і партійний діяч, журналіст. З 1918 р. член редколегії газети «Правда».

⁷ Григорієв Никифор (1883–1953) – активний діяч Товариства українських поступовців, член Центральної Ради, член ЦК Української партії соціалістів-революціонерів, співробітник есерівської газети «Боротьба». З 1921 р. – в еміграції.

висновків «Известий». Голова паризького представництва, будучи в Москві, зайнявся цим питанням і після повернення заявив мені, що стаття «Известий» викликана «дезінформацією», тобто фальшивими листами, і що він вживає усіх заходів, щоб її було спростовано.

***

Переходжу тепер до запитань ширшого характеру. Радвлда, в особі компартії, взагалі робила все, що було в її силах, щоб завдати мені найбільше прикростей і шкоди, як морально, так і матеріально. Останнім же часом вона нанесла ще й образу моїй честі соціаліста, оголосивши мене (без перевірки, без більших доказів, ніж фальшовані провокаційні листи) агентом буржуазних держав. Вона намагалася поставити під сумнів мої розумові здібності, виставляючи мене прихильником інтервенції. На сторінках радянської преси мене лають й очорнюють з найбільшою щедрістю та безоглядною відсутністю чуття міри. Так само ніякі портфелі та посади не можуть уже бути поясненням для людей з примітивно-матеріалістичним підходом до психічних явищ, бо очевидно, що московський центр з тих чи інших причин пустити мене на Україну не тільки на відповідальну, але й взагалі на будь-яку політичну роботу не вважає за бажане. Для цих же «матеріалістів» додаю, що Держвидав мій роман «Сонячна машина» видавати відмовився, все з тих самих політичних причин.

Отже, на яку-небудь тінь моєї особистої зацікавленості мої «коментатори» не сміють уже спиратися.

Але те, що я казатиму тепер, може здатися де в чому відмінним від того, що я казав років три тому. Мої політичні противники для спростування моїх тих чи інших поглядів люблять робити мені закиди у мінливості моїх позицій. Знаю, що вони й на цей раз ухопляться за свою улюблену зброю. Тому я хочу насамперед читачам моєї статті показати справжню суть цього меча моїх противників – він зовсім не страшний, цей меч, бо зроблений з

невинного матеріалу, картону. І я цілком сміливо підставляю свої груди під цю зброю, маючи певність, що від того не станеться мені нічого злого.

Для цього я тільки запитую моїх противників: **про яку саме** мою мінливість іде мова у них?

Є дві мінливості в політичній та й загальнолюдській діяльності: одна шкідлива, дезорганізаційна, гальмуюча і гідна зневаги та боротьби з нею. Друга – корисна, необхідна, організаційна, поступова і гідна використання та засвоєння кожною **активною** людиною. Перша – то є мінливість у кінцевій **меті**, у принципах, у тих пунктах всього світорозуміння людини чи групи людей, що дають напрям усій діяльності їхній, що роблять діяльність доцільною, економною, цілісною. Така мінливість, мінливість у принципах, є шкідлива й гідна осуду.

Друга – мінливість у способах досягнення тієї мети, у виборі засобів і шляхів для подолання всіх труднощів, мінливість у тактиці. Така мінливість – і потрібна, і корисна.

Мінливість у способах здійснення принципів, гнучкість стратегії, вільність маневрування при постійності, незмінності та ясності кінцевої мети це найкраще втілення дієвої, активної енергії, як у цілих груп, так і окремих одиниць.

Але часто буває, що те, що для однієї групи чи одиниці є мета, для другої – тільки засіб, і навпаки.

Так от, коли мої противники висувають проти мене закид у мінливості, то людям, що цікавляться знанням питання в суті, треба запитати їх, якого роду моя мінливість: в принципах і цілях, чи в тактиці.

Я ж вважаю за корисне для справи дати таке пояснення.

З першого мого арешту в 1902 році, з перших моїх кроків у напрямку соціалізму, через усі тюрми, еміграцію, революції, підпільну роботу, через усі спокуси й деморалізацію влади, постів і посад аж до сьогодення, в усіх моїх публіцистичних і літературно-мистецьких працях, в усій своїй

діяльності, в способі мислення і світорозуміння я ні на йоту не змінив того напрямку, на який став двадцять чотири роки тому. І двадцять чотири роки життя в різних ситуаціях, в різноманітній обстановці, двадцять чотири роки постійного свідомого й несвідомого аналізу, порівняння, оцінки не висунули мені іншого, кращого розуміння соціального устрою людей, як соціалістичний. І кращої, почеснішої, може, труднішої, але багатшої на особисті радощі цілі, як усякими способами й методами працювати для соціалізму й боротися за нього, я не знайшов. І тому, розуміється, ніколи не мав ні на хвилину потреби міняти цю ціль мого життя.

І коли мої противники не зовсім дурні люди, то вони, звичайно, не маючи жодного доказу, не посміють закидати мені цю мінливість.

Таким чином, мова може йти тільки про мінливість у **тактиці**, в способах, в методах досягнення незмінної мети.

Але тут я скажу: так, **така** мінливість і була, і є, і буде, поки матиму **активність**, поки матиму **енергію**, сили, рухливість. І що більша, дальша, вища мета, то важчі перешкоди на шляху до неї, то більша повинна бути гнучкість, гостріший аналіз і тверезість у виборі засобів. І що більше активності в боротьбі з труднощами, що дужча впертість і настійність з ними, то більше повинно, мусить бути невдач чи помилок. І тому я, визнаючи свою мінливість у тактиці, визнаючи свої невдачі й помилки, зарані кажу: буду й надалі міняти способи й засоби досягання мети, буду мати невдачі й робити помилки. Але, намагаючись сам учитися на своїх невдачах і помилках, я з чистим сумлінням можу порадити моїм молодим товаришам-соціалістам, що звертаються до мене із запитаннями: помиляйтеся якомога більше, міняйте, відповідно до тієї чи іншої ситуації, свої методи й способи досягнення єдиної незмінної мети, бо ваші помилки й невдачі будуть насамперед свідчити про вашу діяльність, активність, рух, шукання щастя, а в цьому головний зміст життя. Не будьте подібними до тих людей, що бачать найкращу якість політика в незмінності та постійності **тактичних** позицій. Вони подібні до

людини, що пробиваючи собі шлях через ліс сокирою і вийшовши до річки, так само, як у лісі, вимахує нею й рубає воду. А людей, що хочуть пройти через річку іншим способом, вони з комічним пафосом звинувачують в мінливості.

І соціалізм, і національне відродження – трудні, складні цілі, а надто їх об'єднання. Треба мати велику витривалість, міцність, холонокровність, щоб не звернути з одного або з другого напрямку. Для соціалістів інших, так званих державних націй цих зайвих труднощів немає. І тому в нас, українців, так багато прикладів, як соціалісти, не маючи витривалості, збиваються то з одного шляху, то з другого, або відкидають національне відродження, щоб не заважало прямувати до соціалізму, або відкидають шлях до соціалізму, щоб не заважав іти до національного відродження. І ті й інші, однак, помиляються, бо є один шлях і до соціалізму, і до національного відродження, тільки його важче шукати і він здається важчим, будучи насправді і коротшим, і легшим. Всі невдачі й помилки компартії, а так само невдачі й помилки українських соціалістичних партій можуть бути яскравою ілюстрацією до цього твердження. Коли б, з одного боку, компартія спочатку революції в національному питанні стала на той штандпункт⁸, на який вона починає ніби ставати тепер, а соціалістичні українські групи щиро, активно стали на ґрунт тих методів, що були проголошені Трудовим Конгресом⁹, коли б прийшли до того порозуміння, якого хотіли деякі українські і московські елементи, то багато зайвих труднощів можна було б обминути і той об'єднаний шлях знайшовся б швидше та легше.

Але шлях до соціалізму не є справа двох-трьох років. Ніколи не пізно звернути з помилкового напрямку й шукати вірнішого. Компартія, показавши себе за час революції вмілим, гнучким, мінливим стратегом, немовби

---

⁸ Штандпункт – з німецького standpunkt – точка зору, погляд.

⁹ Трудовий Конгрес – був скликаний у Києві в січні 1919 р., на якому затверджено акт з'єднання всіх українських земель в єдину державу – Українську Народну Республіку і прийнято Універсал до українського народу.

починає бачити свою помилку й звертати на справжній шлях. Бо шість років дії об'єктивних причин так зміниш ситуацію на Україні, що бути байдужим до цього факту й мати ту саму тактику, що була шість літ тому, явно нерозумна дія.

Однак, на жаль, переважна більшість українських соціалістів за кордоном, перебуваючи вже в новій ситуації, вже перед річкою, все ще вимахують, як у лісі, своєю сокирою. Або навіть, краще сказати, застромивши цю сокиру в болото, як прапор, лягають коло неї й лежать без руху, без активності, навіть без бажання орієнтуватись в новій ситуації, навіть зі смішною гордістю засуджуючи всякі спроби в цьому напрямку. Було б цинічним глумом з мого боку, коли б я порадив моїм запитувачам брати приклад з оцих «діячів» для соціалізму. І тому я раджу насамперед уважно, з найбільшою об'єктивністю відсунувши на бік усі емоції, викликані колишніми подіями, а надто особисті інтереси чи амбіції, вивчати сучасну ситуацію на Україні. Вивчення дасть змогу зорієнтуватися в своєму власному становищі й ставленні до радвлади й до тих процесів, що там відбуваються. Всяка ж зміна в об'єктивній ситуації вимагає перегляду своїх позицій.

***

Після цієї передмови, на жаль, необхідної в наших сумних умовах, перейду до самої відповіді на запитання.

З них найголовніші такі: як я дивлюся на сучасне становище в СРСР; до чого йде економічно-господарський розвиток Союзу, до соціалізму чи капіталізму; як стоїть національне питання на Україні; що таке українізація; окупаційна сучасна влада чи яка інша; і, нарешті, яке становище повинна зайняти українська еміграція щодо повороту на Україну та до радвлади.

Відповісти категорично на перше запитання, до чого йде господарство СРСР, до соціалізму чи капіталізму, мені здається, можуть тільки такі люди, для яких об'єктивна істина не грає провідної ролі в їхніх твердженнях. А

надто важко судити людям, що позбавлені можливості стояти близько до сучасного господарського процесу в СРСР і мусять знайомитися з ним тільки через пресу.

Але зате з категоричною певністю можна сказати таке: в СРСР у даний момент відбувається завзята боротьба двох систем господарства: капіталістичного і соціалістичного. Не буду повторювати того, що відомо всякому, хто цікавиться цим питанням. Досить зазначити той вибух дискусії, що виник на XIV з'їзді компартії. І вороги радвлади та й самі деякі комуністи часом пояснюють цю дискусію сутичкою особистих інтересів проводирів партії. Мені здається, що це поверхове й необ'єктивне пояснення. Дискусія викликана глибшими причинами, що коріняться в надрах радянської економіки. Дискусія вигнала на поверхню, як чиряк, внутрішню хворобу. І зовсім не досить наліпити на чиряк пластир репресій та прикрити його ватою резолюцій, щоб сама хвороба зникла. Сам уже факт виникнення в рядах партії сумніву – соціалізм чи капіталізм – є найвиразнішим показником існування між цими двома системами боротьби.

І от тут виникає інше питання: на який бік стати своєю свідомістю, волею й активністю?

Для тих людей, інтереси яких найкраще забезпечуються в системі капіталістичного господарства, вирішення цілком просте: і свідомістю, і волею, і активністю вони стоять за перемогу приватно-капіталістичного господарства в СРСР з усіма його явищами й наслідками, як політичного, так і культурного, національного, побутового характеру. Але для людей, яким ця система не несе ніяких ні моральних, ні матеріальних вигод, для яких взагалі система класового визиску і панування огидна і ворожа, для тих вирішення не таке просте. Буржуазні руські (та й українські) течії відверто й зловтішно радіють з кожної перемоги приватного капіталу, з кожної поступки компартії, з кожної ознаки зневір'я, втоми й вагання більшовиків. До цієї зловтіхи прилучаються і деякі групи, що звать себе соціалістичними.

Обґрунтовують вони її трохи інакше, ніж буржуазні групи, немов би інтересами демократії й якогось «дійсного» соціалізму, посиляються на соціалістичну науку, наводять дотепні й немовби теоретично обґрунтовані аргументи, але в суті, в простому життєвому розрізі питання все ж таки залишається тим самим: за капіталістичну систему господарства, чи за соціалістичну? Краще навіть ставити так питання: за капіталістичну **тенденцію** господарства, чи за соціалістичну? Бо ні тієї, ні іншої системи в чистому вигляді в СРСР ще немає. За приватнокапіталістичну стихію, що залишилася з віків у всіх економічних звичках, побутових традиціях, психічних нахилах, що насуває з усіх боків і тисне до старого, звичного? Чи за те нове, як би його не оцінювати, як би його не називати, що дійсно існує, з чим дійсно ж бореться старе, що намагається свідомістю й волею незначної частини людей перемогти віки?

І чим виразніше виступає тенденція приватного капіталізму, тим гострішими повинні ставати ці питання в кожного соціаліста.

***

В силі тих чи інших обставин у даний момент існує той факт, що на території всього СРСР є тільки одна організована сила, що взяла на себе боротьбу з капіталістичною системою господарства і важке завдання досягнення спільної для всіх соціалістів мети, – це комуністична партія, представлена в державно-політичному відношенні радянської владою. Це є реальний факт, з яким не можна не рахуватись. Отже, ситуація така: капітал міцнішає й щораз захоплює більші позиції. Правильні чи неправильні методи компартії, але вона їх не хоче чи не може змінити.

Виникають такі питання: чи доцільно в **такій** ситуації робити будь-який сильний політичний струс? Чи не скористається цією боротьбою соціалістичних течій хтось «третій», тобто спільний їхній ворог – капіталізм і реакція?

Далі: чи доцільно навіть домагатися в **даний момент** радикальної зміни політичної системи в СРСР?

Так, три роки тому, у **тодішній** загальній ситуації зміна політичної системи, ослаблення диктатури центрів, вільні вибори в ради могли дати позитивні наслідки, могли збільшити творчу ініціативу мас, внести корективи в методи центрів, допомогти злиттю центрів з масами і т. д. Знесиленість, прибитість буржуазно-капіталістичних елементів була тоді настільки велика, що не було майже ніякої можливості для них зіграти будь-яку керівну роль в русі мас.

Інша річ тепер. Згадані вище труднощі в економічній відбудові СРСР, ослаблення революційного пафосу і зв'язані з цим розслаблювальні настрої не викоренених старих буржуазних навичок – все це створює таку психологічну обстановку, в якій при вільних виборах в ради, при свободі агітації й пропаганди, економічно й фінансово сильні елементи, тобто нова буржуазія (за допомогою старої й закордонної) постаралась би всякими способами зайняти в радах пануюче становище. Звідси вже недалеко до посідання домінуючих позицій і в усьому житті, а там і до реставрації всіх капіталістичних форм господарства та до політичної диктатури буржуазії. Тому еміграційні буржуазно-демократичні течії всіх націй колишньої Росії нічого не мають проти лозунгу вільних виборів у ради. (Між іншим, цікавий приклад мінливості в тактиці й тактичних лозунгах: люди, що до революції саме слово «революція» ненавиділи, оті всі недобитки монархічної бюрократії, поміщицтва й буржуазії, тепер на еміграції називають себе революціонерами в боротьбі проти радянської влади, а свої методи революційними). Вони знають, що в цій ситуації можна змінити свою тактику й навіть радянську систему на певний момент сприйняти, щоб краще підсунути себе до своєї мети, реставрації влади приватного капіталу.

Коли деякі соціалісти різних націй колишньої Росії в оправдання своїх позицій висловлюють твердження, що насильне повалення влади компартії в

теперішній ситуації перенесе відразу всю колишню Росію в царство свободи й демократії, розгорне широкі перспективи економічного і навіть поступово-соціалістичного розвитку, то мені ці твердження здаються або наївністю або лицемірством. Цим людям або згадується ситуація 1917 року, чи навіть 1923, або вони зовсім не рахуються ні з якою ситуацією, казенно твердячи лозунги своєї організації.

Наївно думати, що повалення влади такої партії, як комуністична, зразу дасть і ту... «європейську демократію», і ті свободи, і ті перспективи. Необхідно й неминуче переможець стане **диктатором**, хто б він не був: партія чи особа. Хотітиме він чи не хотітиме, він буде **змушений** ввести диктатуру. Реакція соціальна і політична запанує на певний час з нестримною силою та жорстокістю. І тільки згодом, повільно, послаблюючи її крок за кроком, удасться довести її до того рівня схованої диктатури буржуазних класів, що тепер зветься «європейською демократією».

Так от і виникає запитання: чи є ж сенс для соціаліста міняти диктатуру партії, що здійснюється в інтересах трудящих класів, на диктатуру партії банкірів, промисловців, поміщиків, або однієї особи, що захищатиме не гірше їхні інтереси, на зразок Муссоліні¹⁰, Прімо де Рівера¹¹ та інших їхніх зразкобравців? Невже в цьому є справжня тактика соціалістів?

Я знаю, деякі з українських соціалістів, надто з неофітів, які пристали до соціалізму вже під час революції, будуть казати мені, що комуністична партія не є партія соціалістична, не є навіть партія, а кліка, каста, новий пануючий клас, який експлуатує маси.

Дійсно, умови монопольного державного керівництва та диктатури центру вносять багато відмінних з іншими партіями рис у структуру цієї

---

¹⁰ Муссоліні Беніто (1883–1945) – фашистський диктатор Італії 1922–1943 рр. В 1919 р. заснував фашистську партію. За підтримки монополій, монархії і Ватикану захопив владу і встановив фашистську диктатуру, ввів у країні режим терору, проводив агресивну зовнішню політику, разом з фашистською Німеччиною розв'язав Другу світову війну. В 1945 р. схоплений італійськими партизанами і повішений.

¹¹ Прімо де Рівера – іспанський генерал. Після державного перевороту у вересні 1923 р. став главою уряду і фактичним диктатором Іспанії.

організації. Правда, зловживання своїм становищем окремих членів є досить поширеним явищем. Хабарництво, крадіжки громадських грошей, розтрата, «чинопочитання», буржуазні нахили до експлуатації й насилля та багато інших якостей гніздяться в окремих членах партії. Але будемо об'єктивні: спробуймо знайти таку партію в Європі, що, маючи диктаторську владу, не мала б у собі усіх цих рис? Та навіть без диктатури, при формальній парламентській демократії, при коаліційній демократичній владі чи багато є в Європі держав, де б урядовці, адміністратори, депутати, навіть міністри не мали б у тій чи іншій мірі отих якостей? Так, при справжній, при соціалістичній демократії таких явищ не може бути. Не тому, що люди стануть ангелами, а тому, що контроль адміністрації відповідними виборними органами, відповідальність влади перед колективом будуть поставлені так, як за теперішніх умов не можуть бути поставлені.

Але не в цьому суть питання. Хай, припустимо, навіть це не партія, хай кліка, хай складається з кого хочеш, хай дійсно владу має невеличка купка людей, Політбюро, а весь апарат партії сліпо по-чиновницькому слухається його, то навіть і так питання не зникає: кого вибирати – то Політбюро, що силою всього державного апарату, диктатурою і примусом силкується спрямувати корабель народного господарства на соціалістичний напрям, до майбутнього знищення класового, економічного, державного, адміністративного і всякого іншого панування людей над людьми, до дійсної свободи людини? Чи те якесь інше Політбюро, що неминуче заступить його, що так само диктатурою буде направляти корабель у бік соціальної, економічної, політичної, культурної нерівності, насильства, визиску, гніту й неволі?

Ще раз кажу: кілька років тому ще можна було вибирати щось третє хоч би в теоретичній, так би мовити, тактиці. Можна було вірити, що, скинувши владу Політбюро ВКП, зробивши переустрій соціалістичної влади, можна виправити помилки. Тепер же, з наведених вище причин, і такого вибору

немає. Хоч-не-хоч треба вибирати, або диктатуру Політбюро ВКП, або диктатуру Політбюро реакції.

Прийнявши диктатуру Політбюро ВКП, є надія і можливість змінити цю диктатуру в соціалістичну, дійсну демократію трудящого безкласового колективу. Прийнявши ж диктатуру реакції, є надія й можливість змінити її на сучасну, повторяю, приховану диктатуру пануючих класів держав Європи та Америки, що зветься «європейською демократією». Який же виграш?

Але в азарті полеміки й агітації соціалісти люблять відкидати більшовикам навіть їхні соціалістичні цілі. Вся, мовляв, диктатура їхня, вся влада потрібна їм не для цих цілей, а для самої влади, для використання її в своїх особистих інтересах, матеріального й амбітного характеру. І ніколи, мовляв, пануючі вершки партії не допустять до демократії, не те що загальної, а навіть у своїй власній партії. І коли вони немовби прагнуть світової революції, то це тільки для того, щоб на довше втримати в себе свою владу.

Звичайно, це є тільки читання в душах. Реальних об'єктивних доказів відсутності соціалістичних і революційних цілей у компартії ці соціалісти навести не можуть. А коли об'єктивно зрівняти діяльність компартії на інтернаціональному терені з діяльністю II Інтернаціоналу¹², то закид у несоціалістичності та відсутності революційних цілей можна з більшим правом зробити II Інтернаціоналові. Тактика партії в економічній внутрішній політиці? Неп? Державний капіталізм? Становище робітничого класу, визиск, експлуатація червоними директорами? Загравання з непманами? Зростання соціальних й економічних нерівностей?

Так, є багато явищ, які викликають тривогу, сумніви, побоювання. Але з другого боку ми бачимо поруч з цими явищами інші: вперте відстоювання

---

¹² II Інтернаціонал – міжнародне об'єднання соціалістичних і робітничих партій, засноване 1889 року в Парижі за активної участі Ф. Енгельса. На перших його конгресах було ухвалено ряд важливих рішень – про святкування Першого травня, про ставлення робітничого класу до війни, до колоніальної політики, про поєднання політичної та економічної боротьби пролетаріату, про розв'язання аграрного питання. З початком Першої світової війни II Інтернаціонал розпався на окремі партії.

соціалістичних основ господарства, завзяту боротьбу із зростанням приватного капіталу, з усіма негативними явищами морального, економічного, адміністративного характеру. Боротьба ведеться навіть у самій партії, і всякого роду боротьба, як за той чи інший напрямок політики, так і проти використання влади самими членами партії в особистих інтересах. Не все ж так прямолінійно відбувається, як то уявляється декому.

В усякому разі, поки компартія не змінила своєї програмної цілі, поки вона робить щирі зусилля для здійснення її, ми мусимо визнати, що вона є в даний момент єдиною силою, яка веде боротьбу з відновленням приватно-капіталістичної системи господарства. І поки вона виконує цю роль, тактика соціалістів повинна бути одна. Коли б же вона, дійсно, з тих чи інших причин, зійшла з цієї ролі, перетворилася в свою протилежність, у щось подібне до фашистської партії, тоді, звичайно, тактика повинна змінитися. В усякому разі мінливість – необхідна.

Та сам соціалізм не є абсолютом. Він теж є тільки засіб для більш загальної мети – **щастя людства**. І коли б якась містична сила захотіла побавитись і створити два типи устрою людей, один з ознаками соціалістичного ладу, але в якому люди через щось почували б себе нещасними, а другий з ознаками монархічного ладу, але де люди були б щасливими, я вибрав би лад монархічний. Та тільки річ у тому, що якраз у нас на землі без втручання містичних сил сума ознак соціалістичного ладу припадає на суму ознак щасливого стану людей. І тому ці дві цілі зливаються, тому соціалізм набирає стільки ж рис абсолютності, скільки їх має поняття соціального щастя.

І тому для мене знов таки не грає **абсолютної** ролі як ні те, якими способами буде досягнуте щастя, так ні те, силами якої саме партії буде закладено перші підвалини його. Коли це зможе зробити і зробить компартія, честь їй, і слава, і подяка.

А через це саме я прихожу до такого висновку.

Коли соціаліст якоїсь некомуністичної течії не відчуває себе паралізованим якоюсь догмою, коли бажає успіху в закладанні основ соціалістичного ладу, хоч би всупереч абсолютам, хоч би всупереч волі бога чи диявола, він повинен перетворити своє бажання в дію.

А звідси – конкретний висновок для таких соціалістів-емігрантів: вертатися на Україну й брати участь у праці й боротьбі за соціалістичний устрій.

Я знаю, що мені зараз же скажуть: насамперед як же вертатися, коли комуністи не пускають, коли вони не хочуть нашої участі.

А друге – це значить вступати в більшовицьку партію, міняти свою програму, приймати на себе всю відповідальність за те, що вони робили, роблять і робитимуть? Єдина ціль єдиною ціллю, але для нас і методи досягнення цієї цілі важливі, ми не віримо, що більшовицькими методами досягнемо цілі, ми тільки відсунемо себе ще далі від неї. Та чого ви самі не вертаєтесь, чи чого вони вас не пускають?

На перший закид можна так відповісти: чи пустять комуністи чи ні, лишимо це збоку. Насамперед, треба самому вирішити, чи є бажання вернутися для такої цілі. А то вже нехай лягає на відповідальність комуністів, коли вони відхилять таке співробітництво. Але мені здається, що більшовики не дурніші за всяких інших людей, – коли вони будуть твердо переконані, що та чи та людина дійсно не має наміру шкодити їм, то вони не відштовхнуть її. Та не в цьому, кажу, суть питання. Коли в когось буде таке бажання, а комуністи чогось не пустатимуть, то не конче треба їхнього дозволу на поворот, можна й без дозволу поїхати, без дозволу взяти участь у роботі. Для енергійного, глибокого бажання в цьому перешкоди не може бути. І коли б навіть відкрилась така «недозволена» участь у роботі, але участь корисна для соціалістичної справи, то з боку комуністичної влади було б дурним, безглуздим злочинством карати за такий вчинок. Звичайно, бюрократичних ідіотів, примазаних до влади тупих «чиновників» багато і в компартії, і ризик

для такого самовольця до певної міри є. Але знов таки енергія, щирість і почуття своєї правоти навіть від бюрократичного ідіота можуть врятувати.

Що ж до мого особистого повороту, то хай приклад зі мною не буде аргументом проти. Я особисто перебуваю в трохи виняткових умовах, як громадського, так і персонального характеру. І наведені мною вище причини й, може причини іншого характеру, яких щодо інших поворотців не може бути, тут відіграють роль. Але я маю свою літературну працю, якою можу в міру сил своїх служити соціалізму й національному відродженню нашого народу й із-за кордону, як служив цим цілям навіть з в'язниці.

Важливіший інший закид. Чи обов'язково вступати в компартію? Розуміється, коли різниця в тактичних, методологічних поглядах якогось соціаліста занадто закорінена й велика, коли немає щирого сприйняття не тільки практики, але й теорії комуністичної програми, то вступ у комуністичну партію буде актом не тільки недоцільним, але й неморальним та шкідливим, бо, очевидно, буде зроблений не за переконаннями, а з якихось особистих інтересів і вигод (на жаль, таких вступів є немало).

Але тоді для такого соціаліста все ж таки не закривається можливість певної участі в конструктивній праці. Є величезне поле культурної, технічної, професійної праці. Є можливість до певної міри критики апарату влади. Хіба мало соціалістів за царизму служило в різних установах монархічного ладу, хіба мало було лікарів, адвокатів, робітників на фабриках і заводах? Хіба конче треба було їм бути монархістами для сумлінного виконання своєї професії? Робили ж вони це й не вважали, що цим підтримують царську владу? Чому ж така надзвичайна ортодоксальність у роботі при режимі комвлади?

Знаю, що скажуть: царський уряд не вимагав визнання його влади, не вимагав самов'язання, самообпльовування. Але ці аргументи неправильні по суті: і царська влада вимагала визнання й самообпльовування («свидетельство о благонадежности»), як тільки запідозрювала в

нелояльності. Але соціалісти не вагалися часом навіть подавати прохання «на высачайшее имя», «припадая к стопам». А паспорти з царськими орлами? А відмова від усякої належності до якої-небудь революційної організації на допитах жандармерії? Це – не самообпльовування? Але це не суттєве, хоч часом і важке. Суть, повторюю, в різниці переконань. Коли різниця занадто велика, коли вона не дасть змоги продуктивно працювати, то, звичайно, краще не вертатись і сидіти в еміграції та чекати, коли ситуація зміниться під їхні погляди.

Одначе, є багато соціалістів, а надто з молоді, що такої різниці в основі своїх соціальних переконань не мають. Для тих нема таких підстав сидіти й чекати. Є крім того багато безпартійних колишніх військових, що ніяких викінчених, партійно-політичних переконань не мають. Десятки тисяч людей, молодих, здорових, досвідчених у різних галузях людської діяльності тиняються по всіх краях світу далеко від батьківщини й віддають свої сили на чужу працю в несприятливих умовах, неекономно, малодоцільно. Лікарі служать шоферами, слюсарі лакеями, вчителі шахтарями і т.д., і т. д. Чого ради? В ім'я чого? Чого чекають?

***

Тут ми підходимо до другого дуже важливого, як для українських соціалістів, так і не соціалістів, моменту цього питання – до національного. Оці тисячі людей без партійно-політичних переконаних поглядів опинилися в еміграції в результаті боротьби за національне відродження українського народу. Значна частина цих людей могла іти та й ішла за всякою соціально-політичною програмою, аби в тій програмі ясно й виразно було зазначено момент національний – самостійність і незалежність Української держави. Боротьба їхня велася головним чином проти більшовиків, а в більшовиках вони бачили головним чином своїх **національних** ворогів. І самі більшовики давали немало підстав для такого ставлення.

Руська компартія, наслідуючи традиційну позицію соціалістів пануючих націй у національному питанні, не вивітривши у самій собі шовіністичного та імперіалістичного духу всієї руської історії, на жаль, довго не могла відчутти й вхопити той факт, що пригнічені нації колишньої Росії могли б бути для революції найвірнішим, найкращим опертям, коли б вони від неї дістали якнайповніше задоволення своїх національних прагнень. Страх загубити досягнуте був би надзвичайно сильним спільником у боротьбі проти всяких замахів реакції. Замість того своєю помилковою національною політикою вона кидала велику кількість українських національно свідомих елементів в обійми ворогів соціалістичної революції.

Я глибоко певен, що коли б компартія відразу повела на практиці ту національну політику, яку вона проголошувала з тактичних мотивів у відозвах і резолюціях, коли б зайняла в ній не тактичну позицію, а принципову, позитивно-активну, то на три чверті озброєна й незброєна опозиція українських елементів була б зменшена.

Коли я в 1920 році в своїх переговорах з московським центром, настоюючи на переорганізації червоної армії, виставляв територіальну систему, як надійнішу для справи оборони, я мав більшу рацію, ніж Л. Троцький¹³, якого навіть обурило таке моє домагання. Тепер життя немов би підтвердило правильність моєї позиції. Перехід на територіальну систему визнано. Але, наскільки можна здалеку судити, він робиться надзвичайно нерішуче, половинчасто, кволо, з побоюванням. А тим часом повинно бути ясным, що українська національна червона армія була б значно дужчим і вірнішим захисником, коли б вона захищала не тільки соціально-політичні здобутки, але й свою національну волю і власне існування як національної армії. Таких прикладів можна навести багато.

---

¹³ Троцький (Бронштейн) Лев (1879–1940) – соціал-демократ, іскрівець, меншовик, автор так званої теорії перманентної революції, з червня 1917 р. – більшовик. Після жовтня – нарком закордонних справ, пізніше нарком військових і морських справ, виступав проти укладення Брестського миру. З 1923 р. став лідером внутріпартійної опозиції, в 1929 р. висланий з СРСР.

Але не будемо зупинятися на тому, що робилося. Хіба тільки для того, щоб через порівняння з тим, що робиться тепер, краще орієнтуватися в сучасній ситуації.

А відбувається тепер, оскільки можна судити здалеку, те, що компартія голосно визнала свою помилку в національному питанні й стає ніби справді на шлях виправлення її. Надто яскраві ознаки цього можна спостерігати в діяльності партії за останній рік, що зафіксовано в резолюції ЦК КП(б)У з приводу національного питання.

Запеклі противники компартії, ризикуючи виявити себе смішними, готові відкидати й заперечувати не тільки цей факт. А тим часом, коли порівняти сучасний стан національного питання на Україні зі станом його хоча б у 1920 році, то різниця сама кидається в очі. В 1919 році один голова українського радянського уряду виголошував на Україні необхідність диктатури руської культури. В 1926 році другий голова того самого уряду мусить оправдуватись і доказувати, що на Україні нема переслідування руської культури. В 1920 році, збираючись вступати в радянський уряд, я домагався, щоб були вироблені форми державних взаємовідносин тодішньої федерації радянських республік, щоб економічна самостійність України мала хоч яку-небудь тенденцію на здійснення, щоб фінансові взаємовідносини були засновані на якихось нормах. Я кілька годин доводив представникам Політбюро Каменеву¹⁴ і Зінов'єву¹⁵ доцільність і необхідність в інтересах самої революції всіх цих заходів.

Зі мною торгувались і видно було, що вони не бачили й не розуміли такої необхідності. Троцький же виразно й відверто сказав: «Так ви, значить,

---

¹⁴ Каменєв (Розенфельд) Л. Б. (1883–1936) – соціал-демократ, більшовик, державний і партійний діяч. В 1917 р. – один з редакторів центрального органу більшовиків газети «Правда». З 1922 р. – заступник В. Леніна по Раднаркому, з червня 1923 р. – перший заступник голови Раднаркому СРСР. 1936 р. був незаконно репресований.

¹⁵ Зінов'єв (Радомисльський) Григорій (1883–1936) – соціал-демократ, більшовик, державний і політичний діяч. З грудня 1917 р. голова Петроградської Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. В 1919–1926 рр. – голова Виконкому Комінтерну. В 1936 р. незаконно репресований.

домагаєтесь зміни всієї нашої політики на Україні?!» І обурився так, неначе я домагався дійсно чогось неможливого. Те неможливе тепер починає здійснюватися. Всі мої домагання висуває саме життя, і компартія тепер, через кілька років, хоч-не-хоч мусить рахуватися з ними й приймати їх. І коли вже гостро висувається питання окремого бюджету України, коли ЦК компартії України підкреслює **державність** української радянської республіки, то це вже не те, що в 1920 році, коли з моїх домагань тільки посміхались або вважали їх за контрреволюційний націоналізм.

А питання так званої українізації? Комісія по українізації була заснована в 1920 році. Серед інших домагань я в цей час виставив і домагання українізації радянського апарату, але коли я захотів узяти активну участь у комісії по українізації, мені головою уряду було заявлено, що засідань цієї комісії не було і її зовсім розпущено. Так стояло шість років тому це питання. Тепер ми бачимо зовсім іншу картину. Українізація державного і партійного апаратів стала реальністю, насущною потребою. Є, розуміється, елементи в компартії, що всіма силами пручаються проти неї, але ми вже маємо цифри, маємо факти урядування українською мовою, навіть приклади кари за незнання української мови. Чи це ж було важливим в 1920 році, коли українську мову звали «петлюрівщиною» і глузували з неї й за неї брали на підозріння в контрреволюційності?

Заплющувати на ці **факти** очі, твердити, що їх немає, що це все дурійство, фальшування, це просто дитячий аргумент. Можна сумніватися в тих чи інших розмірах цих досягнень, але не можна відкидати **тенденції** їх розвитку. А це є найголовнішим. Це свідчить насамперед про силу й зростання національної української стихії за ці шість років, а друге – про розумний, нарешті, початок ставлення до цього явища компартії. Що компартія хоче взяти провід у цьому процесі, що хоче через українізацію свого партійного і державно-адміністративного апарату зблизити радвладу з селом, що хоче надати українській національній культурі тон свого

світогляду, це цілком зрозуміле й нормальне. Кожна партія повинна була б цього самого прагнути.

Важко здалеку бачити всі пружини, всі фактори й умови цієї зміни в національній політиці. Важко судити, наскільки ця політика ґрунтовна, наскільки вона принципіально активна, а не викликана необхідністю тактичного тимчасового пристосування. Але так як справедливим є те, що головною причиною була і є сила національної стихії, то ми можемо бути спокійними за подальшу долю українського національного відродження. Ніякі відхилення тієї чи іншої влади на Україні не зможуть уже вернути її в стан колишнього небуття. І що повніше, що принциповіше компартія України поведе злиття всіх сторін державного життя України з національною стихією, що безсумнівніше в національному сенсі стане весь апарат усього життя (економічного, політичного, культурного, професійного і т.д.), то ближчою й ближчою стане радянська влада до мас, то більше й більше ставатиме за національністю **своєю**. І тим менше й менше буде підстав **національного** характеру, як серед соціалістів, так і безпартійних емігрантів для опозиції їй.

Я знаю, недовір'я ще багато є серед українства. Повторяю, воно цілком оправдане й законне і остаточно знищити його і привабити до себе колишніх ворогів своїх можна тільки таким способом, як я сказав вище. Одначе це справа вже самої компартії.

Яке ж ставлення повинно бути в українців різних політичних напрямів до нового курсу національної політики?

Чи доцільно, повторяю, обмежуватись відкиданням фактів і називанням сучасної державної влади «окупантами»? Чи справедлива по суті така назва **в даний момент?**

Так, шість, п'ять, навіть, може, три роки тому підстави для такої назви були. Через те, що ця влада була чужою, насланою з другої держави, через те, що вона дбала про інтереси імперії і не дбала про інтереси

окупованої країни, вона була владою окупаційною (незалежно від соціально-політичних її цілей). Але за кілька років у певні історичні моменти можуть статися такі процеси, які за звичайних часів потребують десятки років. За кілька літ напруженої діяльності окупаційна влада перебувала процес зростання з країною. Крім того об'єктивна необхідність примушувала раціонально експлуатувати край, дбати про його інтереси, захищати ці інтереси перед центром. І в цьому процесі цілком чужі за походженням люди часто ставали, так би мовити, українськими патріотами. (Такі приклади були вже в 1920 р.). Крім того не треба забувати, що в керівних центрах компартії України тепер уже значно збільшилась кількість національно свідомих елементів, не гірших українців, ніж будь-які «патріоти» в сенсі розуміння й відчуття потреби всебічного відродження і розвитку української нації. Я певен, що значна більшість українців-комуністів не гірше любить, цінить і готова розвивати всі дійсні цінності українського національного духу. І, повторюю, той факт, що Чубареві¹⁶ доводиться оборонятися від закидів в українському шовінізмі, доказує, що вияви активного ставлення українських комуністів до української державності й до всього національного відродження не є платонічними актами. І коли взяти до уваги, що весь апарат державної влади має тенденцію стати все більш національно українським, то як же можна з такою впертістю говорити про **окупаційний** характер влади?

І чи це в інтересах самої української державності доводити всім нашим ворогам, приятелям і самим собі, що Україна як держава не існує, що української державної влади немає, що є тільки генерал-губернаторство і т. д.

Та навіть, беручи паспорт для внутрішнього вжитку в паризькій префектурі, самі ці противники мусять посилатися на існування української держави, тобто й української нації. (Французьке державне право визнає націю тільки як державу). Коли для того, щоб прописатися українцем з

---

¹⁶ Чубар Влас (1891–1939) – радянський партійний і державний діяч. З 1920 р. очолив Українську раду народного господарства і одночасно Центральне правління кам'яновугільної промисловості Донбасу. З 1923 р. – голова Раднарокому УРСР.

національності, треба визнати факт Союзу радянських держав, то є ж ще багато інших підстав не тільки для визнання, але й для найширшого пропагування цього факту, **факту існування самостійної української радянської держави в союзі з іншими самостійними радянськими державами**. А коли є держава, то є й державна влада. Політика цієї влади, режим її можуть комусь не подобатись, але французьким монархістам також не подобається політика й режим республіканської влади, одначе вони її не називають окупаційною, не своєю, або італійська опозиція владу расистської партії. Коли ще кілька років тому були підстави для такої кваліфікації, то в **теперішній ситуації** це або вияв смішної амбіції, або, дійсно, використання національного моменту для боротьби з **соціально-політичними** позиціями комуністів.

Як і кілька років тому я казав, так і тепер кажу: факт створення Союзу Радянських Республік є дуже важливим позитивним для національного відродження фактом. Українська держава існує і має свою державну владу. Всякі ж інші емігрантські «державні центри», «влади», «уряди» є шкідливими для розвитку українського відродження забавками. Купка людей тішиться собі в еміграції грою в міністрів, отаманів, Директорію, в якусь владу, в якусь особливу «справжню» державність.

Державність творить не купка людей, що зве себе міністрами, купка отих Купер'янів із української пісні, тих «цехмейстерів над соломою», а український народ, маси, все буття, вся стихія краю. То вона створила Союз Радянських Республік і вона ж творить **національний** характер української державної влади. «Цехмейстерам над соломою» в інтересах справжнього патріотизму слід було б, нарешті, припинити свою забавку, бо занадто вже дорого коштує вона. Бо занадто довго вже вона віднімає в Україні тисячі працівників, таких необхідних їй саме тепер, саме в цій ситуації.

А так само слід би припинити й ще небезпечнішу гру в інтервенцію. Крім того, що вона дурить тисячі людей і тримає їх у неволі вигнання, вона

сама по собі є просто злочинною для справи національного відродження. Що, власне, думають собі оті українські політики, що мріють про інтервенцію й чекають її, як манни небесної? Як вони собі уявляють усю майбутню кон'юнктуру під час і після інтервенції? Невже вони хоч на хвилину можуть серйозно вірити, що від того буде користь справі українській? Адже ясно, що коли б це сталося, то та європейська держава, що організувала б інтервенцію, насамперед договорювалась би з руськими течіями. Головну роль грала б руська біла армія та армія сусідніх з СРСР держав. Плоди перемоги ділили б між собою ці чинники, українських же «отаманів» з їхніми «козаками» тримали б для декорації доти, поки не було б потрібно. Потім же їх відпихнули б. По всій території, захопленій інтервенцією, настала б не тільки соціально-політична, але й національна реакція. Ті досягнення, які ми маємо тепер на Україні, були б розтоптані й треба було б розпочинати люту боротьбу спочатку за дрібні постулати.

І в ім'я чого це мало б бути? В ім'я створення української державності? Вона вже є. Значить, в ім'я того, щоб ця державність була державністю поміщиків, фабрикантів і європейських банкірів? Так навіть же й цього ніяк не могло б бути, бо коли буржуазна антиінтервенційна руська демократія, коли навіть руські соціалісти ні за що не допустили б створення самостійної Української держави, то невже це могла б допустити та чорна реакція, що стояла б в авангарді інтервенції серед наших отаманів? Значить, на що ж розраховують ці «цехмейстери над соломою», розводячи час від часу шамотню про інтервенцію?

Але ще цікавіше: як можуть люди, що звать себе соціалістами й марксистами, підтримувати ці утопічно-злочинні мрії? Як вони взагалі можуть у боротьбі за допомогою чужих гармат («орієнтація» це зветься!) вбачати головний засіб створення Української держави?

А коли факт, що компартія зрозуміла свої помилки в національному питанні, коли вона дійсно стає на шлях активно-позитивного ставлення до

нього, то яка рація тим соціалістам, що проти інтервенції, відкидати цей факт, дурити себе та інших? Чого вони чекають тепер, для чого вони стримують своїх однодумців навіть від спроб вияснити становище на Україні, не те що від якоїсь участі в позитивній праці там? На що вони розраховують, сидячи за кордоном? На те, що станеться якась «революція» чи еволюція?

Я вже казав вище і ще раз кажу, що в даній ситуації розрахунок соціалістів будь-якої течії на «революцію» в СРСР є не що інше, як розрахунок на власне самогубство. Переможе «третій» – велика буржуазія руками дрібної буржуазії, переважно заможного селянства. Перемога виллється в форму військової диктатури однієї особи або невеличкої групи, розуміється, руської. Можливо, що ця диктатура не буде монархічною, але що вона буде русько-імперіалістичною, то про це сумніву не може бути. І що вся фізична, військова сила буде в її руках, то теж сумніватися нема чого. Коли б українське селянство потім і схаменулось і захотіло взяти свою долю перемоги, воно б цього не змогло зробити, бо воно обеззброєне, – тепер не 1917 рік, коли в кожного села були свої гармати.

І результат для української нації той самий, що й від інтервенції. Припустимо ж навіть інший результат «революції». Припустимо, що здійснюється в усьому СРСР хвиля заворушень, робітничих страйків, часткових повстань. Армія переходить на бік народу. Рухом керує соціалістична і буржуазна демократія, армія не висуває ніякого Бонапарта, одне слово, та сама картина, що в 1917 році. Добре. Який же результат для української державності? Самостійність? Ота руська демократія, переповнена ентузіазмом свободи, великодушно випустить Україну на волю й піднесе українській демократії самостійність? Чи хоч запропонує на референдум українському народові, що він хоче: самостійність, союз, федерацію «єдиную-неделимую»? Серед руських есерів є такі окремі солодкоспівці, що по солов'їному витьохкують про референдум. Але ми цих солов'їв добре

знаємо, вони солов'ї не прості, у відповідний момент уміють ставати шуліками. Та, кажу, коли б вони й лишилися солов'ями, то це були б окремі одиниці, їхні ж товариші по партії з них добродушно посміхаються.

Ні на хвилину не може бути сумніву, що ніякої самостійності руська «демократія» Україні доброю волею не дасть. А силою вирвати не буде змоги, бо знов таки ситуація не та, що в 1917 р. Ми муситимемо взяти те, що нам дадуть. Правда, вони теж, може, дадуть навіть український «уряд», навіть з «українців» на зразок якого-небудь землячка Сухомлина¹⁷, україножера, товариша наших соціалістів по Інтернаціоналу. Але що це буде за уряд, то передбачити не важко. Коли тут, в еміграції ці «демократи» й землячки гризуть собі руки з люті й відчаю від кожної уступки компартії в українському питанні, коли тепер не можуть чути слова «українізація» без вигуків глузу й обурення, то я не побажаю моєму народові, щоб ці люди коли-небудь мали змогу прикласти свої погляди й почуття на практиці.

Але уявімо собі, що руська демократія, не почувавши себе після кризи ще такою дужою, остереглася б давати «уряд» із виразних україножерів і землячків. Припустимо, що це були б коректні, розсудливі люди з «тверезим» великодержавницьким розумом. Картина все одно вийшла б невеселою. Перемога над компартією головним чином відзначилась би реставрацією приватнокапіталістичної системи господарства. Це є основною вимогою і буржуазної, і соціалістичної руської демократії, так само як і української, за винятком, може, деяких груп. Реставрація приватнокапіталістичних відносин неминуче потягла б за собою й реставрацію всіх інших відносин, політичних, соціальних і національних. В тій чи іншій формі влада перейшла б до буржуазії.

Українська нація, силою історичних умов і обставин, не витворила своєї національної буржуазії, ні індустріальної, ні торгово-фінансової, ні навіть

---

¹⁷ Сухомлин Кирило (1886–1938) – державний і партійний діяч УРСР. Учасник громадянської війни. З 1920 р. – на профспілковій, партійній і радянській роботі.

аграрної (коли не вважати окремих одиниць). Коли я вперше в 1917 році виставив цю тезу й на ній базував напрямок нашої політики й боротьби з Тимчасовим урядом, то на мене з різних причин обурились і деякі соціалісти й не соціалісти українські. Одначе факт був фактом, і його зрештою мушили визнати всі й навіть підкреслювати його. І коли тепер на Україні з дріб'язків розбитої буржуазії та новітнього непманства формується нова буржуазія, то немає сумніву, що вона в переважній більшості не є українською ні походженням, ні національною свідомістю.

Запанувавши в економіці, вона, само собою, запанувала б і в культурі та побуті. І без того зденаціоналізоване місто на Україні почало б випихати назад у село початки української культури. Теперішня українізація, яка б вона не була в своїй суті, була б ліквідованою. Почались би протести «населення» проти «насильственной» українізації (вже й тепер буржуазно-демократична руська преса гвалтує про «неистовства украинизации»). І «демократичний», «свободолюбний уряд» України, звичайно, ні за що не потерпів би ніякого насильства і задовольнив би волю «населення».

Згадаймо недавній приклад з нашої опереткової гетьманщини. Як тільки до влади прийшов Протофіс (скорочена назва організації промислової, торгово-фінансової та аграрної буржуазії), як відразу ж почалася швидким темпом ліквідація українізації міста, розпочатої урядом Центральної ради. Деукраїнізація зайшла навіть на село, і кожний об'єктивний українець може посвідчити, як почалося закриття українських шкіл в селах, глум з української мови, проголошення «диктатуры общерусской культуры», і оті «протесты населения против насильственной украинизации».

Яким темпом пішла б знову деукраїнізація та русифікація, це залежало б від різних обставин, головним чином, від сили опору української стихії. Правда, вона тепер значно більша, але не треба переоцінювати своїх сил: стихія ще не оформлена як слід масовою свідомістю, не просякнена ще традицією, не процементована школою, державно-суспільною практикою

(що саме оце тепер починає відбуватися). Чи зможе вона відстояти всі здобуті позиції? Чи не буде відіпхнута далеко назад, щоб знову крок за кроком тяжко відвойовувати їх у руської демократії?

Що ж виграла б українська робітничо-селянська, «безбуржуазна» нація від такої «революції» чи «еволюції», від цього «невблаганного» ходу законів? Що виграли б оті люди, що звать себе українськими марксистами чи якими іншими соціалістами, які «ортодоксально» **тепер** чекають інтервенції, «революції» чи «еволюції» й навіть допомагають їм?

Взагалі ж, треба сказати, майже вся українська еміграція в національному відношенні подібна до зденерованого, запеклого й жовчно-песимістичного гравця в карти. Цьому гравцеві, на невелику спадщину від батьків, пощастило раз у житті виграти мільйон – цілковиту державну самостійність і незалежність. Але щастя повернулось боком, і певна частина виграшу виприснула з рук. І от гравець ніяк не може забути того моменту щастя, все пригадує, все длубається, все гризеться: от, коли б він отоді походив так, а не так, то напевне повернув би старий виграш. І вже ні до чого іншого не лежить його душа, все йому хочеться грати і тільки в грі він бачить єдиний спосіб створення свого добробуту. Інтервенція, «орієнтації» на якісь «міжнародні чинники» – все це вияви бажання тієї гри. Коли гравець щось інше робить, то це тільки з примусу, з голоду, з нудьги чекання. Думка про те, що на решту виграшу можна б поставити нормальну **працю**, збільшити й розвивати добробут **роботою**, творінням – гравцеві здається гидкою, зрадницькою. Навіть спроби в цьому напрямку він вважає за зраду своєму ідеалові.

А в дійсності, яка величезна решта від виграшу залишилася! Коли зрівняти цей стан України, що є хоч би в цей момент, зі станом 1916 року, то яке це колосальне придбання! Найзапекліші націоналісти в 1916 році не сміли вірити в можливість **початкової народної школи (!)** українською мовою. А коли б їм тоді сказати, що Україна буде в такому нехай

«декоративному» міждержавному Союзі з Росією, вони б, повіривши, подуріли від радості, а не повіривши, із задрістю зітхнули б. Тепер же вони стогнуть, скиглять, поїдом їдять і себе, і інших за те, що не втримали мільйону.

Отже, якщо комусь цікава моя думка, то вона така: вертатись на Україну для органічної, корисної праці, для використання історичного виграшу, для творення роботою національнодержавного мільйона. Нехай ті тисячі рук і мозків, що видають свою енергію в приймах і наймах на чужині, що збагачують каси чужих капіталістів, – нехай вони збагачують матеріальну й духовну касу робітничо-селянського народу нашого. Соціалістам же українським треба, на мою думку, їхати, щоб боронити цю касу від замахів капіталу, щоб допомагати тим, хто проводить цю оборону й боротися проти тих, хто допомагає замахам.

Я певен, що коли б затіялася збройна інтервенція проти СРСР, багато з українців-емігрантів, соціалістів та й несоціалістів, відкинули б усе і поспішили б на оборону своєї батьківщини. Так отже, незбройна, але не менш загрозлива інтервенція внутрішнього і зовнішнього ворога соціалістичного господарства починається. Кому перемога цього ворога не бажана, той згодиться зі мною.

В. Винниченко. Поворот на Україну. – Львів, 1926. – С. 1–23.

МАКСИМ ГЕХТЕР (1885–1947)

Максим Гехтер (справж.: Гехтер Мендель Гецкович-Беркович; крипт, і псевд.: А. Г., Г. Р., М. Г., Г-ович, М. Г-р, М. Григорович, Економіст, Максим Литвин, Літописець, Мак., Максим, Меломан, Могар, Ольгін, Оптиміст, Рецензент, Робітник, М. Росьовий, М. Рузин, Ю. Яровий, М. Н., Nov., Nowus

та ін.; 1885, Київщина – 25.12.1947, м. Прага, тепер Чехія) – публіцист і політичний діяч.

Член РУП та Бунду. 1905 р. заарештований за пропаганду української автономії серед робітників. Співробітничав із «Ділом», «ЛНВ», «Економістом» та іншими виданнями – виступав здебільшого зі статтями з проблем соціоекономіки.

Працював також відділоводом та писав «від рядка» для газети «Рада». Як стверджував Є. Чикаленко, це дало йому змогу «вибитися у справжнього професіонала» – адже за 1907 р. публікації М. Гехтера досить часто з'являлися на шпальтах цього київського щоденника. Він досліджував проблеми безробіття, народної освіти, конституційних гарантій у Російській імперії, земельного та національного питання; подавав детальні економічні огляди, дотримуючись чіткості та конкретності викладу, залучаючи широкий статистичний матеріал. Такими є, зокрема, статті «Робітниче питання і Державна Дума», «Національне питання і марксизм», «Каліцтва робітників у сільському господарстві», «17 октября 1905 – 17 октября 1907», «Як пишеться історія», «Чи стане землі на хліборобів?», «Народна освіта на Полтавщині». Так, у перших числах «Ради» за 1914 р. надрукований цикл оглядів «Наші товариства в 1913 р.» («Просвіти», клуби та інші українські організації та об'єднання), «Українське аматорство», «Українство в шкільній справі» тощо.

У 1908, 1911–1912 рр. ім'я М. Гехтера як офіційного редактора стояло на обкладинці «Літературно-наукового вісника». Для «ЛНВ» публіцист написав багато рецензій на праці російських та європейських фахівців з економічних, національних та політичних проблем початку ХХ ст. У полі його зору – нариси А. Ярошевича про економічне життя південно-західного краю, які рецензент назвав «однією із найцікавіших книг початку року» (1908. – Т. 42. – Кн. IV. – С. 207); дослідження німецького вченого Рудольфа Шпрингера «Національна проблема» – «блискучий публіцистичний твір,

написаний дотепно, влучно, з великою ерудицією і хистом, з докладним знанням трактованого предмету» (1909. – Т. 44. – Кн. XI. – С. 445); календарі Полтавського земства, що за своїм змістом перебувають у «повній гармонії із зовнішнім виглядом» (1908. – Т. 42. – Кн. V. – С. 413), тощо.

У цьому журналі під керівництвом М. Грушевського М. Гехтер також друкував окремі статті, зокрема: «Чи можлива в нас інтенсифікація селянського хліборобства», «За синтезом (сторінка з історії російського єврейства)», «Значення України в економічному житті Росії» та ін. 1909 р. в «ЛНВ» постійно друкувалися огляди «З українського життя» за окремими темами: «Наші земства», «Наші муніципалітети», «Міське хазяйство», «Наші союзники», написані М. Гехтером. Цікавими були його ґрунтовні аналітичні публікації «З економічного життя України в 1908 р.» та «Причинок до психології 1909 року», де автор аналізував роль «зеленого вина» у житті населення Росії, подаючи цифри споживання горілки в українських губерніях, і пов'язував це явище з політичними «надіями і розчаруваннями»; водночас журналістові вдалося подати розлогу картину економічного життя двох головних верств українського суспільства – робітництва й селянства, визначити перехідний етап економіки як «розпачливий стан» (1909. – Т. 45. – Кн. 1. – С. 168–185; 1909. – Т. 46. – Кн. IX. – С. 551–566).

Багато матеріалів під псевдонімом М. Григорович подано до часописів «Село» й «Засів», зокрема на теми кооперації, переселення, робітничого і сільського життя. Серед них – постійні огляди «З робітничого життя», статті й нариси (часто з продовженням) «Благословенна земля», «Життя українського робітництва в 1911 р.», «Про елеватори», «Наші селянські товариства в минулім році», «Кооперація й союзники», «Не давайте хліба скупщикам!» тощо. Зразок аналітико-соціологічної думки М. Гехтера – опрацювання анкет популярної народної київської газети «Засів», огляд якої під заголовком «Український читач про українську часопись» публіцист подав у трьох числах «ЛНВ» за 1912 р.

За Директорії М. Гехтер призначений членом української дипломатичної місії у США (1919), але політичні обставини перешкодили виконанню цих обов'язків. У міжвоєнний період оселився у Празі, де активно висвітлював проблеми культурного і політичного життя України здебільшого на сторінках журналів «Prager Presse» (1921–1938) і «Slavische Rundschau» (1929–1939). Аналіз публікацій першого видання журналіст подав у статті «Прагер Прессе» и ее служение славянскому делу», опублікованій у російськомовному збірнику «Славянская книга» (Прага, 1926. – № 4/5).

М. Гехтер – автор популярних книг і брошур, серед яких – «Сільська кооперація» (К., 1909), про яку рецензент М. Залізник відгукнувся як про «стислу й докладну» працю, де тема цікавить дослідника не сама по собі, а з огляду на те, наскільки кооперація «живуча й корисна для піднесення селянського добробуту» (ЛНВ. – 1909. – Т. 45. – Кн. 3. – С. 699).

Українська журналістика в іменах. – Вип. 6. – С. 56–59.

НАШІ ТОВАРИСТВА 1913 Р.

I. «Просвіти»

У минулому році активну діяльність виявили 8 наших «Просвіт»: Катеринославська, Мануйлівська, Діївська, Перещепинська, Подільська, Миколаївська, Бакинська й Новочеркаська. Остання з них до кінця року не дожила, бо з наказу адміністрації її закрито «за невчасне скликання загальних зборів». Діяльність Новочеркаської «Просвіти», наскільки відомо, виявилася в улаштуванні двох вистав («Шельменко-денщик» і «Батраки») з продажом книжок та листовних карток і в одправі панихиди по Т. Шевченкові. Товариство мало невеличку книгозбірню. Хоч його діяльність загалом і не була дуже жвавою, проте неможна не висловити щирого жалю з приводу наглої смерті цього культурного форпосту українства на Донщині.

Щодо тих «Просвіт», які щасливо перебули минулий рік, то з них на перше місце треба поставити Катеринославську «Просвіту» з її трьома філіями – Мануйлівською, Діївською та Перещепинською. Власне, треба лічити ще й четверту філію, Гупалівську, відкриту минулого року, але про цю останню філію відомо тільки, що відбулись її установчі збори, причім записалося 29 членів, переважно місцевих селян. Прохання Катеринославської «Просвіти», щоб їй дозволено було відкрити ще нові свої філії в селах Камянці, Одинковці, Чаплях та Сурсько-Михайлівці, адміністрація відкинула. До «Просвіти» надійшло також прохання від куликівських хористів, щоб у Куликівці відкрито було філію, та невідомо, що зроблено в цій справі.

З найвидатніших моментів торішньої діяльності Катеринославської «Просвіти» зазначимо такі. Під час різдвяних свят «Просвіта» впорядила ялинку для дітей городської бідноти 17 феvраля впоряджено виставу («Наймичка») на користь Мануйлівської філії. На загальних зборах 5 марта в присутності 80 осіб ухвалено закласти видавничу комісію, впоряджати сімейні вечірки й велику гулянку. На зборах 26 мая постановлено відкрити бібліотеку для членів товариства, а з осені відкрити при бібліотеці й читальню; постановлено також заложити фонд для збудування власного дому «Просвіти» й повернути на цей фонд прибуток з ювілейної вистави «Дячиха» в сумі 92 карб. На семейній вечірці 22 октября прочитано реферат про творчість Винниченка. 9 ноября відбувся вечір, присвячений пам'яті Котляревського й Лисенка. 23 ноября впоряджено великий вечір української пісні, музики й поезії. Нарешті, 7 декабря відбулось прилюдне святкування 40-літнього ювілею діяльності Франка з лекцією та концертним одділом. Опріч того, Катер. «Просвіта» брала діяльну участь у святкуванні ювілеїв як місцевих (Сулими, Яворницького), так і загальноукраїнських (Шевченка, Котляревського).

Мануйлівська «Просвіта» також почала рік улаштуванням ялинки для дітей (287 душ). За місяць январь упоряджено вечірку пам'яті художника Корнієнка, дитячий ранок пам'яті Руданського, вечір колядок і виставу («Старі сучки», «Освідчини»). 2 лютого впоряджено ще одну виставу («Невольник»). У маї дуже урочисто відбулось Шевченкове свято. 3 іюня впоряджено вечірку з виставою («По ревизії»). 23 іюня відбулись загальні збори. Постановлено, між іншим, скасувати всі секції й передати всі функції товариства в руки ради. 30 іюня впоряджено дитячий ранок з виставою («Миротворці»). 15, 22 і 29 іюня та 6 іюля відбулись вистави («Артист», «Глитай», «Бондарівна», «Наталка-Полтавка», «Ведмідь»). 14 іюля знов одбувся дитячий ранок з виставою, а 20 і 21 іюля – вистави («Мартин Боруля»). Після літньої перерви впоряджено 7 ноября вечір пам'яті Глібова, а 30 ноября – виставу («По-над Дніпром»). Наприкінці року «Просвіта» взяла участь у святкуванні ювілею Котляревського. Варто зазначити одну цікаву подробицю: коли антрепренер Сабінін був згодився дати виставу на користь Мануйлівської «Просвіти», всі інстанції, що мали дати дозвіл на виставу, почали наводити справки про благонадійність не тільки «Просвіти», але й учасників вистави. Так вистава й не відбулася.

Діївська «Просвіта» відкрилась 3 марта минулого року. За перший неповний рік свого існування «Просвіта» впорядила Шевченкове свято (15 априля) й кілька вистав («Борці за мрії», «Бувальщина», «На перші гулі», «Дай серцю волю», «Артист», «Сватання», «Назар Стодоля», «Глитай»). Є власний хор. На збудування власного дому загальні збори 30 іюня призначили 100 карб.

Перещепинська «Просвіта» впорядила на Новий рік ялинку. На протязі року що-недільне читання творів красеного письменства та часописів чергувалося з більш широкими виступами в формі вистав, вечірок, концертів – усе з продажем книжок, карток, календарів. Так, упоряджено Шевченкове свято (22 фебр.), вистави («По-над Дніпром», «Бурлака», «Учитель»). 11

ноября впоряджено дитячий ранок на честь І. Франка. Товариство має фонд на збудування власного дому; до цього фонду відчисляється частина прибутку од вистав.

Подільська «Просвіта», колись така діяльна й енергійна, в минулім році працювала не дуже жваво. Це безперечно наслідок тих репресій і заборон, що рясно сипались на цю «Просвіту». Заборонялися репетиції хору, вечірки, панахиди, вистави, реферати. Проте відбулося кілька вечірок (9 февраля з рефератом про колядки, 22 февраля з рефератом про Франка, 9 марта з виставою «По ревизії», 30 марта з рефератом про Шевченка, 18 мая, 5 октября – на честь Франка, 19 октября з рефератом про історичні пісні, 2 ноября з виставою «Кози-дерези», 16 ноября з виставою «На перші гулі» й 14 декабря – на честь Котляревського). 23 мая товариство впорядило на бульварі народню гулянку. Про філії подільської «Просвіти» ніяких відомостей за рік не надійшло. Тільки з м. Печери, де існує читальня «Просвіти», писали до нашої газети: «З читальнею не дуже гарно іде справа. Губернський дозвіл забрали від нас і невідомо, як воно буде далі – чи вернуть назад, чи може зовсім закриють. Тепер ми не збираємось у читальні, бо боїмось, щоб не було якого лиха».

Миколаївська «Просвіта» вже довгий час перебуває в якімсь непевнім стані. Просвітною діяльністю т-во не цікавиться, громадськими й національними справами – ще менше. Минулий рік, на жаль, не був виїмком із цього стану. Т-во обмежувалося майже виключно впорядкуванням вистав («Безталанна», «Нещасне кохання», «Дай серцю волю», «Запорожець за Дунаєм»). 21 февраля улаштовано концерт з виконанням російського державного гимну. Улітку влаштовано на бульварі велику народню гулянку. Наприкінці року серед членів т-ва став помічатись рух до поліпшення діяльності «Просвіти», але поки що на самих тільки проектах і порадах справа стала. Цікаво зазначити, що навіть така очевидна «благонадежність» т-ва не заперечує його від адміністративних колючок. Так, коли хто з

просвітян приходять до миколаївського поліцмейстера за дозволом на виставу, то чує невдоволене питання: «Та невже ви й досі ще не вгамувались?»...

Найдаляша з наших «Просвіт» – Бакинська – в минулім році впорядила Шевченкове свято, одну виставу («Мазепа»), вшанувала пам'ять М. Лисенка панахидою й концертом, брала участь у місцевих культурних святах і жваво реагувала на всі видатніші події загальноукраїнського життя, нагадуючи про своє існування телеграмами, посилкою делегатів тощо. Це теж один з далеких форпостів українства, що з честю виконую свої обов'язки.

Ніяких звісток не надійшло в минулім році про діяльність Мелитопольської «Просвіти». Наскільки відомо, така «Просвіта» існує, й давніше вона виявляла хоч яку-небудь діяльність.

У результаті вступили ми в новий рік, маючи 7 більш чи менш активних «Просвіт» і одну, про діяльність якої не чути.

Наприкінці треба згадати про Житомирську «Просвіту», якої доля остаточно вирішилася на початку минулого року. Сенат, розглянувши скаргу «Просвіти», постановив звернути увагу житомирської адміністрації на допущені нею неправильності, але разом з тим затвердив постанову тої адміністрації, якою «Просвіту» назавжди закрито.

II. Клуби

У минулий рік українське громадянство вступило, маючи 10 клубів: у Києві, Харькові, Одесі (2), Петербурзі, Москві, Варшаві, Ризі, Благовіщенську й Харбині. До числа клубів ми включаємо й такі товариства, що офіційно мають інші назви («Т-во ім. Квітки» у Харькові, «Українська хата» в Одесі, «Кобзарь» у Москві), але по суті своєї діяльності виконують ті самі функції, що й клуби.

В кінці року відкрився ще один український клуб – у Полтаві. Мав ще відкритись український клуб у Катеринославі, та адміністрація не дала дозволу. На прикінці року постановою адміністрації закрито одеський

український клуб. Таким чином число клубів на початок нового року не змінилось.

З окремих клубів найбільш систематично й регулярно працював київський український клуб «Родина». На протязі всього року, виключаючи кілька місяців, по-старому відбувались що-суботи й що-неділі вечірки. З рефератами «Родині» торік не пощастило, бо адміністрація систематично їх забороняла (навіть про хліборобство в Америці), поки, нарешті, зовсім заборонила реферати українською мовою. Загалом, клуб стягнув на себе неприхильну увагу адміністрації, й ще на прикінці року в клубі поліція «конфіскувала» жовто-сині прапорці, склавши протокола. Не зважаючи на ці перешкоди, клуб улаштував традиційну подорож на Шевченкову могилу, кілька ширших вечорів пам'яті Шевченка, Котляревського й Лисенка, кілька вистав й товариських вечерів на честь окремих осіб. Улітку в помешканні клубу впоряджено було виставку картин українських художників.

Харківське т-во ім. Квітки-Основ'яненка минулого року перебуло серйозний внутрішній кризис. Окрім зовнішніх причин (адміністративні заборони й перешкоди), ще й деякі внутрішні непорозуміння поміж членами причинились до того, що на кінець року в т-ві зосталось всього 38 членів, з яких членську вкладку внесли тільки 18 душ. Мимо цього перша половина року пройшла в діяльності т-ва досить жваво. Улаштовувались що-суботи вечорниці по цікавій програмі, прилюдні вечори пам'яті Шевченка й Лисенка, в науковій секції т-ва прочитано кілька докладів.

Полтавський український клуб одкрився 18 мая (день організаційних зборів). З різних випадкових причин клуб зпочатку майже не функціонував, але згодом для нього найнято помешкання, й 9 ноября він одкрився фактично. Урочисте відкриття клубу відбулось одночасно з святом Котляревського. Згодом у клубі почалися що-тижневі вечірки, концерти тощо. Тепер діяльність клубу відбувається в нормальних рямцях і обіцяє розвиватися що-далі все більше.

В одеськім українськім клубі вже давно панував якийсь непевний настрій. Клуб дуже мало був українським і дуже багато – клубом. Треба проте зазначити, що до свого закриття клуб урядив Шевченківський вечір і вечір пам'яти Котляревського. В ноябрі клуб з наказу адміністрації закрито, й, на жаль, саме за оте надмірне захоплення «клубським», а не українським елементом. Одеське українське громадянство цієї втрати, мабуть, і не помітило, тим паче, що поруч з клубом там функціонує товариство з аналогічним завданням музично-драматичне т-во «Українська Хата», яке з більшим успіхом виконувало й виконує ці завдання. «Укр. Хата» має власне помешкання з невеличкою бібліотекою, впоряджує лекції, вечори й концерти й загалом не без успіху виконує функції українського клубу. Як звичайно, клубові дуже заважають адміністративні репресії.

Поза межами України петербурзький український клуб «Громада» на початку минулого року працював досить регулярно. Відбувались вечірки, читались реферати, організовано хор, 17 лютого впоряджено великий концерт-баль. Після літньої перерви клуб ще й досі, наскільки відомо, не приступав до праці. Принаймні, наш петербурзький кореспондент писав 24 лютого м.р.: «Клуб не працює й досі. Вибрана торік рада старшини навіть не робила спроби зібратись. Помешкання нема, стільці віддано до часу напрокат, грошей у касі нема, й ні завзяття, ні навіть ініціативи зовсім досі не проявлялось»...

Далеко жвавіше працював московський «Кобзарь». На початку року впоряджено великий концерт з виконанням «Nocturno» Лисенка, хоровими співами й виступами бундуристів. 27 лютого відбувся ще один концерт, присвячений переважно творам Шевченка. У лютому й березні впоряджено дві вистави («Боруля» й «Суєта»). Були ще деякі вечори й концерти при участі хору «Кобзаря». Гурток брав також участь у загальноукраїнських подіях, з приводу смерті Л. Українки, М. Коцюбинського тощо. Нарешті, гурток давав своє помешкання для студентських вечорів.

Український клуб «Громада» в Варшаві почав рік виставою «Лісової квітки» (26 янв.). Далі відбулося ще кілька вистав («По-модньому», «Мартин Боруля»), а 2 марта впоряджено урочисті збори пам'яті Шевченка. Доводиться й тут сконстатувати неприхильність адміністрації до «Громади», наслідком чого заборонено продавати на вечорах т-ва українські книжки й листовні картки. Не зважаючи на ці перешкоди, «Громада» й до й після літньої перерви, користуючись діяльною допомогою місцевого українського студентства, впоряджала вистави, концерти, урочисті збори. До цього часу «Громада» не спромоглась тільки на реферати, хоч у них відчувається велика потреба.

«Українська Громада» в Ризі провадила звичайну клубну діяльність. Що-два тижні відбувались вечірки, з них декотрі були присвячені окремим українським діячам (Шевченкові, Винниченкові, Котляревському). Драматичний гурток «Громади» досит часто впоряджав вистави. Є своя невеличка бібліотека, що раз-у-раз поповнюється книжками й часописами. У «Громаді» беруть участь найвидатніші місцеві діячі й загалом «Громада» користується в Надбалтійщині великою популярністю.

З двох наших клубів на Далекім Сході визначається український клуб у Благовіщенську-на-Амурі. 26 лютого клуб урядив Шевченкове свято, яке дало 188 карб. на пам'ятник поетові. Що-неділі у клубі відбувались літературно-вокальні вечірки. Впоряджались також вистави («Нахмарило», «Мартин Боруля»). Цікаво зазначити, що вистава «Нахмарило» дала клубові 345 карб. чистого прибутку: видно, що пекуча потреба відчувається в Благовіщенську в розумних розвагах. При клубі існує також просвітний гурток, що має метою знайомити членів з історією, географією, мовою й культурою України. 24 ноябра клуб урочисто вшанував перші роковини смерті М. Лисенка. Клуб також реагував на всі події загальноукраїнського життя.

Про діяльність українського клубу в Харбині маємо небагато звісток. Бачимо тільки деякі телеграми, надіслані клубом з нагоди подій українського життя (смерть Коцюбинського тощо), але звісток про своє внутрішнє життя клуб не подавав. Можливо, що це свідчить про брак такого життя, але також можливо що брак звісток є випадковим явищем.

III. Всякі товариства

Категорія «усяких» українських товариств збогатилася в минулім році кількома новими членами. Зріст був би ще більший, коли б адміністрація систематично не відмовляла в реєстрації таким товариствам. Так, у минулім році відмовлено в реєстрації одеському українському драматичному т-ву «Кобзарь», київському українському художньо-артистичному т-ву й т.и.

Серед т-ств цієї категорії, що працювали в минулім році, найбільше активності й корисної діяльності проявив український художньо-архитектурний гурток у Харькові (відділ «Харьковського літературно-художественного кружка»). Гурток упорядив архитектурну виставку, присвячену виключно українському будівництву, послав свої експонати на з'їзд будівничих у Москві, оголосив конкурс на проект-ескиз надгробка на могилі М. В. Лисенка (на конкурс надіслано 12 проектів, з яких першу премію в 100 карб. дістав проект С. П. Тимошенка й другу в 75 карб. – проект К. М. Жукова). Опріч того на засіданнях гуртка читалися реферати про українське будівництво. Від імені гуртка виступив з докладом про українське будівництво архит. Жуков на всеросійськiм з'їзді будівничих у Москві, причiм з'їзд ухвалив предложену докладчиком резолюцію. Гурток мав ще виступити експонентом на київській всеросійській виставці, але цей замір чомусь не здійснився.

З інших т-в не місцевого тільки, а загальноукраїнського значіння на першiм місці стоять київські товариства «Українській Агроном», «Наша кооперація» та «Український технік». Перше з цих товариств («Українській Агроном») зорганізувалося на початку минулого року. Т-во видає

щотижневик «Рілля» й хліборобські книжки. Намічено організацію складів, агрономичного бюро, справочних та консультаційних контор. На київському всеросійським сільськогосподарським з'їзді від імені т-ва виступив з докладом про властивості культурно-агрономичної роботи на Україні д. А. Т. Терниченко; дякуючи цьому докладові з'їзд ухвалив резолюцію про обов'язкове вживання української мови при агрономичній роботі на Україні.

Товариство «Наша Кооперація» також зорганізувалося на початку минулого року. Т-во видає популярний журнал українською мовою «Наша Кооперація», а також популярну кооперативну літературу цією мовою. Під час київського кооперативного з'їзду, а також в організації кооперативного відділу на київській всеросійській виставці т-во відіграло дуже помітну роль.

Т-во «Український технік» заснувалося в марті ц. р. Мета цього товариства – видання та продаж книжок, брошур, журналів та інших видань у справах техніки та промисловості. Т-во має технічне бюро, відчиняє склади, магазини, організує контори та всякі промислово-технічні підприємства. Воно також має право відчиняти філіяльні відділи.

Про «українську секцію при т-ві слов'янської культури в Москві» було дуже мало відомостей.

Переходимо до т-в, значіння яких не виходить за межі даної місцевості. Це переважно товариства літературні, драматичні й загалом артистичні. Полтавське укр. т-во «Боян» улаштувало в минулім році концерт пам'яті Лисенка й вечір української пісні. Хор «Бояна» виступав також у вечорах і концертах, улаштованих іншими місцевими організаціями, як українськими так і чужими. Полтавський український музично-драматичний гурток упорядив кілька вистав («Мартин Боруля», «На перші гулі», «Суєта», «Глитай», «Степовий гість»), вистави протягом якогось часу відбувались щонеділі при дуже дешевій платі за вхід – од 10 коп. Окрім того, т-во впорядило урочисте Шевченкове свято при участі хору «Бояна». Треба зазначити, що

обидва ці товариства зазнали чимало перешкод і заборон од місцевої адміністрації.

Вороніжське українське літературно-драматичне т-во, зареєстроване ще позаторік, почало свою діяльність з минулого року. Т-во має свій хор і драматичний гурток. Шевченківський вечір т-ву заборонено впровадити. Організація вечора пам'яти Котляревського також зустрінулася з перешкодами. Та вечір Котляревського пощастило впорядкувати. Улаштовано також коло 10 вистав, у них часто виступав хор т-ва. Членів у т-ві все прибуває й є надія, що діяльність його незабаром розвинеться до рівня діяльності українських клубів.

Заслуговує особної згадки досить інтенсивна діяльність українського драматичного гуртка в Ромні, на Полтавщині. За минулий рік гурток виставив 8 п'єс у Ромні і 7 по селах. Із своїх прибутків гурток допомагав незаможним школярам і членам гуртка, послав 25 карб. на пам'ятник Шевченкові, послав вінок на могилу Л. Українки, одправив панахиди по Лисенкові й Коцюбинському, послав привітну телеграму артистці Затирцевич в її ювілей, придбав для свого помешкання портрети українських письменників, виписував журнали тощо.

Існували ще в минулім році українські драматичні гуртки, організовані на основі затверджених статутів, при чорноморсько-кубанській залізниці, в Новоросійську, в Кобеляці, Кременчуці, Гадячі, Сумах (вистави в місті й повіті), Кролевці (наприкінці року закрився), Прилуці, Переяславі, Лубнях, Новій Басані (Чернігівщина), Шишаку (Полтавщина), Москві («московський український артистичний гурток» під орудою В. Овчиннікова, вистави в Москві та в околицях), Курську, Иркутську, Єревані та по деяких інших містах та селах. Діяльність цих гуртків здебільшого не визначалася високими національно-культурними прикметами, так саме й їх репертуар не був вибраним, а складався з водевилів та «гопакедій». Виїмками були гуртки в

Еривані, Шишаку, Лубнях, Прилуці, Гадячі й Кобеляці, які додержували в своїй діяльності певної системи й національно-культурної тенденції.

IV. Шкільні організації

Життя української молоді по вищих школах розвивалося в минулім році по тій самій лінії, що й за кілька попередніх років. Де були інші українські організації, там молодь охоче брала в них участь і своїми силами допомагала їх діяльності. Поруч із цим розвивалося «молоде життя» по особливих шкільних організаціях, які носили здебільшого характер просвітно-допомоговий. Видатним явищем «молодого життя» був вихід неперіодичного збірника «Український студент»: у минулім році видано два випуски цього збірника.

З поодиноких студентських організацій найбільше звісток подало про себе товариство студентів-українців у Дорпаті (Юр'їві). Товариство налічує коло 50 членів і має власне помешкання з великою залою, читальнею та їдальнею – розкіш нечувана для української студентської організації! За минулий рік т-во впорядило вечір пам'яті Лисенка (в актовім залі університету), кілька вечірок і загальних зборів з рефератами, Шевченківський вечір прилюдний вечір з виставою та концертом, узяло діяльну участь у похороні свого колишнього фундатора І. І. Коломинського. Т-во також реагувало на всі видатніші події загальноукраїнського життя.

Доброю організацією та систематичною діяльністю визначається також український агрономичний гурток при московськiм сiльсько-господарським iнститутi. Минулого року гурток працював переважно над спеціальними питаннями громадської агрономії, не цураючись, однак, й ширших питань.

Гурток надрукував відозву термінологічної комісії, підтримував живі стосунки з «Рiллям» й «Українським агрономом» у Києві, впоряджував доклади й реферати. На загальностудентських зборах в iнститутi члени гуртка виступали з декларативними промовама про вагу національного й особливо українського питання.

Українське земляцтво «Просвіта» при московським комерційнім інституті також належить до найкращих морганізованих українських студентських товариств. Земляцтво має свою бібліотеку й передплачує чимало часописів (на це йде половина всіх прибутків). Гурток улаштував реферати, дискусії, вечори. Тепер організовано секції української мови, літератури й етнографії. Фінансовий стан гуртка досить добрий.

Про решту українських студентських гуртків досить тільки згадати побіжно. З цих гуртків у минулім році подали про себе звістки: гурток ім. Шевченка при петерб. психо-неврологічнім інституті, українська студ. громада при петерб. гірничім інституті, укр. гурток при петерб. сільсько-господарських вищих курсах, укр. Громада при петерб. Бестужівських вищих жіночих курсах, каса валемної допомоги українських студентів петерб. університету, гурток українських слухачів університету Шанявського в Москві, українське земляцтво при Московським університеті, українське земляцтво при московських вищих жіночих курсах, гуртки українських студентів харківського університету й технологічного інституту, українське земляцтво при Варшавській політехніці, гурток укр. студентів Варшавського університету, українські гуртки київських університету, політехніки й комерційного інституту й товариство студентів-українців ризької політехніки (засноване минулого року). Діяльність усіх названих організацій виявилася переважно у взаємній допомозі своїх членів і в виступах у зв'язку з тими чи іншими подіями загальноукраїнського життя. Варшавське українське студентство, oprіч того, захожувалося минулої осені коло організації споживчого товариства.

У числених випадках українське студентство таких міст, як Петербург, Москва, Київ, Варшава й Харків виступало колективно, незалежно від свого поділу поміж окремими вищими школами. До таких виступів особливо причинились: смерть Коцюбинського й Л. Українки, ювілеї Котляревського, Яворницького та інших, виступ Винниченка в оборону української мови й

т. и. Тільки одеське українське студентство не подавало в минулім році майже ніяких ознак свого існування. Коли не лічити телеграми з привітанням петербурзькому учительському з'їздові, та ще кількох інших привітних телеграм нічим більше одеське українське студентство за цілий рік не нагадало про себе.

М. Г. – Рада. – 1914. – № 3–5.

ОСВІТА ЧИ МУШТРА?

Що справа народньої освіти на Україні стоїть дуже кепсько – це з деякого часу стало цілковитим трюїзмом. Особливо яскраво це підкреслив перепис 1897 року, після якого виявилось, що грамотність на Україні стоїть значно нижче, ніж навіть грамотність у цілій Росії. Так, серед усієї людності України в 1897 році було грамотних 19,3 проц., тоді як серед усієї людності Росії грамотних було 22, 9 проц. Знов, по українських містах грамотних було 41,4 проц., а по селах – 15, 8 проц., тоді як по містах цілої Росії грамотних було 48,9 проц., а по селах Росії – 18,6 проц. Виходить, що загальна грамотність на Україні відстала від загальної грамотності в Росії на 3,6 проц., грамотність українських міст на 7,5 проц. і грамотність українських сел – на 3 процента.

Чи змінилась з того часу ця справа на Україні – того напевне сказати не можна, бо з 1897 року й до цього часу в Росії ще не було жодного перепису. Можна, одначе, сказати а ріогі, що справа досі *не* змінилась, бо не змінились ті обставини, що були причиною малого розвитку грамотності серед української людності. Принаймні, головніша з тих причин – брак національної української школи – застається в повній силі й до цього часу.

Таким чином, можна вважати аксіомою, що й тепер справа народньої освіти перебуває на Україні в дуже сумнім стані. Висновок звідси впливає сам собою; треба прикласти всіх сил і вжити всіх заходів, щоб як-небудь

поліпшити цю справу, щоб зсунути її з мертвої точки. Коли вже доводиться volens-nolens одкладати на якийсь час реалізацію ідеї національної української школи, то принаймні треба дбати про можливий розвиток і можливе поліпшення існуючих освітніх засобів. Міністерська школа повинна крок за кроком витіснити школу церковну, а школа земська з свого боку повинна заступати місце школи міністерської. Повинні зростати асигновки уряду й громадських організацій на низчу народню освіту, повинно якомога краще поставити справу підготування учительського персоналу для народніх шкіл. Одним словом, треба напружити всі сили, щоб вибити темноту з її вікових позицій у народній душі.

Один час у нас став був помічатись деякий рух у цім напрямі. Приблизно в 1908 році наші земства діяльно почали захожуватись заводити вселюдну освіту. Вироблялись розписи, проекти, їздили до Петербургу, прохали урядових допомог, обмірковували питання і так і сяк, а подекуди то вже навіть і спромоглись завести один-другий десяток нових шкіл. Здавалось, справа вже стала на певний шлях. Але минув перший запал, серця охололи, й справа з освітою знов опинилась на мертвій точці.

Одначе, останніми часами повстало щось таке, що вже навіть і на мертву точку непохоже: народню освіту почали енергійно штовхати... назад! З тяжкої руки шкільного інспектора Луцкевича пішла мода на воєнну муштру, й формула блаженної пам'яті Скалозуба – «фельдфебеля вь Вольтеры» – близька до здійснення. Замість заводити нові народні школи й поліпшувати старі, земства починають наймати унтер офіцерів для навчання селянських дітей «ружейних прийомів» і «шагістики». Одставний унтер-офіцер серйозно починає конкурувати з народнім учителем – і перший очевидно перемагає.

Не одне українське земство вже стало на цей непевний шлях, але рекорд у цій справі побіло новомосковське земство, на Катеринославщині. Маючи перед собою ділему: чи поширити народню освіту й перебудувати старі

шкільні будинки в своїм повіті, чи завести в народніх школах повіту воєнну муштру, – новомосковське земство з легким серцем махнуло рукою на школи й найняло тридцять унтер-офіцерів для навчання школярів військового строю. Так легко знайдено було вихід з скрутного становища.

А може на Катеринославщині справа народньої освіти стоїть так добре, що ні про що більше, як про воєнну муштру, там не треба дбати? Цілком ні. Відомости того ж 1897 року свідчать, що з боку грамотности своєї людности Катеринославщина стоїть *на четвертім місці* серед інших українських губерній, маючи всього 21,5 проц. грамотних проти 27,9 проц. Таврії й 25,9 проц. Херсонщині й 22,4 проц. у Донщині. Грамотність у містах Катеринославщини також стояла на четвертім місці, грамотність у селах – на третім, – чого ж тут радіти?

Ми певні, що за лихим прикладом новомосковського земства підуть і інші українські земства з числа тих, де «чорний» елемент тепер панує. Не входячи в оцінку самої воєнної муштри, як педагогічної системи, ми тільки протестуємо проти витрачання шкільних фондів на цю справу. Фонди ті й без того не дуже великі, а коли з них ще витрачатимуться кошти на «фельдфебелів-Вольтерів», то що ж справді зостанеться на саму освіту?

П. А. – Рада. – 1910. – № 186.

УКРАЇНСТВО В ШКІЛЬНІЙ СПРАВІ

З легкої руки князя Мещерського, що надрукував у «Гражданині» звістку про заборону українських колядок одним із шкільних інспекторів на Правобережній Україні, деякі російські часописи, передрукувавши цю звістку, й собі заговорили про непотрібні утиски над українською мовою в школі. Чи це, одначе, така велика новина – отой факт, опублікований «Гражданином»? На жаль, наше громадянство знає, що це факт зовсім не виїмковий і не надзвичайний. Усі шкільні влади на Україні, починаючи від

найвищих і кінчаючи найнижчими, а часом не виключаючи й самих учителів, усі свої найкращі сили віддають переслідуванню української мови й боротьбі з «мазепинством». Виїмків тут немає, й між попечителями округів, директорами та інспекторами шкільних районів і начальниками поодиноких шкіл панує повна згода щодо шкідливості українства. Однодушність, можна сказати, ідеальна.

Свіжу «історію» з заборonoю шкільної ялинки в с. Диканці та з красномовною телеграмою п. попечителя: «нічого на українській мові не дозволяю» – наші читачі ще певне пам'ятають. А таких «історій» наша щоденна дійсність знає десятки й сотні. Ось інспектор полтавського повіту п. Феценко (очевидно, землячок) забороняє учителям читати «Раду», з огляду на її «тенденційний напрямок». Ось київський попечитель п. Деревницький звертається до слухачів учительських курсів з филипикою проти «фанатиків-українофілів, що вимагають навчання в школі українською мовою». Ось виключають одного з слухачів харківських учительських курсів за виголошену ним українську промову, а решту учителів примушують «подати заяви, що вони не причені до цього «страшного» виступу. Та мало ще які випадки знає наша сумна дійсність! Ні місця, ні часу не стане, щоб їх перелічити.

Зазначимо тільки деякі виразніші факти з шкільної хроніки минулого року. В селі Дергач (Харківщина) на вечорі хліборобської школи директор Лапидевський заборонив одній з співачок виконати якусь українську пісню, а портрети Шевченка й Грінченка з рушниками на них звелів «немедленно убрати». У Новозибкові (Чернігівщина) директор хліборобської школи Ходнев «зібрав учнів і став перед ними ляяти українську мову та заборонив виписувати на цій мові видання; особливо досталося учням за «Раду», котру він заборонив «і вруки брати» під карою увільнення з школи», хоч на це не мав ніякого права. У Прилуках (Полтавщина) інспектор народніх шкіл помітивши, що слухачі педагогічних курсів читають рідні книжки і

балакають рідною мовою, забаронив їм брати книжки в громадській бібліотеці й частенько ходив доглядати за цим у бібліотеку. В Олександрії (Херсонщина) директор учительської семінарії Левицький спільно з деякими учителями розпочав цілий похід проти української мови; учням він токмачив: «бросьте этотъ языкъ – это хамство»; за одне українське слово відбрав од учнів степендії; ходив по кватирях, трусив, підглядав... У Сумах (Харківщина) інспекто Архангельський подав повітовим земським зборам доклад, щоб учителі не вживали української мови в школі, бо вона «только отдаляетъ детей отъ цели выучиться скорее русскому языку». На Київщині, Харківщині й Полтавщині з наказу шкільних інспекторів викинуто з земських бібліотек та кригарень твори Шевченка й навіть шкільні зшитки з портретами Шевченка (Зіньків, Полтавщина). Викинуто також євангелію українською мовою, популярну брошуру Грінченка, книжки по бжільництву, казки Андерсена, «Товариські крамниці» Доманицького, популярні книжки по медицині, ветеринарії та інші (Ладизин, Київщина). В Олександрівську (Катеринославщина) начальниця жіночої гімназії Москова заборонила ученицям ходити на українські вистави, бо «всі українські вистави неморальні». В Глухові (Чернігівщина) учнів не пущено на концерт хору бандуристів. У Лебедині (Харківщина) виключено з «вовчими білетами» кількох учнів гімназії за впорядкування вечірки, присвяченої пам'яті Шевченка. У тій самій гімназії регент виписав одну українську пісню для хору. Директор Степанов аж підскочив, побачивши її: «зачемъ вы выписываете такую дрянъ?» У Зінькові (Полтавщина) інспектор забаронив учителькам брати участь у «мазепинським» вечорі, присвяченим пам'яті Лисенка. У Любнях (Полтавщина) учнів не пущено на український вечір, та й сами «педагоги» бойкотували його.

Скільки їх, отих Фещенків, Лапидевських, Ходневих, Левицьких, Архангельських, Москових і Степанових! Тут наведено «подвиги» тільки

малої їх частини, бо всіх таких «подвигів», повторюємо, й на воловій шкурі не списати.

Певна річ, що духовні шкільні влади не відстають у цій спасенній справі од світських і не за страх, а за совість і собі викоріняють «мазепинський сепаратизм» у школі. В одній з церковних шкіл на Поділлі учителя увільнено, а завідуючого переміщено за те, що дітям дещо пояснялося українською мовою. В селі Островці, уманського повіту, на Київщині, учень церковної школи на екзамені сказав, що «кровля» (стріха) означає «кровь». «Какая там кровь, болвань!» – накинувся повітовий наблюдатель на бідолашного хлопця, а потім накинувся й на учителя й став докоряти йому, що він погано вчить дітей. У кам'янецькім повітовім одділі єпархіяльної шкільної ради, на Поділлі, вислухано доклад повітового наблюдателя Базилевича про те, що по-деяких школах діти відповідають тільки по-українському; на це рада остановила прохати учителів... привчати дітей до «русского языка», наче це був єдиний логичний висновок із докладу.

З дуже прикрим почуттям доводиться зазначити, що подекути й сами народні учителі захоплені пошестю українофобства. У с. Ставках, радомиського повіту, на Київщині, учитель Б. дуже вороже ставиться до тих учнів, що не цураються рідної мови та звичаїв; у одного учня він видер з рук кинжку Левицького «Старосвітські батюшки» й кинув нею об землю. В м. Ясногородці, на Київщині, в земській бібліотеці були деякі українські книжки, дуже популярні серед місцевих селян, та завідуючий школою Орленко доніс про це начальству, й книжки зникли, а учителя, що видавав їх, переведено до іншої школи. У селі Самородку, на Київщині, учитель Скрижановський забороняє учням читати українські книжки та газети. Один учень під час гулянки десь достав газету «Маяк» і став читати. Учитель видер її й став гримати на учнів. При цім він негарно висловився про видавців газети та про Т. Шевченка. Наприкінці він заявив, що як побачить в учня українську газету, то вижене з школи. Не задовольняючись учнями, учитель

шукає на селі людей, що передплачують рідні часописи, й ганьбить їх за це. У с. Вергунах, черкаського повіту учителька наказала школам назавди розмовляти виключно по-московському. Коли-ж хто зважится хоч єдине слово рідне мовити, на того накладається кара: принести до школи двоє відер води. Дітям важко «ламати язика» – й біля школи завжди можна вглядіть школярів з відрами води.

У Березівці, на Херсонщині, частина місцевих учителів гостро повстала проти заміру другої частини учителів виставити українську п'єсу: «Малоросы намъ не нужны, да и все малороссійскія пьесы крайне пусты и безсодержательны». І в той час, як три десятки людей готові були до праці над українською п'єсою, учителі-українофоби бігали по місту, збираючи других аматорів на російську виставу.

Так стоїть справа з українством у шкільництві. Переслідують його попечителі, інспектори та директори, наблюдателі, а часом і свої ж учителі, всякі там Орленки та Скрижановські. Які ж наслідки дає це хижє переслідування? З боку школярів це викликає механичну, стихійну отсіч. Не будучи в силі йти проти закону природи, вони перекладають: «кровля» – «кров», завирюха – «завирьоха», окріп – «акрьоп», заступ – «ступа». План байки «Коть и поварь» вони викладають так: «Убежище повара споварни. – Правленіе повара о куме? – Увиденіе повара на полу? – Руганіе kota поваром? – При крике повара что делалъ васька? – Веленіе меня?»... План балади «Утопленникъ» вони викладають не гірше: «Прибеганіе детей въ избушку. – Ворчаніе Пушкина на детей. – Разрешеніе Пушкина детям врать. – Различныя личности въ неводъ. – Тасканіе мертвеца за ноги и отталкиваніе веслорм. – Боязнь наеханія суда. – Боязливое состояніе Пушкмна после всего случившегося». Синтезом цих успіхів українських школярів у російській мові можуть служити слова одної дівчини-школярки: «Коли я читаю в школі книжку або слухаю, як учитель по-руському балакає з нами, то все мені здається наче в тумані, а потім і забувається зовсім». Отже зпочатку туман, а

далі повне забуття – ось наслідки примусової русифікації народньої школи на Україні.

Успіхи русифікації серед українського учительства мало чим кращі. Поминаючи зазначені вгорі негативні виїмки, вся учительська маса на Україні в більшій чи меншій мірі пройнята свідомістю, що поза рідною мовою нема й не може бути народньої освіти. Доказом можуть служити всі колективні виступи нашого учительства на курсах, нарадах і з'їздах. Зосібна петербурзький учительський з'їзд так широко продемонстрував цю свідомість української учительської маси, що кращих доказів не треба. Та й на ділі українська мова по багатьох наших народніх школах *уживається*, не зважаючи на всі заборони й переслідування. Цьому станові, звичайно, далеко до ідеального, але маємо принаймні хоч ту потіху, що обрусителям також нема з чого радіти.

М. Г. – Рада. – 1914. – № 12.

БОРИС ГРІНЧЕНКО (1863–1910)

Б. Грінченко був активним поетом, прозаїком, драматургом, перекладачем, літературним критиком. Відомий він і як мовознавець («Словарь української мови»), фольклорист та етнограф («Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях»), педагог, публіцист, організатор видавничої справи, бібліограф. Письменника шанували І. Франко, М. Коцюбинський, Леся Українка, П. Грабовський та інші видатні сучасники.

Народився Борис Дмитрович Грінченко (псевдоніми В. Чайченко, Іван Перекотиполе, Вільхівський Б., Вартовий П. та ін.) 9 грудня 1863 р. на хуторі Вільховий Яр на Харківщині (тепер Сумської області) у збідній дворянській родині. У 1874–1879 рр. вчився у Харківській реальній школі,

але з п'ятого класу був виключений за зв'язки з підпільною народницькою організацією. Після двомісячного ув'язнення Грінченко працює дрібним канцеляристом у Харківській казенній палаті, а невдовзі, склавши іспит на народного вчителя, «якимсь чудом», як сам згадував, влаштовується вчителювати. За винятком 1886–1887 рр., коли Грінченко працював статистом у губернському земстві на Херсонщині, освітній ниві він віддав понад десять років (1881–1894). Місцями його педагогічної діяльності були села: Введенське Зміївського повіту, Нижня Сироватка (нині Сумщина), Олексіївка, де він протягом шести років вчителював у приватній школі відомої просвітельки Х. Алчевської.

У 1894 р. Грінченко переїздить до Чернігова. Тут, працюючи у губернському земстві, він організовує видання змістовної бібліотечки народнопросвітніх книжок, стає одним з керівників нелегальної «Чернігівської громади», разом із дружиною-письменницею М. Загірньою упорядковує музей української старовини В. Тарновського.

З 1902 р. Грінченко живе в Києві. У 1905 р. він редагує першу українську щоденну газету «Громадська думка» (згодом «Рада»), а в 1906 р. – журнал «Нова громада»; того ж 1906р. стає керівником київського товариства «Просвіта».

Друкуватися Б. Грінченко почав у 1880-ті рр. Написав чимало віршів (збірки «Пісні Василя Чайченка» (1884), «Під сільською стріхою» (1886), «Хвилини» (1903) та ін.), близько п'ятидесяти оповідань, чотири великі повісті («Сонячний промінь» (1890), «На розпутьті», «Серед темної ночі» (1900), «Під тихими вербами» (1901)), декілька п'єс, чимало статей – етнографічних, історичних, мовознавчих, педагогічних, публіцистичних. Багато перекладав творів російської та зарубіжної класики. Редагував різноманітні видання, провадив значну видавничу діяльність. Цікавими є його педагогічні розвідки: «Яка тепер народна школа на Україні» (1896), «Народні вчителі і українська школа» (1906) та ін. Значну вагу мало видання

«Української граматики», першої книги для читання українською мовою «Рідне слово» та інших підручників.

I. Франко так охарактеризував літературно-громадську діяльність письменника: він належав до «неспокійних, вихроватих» натур, котрі «кидаються на всі боки, заповняють прогалини, латають, піднімають повалене, валять те, що поставлене не до ладу, будують нове, шукають способів підняти до роботи більше рук». Цю оцінку можна застосувати до всієї літературної діяльності письменника. Адже його поезія, проза, драматичні твори, літературознавчі праці, підготовлений і виданий Б. Грінченком «Словарь української мови» (1907–1909), етнографічні та фольклористичні дослідження, переклади з інших мов сприяли всьому подальшому розвитку українського письменства.

В останні роки життя, з настанням реакції, посилюються переслідування Грінченка владою. Письменник зазнає арешту. Жандарми доводять до смерті його дочку-революціонерку Настю. Змучений туберкульозом, на який захворів ще в шістнадцять років у харківській в'язниці, Б. Грінченко виїздить на лікування до Італії і там 6 травня 1910 р. у місті Оспедалетті помирає. Похований письменник на Байковому кладовищі у Києві.

Друкуватися Б. Грінченко почав у 1880-ті рр. Написав чимало віршів (збірки «Пісні Василя Чайченка» (1884), «Під сільською стріхою» (1886), «Хвилини» (1903) та ін.), близько п'ятидесяти оповідань, чотири великі повісті («Сонячний промінь» (1890), «На розпутьті», «Серед темної ночі» (1900), «Під тихими вербами» (1901)), декілька п'єс, чимало статей – етнографічних, історичних, мовознавчих, педагогічних, публіцистичних. Багато перекладав творів російської та зарубіжної класики. Редагував різноманітні видання, провадив значну видавничу діяльність. Цікавими є його педагогічні розвідки: «Яка тепер народна школа на Україні» (1896), «Народні вчителі і українська школа» (1906) та ін. Значну вагу мало видання

«Української граматики», першої книги для читання українською мовою «Рідне слово» та інших підручників.

І. Франко так охарактеризував літературно-громадську діяльність письменника: він належав до «неспокійних, вихроватих» натур, котрі «кидаються на всі боки, заповняють прогалини, латають, піднімають повалене, валять те, що поставлене не до ладу, будують нове, шукають способів підняти до роботи більше рук». Цю оцінку можна застосувати до всієї літературної діяльності письменника. Адже його поезія, проза, драматичні твори, літературознавчі праці, підготовлений і виданий Б. Грінченком «Словарь української мови» (1907–1909), етнографічні та фольклористичні дослідження, переклади з інших мов сприяли всьому подальшому розвитку українського письменства.

ДВОЄ РІДНИХ

Шевченко і Гейне...

Що може в їх бути спільного, oprіче того, що обидва були поети?

Перший – кріпацький син, демократ цілою своєю істотою, всім своїм життям. Пророк і борець, – кожна пісня його була кров'ю з намученого серця, кожне слово його говорилося во ім'я того ідеалу, за який він боровся все своє життя. Скромний і гордий, непохитний у найбільших нещастях – сталь, яку можна зломити, але не можна зігнути.

Другий – епікуреєць з натури, співець обіймів зовсім не платонічних, що й бойову пісню приправляв собі поцілунком з маркітанткою; автор граціозних як метелики і як метелики пустотливих пісень. Хвастовитий і задерикуватий, хитливий і безхарактерний, – лозинка, що сьогодні шмагає високу особу, а завтра задля грошей гнеться перед родичем-банкіром.

І одначе є в їх щось спільне.

І в того і в того є дуже багато людей, що не то поважають їх, ні – се така звичайна річ, – але люблять їх, як найдорожчих близьких людей, прислухаються до кожного їх словечка, вірять їм, як найріднішому своєму другові.

І знов – у того і в того є люде, що ненавидять їх з усієї сили, ненавидять злобно, немилосердно – за кожне слово, за кожен рух – як можна ненавидіти найбільшого свого ворога.

І чи могло ж бути інакше?..

Шевченкове слово й досі вириває з грудей крик обурення проти гнобительства дужих і злих, і досі стискає серце пекучим жалем над мукою знедолених і зневолених, пориває й досі до боротьби за світ волю.

Гейневе немилосердне глузування і досі кладе печать ганьби й огиди на обличчя нікчемників і утисників, смілий дух «лицаря святого духу» і досі запалює наші душі бажанням стати до гурту «в великому бої сього часу».

Вони живі, обидва живі й досі.

Через те їх так люблять, через те їх гак ненавидять.

І через те обидва не мають собі монумента.

Бо монументи становлять мерцям: перед їх труною вмирає любов і ненависть, зостається тільки жаль і шаноба.

З мертвими не борються.

А сі два. живі і з їми треба боротися щодня – тому, проти кого вони повстали.

І через те не дозволено покійній австрійській імператриці Єлизаветі поставити монумент Гейне навіть в Австрії. Не могли простити йому «Легенду замка» або «Die Britten Zeigten sich sehr rade».

Нема монумента й Шевченкові...

І не треба! Поки не треба – ні великому кобзареві землі української, ні чарівному німецькому співцеві.

Бо вони не там, не в труні, а серед нас і досі – любі, дорогі... і живі, живі!

9 СІЧНЯ

Вони йшли повні віри й надії.

Натруджені тяжкою працею, зашкарублі робітницькі руки несли емблеми того, чому поклонялися їх прадіди, діди, батьки і перед чим хилились вони самі.

Ті емблеми мали їх захищати, мали говорити за їх, казати, що йдуть вони покірні й смиренні; що йдуть знеможені тяжкою працею, безрадіним життям, безправним поневір'ям під гнобительством дужих і злих, що йдуть вони благи – благи слова того, яке зняло б вагу з їх пліч намуляних, з їх спин ізгорблених, яке внесло б світ і радість у їх темні, сумні хати.

Щоб хоч не вони, хоч діти їх могли вирости дужими й вільними щасливими людьми.

Адже й тому, хто крутить колесо, хто б'є молотом, хто копає землю, – адже й тому треба світу, волі, щастя – так саме, як і тому, хто п'є з золотого кубка.

Так саме треба – без ніякої різниці.

І вони йшли з дитячою вірою, що й їм капне хоч одна краплина того щастя.

Без зброї вони йшли.

Зброя їх зустріла.

Прострелені впали емблеми покірності, впали, щоб не піднятися ніколи... Ніколи не піднятися ні в душах їх, ні в душах дітей їх, ні внуків.

Прострелені впали вони самі, – полягли купами, як купами йшли: могуті молоді робітники, знеможені працею діди, матері й сестри, маленькі діти – квітки надії кожного народу.

І густо-густо закрасили білий сніг червоною кров'ю...

А ті, що zostалися живі, – zostалися на те, щоб ніколи не забути цього дня.

Щоб робітницькі груди ніколи не прострелювали тяжкі кулі.

Щоб жінки не припадали, ридаючи, до трупів повбиваних батьків, чоловіків, синів.

Щоб живі – живі й веселі могли щебетати маленькі діти – квітки-надії кожного народу.

І щоб вони виростили дужими й вільними щасливими людьми.

І щоб се зробилось твердо, міцно, навіки.

Зробилося там, де червона кров закрасила білий сніг.

1906.

ЛИСТИ З УКРАЇНИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ

(уривки)

...Які ж національні ідеали у Шевченка?

Насамперед мусимо перестерегти читача. Ми цілком не згоджуємося з тією думкою, мовби то в Шевченка, в його національних поглядах, можна відрізнити два періоди: період, як український патріотизм був у його, як каже д. Огоновський, з «старокозацькою закраскою» і період, як він збувся Тієї «закраски», – себто: «перенявся живо гуманними ідеями товариства Кирило-Мефодієвського» (Огон.). Тільки тоді наче б то з'явилася в його думка: «Хто взяв волю України?» і тільки тоді витворився в йому «антагонізм до царизму» та «правдивий патріотизм український».

...Шевченко ніколи не зарікався своєї старовини, він своїм геніальним оком уздрів той пункт, з якого треба було дивитися на нашу минулість, і став на йому. Його геній наштамповує ганебним клеймом тих, хто був «грязею Москви» та «варшавським сміттям», ганить людей, але він цілком обстає за загальним національним рухом, що мав своєю метою загальнолюдську та

національно-українську волю. Він не продає цих святощів за «шмат гнилої ковбаси», який здався декому «вищою культурою», від виявів народньої волі та національної самосвідомості (виявленої хоч би і в такій недосконалій формі, як гетьманщина, Січ), не зрікається задля руйнівничого деспотизму того «Первого» і тієї «Второї», про яких він каже у своїм «Сні» і до яких ми літ з десятиок назад прочитали (ой сором!) по-вкраїнському написані грубо-підлесливі оди, що нагадали нам старі панегірики українським панам або «Оду до князя Куракина». Ні, Шевченко не відривається від нашого історичного ґрунту бо знає, що сього не можна робити, бо бачить добре свій національний стяг тоді, як його ніхто ще не бачить; бо він, Шевченко, є фокус (світозбір), що в йому зійшлися всі промені народного розуму, почування та сподівання; бо він є той, що сам один у своїй душі містив усе те, що містили мільйони намученого неволею вкраїнського народу, бо він є той, кого ми зємо – геній.

Еге, ми ще раз і ще кажемо, що, не вважаючи на дрібні вади в його творах (у кого є твори без вад?), Шевченко своєю національною самосвідомістю є геній, а своєю незмірною вагою, значінням у справі національного відродження свого рідного краю є з'явищем феноменальним, єдиним, може на світі. В той час, як його попередники ледве наслідувались – у своїх творах згадувати про вкраїнську самостійність, а коли й згадували, то розуміли її не як самостійність нації, а яко самостійність (дуже невелику) частини «єдиного и неделимого русского народа», самостійність з ласки сего «єдиного» народу, чи то б то «старшаго брата», – Шевченко виразно становить у своїх творах самостійність нашу яко нації.

Він спершу обнімає оком усі слов'янські народи і розуміє їх як одну сім'ю, народи ті вважає за братів і плаче яркими сльозами, бачучи, як вони роз'єднались, як «старих слав'ян діти впились кров'ю» («Гайдамаки»). Він бажає,

Щоб усі слав'яне стали

*Добрими братами
І синами сонця правди
І єретиками
Оттакими, як Констанський
Єретик великий!..
Мир мирові подарують
І славу во віки!..
(«Посл. до Шафарика»)*

Він дякує Шафарикові за те, що той звів «в одно море слов'янські ріки» – показав їм шлях до єднання, до спільної діяльності, показав їм спільну мету. Нема чого доводити, що Шевченко признає за кожним слов'янським народом право на цілковиту національну самостійність і насамперед признає її за українсько-руським народом. Він гостро береже цю самостійність од усяких заходів чи з польського, чи з московського боку і зовсім не спиняється перед марою того «єдиного неделимого». Бувши прихильником цілого слов'янського єднання та братання, він, скоро забачає, що таке єднання з одним братом, з москалем, стає вже не братанням, а неволею, – зараз же повстає проти всяких «єдинств та неделимостей» і не вагається обвинуватити Богдана Хмельницького за те, що підхиливсь він під московську руку.

Поет гостро виступає проти всякого деспотства взагалі (див. «Царі» та ін.) і проти деспотства тодішнього російського режиму – зособна. Він малює нам образ сього деспотства в своїй поемі «Сон», оповіщає про страшні кривди, які вчинено Україні і виразно бажає, щоб вернули їй природжені її права, яко нації. Він бачить, що до такого становища, в якому стоїть Україна, довели її власні ледачі проводирі

...Се одначе не перешкоджає йому оступатися за тих із сих гетьманів, у яких він бачив виразну думку про національну самостійність українську. Так, він уславляє за се Петра Дорошенка («Заступила чорна хмара»). Але він

небагато таких бачить, і та річ, що деякі з їх уміли «ляхів трощити», зовсім не веселить його так, як перших письменників.

...Не радіти, а хіба сумувати треба з сього випадку, бо ані ляхам, ані українцям з його користі не було і нема: обох се довело тільки до неволі національної

Сміливо зве поет своїх земляків рабами, сміливо обвинувачує їх, а не кого іншого, за ту недолю, яку терпить рідна країна.

Поета не одуриш ніяким позверховним патріотизмом. Галушковим патріотам, велико йому ненавидним, він одмовляє гостро не один раз.

...Іншого вимагає він од українців:

«Розкуйтеся! Братайтеся!»

Каже він. «Розкуйтеся» – се б то киньте бути «грязею москви» чи «варшавським сміттям», «дійдіть до свідомості, що ви єсть сини великої самостійної нації, не хиліться ні перед Москвою, ні перед Варшавою, дбайте про те, щоб досягти національної самостійності». А що таке національна самостійність? Шевченко розумів її цілком оригінально і – се найважливіше – не помилявся, так її розуміючи. Нація була в його розумінні сім'єю з рівних людей-братів і тільки тоді, коли всі люде, (а не деяк тільки) будуть справді вільні.. тільки тоді можна назвати націю вільною.

...Такі, коротко кажучи, національні думки Шевченкові. Як бачимо, і в їх нема національного шовінізму, нема галушкового патріотизму, але також нема й трішки того рабського духу, який добачали ми в його попередників.

Завсігди і скрізь у Шевченка український народ є самостійна українська нація, і він вимагає їй всіх тих прав, які звичайно належать кожній нації. І ось ця поетова самостійність, оця його ворожість до рабства примушує його ненавидіти се рабство всюди, де він його бачить, – хоч би в рабстві був і його ворог. Тим у Шевченка нема й крихти національного ворогування ні до москалів, яко до нації, ні до ляхів. Він повстає проти московського гніту, але

не проти московської нації. Він повстає проти польського гніту в минулості, але знов не проти польської нації.

...Таким побитом ми бачимо, що Шевченко перший виразно висловив ідею повної незалежності української як нації і вкупі з тим зостався завсігди і всюди толерантним до наших націй – себто: висловив дещо зовсім нове, зовсім нечуване з уст у його попередників, українських письменників. Своім словом поет розвіяв ту темряву з усякої неправди, яка обнімала досі питання про нашу національну свідомість і поставив замість тієї темряви своє світло. Він був перший українець з правдивою національною свідомістю і ніхто не пособив так, як він, вироблятися доброму українському національному світоглядові.

...Непоборні життєві обставини примусили і наше письменство ступити на ту стежку, на якій стоять усі інші письменства, примусили виробляти якомога швидче, поруч з літературою для народу, теж і наукову та поетичну літературу для інтелігенції, і вже тільки будущина доведе до того, що обидві сі літератури зйдуться до купи тоді, як зійдеться до купи народ з інтелігенцією в одну освічену культурну громаду. Поки ж се буде, мусимо, щоб не зостатися зовсім позаду, щоб не випустити з рук і останню силу, з усеї премочі дбати про те, щоб розвивати і непростолюдну літературу. Що швидче розів'ється у нас наукова та поетична література для інтелігенції, то краще, то більше сили буде в нас дбати і про народню освіту. Кожна перешкода на сьому шляху, кожна припина зменшує нашу силу у відносинах до тих сил, що держать над нами верх, бо ці сили ростуть повсякчасно і вимагають і від нас, щоб ми, коли хочемо боротися з їми, теж росли повсякчасно. Рости ж нам можна, як я вже показав, тільки так, щоб укупі виробляти літературу і для народу, і для інтелігенції (дбаючи, звісно, про те, щоб вони намагались злитися до купи).

Ось через віщо такі думки, як у Костомарова, або, почасти, і у Драгоманова, – думки про те, щоб сидіти поки на самій народній літературі,

вважаємо ми просто за шкідливі нашій справі, бо вони збивають з пантелику людей, одвертаючи їх од неминуче потрібного діла, спиняють тим нашій літературі зріст і зменшують таким родом змогу вибороти нам свої національні права. Ось через віщо всім щирим прихильникам до рідного діла можна радити скрізь і завсігди пропагувати думку про широку – і для народу – українсько-руську літературу, пропагувати її, незважаючи ні на які начебто непереможні перешкоди для тієї літератури, і не збентежуватися тим, що досі наші здобутки літературні були може й далеко не перворядної ваги: се нічого, аби вони були! Бо коли вони є, то стануться вони підвалиною, основою іншим, кращим...

ТЯЖКИМ ШЛЯХОМ

До 1905 року на Україні російській не було ні одної української газети і ні одного українського журналу. Не через те не було, щ нікому було писати або не було читачів, а через те, що не дозволялось. Правда, р[оку] 1861 почав виходити у Петербурзі місячник «Основа», писаний наполовину по-українському, а в Чернігові тижнева газета «Черниговский листок», у якій іноді містилися і українські писання. Та «Основа» наприкінці року 1862 припинилася, а «Черниговский листок» року 1863 заборонено, редактора ж його, відомого поета Глібова, покарано. Після цього українське слово звелено спиняти.

Таємні накази 1863 та 1876 років забороняли друкувати українською мовою не тільки книжки наукові, релігійні, дитячі або перекладні, а ще й газети та журнали. Українські письменники, не зважаючи на це, раз у раз подавали до цензури прохання, щоб дозволено їм газету або журнал, і завсігди відповідь була одна: «не подлежає удовлетворению». Не можна було видавати не тільки політичних газет, а навіть хліборобських чи лікарських, навіть журналів, складених із самих повістей, віршів та драм.

Єдине, що так-сяк дозволяли з кінця дев'яностих років минулого віку, – це містити вкраїнські повісті й драми у видаваній по-московському «Киевской старине».

Та зараз же за російсько-австрійською державною межею починалася Галичина, а в ній зо три мільйони вкраїнського народу. Бідний це був народ і темний, ходив він у ярмі в польських панів. Своїх освічених людей, інтелігенцію, австрійські українці утратили так само, як і російські: тут вона обмоскалилась, а там сполячилась. Та року 1848 виявилися в австрійській державі перші початки конституційного ладу, повіяло трохи волею. Од того повівання почав прокидатися зі свого невільницького сну і вкраїнський народ в Австрії, і вже 15 травня 1848 року вийшов перший номер тижневої української газети «Зоря Галицька» з підписом редактора А. Павенцького.

Як на наші теперішні очі, то чудна була се газета. Друкувалась вона не таким друком, як тепер, а церковнослов'янськими літерами – от так, як церковні книги печатають. І правопис був старовинний [...]. Мова була мішана з народної, вкраїнської, церковнослов'янської та польської. Не дуже добре розбиралася газета й те, на яку саме їй треба ступити [путь] серед того складного нового життя, яке прокинулося навкруги. Та все ж це був початок української періодичної преси. Помалу вона зростала й кращала. Газета «Батьківщина» з року 1879-го була вже досить близька до народу і мовою, і тими справами, про які говорила. Потім засновано було більшу газету «Діло», що й досі виходить щодня. Але найкраще обмірковували народні інтереси і були найближчі до народу й мовою радикальні газети: «Народ» (1890–1895), «Хлібороб», «Громадський голос». Тепер у Галичині чимало газет, а вкраїнські переселенці з Галичини та Буковини, живучи в Америці, видають там також кілька газет («Свобода», «Канадійський фермер», «Зірниця», «Робітник»). Інтереснішими задля російських українців були галицькі літературно-наукові журнали. Найбільше відомими з них у нас, та й кращими, були: «Правда» (з року 1867-го), «Зоря» (1880–1897), «Житє і

слово» (1894–1896)¹⁸, «Літературно-науковий вісник» (з року 1898-го), «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка» (з року 1892-го).

Так ото як заборонили російським українцям писати по-своєму дома, то подалися вони з однієї своєї хати в другу – в Галичину та Буковину. Українські письменники з Росії писали по галицьких та буковинських виданнях, а часом заводили за кордоном і свої видання: напр[иклад], у Швейцарії, в Женеві, Драгоманов видавав «Громаду», а у Чернівцях, на Буковині, та у Львові, в Галичині, були «Гасло», «Праця», «Селянин», «Добра новина». Деякі з тих заграничних видань пускала часом цензура й до Росії, напр[иклад]: «Правду», «Зорю», «Діло», «Буковину», «Батьківщину», «Дзвінок», «Літературно-науковий вісник». Та аби тільки люди починали дужче цікавитися тими виданнями, щиріше їх передплачувати й читати, зараз же знов їх не пускали до Росії. Зате й ці, й інші видання приходили до нас з-за кордону нишком [...]. Спершу розходилися вони поміж освіченими городянами, а далі вже пішли й на село, між народ. Усе це привчало людей до тієї думки, що вкраїнської газети треба, є кому її писати й читати, – треба тільки добитися, щоб скасовано заборону на вкраїнське слово.

Року 1905-го по всій Росії почався великий визвольний рух. Люди хотіли визволитися з-під старих порядків та завести нові, кращі, завести вільний парламентський лад. По всіх газетах і журналах писано в оборону того ладу, всі народи, які є у Росії, могли сказати своє слово: що вони думають про новий лад, який саме він повинен бути, як його заводити та яких собі прав бажає кожен народ. Усі говорили, тільки ми, вкраїнці, мовчали, бо в нас на Україні російській не було ні одної вкраїнської газети, ні одного вкраїнського журналу. Всі були проречисті, тільки нам велено бути німими.

Та ми німими бути не хотіли. Український народ робив визвольну роботу вкупі з усіма іншими російськими народами, а вкраїнські письменники, не покидаючи писати в Галичині, писали й до московських

---

¹⁸ Журнал «Житє і слово» виходив до 1897року. (упор.)

газет та журналів, домагаючись волі й кращих порядків і собі, й іншим народам у Росії. Та разом із тим українці добивалися й того, щоб скасовано заборону на українське слово і щоб нам вільно було говорити по-своєму.

То був такий час, що скрізь збиралися віча (мітинги), роблено постанови, посилено прохання й протести з приводу всяких подій чи законів. Так само почали робити й українці з приводу заборони своєї мови. Ще в грудні 1904 р. київські українці, зібравшись на ювілеї Івана Левицького, прийняли резолюцію проти заборони українського слова і послали її міністрові. Трохи згодом кияни надрукували протест проти неволі нашого слова в № 21 «Сына отечества» за 1905 р. Такі петиції, а потім протести посипалися звідусіль: із Харкова, Полтави, Одеси, Чернігова і т.д., і т.д. З Києва поїхала депутація, щоб поговорити про цю справу з гр. Вітте. Гр. Вітте був дуже ввічливий і впевняв, що, звісно, це несправедлива заборона, це якесь непорозуміння, що заборона неминуче буде скасована, треба тільки трохи подождати. Однак Комітет Міністрів, що розглядав цю справу ще 28 та 31 грудня 1904 р., хоч і признав, що заборона української мови «препятствует повышению нынешнего низкого уровня крестьян малороссийских губерний», та заборони не скасував, а доручив міністрам народної просвіти та внутрішніх справ довідатися, що про се діло думають Київський, Подільський та Волинський генерал-губернатор, Академія наук та Київський і Харківський університети, а тоді подати до Комітету Міністрів і свою думку.

Всі згадані інституції не забарились відповісти міністрам, що треба заборону скасувати. Академія наук виготовила з приводу цього й надрукувала як свою думку цілу книгу в оборону української літератури.

Та все було даремно: українське слово зоставалося забороненим. Та й як могло бути інакше? Як згадана київська депутація було в Петербурзі, то члени її бачилися, між іншим, із кн. Шаховським, що був колись начальником «Главного управления по делам печати», а тепер, із доручення

від міністра, мав робити «доклад» про українське письменство. В розмові з киянами він згоджувався, що заборону 1876-го року треба скасувати, але як?

«Конечно, запрещение переводов св. Писания и научно-популярных книг должно быть снято; я даже (!) допускаю возможность разрешить научные сочинения на малороссийском наречии; но вот чего я решительно себе не могу представить – это разрешение политических газет по-малороссийски».

Кн. Шаховский, як був начальником цензури, то давав українському слову маленьку полегкість, і всі казали, що він проти заборони його; сам він був знайомий з Кулішем та з Ганною Барвінок і співчував їм. І коли навіть такий «прихильник» української літератури не міг собі уявити, як можна було дозволити політичну газету по-українському, то що ж казати про інших, які були просто ворогами нашого слова?

Але 18 жовтня по всій Україні вже читали конституційний маніфест із 17-го жовтня. Того ж вечора в Києві зібрався редакційний комітет щоденної газети «Громадське слово», щоб 20-го жовтня випустити перший номер. Зараз же почали писати статті...

А тим часом уже ввечері 18-го чорна сотня громила Київ, сподіваючись розгромити конституцію...

Налякана погромами й карами, ні одна київська друкарня не згоджувалася випустити перший номер першої київської української газети на підставі маніфесту 17-го жовтня, без окремого дозволу...

Всі заходи й клопіт були марні... І несподівано в маленьких Лубнах знайшлася друкарня, що глянула на цю справу інакше. 12-го листопада вийшло перше число тижневого селянського часопису «Хлібороб» із таким підписом: «Видається явочним порядком коштами і заходами Лубенської Української Громади. Редактор одвічальний Микола Шемет».

Газета дуже зацікавила публіку і дуже розходилась. Але вже 4-те й 5-те число її сконфісковано, а після того й зовсім спинено видання.

24 листопада 1905 р. затверджено було «Временные правила о печати», які касували попередню цензуру на газети, а тим самим і заборону на українську періодичну пресу. 30-го листопада Є. Чикаленко, на підставі нового закону, подав до губернатора заяву, що він має видавати у Києві щоденну газету «Громадське слово» та місячник «Нове життя». Здавалося, що цього разу вже ми досягли свого: губернатор не міг заборонити, в законі виразно було сказано, що він повинен дати свідоцтво на видання...

Але губернатор одписав, що він не видасть його через те, що з рукописної оповістки видавця, яка з друкарні чогось опинилася в губернаторській канцелярії, «видно, між іншим, що видання сі домагатимуться переміни існуючого державного ладу Росії, утворення окремих автономних країв на окраїнах держави і перебудування її на федеративних основах, а також домагатимуться переходу усієї землі на власність народу, які вчинки забороняються карним законом» (див.: Нова громада. – 1906. – № 1. – С. 152).

Чикаленко пожалівся в сенат на цю цілком незаконну заборону, але газети й журналу все ж не було...

Та якось В. Леонтовичеві таки пощастило здобути дозвіл, і в останній день 1905-го року вийшло перше число першої щоденної української газети «Громадська думка».

За тиждень перед цим вийшло в Полтаві перше число тижневого «Рідного краю», а з початку лютого люди вже читали першу книгу київського місячника «Нова громада» і петербурзького – «Вільна Україна».

Те, що здавалося князеві Шаховському неможливим, чого стара бюрократична голова не могла собі навіть уявити, здійснилося: народилася українська політична преса.

II

Починалася справа досить широко. Звідусіль надходили звістки про заміри видавати українські газети, і, здавалося, – кожен скільки-небудь

помітний український центр хотів мати свій український орган. Не скрізь ці заміри перейшли в діло, та все ж дещо справдилося. В Одесі почала видаватися «Народна справа», а потім «Вісти», в Катеринославі «Запоріжжє», а тоді «Добра порада», в Могилеві «Світова зірниця», у Харкові «Слобожанщина», тоді «Порада», у Києві – «Боротьба», «Шершень» та «Українське бджільництво», в Хотині «Хата», в Москві «Зоря»; де не змогли завести всієї вкраїнської газети, як напр[иклад], у Гадячі, Умані та Катеринодарі, – там заводили вкраїнські відділи в московських газетах; раз у раз приходили звістки, що лаштуються ще нові видання: в Катеринодарі, у Полтаві (дитяча), в Києві (теж), у Звенигородці, у Петербурзі (робітницька й гумористична), в Харкові, у Москві... У Петербурзі засновується із значними науковими і публіцистичними силами «українська трибуна» для всієї Росії – «Украинский вестник». Здавалося, розцвіт буде пишній.

Але це тільки здавалося-тоді, коли не придивлятися пильніше до того, як, і з якими силами і при яких обставинах усе те робилося.

Поминуло трохи часу і виявилось, що в тому розцвіті було багато пустоцвіту: частина його зав'яла сама з себе, а інше – оббив неприхильний холодний вітер. І в той час, як ми це пишемо, маємо на Вкраїні російській тільки чотири органи, що правильно виходять: щоденну «Раду» і місячник «Нова громада» у Києві, тижневик «Рідний край» у Полтаві та «Світову зірницю» в Могилеві-Подільському; опріч цього коли не коли визирають: у Москві ілюстрована «Зоря», а в Хотині – «Хата».

Великий цвіт, та малий плід. І, поглядаючи на таке, вороги вкраїнського слова радіють: а що? Не пощастило? І те пропаде, що єсть! А ті добродії, що довгий час держали в своїх руках привілей бути єдиними заступниками вкраїнського духу перед чужими, а самі й пальцем не кивнули, щоб допомогти новому ділові, – сі добродії, покиваючи тепер головами, і собі навчають: «А ми ж казали, що не можна... Народ не приготований... до своєї

преси... треба подождати... а поки що піддержувати те, що вже попереду було, а не заводити нового...» і т.д.

Звичайні доводи людей, які вже не можуть іти вгору і силкуються всіх запевнити, що й ніхто цього не здолає.

Але чи можуть погодитися з цими безсилим доводами ті, в кого всі мускули, всі сили напружуються, пориваючись до праці й боротьби за право й змогу бути на чарівних високостях вільного людського розвитку? Чи можуть вони, що горять огнем великого поривання, безнадійно сидіти у старечій несилі в той час, як усе навкруги лине до пишного, давножданого, давно сподіваного нового життя?

Вони знають, що їхнім буде той новий день, що вони дадуть народові в руки нову духовну зброю до побідної боротьби, – і вони йдуть.

Що вони на своєму каменистому шляху вгору стрінуть багато перешкод, будуть падати й ранити себе, будуть знемагати й часом умирати з тієї знемоги або в глибоких ворожих безоднях, – це вони знають, бо без цього нема ні одного шляху на високості. Але хіба їх те може злякати?

От і тепер є перешкоди, от і тепер є такі, що впали й поранилися, та знов вони встають, та знов вони йдуть, – туди, куди й ішли. А за ними йдуть інші, і коли б усі попередні впали, – буде кому переіменити їх на скелястий крутий стежці...

Однак, пригляньмося, через що ми падали й зазнавали ран. Коли ми це знатимем, то це тільки допоможе нам у нашому змаганні.

Найбільшу вагу кладуть тут на ворожі холодні вітри. Щоправда, вітри ті дуже шкодили й шкодять. «Громадська думка», «Народна справа», «Добра порада», «Боротьба» – всі вони вмерли не своєю смертю. Та ще більше було тих, яких адміністрація не припиняла, а спинилися вони самі, як от: «Вільна Україна», «Запоріжжє», «Слобожанщина», «Шершень», «Вісти», «Українське бджільництво». Звісно, деякі з них зазнавали конфіскації («Вільна Україна», «Запоріжжє»), та ми бачимо, що чужомовні газети й журнали живуть, хоч і з

бідою, ще й при гірших конфіскатах. А вже, скажемо, «Вісти» або «Українське бджільництво», то до них ні з якими конфіскатами не можна було причепитися, і могли б вони собі безпечно тягти своє «житіє» й до цього дня. Так само, напр[иклад], московська ілюстрована «Зоря»: ніякого лиха на неї не було й не могло бути, а отже, виходить вона так, що вже й не знаєш: чи вона ще жива, чи вже треба їй некролога писати. Або через що зовсім і разу не повиходили, хоч про них були й оповістки, – «Голос робітника», «Ціп», «Хата» (московська), «Україна», «Зірка», «Віночок»? Певне, тут уже залежало не від холодних вітрів, а від чогось іншого.

Нам здається, що наші літерат[ор]и трохи перечеислилися на своїх силах і захопили занадто широко, ширше, ніж дозволяли ті сили.

Бо й справді ж: що ми, українські письменники з України російської, досі робили і до чого найбільше звикли?

Збирали ми й видавати фольклорні матеріали, писали іноді наукові розвідки з етнографії, історії або історії літератури, складали науково-популярні книжки, komponували вірші, повісті та драми. І найменше ми бралися до того, що найбільше треба для періодичного видання, – до публіцистики.

Воно й не дивно: не можна бути публіцистом, коли нема де писати. Бо хоч і були закордонні видання, та в них не можна було сказати й десятої частини того, про що нам треба було говорити – просто вже через те, що про місцеві справи можна говорити тільки у місцевих органах, і галицькі та буковинські газети повинні були в першій лінії служити Галичині та Буковині, а не нам. Через те, властиво, газетних робітників у нас було найменше. Правда, чимало є таких, що навчилися газетної справи, працюючи в московських газетах. Та, на жаль, вони не могли там навчитися вкраїнської мови, а надто – мови публіцистичної, яка було в нас зовсім невироблена.

Все це не могло не відбитися на самих виданнях. Вони склалися не так добре, як треба було б, і не могли привабити й читача [...].

Звісно, холодні вітри і тут багато шкодили. Коли не знаєш, як і що писати; коли за всяку дрібницю можна сподіватися конфіскати, штрафу, судової справи і заборони; коли в Києві газета вільно виходить, а в Кременчуці чи де беруть під арешт не тільки газету, а й тих, хто її продає та читає, то все це, звісно не робить і не може робити газету кращою, для читача інтереснішою, все це не може допомогти тому, щоб газета дужче ширилася. Ми повинні проминати мовчки силу найцікавіших фактів нашого громадського життя, про інше ми мусимо не говорити, а белькотати щось невиразне, зціпивши зуби, хіба ж це робить газету жвавою, колоритною, надає їй силу брати читача за живі струни, захоплювати його душу? А надто, як згадати, що доводилося писати для читача, звиклого до тону вільної столичної преси кінця 1905-го року, що треба було й зараз конкурувати з тією столичною пресою, не тільки багатою на матеріальні і літературні сили, але все ж завсігди вільнішою, ніж наша, «провінціальна».

Все це так, але ж правда й те, що для того широкого поля, яке ми спершу захопили були, треба більше публіцистичних сил. А коли їх стільки треба не було, то доводилося поки що обмежитися полем вужчим, згуртувавши всі свої сили на невелике число видань так, щоб кожне було в повній мірі забезпечене і матеріальними, і літературними силами.

Та задля цього треба було вміти добре єднатися коло спільної гуртової роботи, не дозволяючи дрібницям розрізняти нас.

Та саме цього ми й не вміли.

III

Наше українське невміння єднатися, солідаризуватися давно вже відоме. Озирнувшись на минуле наше життя, можна побачити, що багато й багато разів ми програвали справу тільки через те, що в потрібний час не вміли об'єднатися і йти гуртом, слухаючись громадської дисципліни. І в наш гарячий час це дуже помітно і страшенно нам шкодить.

Росіяни взагалі вельми люблять усякі програми й суперечки за них. Воно й не дивно: в Росії до останнього руху було дуже мало практичної політичної діяльності, а були тільки програмові мрії про те, що буде колись далі. Практичну діяльність заступала теорія, і люди звикли надавати цій теорії таку вагу, що й тепер, як уже практична діяльність прийшла, не можуть зректися старого і за спірками про теорію нехтують роботою [...].

Ми, українці, в цій справі не zostалися позад інших росіян, а може ще й випередили їх. У нас що город, то й партія, і вже чи зробила, чи не зробила що тая «партія», а скільки програм, певне, перемінила і в кожен час свого існування, завсіди клопочеться про нові зміни у програмі. Та й як клопочеться: люди галасують, сердяться, сваряться, нахваляються одкинутися від організації і заснувати свою власну; і справді іноді одкидаються, розбивають сили, руйнують діло. І все це тільки через те, що в програмі якась є другорядна дрібниця, яка здається чоловікові «правовірною»!..

І до цього додається страшенне зневаження всякої такої праці, що не виходить з мого товариства, з мого кутка, з моєї програми...

Не тільки через програмові різниці ми сперечалися й відокремлювалися, а ще є в нас страшенно багато непорозумінь і розділень гурткових; тут уже шанують люди навіть не куток свій, а тільки свою манюсіньку нірку. Хто не в нашій нірці, той не наш, а хто не наш – тю на нього!

Все це відбилося і не могло не відбитися і на українській пресі.

Нахильність розбиватися на купки виявилася зараз же, спочатку тим, що не то кожен город, але кожен гурток кожного города хотів мати свій орган. Зовсім не зважали люди на те, що великого діла малим гуртом зробити не можна; що український читач тільки народжується, і коли з'явиться відразу багато газет та журналів, то тієї суми читачів, яка може бути, не стане задля того, щоб усіх їх матеріально вдержувати. Про це і про багато дечого іншого, теж важного, зовсім не думано.

Відомо, що з цього вийшло: видання не мали стільки дотепних робітників, скільки їх треба задля того, щоб справа робилася добре; ні одне видання не мало передплатників стільки, щоб вони забезпечили йому життя. Значить, реальної проблеми в таких гурткових виданнях не було; не було й причин програмового характеру, бо виступали з новими органами гуртки, що стояли властиво на тій самій програмі, яку вже попереду виставило інше видання. Щоправда, були часом дрібні різницї, та вони були такі неважні, що в іншому, західноєвропейському громадянстві ніхто не надав би їм ні найменшої ваги; коли ж надавалася їм вага у нас, то тільки через те, що ми звикли більше говорити про програми, ніж прикладати їх до діла.

Часом же навіть і тих дрібниць не було, а все ж люди ніяк не хотіли пристати до готового вже діла; і п'ять-шість чоловік, що бавилися досі хіба в українські оповідання, найсерйознішим робом починали велику газету і – звичайно – сідали маком із першим-другим номером [...].

[...] Оце ось дуже характерна у нас річ: лайка. Ніхто так не огудить свого ж власного діла, як український інтелігент [...]. По московських газетах, видаваних на Україні, було тоді кілька статей з нападами на [пресу], і, здебільшого, ті статті були підписані українськими прізвищами, і то навіть такими, що стрічаються і в українському письменстві. І не була то ніяка критика, а тільки напасть...

Згодом чимало такого виявилось вже й у самій українській пресі, а ще більше у повсякчасних приватних розмовах [...]. Коли скрізь, і приватно, й прилюдно, люди раз у раз щось лають, то поневолі широка публіка починає думати, що воно, мабуть, таки й справді погане; а що на все українське ця публіка звикла в нас дивитися з невірою (що може бути доброго з Назарету?), то й одхиляти її таким робом од української преси не було великого клопоту.

А як придивишся уважніше до тих лайок та докорів, то побачиш, що в них страшенно мало змісту, мало діла. От перед мене лежить купа листів,

присланих до редакції «Громадської думки» та «Ради» від читачів і передплатників.

Переглядаю листи незадоволених. Дуже мало фактичних уваг, а ще менше – розумних. Здебільшого – плещуть люди язиком, чи пак – переводять чорнило [...].

Серед листів цих дуже багато просто привітань од прихильних людей: люди радіють, маючи в руках українську газету, дякують за неї, кажуть, що щодня виглядають номери «як сонечка», «як рідного брата» і т.ін. [...]

IV

Поміж увагами, що роблять у своїх листах читачі «Громадської думки» та «Ради», найбільше уваг про мову, якою пишуть ці газети, а між іншим і про правопис.

Дехто докоряє газетам, що вони начебто самі вигадали такий правопис [...].

Нам пишуть у листах, що [...] трудно читати нашим людям через те, що вони вчилися в московській школі і звикли «и» вимовляти як «і». Це правда, що трохи трудно. Та чи таке вже велике лихо? Адже, щоб розібрав чоловік цей правопис, треба тільки показати йому, як вимовляються оці три літери: «и», «і» та «є», а все останнє розбере він сам. Прочитайте з таким чоловіком півсотні рядків із газети чи книжки – уже він і навчиться всієї мудрості. Це ми добре знаємо з практики.

Через те і зарадити цьому лихові дуже легко: нехай кожен, хто знає вже цю справу, навчає українського правопису кожного письменного чоловіка, якого він стріне. Коли, скажемо, тепер єсть тільки яких чотири тисячі таких, що знають цей правопис (умисне беру маленьку цифру), а кожен із них за рік навчить тільки десять душ, то за рік ми матимемо уже 44 тисячі письменних людей, які знатимуть, як треба читати вкраїнські книги й часописи і зможуть навчати й інших. Нехай кожен тямущий чоловік поставить собі повинністю зробити це, і справа дуже скоро залагодиться [...].

Не з самого правопису незадоволені люди – багато говорять і про мову в нашій пресі. Чудна річ із українською мовою! Кожен, хто її знає і, може, вперше тільки держить у руках українську газету, думає, що він має право сказати:

– Кажеться, здесь не совсем чистый малороссийский язык...

А спитайся – через що це йому так «кажеться», то він не знає, що йому й відповідати.

А хто знає її хоч трохи, хто розуміє селян, як вони говорять, або й сам уміє стулити пару калічених фраз, або – не дай Боже – написав щось по-українському, то тому вже не тільки «кажеться», а той просто виступає таким невблаганним суддею над сьогочасною літературною мовою, що іншого присуду від нього, як кара на горло, й сподіватись не можна.

Не думайте, що такий суддя добре знає граматику української мови, що він довго й пильно вивчав рідне слово із добірок народних творів, що він виробив свій смак на мові наших класиків – таких, як Шевченко, Марко Вовчок, Куліш. Де там!

Він знає тільки ту мову, яку чув у своєму куточку, – в селі чи на хуторі, – та до якої доточив трохи форм, що zostалися йому в голові після читання десятка українських книжок, і все, що виходить за межі цього вбогого придбання, – все те в нього негарне, «не по нашому», «коване», «галицьке», або ще яке. І хоч він не знає української літератури ні старої, ні нової, і про нові книжки українські довідується часом тільки через те, що на них є рецензія в московському часописі, але ж він любить іноді закритися авторитетом якогось відомого письменника. Та які ж чудасії з того раз у раз виходять! Репетує такий добродій проти якоїсь форми, каже, що треба писати не так, а от як Шевченко або Марко Вовчок писали, а тим часом сама ця форма пишається або в Шевченка, або у Марка Вовчка, або ще й у народному творі. І покажеш йому це, і доведеш йому документально, що якимось, у нього

«коване», слово стрівається в нашому письменстві ще у XVII, а то й у старішому віці, та що ж? Добрі очі переморгають се, добродій швиденько обміне небезпечне місце та й хапається знов до нового, так і громить своїми перунами нових письменників!..

Перунами? Ой, ні, якби то перуни! Вони вбивають, але й прочищають повітря. Після них так легко й вільно дихати, так сяє й розвивається нове барвисте життя. Я помилився, помилився принаймні щодо тієї «літератури» листовної, яка напливала досі до «Громадської думки» й до «Ради». Там не перуни, а грязь, груба некультурність, страшенна, дика нетерпимість, неуцтво й убогість думки. Не хотілось би бабратися в цьому болоті, та треба задля того, щоб люди й сьогодні, й потомні бачили, серед яких обставин доводилося молодій українській пресі йти своїм тяжким шляхом, пробивати свою колючу стежку; щоб будущий історик нашого письменства знав, до яких глухих стін нам доводилося говорити, бо коли він сьогодні не знатиме, він не зрозуміє справи так, як треба [...].

VI

[...] Українським газетним та журнальним робітникам зразу довелося писати про все те, про що в інших письменствах люди пишуть уже по сто год та встигли виробити собі добру задля того мову. І це ж не те, що писати оповідання або хоч і наукову працю: там можна працювати довго, переробляти, виправляти, одмінати, щоб вийшло якомога краще; а тут чоловік пише в газетній редакції і в нього з-під рук рвуть рукопис, щоб нести в друкарню! Ще чорнило не висохло до пугтя, а вже його писання складають на друк! Тут ніколи добирати що кращеньке – чоловік кидає на папір те, що має в голові.

Чи ж диво, що в нас так мало недотепних висловів? Було б диво, якби їх не було! Та хіба тільки в нас самих вони є? Були у всіх, та ця полова одлетіла, а зосталося краще. І в нас полова одвіється – треба тільки час на те.

А тих, хто так нападається на мову сьогочасних наших журналістів, можна ще й попитати: а чи маєте ж ви право нападатися? Скажіть, будьте ласкаві, що саме ви робили і зробили задля того, щоб допомогти вкраїнським письменникам виробити добру літературну мову? Може, ви скинулися грішми та завели в Галичині, напр[иклад], знавців мови з України російської? Або, може, ви піддержували, допомагали вкраїнському письменству під час його тяжкого лихоліття? Але ж ви, ті, що «двадцять років чекали сього щастя – можливості читати часописи, друковані рідною мовою», – ви ж українську книгу тільки випадково до рук брали, ви ж своїх нових письменників тільки тоді навчилися цінувати, коли про них чужі люди почали говорити (але чи прочитали ви їх?). Український письменник двадцять останніх років сиротою жив серед вас, і коли б не було коло нього маленького гуртка щирих людей, для яких рідна література справді була щастям, коли б не бачив він роботи братів галичан та буковинців, коли б не було в нього надії на народні маси, то давно б йому й уста заніміли!

Або ще й так: хіба ж мова тільки в книжках виробляється? Вона ж у живому житті родиться і в ньому найбільше виробляється. А де ж у нас виробляється мова культурної людини? Може, у ваших сім'ях міг її вкраїнський письменник почути? Може, ви її в громадських промовах випробовували? Любесенько ви собі «москалем вирубали», як колись Сава Чалий «ляхом вирубав», і не було чого від вас навчитися. Може, й погано вкраїнський письменник пише, але як уміємо, так і піємо, – ви нас кращого не навчали, хіба одучали.

Виявіть же, панове, більше толеранції, терпимості! Не чіпляйтесь за дурниці, за окремі слова, не збивайте за онучу бучу! Коли ви щиро хочете, щоб справді розвивалася вкраїнська преса, то й допомагайте їй не словами тільки, а ділом...

Звісно, не до всіх наших кореспондентів ця мова мовиться. Тим справжнім прихильникам рідного письменства, які зі справжньої любові до

нього робили нам фактичні, хоч би й найгостріші, уваги, може бути за се тільки щире наше спасибі. Хай вони знають, що й українським журналістам розвиток, чистота і зрозумілість нашого слова річ у всякому разі не менш дорога, як і нашим читачам. Бачать вони самі багато помилок, багато недоладного, бажають те все направити, зробити кращим, та не так то легко й скоро робиться таке велике діло.

А надто, коли складається так, як воно склалося задля молодій української преси [...].

VI

[...] Багато перешкод стрівається нашій газеті на дорозі до читача. Перша дуже велика перешкода – це взагалі селянська темнота й безписьменщина, – про це нема чого довго говорити, це й так усяке знає. Не вважаючи на всі події останніх двох років, газета у нас на селі ще дуже велика новина, яка не часто трапляється в мужицьких руках. Кілька щасливіших із цього погляду сіл або й місцевостей загальної справи не переміняють. Мужик, навіть письменний, не звик іще до газети як до щоденної своєї потреби.

Звісно, селянство залюбки може слухати, коли хтось візьметься «перечитати їм які вісники», але щоб ті «вестники» були задля нього такою річчю, без якої він обійтись не може, – про се нема поки що й говорити. Окремі виїмки з цього правила, звісно, є, та вони не переміняють справи. Платити гроші за газету здається мужикові важким. А надто ще й бідність сільська: завсігди вона була, а тепер ще й побільшала.

Величезною перешкодою є також адміністраційні всякі заходи, щоб не дозволити ширитись поступовій українській газеті, а надто на селі, як, напр[иклад], заборони продавати газету, заборони її одбирати й читати. У великому городі, поки продаж якої газети взагалі не заборонено, ще так-сяк

можна жити, а по селах та по маленьких містечках усі справи робляться геть простіше.

Сидить, напр[иклад], у Золотоніському повіті старшина волості. Приносять туди всю пошту, яка йде на волость. Бачить старшина між листами газету, адресовану одному з селян, розгортає її й читає, починаючи з самісінької гори – Ра-да, га-зе-та по-лі-тич-на... А, політична! Невозможно! В грубу! І взялася бідолашна «Рада» димом та й пішла до неба жалітися на неприхильного до політики старшину. Та з тих жалінь нічого старшині не сталося, хоч ішли вони до нього з того часу щодня.

Старшина, писар, урядник, становий, поштовий урядовець – усі вони дуже незадоволені з сьогочасних «комитетов по делам печати», що ті не припиняють української отрути біля самого її джерела; то ці добродії заходжуються самі замість цензури і беруться своїх, давно випробуваних та дуже добрих, способів: одні, як золотніський старшина, дають газету на підпал, другі залишають її собі для домашнього вжитку і т.ін. Та й свого мало: моторніші з цих оборонців мужицької невинності просто йдуть та й трусять читачів газети, а саму газету знов таки конфіскують; часом же бувають і гірші наслідки задля передплатників такого еретичного часопису [...].

Звичайна річ, що такі заходи не можуть допомагати тому, щоб газета ширилася. Лякливі так перелякуються, що бояться потім і згадувати про друкований українськими літерами папір. Єсть одначе такі, що теж беруться своїх уже способів. Напр[иклад], заходить до контори «Ради» селянин і купує всі номери газети, які до того дня вийшли.

– Чому ж ви не передплачуєте? – питають його.

– Та я передплачував... Та така на мене нападєть за сюю газету од наших волосних і на пошті, що не можна ніяк. То я вже так надумав, що живу я поблизу Києва, то буду заходити частенько та купуватиму всі номери, які повиходили.

Хто живе далеко, береться іншого знов способу. Він не виявляє, що одбирає «Раду», а йде вона в нього або на адресу якого інтелігента, або просто на умовну яку адресу. Напр[иклад], один селянин дає адресу таку: «предъявителю квитанции за №...», а другий: «предъявителю деньги 1702 г.» і т.ін.

Та все це робиться сміливішими людьми, а інші так просто кидають передплачувати газету, за яку мали клопіт і можуть раз у раз сподіватися ще гіршого.

Та на цьому не край. У №40 «Рідного краю» є коротенька, але цікава статейка «селянина Т. Татарина» «Українські часописи на селі». В ній автор пише: «В останні бурхливі часи навіть по далеких закутках стали заходити усякі газети, а між іншими й наші українські. Як почнеш уперше читати українську газету селянинові, то він часом неприємно дивиться на цю газету: думає, що це з нього глузують, що це написано на сміх, мовляв, пани понапечували по-мужицькому газет для своєї забави, щоб було з чого посміятися».

Кожен, кому доводилося ширити українські книжки або газети на селі такому, де цього дива ще не бачили, дуже добре знає ту річ, про яку пише д.Татарин. Та й як могло б бути інакше?

Більш як сто років українську школу скасовано. Вся наука відбувається московською мовою і з давніх-давен школа впевняє селянина, що його рідна мова – то не мова, а нікчемний жаргон, який треба швидше покинути, переміняючи його на справжню мову. У тому ж упевняє його вся змоскалена або московська «інтелігенція», що з надзвичайною погордою поглядає на вкраїнське слово, як на щось бридке, глузує з нього, знущається. Те саме говорять мужикові в церкві, в офіційних інституціях. Все це доводить його до тієї думки, що мовою культурної людини може бути тільки мова московська, «панська», як він каже, а мова українська, «мужицька», здатна тільки посміхом бути. Українську літературу, що могла б показати мужикові

справу інакше, в Росії заборонено було. Чи дивно ж, коли до селянина випадком доходила в ряди-годи яка українська книжка, то він часом дивився на неї просто як на сміховину, яку пани зложили, щоб із мужика поглузувати? [...]

Усяке нове з'явище мусить завоювати собі місце, здобути собі прихильників, а українська преса періодична на Україні російській – з'явище безперечно нове. Вона вже завойовує собі і місце, і людей, і, як на наші обставини, то завойовує досить швидко, але час їй на це треба. І всі робітники й фундатори преси повинні дуже добре пам'ятати, що вони не тільки задовольняють потреби тієї частини нашого народу, яка вже свідомо, але й побільшують цю частину, змагаючись поширити її межі до такої міри, щоб вони стали нарешті межами всього народу, тобто: не тільки задовольняють попит своєї публіки, але й творять собі публіку нову. Що таке велике діло не робиться одним кивком пальця – це зрозуміло; зрозуміло теж і те, яку повинність накладає на нас таке становище справи [...].

Так ось при яких умовах доводиться ширитися у нас щоденній газеті. Анонімний дописувач говорить, що oprіч тих статей, що змістом своїм зачіпають безпосередньо селянське життя, все інше селян у газеті не цікавить. Взагалі кажучи, це правда. Та інакше й не могло бути, коли зважити, яка темрява й досі огортає наші села. Але отут і треба попитати: а чи можна ж видавати щоденну газету, пишучи тільки про те, що безпосередньо зачіпає селянське життя?

Роздумавшись добре, кожен скаже, що це річ зовсім неможлива. Щоденна газета сьогочасного типу мусить охоплювати все світове життя у всяких його проявах, подавати і вияснити всі важніші справи з політики, громадського життя, з науки, літератури, умілості і т.д., і т.д. Але все це поза кругом спеціально мужицьких інтересів. Коли все це викинути з газети, вона відразу стане нецікавою для тих більше освічених читачів, з яких складається зараз найбільша частина її передплатників. Друге те, що тоді не набереться

інтересного матеріалу на щоденну газету, а коли все ж таки спробувати сповняти кожен номер спеціально сільським матеріалом, то неминуче газета стане такою нудною, що й самі селяни кинуть її слухати й читати навіть «із чемності».

Треба до цього додати ще й те, що пошта по селах здебільшого не щоденна, селянин одбирає газету двічі або й раз на тиждень, тобто: фактично величезна більшість сільських читачів має не щоденну, а тижневу чи півтижневу газету.

Висновок із цього може бути один: тепер, у цей час, головна мета щоденної газети – задовольняти потреби культурнішої частини громадянства (до якої, звісно, належить і якась частина мужиків-хліборобів) і про цю публіку така газета й повинна дбати. В міру, як зростатиме національна свідомість у масах, як ставатиме культурнішим селянство, зростатиме й інтерес його до тих тем, які мусить обговорювати щоденна преса, а, значить, і до самої цієї преси.

Зараз же щоденної преси для селян не може бути ще й через те, що мова такої газети не зовсім зрозуміла для селянства; писати ж цілком просто, по-мужицькому, в щоденній газеті зовсім таки неможливо: довелось би давати раз у раз таку силу пояснень і так розтягати кожну звістку, що не стало б ні спромоги втиснути в номер увесь потрібний матеріал, ні сили в робітників із усім тим щодня управлятись. Хто хоч трохи знає техніку газетної роботи, певно, зі мною погодиться.

Оцього всього й не беруть до уваги такі добродії, як згаданий анонім, що ставлять щоденній газеті такі вимоги, яких вона не може – і коли хочете – не повинна задовольняти. Але всі ці вимоги можна і треба поставити газеті тижневій (чи, може, півтижневій). Така газета, спеціально присвячена селянству, мусить бути. Вона повинна обговорювати всі сільські, мужицькі потреби і показувати селянинові, що його справи зовсім не стоять окремо від

усіх інших, і потроху зацікавлювати його цими іншими, аж до «конституції у Персії». У тижневій газеті, яка складається не так нашвидку, як щоденна, можна добре обробляти статті, подаючи все в дуже простій, популярній формі. На таку газету й матеріалу, спеціально інтересного селянам, завжди стане.

ІХ

Давно ще, тільки починаючи видавати свою «Громаду», Драгоманов нарікав на те, що «письменний українець по більшій часті працює для кого вгодно, тільки не для своєї України і її мужицтва».

[...] Хоч із того часу, як сказано ці слова, минуло мало не тридцять літ, та вони застаються правдою й досі. Цілим рядом історичних причин письменні люди на території України одірвані від свого народу до такої міри, що дуже часто мовби зовсім забували, що цей народ є на світі [...].

Українська інтелігенція є «плоть од плоті» сього громадянства: вона вийшла з нього, живе завжди серед нього і через те поки що не може не мати тих хиб, які й воно має, і не підпадати під його щоденний вплив. У всьому житті української інтелігенції виразно помітно ту двоїстість, що звичайно буває серед інтелігенцій усіх народів, які зі становища національного занепаду переходять до становища національного відродження й свідомості. Теоретично український інтелігент признає все те, чого треба, щоб забезпечити національне життя його народу; але скоро діло доходить до практики, зараз і видно [...], що дві душі живуть у його грудях. Одна душа навчає його, напр[иклад], довші ліга говорити про потребу української школи, про страшенну шкоду для дітей чужомовної науки, а друга велить своїх власних дітей так виховувати, що вони не знають мови того народу, серед якого живуть і для якого мусять працювати; одна душа направляє обстоювати – хоч теоретично – права українського письменства, а друга зараз же, скоро чоловік вийде з вузького кола своїх людей на ширше громадське поле, змушує йти слідком за зденаціоналізованою юрбою і на всі питання

дивитися чужинецькими очима цієї юрби; одна душа виставляє в програму політичної діяльності автономію України, а друга жене в обійми якоїсь загальноросійської партії, якій до тієї автономії байдужісінько і т.д., і т.д.

Таке становище нашої інтелігенції не могло не відбитися і на нашій молодій пресі. Звичка розглядати питання з такого погляду, з якого їх трактує зденационалізований загал громадянства, звичка, яка страшенно вросла в душу українського інтелігента, не могла не виявитися в писаннях цього інтелігента, а надто при тих обставинах, що йому відразу, без попереднього приготування, довелося заговорити про силу речей, пояснювати масу подій, про які досі говорилось (а через те й читалось) тільки по-московському і тільки із централістичного московського погляду.

І справді, українська періодична преса, а надто щоденна, розглядає питання здебільшого не з погляду інтересів нашого краю й народу, а з того загальноросійського погляду, з якого можуть написати і в кожній петербурзькій чи московській газеті. Коли говориться, напр[иклад], про робітників, то кажуть або взагалі про робітничу справу в світі, або про всеросійський робітничий рух, але нема того, щоб дослідити й показати: а які ж саме робітники є в нас на Україні? як вони живуть? які їх потреби, окрім загальних, спеціальні і т.ін., і т.ін. [...] Або ось говоримо про те, як упорядкувати справу всіх національностей у Росії, заводимо навіть окремі відділи звісток про інші національності, напр[иклад]: «З польських газет», і пишемо там, що роблять поляки у своєму краї. Але що вони роблять у нашому? Що говорять про нас, про життя з нами в своїх газетах? Що роблять інші народності, які живуть на нашій землі, і що кажуть про нас? Цього з наших органів не видно, не видно, щоб ми хотіли все зрозуміти і дати себе зрозуміти і їм. І по правді один читач робить нам таку увагу: «Почему «Гром[адська] думка» не сообщает, что пишут о малорусском вопросе польские газеты, издаваемые в Вильне, Киеве, Одессе, «Край» в Петербурге? Это важно знать».

Або от, напр[иклад], що пише другий читач: «Коли б газета писала про те, як краще добитися української школи, як школу можна зараз завести, як і до кого звертатися, щоб заснувати бібліотеку українську. Хоч це почасти і робиться в «Раді», а все ж таки мало, бо от мені здавалось би, що можна організувати українську школу, а про те докладно і не знаю».

І ось правий наш читач. Справді, як же воно при таких обставинах, у яких стоїмо, – можна чи не можна організувати вкраїнську школу? Ми цього питання й не вияснили. Висока політика, звісно, дуже важна річ і говорити про неї треба, але сподіватися собі від неї добра ми можемо тільки тоді, коли зуміємо зорганізувати вкраїнські школи та тими школами, бібліотеками і таким іншим приготуємо наш народ до того, щоб він зміг у тій високій політиці виступити не невігласом нетямущим, а так, як того вимагає його становище, його інтереси. Через те незрівняно важніше вияснити справу про школу, ніж дати спеціальну статтю, напр[иклад], про те, що петербурзькі пани не пустили в свою залу англійської депутації до Муромцева. З цього приводу варто згадати, як Драгоманов, ще в семидесяті роки минулого віку, одхияяв галичан од безплідної високої політики і наводив слова чеських політичних діячів. Чехи казали: «Ви, русини, хочете їздити конем високої політики, а ваші виборці вибирають поляків депутатів. До такої міри вони не розуміють прав своєї народності! У чому ж ваша сила? Поки ми, чехи, на народ наш з певністю не могли рахувати, ми не ставали до опозиції проти німців. Ми просили: дайте нам школу; а давали нам школу одну – ми вимагали другої. Так ми добивалися раз одного, вдруге – другого і дбали поперед усього, щоб просвітити наш народ. Тепер ми вже сидимо на коні високої політики, але в нас чех німця послом не вибирає, і життя матеріальне в нас не таке, як у вас. Так і вам треба дбати, щоб сили ваші зміцнити просвітою народною і поліпшити добробут народний».

Подаючи ці думки Драгоманова й чеських діячів, я зовсім не хочу сказати, що вкраїнська преса не повинна говорити про загальні політичні

справи. Ні, ці справи зачіпають кожного російського громадянина, кожен російський народ, і говорити про них, вияснити їх треба. Але треба тільки, щоб усі ті справи розглядалися з погляду інтересів нашого краю й народу, щоб справам місцевим з-за меж нашого краю не надавалося ваги загальнодержавної і щоб поперед усього обмірковувалися потреби свого краю, своєї національності, свого хліборобства, свого робітника, свого інтелігента, і показувалося як ці потреби можна задовольнити. Звичайно, що це все трудно, бо вимагає вивчення життя свого краю й народу, вимагає досвіду, тяжкої попередньої праці, але іншого способу нема. Тільки взявшись до цього, можна «стати міцно на землі своїй», «говорити не тільки за себе, але й за неї» і в тому ж напрямку повести за собою і своїх читачів, свій народ.

І мені здається, що оця хиба нашої молоді преси найбільше й спиняла її ширення, а не те, що вона пишеться кепською мовою, новим правописом і т.п. Звісно, і це має свою вагу, а як добра мова, то й дуже велику це грає роль, але все це одійшло б на задній план, коли б задовольнялося найперше вимагання від українських видань: бути українськими не тільки мовою, а й змістом, але й вихідним пунктом усього того, що говорить.

Не треба забувати того, що наш читач більше звик до московської газети ніж до своєї, і українській газеті доводиться конкурувати з московською, напружуючи всі свої сили. Чим же вона може переважити в цій боротьбі?

Літературними й грошовими силами, звісно, ні, бо московська преса всим цим багатша за нашу. Може ж вона гору над нею взяти тільки тим, чого московська не має і мати не може, а се й єсть поперед усього мова, яка мусить бути гарна й зрозуміла, а потім – і се найголовніше – ота українська течія, про яку я казав, ота відповідь читачеві на всі його питання як українця, сина свого краю й народу.

До цього й мусить іти українська преса, коли хоче розвиватися, і тільки таким робом вона може сотворити собі таке число читачів, на яке сміло й певно зможе зіпертися.

Певна річ, говорячи про ті перешкоди, які не дають розвиватися молодій пресі нашій як українській пресі, я багато дечого проминув, вартого уваги й розгляду; та все воно виявиться пізніше – тепер же говорилося про те, що вже добре позначилося і – сказати б – саме ставало перед очі. Але як же далі піде справа з українською пресою і чи є надія, що піде вона добре?

Несолідарність, нетерпимість одного кутка до другого, політика мишачої нірки, що ставить себе центром усього руху, не зважаючи на все інше, довели до того, що за перший рік життя нашої преси не сотворилося ні одного видання, яке твердо і міцно стояло б на своєму становищі, не боячися пригод, а зате породили чималий рід ефемерід, який так само скоро зник, як скоро з'явився. Певна річ, що й далі, більш або менш довгий час, робитиметься те саме; при першій змозі вилітатимуть ефемеріди і знов зникатимуть; вийдуть на сцену ще якісь нові комбінації, що додаватимуть, може, ще нової плутанини, і т.д., і т.д.

Переміна в цьому наступить тільки тоді, як зміняться обставини. Дуже велику роль гратиме тут та річ, що з часом усе більше та більше зростатиме громада вкраїнських журналістів та й писати навчатимуться вони краще. Мабуть, згодом вибереться з них гурток людей талановитих, чуйних до потреб читача і з гарною мовою, та й об'єднаються коло якогось видання, грошовитого і з умілою адміністрацією. Це швидко зробить неможливою конкуренцію з таким виданням усіх інших підхожих. Звісно, щоб таке видання стало твердо й надовго, треба, щоб до того часу вже витворилася така велика громада читачів, яка б могла, хоч до деякої міри і хоч би навіть не з першого року, дати цьому виданню змогу жити з самої передплати. Але коли все це зробиться – українська преса стане тоді на цілком певний ґрунт, з якого вона вже й не зійде.

Звичайна річ, все це не залежить од одного бажання того чи іншого чоловіка або й гурту людей, та все ж якась група людей могла б свідомо

працювати задля того, щоб запомагати переміні обставин, і скористатися з неї зараз же, як тільки можна буде.

Справа із правописом ще довго стоятиме на перешкоді й, певне, залагодиться без великих труднощій – на це треба тільки часу, щоб видано було фонетичним правописом багато часописів і книжок, а надто дешевих народних, і щоб ті книжки поширилися. Певна річ, коли нам пощастить завести хоч приватні школи з українською мовою, то це дуже запоможе справі. Аби схотіла наша інтелігенція, – вона за яких пару років може зовсім залагодити цю справу. Треба тільки вже стати на чомусь одному, щоб не збивати з пантелику і не плутати читача правописною різницєю. Найлегше і найкраще буде об'єднатися на тому правописі, який санкціонувала Російська Академія наук в «Словаре украинского языка» і яким друкується тепер «Нова громада», «Рада» та ін.

Важча справа з мовою. Сперечатися про неї будуть ще довго, а надто, що й матеріалу до того не бракує. Одні казатимуть: «одкиньте всю Галичину», другі говоритимуть про «ковані» слова, треті – про москалізм і т.д., і т.д., і, як то звичайно буває, всі самі грішитимуть у тих пунктах, проти яких будуть виступати. Серед усієї цієї плутанини вкравіньському письменникові є одна тільки рада: завсігди пам'ятати, що його мова тільки тоді буде і найкращою, і найзрозумілішою, коли в основі її буде народна мова Наддніпрянської України з потрібними додатками з народної мови буковинців та галичан, коли в ній буде якомога менше тієї штучної й недотепної літературщини, якої так багато натворили галичани на польський копил, а ми на московський. Щоб такої мови досягти, треба нашим письменникам частіше зазирати на село і пильно вчитися мови зі збірок народних творів та з писань старих письменників, як от Котляревський, Гулак-Артемовський, Квітка, Гребінка, Макаровський, Шевченко, Марко Вовчок, Куліш, Ганна Барвінок. У декого з них часто є москалізми в лексиці, але зате склад фрази більш народний, ніж у пізніших авторів. Взавши все це

за основу, можна вже обережно та розважно брати й з нового письменництва все те гарне, що в ньому виробилось і без чого нам не можна обійтися.

Особливо треба простої мови задля тієї сільської газети, про яку я попередю казав. Такої газети, зовсім сільської і мовою, і тими справами, про які в ній говоритиметься, нам дуже треба: zostавшись без неї, ми зостанемося й без села. А вся ж наша сила поки що саме на село й спирається.

Тижнева, дуже популярна газета для села, щоб могли її розібрати і найменш освічені селяни, і щоденна газета для потреби інтелігенції і розвинутіших людей, і літературно-науковий, з політичними оглядами, поступовий, але по змозі безпартійний, місячник – ось що нам зараз найбільш треба. Коли б до сьогодні можна було додати хоч тижневу газету для горських робітників, то ми цим *на цей час* зробили б усе головніше.

За цей рік українські письменники положили вже дуже багато праці задля розвитку нашої журналістики, ще більше положать її далі. Багато де в чому молода українська преса помилялася та й іще, певно, буде помилятися, бо не помиляється тільки той, хто нічого не робить. Але всі її помилки – річ мала й дрібна перед тим великим і важним ділом, яке вона робить, збуджуючи свідомість нашого народу, боронячи фактично своєю працею права нашої мови.

І се треба пам'ятати нашому громадянству, такому охочому до нападів і дріб'язкової критики і такому млявому й недружному тоді, коли треба допомогти у важній громадській справі.

Було б, звісно, наївністю думати, що якісь упевнення, доводи, вмовляння чи палкі заклики можуть тут щось зробити.

Можна впевняти, заклики до солідарності, до енергії у допомозі важному ділу, якби не знати, що такі заклики і упевнення нічого не досягають. У звичайному щоденному житті люди слухаються не закликів, не впевнень і доводів, хоч би й найкращих, а тільки або своїх власних інстинктів, симпатій та антипатій, своїх власних хотінь, або примусу

обставин. І задля того, щоб перемінити на краще відносини нашого громадянства до української преси і становище самої преси, треба, щоб усі ті сили склалися відповідним способом.

Розважне й спокійне обміркування показує, що воно так і складається, – хоч і не так скоро, але неминуче. Та сама сила, яка винесла все українське письменство з тих хвиль, у яких хотіли його втопити, і поставити його на твердий ґрунт, та сама сила підопре своїм могутнім атлантовим плечем і новий світ української преси. Людям, що свідомо дивляться на справу, треба тільки прискорювати процес відповідної комбінації сил, виясняючи широкому громадянству вагу й мету української преси, розвиваючи взагалі українське письменництво, найбільш популярне, готуючи самих себе до одвічної ролі українського публіциста і т.д. І разом із тим: не надіятися в кожному окремо ділі ні на чию поміч, ні на кого, як тільки на свої власні сили. Коли б поміч прийшла, – хай вона буде гарною і дуже бажаною несподіванкою, але хай вона зогь б рівнає нас, готових обійтися і без неї, коли б вона не прийшла.

Перед молодією українською пресою лежить будучина. Від нас самих залежить зробити ту будучину великою й славною або нудною й дрібною.

До тих, хто це зрозуміє і хто зуміє озватися на це діло, скажу:

Не спиняймося, не вважаючи на всі перешкоди й напади, на всі лиха й зла, які зустрінемо. Ідемо далі тим тяжким колючим шляхом, який нам судився і який ми мусимо пройти.

Ідімо і зробімо нашу будучину великою й славною!

У Києві, 1906, XI, 28.

Примітки

Грінченко Б. Тяжким шляхом. – К., 1911. – 96 с.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ (1866–1934)

Народився в містечку Холм (Польща) у родині вчителя гімназії. Дитинство минуло на Кавказі, куди батьто переїхав працювати. Закінчив Тифліську гімназію. Вже гімназистом пробував свої сили в літературній творчості. У 1886 р. вступив до Київською університету. Під керівництвом професора Антоновича виконав кілька наукових праць. За одну з них отримав золоту медаль, і після закінчення вузу його залишили працювати на кафедрі російської історії. За рекомендацією Антоновича переїздить до Львова і очолює в університеті новостворену кафедру історії Східної Європи. Окрім праці в університеті М. Грушевський взявся за організацію науки в Науковому товаристві імені Шевченка, в якому він головував з 1897 до 1913 року. Тут же почав працювати над багатотомною історією України, одночасно редагував «Записки Наукового товариства імені Шевченка», журнал «Літературно-науковий вісник».

Деякі демократичні свободи, які принесли революційні події 1905 року, спонукали М. Грушевського повернутися в російську Україну. Влітку 1906 р. він їде до Петербурга, бере участь у роботі думської фракції, українського клубу і редакції «Украинского вестника». Наступного, 1907, року в Києві було організовано Українське наукове товариство. М. Грушевського обирають його головою. Він переводить зі Львова «Літературно-науковий вісник», який виходить за його редакцією. Під час Першої світової війни восени 1914 р. був заарештований і після двомісячного ув'язнення в Києві висланий (Симбірськ, Казань, Москва). У Москві взявся за продовження «Історії України». Тут же бере участь у виданні журналу «Украинская жизнь», тижневика «Промінь».

Лютнева революція 1917 р. дала волю М. Грушевському. Він повернувся до Києва і очолив Українську Центральну Раду, універсалами якої було утворено незалежну українську державу – Українську Народну Республіку.

Вступив в Українську партію соціалістів-революціонерів (УПСР), дописував до її друкованого органу газети «Народна воля», друкувався в інших українських виданнях, випустив кілька брошур. У лютому 1919 р. виїздить до Кам'янця, де кілька місяців редагує газету «Голос Поділля», а восени емігрує.

На еміграції редагував есерівські часописи «Борітеся – поборете!», «Наш стяг». У 1922 р. вийшов з партії і зосередився на науковій праці. Написав чотири томи «Історії української літератури». Наприкінці 1923 р. Грушевського обирають академіком АН УРСР, а в березні наступного року йому дозволили повернутися до Києва для наукової роботи. Коли розпочалася чистка української інтелігенції, академіка відправляють до Москви. Помер у Кисловодську. Похований у Києві.

ВІЛЬНА УКРАЇНА

Велика хвиля

Велика хвиля настала! Впали з України кайдани, в котрі прибрала її лукава політика Московського царства, коли визволений великими зусиллями український народ передав в його опіку свою новозбудовану свободу!

Як тільки виявилася дійсна основа московської політики – її наміри трактувати українців не як вільних спільників, а простих підданців московського царя, власність московського царства – українське громадянство, його політичні провідники голосно і рішуче запротестували проти цього. Вже через чотири роки по підданню цареві маніфестом 1658

року¹⁹ вони проголосили своє піддання за уневажене, свій зв'язок в Московію за розірваний. Але царський уряд, як раз узяв під свою руку український народ, так уже не хотів вертати йому волі – права вирішувати про себе. Використовуючи кожен внутрішню незгоду в українському громадянстві, класові і всякі інші суперечності, що розбивали єдність української політики, він нитку за ниткою сплітав міцні ретязі²⁰ на український народ і, нарешті, привів його до того поневолення, до тієї безрадісності і упадку, в котрім він опинився сто літ пізніше.

Всі героїчні зусилля, всі жертви і заходи кращих синів України в пізніших десятиліттях залишались без успіху. Російський спрут цупко тримав свою здобич, і тільки російська революція визволила нас, розтявши нервовий центр його. Ми знову стали з підданців громадянами, вільними і повноправними, і можемо знову вирішувати про себе, становити право для себе і будувати долю свого народу, своєї землі. У вільній Російській республіці не може бути невольних народів, так само як не може бути невольних людей!

Цю глибоку зміну в становищі нашого народу і нас, як його представників, ми мусимо в повній глибині відчуті і з неї відповідні висновки зробити. Минули ті обставини, коли ми мусили виступати з петиціями, супліками, доказувати свої права навіть на культурне самовизначення, навіть на такі елементарні речі, як вживання своєї мови для своїх культурних потреб, допущення її до навчання у школі, до вживання в урядах і суді. Ще рік тому українське громадянство силкувалося прихилити уряд і законодавчі органи до того, щоб вони звели українську справу в Росії з мертвої точки, признавши ці елементарні домагання: заборону репресій, відновлення скасованої з початком війни української преси і українських

---

¹⁹ Маніфест 1658 року – автор має на увазі Гадяцький договір 1658 року, який гетьман І. Виговський уклав з поляками. За цим договором Київщина, Брацлавщина та Чернігівщина утворювали Руське князівство, що поряд з Польщею і Литвою ставало третім рівноправним членом Речі Посполитої з широкою автономією.

²⁰ Ретязь – ланцюг.

організацій, впровадження української мови в школі і в установах. Ні уряд, що ще вірив тоді в можливість повного винищення українства в виняткових обставинах війни, ні російські парламентарні кола, ні поступове російське громадянство тоді не послухали нашого голосу. Українство залишилося на мертвій точці репресій аж до останньої хвили. Система утисків на українство була доведена до небувалих крайностей – дійшла свого вершка, небувалою від ганебного указу 1876 року²¹, саме в переддень революції, що переставила українську справу в зовсім інші обставини, на зовсім інший ґрунт.

Нічого більш помилкового не може бути тепер, як витягнути старі українські петиції й подавати їх знову уряду як наші домагання в даний час. Не може бути більшого нерозуміння хвилі, як наші старі домагання вважати мірою українських потреб в теперішності і сповненням їх думати задоволити потреби нинішнього українського життя. Те, чого ми добивалися п'ять, чотири, три, навіть рік тому, коли б дане було тоді, було б прийняте українським громадянством з щирою подякою, і дійсно могло б мати своє значення, було б добром для нашого народу, берегло б його від переживання тяжких хвиль останніх літ, полегшило б йому дальший культурний похід. Воно, розуміється, потрібне й тепер, мусить бути прийняте негайно, щедрою рукою, в розмірах найбільш широких, вільних від усяких обмежень і застережень. Але воно ніяк не може вважатися задоволенням українських потреб, «розв'язанням українського питання» для даного моменту. Це треба з усією рішучістю сказати про останню заяву Тимчасового уряду про його співчуття до «культурно-національного самовизначення народностей Росії». Не про нього тепер річ і нікого воно тепер не цікавить на Україні. Українського питання вже нема. Є вільний, великий український народ, який будує свою долю в нових умовах свободи.

---

²¹ Указ 1876 року – Емський акт, за яким заборонялося ввозити з-за кордону українські книжки, видавати оригінальні твори українською мовою і українські переклади з іноземних мов, не дозволялися театральні вистави українською мовою тощо.

Великі події, пережиті нами, зняли гальма з скритої енергії нашого народу. Як стиснута пружина, вона підноситься перед здивованими очима чужих і своїх.

Потреби і домагання України розгортаються в усій широті. Найбільше нещастя в цій хвилі і для уряду, і для провідників громадянства – це не поспіти за скорим розгортанням домагань моменту.

Царський уряд кінець-кінцем засудив себе на смерть тим, що не міг йти з походом життя і дурив себе гадкою, що може його спинити або притримати, розкласти задоволення навіть тих поміркованих вимог, які йому ставилися на безконечні часи. Так можуть себе потопити і його наступники, і всі, хто береться керувати народним життям, чи нашим, чи загальноросійським, коли будуть керуватися старими споминами про ті мінімальні жадання, які ставились в старих умовах життя, в тім черепашинім поступі, котрим воно поступало.

Остерігаємо їх від цього! Ми кожним разом цих помилок не можемо робити! Мусимо тримати руку на пульсі народного життя і йти в ритм його буття. Воно тільки нам закон, йому ми мусимо коритись, його проголосити всім без огляду, чи воно буде їм приємне, чи ні.

Домагання, котрі висуває нинішня хвиля, можуть бути прикрою несподіванкою для багатьох. Але немає що робити! Мусимо їх ставити і проводити. Лагідно, по можливості, і тактовно, скільки є змоги, але рішуче, рішуче, рішуче! Як говорить старе прислів'я: твердо щодо самої речі, м'яко щодо форми.

Перед вагою моменту і відповідальності, яку він кладе на всіх нас, мусять відступити на другий план всякі інші огляди й рахунки. Воля нашого народу мусить бути сповнена.

Повороту нема

Резолюції, внесені на вселюдних зборах, громадських і партійних з'їздах, конференціях і нарадах останніх тижнів не полишають ніякого сумніву щодо тієї політичної платформи, на якій об'єднуються всі активні елементи української людності. Це старе наше домагання широкої національно-територіальної автономії України в Російській федеративній республіці, на демократичних підвалинах, з міцним забезпеченням національних меншостей нашої землі.

Інакше і бути не могло. Домагання народоправства і суто демократичного ладу на Україні в відокремленій, «незмішаній» автономній Україні, зв'язаній тільки федеративним зв'язком чи то з іншими племенами слов'янськими, чи то з іншими народами і областями Російської держави, – це старе наше гасло. Підняте ще в 1840-х роках найкращими синами України: Шевченком, Костомаровим, Кулішем, Гулаком, Білозерським і іншими, воно від того часу не переставало бути провідним мотивом української політичної мислі, організаційної роботи, культурної і громадської праці. Часами тільки воно не розгорталося широко і прилюдно з причини цензурних заборон і репресій, якими старий режим Росії оточував гасла автономії і федерації. Але як тільки українське громадянство діставало змогу вільно висловити свою гадку, воно повторювало неустанно всюди і завжди: з трибуни першої і другої Думи, в пресі «днів свободи» і т. ін. Тепер же воно могло бути проголошеним не тільки друкованим словом, але і живим – на великих зборах, маніфестаціях і в усякого роду прилюдних заявах, до котрих прилучаються українські і не українські зібрання на місцях, заявляючи солідарність з ними і підтверджуючи, що це домагання всього українського громадянства і всіх політично свідомих верств України.

Без сумніву, воно залишиться тією середньою політичною платформою, на котрій буде йти об'єднання людності України без різниці верств і народностей. Середньою між програмою простого культурно-національного самовизначення народностей і домаганням політичної незалежності.

Програма культурного самовизначення, котру недавно в одній із своїх промов необережно прийняв за міру національних домагань народів Росії, і втім і народу українського, голова нинішнього Тимчасового уряду кн. Львов²², тепер вже нікого на Україні не вдоволить. Ті часи, коли українському громадянству доводилося рахуватися з обставинами старого режиму, з неможливістю виявити масову волю українського народу до всієї повноти національного життя і з тим недовір'ям, яке виявляло до українства як до руху народного громадянство російське, минули безповоротно. Тоді не тільки уряд, а й поступове російське громадянство ставилося до українства як до якоїсь невеликої інтелігентської купки: її зв'язки з народом представлялися сумнівними, її запевнення про потреби народного життя приймалися скептично. Українцям доводилося проробляти тяжку педагогічну роботу над цим громадянством за принципом «від легшого до труднішого», відсуваючи на чергу найбільш елементарні, безсумнівні для всякої, просто тільки гуманно і культурно настроєної людини. Такі були домагання українського навчання в школі, допущення української мови в урядуванні, суді і церкві – на лінії, де українські маси стрічаються з культурою, громадською і державною організацією. Воля народу не могла бути виявлена, доводилося ці скромні домагання аргументувати більш «од розуму». Вони повторялися довго, і так ще недавно, і коли були б почуті вчасно, витворили б тривалий моральний зв'язок між українським громадянством, з одного боку, російською державністю й великоруським поступовим громадянством, з другого.

Але, на превеликий жаль, їх не слухали, поки був час. Не послухано і в критичний момент, коли російський уряд, користуючись війною, заходився нищити і викорінювати українство в Галичині і в Росії, не спиняючись перед найбільш вандальськими варварськими заходами. Українці не знайшли

---

²² Львов Георгій (1861–1925) – князь, великий тульський поміщик, юрист за освітою. Депутат I Державної думи, під час Першої світової війни – голова Земського союзу, підтримував кадетів. Після Лютневої революції – голова двох перших складів Тимчасового уряду. Після Жовтня емігрував до Парижу.

допомоги і підтримки у великоруського громадянства ніде, крім деяких соціалістичних груп.

Це – треба правду сказати – викликало в українцях глибоку зневіру до російської поступовості і демократії, до можливості, в союзі з нею, забезпечити повноту українського національного життя в межах російської конституційності. В цю можливість українське громадянство вірило перед війною, коли зав'язувалися, як здавалося, міцні зв'язки між ним і поступовим великоруським громадянством. Але зв'язки ці не витримали воєнної проби. З тим стало все більше зростати переконання в неминучій потребі забезпечити українському народові державне право – або федерацією Російської держави, а як ні, то повною незалежністю України. Тільки державність признавалась певною запорукою вільного політичного і національного розвитку українського народу. Це сталося і відстати не може. Від цього становища не може бути повороту назад, в пройдені стадії чисто українського самовизначення або культурної автономії.

Широка автономія України з державними правами українського народу в федеративнім зв'язку – це та програма даного моменту, від котрої не може бути відступу назад. Всякі перешкоди, всякі вагання в задоволенні її з боку провідників Російської держави, чи кермуючих кіл російського громадянства може мати тільки один наслідок – це пересунення центру ваги в бік українського самостійництва. Про це самостійництво російські лідери заговорили з думської кафедри ще перед війною. Але вони самі й дали йому зброю в руки своєю хиткою, ухильчивою політикою в українській справі в цих останніх роках українського лихоліття. В теперішній хвилі прихильники самостійної, чи вірніше сказати, незалежної України погоджуються залишитися на спільній платформі широкої національно-територіальної автономії і федеративного забезпечення державного права України. Прапор самостійної України стоїть згорнений. Але чи розгорнеться він згодом, коли

всеросійські нейтралісти захотіли б вирвати з наших рук стяг широкої української автономії в федеративній і демократичній Російській республіці?

З цим треба великої обережності. Це повинно бути ясным керманичем Російської держави!

Від слова до діла

Автономія – федерація! Широка автономія України в її етнографічних межах в федеративнім зв'язку з демократичною Російською республікою. Це наша платформа, це гасло, з котрим підіймаються і стають безконечні лави українського війська, селянства, робітництва, молоді, інтелігенції, і з ними пліч-о-пліч все нові й нові групи інших народностей України з неукраїнських меншостей української землі. Поки що відокремлені, вони щодалі будуть певно ставати густіші і більші, в міру того, як буде їм вияснитися реальна сила українства і усвідомлятиметься дійсний характер його – що воно не має в собі нічого насильного, виключного, агресивного, ніяких апетитів до панування, гноблення чи до обмежування в правах інших народностей.

Але яким шляхом мусимо йти до тієї мети, яким способом здійснювати це гасло?

Встановлення автономного ладу в національних територіях і Федеративного устрою в Російській республіці, так само як і самої цієї республіки, призначено на Установчі збори Російської держави. Тимчасовий уряд запевняє в своєму бажанні скликати ці збори якнайшвидше, але не приховує труднощів, зв'язаних з скликанням їх в тих обставинах, коли величезна маса чоловічої людності, найбільш цінна й активна, стоїть на фронті, в окопах, або перебуває за кордонами в полоні. Кінець-кінцем залишається неясним і невідомим, як скоро можна буде скликати ті збори, чи можливо це буде раніше кінця війни й демобілізації армії. А до того часу – чи та програма автономії й федерації має залишитися лише в формі декларації, і

ми й інші народності та групи, заінтересовані в її здійсненні, будемо займатися самою агітацією за неї та приготуваннями до виборів до Установчих зборів?

Мабуть, ні! Це була б недопустима пасивність, злочинне занедбання, становище, не згідне з духом нинішнього часу, поведінка, нав'язана дореволюційним способом мислення, під владою котрого нам ніяк не можна залишатись!

Велика революція, пережита нами, була не тільки звільненням від царської деспотії, але й від уз того бюрократичного формалізму, що завданням своїм ставив полонити всяку ініціативу, гальмувати всяку самодіяльність людини і громадянства. Воно, це громадянство, звикши ходити як віл у ярмі, ще не може відразу звикнути до самодіяльності й ініціативи, далі жде всього згори – щоб йому звідти щось виразно дозволили (за старим принципом – що не дозволено, те, можливо, й заборонено), до чогось закликали, щось задекретували. Тим часом новий лад власне чекає від громадянства, щоб воно якнайскоріше, не гаючись, само організувалося відповідно до нових принципів свободи й самодіяльності, пристосовуючись до обставин місцевого життя, до вимог даного моменту, аби скріпити новий вільний устрій і застрахувати його від усяких лукавих замислів явних і тайних ворогів свободи й демократії.

І так мусить бути. І раніше явною була неможливість правити і керувати життям усієї двістімільйонної Росії, з її безконечними відмінами національностей і областей, культурних і економічних умов, навіть у відносно спокійних обставинах і налагоджених формах правління. Як можна тепер від Тимчасового уряду чекати всякого розпорядку, нормувань і декретувань усього, коли цьому уряду доводиться разриватись між зміцненням фронту, занедбаного старим режимом, страшенним розвалом тилу, створеним тим же режимом, і зміцненням здобутків революції? Як можна до того всього покладати на нього ще й організацію нового життя на

місцях? Очевидно, Тимчасовий уряд не може того всього подолати; він чекає, щоб на місцях прихильники нового ладу, свободи й демократії організували його самі, і готовий дати санкцію, прикласти свою печатку до всього того, що буде зроблене в тім напрямку на місцях. Життя страшенним рухом летить вперед; що не встигає за ним, тим самим розпадається, нищиться і гине. Треба творити нові форми організацій згідно з новими умовами. Робити це можуть тільки організовані сили на місцях. Тимчасовий уряд це розуміє.

Ми бачимо цілий ряд таких виступів його, де він санкціонує ті вимоги країв і народностей, які йому підносяться. З різних боків ідуть вісті, що місцеві національні більшості беруть на себе вже тепер справу організації свого краю на нових, автономних підставах в порозумінні з національними меншостями своїх країв і з тимчасовим урядом.

В середині березня ми прочитали звістку, що литовські національні організації постановили найближчим часом скликати комітет з представників литовської більшості і народностей-меншостей цього краю (жидів, білорусів, поляків і великоросів), щоб організувати автономний лад в литовських губерніях, і Тимчасовий уряд дав уже на те свою принципову згоду. Через тиждень читали ми про аналогічну постанову білоруського національного з'їзду, що вибрав виконавчий комітет і доручив йому в порозумінні з Тимчасовим урядом організувати владу на Білій Русі. Біля того ж заходилися естонці, жадаючи вилучення їхньої національної території з дотеперішніх губерньських поділів і встановлення на ній генерального комісара. Недавно були звістки і про латишів, про молдаван. Роблять в тому напрямку заходи й інші народи Росії.

На великій українській території треба, розуміється, більше часу, щоб порозумітись з іншими народами й виробити програму організаційної роботи в спілці з ними. Але провідна лінія наша буде та сама. Ми не можемо із складеними руками сидіти і чекати, що нам принесуть Установчі збори, який

там лад буде встановлений, який напрям візьме перевагу – централістський чи федералістичний, чи визнає він автономію, якої хочемо, чи заперечить.

Як і інші народи Росії, але ще більше, ніж будь-який з них, ми навчені гірким досвідом про те, як сильно сидять централістські прагнення навіть у кращих представників великоруської інтелігенції. Ми мусимо рахуватися з тим, що й тепер усі наші декларативні заяви про потребу широкої національно-територіальної автономії, поки вони будуть тільки деклараціями, або не виходитимуть з меж фактичної українізації органів місцевого самоврядування або місцевих установ, збуджуватимуть у тих колах сумніви і скептичні рефлексії щодо того, так як, мовляв, це домагання автономії реальне, дозріле, закорінене в житті. А у великоросійських централістів знайдуться союзники і між недержавними національностями!

Ми не можемо в таких обставинах ризикувати тим, що є питанням життя і смерті в нинішніх умовах для нашого народу і для всього краю, для всієї людності його, – його широкою автономією. Ми не можемо ставити своїх вимог в залежність від того, чи збереться на Установчих зборах нейтралістська чи автономно-федералістична більшість, чи автономісти-федералісти потягнуть за собою інших. Ми мусимо йти напевне.

Тільки поставивши всіх перед фактом, ми розвіємо їхні сумніви так, як реальні виступи українства останніми тижнями примусили замовкнути старі балачки про те, що, мовляв, українство не має ґрунту в масах, і т. ін. Тільки творячи самі автономію України, українізуючи або творячи нові органи місцевого самоврядування в контакті й порозумінні з іншими народностями, об'єднуючи їх спільними установами і вінчаючи об'єднання автономним органом всієї України (я накреслюю тут план, а не хронологічний порядок усієї роботи, котра повинна йти відразу знизу, зверху і зсередини), ми доведемо тим самим реальність, життєвість і корисність цих вимог. Підтримуючи всією силою цієї організації новий лад, творячи з неї міцну твердиню його, підтримуючи нею Тимчасовий уряд у всьому, що служитиме

зміцненню свободи і демократії, ми будемо йти в контакт з ним і в цій нашій роботі в краю. І, нарешті, ухваливши нову організацію краю об'єднаною волею представництва України, організованого так, щоб воно дійсно могло виявитися волею людності всієї нашої країни, ми не будемо з тривогою чекати рішення Установчих зборів, як розігрування якоїсь всеросійської лотереї, а будемо знати, що вони нам дадуть.

Дадуть те, що власне за самою ідеєю своєю дати повинні – останню юридичну санкцію того устрою, який виробиться на місцях, в національних і всяких інших областях в згоді з принципами свободи й демократизму, за порозумінням місцевих національних і класових груп, і Установчим зборам буде запропонований вже для остаточного затвердження.

Нова Рада. – 1917. – Берез.-квіт.

250 ЛІТ

Коли ви читаете ці рядки, минає 250 літ від прилучення України до Московської держави: 8 січня ст. ст. 1654 р. провідник українського народу, гетьман Богдан Хмельницький зі старшиною склав присягу на вірність московському цареві.

Чи припускав він, що ті відносини, які зв'язував він цією присягою, потривають так довго? З певністю – ні.

Для нього це була дипломатична комбінація, одна з карт широкої політичної гри, яку повів цей «малий і незначний чоловік», як він себе називав, з польською державою. І як із його конфлікту з польською адміністрацією несподівано виросла величезна війна, що перевернула колишню політичну систему східньої Європи, так і ця його дипломатична комбінація – союз із Москвою – несподівано стала підвалиною нового політичного групування половини Європи.

У перших початках повстання Хмельницькому пощастило здобути допомогу кримської Орди²³, і це забезпечило йому перші успіхи, дало можливість звільнити Подніпров'я від польського війська, скупитися великим силам і розвинутися народному повстанню в такій величезній скалі, якої не бачило жодне з попередніх козацьких повстань. Але татари були непевними союзниками, і тому Хмельницький намагається здобути інших союзників. Особливо коли в його власній свідомості війна, піднята в інтересах козацької верстви, перетворилася в боротьбу за права всього народу, за незалежність України, і він уже не хотів миритися з польським урядом на дрібних компромісах (січень – лютий 1649), він шукає нових точок опори для нової боротьби з Польщею, що мала бути боротьбою на життя й на смерть. Він веде переговори з Туреччиною, Москвою, Волощиною²⁴, Семигородом²⁵, Швецією, намагаючись всілякими способами втягнути їх у свою війну з Польщею і залізним перснем здушити її. Ця моментальна ціль стоїть перед його очима, і він залишає завтрашньому дневі журитися завтрашніми справами. Як зручний дипломат, вихований у найвищій школі дипломатії – орієнтальній, він не робив скрупулів²⁶ в обіцянках і формах, якими позискує собі союзників. Змушений зрадою татар до трактатів з Польщею, він у цих трактатах визнає себе підданим польської республіки, разом укладає умову з Туреччиною, в якій за обіцянку допомоги впливу на татар визнає над собою зверхність Оттоманської Порти²⁷, а коли здалося, що

---

²³ Кримська Орда – автор має на увазі Кримське ханство – феодальну державу, засновану 1443 р. Хаджі-Гіреєм після розпаду Золотої Орди. Займала внутрішню частину Кримського півострова та землі Північного Причорномор'я, Приазов'я і Прикубання. У 1475 р. Кримське ханство стало васалом Туреччини. Чинило численні грабівницькі напади на українські землі. Героїчний опір турецько-татарським агресорам чинили запорізькі козаки. Інколи запорожці вступали в союз з кримськими татарами для боротьби проти Польщі та Москви.

²⁴ Волощина, Волоська земля – назва Молдавського князівства в староукраїнських писемних пам'ятках, поетичній творчості та мовній практиці українців у минулому. Це була феодальна держава на Південному Сході Європи (1359 – середина XIX ст.), яка включала в себе Молдову, Бессарабію, Буковину.

²⁵ Семигород – так називали в стародруках і художніх творах князівство Трансільванія, що формувалося як держава на території сучасної Угорщини.

²⁶ Скрупул – стара одиниця аптекарської ваги, що дорівнює 20 грамам (1,244 г.).

²⁷ Оттоманська Порти – вживана в європейській літературі та дипломатичних документах назва уряду султанської Туреччини, а іноді й самої імперії.

московський цар уявляє собі союз із Україною проти Польщі не інакше, як у формі підданства під владу Москви, не затрудняється у визнанні над Україною московської зверхності.

Москва взагалі дуже відтягувала участь в українсько-польській війні. Вона ще була повна пам'яті про недавній політичний занепад своєї держави й триумфу Польщі, та не зважувалася зривати свою «вічну згоду» з Польщею, укладену в р. 1635. Даремно Хмельницький то сипав компліменти, то погрози московському уряду, то вабив його обіцянками завоювати цареві Крим і навіть Єрусалим, московський цар відповідав компліментами на компліменти, але не хотів вміщуватися у війну Хмельницького з Польщею.

Та Москва боялася не тільки Польщі, але й козаків. Попередники Хмельницького також шукали допомоги в Москві проти Польщі, але без церемонії пустошили московські землі, коли польський уряд напускав їх на Москву, щоб дати вихід нагромадженій енергії козацької сили. Поки Хмельницький мав стільки сили, щоб вести власну політику, Москва могла покладатися на його афекти; але коли зрада татарського хана змусила його до трактату з Польщею серед найбільшого розмаху його сил в 1649 р., а нова зрада привела його до болючої катастрофи під Берестечком (1651), Москва дуже затривожилася. Ще одна така катастрофа – і Хмельницький піде в хвості польської політики, а в польських політичних колах уже носилися з планом напустити козаків і кримську орду на Москву, щоб зайняти їхні сили. Московський уряд побачив, що мусить запевнити себе союзом із Україною у власних інтересах, аби козацькі сили не повернулися проти нього. Збір відпоручників²⁸ станів московської держави («Земський собор»²⁹), скликаний московським урядом восени 1653 р., обрік³⁰, що уряд повинен прийняти під владу Москви «гетьмана Б. Хмельницького і все військо запорізьке з містами

---

²⁸ Відпоручник – уповноважений.

²⁹ Земський собор – найвища станово-представницька установа в Росії середини XVI – кінця XVII століть, яка розглядала найважливіші загальнодержавні питання.

³⁰ Обрікати – обіцяти, брати на себе зобов'язання.

й землями»; для формального оправдання це мотивувалося тим, що польський король, порушивши права православної віри, тим порушив і свої *pacca conventa* (угоди) з підданими, отже українці вільні від своєї присяги, значить, Москва може прийняти їх під свою владу, не ламаючи своєї угоди з Польщею.

Вісті про цей перелом московської політики прийшли до Хмельницького, коли він особливо цікавився московським союзом, його позиція була тоді дуже тяжка. Тієї підпори з боку народних мас, яку він мав на початку свого повстання, більше не мав він давно вже. Великий політик, геніальний організатор, він не розумів чи легковажив соціальними змаганнями цих мас і жертвував ними при першій невдачі, при першій же трактаті з Польщею, згодившись на відновлення *status quo* підданства, панщини, шляхетського господарства. Від того часу народні маси відвернулися від Хмельницького. Він шукав опори в закордонних союзах, але вони йому не вдавалися. Союз із Туреччиною не зміцнив, а попсував іще гірше його союз з Кримом.

У кампанії, яку Хмельницький знову вів із Польщею від р. 1652, татари знову зрадили його. Молдавські плани розвіялися. Швеції йому все ще не вдавалося втягнути у війну з Польщею. Тим ціннішою йому здавалася московська допомога, і він спішив втягнути Москву якнайшвидше у війну з Польщею. Восени 1653 р., коли московський уряд вирішував справу протекції над Україною, Хмельницький просить царя вислати в Київ і інші українські міста своїх воєвод з військом, «бодай тисяч зо три». Очевидно йому хотілося, щоб московське військо чимшвидше зайшло на спірну, українську, територію, але для заохочення московського уряду він убирає це у форму висланя московських залог начеб для окупації України. Такий самий характер мають його заяви, коли він подає надію цареві, що він буде мати доходи з України, збираючи ті податки з міст і сіл, які раніше йшли польському уряду. Всі оці його заяви мали фатальні наслідки для пізніших

відносин України з Московою, але Хмельницький, даючи їх, очевидно не думав зовсім про якісь тривкі зв'язки з Московою, а хотів лише досягти моментальної цілі – втягнути Москву у війну з Польщею. Тому й визнавши владу московського царя, він запевняє султана, що його відносини з Туреччиною залишаться незмінними; він і далі визнає себе васалом Порти, а потім укладає політичні комбінації з Швецією й Семигородом, зовсім не в'яжучися московською протекцією і московською політикою.

Але Хмельницький прорахувався, міряючи відносини з Московою практикою своїх відносин з безсильним урядом анархійної Польщі. Так тяжко зважившись на участь в українській справі, Москва, раз узявши Україну в свою протекцію, держала її міцно і не пускала з рук, постановивши перетворити її з часом на свою провінцію. Ухопивши Хмельницького за слово, цар разом із посольством, що мало взяти з нього й українців присягу вірності вислав на Україну воєвод з військом, що мали збудувати московську кріпость у Києві, обсадити залогою, і ця залога послужила першою основою московської влади на Україні. І потім московський уряд пильно користався усякою нагодою збільшити залежність України від себе.

Така перспектива тісніших зв'язків із Московою на Україні не всміхалася нікому. Хоч не раз, уже здавна, українці проти польських елементів шукали опори в Москві, але великоросів на Україні не любили, дивилися на них як на людей некультурних, грубіянів; московська самовлада із суворими формами кар на тілі, тортурами, засланнями до Сибіру викликала в українців страх і відразу; московське життя було чужим й не викликало найменших симпатій. Уже при самім акті присяги московському уряду між козацькою старшиною і московськими послами виникла суперечка, яка відкрила глибокий антагонізм між конституційними поглядами козацьких старшин і московським абсолютизмом: козацькі старшини зажадали, аби московські послы склали присягу від імені царя, послы відмовили, мотивуючи це тим, що московський «самодержець» не може обмежувати себе присягою щодо своїх підданих.

Такий погляд не міг поміститися в козацьких головах, і хоч проти опору московських послів вони відступили зрештою від свого жадання, цей інцидент викликав дуже неприємний настрій. Будова київської кріпості й розміщення в ній московської залози потягнули за собою також ряд неприємних конфліктів.

Коли потім, у березні 1654 р., козацький уряд вислав своїх відпоручників до Москви, щоб установити подальший *modus vivendi* (спосіб співжиття) і при тому намагався звести до *minimum* (найменшого) участь московського уряду у внутрішніх відносинах України, виявилось, що московський уряд міцно тримається заяв, необережно зроблених Хмельницьким, і нічого не хоче попустити. Правда, своєї московської управи на Україні він ще не відважився завести, не хочачи йти на перебіг з Хмельницьким і козаччиною, але й застерігав від усього, що могло дати якусь гарантію українській автономії. У відносинах України з Московією мішалися елементи державної відокремленості України з елементами московського централізму. Досліджуючи перші, один із відомих сучасних російських істориків права Сергієвич (професор Петербурзького університету) характеризує відносини України з Московією за Хмельницького як персональну унію; але, з другого боку, московський уряд не хотів гарантувати Україні на майбутнє навіть провінційної автономії. Тим часом, як козаччина прагнула повної автономії України, і в тім напрямку хотіла змінити ці перехідні відносини, Москва хотіла зробити з України свою провінцію. При таких обставинах про встановлення дружніх відносин не могло бути мови.

Хмельницький відчув дуже скоро свою помилку. Він відкладає свою боротьбу з Польщею, навіть на заклики московського уряду не хоче братися до походів на поляків і натомість заподадливо намагається знайти нову підставу своїй політиці, аби опершись на неї, розірвати з Московією. Такою новою опорою є для нього союз зі Швецією й Семигородом; Хмельницький

планує з ними спільну кампанію проти поляків, домовляється про розділ Польщі і готується до рішучого розриву з Москвою. На вимогу московського уряду (що тим часом уклав союз з Польщею проти Швеції) розірвати з шведами, відповідає він рішучою відмовою, і так само рішуче ставиться до намірів розширення інтервенції московської адміністрації на Україні. Розрив висів у повітрі. Але в цю критичну хвилину Хмельницький умирає (27 липня 1657 р.). Вузол, зав'язаний ним на швидку руку, залишився нерозв'язаним.

Його товариші й наступники, вірні ідеї автономної України, намагаються далі знайти опору проти московського централізму. Гетьман Виговський пробує опертися на Польщу й татар, Дорошенко – на Туреччину, Мазепа й Орлик – на Швецію, але роздвоєння між політичними змаганнями старшини й соціальними вимогами народних мас підривало сили народу, а московський уряд користувався і цим роздвоєнням, і всіма ваганнями, замішаннями, суперечностями, щоб вести далі свою централістську політику й обмежувати крок за кроком автономію України. Він використовував інспірації кар'єристів і амбітників, деморалізував козацьку старшину, крок за кроком виторгував у неї відречення то від тієї, то від цієї політичної прерогативи, платячи авансами, маєтностями, уступками для класових інтересів цієї старшини – на некористь народних мас, які він ніби брав у захист від утисків старшини. Через сто літ від присяги Хмельницького з української автономії залишилася тільки безсила тінь; «пункти Б. Хмельницького» – цебто точки, установлені московським урядом з його відпоручниками в березні 1654 р., стали порожнім звуком. Останні удари, завдані цим формальним залишком української автономії Катериною II, викликали тільки слабку реакцію. В 1791 р. до прусського міністра Герцберга в Берліні з'явився київський шляхетський маршал Капніст³¹, і на тайній аудієнції просив підмоги з боку Пруссії, що

---

³¹ Капніст Василь (1758–1823) – відомий діяч в суспільно-літературному житті України кінця XVIII – початку XIX ст. У 1770–1775 рр. служив у Ізмайловському і Преображенському полках. На знак протесту проти закріпачення українського селянства вийшов у відставку. Був предводителем дворянства у Київській губернії. Його родинний маєток у Великій Обухівці був одним із осередків просвітництва в Україні. Тут

тоді стояла перед перспективою близької війни з Росією, своїм землякам, вкрай роздратованим правопорушеннями російського уряду. Герцберг дав на це стриману відповідь – і дійсно, місія Капніста була, очевидно, ділом гуртка українських патріотів, які зовсім не мали ані сил, ані відваги увійти в явний конфлікт із Росією. Українські автономісти, хоч і з наріканням і здавленим незадоволенням, пішли одначе дорогою, яку їм витичив російський уряд.

Можливість вести високу політику була втрачена українською суспільністю. Українське відродження, що зачиналося тоді як гурток Капніста, що думав над останніми планами дипломатичної акції, перенесло центр ваги в іншу сферу – культурної роботи, освідомлення й подвижництва мас. Гурток, зав'язаний чільнішими українськими патріотами, в Києві двісті літ по Хмельниччині, т. зв. Кирило-Мофодіївське братство, у своїй програмі – першій серйозній і свідомій програмі відродженої України – рішуче переносить основну вагу в сферу культурних і соціальних ідеалів, хоч і не відрікається політичних, автономічних постулатів. Він іде свідомо назустріч соціальним змаганням мас, із якими розминулися, зігнорували їх, великі провідники української революції XVII в., і підкладає нову, міцну, підвалину під будову українського відродження.

1903 р.

Примітки

Текст статті «250 літ» подається за публікацією її в «Народній газеті» за 1991.

ДО НАШИХ ЧИТАЧІВ

Минає вже рік із того часу, як «Літературно-науковий вісник» зачав переноситися на київський ґрунт, щоб не тільки своїм напрямом і змістом, а й самою технікою оправдати свій характер всеукраїнського органу. Читачам нашим звісні ближчі мотиви, які змусили нас до цього. Не скороминуща

збиралися провідні українські й російські письменники, майбутні декабристи, обговорювали питання суспільного устрою Росії, скасування кріпосного права.

примха, не пуста амбіція, а обставини, що грозили захитати результати всієї нашої роботи й змагань, привели нас до того. З одного боку, офіційні заходи, що ставили новий хінський мур між Україною галицькою й російською (неправне наложення незмірно високого мито на заграничні українські книжки). З другого боку, – небезпечна сепаратистська течія, яка прокинулася у певній частині українського суспільства, немов знеохочений дотеперішньою культурно-національною роботою на галицькій ґрунті й затривожений, що їм – російським українцям – не знайдеться поля й простору в культурній та національній роботі на своїй ґрунті при галицькій «конкуренції». І ці офіційні заходи, й те домашнє короткозоре суперництво та розсіяні ним антипатії до «галицької мови», а з нею – й до всієї культурно-національної роботи, веденої на галицькій ґрунті, спільними силами України російської й австрійської, зарисували вже були щілину на нашій національній організмі, маленьку, але небезпечну, – коли б дати далі їй рости та побільшуватись. І щоб запобігти всьому, між іншим постановили ми перекинути новий міст між обома частинами української землі у вигляді «Літературно-наукового вісника», перенесеного на київський ґрунт із тим, щоб вести його спільними силами визначніших літераторів, учених і публіцистів України австрійської та російської.

Роблячи се, ми не були сліпі на всі ті небезпечності й ризик, на що з усіх боків вказували нам наші приятелі й навіть неприятели, що остерігали нас від цього кроку. Ми рахувалися і з іншими труднощами, які не завжди були ясні сторонньому глядачеві. І ми не можемо сказати, щоб ці труднощі нас оминули. Нам прийшлося випити досить повну чашу всякого добра. І чисто технічних, дуже значних труднощів, які виникали з неприладження київських друкарень до такої роботи, із трохи відмінного правопису, прийнятого у ЛНВ, і незвичайної і для складачів, і для письменників, і для коректорів київських. І всякого роду політичних – від трусів, арештів редакційних рукописів і членів редакції, включно до заборони самого часопису. І тих

специфічних, «від редакції незалежних» обставин, у яких тепер безсило б'ється вся, мовляв, «освободжена» преса Росії взагалі, а кольми паче преса провінційна, та ще й українська. І нарешті – нашого спеціально українського «атомізму», делікатно висловлюючись. На боротьбу з сими труднощами пішла маса енергії, маса всякого клопоту і тяжкої мозкової роботи, вартої, може, трохи ліпшої мети. Всі ті труди і зусилля може й не пропорціональні, об'єктивно взявши, до тих результатів, на осягнення яких вони призначались. Але неприхильні обставини, у яких прийшлося жити й розвиватися українству до нинішнього дня, призвичаїли нас кожний найдрібніший поступ купувати важкими зусиллями, видирати з напруженням усіх сил кожен п'ядь землі у тих ворожих сил, що стережуть українську біду. І ми сею тяжкою школою українського життя призвичаєні вдовольнятися малим та цінити кожний успіх, хоч би найдрібніший, чуємо вдоволення з перебутого року – ми трудилися й боролися даремно.

Ми не помилилися, покладаючись на здоровий розум української спільності. Не справдилися побоювання, що ЛНВ, пересунувши центр ваги на Україну російську, стратить свої впливи й інтерес у Галичині: навпаки, се зміцнення всеукраїнського характеру ЛНВ було стрінуте в Галичині з загальним вдоволенням, і число передплатників галицьких не тільки не зменшилося, а зросло. З другого боку, упередження проти «галицької мови» і «галицької літератури», яке було вирросло несподівано до значення дуже небезпечного суспільного симптому, дуже скоро, по кількох книжках ЛНВісника рішуче ослабло, коли не зникло. Читачі його мали скору спромогу переконатися, що межа, яка ділить обидві частини України, у літературній і культурній роботі зовсім не має ніякого значення. Ми мали ту велику втіху, що по стількох роках побачили знову навколо себе широкий круг читачів із обох боків кордону й при кінці року число передплатників, а з тим і читачів із великої російської України стало перевищувати число передплатників із малої України австрійської, і з тих, не знаних нам рядів

українського передплатника все частіше став відзиватися до нас голос «читателя-друга», який запевняв нас, що цінить наш часопис, «як рідну маму», і не покине її навіть в останніх злиднях. Ми знову побачили наоколо себе широку сім'ю українських письменників – майже всі видніші репрезентанти українського письменства, публіцистики, науки, які проявляли літературну продукцію в сім часі, надіслали нам свої писання або пообіцяли, як скоро будуть щось мати, – до нашого часопису призначити. У спільній роботі на сторінках одного часопису відживало живе почуття одності й солідарності, вирівнювалася різниця між обома, чужими руками розділеними, але безконечно близькими собі частинами української землі.

Щілина, що була зарисувалася між ними, заростала. І коли можна без усякого сумніву констатувати, що той міжукраїнський сепаратизм значно ослаб за сей рік, і балакання на тему різних жупелів «галицької мови» стали вже нікому не інтересним пережитком, – то треба признати, що в сім повороті мав своє значення і ЛНВ.

Так само мала значення у загальнім балансі українського руху поява на українським ґрунті Росії журналу, так солідно обставленого, тяжко озброєного, з довгими й поважними традиціями, як ЛНВ. Нам приходилося не раз, із уст видніших репрезентантів української суспільності чути констатування сього значення для репрезентації українського руху на зверх і для самого, так би сказати, «самочувствія» української суспільності, і думаємо, що вони не помилялися у сих поглядах.

Розуміється, все це здобутки й успіхи того роду, що можуть вдовольняти тільки випробуваного в тяжкій «школе бед» українця, призвичаєного, що йому все і всюди «вітер в очі віє». Самі по собі дуже скромні, вони цінні нам як малий задаток кращої будучини, в яку ми кріпко й непохитно вірили, і в сих та їм подібних скромних успіхах і здобутках бачимо неложні симптоми постійного руху українського національного відродження. *E sempre se*

muove!³² Вона рухається неуханно – ся обречена на смерть Україна, незважаючи на вороже крякання всякого вороння, і не вимагає від своєї суспільності нічого більше, як тільки живої, непохитної віри в її життєвість, у її будуче життя й силу – та реалізації сеї віри в ділах. Неуханної, живої участі у народному русі, його збудженні й підтримці. І тим більше живої віри в себе і свою роботу, і тим живішої роботи, чим густіше залягає кисла осіння сірява політичні й суспільні краєвиди, так як ото тепер наоколо себе бачимо.

***

Всі успіхи й здобутки, осягнені «Літ[ературно]-наук[овим] вісником» в отсім році, кінець-кінцем, скільки можна тепер судити, ледве чи покриють навіть його неможливо скромний бюджет, скупо обчислені видатки отсього року. А тим часом він не може стояти на своїй нинішній точці, а мусить іти наперед, розвиватися, розширяться, щоб сповняти своє завдання. На се вказав я уже, ще тільки розпочинаючи його видання на київському ґрунті. Журнал у своїх давніх розмірах не може вмістити тієї розширеної програми, яку на нього покладає перенесення більшої ваги на Україну російську, ніж яку вона досі мала в його програмі. Самі собою мусили розширитися огляди політичного і суспільного життя, більше місця прийшлося уділити статтям на теми бїжучого життя в Росії, які так близько зачіпають інтереси українського життя в ній. А се мусило відбиватися економією на інших відділах. Сього року в середньому журнал дав трохи більше, як 11 аркушів на місяць. Се було рішуче затісно, як на програму нашого журналу. Приходилося відкладати статті або й зовсім зрікатися їх, хоч вони далеко не були б зайвими – тільки наслідком тісноти, браку місця. Приходилося часом дробити статтю сильніше, ніж би бажалося, аби переривати її друк, щоб поруч неї дати місце для іншої статті, яку довше не можна було затримувати, аби не стратила зовсім інтересу. Приходилося випробовувати терпеливість співробітників, особливо белетристів, відкладаючи їх твори з книжки на

---

³² E sempre se muove! (лат.) – він завжди рухається!

книжку. Все це давало багато неприємностей редакції, і хоч які старання прикладалися до того, щоб се не відбивалося на журналі, – воно не могло зостатися без деякого впливу й на нім самім. Із тих заміток, які робилися критикою на адресу ЛНВ протягом минулого року, власне всі поділялися нами, що попадали на наше болюче місце – тісноту журналу й дальші наслідки того браку місця.

З тих заміток, які робилися різними критиками й рецензентами російської України на адресу ЛНВ, багато виявляло нерозуміння того, що можна і належить вимагати від літературно-наукового журналу взагалі і ЛНВ спеціально. Тепер організація преси взагалі переживає значні перетурбації. Старий, скристалізований тип «толстого журналу» останніми літами перестав задовольняти публіку. З одного боку, підірвав його розвій щоденної преси, з другого, – почав відживати старий тип альманаху в нових формах різних збірників із певним гуртковим забарвленням чи перейнятих певною єдністю тем або провідних ідей. Ті замітки, які робилися на адресу ЛНВ, дуже часто були нав'язні сею модною тепер формою збірника. Такі, напр[иклад], бажання, щоб ЛНВ навіть більші твори літературні чи наукові не дробив, а давав у цілості, аби «не нарушати цілості враження». Щоб він не давав зовсім речей другорядної вартості. Щоб він тримався певної однорідності стилю й напрямів своєї белетристики, – наприклад, не допускав модерністики. Сі закиди стають здебільшого зрозумілими власне із становища збірника, а не журналу. Їх можна ставити збірникові, але що сталося б із журналом, як йому поставити жадання, щоб він дав у цілості велику повість чи драму, яку призначив на свої книжки? Щоб він вибирав самі визначні твори своєї літератури і стримав свою книжку, коли не міг заповнити її лише першорядними речами. Щоб він відложив огляди свої й статті на біжучі теми, тому що надбіг більший белетристичний чи науковий твір.

Журнал мусив би перестати бути журналом, щоб сповнити сі вимоги – розбитися на ряд періодичних збірників або ще ліпше – на ряд осібних

видань повістей, брошур і т.ін. А тим часом ми хочемо дати журнал і вважаємо його потрібним. Чи тип збірника розвиватиметься далі й витискатиме з культурного життя журнал, покаже будучність. Але щоб він убив журнал, у сім можна сильно сумніватися хоч би тому вже, що збірник являється звичайно тільки сурогатом журналу і має тенденцію все більше зближатися до нього й перетворюватися у справжній журнал, скоро тільки знайдеться для нього відповідний ґрунт. Не знати також, чи вдасться розвинути збірникам мішаного літературно-публіцистично-наукового змісту за програмою літературно-науково-політичних журналів. Чи витримають вони конкуренцію із журналами – чи не старітимуть такі збірники із злободенними статтями перше, ніж доходитимуть до рук публіки, особливо поза більшими культурними центрами, і чи взагалі у провінції, із слабо організованим книгарським торгом, вони зможуть розповсюджуватися так скоро й успішно, як того вимагає сама ціль таких збірників – заступати місце журналів. Ми сумніваємося і думаємо, що при теперішньому складі українського життя, особливо провінційного, літературно-науково-політичний журнал буде ще довго потребою неминучою кожної культурної людини, і спеціально у нас добре поставлений журнал як образ літературного й культурного життя – не такий скороминущий, як номер щоденної газети, а ближче й тісніше зв'язаний із біжучою хвилею і її злобами, ніж книга, брошура чи збірник, і приступніший, ніж вони, – довго ще буде потребою українського життя.

Від журналу ж не можна вимагати, щоб він одну книжку заповнив оригінальною драмою, яка до нього навинулась, другу – перекладним романом, третю – статтею з літератури. Не можна вимагати, щоб він у кількох книжках не давав зовсім оригінальної белетристики, чекаючи аж чогось незвичайного і т.д. Журнал не хрестоматія вибраних авторів; він має дати образ сучасного літературного й суспільного життя, а сього він не зможе зробити, хоч би навіть постановив виловити все, що впливає наверх

талановитого, незвичайного, і потрапив здобути монополію друкованих творів усіх талановитих белетристів, публіцистів і учених свого народу. Се абсолютно неможливо в суспільності, яка має таких талановитих письменників дещо більше, як двох-трьох. Але якби навіть се вдалося здійснити, то без сумніву виявилось би, що ті таланти таки не дають своїми творами повного образу духовного й суспільного життя, який журнал має дати своїм читачам, що з них виходить альманах, а не журнал, і для доповнення перспективи, треба покликати рядових робітників і роздати їм певні теми для виконання програми журналу. Ніякий літературний журнал не може поставити собі завданням давати самі шедеври: він даватиме все, що має якийсь інтерес чи як малюнок життя, чи образ настроїв та ідей, чи як взірць літературної техніки, і буде вважати себе вповні вдоволеним, коли серед усього *інтересного* чим-небудь матеріалу буде мати спромогу дати щось *незвичайне* за своєю талановитістю. А скільки журналів цілими роками й не мають спромоги дати щось надзвичайне і совісно сповняють своє завдання лише ремісничими виробами? На заході, напр[иклад], сенсаційні новинки виловлюються переважно багатими щоденними газетами для своїх фейлетонів або видаються відразу особними книжками, щоб журнальним чи газетним друком не поспувати книгарського збуту. У Росії вже кілька років все більш талановите або модне, сенсаційне виходить також або особними виданнями, або у спеціальних колективних збірниках, а старі реноміровані журнали, особливо щодо оригінальної белетристики, годують своїх читачів самою сірою, для оживлення уживаючи тільки переклади. І ніхто не вважає сього виною їх, і російський обиватель далі вважає своїм святим обов'язком «слідити» за сими журналами, тримати їх, щоб бачити, як освітлюються явища сучасного культурного й суспільного життя із становища певної суспільно-політичної доктрини, з певної політичної чи партійної точки. За ним і наш земляк із російської України зараховує се до своїх громадських обов'язків і вдячно приймає сю сухеньку здебільшого

поживу – дарма що своїй українській щоденній пресі чи журналістиці такі високі вимоги ставить, зовсім «вне времени и пространства».

Українська преса, – а спеціально мусимо сказати рішуче про свій журнал, – дає громадянству і тепер далеко більше, ніж скільки воно має право вимагати відповідно до тої матеріальної та моральної піддержки, яку їй воно дає саме. Річ очевидна, що доки українець сам не стане класти «во главу угла» свою рідну культуру, свою рідну пресу, книжку, інституцію, а буде дивитися на неї як на якийсь необов'язковий додаток до культури, преси, інтересів російських, доти все українське буде засуджене на нужденне животіння. Доки він (говоримо це все очевидно про українця російського) буде трактувати серйозно тільки життя російське, а до життя й інтересів українських буде тільки «снисходить», уділяючи їм те, що зостанеться по задоволенню інтересів до життя російського, то значить – найчастіше нічого не уділяючи, – доти не зможе стати міцно на ноги се наше українське життя, наша культурна й суспільна робота. І такий «снисходящий» нехай оберне до своєї шановної особи всі ті нарікання і хмикання, які він тепер необачно звертає до робітників на занедбаній ниві українського життя.

***

Ні нам, ні нашим читачам, розуміється, не приходилося стидатися за ЛНВ при порівнянні його з іншими журналами – російськими, наприклад. Я міг би навести відзиви людей безсторонніх, які признавали, що він вповні стояв на рівні, а з деяких поглядів і брав гору над журналами, найбільш солідно обставленими.

Журнал, який у кожній книжці приносив щось із-під пера найліпших наших белетристів, публіцистів, учених, можна сказати, що він давав більше, ніж від нього можна було жадати. Закидів науковій та публіцистичній частині нам, щоправда, й не доводилося чути, натомість слабшою стороною журналу називали його белетристику. Але люди, найменш прихильно настроєні до нього, мусять признати, що добра половина того доброго, що

дала українська белетристика у минулім році, з'явилася на сторінках ЛНВ, а се більше, ніж можна жадати від якого-небудь журналу.

[...] І тільки одного не могли ми переболіти – тої прикрої операції, яку приходилося перейти при кожній книжці, коли незмінно виявлялося, що матеріал, зібраний для сеї книжки, перевищує у півтора або й більше разів число аркушів, яке може містити книжка, й доводилося, як я сказав, – одне розділяти на два номери, замість дати в однім; друге відкладати до дальшої книжки – ризикуючи, що воно стратить щось в інтересі, в сучасності від такого відкладання; третього – не приймати зовсім і завертати авторові, з прикрим почуттям, що воно б далеко не було зайвим у журналі. І от уже з самого літа почавши, ми займаємося тільки тим, що відкладаємо все, що напливає і що можна відкласти до нового року, коли ЛНВ буде збільшений, бо в сім році треба дати місце стількому вже прийнятому та подокінчувати розпочаті статті й белетристичні твори, та лишити місце на огляди й статті злободенні. [...]

***

Таке становище неможливе *a la longue*³³, і, очевидно, ЛНВ треба або збільшити свої розміри, або обтяти свою програму; або викинути белетристику, або виключити огляди й зостатися збірником статей наукових і публіцистичних. Очевидно, і те, і се не можна зробити, не зрікаючись цілей, поставлених ЛНВ, який по різних ефемерних пробах зостається щораз самотнім українським журналом і бозна-як ще довго може ним зоставатися. І тому збільшення розмірів його є ділом неминучим і негайним. Питання тільки про спосіб покриття тих збільшених коштів. І в теперішнім розмірі, при теперішнім стані передплати ся передплата, дай Боже, аби покрила кошти видання. Покладатися на такий приріст передплатників, щоб не він тільки зміцнив теперішні позиції ЛНВ, але й покрив кошти його збільшення, – на се треба більшого оптимізму, ніж яким наділила нас практика

---

³³ *A la longue* (франц.) – довше.

українського життя. Тим більше, що трудно їхати довго і добре при таких скупих тратах, із якими вівся ЛНВ досі. Недавно біографи Марка Вовчка пригадали нам, що «Основа» платила ліпшим авторам по 200 руб. за аркуш: як же сильно пішли ми назад за ті п'ятдесят літ із сього погляду! А тим часом, бажаючи зібрати у себе найбільш талановитих співробітників, треба думати про те, щоб платити їм ліпше, ніж ми спроможні платити тепер. Правда, «Основа» стояла панськими силами, а в наші часи українство опирається переважно на чистий майже пролетаріат. Тому й прикро думати про якесь значніше збільшення передплати. Знаємо, що головна опора нашого журналу – се свята голода, якій справді приходиться часом і «свій гардероб реалізувать», щоб заплатити за передплату. Народ маломощний, який іще переважно й постраждав останніми часами, потратив посади, заробітки, і для нього доложити кілька рублів до газети чи журналу – се велике питання, особливо під теперішню загальну дорожнечу.

[...] Але се підвищення передплати обіцяє нам тільки частинне покриття і поруч нього сподіваємося збільшення числа передплатників. Просимо всіх наших читачів старатися про розширення нашого часопису, заохочувати до нього людей, прилучати нових передплатників. Просимо пам'ятати, що в тім запорука існування й дальшого розвою нашого журналу. Просимо зятати, що кожний десяток передплатників по покриттю коштів видання дає спромогу додати аркуш до річника, поставити його ліпше. Пояснюємо справу щиро, не вилазячи на котурни, не завиваючись у театральні тоги перед нашими читачами, на котрих дивилися від початку і дивимось не як на безсловесну «толпу», а як на товаришів-друзів, що своєю моральною й матеріальною допомогою дають нам спромогу сповняти нашу роботу на користь нашого слова й життя. Вважаємо, що існування й розвій нашого одинокого українського літературно-наукового журналу дороге не тільки для нас, а й для них, і просимо подбати про його забезпечення. Нехай нікому ся справа не здається марною, маловажною. Той сірий, неприязний, сумний час,

що розпочався наоколо нас, той смерок, що залягає колись широкі та ясні перспективи, вимагає великої витривалості, скупленої енергії, запобігливості навіть у малих ділах (за браком великих, яким не дає місця сей сірий час), – щоб зберегти здобуті позиції і з них поволі здобувати нові. І ми кладемо се на серце всім свідомим членам нашої суспільності: бути нам помічниками в сім малім ділі – відповідним поставленню журналу, який був би гідним органом поступової української суспільності, гідним її репрезентантом. [...]

Літературно-науковий вісник. – 1908. – Кн. XI. – С. 177–188.

ДО НАШИХ ЧИТАЧІВ У РОСІЇ

З сею книжкою «Літературно-науковий вісник» вступає у нову фазу свого життя, розширюючи свою організацію на російську Україну та стараючись тим повніше осягнути всеукраїнський характер у своїм змісті, напрямі, складі своїх учасників. Нова фаза ся впливає вповні натурально з усього його дотеперішнього розвою.

Десять літ тому, в 1898 р., коли Наукове товариство імені Шевченка заходилося святкувати багатий збіг різних пам'ятних ювілеїв (були то 250-літня річниця великого народного повстання 1648 р., століття обновленої української літератури, п'ятдесятиліття революції 1848 р. і відродження австрійської України й двадцятип'ятиліття існування самого Товариства), я виступив із проектом, щоб на місце давнього двотижневика «Зорі», видаваного Товариством, заложити місячник більш серйозного типу, із ширшою програмою, вповні поступовою. До участі в редакційнім комітеті, крім редактора «Зорі» Ол. Борковського й мене (був то перший рік мого головування у Товаристві); проектував я запросити д-ра Франка, що видавав перед тим, за допомогою українців із Росії, літературно-науковий місячник «Житє і слово», але за браком фондів і часу не міг вести се видання далі; й д-ра Маковея, досвідченого журналіста, що був тоді редактором «Буковини»,

а перед тим брав ближчу участь у редакції «Зорі». Я бажав радикальними ферментами «Життя і слова» оживити тихомірний тон «часописі для руських родин» (журналу для сімейного читання, яким була «Зоря»), вивести її за межі чисто літературно-наукових, культурних українських інтересів, яким присвячена вона була, у вир світового суспільного і культурного життя й боротьби, і для того поруч белетристів і спеціалістів від літератури притягнути також публіцистичні сили. Заразом хотів злучити в новім журналі по можності широкі круги літературних сил України і як складом співробітників, так і в самім змісті надати журналові характер всеукраїнський.

План був прийнятий Товариством, і новий журнал зачав виходати з кінцем 1897 р. Не все так удалося з тих замірів і планів, як то бажалося, але був значний крок наперед у розвою української журналістики. І своєю великістю, й програмою, і широким складом співробітників із Галичини й України російської новий журнал значно перевищив попередні; не було майже письменників, які б не взяли участі в тих перших річниках журналу, а й серед суспільності знайшов він інтерес і співчуття, так що весь запас книжок відразу розійшовся (з мая почали друкувати журнал у більшім числі), і перший рік скінчено без дефіциту (правда, що журнал ведено дуже скромно, й гонорар платився тільки двом членам редакції, які жили виключно з літературного заробітку, а співробітникам платилося тільки виїмково, і журнал, виходячи книжками по 12 аркушів, міг виходити без дефіциту, маючи 800–900 передплатників).

Такі нормальні обставини, одначе, потривали тільки три роки; з початком 1901 р. «Літерат[урно]-науковому віснику» замкнено дорогу до Росії циркуляром Головного управління, і се завдало журналові болючий удар не тільки матеріальний, – позбавивши кількасот передплатників, яких мав він у Росії, а й моральний – ослабивши зв'язки з літературними кругами російської України й «розірвавши майже зовсім зв'язь її із суспільністю – бо

тих кількадесят примірників, що йшли далі на Україну різними дорогами, не могли, розуміється, піддержати тої зв'язі. Прийшлося зменшити журнал (до 10 аркушів книжку) і завести в нім ще більшу економію. Участь українських письменників ставала слабшою. В очах самих видавців журналу він наполовину стратив свою вагу й інтерес, відколи призначався майже виключно для Галичини. Зоставалося вести його далі по силам і спроможі, чекаючи слушного часу, коли знову відчиняться двері до Росії й можна буде наново нав'язати надірвану зв'язь із Україною.

Переміни в російських відносинах настали скоріше, ніж можна було сподіватися, й обіцяли зміну більш радикальну, ніж якої перед тим сміли надіятися. Галицька Україна разом із російською з напруженням чекала початків конституційної ери і разом із нею – знесення заборони українського слова та оживлення українського національного життя. Коли проголошено конституцію у Росії 17 жовтня 1905 р. і треба було надіятися на проведення у життя конституційних свобод, нам представлялася з повною очевидністю доконечна потреба концентрації українських сил і планового розділу між ними тої культурної й політичної роботи, яку висували на чергу нові обставини життя. Однією із точок такої концентрації представлялося нам перенесення до Києва «Літературно-наукового вісника», як в інтересах концентрації українського руху в сім єдинім історичнім центрі України, так і в інтересах самого журналу, – аби він у ще більшій повноті міг вернути собі давній всеукраїнський характер та, скріпивши себе новими літературними й публіцистичними силами, міг стати на висоті вимог, які повинні бути поставлені у нових обставинах до розкріпаченої української національності. Та тоді наші товариші-кияни відмовили нас від цього плану, вказуючи на всю непевність запроваджених російських свобод, зустрінutih погромом їх оборонців зараз по проголошенню. І «Літературно-науковий вісник» зостався у Львові, а в Києві зав'язався літературно-науковий журнал аналогічного характеру і подібного ж напрямку.

Та досвід минулого року тільки піддержав нас у переконанні про потребу перенесення ЛНВ до Києва. Інтереси його рішуче того вимагали: при слабкій зацікавленості своєю пресою, яку взагалі показала українська суспільність у Росії, а до українських журналів – особливо, ЛНВ не здобув значнішого числа передплатників у Росії й після того, як відчинено йому двері сюди, отже зв'язки його з українським громадянством Росії, якими він так дорожив завсідги, не відновилися; так само і зв'язки з тутешніми літературними українськими кругами, бо їх, зовсім природно, мусив інтересувати той журнал, який мав розповсюдження у їхніх краях. З другого боку, і київський журнал, відтягнувши до себе читачів із російської України, не міг устояти при них: журнал ведено із значним дефіцитом, і се змусило видавців відмовити на нього дальші кредити. А за сих чисто журнальних пригод висувалася загальніша й важніша небезпечність: зарисовувалося наново культурне роздвоєння російської України й Галичини з тим, як суспільність і літературні сили кожної із сих різко зазначених частин української землі почали групуватися навколо своїх місцевих журналів, і кожний журнал мусив набирати з часом усе різкішого місцевого характеру через те, що галицькі передплатники показували рішучу тенденцію держатися львівського журналу, а українські – київського. Запобігти тому, принаймні хоч із свого боку, постановило видавництво «Літературно-наукового вісника» й рішило заложити у Києві відділ своєї редакції, – як то заповіджено було ним іще з кінцем 1905 р. в оголошеннях про журнал, та перенести туди ж друк журналу, тим більше, що митний тариф, заведений із березня 1906 р., роблячи майже неможливим (через високе мито) транспорт українських книжок з-за кордону до Росії, взагалі змушує переносити до Росії друкування видань, які числять на покуп у Росії. Се й сповняємо тепер, і у новому році будемо випускати «Л[ітературно]–н[ауковий] вісник» у двох виданнях – київському і львівському; друкуватися вони будуть обидва у Києві, а різнитися будуть тільки часом – або такими статтями, які мають

тільки місцевий інтерес, або такими, яких поява у Росії зостається неможливою. Для передплатників у Росії відкрита контора у Києві і при ній відділ редакції, до якої можна звертатися в усіх справах редакційних. Се дає нам також можливість знизити передплату для передплатників із Росії проти давнішого досить значно.

Вступаючи у нову фазу свого розвою, «Літературно-науковий вісник» зостанеться вірним своїй провідній меті, яку мав від свого заснування: бути органом всеукраїнського поступово-демократичного руху і життя. Не вважаючи можливим ані навіть пожеданним у теперішніх обставинах замикатися в якусь певну партійну програму, «Літ[ературно]-науковий вісник» буде далі стояти на становищі міжпартійнім і не тільки допускає, але вважає навіть у високій мірі бажаним, аби різні питання біжучого життя освітлювалися в нім із становища різних суспільно-політичних поглядів, в інтересах всесторонньої й можливо докладної оцінки – не сходячи лише із ґрунту поступово-демократичного українства: тільки те, що виразно суперечить поняттю нового і всестороннього вільного розвою української народності і поступово-демократичному характеру його розвою, не може числити на нашу терпимість.

Не присягаючи, таким чином, на яку-небудь партійну формулу в сфері питань суспільно-політичних, тим менше може наш журнал замикатися у межі якогось певного напрямку літературного, противно – буде уважати пожеданним служити образом різних літературних течій і шкіл, оскільки тільки взірці тих різних напрямів будуть відповідати вимогам загальної літературності.

Навіть свідомо будемо змагати до концентрації, злучення й організування на різних полях українських культурних сил і до тіснішого зближення різних частин великої нашої землі. Тепер ще неможливо, бо передчасом було б старатися підтягнути під якусь одностайну схему, однаковий шаблон всю різномірність і відмінність відтінків української мови

різних частин України, не кажучи вже про саме життя. Але треба, щоб не вважаючи на відмінні культурні й економічні обставини, на відмінну історичну традицію чи політичну організацію, ширилася й зростала свідомість своєї національної єдності, всеукраїнське почуття у різних частинах нашої землі. Треба, щоб галицький верховинець і херсонський степовик, буковинець і задніпровець, кубанець і холмщак, угорський русин і слобожанин чули себе однаково членами й горожанами єдиної української землі, і в тих, інших мешканцях різних частин України бачили своїх одноземців: членів одної нації, одного народу. А для того треба, щоб вони навчилися стояти вище тих політичних, релігійних, культурних, діалектичних меж, які їх ділять; не ставили во главу угла української культури прикмет, якими визначається побут, мова, обставини, саме їх життя; не нехтували, не дивилися з презирством на те, чим відрізняється від них життя, культура, мова іншої якоїсь української країни, бо власне в сій різномірності лежить багатство, сила, колоритність українського життя – залог будучого багатства, сили, інтенсивності української культури, коли перейде потенційна енергія українства у динамічну, а почуття єдності, національно-культурної єдності дасть можливість усім частинам великої української землі бути активними учасниками українського культурного руху. Тільки поволі й обережно відкидаючи чужі впливи, нарости, які ділять і відрізняють різні українські типи, та піддержуючи, ширячи й переймаючи одні у одних те, що є у нас здорового, цінного, – ми злучимо єдність із різномірністю й багатством, а інакше грозить нам – або духовне збіднення, добровільна кастрація, або противно – розріст провінціалізмів, що заглушить вкінці національну єдність і перепинить можливість сильного національного зросту.

З сього витікає наша ближча програма. Ми хочемо, умисно бажаємо зробити наш журнал всеукраїнським літературним зібранням, де б живим словом відзивався буковинець до слобожанина, кубанець до галичанина, де

піддержувалася б жива духовна лучність різних частин нашої землі. Не хочемо зробити журнал через те збірником діалектологічних матеріалів і всяким екстраваганціям такого роду не признаємо тут місця; але з другого боку, не вважаємо можливим підганяти під повну одностайність мову наших співробітників, а навіть і в правописі будемо далі полишати деякі відміни – хоч і просимо при тім наших співробітників іти все-таки до одностайності, а не навпаки.

У Росії звикли до журналів ставити вимоги інакші, ніж у Західній Європі, де не знають ані таких «толстых» журналів, ані такої повноти й безконечної різнорідності їх програми. І в Росії се – більше пережиток, ніж вимога б'їжучої хвилі; він слабне та певне й далі буде слабнути в міру того, як розвій щоденної преси й публіцистичної літератури на себе прийматиме те, що давніше сповняв «толстый» журнал. Але знаємо, що для читача в Росії дванадцятиаркушева книжка журналу ще довго буде чимось «невесомым», поруч чого треба ще держатися журналів «толстых». Та се вже залежить від самих українських читачів – дати українським журналам вирости в міру, якої вимагають вони від сучасного журналу. Культурних сил до того не бракує – бракує матеріальних. Тільки тоді, як кожний український інтелігент буде уважати своїм першим невщємним обов'язком держати українськї жу^і^, і почуття сього обов'язку буде Ширити наоколо себе у людей менше свідомих, українські журнали будуть мати спромогу й ставати «товстїшими», і притягати до себе ті культурні сили, які тепер, за браком української «точки приложения», працюють у журналах чужих. Від сього, як читачі наші піддержать наш журнал, буде залежати і збільшення його великості, і його внутрішній розвій; просимо се пам'ятати.

Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. XXXVII. – С. 1–6.

ОЧИЩЕННЯ ВОГНЕМ

Де не помагають ліки, оздоровлює залізо.

Не помагає залізо – оздоровлює огонь.

(Старе латинське лікарське правило)

Останні тижні внесли дуже багато в роз'яснення політичної ситуації, хоч перерви в телеграфному і поштовому обслуговуванні, в діяльності преси і т. ін. дуже обмежують той матеріал, яким ми користуємось безпосередньо. І втім, наприклад, і боротьба великоросійських більшовиків з Українською республікою за цей час розкрила дуже значно свій властивий підклад, свої підстави, свій дійсний зміст. Піднята нібито в інтересах перемоги крайніх демократичних і соціалістичних гасел, а насправді – демагогічних закликів над більш розважною, бо розрахованою на реальні наслідки роботою Української Центральної Ради та її уряду, вона все більше стає зрозумілою в своїх реальних мотивах і завданнях, що зовсім не мають нічого спільного ні з соціалістичними, ні з демократичними завданнями.

З повною очевидністю виступає мотив боротьби національної, в найгрубішій і неприкрашеній формі, принаймні, в заявах і висловах сірої солдатської маси. Для неї завдання цього походу – «бити хахлів», що після 250-літнього поневолення наважилися підняти голови й скинути з себе московську кормигу. Інтелігентніші провідники більшовиків не виявляють так щиро справжніх національних мотивів, але з їхньої тактики виступає так само чітко це завдання: повернути назад в московську службу збунтованих українських підданих, а для того винищити культурі центри України, інтелігентські сили українські. Українців ловлять, заарештовують, розстрілюють тільки за те, що вони українці.

Це продовження під брехливими демагогічними більшовицькими гаслами того самого завдання на винищення українців, яке собі була поставила царська згряя жандармів і посіпак з початком світової війни. І в

слід їй летять і тепер тихі побажання успіху від московської буржуазії, промисловців, фінансистів і дуже багатьох інших, як летіли в слід жандармським подвигам минулих літ від усіх тих, що про око людське умивали руки від участі в них або навіть робили більш чи менш ефектні жести благородного обурення, а в серці молили Бога, щоб тим жандармам, поліцаям і всяким іншим опричникам вдалася їхня «брудна робота» викорінення українського «сепаратизму».

Московська буржуазія всяких сортів сподівається, що цим більшовицьким «товаришам» справді вдасться «вбити хохла», і більшовизм, перш, ніж загинути самому, підріже і кине під ноги московському капіталізові назад Україну з її хлібцем, цукорцем, вугіллям та іншими добрими речами. За це, вступивши у володіння після більшовиків усією їхньою спадщиною, вона рада пробачити їм розстрілювання Кремля і всяких інших московських святинь, аби тільки було врятоване для Москви володіння «полуднем».

У цій погоні за втікачем з московської неволі – «хохлом», в запалі боротьби з ним, більшовицькі поводитирі без церемонії викинули старі гасла «права самовизначення народів аж до повного відділення» і перешлилися в «федералістів» – дуже оригінальних «федералістів», які своїм завданням поставили «об'єднання демократії», великоросійської й української та, очевидно, всякої іншої з колишньої Російської імперії.

Не знаю, як витримає і переживе федералістична ідея цей тяжкий удар, який завдають їй леніни й троцькі, називаючи себе федералістами. Дуже важко буде комусь, принаймні якийсь час, називати себе федералістом, коли федералістами леніни і троцькі вважають себе, і під цим «федералізмом» лежить в дійсності найгірший, терористичний, бандитський централізм.

Старий московський централізм виступає тут ще раз перед нами – під маскою більшовизму. Півроку тому він виступав під фірмою правлячих

російських соціал-революціонерів, Керенського³⁴ і К°, які «про okazji» мали теж у програмі федералізм, а насправді всю енергію своєї внутрішньої політики всадили в боротьбу з справжнім федералізмом колишніх недержавних народів Російської імперії. Вони впали, а замість них виступили ще рішучіші «федералісти» більшовицькі, які для врятування російської влади не зупиняються перед руйнуванням і різнею.

Їхню рішучість в цім напрямку без сумніву оцінили і московські торгово-промислові кола, які вже два місяці тому заявили з повною відвертістю, що визнають всяку владу, яка втримає в своїх руках непокірні провінції Росії (Україну, розуміється, в першу чергу), і шановні союзники, заклопотані тим, щоб було з кого все вкладене в Російську державу їхньою буржуазією.

Роль їх у поході більшовиків на Україну буде правдоподібно невдовзі висвітлена вповні. Але вже тепер стає зрозуміло, як близько стояли вони до всього, що гальмувало мир, що підтримувало анархію, що могло зупинити транспорт і майбутній товарообмін – вивезення збіжжя до центральних держав, а з другого боку – підтинала самовизначення народів і оберігало ідею «единой неделимой». Український уряд ні під якими програмами, ніякими улещуваннями чи обіцянками не давав вирвати у себе обіцянки, які не міг узяти на себе насправді – ухилитися від миру і зв'язаного з ним товарообміну і центральними державами, і всі ті наймані сили, які союзники використовували на нашій території, були звернені на саботаж нашої оборони проти більшовиків. А коли вони захопили Київ, їхнє панування, як оповіщають більшовицькі газети, було зразу визнане союзниками.

Так вимальовуються вже тепер в основних контурах обставини цієї катастрофи, яку змушена була пройти наша Україна на порозі свого нового

---

³⁴ Керенський Олександр (1881–1970) – російський політичний діяч. Адвокат. З березня 1917 р. – есер, міністр юстиції Тимчасового уряду, з травня 1917 р. – військовий і морський міністр, з липня 1917 р. – голова Тимчасового уряду. Приїздив до Києва для переговорів з Центральною Радою і уклав з нею угоду, якої він пізніше не дотримувався.

життя – того великого огненного очищення, в якому, видно, мусіли згоріти різні старі упередження, пережиті традиції й погляди, щоб не заважати в новім поході. Добре чи зле це – не можна тепер того оцінити, але з реальними цими фактами доведеться порахуватись.

Досі, хоч з різними тривогами й небезпеками, наша українська справа пливла за попутним вітром загальної революції. Тільки тепер всі сили – і революційні, і контрреволюційні, всі зацікавлені в цілості російської фірми, і просто ворожі українству елементи мобілізувались і повстали, щоб дати генеральну битву нашому національному життю. Українство кінець-кінцем її виграє, це ми знаємо. Але втрати її будуть великими, це ми бачимо. І розстрілюються в ній не тільки люди, а й ідеї. Руйнуються не тільки міста, а й традиції. Багато згоріло вже в цім огні, і ще згорить. Люди вийдуть з нього нові й новими очима глянуть на світ.

Горять, між іншим, історичні, культурні, економічні і всякі інші зв'язки народу українського з народом великоруським. Історія цих двох братніх народів вступає, видима річ, в ту стадію, в яку вже раніше вступила історія двох інших слов'янських братів – українського і польського.

Раніше український народ мав діло з бюрократією й урядом, від котрого якоюсь мірою ще могло відмахнутись великоруське громадянство. Тепер ми, самим очевидним чином, маємо боротьбу самих народів – великоруського і українського. Один наступає, другий обороняється. Історія цих двох «братніх народів» вступила в стадію, про яку оповідає біблійна історія перших братів: і запитав Бог: Каїне³⁵, де твій брат Авель³⁶?

1918.

Примітки

---

³⁵ Каїн – за біблійним міфом, старший син Адама і Єви, який через заздрощі убив свого молодшого брата Авеля, за що був проклятий Богом і приречений на вічне блукання.

³⁶ Авель – у біблійній міфології молодший син Адама і Єви, пастух овець, із заздрощів убитий старшим братом Каїном – землеробом, коли бог Яхве надав перевагу дарам Авеля. Вживається в переносному значенні як невинна жертва жорстокості.

Стаття «Очищення огнем», що друкувалася в газеті «Народна воля», подається за виданням: Михайло Грушевський. На порозі нової України. – К., 1991. – С. 88–90.

ПРО УКРАЇНСЬКУ МОВУ І УКРАЇНСЬКУ ШКОЛУ

(передмова автора до першого видання)

В сій книжечці зібрав я статі про українську мову і шкільну науку чи освіту, що друкував у газеті «Село» в роках 1909 і 1910, головню для читачів селян. Чей стане в потребі. Питання сї – про українську мову, школу й освіту, не порішені в Росії досі, в довго ще про них прийдеться замагати ся й спорити ся, тож і гадки та звістки, подані в сих статях, можуть придати ся і сьому ділу послужити. Правда, статі сї писані з рїжних нагод і часом до тої самої справи і по кілька раз вертають ся, та тямущому чоловікови се не зашкодить. Такі нагоди повторяють ся і певно будуть повторяти ся, і сказане з їх приводу не раз ще матиме свою силу.

ШКІЛЬНА МОВА

Кожного разу, особливо під осінь, як починається наука в школі і виникають думки про школу – сумні гадки нагоняють знову.

Зі школою в Росії не добре, особливо зі школою сільською, народньою.

Мало тих шкіл, так що на всіх дітей не стачає. Вчать ся у них небогато, а як що і навчать ся, то і те часто забувають, вийшовши зі школи, навіть писати і читати не вміють. І по числу письменних Росія стоїть на однім з останніх місць поміж иншими краями. А між рїжними краями Росії Україна також належить до гірших, найменше освічених.

Причин тому є кілька: мало грошей іде на народні школи, мало про них дбають. А головню через те так тупо в них наука йде, що вчать дітей не українською мовою, котрою вони дома говорять і котру одну тільки добре розуміють.

Що небудь незвісне, незнане, можна розяснити тільки понятними, зрозумілими словами. Вчити добре можна тільки такою мовою, котру ученики добре знають і розуміють. Се кожний тямить і розуміє, і таке правило в шкільній науці, що вчити треба ученика мовою для нього зрозумілою. А в народній школі на Україні не так. Прийде дитина до школи. Учитель говорить до неї по руському, вона в його ледви яке там слово зрозуміє. Те, що він учить і толкує, вона ледви тямить. В книжці слів пребагато таких, що вона їх або не знає, або инакше розуміє. І так дітям мука, учителеви мука, а науки як кіт наплакав. Походить дитина кілька років, поломить собі язика так, що воно ані по нашому, ані по руському. Ледви пише або читає, а по кількох роках і те забуває.

Чому ж воно так, що на Україні не вчать дітей по нашому, як треба? А тому, що різні пани кажуть, ніби то руську мову, що нею дітей по школах вчать, наші діти розуміють як свою рідну, а селяне буцім самі не хочуть, щоб по школах їх дітей вчили українською мовою.

Щоб сього не було, передовсім наші люде повинні казати при кожній нагоді всю правду, всякому панови чи начальству, що наука руською мовою йде тупо, що діти її розуміють слабо і що селяне хочуть, щоб дітей їх учили рідною мовою.

Треба, щоб учили в школі і руської мови, і добре вчили, але щоб навчали мовою рідною: тоді діти і всього иншого навчать ся скорше і краще, будуть знати руську мову та не будуть мішати не знати по якому своє з руським.

Се наші люде повинні самі на кождім місці казати всім, щоб не клепали на них, мовби то вони самі не хочуть, щоб їх дітей учено рідною українською мовою.

ЗАКОНОПРОЄКТ ПРО УЧЕННЄ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

В марті 1908-го року 37 депутатів Державної (Государственной) Думи подали такий законопроект:

Щоб по тих сторонах, де живе український народ, у народніх школах учено українською мовою.

Руської мови щоб учили обовязково.

Книжки до учення щоб були приладжені до розуміння дітей українських і до потреб тамошнього життя.

Сей проєкт закона підписало, як я вже сказав, 37 депутатів: священників, селян з України і інших. В осібній записці, доданий до законопроєкту, вони пояснюють, чому вважають потрібним ученне українською мовою. При теперішній науці, коли на Україні вчать по школах руською мовою, темнота розвела ся по Україні страшенна. Між українським народом грамотних у двоє менше, ніж між народом великоруським; у деяких губерніях українських між Українцями ледви знайдець ся оден грамотний на десять душ; а по котрих губерніях оден грамотний на пять неграмотних, то се вже дуже багато. Так підкпав український народ, такий здатний, спосібний з природи своєї, що колись далеко вище своєю освітою стояв від народу великоруського (московського) та дивував сторонніх людей своєю освітою й охотою до книжки та науки.

Чому так стало ся, пояснює таж записка. Наука в нароній школі може йти добре тільки рідною мовою, яку школярі добре розуміють, як свою. І коли почали заходити ся по всій Росії коло шкіл тому з пятьдесять літ, то тямущі Українці заходили ся складати українські книжки для народніх шкіл, щоб на Україні по школах вчити по українському. Найбільші наші письменники тоді зайняли ся сим. Славний український історик Костомарів збирав гроші на виданне українських шкільних книжок; Куліш зложив дві граматки, більшу і меншу; сам Шевченко видав малий український буквар. Та не позволено було вчити по школах із українських книжок. Вчили по руському і з руських книжок, а діти селянські тої мови добре розуміти не могли, і наука ішла через те тупо, і що навчали ся, те дуже скоро забували; навіть трапляло ся, що вийшовши зі школи за три або чотири роки читати

вже забували. А крім того зіставали ся, що називається, *без язика*: бо по руськи не могли навчати ся, а від своєї мови відставали, бо в школі їм казали, що то не мова, а так мужицька говірка. І так забивали їм памороки, що на все жите відбивали охоту і до книжки, і до науки, і до всякого знання; калічили душу, а не вчили. Найбільш тямущі знавці шкільної науки в Росії, як Ушинський, барон Корф, Вессель, Водовозов розуміли і показували на се, що від такої науки нема користі для народу: треба доконче вчити дітей рідною мовою, щоб наука добре йшла, – значить на Україні треба вчити по школах українською мовою. Инакше український народ не вийде з теперішньої темноти, убожества і поневіряння. Комітет міністрів, міркуючи про заборону української мови (1905), признав, що сі заборони не дають українському народови вийти з теперішнього упадку («препятствуют повышению нынѣшняго культурнаго его уровня»). Навіть духовне начальство побачило се, і коли духовенство подільської епархії удало ся з сим до синоду, то синод дозволив (в 1907 р.), щоб у сільських школах, де ходять українські діти, вчити і толкувати українською мовою; позволив учити української мови в винницькій школі, де вчать ся на учителів приходських шкіл, щоб ті учителі могли вчити дітей українською мовою, і шкільні книжки приладили для розуміння українських дітей.

Отсе все пригадує записка депутатів, додана до проекту. Потім була звістка, що в думській комісії народньої освіти зайшла мова про навчання в народніх школах, де вчать ся діти не руські, і комісія признала, що в таких школах треба вчити дітей їх рідною мовою. При тім оден з тих 37 депутатів, що підписали заяву про потребу виучування українською мовою, професор Лучицький, нагадав особливо про навчання українською мовою в школах, де вчать ся українські діти.

УКРАЇНСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО

Оповістили газети, що комісія Держаної Думи для справи народньої освіти на нараді своїй признала, що по місцях, де живе люд не руський (инородческій), по школах мають учити місцевою мовою, «коли вона має письменство і літературу».

Колись російське начальство не питало, чи мають на своїй мові письменство чи літературу, і захожуючи ся вчити ріжних инородців по школах, не тільки що само для них книжки складало, а навіть і азбуку укладало, як не було у них ніякого письменства, ні навіть азбуки. Тоді воно дбало про те тільки, щоб навчити того «инородця», зробити його більш тямучим, освіченим, і не бояло ся, що з такої науки «може вийти політика». Знало, що навчити добре можна тільки рідною мовою, і для того казало вчити по школах рідною мовою, казало для того підучувати тих самих инородців на учителів складати книжки, перекладати на їх мови Святе письмо і інші книги, і навіть для того азбуки на ново видумувати. Так було наприклад років тому сорок або пядесять на Кавказі: ріжні почтенні генерали, чиновники, та духовні російські складали азбуки, книжки для науки, перекладали Святе письмо, заводили науку на рідній мові для тих маленьких народів, котрих там на Кавказі без числа мешкає, а єсть такі, що всього того народу кілька тисяч. Був такий генерал, барон Услар називав ся – так він, Боже ти мій милий, для яких народів не наскладав азбук, словарців, книжок! Що-ж, і для кількох тисяч варто потрудити ся, щоб дати їм змогу вчити ся, на людей виходити.

Тепер зачинають питати, чи є на тій мові письменство, або література. Спитають може й нас. Чи маєте на вашій мові письменство і літературу?

Маємо, панове депутати, досить маємо, і не з учорашнього дня. Триста літ з верхом минуло від того часу, як наші предки, побачивши, як наш нарід пропадає в темноті, без школи, без книги, заходили ся просвічати його мовою рідною, зрозумілою, народньою. Побачили, що українські діти вчать ся по чужих школах – польських, і вивчивши ся одвертають ся од свого народу;

гидують своєю батьківщиною, стають Поляками. Побачили, як одкидають ся од свого кореня і народу пани і всякі люде заможнійші через те, що на нашій мові нема ніякої освіти, ніякої культури³⁷). Щоб тому запобігти, почали заводити школи, перекладати книги церковні, Святе письмо і всякі інші «на просту посполиту мову», як вони її називали – себ то народню, якою сам народ говорить. Почали тою мовою складати вірші церковні, побожні і світські, комедії театральні і всякі книжки.

Особливо ж з кінцем XVIII в., як Іван Котляревський так дотепно зложив народньою українською мовою книжку про Енеєві пригоди – багато стало складати ся віршів, представлень театральних і всяких оповідань українською мовою. Бо побачили, що то дуже гарно виходить. Гарні дуже вірші українські складав Гулак Артемовський, оповідання писав Квітка. Шевченкові вірші уславили його імя не тільки між нашим народом, а і між чужинцями – що славний дуже поет був. Потім були такі письменники славні, як Куліш, Костомарів, Марко Вовчок, Федькович; новішими часами гарні дуже повісти і оповідання писали: Левицький Нечуй, Панас Мирний, Кобилянська, Коцюбинський, Стефаник, Винниченко; чудові вірші писав Франко, Леся Українка, Самійленко, Олесь, Чупринка; театральні комедії і драми писали Кропивницький, Карпенко-Карий, Старицький. І інших було багато дотепних і гарних письменників, якими не стид похвалити ся і перед чужинцями; їх писання переложені на різні чужі мови, чужі люде їх дуже похваляють. Книжок українських надруковано без ліку. Газет і журналів самих виходить до сотні по різних усядах, у Росії і за границею. Є журнали наукові, для самої тільки науки. У Львові і Києві є наукові товариства українські, які видають книжки про саму високу науку. Львівське товариство, давнійше, вже більше, як трицять літ засноване, видало кілька сот різних наукових книжок і дуже поважаєть ся у вчених людей.

---

³⁷ Культурою зветь ся все, що тичить ся освіти і просвіченого життя: наука, письменство, школа, художницька штука всяка, добрий лад у житю людським, товариським.

І наука всяка йде українською мовою – як не в Росії, то за границею. Перша граматика чисто народньої української мови вийшла дев'яносто літ тому в Харкові (написав її Павловський). Від того часу різних граматик українських, що вчать, як вірно говорити і писати українською мовою, вийшло кілька десятків. Словарів українських для тих, хто хоче знати, яке значіння має котре слово українське, також є багато. Є словарі українсько-російські, українсько-німецькі, українсько-польські й інші. Недавно одержав нагороду від петербурської академії наук великий словар української мови, що вийшов три роки тому в світ. В 1848 р. заведено в львівському університеті катедру української мови і літератури – щоб значить оден професор що року вчив того. Потім такі катедри заведено в університетах у Чернівцях і в Кракові (в Австрії); і в Росії зачали були по українськи викладати в деяких університетах у 1906–7 р., та потім заборонено. У Львові тепер викладають ся по українськи такі науки: українська мова, українська література, історія українська і всесвітня, географія, право цивільне (гражданське), карне (уголовне), процедура судова, різні предмети церковні; а Українці добивають ся, щоб був цілий український університет осібний у Львові, і мабуть незадовго того добють ся. Гімназій таких, де вчать по українському, в заграничних українських землях є тепер дев'ять (у Львові дві, в Перемишлі, в Станіславові, Тернополі, Коломиї, Вижниці, Чернівцях і Кіцмані по одній; се все державні (казьонні), а приватних (частних) – щось вісім, та про них не говорю. Народніх шкіл, де по українськи вчать – сотні і тисячі є. В Росії вже шостий рік, як стало можна видавати українською мовою всякі книжки і газети; по благословенню Синоду виходить переклад Святого письма, дозволено по церквах проповідувати українською мовою. Тільки за школою діло стало.

Маємо, панове депутати, всякого письменства і літератури української доволі! Постановляйте тільки скорше, щоб і у нас в Росії по школах учили українською мовою, народови до просвіщення дорогу одкривали.

НЕ ПОРОЗУМНІЙШАЛИ

Перший раз за всі роки пішла в Державній Думі з приводу української школи поважна розмова про український народ, про його потреби і його мову. І як же не мудро показала себе при тім більшість послів сеї третьої Думи! В комісії народньої освіти признавали, що по сільських школах треба вчити рідною мовою, але українську мову до того не допускали. Коли один з членів комісії рішучо поставив справу так, щоб у таким разі і на Україні в народніх школах вчити по українському, то більшість членів виступила проти сього – бо мовляв українська мова не мова, а тільки «наріче» руської мови; через те, кажуть, українських дітей треба вчити руською мовою.

Ну та комісія сього ще не рішала – справа мала ще йти в Думу. А в Думі тим часом звели ся балачки про українську мову, коли почали рішати, якою мовою мають вести ся справи в місцевому сільському суді, що буде заведений на місце теперішних волосних судів. І знов те саме. Починають говорити, що руський горожанин, підданний значить російський, обовязаний вміти по руському. Кажуть, що Українці і Білоруси – руські, то їм не треба своєї мови, і мовляв самі Українці не хочуть своєї рідної мови, а хочуть руської. Так говорив єпископ холмський Евлогій – дарма, що на власні очі бачив, як холмські Українці спольщили ся саме через те, що не було там просвіти на рідній, українській мові. Сусідні з Холмщиною Галичане, живучи під польським панованем, підняли ся й просвітили ся, через те, що мали освіту на рідній мові – і школу і книжку, а холмські Українці і під руською державою підупали без сього. Тепер клопочеть ся той Евлогій з іншими, щоб Холмщину від Польщі відділити, щоб не польщила ся. Відділити її і правильно було-б, бо то земля українська, а не польська, тільки – що то Холмщині поможе, як і далі Українцям не буде спромоги просвіщати ся? Як Поляки і інші народи матимуть польську мову в школі, і в суді, і в церкві, а

Українцєви все зась буде до своєї рідної? А все за те тільки, що його мова до мови руської близька, подібна!

Вже в 1905 р. комітет міністрів признав, що український народ зі злиднів і темноти своєї не може піднести ся через заборони та першкоти українській мові. А тепер знову на ново треба те кожному твердити? Українська мова – не мова кажуть; до руської подібна, кажуть. Подібна, та не та, – одмінна і ріжна від руської. І руський судя дуже часто Українця в суді не розуміє; а українським дітям від учення в руській школі не наука, а мука. А що українська мова «наріче» тільки, що вона мужича мова – як деякі кажуть, то що з того? Одні кажуть, що мужича, що наріче; а другі, котрі тямущі, кажуть, що мова правдива. На ній в Галичині в гімназіях і в університетах давно вчать всякої науки, не тільки що в народній школі. Та нехай яка там єсть, так єсть, а коли нею говорять десятки мільонів українського народу в Росії, то треба, щоб тою мовою вчили в школі, і щоб в суді нею можна було розмовляти ся, чи прошеніє написати, щоб селянинови не тратити ся останньою копійкою на адвоката.

Коли-ж то порозумнішають люде та таку просту справу второпають!

НЕ ПОЗВОЛЯТИ!

Розійшла ся звістка, що в комісії думській, яка займаєть ся справами народньої освіти, укладаючи проєкт закона про школи «інородчеські», таки не пропустили української мови. Київський депутат добивав ся, щоб у школах на Україні по українському учено, коли між іншими інородцями мають учити дітей їх рідною мовою. Але більшість членів комісії на те не пристала. Ухвалила, щоб рідною мовою вчили в губерніях балтійських і польських, щоб польською вчили між Поляками, латишською між Латишами, естонською між Естами. Потім згодили ся розглянути се на губернії литовські. Праві підтримали жаданне, щоб і в школах між людністю магометанською вчили їх рідною мовою: між Татарями по татарському, між

Кіргізами по кіргізькому, між Черкесами або Чеченцями по черкеському або чеченському. Підтримали й домаганне представника жидівського, щоб по жидівському вчили в школах для жидівських дітей «въ чертѣ осѣдлости», себто в тих губерніях, де Жидам дозволено пробувати. Казали, що зробили се вони на сміх, щоб показати, до якої недорічності доводить правило про рідну мову в школі. Але Українцям і на сміх не схотіли дозволити. Поляки і Литовці, Латиші й Естонці, Татари й Кіргізи, Жиди й Армяне нехай мають свою школу, нехай їх діти вчать ся рідною мовою. А Українцям та Білорусам того не дозволяти. Нехай далі морочать ся з незрозумілою мовою руською. Нехай далі тратять марно роки шкільної науки й виходять у життє темними сліпцями, без знання, без освіти. Нехай нидіють у біді й темноті. Думським депутатам про се байдуже.

Правда, справа в комісії ще не закінчила ся, пішла ще в повну Думу. Та по тім, що зайшло в комісії, не можна було і від повної Думи сподівати ся багато ліпшого. Знову почали говорити, що української мови нема, що єсть тільки оден руський народ і одна мова, дарма, що п. Найстарший міністр Столипін Українців оголосив за інородців.

А найгірше – покликували ся на те, що українські селяне самі не просять украинської школи. Покликали ся на ріжних земляків у Думі і на українських селян-депутатів, що у ній засідають. Доводили, що українські селяне не просять і не хочуть української науки в школі.

І се, кажу, було найгірше.

КОЛИШНЯ ОСВІТА І ТЕПЕРІШНЯ ТЕМНОТА

Буде тому двісті пядесять літ з лишком, за гетьмана Богдана Хмельницького, переїздив через Україну Грек із Сирії Павел з міста Алепа. Він дуже докладно описав сю подорож свою і що він побачив на Україні. Його рідна країна Сирія пропадала тоді в темноті, біді і неволі під панованнем турецьким. Україна саме тоді визволила ся з під польського пановання і жила

по всій своїй волі. Вигнали панів, забрали їх землі, самі вибирали собі попів, і учителів у школу, яких хотіли, собі прикликали. Кажуть пани звичайно, що темні мужики не можуть самі собі порядку дати. Отже той Павло саме тому дивується, які гарні порядки тоді були на Україні: як роботящо і розумно хазяйнували люде, як дбали про бідних, калік і сиріт, як старалися про освіту. Дуже дивно було йому бачити, що тут усі діти письменні, навіть дівчатка, навіть сирітки – «вчать їх», каже, «а не дають волочитися без діла». В кождім селі була звичайно школа, старалися про неї самі селяне, ніхто до них не мішався. Вчили в такій школі мовою своєю, українською, а хоч не мудрі були ті учителі, про те було письменних може й більше ніж тепер. Український нарід, як порівняти його до московського приміром, – був тоді далеко розумніший, освіченіший, проворніший. З України потім ціле століття находили на Московщину люде, що там заводили школи, бібліотеки, вчили, писали і друкували. Довгий час усі вищі духовні в Московщині були з Українців, бо всоїх учених там не було. Довгі часи Московщина жила українською наукою, поки своєї нарешті не розвела, працею та заходами тих же українських учених.

Так було двісті літ тому. А тепер? Тепер навпаки. Тепер український народ задні пасе. Письменних на Україні, так гуртом узявши, буде чи не у двоє менше, як у московських сторонах. Україна стала одною з найтемніших сторін. Книжок, газет між народом розходить ся незвичайно мало. Люде не мають поняття ні про що. Подивитися по всяких заводах, чи торговлях, чи по школах та урядах – більше там Руські, Поляки, Німці, Французи всяку справу ведуть, а наш чоловік чорній роботі, бо невчений. Край багатий, родючий, дозвільний, а люде ледви живуть, у біді та темноті, та тільки що про переселення думають.

За сі двісті пядесять літ інші краї поправилися, покращали, просвітилися й збогатилися так, що й не сказати. А наш край, наш народ зостався трохи не з тим, що був, або й ще назад пішов. Зостався темним гречкосієм,

наймитом чорноробочим. Таке з ним зробила панщина, наново на нього накинена. Людей від усяких справ відсунено так, що нічим не могли порядкувати: мовчи, не розсуждай, що прикажуть – сповняй. До того темнота, не було освіти. Шкіл мало, а вчать непонятно, мовою руською. Люде відбивали ся від своєї мови, а руської не могли навчити ся так добре, щоб нею орудувати і всякі руські книжки докладно розуміти; своєю ж українською мовою привчали їх гидувати, – мовляв, се мова мужицька, до науки не здатна. Та й українських книжок ані газет не можна було друкувати, ані тримати. І так, не маючи своєї освіти народньої, народ наш за сей час стемнів, збіднів, самий останній став, хоч не обидила його природа ані розумом, ані понятєм.

Треба з того поправляти ся; треба думати, щоб не пропасти. Кріпацтво скасовано, от уже пядесять літ. По маленьку ширить ся самопорядкування, більше права селянин має. Треба тим користувати ся, та й дальшого розширення доходити. Стало вільніше закладати товариства селянські та робітничі, крамниці, бібліотеки – і з того треба користати та їх ширити. Стало можна – вже от шестий рік – видавати українські газети й книжки всякі: треба користати з того та ширити скрізь українську газету й книжку. Треба добивати ся того, щоб по школах у нас учено по українськи: треба про се скрізь і всякому нагадувати, бо инакше школа нічого не допоможе освіті нашій. Треба горнути ся до свого українського, заохочувати до нього, розширювати його всякими способами. Бо инакше як на своїй народній українській основі не стане наш народ просвіченим, не вийде з теперішньої темноти, злиднів і пониження. Се вірно! Всі инші народи, які дійшли до добробуту, освіти, доброго ладу, дійшли тільки завдяки тому, що мали просвіту на своїй рідній мові. От багато говорить ся про малесенький народ фінський – як він вилюднів за сто літ завдяки самопорядкуванню на своерідній освіті і культурі. І наш нарід не иншою дорогою вибеть ся з

теперішніх злиднів, як тільки тримаючи ся свого, розширяючи освіту на рідній мові, а з освітою доходитьме і всякого ладу і права.

Воно й тепер таки слідно, що поправляеть ся на краще, де люде беруть ся до української книжки та газети. Нехай би тільки ширили ся українські книжки й газети по всіх усюдах, – аби скрізь коло того тямущі люде заходили ся.

ШКІЛЬНА СПРАВА В ГАЛИЧИНІ

На кожний рік галицька «рада шкільна краєва», себто шкільний совіт, що завідує народніми і середніми школами Галичини (гімназіями, семінаріями, реальними школами і и.) видає своє правозданне (отчеть) і дає змогу придивити ся до шкільного діла Галичини, хоч по части. Кажу не зовсім, а тільки по части – тому, що се справозданне не всі сторони шкільного життя освітлює однаково, а де-які навіть умисно зоставляє в тіни, а то ті саме, за які йде найзавзятійша боротьба в Галичині між Українцями і Поляками. Як уся адміністрація (казьонна управа), так і власть над школами в Галичині лежить у польських руках і в польську сторону вона все гне, та навмисно закриває такі сторони, де се виходить на верх. І в справозданню ради шкільної про всяку всячину можна довідати ся, тільки не про те, як користується з школи і які вигоди має в ній народність українська, а які народність польська.

І так що до народніх шкіл довідуємо ся з нового справоздання, що в цілій Галичині (разом у Східній, де живе більше Українців, і в Західній, де живе більше Поляків) було в 1908 р. всього казьонних шкіл українських, де дітей учать по українськи 2343, прибула проти попереднього року 41 школа; польських було 2667, прибуло 92; німецьких 25 – стільки як і торік; між українськими школами не було учення в тім році через недостачу учителя або приміщення в 91 школі, в польських – в 99.

В Галичині Поляків, рахуючи разом із Жидами (котрих при переписах рахують до Поляків), більше ніж Українців: по переписи 1900 р. нарахованно Українців у цілій Галичині 3 міл. 80 тис., а Поляків разом із Жидами 3 міл. 982 тис.; на правду Українців буде трохи більше ніж поляків. Виходило б, ніби школи як не зовсім добре, то всеж-таки досить справедливо розділені між Українцями і Поляками, – що нема кривди Українцям. Кривда одначе єсть на ділі, тільки її замовчує справозданне. Перше те, що школи з українською мовою всі низшого типа, звичайно однокласні; шкіл народніх трьохкласних, чотирокласних і вищих нема українських, тільки польські. Є українські гімназії, є многокласні школи при учительських семінаріях, але тут говоритимо про народні школи. Отсе перша кривда – що польське начальство не допускає многокласних українських шкіл: як хоче котре село многокласну школу мати, то начальство радить громаді українську школу на польську обернути, і взагалі до того всякими способами доводить, щоб було більше польських шкіл, а українських менше. Друге те, що в українські школи назначають таких учителів або учительок Поляків та Польок, що не вміють гаразд по українському, і вони не можуть добре вчити в українських школах. Третє – що начальство й інспектори шкільні кажуть учителям дужче налягати в українських школах на польську мову – щоб діти вміли правильно говорити й писати по польському. Властиво польська мова має бути необовязкова в українських школах – тільки для тих дітей, що самі схочуть; тим часом учать усіх, і дуже багато на неї часу тратять та не встигають добре навчити іншої науки. Було б краще, як би вчили німецької мови – державної (государственной), котрої потрібно і в війську (в салдатах) і як дитина піде до вищої школи то мучить з неї здавати екзамен.

Правда, і з тим усім таки українським дітям краще в галицьких школах, як у нас. Діти селянські в Галичині вчать ся здебільшого таки по українських школах, учать їх усього з українських книжок, толкують усе мовою українською, для дитини зрозумілою, і їм так легше вчити ся. Але по законам

австрійським кожному народови мусить бути дана спромога, щоб діти його могли всякої освіти доходити своєю рідною мовою, а не мусіли вчити ся другої мови. Українці заселяють Східню Галичину, і є їх тут далеко більше ніж Поляків³⁸), – Українцям тут мусить бути дана всяка спромога просвіщати ся на своїй рідній мові, по австрійським законам. Так міркують галицькі Українці і добивають ся, щоб раду шкільну розділено: щоб осібна була українська шкільна рада для українських шкіл, а осібна польська рада для польських шкіл. Се для того, щоб польських учителів не назначали в українські школи, щоб не робили перешкод українській школі, не нагинали українські громади у себе заводити польські школи, і таке инше.

Що року галицькі Українці зводять і в парламенті (Державній думі) і в галицькім соймі велику боротьбу за те, щоб українських шкіл народніх і вищих (учительських семінарій, гімназій і инших) було більше, а окрім того закладають зі складаних грошей школи приватні (частні), приготовительні курси для дітей, що кінчують школи сільські і хочуть іти до гімназій.

Бо порозуміли галицькі Українці, яке велике діло, щоб народ мав школу добру на своїй рідній мові – без сього не може бути він просвіченим, заможним, щасливим. І через се завзято борються за школу і просвіту на своїй рідній, українській мові.

ЗА УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Ми в Росії добиваємо ся народньої української школи, щоб у ній українських дітей учили українською мовою. А в Україні заграничній, в Галичині, Українці добивають ся вже українського університету, щоб Українці мали свою осібну найвищу школу, де б усі науки викладали ся українською мовою і українськими професорами; хочуть, щоб усякі наукові

---

³⁸ По казньонній переписи 1900 р. було в Східній Галичині 3 млн. Українців, а 1 млн. Поляків, а на ділі було Українців більше, а Поляків менше.

потреби українського громадянства задовольняли ся українською наукою, – щоб українство жило своїм власним і повним житєм.

Се діло важне, і кілька літ тому, як у Росії заносило ся на свободу і розвиток, тоді і на російській Україні підняло ся питання про український університет, або бодай про викладанне українською мовою деяких предметів з українства (української мови, письменства, історії, права). По деяких університетах (в Одесі, в Харькові) де котрі професори зачали були викладати по українському, а в Державній Думі українські депутати приготували ся поставити проєкт закону, аби по тих університетах, що на Україні, заведено катедри українські – щоб науки про Україну викладали ся мовою українською. Та потім пішло все назад, виклади українські по університетах заборонено, депутатів українських у Думі не стало. Де вже думати про університетські науки! Колиб по українському вчили в школах самих початкових народніх, де вчать ся діти, що по руському не вміють. Тай того не хочуть позволити...

А Українці закордонні, котрі народні школи українські здавна мають, а новійшими часами добили ся і українських гімназій, добивають ся тепер українського університету: щоб у Львові був осібний український університет.

Теперішній університет львівський більше польський, ніж український. Властиво мав бути чисто український, бо Поляки мають свій університет у Кракові, в польській частині Галичини. Тільки тоді, як про се діло йшло, в 1860-х роках, Українці галицькі ледви починали ворушити ся після вікового упадку; учених людей між ними було обмаль, окрім священників майже нікого. Тому у Кракові університет цілий зроблено польський (перед тим і в Кракові і у Львові, як і скрізь, по Австрії вчено мовою державною, німецькою, як у Росії російською), а у Львові тільки сказано вчити українською мовою кілька наук, котрі здавали ся найпотрібніші. А Поляки, котрі тим часом велику силу взяли в Австрії, згодом так справу повернули,

що дозволено у львівському університеті викладати як котрий професор собі хоче – чи по українському чи по польському. Тоді стали вони проводити на всі місця в університет своїх Поляків, і в 1870-х роках уже й не було сливе професорів Українців – окрім тих кількох українських наук, що давніше були заведені. Так захопивши університет Поляки Українців на професорські місця не пускали і добивали ся, щоби правительство признало університет за польський. Тоді Українці стали домагати ся, щоб їм заложено осібний університет у Львові. Покликали ся на те, що по австрійським основним законам кожний народ, що в Австрії живе, повинен мати всякі школи так, щоб можна було вчити ся на своїй мові, не потребуючи вчити ся другої мови. Отже добивали ся по тому закону, щоб у Східній Галичині були українські гімназії скрізь, а у Львові український університет. Бо то наш край і нашого народу там більше понад усякий инший.

Та мабуть не далекий той час, коли таки згодить ся, бо дуже Українці напірають – завзяли ся за свій університет дуже, і не заспокоють ся, поки свого не здобудуть.

ПРОМОВИЛИ

Втішно прийняло українське громадянство звістку, що в селі Теслугові, Дубенського повіту (на Волини) селяне на волостному сході постановили просити, щоб у їх волости замість теперішніх церковних шкіл відкрили школи з українською мовою, де-б дітей учили по українському. Потім і на повітовому зїзді в Дубні се ж бажанне своє чи прошенне Теслугівські селяне поновили.

Здасть ся, не велика річ, і чого-б тут тішити ся з того Українцям по цілій Україні та похваляти Теслугівців? Бо ж відома річ, що тямущі селяне й по инших сторонах та селах розуміють, що наука українською мовою в сільській школі ішла-б далеко лекше і спорнійше, діти і читали та писали научували ся-б скорійше, і всяку науку переймали-б краще, коли б її викладали рідною

українською мовою, та й руську мову затямили-б певнійше, як би їх научувано її мовою зрозумілою, українською. Книжка, газета, учебник, наука шкільна все се для селян повинно бути по українському, щоб було зрозуміле і діло своє сповняло. Се, кажу, тямущі селяне розуміють скрізь. Не раз допитувано селян про се і здебільшого селяне, котрі тільки не одцурали ся свого житя селянського, однодушно кажуть, що треба їм української книжки, української школи. Але що-ж? начальство їх про те не питає, а вони мовчать, самі не кажуть, чого хочуть, чого їм треба, щоб вийти з теперішньої темноти та злиднів. А різні людці тому й раді. Як тільки мова зайде про те, щоб селянам дати школу українську – зараз вони в одну душу заводять: «Селяне», кажуть, «мовчать»; «селяне того не просять»: «селяне з руської школи і науки вдоволені, української не хочуть». А от якби таких Теслугівців на Україні було більше, – було-б инакше. Не говорили-б за наших селян різні панки, що буцім то селяне української мови не хочуть, і їм не треба її.

Воно хоч і кажуть, що слово то срібло, а мовчанка золото, одначе се не завсїди буває правда. Не дурно і так кажуть: теля не реве, корова не чує. Поки селяне самі про свої потреби і бажання не говорять, хто буде за них одгадувати?

ЗА СЛОВА І БУКВИ

У нас не весело. Ще в свіжій пам'яті стоять утрати стілько користних робітників на ниві українського житя, закрите «Просвіт», різні кари на українське слово, на українські газети, провал закона про навчання українською мовою в народніх школах, там виступають усїм народом для здобутя кращих порядків житя, кращих законів. Там зараз на кожду кривду відповідає ціле громадянство – від послів парламентських чи соймових почавши і до селянських віч і зборів. В кожній хвилі нарід, селяне, обзивають ся до своїх провідників і представників, то покликаючи їх, аби пильнували справи народньої, то заявляючи свою однодушність із ними. Люде рвуть ся

до праці, до боротьби, щоб заповнити краще жите своій землі, своєму народови, і надія на кращу будуччину України вітає над ними. У нас же – понура мовчанка, тиша і знеохоченне, немов навколо безнадійно хорої людини. Мовчить наш нарід, мовчать його представники в Думі, немов серед порожньої пустки лунають голоси, що підіймають ся за право нашого народу. Де-не-де, зрідка, тихо і несміливо пролунає селянський голос за своєю мовою, за своєю школою, за правом вільного розвитку народнього. Сї одинокі голоси никнуть, і вороги нашого народнього житя нахабно кричать, що наші жадання – се наші видумки, що їх видумує кілька людей, а селянство українське не хоче української книжки і газети; не бажає, щоб дітей українських по школах учили рідною українською мовою; не хоче того, аби в церкві, чи в суді, чи в уряді (присутствії) були люде, які могли б розмовити ся з ним українською мовою і відповісти йому тою ж зрозумілою для нього мовою.

Так відзивав ся недавно в думі гр. Бобрінський на слова київського депутата, коли той домагав ся, щоб у народніх школах на Україні вчили мовою українською. Щоб збити його слова, Бобрінський показував, що багато є Українців у Думі, а не домагають ся української школи. Так відзивали ся і перед ним ріжні пани, як здіймала ся мова про українське слово. Говорили, що українські селяне не приймають нинішніх українських книжок і як швидше хочуть спекати ся своєї української мови та набрати ся панської. Але кождий розумів, що таке говорять вороги українського житя, українського слова, і так приймав се. Та доводить ся часом почути подібну мову вже ніби то й не від ворогів, а від людей, які вважають себе прихильниками українського слова і самі, мовляв, хочуть працювати для розвою українського житя.

Страх ніби то вони щирі до українства і до українського слова, тільки, бачите, не приймає їх душа теперішньої мови української, якою в українських книжках і газетах пишуть: не Шевченківська се мова, а їм треба,

щоб і книжка про годovanje телят, і фізика, і підручник діловодства в товариських крамницях – все не инакше було писане, як мовою Котляревського, Квітки або Шевченка. Інший знову конче хоче, щоб такою мовою писали, як у його сторонах, на його хуторі говорять. І знов найчастіше покладають ся на селян: мовляв не за себе кажуть, але от селяне сих книжок і газет не приймуть, бо не зносять теперішньої мови або правописи, котрою вони друкують ся. Одні бідкають ся, що селяне, привикши в школі читати з *ъ* і *ы*, не втнуть теперішніх книжок без сих букв, і радять писати давнішою казньонною правописею. Інші знов остерігають від галицької правописи: що селяне наші не знесуть книжок таких, де *ся* пишеть ся осібно. Треті знов вишукують різні «незрозумілі для селян» слова, яких селянин, мовляв, не може знести і тих книжок не прийме. І так збивають та відстрашають людей, та сіють неохоту і розтіч між Українцями. Не тільки якісь темні писачки, а й такі газети, що хочуть на переді українського життя стояти, – і ті замість дбати про ширенне розумних, правдивих гадок, часто займають ся найстаранніше отакими баламуцтвами правописними та язовими, отими усобицями за *ся* та *ї*, та *й* ще удають, ніби вони за селян се так говорять.

А се все неправда, ніби селяне вважали так дуже на те, чи *і* чи *ї* пишеть ся, і чи *ся* стоїть при слові, чи окремо. Два роки видавали ми «Село» умисно правописею попередньою між тою, яка уживаєть ся в українських газетах у Росії, і тою, якою пишуть у Галичині в школах і в усяких виданнях (тою ж правописею друкують ся видання наукових товариств українських у Львові і в Києві і наш найбільший і найстарший журнал Літературно Науковий Вістник); а календар «Села» на р. 1911 надрукований був правописею галицькою – такою, як отся стаття написана. Робилось се умисно, аби читачі не привязували ся сліпо до якоїсь одної правописи, а розбирали ся в усяких, і справді читачі на тім не спотикали ся. Були за сі роки передплатники селяне і в Полтавщині і на Поділю, і в Херсонщині і на Полісю, було багато листів від них: часом дякують, часом просять про се і те написати, часом на щось

показують, – але не бувало таких, щоб жалували ся, що не так у газеті пишуть, як у їх селі говорять, або не так виписують яке небудь слово, як вони привикли. І се діло зрозуміле. Селяне не діти, щоб бавити ся якимись крапками на і, або тим, як писати: жите чи життя. До часописи української чи до книжки беруть ся селяне найрозумнійші, котрі хоч до високих шкіл не ходили, але всяке діло потраплять зрозуміти не гірше якого пана з гудзиками. І вони дуже добре знають, що як нема двох лиць людських зовсім однакових, так і мов: кождий чоловік говорить хоч трошки одмінно від іншого, а село від села; а як слова неоднаково вимовляють ся, неоднаково й пишуть ся. Книжки й газети виходять для цілої України і не можуть потрапляти під те, як говорять у тім чи іншій селі чи околиці. Не можуть писати мовою Шевченка та Котляревського про кооперацію чи хороби худобячі, бо ні Шевченко, ні Котляревський про те не писали; та й мова не стоїть на однім місці; за пядесять літ і в мові як і в житті настають великі зміни. А вже зовсім марна річ сварити ся про те, чи писати *здається* чи *здаєть ся*, *з'явивсь* чи *з'явивсьь*, *пять*, *п'ять* чи *п'ятьь*, *ніс* чи *нісь*. Як би у нас була одна школа українська, вона б усіх призвичаїла до одного; а тепер ті, що в російських школах позивкали до російського письма, звикли бачити *ся* разом зі словом, а в інших словянських мовах *ся* пишуть осібно, і коли в гальцьких школах і книгах такий звичай повів ся, чому б цурати ся такого писання? А в кождім разі нема чого спорити ся і кидати книжками через те, що там не так *ся* пишеть ся або що, – та ще й на селян покликати ся.

Ми за сі два роки набрали міцного переконання, що селяне наші далеко розумнійші, ніж про них ріжні пани думають. Вони тямлять, що справа народньої освіти, народнього добробуту, розвитку народнього – справа занадто велика і важна, аби спиняти її теревенями про слова і букви. Ми певні в тім. Але добре б було, щоб селянство наше не зіставало ся мовчазним свідком того, що за нього і про нього правлять ріжні пани. Треба, щоб воно голосно відзивало ся, коли за нього говорять таке, ніби то воно не бажає собі

української школи, української освіти, не любить українського слова, української книжки, або що воно оглядаєть ся в них за мовою свого хутора, чи за якимись привичними буквами. І треба, щоб селянство наше самим ділом показувало, наскільки цінить українське слово, українську книжку, українську газету.

ВЕЛИКДЕНЬ

Великдень – світле і радісне свято життя!

За давніх часів, коли не було теперішньої християнської віри, люде справляли свято весни. Раділи, що тепло, сонце, жите знов бере гору над холодом, зимою, смертю. Ім здавало ся, що то знову вертає на землю якесь божество життя, урожаю, радости, що було десь у неволі, у злої чарівниці зими, а та панувала без нього і нищила все живе – чоловіка, звіря і рослину, сіяла пітьму, холод і загибель. І раділи, що знов воскресає природа, і жите та радість беруть гору над смертю і смутком. І справляли гри, танці, співали і веселили ся – як ще й досі справляють ся й у нас на Україні ріжні гри та забави на великодніх святах.

Потім прийшла християнська віра, і на час тих весняних свят положила свято воскресення Христового, побіди життя над гріхом і смертю, довершеної любовю до чоловіка, що гору взяла над муками і смертю і визволила чоловіка з вічної тьми смутку і неволі. І покликала весь світ хрещений веселити ся в той час, – богатих і бідних, сильних і убогих, праведних і грішних, на память побіди над смертю людською, довершеної любовю до людей. «Де твоє, смерте, жало? де твоя, аде, побіда?» Де вона перед силою любови людської, що наступає на смерть, не жахаєть ся ні смерти, ні страху смерти.

І ми веселимось. Веселимось побідою любови вселюдської над вселюдською смертю і побідою життя нашого нарьоднього над темнотою і смертю, страхом і неволею. Ся побіда теж здобута любовю великою до свого

народу, що не повірила ворожим голосам, які віщували йому смерть неминучу, і не побояла ся зневаги, кари і муки, розвіяла ті мороки смерти й неволі, що були обсіли наш нарід.

Сто літ тому всі думали, що наш нарід вже доживає останні дні і завмре дуже скоро і неминучо. Чоловік, що надрукував першу граматику народньої української мови, толкував се тим, що треба записати сю півмертву мову, поки вона зовсім не вигибла. Бо як би, здавало ся, могла б вона жити, коли її відцурали ся всі премудрі і сильні, начальства і власти, і зістала ся вона в устах самого убогого селянина? І вона від того часу не вмерла, а розвинула ся пишно, на прочуд викохана любовю до свого народу темного і убогого, до своєї землиці рідної.

Перемогла та любов убожество і страх і відогнала смерть від нашого народу. Живе він і жити буде до віки.

РОСИЙСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК ПРО УКРАЇНСЬКУ МОВУ

Ріжні люде українству ворожі часто балакають пусте, ніби то української мови нема, її видумують тільки деякі «сепаратисти», себто такі, мовляв, що хочуть Україну від Росії відділити. Інші знов складають на Поляків, немов би то Поляки українство на злість Руським видумали. Інші кажуть таке на Австрію, що то вона підтримує Українців проти Росії; інші на Германію, на Прусаків, що то вони спомагають український рух.

Та нехай брешуть; але супроти їх брехень цікаво послухати, що кажуть про українство самі люде руські учені і поважні. От недавно вийшла книжечка: «Императорская Академія Наукъ. Обь отмѣнѣ стѣсненій мало-русскаго печатнаго слова, Петербургъ, 1910»³⁹). Тут надруковано те, що російська Акадамія Наук петербурська відповіла в 1905 р. на запитанне комітета міністрів, коли той почав радити над скасованнем заборон українського слова.

---

³⁹ Коштує 25 коп., продаєть ся у всіх українських книгарнях.

Комітет міністрів тоді сам міркував, що заборони видані на українське слово – щоб не друкувати українських книжок, – шкодять народови, тому що – як сказано там – сі заборони значно затрудняють розповсюдження корисних відомостей серед людности малоруської (української, значить). Такі відомости могли б ширити ся через видавання книг мовою зрозумілою для селян, а так заборони не дають селянству підняти ся над теперішнім низьким рівнем культурним – не дають вийти з теперішньої темноти, значить. Щоб сю справу як найкраще збагнути, порішив комітет міністрів вдати ся ще за відомостями до університетів у Києві і Харькові, до київського генерал-губернатора, і до російської Академії Наук у Петербурзі. Всі вони відозвали ся, що вважають заборону українського слова шкідливою і нерозумною і подали голос за те, щоб заборони ті зняти. Так сказала і академія наук. Вона зложила осібну комісію з семи членів академії, і з ріжних народностей, а найбільше з самих руських. Комісія широко виложила свої гадки про початок і розвій української мови, про українське письменство, про заборони, які на нього видано, і що з тих заборон вийшла одна шкода не тільки для Українців, але для цілої держави, і з того виводила вона, що ті заборони треба зняти і дати Українцям повну свободу і спроможність розвивати своє письменство, науку і штуку (искусство), своє жите громадське. Академія згодила ся з гадками комісії й переслала записку комітетови міністрів, від себе додавши, що вона вважає потрібним, аби Українці мали таку ж можливість на уживання своєї мови, як і Великороси – «малорусское население должно имѣть такое же право, какъ и великорусское, говорить публично и печатать на родномъ своемъ языкѣ».

Сі гадки академії мають велику вагу і по нинішній день, коли заборони з українського слова знято новим законом про друкування (що видано 1906 р.). Академії наук існують по всіх краях, аби в них збирали ся найученіші люде, розвивали науку і в усяких справах наукових могли дати певну, основну, поважну гадку. Російська академія, заснована двіста літ тому назад

царем Петром, складаєть ся з найбільших учених руських, які затверджують ся на своїх урядах правительством, мають від нього платню, щоб займали ся науковими справами; Українців між нима нема. Тому то, кажу, голос академії має особливу вагу, коли вона уступаєть ся за українством.

Признає вона, що українська мова єсть, що се мова осібна від руської, або правильнійше сказати – великоруської. Каже, що її ніхто не видумав, а вона існує так само віковично, як і великоруська, і спинювати Українців, та не давати їм змоги розвивати своє письменство, освіту й науку не тільки не справедливо, але й для самого народу руського і Російської держави шкідливо. І тут уже ніхто не може сказати, що се видумують самі Українці або їх приятелі. Члени академії самим російським правительством potwierdжені і на руській службі стоять, від українства далекі, люде учені й всіми поважані – вони видко не з приязни, не по свойству чи кумовству, а по правді суцїй кажуть, так як з діла самого виходить. Тим то добре, що ту записку академії 1905 р. пущено в світ. Вона в 1905 р. була видрукована для членів академії тільки, та для начальства і в світ не пішла; був, правда, тодіж виданий український переклад її⁴⁰), але тепер вона сама, за дозволом академії, випущена в світ, і своїми доказами замикає роти всім, хто видумує ріжні нісенитниці на Українців і українську мову.

От ми й придивимо ся тому, що каже академія про українську мову і мову великоруську та як вона збиває гадки тих, які кажуть ніби то мови української нема, а єсть тільки якась говірка, а мова одна – руська.

МОВА УКРАЇНСЬКА І РУСЬКА

Переглядаючи справу українську на запитанне комітета міністрів, Академія Наук, головно уважала на два питання, тому що про се говорить ся часто невірнo і баламутно:

---

⁴⁰ Петербурська академія наук у справі знесеня заборони українського слова (записка академії з додатками), ціна 30 коп.

Перше – чи правда, що українська мова якась нова вигадка Українців?

Друге – чи правда, що руська мова, котрою вчать у Росії, се мова спільна і Великоросам і Українцям, «общеруська», як то кажуть, має служити за рідну їм обом однаково, і нема через те, мовляв, причини, щоб Українці розвивали свою українську мову, нею писали, друкували, учили?

Отже насамперед пригадують на се, що українська мова не новина. В найдавніших писаних книгах, які тільки маємо – з XI віку, тому 800 літ і більше, як Ярославові сини в Києві панували, вже добре видно, що не однакова була мова на Україні і в великоруських північних сторонах. Писали тоді знижньою, словянською мовою, домішуючи і народнього говору, і видно, що інший він був в українських сторонах, інакший у великоруських. З часом та народня мова все більше відміняла ся, кожда в свій бік, і все менше ставала схожа між собою, і так виробила ся теперішня українська мова і теперішня великоруська, що інакше звать її руською, московською, або кацапською. Українська мова такаж стара споконвічна, як і великоруська.

В найстарших часах ті дві мови не тільки були ближші між собою, але і до тої книжної мови, якою тоді писано. Вона була досить близька і зрозуміла народови чи в Києві, чи в Новгороді, і народня мова і там і тут не так далеко ще від неї відбігла, як потім. Але де далі, народня мова все більше відбігала від сеї книжної мови, кожда в свій бік. Книжня мова силкувала ся держати ся вірно своїх старих церковних взірців, а народня відміняла ся. І так великоруська мова народня все більше ріжнилася і від народньої української мови і від своєї книжної, яка уживала ся у тих сторонах. Через те книжня мова ставала все менше зрозумілою для народу. Ся стара книжня мова зістала ся в церковнім уживанню (мова церковна, словянська); в письменстві ж призначенім для народу та всякім діловодстві, для зрозумілості, починають писати мовою зближеною до народньої, на Україні до української, в великоруських – до великоруської.

На Україні така нова українська книжна мова починає свідомо ширити ся в XVI віці, а Великоруси так само, і ще скоріше. Правда, і тут і там учені люде (з духовних особливо) довго тягли до старої церковної мови та вважали, що тільки нею годить ся писати про поважні річи. Та живе жите все таки брало перевагу над мертвою церковною мовою, народня мова входила все бїльше в книжне уживаннє, і заносило ся на те, що поруч старої церковної мови розвинуть ся дві живі народні літературні письменські, мови – одна великоруська, друга українська. Так воно б і стало ся напевно, і не було б ніяких теперішніх суперечок, чи бути українській мові, чи ні. Та зайшли перешкоди, які припинили розвій літературної, письменської української мови.

Доля неоднаково служила мові українській і мові великоруській. Великоруській було лекше. Великороси мали свою державу, мали повну змогу розвивати свою мову і письменство. Але ще тісніш стало українській мові, як українську церкву піддано московському патріярхови, після того як Україна зєднала ся з Москвою. Московське духовенство завело цензуру над українськими книжками, а далі від царя Петра почали ся заборони – заборонено друкувати книжки українською мовою, а в школах українських почали заводити великоруську мову. Так ото саме тоді як великоруська мова, за царя Петра, стала входити все в ширше уживаннє письменське, літературне, шкільне, а стара церковна мова зіставала ся в уживанню тільки церковнім, – разом із тим припинено розвій книжньої української мови. Заводжувано всякі російські порядки на Україні, і з ними великоруська мова стала все бїльше ширити ся на Україні, а книжна українська мова мусїла завмирати.

Правда, не вигасла в Українцях любов до своєї мови. Супроти нової книжньої мови, яка заводила ся на Україні, а була, як бачимо з того, зовсім не «общерусскою», а книжньою великоруською, – Українці далі розвивають свою народню мову. Складають нею вірші, пісні, комедійки; але в світ те не

виходило, не друкувало ся. Тільки з кінцем XVIII в. стали появляти ся перші друковані книжки українською мовою. Але виходило їх мало. Коли ж від 1850-х років українське письменство стало ставати на ноги, начальство задумало силою стримати його розвій, щоб великоруська мова панувала. Так 1863 р. видано першу заборону на українські книжки, а 1876 р. вийшов указ, що майже заборонив зовсім українську мову, і був скасований тільки р. 1906.

Академія наук у своїй відповіді супроти тих заборон стверджує:

Що так звана общерусска мова не спільна мова Великорусів і Українців, а мова великоруська (с. 26).

Що поруч із нею зовсім «законно и естественно» з давен-давна розвивала ся літературна українська мова (с. 28).

Що великоруська літературна мова не могла вдоволити Українців і не вважаючи на заборони українська літературна мова розвивала ся далі (с. 29 і 42).

Що всі заборони української мови тільки шкодили народови, його освіті і розвоєви (с. 50).

Велико важать сі виводи російських учених проти всяких видумок на українське слово і українство. Сміло можна покликати ся на них, коли приходить ся спорити ся з сими видумками.

МОВА ПАНСЬКА І МУЖИЦЬКА

Коли заходить мова про ученне дітей українською мовою, люде, котрі тому противлять ся, часто покликають ся на наших селян. Кажуть, мовляв, наші селяне самі не хочуть того, щоб їх дітей учили українською мовою, а хочуть мови руської. В тім є трохи правди, а більше неправди. Трохи правди є такої, що справді часом можна почути щось подібне від селянина такого, котрий не розчовпав гаразд, в чім діло, або такого, що притьмом хоче одріжнити ся «од мужиків», бо вже собі пузо наростив мужицькою працею. Але на одного такого знайдець ся десять або двадцять таких, які

розміркувавши, в чім діло, таки скажуть не вагаючи ся, що треба, аби дітей учено по українському. І через те я й кажу: далеко більше неправди, ніж правди в таких словах, немовби то селяне не хочуть української науки в школі. Нераз уже і роблено такі проби в ріжних місцях і в ріжних часах: розсилано листи з запитаннями, або розпитувано селян, як вони про се думають. І виходило так, що дуже мало знаходило ся таких, які б казали, що треба дітей по селах наших учити по російському, а не по українському. А більшість усе казала, що треба українських дітей учити по українському.

Ті, що не хочуть українського вчення, звичайно міркують так: українська мова мужицька мова, з нею нема нікуди ходу. Панських дітей будуть учити по панському, а мужицьких дітей по мужицькому, так панським дітям буде скрізь дорога, а мужицьким дітям нікуди. Тим і лякають часом наших селян деякі людці, що мовляв їм не треба слухати тих, хто каже, що дітей треба вчити по українському. А тим часом кажуть таке тільки з нерозуміння, або умисно дурять несвідомих людей.

Хіба ж хто каже по українському вчити дітей на те, щоб по руському не вміли? Зовсім ні! По українському вчити треба на те, щоб діти науку ту лекше розуміли, краще і лекше навчали ся всього, чого їх учать. Як би вчили по українському, з української книжки, та як учитель теж усе толкував би по українському, як діти говорять, тоді діти наші всякої річи моглиб скоро і легко навчити ся – чи читати, чи писати, чи рахувати. І по руському розуміти і говорити, читати та писати навчили ся б лекше; скорше і краще навчили ся б, як би вчили їх, толкуючи все українською мовою. Руської мови, розумієть ся, треба вчити, се вже не раз ми казали. Вміючи добре по українському читати й писати, діти і по руському добре вмітнуть. Не будуть калічити, як тепер, мішаючи на сміх українське з російським. І буде дитині такій всяка дорога відкрита, і наука їй дасть ся лекше, і буде та наука краща, міцніша. Бо буде у дитини основа: добре знанне читання і писання на своїй мові. А як сеї основи не має, себ то не навчить ся добре і правильно по своєму читати й

писати, то трудно навчити ся иншої мови. Не то що сільські школярі, а навіть ті Українці, що покінчили високі школи, звичайно не говорять добре по руському, коли не вміють добре своєї мови і не відрізняють її від великоруської; природжені Росіяне зараз пізнають такого по мові і посміхають ся з нього. А щож казати про сільського школяра?

Тепер по школах на Україні вчать по руському. І щож доброго? Яка з того селянській дитині користь і дорога? Гірше, як тепер, то вже певно не може бути. Мало діти навчають ся, а й те скоро забувають. Від свого відстають, бо їх навчають, що то мова мужицька, нікчемна. По російському не можуть навчити ся добре. Читають і говорять по руському навгад; одно слово попаде, друге невпаде. Прочитає – не розуміє добре, або щось навздогад придумає. Скаже – тільки сміх людям.

От і набрав ся панської науки! Був мужиком, а тепер може в город між пани у дворники поступить. Стільки й дороги з панською мовою і наукою.

А тут же під боком наші брати – Українці в Галичині з тою мужицькою мовою всяку науку проходять. Чи в гімназії, чи в семінарії учительській, чи в університеті; вчать по українськи, українською мовою. І не шкодить то їм, що вона, мовляв, мова мужицька.

РОЗУМІЮТЬ

Буває часто, як зайде мова про те, що треба б у школі по українському вчити, або щоб у суді судії розуміли по українському і вміли розпитатись селян про діло, або инше таке, – то дуже часто на те ріжні панки до українства неприхильні починають казати, що се не потрібне.

Кажуть вони, що українські селяне нібито й по руському все дуже добре розуміють. Се мовляв одна мова – руська і українська, тоб то властива мова руська, а українська – оттак собі ка-зна що, говірка така, що люде неписьменні не вміють добре руською мовою балакати, то й калічать собі.

Отже добре написав на се недавно в петербурській газеті [Рѣчь] наш письменник Модест Левицький, і там вияснив, яка то брехня: дурне балаканнє, що ніби-то Українець не вчивши ся все розуміє по руському, а руський по українському. В українській мові є багато слів, яких нема зовсім у руській, і навпаки – є багато руських слів зовсім незрозумілих Українцєви. От наприклад українські слова: тиждень, рік, вага, злидні, гай, крам, хвиля, кут, хист, борошно, рушник, труна – самі звичайні українські слова, а їх в руській мові нема, і їх Руський не розуміє, а таких слів є сотні й тисячі.

Потім є багато слів однакових або подібних, котрі зовсім що инше значать в українській, а що инше в російській мові. По нашому *ось* – от, а по російському вісь; по нашому *люлька*, що курять (трубка), по російському в ній дітей колишуть (колиска по нашому); по нашому *шар* – верства, поклад, а по російському кругла куля; по нашому *дурно* значить безплатно, безкористно, по російському лихо; по нашому дивити ся значить глядіти, по російському дивувати ся; по нашому *заноза* у ярмі, по російському – скалка, як хто заскалить собі руку тріскою; по нашому *орати* землю, а по російському значить кричати; по нашому *рожа* се квітка, по російському значить пика; по нашому *питати* значить розпитувати, по російському значить чоловіка на муку, на тортури брати. Багато таких слів.

Або знов є подібні, що теж неоднаково значать: по нашому наприклад *устав* – підвів ся, або прокинувсь, по російському устал значить утомив ся; по нашому *гніт* у свічці або лямпі, по російському гнет – як щось притискають; по нашому *лис* звір, по російському – лисий чоловік, по нашому *багаттє* огонь, по російському тільки богатство; по нашому весілля, по російському весельє, веселощі. І от як почне нащ чоловік наздогад шукати в якійсь російській книжці чи мові, або Руський в українській, так там такого дошукаєть ся, що й не снило ся.

Дуже тому довлдані приклади подані в тій статі М. Левицького, які з того виходять помилки в суді, і в церкві, і в школі. Читає хлопець у школі:

«Мал золотникъ та дорогъ», думає, думає й каже – се значить, що мав злота на дорогу. Або: «въ лавкѢ было два цыбика чаю», «цыбики значуть ящики» – толкує учитель по руському ж таки; хлопець міркує: «на лавці було дві ящїрки». Друга заповідь: «не сотвори себѢ кумира и всякаго подобїя, елика на небеси горѢ, и елика на землѢ низу» хлопець думав, думав і так переложив: як одержу шити, так не треба такого коміра, щоб аж до неба або аж до землі. Або як селяне в російській газеті читають. Прочитали, що на рапортї якогось генерала написав Цар: «лихое дѢло». Цар, значить, похвалив того генерала, а наші люде міркують: ого, лихе діло, як уже сам Цар каже, що лихе. Або в судї, чого тільки не буває через те, що селянин наш не розуміє судїї, як той говорить по російському, а судія його української мови не розуміє. От недавно в газеті писали, як у Білій Церкві в окружному судї на виїздній розправі, питає прокурор свідка: «У васъ очная ставка была?» Ні, каже. «Какъ же не было, когда у слѢдователя записано». Ні, каже, не було ніякого ставка, слїдователь мене у хатї питав. Добре, що оборонець розтолкував, а то так би й вийшло, що свідок бреше.

Скільки таких історій буває, які часом і дуже сумно кінчать ся, як нема кому розтолкувати! Смішні вони, але не сміх, а жаль великий пориває, як подумати, скільки то часу, труду і добра всякого марнуєть ся через те, що мова українська не допущена ні до школи, ні до суду, все через таких людців, які запевняють безсоромно, ніби мова українська одна з руською, і Українець нібито ще краще розуміє російську мову, як українську, котрою книжки та газети українські пишуть ся. От недавно в Державній Думі знайшов ся такий депутат із Полтави, що так саме й говорив, як зайшла мова про те, щоб українській мові одкрити дорогу до суду і школи. Оден депутат з України з початку був розумно сказав, що треба аби судїї на Україні знали українську мову; а потім його навчили пани, котрі українській мові противні, і він уже почав говорити те саме, що й вони, що український селянин по руському все дуже добре розуміє і ніякої української мови їм не треба.

Велику шкоду діють такі говорення, і треба, щоб селянство наше проти таких голосів свою думку об'являло.

«СВЯТІ ПРАВА»

До Української Центральної Ради йдуть валкою депутації, ходоки, декларації, резолюції, запити з одного і того ж найбільш дражливого питання моменту – про землю.

Одні зі страхом запитують, чи правда, що земельний закон скасовується і права власності на землю відновляються. Другі лякають всіма бідами від проведення земельного закону в життя, від порушення святого права власності, від деморалізації народу через те, що хитаються його моральні підстави.

Мені хочеться з цього приводу сказати кілька слів.

Я, розуміється, з жалем дивлюсь на руїнні форми, в які вилилась в багатьох місцях аграрна реформа. Я не можу мати нічого, крім співчуття, для тих, які залишилися через неї без засобів для прожитку. Я вважаю за потрібне, щоб держава наша і передусім ті органи її, які близько стоять до цього, знайшли організовані способи для улегшення цього болісного перелому, знайшли форми допомоги для всіх, хто справді опинився в трудному становищі і не має змоги почати нове, трудове життя в нових обставинах. Але я вважаю своїм обов'язком відгукнутись також і на надвживання таких голосних слів, як «святе право», «мораль» і т. ін., коли говориться про скасування прав на землю. Бо святість тут дуже сумнівна, а мораль теж під запитанням.

У кожній справі, в кожній реформі чиїсь інтереси терплять, і ті, кого вона зачіпає за живе м'ясо, мають нахил вживати найбільш сильні вирази для своїх жалів щодо порушення власних інтересів – аж до «святості» включно. Не так дуже давно – всього якихось шістдесят літ, коли в Росії скасовувалось

кріпацтво, – і тоді поміщики говорили не тільки про економічну свою руїну: бо навіщо ж, мовляв, і здалась їм земля без кріпака-робітника! Не тільки про невдячність держави, що так тяжко скривдила своїх перших слуг і опору – дворянство! Кричали і також про порушення своїх святих прав власності! Бо ж вони купували цих кріпаків за свої кровні гроші, а тепер їм платити за землю, за кріпаків – ні. І вони погрожували урядові повстанням і не знати чим.

Та що Росія! А в Сполучених Державах Америки, коли справа дійшла до скасування невілництва, права власності на рабів, в тих же часах? Скільки тоді пущено було сильних слів проти «северян» – уряду Сполучених Держав і Північних Штатів, що його підтримували в проведенні цього закону, за те, що вони насилують волю «южан», які не хотіли прийняти цього закону, тому що він руйнував усе їхнє господарство, побудоване на праці чорних рабів-невільників. Вони заявили, що відділяються від федерації, не визнають більше федеральних зв'язків і таке інше. Але Північні Штати, з президентом Авраамом Лінкольном⁴¹ в головах, не спинились тоді перед цим ламанням волі Південних Штатів, звели з ними криваву боротьбу і після нечувано тяжкої усобиці змусили «южан» зброєю відступити від того, що ті вважали своїм «святим правом».

Ну, а тепер? Тепер здається вже такою ясною справою неприпустимість володіння людьми, чи рабами, чи кріпаками, що про це навіть і говорити ніхто не буде! Таке володіння визнається неморальним, суперечним всякому розумові, і т. п. І так воно буде з часом, мабуть, і з володінням землею!

Були часи, коли найбільш передові, геніальні люди, скажимо, який-небудь Арістотель⁴², вважали володіння людьми зовсім нормальною і неминучою

---

⁴¹ Авраам Лінкольн (1809–1865) – американський державний діяч, національний герой народу. Один з організаторів Республіканської партії США (1854). З 1861 р. – президент США. Провів ряд революційно-демократичних перетворень, що привело до знищення рабства на всій території країни. Вбитий агентами рабовласників.

⁴² Арістотель (384–322 до н.е.) – давньогрецький філософ і вчений. У своїх творах, що охопили майже всі галузі знань того часу, прагнув узагальнити досягнення античної науки. Залишаючись в основному на

річчю. Пройдуть часи, і так само ваші потомки будуть виправдувати тих людей, що тепер обороняють володіння землею, як ми боронимо Арістотеля: такі, мовляв, були економічні обставини, що з їх погляду володіння землею було неминуче, хоч воно, об'єктивно беручи, так само має мало в собі оправдання, як і володіння людьми. І будуть тоді, коли це відійде в минувщину, вважати власність на землю, торгівлю землею явищем ненормальним і навіть неморальним, як ми уважаємо ненормальним і неморальним власність на людину – раба.

Немало було таких поглядів і в минулому. Лев Толстой, цей прославлений на весь світ мораліст, гаряче доказував неморальність власності на землю. А наш Шевченко – хто не знає його огненних віршів – з доби розцвіту його творчості:

*Ви – розбійники неситі,
Голодні ворони!
По якому правдивому
Святому закону
І землею, всім даною,
І сердешним людом
Торгуєте? Стережіться,
Бо лихо вам буде,
Тяжке лихо!*

Отже, для Шевченка торгівля землею, «всім даною», означає право власності на неї, було таким же беззаконним ділом, як і торгівля людьми. Він погрожував за нього «тяжким лихом». Селянські рухи 1904–1905 рр. були останньою пересторогою цього пророчого застереження поета. Пересторогою даремною!

позиціях ідеалізму, він відстоював принципи матеріалізму. Розвивав теорію виховання «вільнонароджених громадян». За його вченням, найкращі форми держави – монархія, аристократія, помірна демократія; найгірші – тиранія, олігархія, охлократія.

Гірко, що реформа не була проведена скоріше, більш планово і розважно. Жалко, що на неї навалився більшовизм. Але кінець кінцем святість і незайманість тут дуже мало стосуються діла!

Мораль, як і право, не існують незмінно, а творяться і перетворюються неустанно, під впливом обставин життя політичного, соціального, а головне – економічного. Виникаючи з них, вони потім міцніють, і ті верстви, що влаштуються особливо вигідно під охороною того права і моралі, мають нахил перебільшувати непорушність і святість тих установ, які вони використовують в своїх інтересах, Але до цих криків і лементів треба ставитись розважно і критично.

Ніяка значна реформа не обходиться без криків, острого і погроз. Мудрість наказує проводити реформи, по можливості, безболісно. Але вона ж наказує дивитись в корінь речей і не відступати перед галасом людей, яких очі обернені назад, а не вперед.

1918.

Примітки

Стаття «Святі права», що друкувалася в газеті «Народна воля», подається за виданням: Михайло Грушевський. На порозі нової України. – К., 1991. – С. 74–79.

УКРАЇНСЬКА САМОСТІЙНІСТЬ І ЇЇ ІСТОРИЧНА НЕОБХІЛНІСТЬ

Четвертий універсал Української Центральної Ради ясно зазначив лінію політики Української Народної Республіки. Не розриваючи з традиційною ідеєю федералізму, залишаючи Українським Установчим Зборам останнє слово в цій справі, Центральна Рада для даного моменту одначе вважала за потрібне підкреслити повну й абсолютну незалежність і самостійність Української Республіки, цебто її повне право розпорядження собою.

Першим мотивом цього кроку вона вважала заключення миру. З огляду на хитку і непевну політику народних комісарів, у котрих поза шумною фразеологією не виявляється в цій справі ніякого конкретного плану, ніякої навіть виразної тактики, Українська Народна республіка, коли не хоче йти їхньою дорогою, мусить рішуче відмежуватись від них і повести діло миру зовсім самостійно, як окрема, суверенна, незалежна держава. Цей мотив оправдав себе вповні, і найближчі факти ясно впевнили історичну неминучість проголошення самостійності України. Великооруські «народні комісари», за останніми відомостями, розірвали мирові переговори і zarazом об'явили повну демобілізацію, так що це віддає Росію на повну ласку Німеччині. Українська ж делегація, виступаючи представницею Української республіки як самостійної держави довела до миру почесного, гідного, демократичного.

Другим мотивом проголошення самостійної Української республіки була потреба більш рішучої політики в боротьбі з походом Великоросії на Україну під проводом народних комісарів. Поки не було сказане це останнє слово української державності і Українська республіка не була відмежована виразно і рішуче від інших областей Російської держави, все ще знаходились охочі розглядати боротьбу України з більшовицьким урядом Великоросії як боротьбу політичну, боротьбу партійну. В ній, мовляв, беруть участь прихильники українства з одного боку, прихильники більшовизму з Другого, а хто не хоче – може собі залишитись нейтральним. Після проголошення самостійності Української республіки ніхто вже не може ховатися в хащі нейтралітету, бо тепер є боротьба двох держав, України і Великоросії, в якій всі громадяни Української республіки, всі жителі її без різниці поглядів і переконань зобов'язані підтримувати український уряд. Хто від того ухиляється – порушує свій обов'язок перед державою, а хто виступає на боці ворогів Української республіки, будучи жителем України, той є зрадником і бунтівником проти свого законного уряду.

Третім мотивом, якого тут не будемо розвивати, а тільки зазначимо, є необхідність повної свободи в упорядкуванні соціальних, економічних і фінансових справ України. Українській мировій делегації в Бресті і в цих справах вдалось зробити дуже багато – поставити товарообмін на вигідних підставах, свободу в торговельних трактатах, відповідну валюту для українського карбованця (462 карб. на 1000 германських марок золотом).

Ось ті кілька фактів і мотивів, які з повною очевидністю вияснюють, що проголошення повної самостійності Української республіки було необхідною вимогою даного моменту, історичною необхідністю, через яку мусить пройти Україна і зробити з неї всі висновки.

Мине цей незвичайно гострий і тяжкий момент, Україна пройде через всі потрясіння, її економічне і соціальне життя ввійде в свої береги, здобутки революції будуть закріплені, інтереси трудящих українських верств будуть забезпечені, культурні й національні умови українського життя утверджені, національні інтереси інших народностей України – також.

Ось тоді буде час дивитись на сусідів, які організуються навколо України, і зміркувати, з ким буде по дорозі нашій селянсько-робітничо-трудова народна республіка. З тими, з ким буде їй по дорозі, вона й установить федеративний зв'язок в інтересах кращої охорони завойованої свободи і соціальних здобутків, забезпечення від визиску трудових республік чужою імперіалістичною буржуазією.

Але доти весь той тяжкий і небезпечний шлях до повного тріумфу наших демократичних і соціальних завдань Українська Народна Республіка мусить пройти самостійно, як незалежна держава, нічим не зв'язана в налагодженні своїх справ і в страшній боротьбі на життя і на смерть за найвище добро – за свободу і незалежність, яку їй доводиться вести.

В такій страшній боротьбі треба бути вільним і незв'язаним. Це перша умова і велика необхідність – вимога самостійності, яку тому мусять до

останнього обороняти всі, кому дорогі інтереси України й її трудового народу.

Вона прийшла як історична неминучість українського життя, й її треба відстояти, щоб зберегти весь той дорогий зміст, який хочемо вкласти в нашу народну республіку.

Не розриваючи з федералістичною традицією як провідною ідеєю нашого національно-політичного життя, ми мусимо твердо сказати, що тепер наше гасло – самостійність і незалежність.

1918.

Примітки

Стаття «Українська самостійність і її історична необхідність», що друкувалася в газеті «Народна воля», подається за виданням: Михайло Грушевський. На порозі нової України. – К., 1991. – С. 74–79.

МИКОЛА ЄВШАН (1889–1919)

Микола Євшан (справж.: Микола Федюшка; псевд. і крипт.: Євшан Микола, Євшан М., Лебедик, Явір; М. Ф.) – український публіцист, літературний критик, громадський діяч.

Після закінчення початкової школи вчився у Станіславській гімназії. На цей час припадають його перші літературознавчі спроби: рецензія на вірші П. Карманського в альманасі В. Пачовського «На розсвіті», а згодом розвідка «Козаччина в українській поезії» і «Лісове озеро» (під псевдонімом Лебедик) – на сторінках часопису «Бжола».

Закінчивши гімназію, у 1908 р. вступає до Львівського університету на філософський факультет, вивчаючи одночасно германістику й україністику. На талановитого студента звернув увагу М. Грушевський і допоміг поєднати навчання в університеті із заробітками. У той час М. Федюшка був службовцем бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка, адміністратором

«Академічного дому», урядником «Видавничої спілки», особистим секретарем М. Грушевського.

За активну участь у студентських заворушеннях Федюшку відраховують з університету; навчання завершував у Відні.

У 1909 р. у «Будучності» опубліковано перші ґрунтовні літературно-критичні розвідки «Пісня про Мойсея: Студія над твором І. Франка» і «Михайло Драгоманів як літературний критик», які відразу привернули увагу читацького загалу.

Відтоді ім'я Євшана не сходить зі сторінок «Літературно-наукового вістника», «Будучності» та «Української хати». Поряд з короткими рецензіями на окремі твори з'являються ґрунтовні науково-дослідницькі огляди з проблем розвитку українського письменства у певні часові періоди.

«Вибити вікно в Європу для української літератури» – це був головний клич Євшана як критика. Розглядати українську літературу в європейському контексті, розширити та поглибити як письменницький, так і читацький світогляд, підняти філософську думку, естетичну освіту з рівня «побутовщини» до найвищих вершин справжньої творчості, відмежувати себе від життєвої торговиці, творити в собі образ нової людини – ось провідні думки його критичних студій.

Літературно-критичний метод Миколи Євшана значною мірою пов'язаний з філософською, естетичною думкою епохи, досягненнями психології, історіографії та соціології. Значний вплив на формування його творчої особистості мали ідеї І. Тена, а трохи пізніше – М. Гійо. Ці безпосередні впливи Заходу Європи зумовили його оригінальне та своєрідне становище серед українського письменства того періоду.

Літературно-критична та публіцистична творчість Миколи Євшана схематично можна поділити на три періоди.

Перший період (1907–1909 рр.) – час написання невеликих за обсягом рецензій, нарисів, статей, опублікованих у «Бжолі», «Будуччині», «Літературно-науковому вістнику».

Другий період (1910–1914 рр.) – період остаточної кристалізації світогляду і принципів Євшана, доба концентрації його творчості у «Літературно-науковому вістнику» та «Українській хаті». У цей час виходять у світ окремими книжками збірки критичних статей «Під прапором мистецтва» (Київ-Львів, 1910), критична студія «Тарас Шевченко» (Київ, 1913), полемічний нарис «Куди ми прийшли?» (Львів, 1912).

Третій період (1914–1918 рр.) – доба світової війни, час, коли важка військова служба змушує критика забути про мистецтво, літературу і віддати свій талант на службу політичній акції публіцистики.

Мобілізований на військову службу під час Першої світової війни, потрапляє спочатку на російський, потім на румунський, а під кінець на італійський фронт. Після важкого поранення і досить тривалого лікування, повернувшись додому, одружується з Стефанією Добрянською.

У той час Федюшка перекладає працю Фіхте «Промова до німецького народу», планує написання великої студії про життя та літературну діяльність П. Куліша і М. Драгоманова. Але повернення на військову службу не дозволяє завершити задумане.

У перші ж дні ЗУНР поручник Федюшка присягає на вірність українському народові.

У січні 1919 р. повертається додому, у Войнилів, і стає комендантом військової комісії округу. У березні цього ж року друкується у станіславській газеті «Республіка», виданнях «Нове життя» та «Народ».

1 листопада 1919 р. у Вінниці, перебуваючи на військовій службі у діючій Українській армії, виступає з промовою з нагоди річниці проголошення ЗУНР. Через рік, вже після смерті автора, промову було видано друком у Відні під назвою «Великі роковини України».

БОРОТЬБА ГЕНЕРАЦІЙ І УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Thore auf! Ich will kein Programm in Worte spannen! In das Leben der National und des Erdbals hinein, in das Bewusstsein des alloffenen Weltraums, heraus aus den Hallen des Formalismus, des vierten Gtan-des, der Nervenhunst, der Verstandest-heorien, kurz; heraus aus geistigem, örtlic-hem und zeitlichem Formalismus.

F. Lienhardt⁴³

Ми привикли за кожним разом дуже обурюватися, коли хтось, що не затратив в собі ще живої душі та щирого пориву, відкриє нараз смердючу баюру в нашому житті і не кине світло на всю огиду гнилого болота... Ми не можемо заснути спокійно, коли на адресу української інтелігенції зверне хто такі слова, як хулігани, коли хто посміє відкрити нараз всю безвихідну фальш та струпи в її моральному організмі, – взагалі, коли хто бажає обняти очима ширші перспективи та осудить так звані національні змагання і патріотизм батьків народа. Ми привикли держатися тої думки, що, як не приватно, то бодай поміж людьми, треба держатися правил доброго тону, не псувати нікому гумору своїм невдоволенням, а навпаки, удавати вдоволення і об'являти якнайбільше радості, щоби своєю зневірою не псувать менших братів...

Тим способом ми весь час хочемо відвернути свої очі від непотішних обставин, усунутися від всякої боротьби та активності, і накінець таки доходимо до такого самообману, що дійсно починаємо жити тільки з ренти, а

---

⁴³ Двері навстіж! Не хочу втискувати жодну програму в слова. Пізнавайте життя нації і землі, осмислюйте давно відкритий всесвіт. Геть із вузьких залів формалізму четвертого степеня, геть від нервового містечкового, обмеженого простором і часом формалізму! (Нім.). Ф. Лінгардт.

з боротьби, з самостійного здобування собі своїх прав резигнуємо. Для нас ніякої боротьби, змагань немає. Все дістається нам в спадщину від батьків.

Тим не менше та боротьба єсть скрізь, і не можна її заперечити. З поодиноких, власне, тонів, може, й дисгармонійних, з кипіння і боротьби складається життєвий процес. Фактів для того маємо аж забагато. Щоденні напади, розбишацтва, брехня у всяких найріжнородніших формах – се вічні свідки того вічного процесу. І на підставі тих щоденних майже фактів ми мусимо скорше чи пізніше дійти до ствердження певних форм і законів тої боротьби, мусимо признати їх логіку та укритий змісл. Річ в тім, що правду кожда людина має свою і має моральне право не слухати ніякої правди, тільки своєї. Так не тільки з поодинокими людьми, а з більшими групами, поколіннями людей, епохами. До останньої краплі крові буде гризтися людина з людиною, одно покоління з другим, буде обстоювати *свою* правду. В тім вони безусловно праві, як правий кождий, хто не хоче відрікатися себе і своїх думок, хоч би мав за них умерти. З того становища слушно писав колись незабутній Герцен про право кождої епохи: «Ідеал для всякої епохи – вона сама, очищена від случайности, переіначений образ дійсности. Розуміється, чим більше всеобіймаюча та повна теперішність, тим більше загальнолюдський та правдивий її ідеал». Отже, рішаючим моментом, єдиним відповідним мірилом правди або неправди, а вслід за тим цінности і культурної ваги ідеї є ніщо інше, як тільки глибина та правдивість її відчування самим її творцем, сума затраченої ним психічної енергії, одним словом – *любов* батька до своєї дитини.

Справа зовсім ясна. Коли з того становища підійдемо і поглянемо на боротьбу поколінь, то тим самим вияснюються нам і способи та *ідейна основа* такої боротьби. І тоді одвертість та чесність мусимо признати за одині гідні її форми. Власне, розходитьсь тут о ніщо інше, як о те, щоб кождий сміло говорив за що і во ім'я чого виступає на турнір, а не бажав переводити нічого конрабандою, не підходив до ворога ззаду та не

опльовував його, замість щоб чесно з ним крушити коп'я. Признаючи конечність такої ідеологічної боротьби, яка все наново починається з кождоразовим виступленням нової генерації, ми мусимо признати в ній і конечність одвертости та щирої чесности з боку борців. Тоді вона, власне, набирає ваги, стає справою всіх, а не якимись приватними авантюрами, стає великим верстатом, в якому виковуються не тільки панцирні груди, але й тверда воля, великі серця, героїчні пориви. Як гаряче колись Белінський умів боротися, нападати на ворога, нищити його своєю убійчою зброєю, а все ж таки знав границі тої боротьби. З тими, що вже вік свій віджили, що в боротьбі упали, – він не боровся. Він умів пошанувати у ворога також любов до свого ідеалу. А раз хто зійшов з боєвища, то він зробив все, що тільки міг зробити, він став мертвим і не виходить вже в обсяг інтересів живих борців. Вони шанують кості померлих і виступають далі у бій.

Це основа того руху, який звемо поступом. Кожде покоління – це новий, зовсім окремий світ. Від виступлення його починається нове життя, воно ніякого іншого життя, як тільки свого, не може й признавати. Воно не хоче нічого знати про досвід старих поколінь, воно не хоче ніяких наук, ніякого менторства історії, – воно *само*, від самого початку, хоче все пережити. Бо тільки з своїм власним досвідом воно числиться, тільки те, що воно само пережило, має для нього вартість. Тому, неважаючи на ніякі персторози з боку старших, неважаючи навіть на прогнози та найтяжчі перепони, воно готове кожної хвили вповні розвинути свою авантюричну, щоб так сказати, вдачу, робити речі, диктовані не розумом, а тільки молодечим, нерозважним поривом, навіть безумієм. В тому вся краса і чар тої боротьби.

Нічого подібного не було досі у нас. Боротьби генерацій, того дужого, стихійного руху, який хвилею приходить щояких 30 літ, у нас не було. Незамітно з'являлися нові покоління, незамітно проходили, – так що навіть про зміну поколінь в повнім того слова значенні не можна говорити. Причини ясні. У нас ніхто не знав, не чув в собі бодай інстинктом *свого*

права взяти самому кермо життя з німечини, хоч з досвідчених рук батька, боявся повернути струю життя в свій бік. У нас занадто все було залежне від правил доброго тону, ніхто ніколи не підносив безумного клича, бо його зараз зацитували і грозили, щоб не профанував національних святощів. Наше життя відразу ствергло в нерухому масу, відразу прибрало форму мумії, відразу сформулювалося в певний національний кодекс, який не дозволяє вводити ніяких новостей. І тому відразу стало кожному в такій атмосфері душно, ґрунт був пісний і не міг нічого зродити. Люди страшно скучали. І з тої невимовної скуки переходили одні на чуже поле, бо довше не могли витримати серед мертвої тиші, або починали розвеселяти себе на своєму ґрунті, як і чим могли. Це хвиля народин нашої малоросійської драми, гопака і горілки. Так ми жили десятки років, і нічого не змінялося, тільки патріотичний уряд батька переходив на сина, – а цей мусів дбати, щоб не сплямити його ніякою новизною, нічим нещиро народним. Обов'язком щирого українця було носити народний стрій, шаровари і шапку козацьку, плакати разом з Шевченком над недолею вдови-сиротини, написати самому декілька таких самих «стишків», – а в іншому всі дослужувались великих становищ і діставали медалі та хрести заслуги. Я кажу тут очевидно про *українофільство*. Воно цілі десятиліття сіяло нам згубу, воно казало нам ховатися по кутках. І в нашому житті минулого століття *тільки воно* всевладно панувало. Тому я й кажу, що властиво зміни поколінь не було. Кодекс переходив тільки в інші руки, а впрочім, було все так само. Одно покоління за другим старалося достроїти як тільки можна ліпше свої погляди та ідеали до поглядів покоління батьків, бути на словах бодай раз на рік, серед урочистого свята таким самим щиронародним і демократичним та заслужити на похвалу сивоусих дідів. І після того – як могла не вродитися просто стихійна фальш цілого українського руху, як могло не прийти до того ідейного здичіння, до якого дійшло, як могла не з'явитися кінець кінцем така квітка, як щиронародна і демократична українська чорна сотня та хулігани?!

Тут можна навести ту лекцію, яку колись у своїй «Крашанці» дав нам Куліш, а за яку ми йому так збавили життя. А між іншим – це одна з тих виїмкових у нас «праведно розумних душ», яких життя стало дійсною трагедією через варварство земляків. І що тут дивного, що він виступив проти доморослої орди, потягнув нас до одвічальності перед судом культури? Для його «у всьому світі преобразилась уже історія під надихом правдивої релігії чи то поезії науки», а у себе, дома, він бачив тільки розумову дикість. І він з цілою силою ударив на наше публічне виховання чи радше на брак всякого виховання. Він ударив на *сучасне* йому життя, коли писав: «Серед ярмаркового галасу і гвалту умственна темрява, безкритичність і легковірність під назвою побожності і благочестія панують над багатими і бідними, якої б не були вони віри, і в цій погибельній темряві, серед поголовної непривички до якого-небудь аналізу, до якої-небудь перевірки слова ділами й речами, у напущеному богословами тумані видумок про небо й землю, дві зовсім іншого покрою сили роблять щиросердих, так само як і інших фабрикантів суєвірства, своїми знаряддями до панування над людьми перевагою сили і спокуси...» І тоді треба було Кулішеві для повної картини схарактеризувати ще тільки тип такого українця: «Не бачивши зроду іншого світу, як той, котрий не годиться інакше звати, як темрявою; не читавши нічого, окрім хіба тих книг, що скитаються поміж людьми, мов заблудивши в дрімучому бору; з серцем, повним жалю на людські кривди і недовірства до людської правди, виступає полузамучений у школах горопаха русин на арену публіцистики, – і як же ви думаєте, він почувається посеред широкої, вольної *арени слова*? Почувається так само, як утікач XVII ст., шкільний *ribaldo flagitiosus*⁴⁴ посеред Чорного моря».

Отже, боротьби генерацій – ще раз кажу – у нас не було. Як боротьба була, то боролася одиниця з оточуючим хаосом і темрявою, поки та темрява не здолала її поглотити, похрупати з кістками. А раз так справа стоїть, то й

---

⁴⁴ Ribaldo flagitiosus (*итал.*) – грабіжник безчесних.

немає в тій боротьбі моменту, який я визначив би в боротьбі поколінь: одвертості, щирості у ворогуванні. Тим самим ідейний рівень, на якому велася коли-небудь у нас яка боротьба, був все низький, негідний; його моральна вартість була мінімальна. З огляду, власне, на всю гидоту темряви та майже стихійної умової дикости. Бо і як же могло бути інакше?! Тут не виступали до боротьби дві рівнорядні по своєму становищу групи, два покоління, які мали право для себе найбільше бажати і домагатися, бо напружували в тих змаганнях свої найбільші сили, тут виступало *міщанство* з одного, а кривджена *одиниця* – з другого боку. Боротьба тут тиха, підла, підступна. Ми не бачимо її, як і не бачимо гріху ночі, але бачимо, як здорова, повна життя індивідуальність опинюється нараз перед нами бліда, з перетягим горлом, з гарячою ще кров'ю. Тут видні тільки наслідки, сумні і страшні, навіть дуже трагічні, бо можуть відразу знищити в людині всю віру і навіки вселити їй в груди холодну безнадійність.

Доперва на склоні минулого століття і з початком теперішнього почалася більше свідомо диференціація української думки, почали виділюватися певні групи. Почалася більше одверта, більше свідомо боротьба. Але властиво це знов не боротьба поколінь. Це знов тільки загукування молодих паростків, це знов безсильність нової думки. Тому форми та ідейні основи боротьби знов низькі, на всякий случай такі, що не можуть принести нікому чести. Поступ тільки в тім, що темрява та безкритичність перестали бути стихійними, що тим самим роль захисників їх перейшла на поодиноких провідників. Провідники ті успіли розглянутися вже в історії, завели певний лад і порядок в боротьбі, сфабрикували декілька аргументів, шукаючи точки опори для себе і своїх. Усе дозволяє нам доглянути бодай певні моменти боротьби, що починається, освітити її характер.

Температура моральна старого українофільства мало змінилася. Змінилося тільки те, що воно побачило на своїй дорозі перешкоди, певні нові

струї, які перед тим йому на дорозі не ставали. Перший раз воно знайшло ворога одвертого: мусіло з ним ставати до боротьби. Але власне боротьби в полі не хотіло, воно хотіло ворога просто усунути з дороги. І тут починається перший інтересний момент. Українофільство – витвір цілих десятиліть нашої історії, можна сказати, – сума всього українського життя за минуле століття, воно виховане в традиції, мало готовий церемоніал публічного життя. Воно могло похвалитися тим, що має своїх признаних вже і усвячених ідолів, свої «ідеали». І кинуло перше всього воєнний клич молодим: безбатченки! безштаньки! прибуді! Молоді не мали за собою ніякої традиції і тому старі з невимовною погордою дивилися на них, оскільки не жалували їх як заблуканих овечок. Пише *Сергій Єфремов*: «Старше покоління, – ми маємо на думці те, що відкрито стало зватися українцями, – при *деякій обмеженості*, скажім, свого світогляду, мало все-таки *щось означене*; воно виробило, або по крайній мірі *твердо усвоїло*, скажім, ошибочні ідеали, – але ідеали ті були, вони освічували його життєву дорогу, направляли тою дорогою їх діяльність і об'єдиняли їх діла в *правильну і відповідну до плану систему*. З жалем приходиться замітити, що того немає у молодого покоління наших письменників, а коли й є, то не ідеали, а ідоли, перед котрими жадається абсолютного поклонювання, падення ниць, виключаючого всяку пробу критичного відношення і перевірки». Тут неначе тріумфує людина з того, що наділа на себе форму, дає науку, що краще ходити битою стежкою, як бродити бог знає куди, тут неначе вчить перший-ліпший з безчисленних доцентів, що краще усвоїти собі певну, хоч би й невірну, систему, яка би все ж таки могла дати бодай лад, як пускатися самому видирати в божества таємницю життя і смерті. І ту зазначені головні лінії дальшого «світогляду» українофілів. Порядок, лад, вичищений на параді мундир, заведення в думання певного машинового ладу, який би давав можливість мати чисте сумління та не брати в нічому на себе відповідальності, – словом, придержуватися у всьому простої лінії, – ось що

цінує той «світогляд». Професор *Микола Сумцов*, даючи науку декадентам, схарактеризував чудово своє покоління і його світогляд: «Культура, – говорить нещасливий професор, – особливо наука, стараються проложити прості і прямі дороги, *без тріумфів і без страждань*». Так, так, ціле їх життя було таке. Вони ціле життя служили «культурі», сповняючи свої обов'язки родинні, горожанські, патріотичні, наукові і всякі інші, – а все день за днем, акуратно, рівно, без турбот, «без тріумфів і страждань». Вони ціле життя були автоматами, граматичними регулами, машинами, завели в цілому житті безнадійну сірість та скуку, а коли пронісся тільки перший галас, перший відважний крик серед темряви, коли перший раз людина хотіла відступитися від регули – ударено на тривогу: починається час «всеобщей растерянности, разбора и разъединения!» І починається *момент другий* в кампанії старого покоління на молодих, – проноситься погірдливий епітет усім ворогам українофільства: *декаденти!* І тут почалася оргія знущань та наруг над бідними письменниками нового напрямку.

Інтересно, що всі лихі прикмети новочасного письменства українофіли скупчили в словах: символізм, декадентизм; вимовляючи їх, вони відбивають на своїм лиці трохи чи не страх апокаліптичною бестією. Сергій Єфремов скодифікував в кількох формулах ті погляди, які з точки погляду українофільської можна признавати в літературі, а на все інше оголосив анафему. «Єдино можлива – по його думці – для художника і єдино цінна для літератури і читача *дорога зображення дійсності*». Поза тим все інше називається символізмом і тому упадком. «В лиці його, – говорить він, – ми маємо діло з появою рішучо *протигоромадською*, розкладовою, яка свідчить про упадок серед даної суспільності того живого, бодрого настрою, який являється необхідним услів'єм руху вперед». Ці думки повторюються чи не в кожній рецензії і за кожним разом маємо ті самі науки. Що вони означають – ті фрази? В тому джерело того острого осудження символізму як декаденщини?! Ох, причин єсть досить. Перше всього – українофіл не

розрізняє символізму як певного прийому творчого, яким може користуватися і часто користується і реаліст. Але причина ненависти не тут. Він не любить, коли хто не пише в кожному творі про бідний український народ – і тому він всяку найбільшу творчість назве глупістю, коли вона не буде проповіддю певних громадських або партійних інтересів. Чого українофіли хочуть від літератури – про це ясно балакає старенький Сумцов, коли плаче на українських декадентів, що народіві на його рідній мові підносять камінь, а навіть гашиш, тому народіві, що такий бідний та нещасний, який не має «необхідного літературного та научного хліба», для котрого до цієї пори не уложено енциклопедичного словаря, щоб він міг найти необхідні відомости про свій рідний край, про свою старину, про спосіб позбутися своїх господарських та всяких інших недостатків. Українофіли, отже, вимагають від літератури того, чого вимагається від популярних брошур. Це ясно. По їх думці тільки така література має вартість та цінність, стає корисною для розвою культури. Все інше, в чому немає ніякої хоч би партійної агітації, не тільки зайве, але навіть і шкідливе, елемент розкладовий, декадентизм. Воно не будить в бідному, мученому народіві бодрости та самопізнання! І доходять до того, що література має тільки те одно завдання, що удержувати погідний настрій серед громади, будити скрізь серед широких мас бодрости. Тут можна вже вуха затикати, щоб не слухати, або слухати хіба на те, щоб сміятися. Бо з такої безглуздої думки хіба що можна тільки сміятися. Як же! Десятки і сотки ситих патріотів буде укладатися по сповненню своїх обов'язків до пообідного сну, а ти, поете, маєш удержувати в них своєю піснею переконання, що народ наш таки визволиться з тяжких кайданів, що брат таки обійме найменшого брата, що Україну жде гарна будучина, бо вірні сини не дадуть її ворогам на поталу, ситий патріот буде собі смачно хропіти, а ти, поете, співай йому про те, що він, пробудившись, побачить рай на землі, бо скорше чи пізніше поборе тьму світло і запанує над неправдою правда.

Чи тут не укриється ціле, невичерпне джерело найогиднішого цинізму та найбільше грубої ординарности? Самі панували цілі десятки літ на своїх патріотичних печах, ховаючись від кожного свіжого подуву, як миша перед котом, самі довели настрій життя до найбільшого песимізму, а навіть безнадійности, самі остудили температуру громадського життя до можливих останніх границь, – а ви, молоді літератори, зайди та безбатченки, хоч би вам серце кривавилось від тих обставин, не смійте видати ані одного скорбного звука, не смійте сумувати, а маєте в крайнім разі бодай удавати, що ви бодрі, бо кожному українцеві треба обов'язково бути бодрим!

Але це тільки один бік справи. Річ в тім, що нові течії літературні, які б вони не були на початку скупі та маленькі, криють дійсно небезпеку та приносять розкладовий елемент в українське життя. В українське життя, репрезентоване очевидно поки що всевладними українофілами. Для них це дійсно отрута, дійсно гашиш, який не дасть їм вже довго удержатися на своїх становищах. Вони інстинктом відчувають це, що дійсно правдиве мистецтво єсть, – як каже Уайльд, – «найсильнішим виразом індивідуалізму, до цієї пори відомим у світі», що воно скорше чи пізніше може спровадити загальний крах українського міщанства. Бо *українофіли – безнадійні міщани!* Значить – вороги непримиримі тої усієї культури, яка йде з посвяти одиниць, з їх героїчних подвигів, з їх прометейських поривів. Вони не хочуть такої культури, яка була б завершенням і тріумфом цілого життя, не хочуть таких змагань, в котрі вкладається цілу душу і в котрих ризикується цілим своїм життям: вони, – як ми бачили, – бажають культури без тріумфу і страждань, яка б діставалася їм в руки, як дістається щомісячна пенсія, акуратно, рівно. Вони жити хотіли б без ніяких тривог, навіть без ніяких зайвих зворушень. Звідси випливає те, що вони звать «світоглядом», а що властиво не єсть нічим іншим, як збіркою практичних порад життєвих. Культ так званого практичного розуму доходить тут до самого вершка.

Во ім'я здорового, хлопського розуму провадиться систематична кампанія проти всяких химер фантазії, проти всього, що не дасться зміряти мірою або зважити вагою. Во ім'я практики кастровано життя з усього, що може воно людині дати поза роботою примусовою, поза «годинами урядовими». Винищено і витоптувано весь чар, який воно могло дати, а естетика уважалася за найбільшу провину. Сьогодні кождий вже уміє пустити цілу низку епітетів на адресу «фантастів» та «мрій», кождий уміє оцінити відразу вищість спілкової крамниці над ціле світове мистецтво. Що кажу: бувають навіть трагічні помилки: великі піонери в світ фантазії та краси, як Франко, – говорили так само. І практичний змісл, тверезий розум в найбільше ординарних формах витісняють і досі систематично з життя принцип естетичний, винищуючи від нього, як від зарази, усю громадську атмосферу. Від деякого часу поле щораз більше укривається трупами тих, що переживали моменти тихої розпуки задля грубости зверхніх форм життя, – потопають раз на все. А в літературній критиці доходить на тому тлі до дійсних розбоїв. Ніхто інший, як знов Сергій Єфремов, може служити за такий тип. Він обурювався все, коли чого не розумів в творі мистецтва своїм «тверезим розумом», коли задля його безперечної ограничености в світогляді щось було не ясне. Він брав кожного на долоню, розглядав його з усіх боків, а коли який автор – напр. Куліш – таки не став йому зрозумілим, називав його, в найкращому разі, загадочним, сфінксом. Але все ж таки навіть признання натури сфінкса у автора твору не спинювало його від лайки на те, до чого сам признавався, що не розуміє. І як не можуть інакше робити міщане? На те вони поставили скрізь грубо утилітарний ідеал, на те вони хитро розставили скрізь тисячі сітей та перепон, щоб недопустити до «найвищої практики», – як каже Штірнер, – до реалізації вільної людини, вільної індивідуальности.

Оце ті вихідні точки, яких придержуються українофіли в усунуванні з дороги елементів нових, ворожих для себе. І, власне, розгляд їх тактики

показує правдиві причини занепаду, а радше омертвіння духу творчості в нашому громадянстві. Винен, власне, не той хаос та розбіжність понять, які вводили почало нове покоління – бо з нічого іншого, тільки з хаосу виринають світи, – а винна українофільська заскоружість думки та мертвеччина, винна та примусова формалістика, яка знищувала доти кожний проблиск самостійної мислі, доки ми зовсім не опинилися в глухих куті, де треба або вертати назад, або рішитися вийти на новий шлях. З поезії ми хотіли зробити свою послугачку, торгали за волосся, як вуличну дівку, і диктували їй параграфи. І через те, власне, що ми хотіли вимусити на ній спів такий, який ми хотіли слухати для своєї забави, – через те вона нам не давалася. На Заході давно стверджено було абсолютну її свободу, і тому вона могла стати тривкою підвалиною під будову світогляду вільної людини та пособляла її розвоєві. Романтик Шлегель давно підглянув природу поезії, коли писав про неї: «Правдива поезія буде сама собою разом філософічна, моральна та релігійна, заразом наглядна філософія, свобідна моральність та світська містика». Упадок всякої творчості починається з того самого моменту, коли ми з елементів вільного мистецтва укладаємо його табулятуру, робимо з них догми або стараємося всяким способом витягнути з його якнайбільшу користь в вузько-практичній сфері. Достоїнства її стають тоді її хибами, вартість її та цінність ідеологічна спадає до *minimum*'а. Релігійна її величність стає звичайним фактом, ілюзією, з якої насміхатися чує себе вправі кожда крамарська душа, філософічні основи її зводяться до кількох вузькоутилітарних формул, її морально-естетичне післанництво використовується для хитрощів та цинізму життя. Центральним пунктом всього являється тепер тверезий розум, який, як ми бачили, завдання мистецтва бачить в копіюванні дійсности. В чому грубі надужиття українофільства в сфері творчості, де їх корінь – із сказаного видно ясно. Воно удержує умствєну темряву, кладучи до мистецтва і літератури такі постулати, яких нікому класти не можна. Кожда творчість правдива і сильна,

яка може претендувати на творця роду людського – *Bildnerin des Menschengeschlechts*⁴⁵, як хотіли романтики, – мусить мати підставу ширшу, певний *ідеологічний субстрат*, певні загальніші, чисто інтелектуальні риси. Після їх, власне, ми й міримо цінність її для людей, її *громадську роль*, якої всякій великій творчості заперечити не можна, хоч би вона й виявляла назверх антисоціальну тенденцію. Але таке бажання, такий постулат, поставлений до мистецтва, зовсім не накривається, а навпаки – навіть виключає постулати наших українофілів. Вони, власне, *світогляду не признають* у творця, не признають якраз того, що кожному вільно мати. І навпаки: вимагають від письменника і твору певної ясно виложеної *програми* національної та громадської. Професор Сумцов говорить, власне, про відсутність «національно реальних інтересів» у молодих українських письменників – як про причину їх туманности і браку скристалізовання думки – *ergo* світогляду. От що значить для їх світогляд, чим вичерпується його зміст. Не диво, що відси починається джерело їх *нетерпимости* супроти нових струй. Хто не визнає їх громадсько-організаційних тез, – той перше всього ворог України – *ergo* декадент. Сила українофільства – як бачимо – держиться доти, доки не упали його догми піддержувані з покоління в політне. Їх воно уперто боронить, розтягаючи їх на весь простір українського громадського життя. Українофіли занадто добре чують, що коли подув свіжого вітру здмухне їм їх кумирів, – не стане й їх самих. І тому з бiшенством боронять свої позиції.

Тим не менше ту позицію треба знищити дотла. Це завдання нового українського покоління, і про це треба говорити одверто. Від нової генерації мусить вийти *реформа всіх сторін життя*. Під подихом мистецтва життя громадське мусить преобразитися до ґрунту, піти іншою струєю. Ми не можемо бути далі машинами, сповнюючи всякі функції родинні, патріотичні, бюрократичні та громадські, – а людьми, які уміли би розпоряджатися своїми

---

⁴⁵ Наставниця людства (*нім.*).

силами по своїй волі та обертати їх на збагачення самих себе. Мистецтво не може довше сповнювати роль служанки, а стати мусить самостійною силою. Воно не може бути довше самою тільки проповіддю, ані наукою для нас, або краще драбиною, якою кожда одиниця йде до самовдосконалення. В тім його суспільне значення і цінність. І Уайлд правду говорить: «Те добре, яке ми маємо від мистецтва, не єсть тим, що ми від його вчимося; воно єсть тим, чим ми завдяки йому стаємо, і його правдиве значення в тому, що воно дає духові той ентузіазм, який є тайною гелленізму; що воно його призвичаює брати від мистецтва все, чим воно може причинитися, щоб факти звичайного життя поставити перед нами в новому угрупованні, – хоч би те, що воно хвилинам нашої найбільшій пристрасті дає духовий вираз, або дає найбільш зміслове виявлення думки, які якнайдалше відбігли від всякого зміслу; що воно призвичаює нашого духа любити твори фантазії ради їх самих та у всьому бажати краси і принади. Бо хто не любить мистецтва у всіх речах, не любить їх зовсім, а хто мистецтва не потребує у всіх речах, той взагалі його не потребує». І для того щоб могла вирости у нас нова культура, щоб могло могутю, свіжою струєю поплисти нове життя, треба конечно поширити горизонти своїх думок, виховати себе на нову людину, яка могла б двигнути вперед себе самого і могла стати свідомим творцем свого життя в повному того слова значінні. *Велика поезія – ґрунт під нову нашу культуру.* Але до її приходу треба приладнатися. Треба викидати всі старі шпаргали, щоб нічого з собою не брати до нової землі. *Нова культура мусить бути національна, мусить вийти з глибин народної душі, але вона не може бути українофільська.* Ми ширше мусимо навчитися віддихати, дальше напружувати свій зір, навчитися іншого думання! А головне – покинути нам треба всю мізерну дрібничковість та вираховання, всю хитрість та тверезість розуму, коли ходить о речі великої волі. Нам треба більше розмаху, більше безумства, більше оп'яняючого шалу: для того, щоб остаточно скинути з себе останки крамарської тверезости наших батьків, а полюбити розмах всього

великого і гарного. В тому чи не єдина цінність і краса всякого ширшого руху, що йде до визволення індивідуальности. Мережковський прекрасно про це каже: «Ніякі позитивні вигоди, ніяке утилітарне вираховання, а лиш творча віра в що-небудь безконечне і безсмертне може запалити людську душу, сотворити героїв, мучеників і пророків. Чей же до цієї пори не одна тільки промисловість, воєнні снаряди, пара, машини та електричність двигают народами, але й безкорисне самопожертвоування ізбранників духа Божого. Ні! Людям потрібна віра, потрібний екстаз, потрібне священне безуміє героїв та мучеників. Лиш безконечне ми можемо любити безконечною любов'ю, то єсть любити до самовідречення, до ненависти власного життя, до смерті. А без того сонця, без тої любові земля переміниться в ледяну глублинь, хоч би лід і застив по всіх геометричних законах утилітарної і позитивної механіки.

Без віри в божественне начало світа немає на землі краси, немає справедливости й поезії, ані свободи».

ПЛАЧ НАД УПАДКОМ ЛІТЕРАТУРИ

Накінець договорилися люди... Якийсь патріот подав з початком нового року в «Ділі» замітку, в котрій плаче, що в галицькій літературі слідно занепад. Галицькі письменники, звісні з своїх вічних плачів на публіку, яка не дає розвинути їх творчим талантам, уважали цей момент за відповідний, щоб ще раз кинути публіці рукавичку: кинути з ефектом, з певного рода злорадним жестом: ось, мовляв, ви самі тепер філістри бачите і признаєтеся, що література в занепаді. Так почалася на сторінках «Діла» т. зв. дискусія, т. зв. ряд фейлетонів, в яких редакція дає поодиноким людям, як влучно кажу, «виговоритися».

От і почали люди говорити. Кождий старається знайти нові причини занепаду літературної думки на галицькому ґрунті, кождий старається

переконати, що лихо прийшло, власне звідти, а не звідки-інде. Вся та балаканина незвичайно скучна і не цікава і стає хіба потвердженням основної прикмети в психіці галичанина: говорити про справу тоді, як вона вже пропала. Ніяка дискусія не причиниться до відродження літератури і не воскресить трупа. Дивно стає лиш те, що аж тепер почалася балачка про упадок, коли той упадок можна було бачити кілька літ назад. Так само можна було бути певним ще давніше, що Галичина взагалі скоро скінчить свою роль культурного осередка України. Говорю про певність тому, що супроти наскрізь колтунської психіки сучасного галичанина стає річчю очевидною, а навіть необхідною, щоб той галичанин зрікся, нарешті, провідництва та повернув назад до ряду смирних людей. Галичина збідніла духом так, як тільки можна було збідніти. Правда, батьки народу потішають нас гарним розвоєм економічних інституцій і впевняють, що культура духовна може вирости тільки на культурі матеріальній, але бачимо, що від часу, як люди стали заробляти великі гроші на торгівлі безрогими та молоком, перестали передплачувати навіть часописи та журнали, і духовна культура стала легендою в Галичині. Мене те зовсім не дивує, ані не обурює: особисто я волів би навіть, щоб в Галичині всі українські патріоти стали згінниками свиней та випасали свої черева, бо це й єсть їх «культурна місія». Мене не болить не дикість моральна та безсоромність свинопаса, але те, що той свинопас мав таки претензії до культурного провідництва, що він поривався весь час і поривається бути наставником і прикащиком в справах духової натури, що він встиг остаточно стати диктатором і впливати на духове життя нації після своєї волі, що він став таки героєм публічного життя. Це найсумніше – і від того пішов занепад літературного життя.

Не хочу бути зле зрозумілим. Я, говорячи про інтелектуальне та духове банкрутство Галичини, не хочу прилучуватися до хору «творців», що від ряду літ нарікають на тяжку неволю «економічної ери» в Галичині і плачуть, що не мають признання ані можности розвинути круг серед такого болота.

Творців в Галичині не було, були в літературі самі філістри, коли не числити Франка та Яцкова. Тільки тому я й кажу, що налитий салом патріот диктував літератам. Літератів, властиво, не було: писав кождий, кому дозволяли тяжкі «обов'язки службові», і тому в літературі він був *Sonntagsreiter*'ом⁴⁶ і нічим більш. Поет тільки тоді признавався, коли належав до кліки патріотичної, коли був разом галасливим батьком народу, впрочім, міг гинути з голоду, лишаючи мишам на снідання свої вічні твори.

Так прийшло остаточно не тільки до комплектного занедбання, але до дикунства в справах творчости та літератури. Значну частину літературних випадків можна б трактувати з становища гумористичного, якої сміх тут не був гріхом. Отак і з тою дискусією про занепад літератури. Хіба не сміх читати ті статті з заголовком: занепад літератури, а з змістом про те, як один «письменник» позичив у другого 10 крон і що з того вийшло? Чистий сміх: а все-таки стискає за горло, коли подумаєш, що поміж тими людьми духа, що рвуться «до боротьби за кращу будучність народу», за ідеали і т.д., що поміж ними немає людини достойної, яка уміла б цінити свою людську гідність! Бо чи не поличник для власного достоїнства це буде, як «творець», що в своїй вищості та самотності гордує не тільки мамоною, але й опінією публічною, в той сам час пише купецьку рекламу і лиже по руках публіку? Ні, творча думка придавлена в зароді філістрами, але ті філістри – самі «творці». Треба самому не бути крамарем, мати відвагу протесту, уміти стати за свою справу, а не так, як жебрак, ходити по милостиню, щоб відтак за те справляти оргії.

Перед нами важний літературний документ, ілюструючий якнайкраще вищенаведені думки – фейлетон Петра Карманського. Не зрозуміємо його, коли не увійдемо в психологію галицького філістра і філістра-«творця» спеціально. І кривду ми зробили б авторові, коли б дослівно взяли

---

⁴⁶ Поганенький їздець (нім.).

його слова і після того судили про сучасний етап творчої думки в Галичині. Виясняючи причини занепаду творчості, Карманський пише⁴⁷:

«У нас письменник – це синонім нероби і жебрака. Потрібний він лиш два або три рази до року, цебто коли якогось року, крім великодніх і різдвяних покликів потреба ще звеличити пам'ять якогось «національного пророка». В такі хвили уміють в нас автора пошанувати. Поза тим, він суспільний клоун, з якого кождий дурак має право насміятися, викидати йому на тайгет суспільного життя. Не дивниця, що коли комусь в нас припала незавидна роль, чи радше кара, стати в ряди письменників, то мусить приготувитись на такі приємності, як слухати з уст кожного патріота назву «поет» з такою усмішкою, в якій міститься тричі підчеркнене слово «ідіот»; що мусить відректись гардероби і поживи, а то на кождім кроці здиблеться зі злобною заміткою: ади, поет має штани! Ади, поет їсть вечеру! і т.п., що не раз доведеться йому почути в товаристві цинічну замітку мецената штуки: міщу в своїм органі твою мізерію, аби ти міг заробити пару шісток і не вмер з голоду, що кождий анальфабет має право викрикувати за ним фразу пасквілів, сотворених на нього злобою старих, що в кінці всякий сердечний патріот вважає себе вправі жаліти над змарнованим талантом і закликати його до опам'ятання, а то, бач, станеться виродним сином неньки України.

Це не пересада, їй-Богу! Це факти, пережиті не одним кающимся грішником, який почувається до вини перед суспільністю, що, йдучи за поривом і вимогами серця, шукав краси, грішив віршами, і о яких десять років приостав за своїми шкільними товаришами, що мають здорові нерви, тішаться пошаною загалу і займають вигідні становиська. Признаюсь і я до цього – коли вже раз приступив до сповідальниці – що тільки довга нагінкавилічила мене з моїх прогрішень, бо дійшов вже я був до того степеня слабості, що на вулиці здавалось мені, буцім за мною гоняться товпи людей,

---

⁴⁷ «Діло». – 1912. – Ч. 9.

вказують на мене пальцями і глумляться: ади, поет, поет, поет...» І далі, даючи пораду потягнути за язик котрогось з емеритованих письменників, над якими знущалися критики, автор пише: «Ану-те, стрібуйте, панове, а дізнайтесь про таку моральну мартірологію, про яку не відають ніякі «життя». З найбільшими проступниками поводяться деінде культурніше, бо бодай не топчуть їх душі, не огиджують їх домашніх, родинних святощів; а коли карають, то почувають респект перед їх муками. І відки цей нещасний, проклятий ананкою поет має набратися сил, аби не впасти серед шляху? Хіба що враз зі своїми убійниками станеться циніком над самим собою, цебто збожеволіє...»

Тут можна урвати міркування автора про причини упадку творчості. Тепер дещо про «логіку» тої сповіді, яка являється типічним виявом галицького творця.

Можна признати слухність увагам Карманського, які відносяться до трактування суспільністю поета. Роль його справді незavidна і повна всяки несподіванок. Але з того не виходить, що той поет зараз мав рацію у всіх інших пунктах, які відносяться до спору поміж ним а публікою. Нехай, що публіка уважає всіх поетів за клоунів, насміхається над ними; сипле скрізь свої цинічні уваги. Це явище, щоб так сказати, вповні «нормальне», на те й публіка, всякі грубошкірі філістри. Але де ваша самоповага, панове творці, де ваша гідність співців?! Чи ви дійсно так дошкульно відчуваєте свій тернистий шлях, власне, тоді, коли за вами біжить гурма вуличної сволочі і показує: ади, поет! Лиш те вас болить? Чи дійсно ви не маєте в собі наскільки видержки, щоб не плакати, коли вам скаже п'яний патріот: ади, поет має штани!? То в тому концентрується ваш творчий біль, від того ви страдаєте, не спите ночі?! Коли так, то не гідні ви називатися вищими духами, творцями чи поетами – вам місце серед тої самої вулиці, що вам показує язик, – вам дійсно ліпше було б здобувати собі гарні посади, як плодити вірші.

«Поет, – каже Карманський, – потрібний у нас тільки кілька раз до року. Коли треба звеличати пам'ять якого «національного пророка», тоді його запрошують, але відтак плюють». Я знов запитаю: де ваша гідність, творці?! Чому ви по пиці не даєте патріотам, коли приходять до вас в надзвичайних случаях, але стаєте їх наймитами? Чому ви, добродію Карманський, не сказали того всього, що написали в своїй статті, редакції «Діла», яке з вас так цинічно насміхалося, а прийшло до вас-таки, щоб ви дали вірш в честь «національного пророка» – Шашкевича? Не стало вам сили моральної? Було сказати: я не на ваші услуги, патріоти! Шукайте собі інших наймитів, якими можете повірити, – я творець! Творець навіть тоді, коли всі редактори будуть мене бойкотувати, тоді навіть, коли всі патріоти і вся вулиця буде насміхатися з мене і з моїх штанів! Мені здається – справа тут зовсім проста: або я щось *можу*, або ні. Коли дійсно можу, знаю сам собі ціну і умію себе шанувати, то не піду на ніякий компроміс, наплюю на публіку і не буду в неї шукати ласки, сам собі буду вистачати в найтрудніші хвилини. А от «творець» говорить громаді, усій суспільности: з цілого серця горджу тобою! І відтак той сам творець сідає писати анонс для тої самої суспільности, щоб купувала його збірку, бо вона добра, що він їй дасть навіть знижку в ціні, а ще відтак той сам творець стає до сповіді і плаче, що не має признання, що діти на вулиці сміються з нього, що поетичне звання зруйнувало його, він мусить бути через поезію позбавлений гардероби, а його товариші непоети поробили тим часом кар'єру! Де логіка тут, творці? За чим же вам тут жаль: чи за поезією, чи за доброю славою, за доброю гардеробою чи за кар'єрою?

Ні, тут щось не теє... Не можна з тої цілої сповіді набрати віри в тих «творців», не можна тому, бо немає в тій сповіді пошани самого себе, ані почуття гідности. І коли не хочемо признати тих ереміад просто за брехню, мусимо взяти це тільки за вияв некультурности творців, викривлення творчого організму, ефектної пози та фальшивого патосу. Тут ясно, як на долоні: це не творці, а Дон-Кіхоти, ливоскоки і клоуни, і продуценти

«віршів». От вам і причина занепаду літератури, от вам і причина, що на галицькім ґрунті таке дикунство і всевладність філістра. І творець філістром, і творець маскою без життя, моральною почварою – кров від крові і кість від кости галицького колтунства! В одному тільки ріжниця поміж ними: «творець» має інстинктивну здібність бути комедіантом, мавпою самого себе, і це називається його «творчістю». В крові його єсть здібність пози та естрадового клоунства, яке він називає творчими переживаннями та муками. Він до смерти буде студіювати і вчитися позувати, сам буде утішатися своїми ефектами і це називає мистецтвом. Від «знаменитости» й літературного «півсвіта» виучиться погорджувати товпою і навчиться писати всякі «трогательні» сповіді про те, як товпа знущається над ним, а свої ліричні полюції буде брати за творче «откровеніє».

Так, так... Знаємо вже легенду про творчі муки і страдальне життя поетичних душ! Були творці, які терпіли, був Данте, Мільтон, Леопарді, По, Лілієнкрон, Шевченко, – але вони трошки скромніші і більше уміли шанувати своє творче признання. Але ви, добродії «творці» з Галичини, які нарікаєте, що література занепала від того, що сміється з вас вулиця, а критика знущається, вам добре з вашими муками. Сатисфакцію маєте, коли можете виступити на естраду і сказати: я не маю що їсти, я не маю штанів, бо я творець, і моя доля – терпіння. Як ви любите говорити про своє терпіння, про свою моральну мартірологію, про прокляття ананкою, про переслідування. Ви, здається, стратили надію на всяку кар'єру і успіх і тільки того одного бажаєте: щоб вулиця «мала респект перед муками» вашими, як говорить Карманський. То була б одинока ваша кар'єра, з якої ви були б вдоволені. Всі показували б пальцями на вулиці: диви, пішов «велет муки».

Але не бійтеся! Доля ще може бути для вас, галицькі творці, ласкава. У вашу мартірологію, очевидно, ніхто не повірить, хіба що зійде з глузду, діти вуличні будуть ще, може, показувать на вас: ади, поет, але ще радниками можете бути і догнати своїх товаришів в кар'єрі. Йй-Богу, туди вам дорога! Бо

галицької літератури не урятуєте напевне. Ваші проби, то, як самі признаєтеся, лиш молодечі «гріхи»! Ну, й годі, ви помилилися. Так само, яклюбимий герой Карманського, також «велет муки» Раскольніков помилився. Він не хотів бути «вошею», як всі інші люди, хотів показати, що він не вош, а помилився і прийшов до переконання, що таки вош. Чого і вам бажаю, галицькі творці!

ПРОБЛЕМИ ТВОРЧОСТИ

«Як рятуватися серед сучасного життя? Перед його злобою, перед тим, що воно висмоктує з наших грудей все гарне, все дитяче, всю віру і свіжість душі, а кидає нас на поталу зневірі? Куди йти, коли кожда дорога стережена? Стережена людьми, що не дають нам вийти поза звичайний круг, не дають нам скупатися в соняшних красках іншого світу, де ми иогли б назад відродитися? Світить мені ясний ідеал королівства душі. Посеред черні та поганства буду йти гордо; слина тих, що з п'яним сміхом та злобою накидуватимуться на мене, не торкне мене; не поваляє мене болото їх річей гідких. Вічно молодий обтрушуватиму з себе те, чим схочуть повалити мене їх нечестиві думки. Їх отруйливий віддих. І серед нечестивих йтиму до свого царства. Новий огонь загориться в мені і як жертва горітиме ясным, тихим полум'ям на хвалу цьому божеству гарно величному. Про змучення забуду, про слабість забуду, скупаний у прекрасному світлі; не буде нарікання ані плачу душі. Прийде святість і оглядання вічної краси – буде с тому чистому огляданні повна щасливість і не зворушиться ніяка негідна думка. Ах, душе моя! Коли станеш сильна і ясна собою, щоб серед серед гамору черні ти не чула крику, а бачила лиш своє радісне королівство та сяєво краси?»

Такі і подібні монологи можна почути в тайних закутинах душі людини, якій приходить ся страждати під обухом сучасности. І що значить той дитячо-наївний голос, який ми чули в наведеному уривку, що значить та зневіра у

сучасне життя і якась неозначена, слабосильна туга за новим ідеалом? Чому криється людина з вищими духовними потребами; з потребами естетичними перед загалом, чому сама, для себе тільки хоче того утопійного царства? Взагалі – про що свідчить той голос?

Передовсім – я думаю – про упадок творчості, про приниження артизму у творців самих і загалу до рівня тільки забавки; про втрату зміслу для дійсної культури і про те, що хвилі філістерства грожуть залити всі пристані сучасної творчості. Про те, що творець перестав бути тим, що читає в минувшині і теперішності та показує шлях в будучину, – а став співати ради приємності ситих і багатих; про те зрештою, що творчість в погорді у загалу. Вже Ніцше замітив, що в наш вік праці мистецтво має значення лиш остільки, оскільки стає *забавкою з кінечности*, що тепер естетичну потребу в вищому стилу відчувають тільки виїмкові одиниці. Забракло спеціальної атмосфери, навіяної подувами творчості, а тільки в такій атмосфері можуть зродитися великі люди і великі думки. Одним словом – творець мусів серед таких обставин сучасної філістерської культури скапітулювати, мусів признати себе безсильним, немічним. Дійсність давить його занадто, він довше її терпіти не може. І тому ідеали, які він кладе собі, виходять поза обруб життя. Вони мають заспокоїти містичну потребу його душі, яка зневірилась в житті і шукає єдиної утіхи в чомусь надприродному, необнятому, таємному. «Як банкрут товариства, – пише Стріндберг в «Inferno»⁴⁸, – я відроджуюся в іншому світі, куди за мною ніхто не може піти. Колись незначні випадки притягають до себе мою увагу, мої нічні сни прибирають форму перечуття, я вважаю себе відокремленим, *і моє життя проходить в іншій сфері*». І та містична потреба модерної творчості, в якій бачить Мережковський потребу сучасної людини взагалі, це, може, найкращий об'яв декадентизму, розбиття та браку сил в новій творчості. Той брак організуючої сили у письменників веде одначе дальші наслідки за

---

⁴⁸ «Inferno» – «Пекло», автобіографічний твір письменника.

собою: ослаблення і зник самостіної творчости і стилю, а відтак еkleктизм. Творець не уміє і не може вже держатися власними силами, являється наче прогульковцем по найріжнородніших епохах і народах, шукаючи все чогось свіжого, нового, екзотичного, що б убило пустку його душі та нудьгу. І так прийло до занепаду творчої думки на всіх полях, – лишилися тільки одиниці, які змагаються з тим духовним омертвінням. Таким чином і виявляється *неминуча потреба іншої естетичної культури* для творчости, культури, яка вивела б нас знов на свіже повітря, дала нам знов *здоров'я душі*.

Отже, відносно тої нової естетики всяка інша шкільна, солодкаво-філістерська тратить всяку вартість, бо вона вже втратила всякий вплив на життя і не вміє скріпити його підвалин. Нова мусить зайняти її місце. Станути мусить передовсім лікарем покаліченої душі людської, лікарем життя, а відтак будівничим нових життєвих вартостей, які могли б вияснити та поглибити весь зміст життя. Носителі тієї естетичної культури, творці – в повному того слова значінні – відзначаються передовсім свідомістю своєї праці; вони розуміють, що являються творцями *культури*, що в праці коло розвою людства вони перші робітники. Почуття тої свідомости є неминуче, обов'язкове, від якого не ухиляється ніякий дійсний творець. «Артист, – каже німецький естетик Фолькельт, – як я його собі уявляю в зв'язку з культурним життям, кермується гарячою потребою працювати за посередництвом свого мистецтва над самовихованням людства. Він не може зробити інакше, як хіба дасть свої твори на службу величному змагання людськості до всього доброго і чистого, великого і вільного. Почуття гарячої боротьби і змагань моральних так тісно ввійшло в його природу, що він навіть у своїй артистичній творчости сам собою йтиме тільки в напрямі ідеальних життєвих вартостей». І коли творці всіх віків переймаються тими ідеалами, то праця їх всіх йтиме в одному напрямі, і всяка правдива творчість простуватиме до того самого найвищого свого ідеалу: до зображення, – як каже Рескін, – високої людини – я додам: до витворення працею віків такої атмосфери, в

якій та *висока людина* дійсно могла б жити. Ідеал великої та гармонійної індивідуальності все стояв перед очима тих творців, для яких мистецтво було не тільки метою для здобуття популярності – так само, як думка про ідеальний устрій держави займала всіх правдивих законодавців. За такою гармонійною людиною тужив у XVIII ст. Руссо, коли перейнявся протестом проти існуючого суспільного ладу, за ним тужив олімпієць Гете, творячи своїх Фауста та Вільгельма Майстера, за ним тужив філософ Шопенгауер і Ніцше. І сучасний російський мислитель А. Луначарський правдиво малює дійсний ідеал всякої естетики, коли каже: «Ідеал індивідуальності, прекрасної в своїх бажаннях, творчої і жадучої все нового життя для людскости, ідеал громади таких людей, в котрій боротьба поміж людьми приймає характер суперництва, в осягненню різними дорогами однієї мети – *оце естетичний ідеал в широкому розумінні*, через те, що нас насамперед обхоплює почування його краси, та мрія, краща над усе». В тому Ніцше і бачить вагу поета, як покажчика будучности, що він творить – як колись артисти творили образи богів – образ гарної людини і вишукує ті місця в модерному світі, де в житті була б можлива така велика душа. Отаку естетичну культуру, проповідовану її творцями, я маю на думці, – її потреба являється великою для всіх, хто не загубив ще своєї душі в службі так званої життєвої практики, хто не став ще людиною, яка кермується тільки досвідом та поклоняється грубому матеріалізму.

Бо користь, яку ми можемо мати від служіння такій культурі, не матеріальна, не дається обчислити на гроші. Але з неї маємо те, чого за гроші не дістанеш. У такій творчості єсть пожива для душі, єсть поміч в боротьбі з усяким лихом, в боротьбі за ідеали, до яких стремиться людство. Вона прикрашує нам життя, вирівнює людську природу, очищує її з бруду та зла, якого щодня стільки набирається на себе в житті, – одним словом, – перебудовує цілком наші душі, кладучи на руїнах філістерства, фальшу, конвенціональності та моральної гнилі новий світ, осяяні яким, ми

починаємо бачити в житті змисл, починаємо розуміти істину. Тоді ота людина в нас являється рівновагою поміж життям, думкою та бажанням – дає нам не тільки ідеальність, але й силу та здоров'я душі, погоду духа.

Тільки творчість, основана на такій *естетичній культурі*, зможе впливати на життя у відповідному напрямку, отже, мати вартість; бо життя видвигає в даному часі певну думку, ідею, змагання. Воно дає тій ідеї рацію, без якої вона являється анахронізмом, абстракцією, яка не має тривких основ та фундаменту, предметом дисертацій кабінетних учених. Що більше, оцінку всякої думки дає життя само: оскільки вона відповідає потребам часу, його характерові, оскільки її шукають люди даного часу, щоб придбати собі підстави для кращого розвитку своєї природи, – оскільки та думка й має вартість, стає реальною, видимою силою в житті, стає ідеалом.

Зовсім природно, що всякий ідеал, щоб він був корисний, цебто щоб він був дійсною силою, движущою покоління, мусить виходити тільки з життя, мусить звертатись до життя, кінцеву свою ціль покласти в ньому. Чим більше численними нитками від зв'язаний з ним, чим більше одиниць буде з глибин своєї душі кликати за ним і пранути його, як мандрівник прагне води в літню спеку, тим більше сила його виявиться жизненою, тим більше він покажеться здібний, щоб перетворити людські душі, дати їм відповідний напрям.

Тому питаємо при оцінці всякої ідеології перш всього: що зродило її і куди вона стремиться? Які потреби *життя* зможе вона заспокоїти і що вона дає *людині*? Чи зможе вона устояти дійсно супроти своїх завдань, чи дійсно зможе стати силою? І щоб визначити мистецьку роль його в житті, треба поставити до його (мистецтва) ті питання. Тоді кождий зможе відповідно до своїх потреб сказати про його значіння та його вартість. Тільки треба завжди відганяти від такої розмови купців-крамарів і тих, що хочуть міряти все т. зв. тверезим розумом. Вони своєму *чоловікові* говорити не дають, за них говорять тільки вага і досвід. Так наче б тільки купець і всякий тверезий

чоловік доходили до щастя! Так наче б досвід дійсно робив чоловіка мудрішим, дав йому змогу панувати над життям! Наче б тільки той був справдешнім, серйозним чоловіком, котрий скаже: не треба робити добра ближньому, бо він не порятує вас в нещасті; я заручив за нього і мусів сам платити; не треба займатися такою літературою, ані наукою, ані мистецтвом, бо вони хліба не дадуть; так вчить досвід.

Отже, коли розбираємо питання відносин мистецтва до життя, то перше всього спинитися треба над тим, чим може бути і є мистецтво для одиниці людської. Оскільки воно зможе, що так скажу, виховати одиницю, дати напрям усій її діяльності – це найважливіше питання. В тому впливі його на одиницю, в вироблюванні великих індивідуальностей виявляється найкраще, чим воно єсть, як елемент, скажім, чисто *культуральний*. Світ, в який переносить нас творчість – це широке життя, за яким можемо стежити і вслухуватись, як в загальний його гомін, так і в поодинокі голоси, тихі думи великих творців-анакоретів, що мріяли про величність душі людської та могутність людського духа. Являється очам нашим задушевна мрія всіх віків, всіх поколінь людських, що усвідомлювали собі свої стремління культуральні – *образ найкращої людини*, людини одноцільної та гармонійної в своїх почуваннях і ділах, яка, не попадаючи в колізію ані з загалом, ані сама з собою, могла б вистачити сама собі, бути щаслива сама собою!

І ця сфера, в яку переносить нас творчість, не може не зробити великого впливу на життя окремих одиниць, які починають зрікатися свого життя попереднього і виходять на бойовище, до боротьби за ту вимріяну людину, плисти до берега утопії. Тут мистецтво йде ще зовсім *в парі з релігією*, являється неначе *носителем нової моралі* в житті. Це не буде ніяким новим і сміливим твердженням, коли згадаємо, що перше становище людини до мистецтва все виходило з почуття подиву чогось величавого, майже святого, до чого мимоволі людина починає молитися в своїй душі, що перше її вражіння приходить як об'явлення чогось надприродного, таємного, яке до

грунту може пермінити нас. І отсей блиск світла серед темноти, цей настрій, який охоплює душу людську при першому зіткненні з твором мистецтва, це внутрішнє богослужіння – *innere Gottesdienst*, як казали німецькі романтики, – є тим, що можна б назвати релігійною стороною мистецтва. Тут воно впливає само собою, своїм зближенням тільки, своїм подихом. Людина перероджується внутрішньо, чує в собі прихід чогось нового, стає іншою. Що це значить? Це значить, що кождий твір мистецтва має в собі якийсь таємний наказ, якесь післанництво до душ, якийсь поклик – як всяка релігія накликає до нової моралі. І каже Джон Рескін, що кожде велике мистецтво, кождий правдиво-великий його твір являється якимсь покликом! І людина той поклик починає реалізувати сама в собі передовсім. Приймаючи нову релігію, починає в подробицях будувати себе, свого чоловіка в собі наново. Різьбить свою душу, плекає свої почування, витончує свій смак до всього гарного, доброго і правдивого, неначе прилагоджується до приходу самого Бога! «Очевидно, – каже Jean Paul⁴⁹, говорячи про моральну грацію грецької поезії, – поезія не виповідає свою моральну силу тим, що викидує дзвінкі сентенції, тільки своїм живим зображенням, в якому моральний змісл скривається – подібно як поза механізмом світової машини скривається світовий дух та свобода – в образі невидимого Бога, що мусить над грішним свободним світом, який сам сотворив, панувати». І, усвідомлюючи в собі стремління до того ясного ідеалу, який несвідомо кладе печать на всіх правдиво великих творах людського духа, здобуємо собі те становище, з якого людина бачить все життя не як нужденний фарс, і воно стане набирати зміслу в тім, що кожда одиниця має змогу стремитись до щораз більшого *самовдосконалення*; з творів всіх великих геніїв буде спливати на неї щораз більше світло, в якому побачить, що в людини є сила, щоб спровадити високі постаті ангелів на землю, коли тільки вона виробить в собі досить моральної сили, яка робила б її відпорною супроти всякої порочности та гріху землі.

---

⁴⁹ Жан Поль.

Таким чином творчість являється в житті і одиниці великою реальною силою, коли усвідомити її в стремлінні до витворення в собі святого, мудреця і артиста, які – по бажанню Ніцше – були б завершенням культури і виявили силу людського генія.

А в цьому – мистецтво стає вже одним з моторів самого широкого життя; мистецтво промовляє не тільки до одиниці людської, але до загалу.

Тут воно стає елементом *наскрізь революційним*, коли почне виповідати нові правди, нові кличі. Воно неначе сторожить над цілим життям, говорить про потреби часу. Де починається розлад і дезорганізація у всьому житті, де підвалини його починають гнити і де відчувається дух гнилі та порохна, там воно зсилає блискавку і палить руйновища, стає голосною трубою і кладе підвалини новому життю, вносить свіжу струю. Кожда нова генерація, кожний новий напрям сповняє один супроти другого таку роль. Нова нищить традиції старої, валить її богів, позбавляючи їх сили в дійсному житті, і лишаються храми порожніми.

А тим часом *будується новий світогляд*, який стає домагатися влади для себе, стає обхапувати щораз ширші верстви, щораз ширші займає круги. Одначе як там, де творчість промовляла до душі одиниці, не могла вона бути дидактикою, так тут, впливаючи на найширші круги життя, не може вона *стати тенденцією*, свідомим бажанням творців, які убирають тільки певні нові постулати, думки, питання в поетичну форму. Тут знову у творчості, свідомої своєї сили та великого завдання, – *будити закаменілі сумління та прорубувати шлях до величних подвигів*, – те стемління з'явиться в такій формі, що не треба його окремо формулювати у відозві, в програмі. Програми придержуються тільки творці середні, пересічні, обмежені в своїх силах та безсильні, яким і здається, що вони виповняють завдання дійсної великої творчості, коли вкладають тенденцію, і які хочуть бути більшими, ніж мають для того сили творчості. Отже, правдива творчість, стаючи провідницею нового життя, нових життєвих іделів, значить переходячи

безпосередньо в життя, не може затратити ніяким чином свого характеру, який і дає їй спеціальну вагу, – характеру *чогось несвідомого*, що переходить як віра в душі інших, характеру необмеженої елементарної течії, яка становить власне душу творчості, а не дається сформулювати в ніяку програму. Тільки така творчість і може виходити з дійсних потреб життя і тільки така може мати силу над ним.

Кожде мистецтво – старинне і новочасне – не однаково стоять на своєму становищі до життя. Те, що колись було дійсністю для тамтого, тепер для цього є тільки мрією. Щоб Тіртеї пісню спричинився дійсно до побіди і щоб знов місто Одесос оборонилося чудовою грою на інструментах музичних та співом від ворогів, як розказує Геродот, – цього не буде. І того не буде, про що мріяв Вагнер: щоб вернулися часи грецької драми, коли весь народ збирався в театрі, коли найбільш аристократичну творчість розумів кождий. Для цього завелика різниця поміж старинним чоловіком, що був натурою наскрізь гармонійною, цебто *умів жити дійсністю* і в ній виявляти свої божественні думки, – а сучасну людину дійсність мучить, вона в ній страждає; щоб могли в ній жити, вона мусить піднести її наперед до ідеалу. Коли з тої гармонії та єдності думок і почувань старинного грека могла виходити поезія наскрізь об'єктивна, рівна в своїй наївності та обмеженості, то поезія нова стає більш вибухом почуття одиниці, яка, не можучи собі поради з дійсністю, стремиться щораз більше в безконечність, в необмежені простори. Там природа, як вірно замічає Шопенгауер, існувала сама для себе, не брала ніякої участі в діяльності людей – тут вона сумує або тішиться разом з людиною-одиноцею.

Отже, з самої природи речі – нова поезія, нове мистецтво мусить взяти на себе ще одно завдання, мусить перше всього вирівнювати ті прірви поміж життям та думкою, які потворилися в нові часи, мусить задовольняти – що так скажу – *метафізичну потребу* сучасного розбитого, зневіреного в свої

сили чоловіка, виповнити його тугу за Богом, який би став його силою та гармонією.

З усього дотепер сказаного виходять ясно самі собою ті постулати, які ми маємо класти до творців і до мистецтва. Творець не може стояти тільки на становищі обсерватора життя. Саме реалістичне його зображення, сама репродукція – отже, те становище, на якому стоїть і досі, за малими винятками, українська література, єсть тільки першим ступенем, першим моментом в творчості, єсть тільки пасивним відношенням до життя! Творець мусить мати широку *артистичну культуру*, щоб усвідомити собі ті великі завдання і те важке становище, яке займало й займає мистецтво в житті. А тоді сама творчість не буде обмежуватись на самій так званій *літературі*, цебто на кількох десятках людей, що пишуть поезії, романи і драми. Вона мусить мати під собою сильний культурний ґрунт, щоб у відповідному моменті не лишитися позаду життя, а світити йому попереду. Щоб бути об'явом всіх незужитих на буденну працю сил людини, об'явом надвишки всієї життєвої енергії, а з другого боку – думою про непевну будучність, забезпечення себе перед можливими небезпеками, певного роду відпочинком перед битвою, – до того повинна вона сама стремитись. Отже, мусить бути передовсім серйозною у відношенні до себе і других, не сходити на фарс або забавку для поодиноких людей. *В приготуванні тої возвишеної атмосфери серед загалу, у вихованні одиниць і цілих поколінь в тім напрямі, щоб зробити їх серця здібними до прийняття та плекання в собі всього гарного, радісного, величного, лежить і найбільша місія усього мистецтва.*

Оскільки воно в силі її в певних обставинах виповнити, остільки більше приготовано ґрунт для *приходу геніїв* – достояння і чести всього роду людського. «А коли є люди, – каже Жан Поль, – в яких інстинкт божественного відзивається виразніше та більш голосно, як в других; коли він навчає в них дивитися на все земне (а не як у других – все земне навчає його); коли він дає погляд на цілість і опановує її, то *гармонія і краса* обох

світів з'ясніє знов, і зробить її цілістю, бо супроти божественного є лиш єдність і немає ніякої противорічivosti в частях. І це єсть геній; а поєднання обох світів є так званий ідеал. Тільки при помочі карт неба можна построїти карту Землі; тільки через наше горішнє становище (бо долішнє перетинає завше небо на дві половини широкою Землею) постає перед нашими очима ціла куля неба, а куля земна буде вправді мала, але буде в ній плавати кругла і яснюща».

РЕЛІГІЯ ШЕВЧЕНКА

Die Religion ist weder eine besondere Art des Denkens, noch eine besondere Art sich zu betragen; sie ist weder Wissen noch Thun; sie ist Gefühl; sie ist das unmittelbare Bewusstsein von dem allgemeinen Sein alles Endlichen im Unendlichen u. durch das Unendliche; *ein Leigen an dem Busen der unendlichen Welt.*

F. Schleiermacher⁵⁰

Підставою творчости, тої, в якій виявляються всі найтайніші і найглибші думи людини, була й лишиться назавжди *щирість*. Творчість – це сповідь душі людської, яку вона складає в менших або більших перервах часу. В тому моменті наступає таке піднесення духа, така урочистість настрою, що всяка нещирість і фальш у слові людини мусить уступити, все вирівнюється і гармонізується. Дисонанси і суперечности, що існують в природі людській, діваються кудись, і родиться в одну мить почування такої єдности, глибини та серйозности, що мимоволі стає людина віч-на-віч з вічністю і чує себе винесеною на таку висоту, з якої починає дивитися на світ іншими очима, розуміти загадки і тайни його. Тоді святість свою і піднесення вона б хотіла закрити з-перед очей всіх інших людей, щоб якнайдовше самій розкошувати

---

⁵⁰ Релігія – це ані певний спосіб мислення, ані певна манера поведінки; не знання і не дія, – почуття, безпосереднє усвідомлення загального буття всього скінченного в нескінченному й без нескінченне; це страждання в серці безкінченного світу (нім.). Ф. Шляермахер.

тим щастям, тоді вона готова всякий голос, що перериває тишу її настрою, назвати криком і опоганюванням святині. «Місце, на котрому ти стоїш, – святе місце, – це мусимо собі сказати при всякій правді. Ви всі інші: лишайтесь знадвору, зрозуміли? Там досить простору для ярмарочного галасу. Мистецтво – це релігія. Коли ти молишся, йди до своєї хати. Мінйайли і крамарі, геть з храму!» – так у Гавптмана промовляє артист Крамер. Іншими словами кажучи: перед тим, як людина зможе віддатися творінню того, що дійсно вважає за велике та ідеальне, мусить позбутися всього бруду, всього грішного і нечистого, мусить скупатися в чистій воді, щоб чистою увійти до свого храму.

І тут дійсно мистецтво всяке стає релігією, впливає зовсім з релігійних почувань. І всяка діяльність людини напромована до дальшої мети; те, що можна б назвати творчістю в найширшому розумінні того слова, мусить впливати з тої релігійності духа людського, коли має служити тільки життю, підвищенню його рівня, коли має заспокоювати всі вищі стремління і потреби. Це ж ніщо інше, як тільки та неминучість віри в ідеальність, у можливість знайти її заспокоєння та дати людині рівновагу в її змаганнях і боротьбі за ідеал повного визволення! І остільки всяка творчість людини, кождий її твір буває перейнятий наскрізь тим релігійним чуттям, тими «почуваннями любові, почитання та страху, яким проймається розум людський, коли хоче обняти найвище духове ество», – так формулює зміст релігії Рескін, – остільки вона набере ваги і буде цінитися в наших очах: бо виходити буде тоді з тої «глибини сердечної» в душі, в якій ми виховуємо всі свої мрії, своє все найкраще і найсвятіше, свою готовність жертвувати себе щохвилини для своєї праці! В тому увесь зміст релігії, про яку я кажу, вся її сила. Вона все буде потребою людської душі. Тільки вона може дати людині вище об'єднання з її ідеалом; дає їй певного роду ясність чи світло, виносить в очах її високо ідеал і робить його вартим та достойним боротьби, напруження та праці цілих поколінь, їх життя і крові! Тоді ідеал дійсно

сильний і зможе притягти до себе наші серця, коли зможе нам дати певну святість, влити в нас певного роду чистоту в почуваннях і піднести нас високо в наших власних очах. І ми завжди будемо змагатись в нашому житті тільки до такого ідеалу, котрому ми могли б молитися, знайти в ньому повну відраду та заспокоєння; який би нам дав повну рівновагу розуму і серця, міг заповнити цілу людину, стати нормою наших стремлінь, бажань і задумів. Про такий ідеал і таку релігію думав Михайловський, коли писав про науку, яка зв'язує існуючі в даний час поняття про світ з правилами особистого життя і громадської діяльності; зв'язує так тісно, що для ісповідника тої науки поступити проти свого морального переконання так само неможливо, як згодитися, що, наприклад, «два рази два рівняється стеариновій свічці». Так думали про релігію всі ті, що уміли людям сказати щось про світ і людину, про ціль її змагань. І тільки так можна її розуміти, тільки тоді всяка релігія має вартість.

Кажу ще раз: це ніщо інше, як віра в заховання цінности, вічний оптимізм духа людського, який бунтується проти зла і зневіри навіть тоді, коли підносить скаргу про те всесвітнє зло, і б'ється в тенетах долі... Де скептицизм щораз більше підгризає нашу віру, де поволі під його подихом упадають один за одним наші ідеали, де щораз менше можливости добути з себе той голос, який дає нам доступ до всіх сердець, і ми щораз бідше відходимо набік, чуємо себе скрізь чужими, не уміємо і не можемо вже скласти устами на молитву всьому тому, чому колись молились, – там підноситься той голос вічного оптимізму, *правдивої релігії*, і він завжди дасть нам розраду, втихомирить нас і дасть нові крила до нового польоту! І так завжди наша діяльність держатися буде того голосу, завжди пливтимо людність до тих берегів утопії, на яких ввижається завершення всіх наших змагань, бо людина вічно хоче ідеалу, змагається до повного щастя! А у всіх тих, що виповідають найглибші думи наші й інші неусвідомлені ще стремління, у тих, що становлять гордощі роду людського, ми все будемо

бачити тільки заохоту до дальшого шукання ідеалу, знайдемо тільки віру в людину, в правду та ідеальність, які мусять побідити! Помимо їх скарг та нарікання, помимо великих сумнівів та зневіри, що отруювала їм життя; бо все-таки вони показали, що можна знайти в собі силу їх побороти, що ідеал можна-таки удержати ясним і несплямленим, що страждання їх давало їм ще більшу силу і гартувало їхній дух. Так, що їх страждання і біль родяться тільки з їх великої свідомости і глибокого серця, що любить всіх людей;»Дійсно великі люди, – як каже Достоєвський, – повинні відчувати на світі великий смуток». Стражданням вони відчувають себе і рід людський. Платять за ту віру, яку носять у собі, і за ті правди, що зможуть кермувати життям людини, за ту релігію універсальну, яка з'єднує всі серця і всі душі, і робить приступним для всіх людей, – *один ідеал!*..

Таким чином, ми доходимо до тої думки, що кождий творець як такий має свою релігію, носить в своїй душі ідеал, який йому ясно говорить про його становище у всесвіті, вказує на його призначення та кермує всією його діяльністю. Релігії як догм, приказів та заборон, з цілим її офіціальним катехізисом та символами віри – він не потребує. Не потребує визнавати ніякого бога, в котрого вірити приказує церква, бо має свого бога, якому може молитися в своїй душі. Його релігійне життя починається власне там, де перестають обов'язувати всякі офіціальні приписи моральні; щоб жити по-божому – він не потребує жити по їх; щоб знайти розв'язку того, чого він шукає, він не потребує в них дошукувати її. Все має він у собі – сам собі вистачає. Співає Гамерлінг:

...im Himmel sind die sel'gen Götter,
Doch in zel'gen Menschen ist der Himmel,
Ist der Himmel selbst mit allen Göttern»⁵¹

Його бог – це його ціла індивідуальність, його «я», його ество, його душа, його почування та ідеали, його геній!! І зовсім не дивні слова сказав

---

⁵¹ ...на небесах щасливі боги, а в грудях щасливої людини є й небеса з усіма своїми богами (*нім.*).

Гете, коли писав в листі до Якобі: «Як поет і артист – я політеїст, а пантеїст як дослідник природи. А треба мені, яко моральній людині, бога для своєї індивідуальности, – то й про це вже подбано». Отже, говорити про релігію творця, поетичних геніїв – я не уважаю за річ зайву. Це навіть конечно потрібне, найпотрібніше з усього. Але тільки в тому значінні, і тільки з того боку, який я порушив. Питаючи про релігію поета, ми питаємо про все те, що становить підставу усієї його психіки, всю його індивідуальність; шукаємо того його «святая святых», яке щохвилини відчиниться перед нами і засвітить ясным полум'ям ідеалу, – і ми віддамо йому всю свою любов. Але міряти живу людини, живий зміст її думок, мрій та польоту її душі, її страждань та болів, святости та богохульства аршином мертвих богословських догм, вкладати живу людину на прокрустове ліжко, а не міряти її власною її мірою – це праця зовсім даремна і ні до чого не доводитьь.

А так роблено і так робиться з Шевченком.

Шевченко – людина наскрізь первісна. Поезія його ще не вийшла з того степеня наївности і простоти, на якому вона являється ще певного рода анімізмом, тісним з'єднанням з усією природою: вона, як мала дитина, чує свою невинність і право висловлюватись так, як хоче, дарма що не раз при тому вислові почувань висловлює й свої химери та забаганки. Поет чуває себе рідним всьому живучому, розуміє голос всього, що окружає його, – весь він в природі і вся природа в ньому, промовляє його устами, і він творячи, неначе списує, віддає на папір ту таємну мову, якою вона до його промовляє, яку він чує в своїй душі. І тільки в тому з'єднанні з елементарним світом є вища його гармонія та рівновага, – душа ясніє згадкою та спокоєм свого внутрішнього ества. І тоді родиться в ній хвиля, момент ясновидіння, екстази, самозабуття в тому хорі дивних голосів; душа поета чує себе чистою і святою, вивищеною в ласці якогось доброго генія; він ладен упасти на коліна перед всякою живою твар'ю і молитися, виливати сльози радости і щастя... Тут він неначе все розуміє, все йому ясно, він щасливий і відчуває

все блаженство тієї хвилини. Солодко йому, коли він все знає і все чує, душа чує в собі Бога і небеса, розмовляючи на самоті, серед поля:

... то Боже слово,
То серце поволі з Богом розмовля,
То серце щебече Госпонюю славу,
А думка край світа на хмарі гуля.
Орлом сизокрилим літає, ширяє,
Аж небо блакитне широкими б'є;
Спочине на сонці, його запитає,
Де воно ночує, де воно встає;
Послухає моря, що воно говорить;
Спита чорну хмару: чого ти німа?
І знову на небо...

Ось з якого джерела пливе той настрій, який найкраще можна означити, називаючи його *релігійним*. Він береться з чистого поетичного екстазу, з заслухання поета в гомоні природи і життя. Релігія стає тут тим вищим настроєм в моменті творення, який я змалював на початку, органічною потребою патосу, молитви, святости... Релігія тут – це той підйом духа, на якому стає всяка правдива поезія, та хвиля, коли в душі нараз наступає тиша та урочистість, – як в святім гаю Бекліна, – коли ніщо не тривожить її і ніякий дисонанс не доходить до її самотнього храму. І треба далі вказати під увагу життя бездомного страдальника Шевченка, щоб оцінити з іншого, нового боку те його стремління до духовної висоти, до пробудження божественної струни, яка дала б йому розраду. Людям змученим, людям кривдженним і битим ударами долі і поневіренним ціле життя – така розмова з Богом – це чи не єдине скріплення себе, зцілення свого розбитого серця, єдина можливість вищого життя, в якому відгукується наново невинність і чистота почувань, забезпечується від богохульства та лихословлення перед злобою людською і неправдою, єдиний спосіб – зберегти віру в людину, у

себе самого і свої стремління, пройшовши пекло життя. А тим більше для таких людей, як Шевченко, що розумовим способом не міг доходити розв'язки всіх питань, на які душа домагається відповіді, – це самотня нагода добути втихомирення. Такий момент поетичного екстазу дає за одну хвилину розв'язки всього: в серці так тихо, солодко, спокійно. Нема ніякої непевності ані непокою. Душа знаходить тихомирність сама в собі. І бачимо: Шевченко вічно до того моменту повертає. Почне говорити, – мова його повертає вічно в той бік, – звідти світить на його побите серце ясне сонце, звідти на спрагнену душу спливає роса. І все він буде тужити за тим спокоєм, за тим *«тихим щастям»*. «Це тихе видіння, ця золота мрія щастя, – говорить один з дослідників Шевченка, – переслідувала поета ціле життя і дала зміст цілій його поезії; вона в тім або другім виді лягла в основу всіх його менших або більших творів; з неї розвилась вся поема Кобзаря; в них колиска всіх його героїв; все, що любив поет, бере свій початок звідси і міститься на такій картині: тут і культ сім'ї, домашнього огнища, такий сильний у поета і такий національний; тут і вона, до якої звернені мрії і пісні поета, ненайдена на землі і перенесена на небо, увінчана квітами, блискуча молодістю та красою, повна любові і неозначеного, поетичного смутку; тут і Дніпро, пливучий широко і привільно, як химерне життя, серед простору зелених степів; тут і степові кургани, свідки старої слави...» Так скрізь намагається поет заспокоїти ту релігійну потребу свого духа, дати свідоцтво своїм високим божественним думам. Повний ніжності та великої любові до людини, хотів завести рай на землі для людей, сповнити на землі той завіт своєї високої душі, дати людям свого бога братолюб'я і тихої, голубиної кротости, якого носив в своїм серці... Скрізь чуємо:

Душа поетова святая,
Жива в святих своїх річах;
І ми читая оживаєм,
І чуєм Бога в небесах...

Одначе...

Трапляється, що творець стане на роздоріжжі. Має високий ідеал в душі і молиться до його, – а втратить його й починає хулити свого бога, коли тільки зіткнеться з дійсністю, з життям. Замало у його сили, щоб видержати той напад життя, який видержати мусять всі високі душі, – і пісня його відзивається або тихою елегією, плачем за утраченим раєм, або скаргою, великою, брутальною скаргою на неправду, часом навіть грубою, цинічною насмішкою на своїм ідеалом. Такі ті вічні романтики, до яких належить і Шевченко. В хвилях задуми над собою, над своїм життям, у думках своїх він неначе молиться до свого божества:

«Дай мені ти, ясне божество моєї душі, встоятися супроти бруду та невгоди життя, чистим та гордим! Дай мені висоту, щоб з неї я міг почувати себе безпечним перед каламутними життєвими хвилями. А коли не даси мені такої тихої остой та захисту, то дай силу ясногордого духа, щоб я міг вийти непереможним поборником... Дай росу моїй душі, щоб все обновлялася після бур житейського моря, і не була засмучена, як птах з поламаними крилами. Дай очам моїм погляд дитяти, а з чола розганяй за кожним разом хмари, щоб я сміливо споглядав ясним зором на світ, і не закрадалася, як злодій, до мого серця журба, що в'ялить душу, як спека квіти. А коли не даси мені такого життя, то зроби, щоб не пішло воно безнадійно, а хвиля за хвилею щоб минала сіро, без захватів та злетів; дай тиху кротість, і я буду смирний, але дай і надію, що жде мене бодай одна хвиля блаженна оглядання вічної тайни краси та добра, і на один бодай момент принесе душі світло та упоєння чаром, як з поля приносить запах квіток, – до душною хати...»

Сумна така молитва. Вічна мрія, яку треба леліяти і обережно носити її, щоб не розвіялася. Ніколи немає тобі зупину, і ходиш скрізь шукаючи того щастя свого; а божество, яке носиш в грудях, все губиться, все розпадається і треба його все наново будувати. Все найдорожче тобі будеш бачити

потоптане і душа буде скавуліти з болю – і не зможеш повернути своєї мрії і все будеш губити свої дорогоцінності... Віриш у своє божество, а все будеш скорбіти душею і плакати, що мрії здійснити не можна. Ніхто тебе не зможе потішити і умреш без щастя, як вічний сирота!..

Отак і лишився Шевченко на півдорозі. Його поезія так і лишилася відгуком до душ високих і щирих і до гарячих сердець, які зрозуміли б його і відізналися на його живе слово. Сам він, побіч ідеалізму гарячого, який виявив скрізь в своєму погляді на світ, не міг створити ідеалу. Звідси й його сентименталізм, гарячі виливи чуття, яке бажало виявитися в конкретній формі. Звідси всі інші характеристичні риси творчості. Колись Жан Поль, описуючи таких творців, називав їх жіночими геніями – *weibliche genies*: «Є люди, – пише він, – що одзначені вищим змислом, як сильний талант, одначе меншою силою; душею святого обіймають вони велич свого духа у зовнішніх появах життя, в творах поезії і думки; з любов'ю, як ніжна жінка тулиться до сильного мужа, погордуючи всім низьким, одначе, коли хочуть висловити свою любов, ламаються, і путають, і висказують щось інше, як би хотіли».

Їх заслуга в тім, що вони стають посередниками поміж нами і генієм, як місяць, світять серед ночі. Душа Шевченка світить крізь темінь ночі своєю великою і болісною тугою за Богом, котрому хотів зробити місце в житті, і своєю жертвою для того ідеалу, в який сам вірив і просив нас вірити...

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ (1876–1939)

Народився в с. Пальчик теперішнього Катеринопільського району Черкаської області у багатодітній сім'ї сільського священика. Прадідівське прізвище Охріменко за звичаями духовенства було перелицьоване на «Єфремов».

Навчався в Уманському духовному училищі, потім Київській духовній семінарії. Брав участь у роботі української громади. Залишивши семінарію, в 1896 р. екстерном склав екзамени на атестат зрілості в Першій київській гімназії і вступив на юридичний факультет університету Св. Володимира. Вже студентом був під наглядом жандармерії.

Після п'ятирічного навчання в університеті відбув військову службу і сповна віддався літературній, науковій та громадсько-політичній діяльності. Став єдиним з організаторів Української радикально-демократичної партії (УРДП), Товариства українських поступовців (ТУП), Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), підтримував зв'язки з Селянською спілкою.

Перші літературні проби належали до жанру дитячих оповідань, але критика і публіцистика швидко потіснила їх, бо, на його думку, газети й журнальні публікації є найкращим, найоперативнішим засобом поширення ідей. Він бере участь у редагуванні журналів «Нова громада», «Боротьба», газет «Громадська думка», «Рада», співпрацює майже у всіх періодичних виданнях, керує українським видавництвом «Вік».

Лютнева революція активізувала працю С. Єфремова в усіх сферах життя, спрямованих на національне відродження України. Він очолює Головний комітет УПСФ, деякий час виконує обов'язки заступника голови Центральної Ради, Першого генерального секретаря у міжнародних справах, стає провідним публіцистом газети «Нова Рада».

1919 р. відійшов від активної політичної діяльності. Обирається академіком, а в 1922 р. – віце-президентом Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН). Очолює історико-літературне товариство та ряд комісій в галузі літературознавства.

У 1929 р. С. Єфремова заарештували як голову міфічної Спілки визволення України (СВУ). Рішенням суду його позбавили волі на 10 років. Помер в одному з таборів ГУЛАГу за три місяці до закінчення терміну покарання.

ВІДГУКИ З ЖИТТЯ ТА ПИСЬМЕНСТВА

1. Про українську пресу, її становище і завдання

У світовій народній літературі дуже популярний один мандрівний сюжет, який не раз розробляли й письменники у своїх творах. Через які-небудь чари людина завмирає: і перебувши так, ніби уві сні, довгі віки, прокидається. Життя за той час поступилося наперед страшенно, обставини змінилися, старі звичаї вмерли, нові народилися, і людина, що ніби наново світ побачила, не знаходить нічого з того, що колись за її пам'яті було, не пізнає ні людей, ні світу. Все їй нове на тому правдивому «воскресенню из мертвых» і все новиною вражає, на все дивиться вона зачудованим оком, до всього звикати мусить. І найперше діло для такої людини – привподобити свої старі звички, знаття й розуміння до нового життя. І щастя її, коли вона зможе з тим новим життям зріднитися так, щоб увійти в саму гущу його повномічним членом, бо нема, певне, гіршого лиха для живої істоти, як жити, не розуміючи духу часу, не маючи способу і своє життя уложити відповідно до нових обставин, – одне слово, блукати чужим скрізь, усім далекому, зайвому на цілому широкому світі. І дуже часто легенда кінчається тим, що мрець, який недавно лиш покинув тісну домовину, не видержує страшної тієї самотності і волисть сам, із власної волі, вернутися назад і навсправжки вмерти, аніж провадити прокляте життя «отверженого» на землі.

Зараз саме таку подію ми бачимо на власні очі: воскресла з мертвих істота, що чарами злого духу людської ворожнечі була довгі літа живцем похована і замурована товстими мурами гніту і насильства. Життя тієї істоти не припинилося, іскра життєвої енергії не вигасла цілком, тільки ледве попеліла вона під нагнітом ворожої сили. Що найгірше – від тієї істоти відібрано було те, що кожен живий організм мусить доконче мати і чим власне він і виявляє життя своє, – відібрано від неї змогу реагувати на всі враження зараз, безпосередньо по тім, скоро їх одібрано. Це була якась важка

летаргія, коли головніші життєві функції не перестають іти своїм ходом, але нема реагування на околишні враження і тим самим нема життя – такого, яке звичайно ми розуміємо в цьому слові, – життя, повного усіма сторонами та фібрами людського існування.

Істота ця – українське письменство. Починаючи вже з того часу, як Україну прилучено до московської держави, українська національна окремішність була сіллю в оці московським централізаторам, і вони, можна сказати, не шкодували заходів, щоб її знищити, почавши від «хохлов на головах» і кінчивши вищими проявами людського духу, як мова, як письменство тощо. Найбільше, мабуть, про це подбали Петро I та Катерина II – ці найвизначніші й найталановитіші централізатори за увесь петербурзький період.

Як саме це робили – усім, певно, відомо, і я тут нагадаю тільки слова цариці Катерини з приватного листа її до одного з помічників своїх вірних, Румянцева, – слова, що виявляють цілу програму відносин центрального уряду до України. «Малая Россия, – пише цариця Катерина, – Лифляндия и Финляндия суть провинции, которые правятся подтвержденными им привилегиями; нарушить оные отрешением всех вдруг весьма непристойно было б, однако же и называть их чужестранными и обходиться с ними на таком же основании есть больше, нежели ошибка, а можно назвать с достоверностью глупостью. Сии провинции, также Смоленскую, надлежит легчайшими способами привести к тому, чтобы они обрусели и перестали бы глядеть, как волк в лесу». Золоті ці слова, бо вони показують, яке становище щодо Росії займала Україна ще за часів Катерини і яких способів уживано, щоб становище те одмінити. Сама цариця мимо волі своєї мусить признати, що Україна нарівні з такими «провінціями», як Фінляндія, має свою конституцію; правда, автор листа цього слова не вживає, але «конфирмованные привилегии», себто затверджений від центрального уряду, автономний лад, у перекладі на сучасну мову значить не що інше, як

конституцію [...]. Властиво, вся політика російського уряду щодо України була не чим іншим, як тільки здійсненням програми цариці щодо України: «легчайшими способами» розбито український народ на два ворожі табори і один віддано в кріпацтво другому; «легчайшими способами» доведено трудящі маси до крайнього зубожіння та знівечено буйні зародки просвіти. Але чи не найяскравіше виявилися ті «легчайшие способи», як уряд взявся з ними до українського письменства і які найвищого ступня досягли вже за нашої пам'яті – в ХІХ та ХХ століттях.

Утиски над українським письменством теж почалися за Петра І, коли українські видання перероблювано на московські, а друкарням заборонено додержуватися старих українських зразків. Деяких «легчайших способів» уживала цариця Катерина, що взагалі обурювалася на українців страшенно за їх «развратное мнение», «по коєму считают себя от здешнего (себто – великоросійського) народа совсем отменным». Ці перші утиски не могли, певна річ, бути загальними, бо ще не народився був тоді об'єкт, на який би можна їх напустити; інакше кажучи, не було тоді правдиво українського, народною мовою писаного письменства, і уряд не знав ще, з якою силою доведеться йому спіткатися. Але скоро виявилось на Україні справжнє письменство, скоро виявило воно себе досить – зараз почалися й утиски. Першою загальною репресією над українським письменством можна вважати ту, що була наприкінці 40-х років ХІХ ст. Мало того, що заборонено тоді Шевченкові, Костомарову та Кулішеві писати, а й видано ще таємний наказ цензорам, щоб вони не важились пускати творів, які говорили про окремі інтереси України. З того часу практика таємних наказів та циркулярів щодо українського письменства стала в урядових сферах дуже популярною. З усіх таких актів найбільш відомі й найбільшу вагу мають два: циркуляр міністра Валуєва 1863 р. та знаменитий 1876 р., що забороняв цілком літературу другого числом народу в Слов'янщині й саме тоді, коли російський уряд захожувався визволяти слов'ян од турецьких канчуків!..

Останній акт був до самого недавнього часу тими чарами, що навели летаргію на українське письменство. Загальна неволя, що збільшилася для українців тим, що вони мусли мовчати перед своїм народом навіть про такі речі, які й російську цензуру не лякали своїм змістом. Наче зачароване, українське письменство в Росії могло тільки бавитися легенькими віршиками та оповіданнячками, та «казочками», далекими здебільшого від сучасного життя з його нестерпними болячками. Усе більш поважне, позначене печаткою хисту, усе, що дає письменству силу й веде його вперед, усе таке мусило або зовсім на світ не народжуватися, або, народившись, – лежати в авторів по шухлядах мишам на снідання, або нарешті шукати читачів за кордоном, де інші обставини життя політичного та громадянського витворили й інші літературні традиції, звичаї та вимоги.

Скільки сил пішло марно за часів цього лихоліття! скільки письменників перевелось під нагнітом таких обставин! скільки без повороту знищено живої енергії народної! яка сила темноти й лиха наплодилася безборонно!.. Коли б задумав хто написати мартиролог українського письменства (а прийдуть часи – і він буде написаний), то мав би той чоловік роботи досить, бо до мартирологу довелось б записати кожного з видатніших письменників наших: кожен із них не міг не почувати на собі тих убивчих для розвитку таланту й артистичної творчості обставин.

Я не говоритиму про окремих осіб, зазначу лиш один загальний факт занапашення народних сил, який зараз найбільше, може, дається нам взнаки. Коли б із часів «Основи» не перервано було нитку періодичної преси, то досі ми, напевне б, мали велику газетну й журнальну літературу й не доводилось би це діло починати наново по 40 роках мовчання з такими трудноціями, як тепер. А була б преса, хоча б навіть у межах загального цензурного «Устава», то картина нашої національної справи мусила б стати зовсім-зовсім інакшою. За цей час ми виробили б принаймні традицію власної преси, виховали б робітників для неї, привчили б читачів до рідного слова і з усієї цієї зброї

скористались би зараз, скоро слухний час наспів. А так вийшло, що ми промовчали самий, може, гострий момент будування нових форм життя. І причиною цього були утиски над нашим словом – у першій лінії указ 1876 року...

Але прийшов і на нього час – і він сконав. Найганебніший епізод із боротьби за наше національне відродження, можна сподіватися, скінчився, і всі грядущі покоління вільних робітників духу на нашій землі від смерті Юзефовичевого закону починатимуть нову еру народнього життя на Україні [...]. Каменем земля тобі, ганебний пережитку темних часів!..

Він сконав, але й із могили навіть силкується ще по-старому ссати живу кров. Коли у періодичній пресі ми вже можемо обернутися до багатой скарбниці рідного слова, то книжка українська по-старому мусить переходити усі митарства, які й перше переходила, і так само розбиватися об сховане під водою каміння цензорської вигадливості. Цей абсурд, із кожного погляду, позбавлений всякої, навіть інквізиторської, логіки, показує тільки, що старий лад хоч нахилився, та не впав ще цілком і силкується задержати свої позиції хоч би там що. Нехай цей абсурд нагадує усім нам, що не пора ще складати зброю і ще мусимо стояти на сторожі коло скарбниці рідного слова.

Та як би там не було, а сила чарів минулася; вони спали з нас і наше письменство з довголітньої летаргії своєї прокинулося. Допитливо озиратися навкруги ця знову на світ народжена істота, напитуючи шляху – куди йти, щоб не опинитися зайвою між іншими істотами, які не поривали зв'язків із життям, знають усі його звичаї й вимоги. Адже ж од одного ступеня непевного може залежати уся дальша доля; адже не зрозуміти, чого вимагає сучасний момент, – значить, наперед осудити себе на безліч помилок, які можуть до того довести, що за кілька часу вже самохіть ляжеш у домовину, підеш на смерть із власної охоти, бо життя не любить одсталих і викреслює із списку борців на землі.

Одного разу досвід і нам, українцям, показав, що то значить не піти за часом і взяти негодящу ноту. «Основа» не здобула великої популярності саме через те, що р[оку] 1861 своїм тоном і змістом була вже анахронізмом: проповідуючи ідеали Кирило-Мефодіївських братчиків, основ'яни не завважили, що згадані ідеали, як на той час, уже припізнилися, що життя за десять років посунулось наперед і випередило мрії наших братчиків. Може бути, що дальший досвід навчив би основ'ян, що їм робити, але часу вже не було, бо «Основа» і через сторонні обставини мусила припинитися, і спроба вийшла невдатною.

Останні місяці, починаючи з листопада, були часи народження на світ української періодичної преси. Ще до нових «Временных правил о печати», які мусили санкціонувати й українську пресу, почав виходити у Лубнах тижневий «Хлібороб», що скінчив своє напівлегальне існування на 5-му числі. Далі об'явилися на підставі «временных правил»: тижневик «Рідний край» у Полтаві, щоденна «Громадська думка» (замість недозволеного «Громадського слова») у Києві, тижнева «Народна справа» в Одесі; крім того, вийшли або мали вийти «Воля» у Харкові, «Вільна Україна» у Петербурзі, «Україна», «Хата» й «Зоря» у Москві, не рахуючи деяких напівукраїнських, напівросійських органів по провінції. Є навіть десерт по всій цій страві в образі гумористичного тижневика «Шершень» у Києві. Одне слово – маємо цілий асортимент періодичної преси, почавши від щоденного часопису й місячниками кінчивши, – асортимент, певна річ, аранжований відповідно до наших небагатих засобів. [...]

Досі весь час я говорив про нашу пресу як новонароджену, не беручи до уваги української преси в Галичині, тому що з багатьох причин галицька преса раз у раз була і є місцевою і жодним чином не могла заступити преси всеукраїнської. Хоча центр українського руху й перенесено до Львова, але сталося це тільки через те, що уряд російський вигнав українське письменство з України і примусив його шукати притулку деінде, – себто

причини переносу були чисто штучні і через те Львів ніяк не міг стати справжнім центром всього українського життя. Для цього він занадто далеко стояв од більшої частини української землі, будши справжнім центром одного тільки, і то невеличкого, закутка, одрізаного кордоном од широких просторів цілої України. Хоч деякі з галицьких органів і силкувалися стати всеукраїнськими, але маючи під собою обмежений ґрунт, працюючи майже виключно на галицького читача, галицька преса volen-nolen повинна була себе раз у раз обмежувати і тому завжди мусила бути вузьколокальною. Україна як щось ціле виступала на її прапорі тільки як парадне вбрання, в екстраординарних випадках, коли треба було кому-небудь забити баки 30-мільйонним народом.

Але свято минало, парадне вбрання складалося й ховалося до шафи до нової оказії, а преса їхня, як була, так і зоставалася переважно місцевою. Бо ще ніколи невеличка частинка якогось організму не могла репрезентувати цілий організм, ані повсякчас говорити за нього. Вона могла тільки підтримувати дух уцілому, нагадуючи від часу до часу, що є щасливіший куточок на нашій землі, який не підлягає чарам злого упиря й куди летаргія не має сили зайти; вона була у російських українців вічно живим та свіжим зразком перед очима – зразком практичної роботи тоді, коли ми були німі й мовчазні. І наперекір політичним кордонам, через голову усякої сторожі, галицька преса, скільки сили та вмілості було, робила це – як на наші надзвичайно лихі обставини – зовсім не мале діло. Ся заслуга запишеться на актив Галичині на вічні часи, але історична місія її скінчиться, скоро обставини в Росії цілком зміняться і кордони упадуть. Роль центру, силоміць нав'язаного, одійде, певна річ, до справжніх центрів на Україні.

Як не як, а хоч і будуть ще великі перешкоди та пертурбації на шляху розвитку української преси – і вони, на жаль, почалися з першого ж разу – а факт фактом: українська преса після довгої летаргії народилася наново. Що ж робити їй, щоб не опинитися у прикрому становищі тих істот, що самі

бажають смерті, бо не знаходять собі серед живих істот відповідного місця? Яку ноту взяти, щоб не різнити з голосами інших пожилців на світі? Яку позицію зайняти, на яку постать стати, щоб видержати боротьбу за існування й конкуренцію російської преси, що має вже за собою традиції, довголітній досвід та відносний достаток на літературних робітників і матеріальні засоби? Адже нема що закривати очі на один достеменний факт: часописи, і саме російські часописи, останнім часом страшенно пішли в хід, між іншим, і на Україні, привчивши людність до певного типу газет, виробивши кожна прихильників собі; і нова істота, що прокинулася до життя, здебільшого знаходить місця на світі не порожні, а зайняті щасливішими передплатниками, яким поталанило прокинутися перше. І через це теперішній момент найбільш, може, незручний для народження нових істот взагалі, бо форми життя швидше міняються, події біжать шаленим темпом, а новонароджуванцям не одна тільки робота поспішати за ними, а ще дещо надолужувати треба і з того, що вже навіки для других минулося. Як же бути українській пресі, щоб маючи усе те на оці, ні з чим не спізнитися і з честю вийти з такого надто важкого становища?

Мені здається, що хоч у деякій мірі відповідь на поставлені питання може дати минуле нашого письменства і нам до того минулого треба через те удатися, ідучи вперед. Саме вже відродження українського письменства при кінці XVIII століття було, по суті, актом революційним [...].

Отсю славу – сміливо кажу це слово – історію українського письменства, його чисте минуле й чесні традиції повсякчас повинні пам'ятати наші робітники, що починають нову добу нашого письменства з періодичною пресою на чолі. Для історії українського руху наші часи вагою своєю не поступаються, може, й перед часами Котляревського: як тоді наше слово пішло до народу, несучи йому ідеали братерства, волі й визволення, так і тепер воно знову мусить іти тим самим шляхом і знов таки несучи з собою гасло боротьби за волю і визволення. Одмінились тільки форми неволі

й боротьби, – форми, які вічно міняються на землі, – суть же лишилася тією самою. Боротьба за добро народне – за політичне, національне й економічне визволення трудящих мас, за рівне усім право; за правдиву освіту і т. ін., і т. ін. – такий мусить бути зміст нашої нової преси, жива народна мова – така повинна бути її форма. Інтереси народні мусять стояти у робітників нашої преси на першому плані, певна річ, у такому освітленні, якого вимагають останні здобутки вселюдського поступу.

Звичайно, не досить того тільки, щоб виявляти добрі почування та наміри, бо хоч ними й вибруковано пекло, але самі вони не поменшили на землі лиха. Часи, коли говорилося, що «писатель пописує, а читатель почитує», минули безповоротно і кожне слово падає тепер на землю плодющу, що прагне того слова, як пересохла нива, і сама його шукає. Наші часи ставлять перед робітниками преси силу такої практичної роботи як політичне освітлення й виховання народних мас, як прищеплення серед нього ідей нового життя, як розвіювання туману пережитого і т. ін.; і наша новонароджена преса повинна йти на ту практичну роботу в першій лаві. Пресі якраз і належить тут найбільша роль, бо, як справедливо ще Герцен сказав, – хоч книжка й остається, а журнал гине; але перша остається – на полицях у бібліотеці, а другий гине – в голові у читача, в його мозкові; і така загибель, додаю од себе, раніше чи пізніше дасть добрі наслідки. І коли ми, робітники преси, зуміємо поєднати зрозуміле народове слово із цікавим для нього і потрібним змістом, то будучина нашої преси забезпечена. Хутко народ побачить, хто за нього щиро заступається, кому болить його тяжка недоля і хто йому добра бажає, – побачить і піде з тим. А такому шлях у світ широкий: витвориться незабаром великий гурт читачів і прихильників і знайдеться по правді заслужене і працею здобуте місце по хатах нашого люду.

Я певен, що так воно й буде, що молода наша преса справді робитиме чесно своє діло, пам'ятаючи славні традиції українського письменства.

Трудно, певна річ, а надто на першій порі, встерегтися часткових помилок, але це ще не велика біда: досвід мусить їх поправити й навчити, як краще провадити діло. А коли перші скрутні часи пройдуть у правдивій роботі, то й далі новонароджене письменство наше не почуватиме себе чужим і зайвим серед інших на світі, і не доведеться йому з власної волі прохатися на вічний спокій, у царство забуття; воно потрібне буде й тут, на землі, на користь та добро рідному народові.

II. Ще про українську пресу. Епігон «українофільства» на милицях, або старі до молодих не підгортайтесь. Хаотична критика.

[...] Чи не найбільше зараз завдання нашої молоді преси – це визначити цілком певно та виразно свою позицію і стати на неї твердо, щоб потім з неї вже не сходити. [...]

Загально кажучи, само собою так склалося з обставин нашого дотеперішнього життя, що органи новонародженої преси української повинні мати демократичний характер. Це тому хоча б, що тільки той був справді заінтересований у народженні преси народною мовою, хто хотів для того народу працювати, а значить, [...] вже стояв на демократичному ґрунті. Певна річ, будуть відтінки демократизму, усякі варіації, що виявлятимуться відповідно до принципів того гурту людей, з якого даний орган виходитиме [...].

Та хоч деякі різниці є і їх не обминути, хоч цілком однакової позиції для всієї української преси зазначити й не можна, проте треба сподіватися, що на першій порі вона вся повинна бути більш-менш демократичною. Тільки демократичні елементи одразу можуть вибрати цей спосіб праці для народу, бо в інших сферах той спосіб був занадто непопулярний, щоб вони так зразу й почали з нього користуватись; занадто вже вони нехтували народ, щоб «зійти» тепер до нього та його мовою заговорити. Зробити це – певне таки колись вони й зроблять, але тільки тоді, коли побачать, яку вигоду їм самим може дати вплив на народ за підмогою його власного слова, а до тієї пори

вони тільки глузуватимуть із української преси, як із непотрібного новаторства, або, в кращім разі, обминатимуть мовчки.

Але випадково, як виняток, може статися й дещо інше. Торік, напр[иклад], в обороні українства виступив був у «Гражданине» навіть якийсь «бывший исправник, а ныне помещик из дворян», і цей підозрений оборонець дуже обстоював потребу української преси на те, щоб вона боролася з «крамолою» і допомагала йому, колишньому справникові, легше вилізти та зручніше вмотитися на шиї у «меншого брата». Хто ж не дає тепер тому випробуваному слугі старого режиму заходитись коло видання українського часопису і мовою народу проповідувати йому всякі розпусні думки? Видима річ, що це не те що можливо, а навіть для дальших часів і неминуче, і ми вже бачим тому приклади в галицькій журналістиці, де клерикали або аграрії пробували, й не раз, видавати часописи українською мовою. І це річ природна: раз шлях протоптано, то він служитиме кожному, хто ним іти хоче, і якогось шлагбаума для небажаних мандрівників, щоб одних пускати, других – ні, положити ми не можемо і не схочемо. Цю службу справляє нехай дехто інший, і звичний той «дехто» справлятиме її не на шкоду, а на саму користь усяким «сравникам» од журналістики.

Та поки ми ще тільки дожидаємо тих небажаних співробітників на полі української преси, – для демократичної частини її, що протоптує зараз шлях, між іншим і для ворогів своїх, повстає неминуча потреба одмежувати себе заздалегідь від усяких рептилій, викопати між собою й ними таку безодню, щоб переходу через неї не було, і кожне щоб бачило, що не з одного це гнізда птиці. Це тим потрібніше для нас зробити, що несвідома, нетямуща в українських відносинах публіка часто до одного коша скидає зовсім не однакові речі, ставлячи їх за одну скобку українського націоналізму, або навіть «українофільства». І зробити це треба зараз, не гаючись, бо по правді ж, «не весте ни дне, ни часа, в онъже» ті небажані птиці прилинуть. А

одмежувавшись од них заздальгідь, уникнемо великої плутанини й багатьох непорозумінь, що нашій справі вельми зашкодити можуть.

«Не весте ни дне, ни часа»... Але в повітрі носиться вже дух «справницького» напрямку. Скажу більше – є вже, з'явилася одна з перших ластівок його, і хоча одна ластівка ще не велико важить, але за нею не забаряться, може, прилетіти їх і цілі зграї. І, може, не багато часу ждати, як із усяких темних кутків і невідомих шпар повилазять такі істоти, що й бистроглядного справника переважать, – хтозна, звідки й понабираються вони!.. А втім, щодо першої ластівки принаймні, то ніякої непевності нема, звідки саме вона взялася.

У Києві оце свіжо видано книжечку Я. Демченка «Правда об українофільстве», надзвичайно цікаву й характерну для того напрямку, що становив собою цілу й досить замітну смугу в еволюції українського руху. Смуга та, хвала Богові, поринула вже у безвість минулого, але не тільки люди, а часто й перестарілі ідеї прибираються в нову одежину, натирають собі обличчя манією і, зіп'явшись на милиці, тиняються собі по світу, силкуючись шкандибати врівень із усім молодим та здоровим. Автор згаданої книжечки зважився саме на такий маскарад, і не тільки взагалі цікаво буде приглянутись, як виглядає трухляве тіло з нафарбованим обличчям і куди саме шкандибає на своїх милицях один із епігонів так званого «українофільства», а ще надто це здається як ілюстрація й до попередніх уваг [...].

[...] «Українофільство» [...] – філологічне й просто логічне непорозуміння; філологічне тому, що любов українця до України не можна виставляти справді як якусь характеристичну прикмету; логічне тому, що сама любов не говорить ще нічого про людей, поки ясно й виразно не поставлено, що то за любов і чого вона вимагає. Тому-то цей термін у наші часи українською молодшою генерацією залишено, її члени звать себе просто «українцями», розбиваючись на партії відповідно до економічних та

політичних поглядів. Але й досі животіють ще пережитки із старих часів і знаходяться люди, що – одні зі щирим серцем, другі навіть із пихою – прикладають до себе те, як на мій погляд, не дуже то почесне ім'я якихось зайшлих людей на рідній землі, чужих найпекучішим потребам свого народу. В великій мірі це люди, яких старі традиції, звички та спомини зв'язують ще з давно минулими часами; багато між ними добродушних Манілових, що непорушно стали на першій стадії українства і не змогли консеквентно перейти через усі фази розвитку української ідеї, або не додумались до неминучих, конечних виводів із первісної позиції.

Але є між ними й іншого сорту люди – вузькі, обмежені голови, що кинулися цілком одверто в обійми реакції, не розуміючи, що цим вони самі підтинають гілляку, на якій сидять, і допомагають тому режиму, що гнітив їх досі, гнітитиме й далі. Говорячи це, я і в думках не маю заміру відібрати в українофільства деякі заслуги для українського руху: те, що кращими заступниками цього напряму зроблено для української науки, переважно етнографії та історії, – то, звичайно, заслуга немала. Навіть те, що свого часу прилюдно українофіли призналися в любові до рідного краю та його мужицького, «дядьківського» народу, народу без імені, на свій час теж було вчинком, що вимагав певної дози громадянської відваги.

Ми ж знаємо, що безглузда, просто таки божевільна якась історія українського народу раз у раз одривала інтелігентні сили від рідного коріння і стукала їх лобами то в той, то в другий чужий одвірок. Несучи на службу чужим богам усі сили свої, знання, хист, енергію та працю, – своє власне поле наша інтелігенція лишала необробленим, запущеним – усякому хижацтву на поталу. І от коли на чорному фоні загального, пошесного та давньої традицією освяченого зрадництва виявився напрям, що його заступники зі своїм родоводом не таїлися, а признавалися прилюдно в любові до народу-парія й не цуралися його, то це було справді ясным променем у темнім царстві ренегатства і зради. Але це заслуга тільки на першій порі. За

свідомістю любові до народу мусили зараз же йти і діла відповідні, бо давно ж сказано, що «вера без дела мертва есть», а любов тим паче; до того ж кожна ідея повинна невпинно йти вперед, щоб не лишитись позаду життя і своєї ваги не втратити.

А тим часом, коли життя йшло вперед і далі, ставило щоразу нові й нові завдання, висувало нові потреби, – українофіли закам'яніли на своїй первісній позиції етнографічного романтизму і далі вперед не поступались. Стоячи на одному місці, вони по-старому говорили, та й то здебільшого нишком, про любов до рідної мови, якої звичайно і не вживали, про містичну перевагу нашого народу над усіма іншими, про багатства його духовних сил, про його пісні чудові і т.ін. У сфері ж практичної роботи українофіли, як справедливо каже проф. Грушевський, «всю свою енергію уживали, аби «удавати, що їх нема» і дійсно дійшли в тім до такої віртуозності, що й справді їх не було ні по чім знати, й дійсно так, як би їх не було. Відкинувши всілякі політичні постулати й проголосивши, що українська ідея повинна розвиватися виключно на культурнім ґрунті, вони і в сій культурній сфері так старанно пообліплювали її фіговими листками, так міцно забинтували її всякими «главотяжами й убрусцами», укриваючи й вирівнюючи все, що могло б разити око репрезентантів офіційної народності, що бідна українська ідея могла не розвиватися, тільки завмирати, й дійсно завмирала в сій сфері з року на рік, дійшовши до того, що в кругах людей, які поставили головною метою українства – досвід, піддержання історичної традиції, приходилося констатувати, що української історіографії нема – й нема кому навіть зладити оказійної статті з історії або написати відзив про етнографічну збірку, – все в кругах людей, що звели українство до поняття «етнографічної партії», як її прозивали!»⁵².

Життя перейшло над українофілами до інших пекучих справ, а вони, ці живі мерці, того не хотіли помічати і коли показувалися де-небудь

---

⁵² Грушевський М. З біжучої хвилі // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Січень. – С. 147.

прилюдно, то всі справді живі люди дивом великим дивувались, дивлячись на ту археологічну постать, що несподівано, як той міфічний Пилип із конопель, виринула з безвісті минулого і беззубими устами промовляє старечі, до архіву давно складені й давно забуті слова. До якої міри вродилося в наші бурхливі часи українофільство, показує книжка Демченка, що силкується воскресити давно забуте, підмалювавши його та звівши на милиці сучасних подій. Пригаслими очима Демченка глянуло на нас таке щось старезне, чого давно вже ми не зустрічали в нашій публіцистиці, але й поза тим у нього можна надібати чимало дечого характерного для наших часів [...].

А проте свою «правду» Демченко об'явив російською – і треба йому честь віддати – досить кепською російською мовою. Мова наша і найстарша, і найкраща – то правда, але ... українофіли «видели лучшее и одобряли его, а худшему должны были следовать по обстоятельствам времени и места», і тому-то вони писали і пишуть «низкопробною» мовою російською. До того ж ще недурно ж українська мова схожа своєю «легкоусвояемостью» з грецькою: мабуть, українофілові навчитися її так само тяжко, як гімназійним класикам подужати еллінські мудрощі. А щоб писати ще українською мовою, – бійтеся Бога, – з жахом признається наш прихильник рідної мови, – «для этого нужен особый талант, и пока такие таланты не появятся, нужно терпеливо ждать, а не спешить уродовать свой язык. Лучше тем временем пользоваться готовым уже русским учено-литературным языком, чем формировать новый малорусский учено-литературный жаргон». І забув навіть чоловік, що трохи раніше говорив слідом за одним чужоземним публіцистом про заміну рідної мови чужою, як про «нравственное убийство» та «превращение народа в евнуха». Не диво, що маючи таку пам'ять куцу, незрівнянний Демченко кінчає порадою – вживати в українських часописах дві мови, бо писати самою українською – значить «способствовать его (языка) порче и засорению». Оце так по правді – застав декого Боту

молитись, то він і лоба собі розіб'є!.. Хоч, коли знов таки правду казати, то хто його й заставляв? [...]

Од Демченка ми довідалися, що з нас найкращий народ у світі. А коли ми найкращі, то всі інші од нас гірші – це само собою; а коли всі гірші, то всіх повинні ми нехтувати, ганьбити, ненавидіти – така логіка zdeгенерованого українофільства. Демченко не говорить, правда, так виразно й категорично, але що я не з пальця те висав, а тільки роздягнув думку нашого українофіла з сорока одежинок порожньої балаканини, в яку обережний автор свої думки загортає [...].

III. Наші непорозуміння. Оповідання про комах: яка од них користь, або шкода в письменстві. Бібліотека в холодній та Шевченко в чужій хаті свого імені. Знов «несвоевременно».

Не встигла ще наша преса, як то кажуть, «у палки вбитись», а вже починають усякі непорозуміння нам допікати. І коли б ті непорозуміння хоч мали якийсь принциповий ґрунт під собою, а то й того здебільшого нема, і заколот постає через дрібниці. Насамперед багато доводиться чувати усяких нарікань, докорів та інших виразів невдоволення від читачів: тому те не до вподоби, іншому друге; кожне ставить свої намагання, дає поради, вказівки й часто ображається, що порад його не взято до уваги, анітрохи не зважаючи, що редакції опинились би в дуже прикрому становищі, коли б усі ті суперечні поради почали до діла прикладати. Немало нарікань – і тут знову ж таки часто буває все обмірковано, опріч одної манісінької дрібниці, а саме – що редакції теж фізично неспроможні бувають погодити всі бажання та поради, а звідси ж знов незадоволення постають та нарікання. Воно, звичайно, й дивуватися тут дуже нема чого: діло молоде, допіру починається; стежок ще не протоптано, шляху не уторовано добре, традицій не вироблено, – то кожне й простує собі більш-менш навласноруч, керуючись власними бажаннями та з власного тільки досвіду користуючись. А як усяке своє бажання, свій досвід за безпомилешні має і, навпаки, краще добачає чужі

хиби та помилки, то ґрунт під непорозуміння розчищено цим добре і вони ростуть на ньому буйно.

Додати до цього треба ще й те, що через саму вже новину діла усякий дріб'язок вражає далеко більше, ніж він того вартий і ніж вражав би тоді, якби справа мала за собою традиції; додаймо ще сюди й нашу загальну незвичку та недосвід щодо таких справ; догадаймо те, що навіть люди, які стоять на чолі того чи іншого видання, мусять тільки тепер, із практики, вчитися – то й зрозуміємо, що помилки неминучі, а ґрунт на непорозуміння занадто добрий. Деякі з таких порозумінь повиходили вже з тісних гуртків на ширший форум, перед очі усього громадянства, на прилюдну увагу, і з цього тільки радіти треба, бо немає краще, як розібрати всякі справи за ясного дня для загальної критики, на очах безсторонніх свідків. Тільки таким шляхом і можна усунути непорозуміння й до якоїсь злагоди прийти, бо не дурно ж кажуть, що краще солом'яна згода, аніж золота звада.

До однієї такої «звади» спричинилася редакція київського часопису «Громадська думка». В ч. 55 надруковано там редакційну статтю «До наших галицьких товаришів», у якій редакція названого часопису обертається до співробітників із Галичини з проханням, щоб вони зважали на специфічні обставини літературної роботи на Україні й писали по змозі популярно і такою мовою, до якої наш читач звик. «Обставини, серед яких розвивалася наша література, – пише «Громадська думка», – привели до того, що мова галицьких письменників-публіцистів не зрозуміла нашому селянинові. Се показала нам практика: селяни цих статей просто не читають. Не хоче їх читачі й інтелігенція: і задля неї ця мова тяжка. Звісно, чоловік з інтелігенції легше може зрозуміти писання галицького публіциста; але хто ж буде морочити собі голову, розшифровуючи газетні статті? Сьогочасний читач звик читати, ледве торкаючись очима слова, а коли йому доводиться думати над словами й фразами, то він простісінько кидає газету та й годі».

Власне кажучи, редакція «Громадської думки» зняла тут питання зовсім не нове, бо воно стояло перед нами з того часу, відколи почалися літературні зносини порізаних політичними кордонами частин української землі: увесь час доводилось чувати з обох боків більш-менш такі ж самі думки. Галичани, що користувалися з ської-такої волі нашим словом, поправляли на своє, друкуючи твори авторів із України; а тут, на Україні, часто кривилися на деякі специфічні відміни в мові галицьких письменників. Питання про різниці літературної мови по той і по сей бік Збруча навіть і друком ставилося, і я й тепер ще дуже добре пам'ятаю ту запальну полеміку, що викликала була – років буде тому з 15-ть – Грінченкова стаття «Галицькі вірші». Нового в листі редакції «Громадської думки» до галицьких товаришів хіба тільки, сказати б, ділова його форма та ще те, що сторони помінялися ролями. І одначе, незважаючи на це, а може й через це саме, той лист викликав у Галичині чимало невдоволення та нарікань. Досі, щоправда, виявлялися вони здебільшого приватними листами до редакції «Громадської думки», але дещо й друком появилось. Так, у львівському «Ділі» (чч. 65, 67 та 68) маємо чималу статтю Борковського «Нашим київським товаришам низький поклін і гречна відповідь».

[...] Всякий, хто знає сучасну літературну мову письменників із України, ледве чи згодиться з Борковським і коли що й закине їм, так певне не те, що вони «тікають» од галичан. Сучасна мова наша, якою й пишемо тепер, виробилася на основі повсякчасних зносин обох частин України; вплив тут був обопільний, хоча, правду казати, ми були щодо цього в далеко гіршому становищі, ніж наші закордонні товариші. Вони вільно користувалися з творів своїх і наших письменників, тоді, як до нас закордонні видання доходили тільки випадком і це не могло, певна річ, не відбитися на нас таким способом, що ми менше почували на собі вплив письменників із Галичини.

Можна думати, що тепер, коли обставини заносяться на інше й обопільні зносини стануть певне інтенсивніші, той язиковий екзосмос та ендосмос піде жвавішим темпом, різниці та непорозуміння потроху вигладяться, й процес розвитку нашої спільної мови піде «по равнодействующей» тих сил, що братимуть у процесі участь. Очевидно, що «равнодействующая» випаде на користь тієї сторони, яка більше сил постачить і взагалі більше участі братиме у спільній літературній роботі, – значить, почасти од самих галицьких товаришів залежить одхилити її у свій бік. Був час, коли ми несли свою роботу за кордон і працювали виключно на закордонного читача, без надії навіть бачити свої праці друкованими; тепер настала черга закордонним товаришам нести свої праці до нас – із тією тільки вигодою, що вони і для Галичини не пропадатимуть безслідно. І як у ті часи ми мушили поступатися дечим і терпляче переносити на собі ті операції, які завдавали нам на наших працях, – і не тільки щодо мови, а й щодо змісту, – галицькі видавці, так і тепер закордонні товариші не повинні виявляти занадто велику образливість і зважати на те, що наш читач трохи одмінний таки від їхнього. І спільними силами, спільною працею й має виробитись така мова, що задовольнятиме більш-менш обидві сторони й засипле той рів, який прокопали поміж нас історичні й політичні обставини. Отже, не відкидаючи справедливої поради Борковського щодо науки, думаю, проте, що окрім неї треба нам надбати доброго запасу терпеливості, позбутися зайвої образливості і не роздмухувати непорозумінь, бо вони тільки гальмуватимуть той процес обопільного впливу, відсуваючи згоду та єднання [...].

[...] Треба взагалі пам'ятати, що всякі такі непорозуміння – то наша хатня справа, яку ми самі й розберем поміж себе, а замішувати до неї «вороженьків» та «приятелів», – то значить тільки заплутувати її без потреби й повертати у такий бік, де до згоди прийти важко часом буває. До таких наших справ не повинно бути жодного діла усяким «приятелям», хоч би

звідки вони витикалися; даючи їм відсіч, не треба брати до уваги, коли рахуємось поміж себе [...].

Давненько вже вийшла в Києві книжка Степовика «Оповідання про комах. Яка од їх користь або шкода в господарстві». Мимоволі спала вона мені на думку, коли я перейшов до нового непорозуміння, – правда, це слово тут дуже м'яке і читач, сподіваюся, згодом сам знайде, яким іншим його замінити. А згадалось мені «Оповідання» Степовика не через те, щоб про його мав я щось говорити [...]. Але не раз доводилося вже мені мати діло з іншого роду комахами – тими, що блукають світами, залазять іноді й у письменство. І от прийшло мені на думку й собі скласти оповідання про тих комах, користуючись із фактів, що подає наша преса, – тим більше, що, як навмисне, виплодилось їх останніми часами багатенько: ціле гніздо завелось, та ще неабияких собі комашок, а таких, що своїм комашиним розумцем так високо заносяться, що й рукою не дістанеш. А таки попробую: догнав не догнав, а побігти можна [...].

Може, читач догадався, про яких це я комах кажу. З нового року почав виходити у Києві «Шершень», український тижневик, як він сам себе рекомендує – «сатирично-гумористичний». Видання це досить чепурненьке, поверховий вигляд його непогане справляє враження: малюнки трапляються іноді дотепні, – аж цікаво заглянути в середину. І от заглянув...

Я довго вагався, чи починати розмову про «Шершня». Витворився-бо звичай, свого роду декорум – не говорити у поважній літературі про так звані гумористичні видання і, треба правду сказати, що звичай цей має певні підстави. Що справді було про них говорити до останнього часу, коли такі видання в Росії ще під більшим були гнітом, ніж усі інші, і той гніт перевів їх на таке сміття, про яке дійсно не варт було й згадувати путнім словом? Кожна парость письменства потребує для свого розвитку добрих обставин – волі слова перш над усе, але сатира потребує її найдужче і без неї не то

розвиватися, а й просто сяк-так животіти не може. Сатира має вишукувати всі вади людські й карати за них гостро, невблаганно, не розбираючи осіб, не маючи «на лица зрення»; кожний утвір сатиричний повинен тремтіти живчиком сучасності, нападати на самий корінь того або іншого лиха. Висміювання, часто невинне своєю формою, гірш дошкуляє, ніж найприкріші поважні слова, і не дурно Герцен писав, що «заставить улыбнуться над богом Аписом – значит расстричь его из священного сана в простые быки...»

Де такі Аписи держать у своїх руках вищу власть, там, певна річ, найлютіше катуватимуть вони вільний сміх, бо цим «господам, на заставах и караулах команду имеющим», як писали в старовину, так не хочеться позбутися команди й на простих биків повернутися. Тим-то в Росії не було, та й бути не могло досі, справжньої сатирично-гумористичної журналістики, бо для неї тут просто повітря бракувало в цій атмосфері неволі, гніту й утисків, хоча zarazом ні одна сторона не доставала стільки вдячного матеріалу для сатири, як наше «любезное отечество». Правда, з'являлися поодинокі сатирики і, як Щедрін, досить щасливо минали понаставлювані биками «застави», але це тільки через те, що надзвичайно дотепно вміли вони говорити так званою езоповою мовою, до якої часто формально не можна було причепитися; тільки під такою покришкою і щастило їм провозити контрабанду сатиричних «бичів та скорпіонів». Та на це потрібно було вмілості, зручності, хисту неабиякого, а їх не кожен має, тим-то, oprіч недовговічної «Искры» з початку 60-х років, під час маленької полегкості для преси, у Росії зовсім не було сатирично-гумористичної журналістики із серйозним, хоч і жартівливим формою своєю, змістом. Глузування із неосвіченого крамаря, із закоханих пар, із лютої тещі та нещасного зятя, нудне без краю перемелювання одних і тих самих сюжетів із сфери родинних відносин такий був зміст нечисленних гумористичних видань. Сатири тут не було, бо ця пещена квітка, знов кажу, не може рости на такому неродючому

для неї ґрунті, який був у Росії. Не диво ж, що серед громадянства і в письменстві витворилося погордливе відношення до гумористичних видань і поважна преса мовчки ту мізерію без жодної серйозної ваги обминала.

Але *tempora mutantur*⁵³. Промінь справжньої волі друку, що заяснів над Росією на одну мить і зараз же зник, пригрів і сатиричне письменство, викликавши до життя цілу фалангу сатирично-гумористичних видань. За останні місяці минулого року вони мало не десятками з'являлися і пробували дати зразки гумористики й сатири на поважні теми громадянського змісту. З Через свою популярну, легку, принадну часто форму вони ширилися страшенно й мали великий вплив на читачів: то був, сказати б, легко озброєний авангард визвольної армії, який доходив навіть туди, куди із тяжчою зброєю дістатися – й думати не можна було. Авангард прийняв на себе й перші удари від розгніваного Аписа: сатиричні видання стали першою жертвою реакції, що з кінцем року знову запанувала в Росії. Вік тих ефемерид часто бував не довший, як один день, і як легко вони поставали, так само легко й гинули. Але й за свій короткий вік вони встигли дешицю зробити, кинувши іскру гострого сміху в широкі маси та допомігши тим «расстричь Аписа из священного сана в простые быки»... Коли правду казати, то серед тих ефемерид мало й було справді талановитих органів, більшість була досить підрядна; але вже сама гострота тем надавала їм цікавості, кипуче життя одбивало[ся] в них і це їх поставило на певну височінь громадянської вартості. Обминати їх так байдуже, як колись старі глузування над зятями й тещами, вже не годиться. І хоча знов *tempora mutantur*, на другий уже бік, але тепер часи для сатири все ж далеко кращі, ніж за передреволюційної доби були, і тепер можна ще робити громадську роботу, виходячи на арену зі зброєю гострого сміху.

Надаючи таку, як на наші часи, чималу вагу гумористично-сатиричній пресі, я з цікавістю взявся читати українського «Шершня», якого відразу

---

⁵³ *Tempora mutantur* (лат.) – часи змінюються.

одібрав аж 14 чисел. Адже нас, українців, мають за природжених гумористів, нас уславлено гострими й дотепними сатириками, «малороссийский юмор» – таку саму репутацію має характерної ознаки нашої, як напр[иклад], великоросійська «широка натура» або французька ввічливість. Цікава, одне слово, тема це для людини, що має стежити за життям та письменством нашим... І от я переглянув і перечитав усі 14 чисел колективного «Шершня»; і коли ціла колекція індивідуалізованих шершнів (є тут Миргородський, Полтавський, Мійський, Польський, Академічний, Кріпацький, Газетний, Патріотичний, навіть Партийний та Радикальний!) та усяких інших споріднених із шершнями комах, як от чміль, овід, оса, бджола, сліпень, комар, муха і просто комаха – коли ціла та, кажу, колекція стала перед мене, гарненько понасажувана на шпильки, законсервована і розставлена відповідно до вартості кожної, – на мене знов найшла непевність і я почав, як і спершу, вагатися, чи писати про «Шершня», чи обминути його мовчки. Не те спиняло мене, що вже на початку свого віку «Шершень» досить зважливо нахваляється на «ворогів шершня, щоб не важились із ним боротись», бо «він не один: у протязі 1906 року мають бути покликані до дійсної служби з запасу ще 51 шершень» (I, 3).

Щодо цього, то, хвалити Бога, я вже ляканий трохи і раз у раз покладаюся на Купер'янову філософію: «якось-то, мовляв, буде» і «поки хвалько нахвалиться, то будько набудеться». Спиняло мене інше: «Шершень» виявився такою дійсно дрібною комашкою – правда, вельми задерикуватою – з такими мізерними, чисто школярськими засобами, убогим дотепом, важким і незрозумілим часто; з прикметами такої безнадійної бездарності, що це все відбирає у комашиних «проб пера» усяку вагу поважного з'явища в письменстві. За що, не знаю, називають нас природженими гумористами та дотепними сатириками? – була перша думка у мене, перечитавши «Шершня». Всі ті індивідуалізовані шершні та інші комахи, всі ті

... бабочки, букашки,

Козявки, мушки, таракашки,

що складають колективного «Шершня», – такі вони нудні та одноманітні, що одного від другого ніяким світом не одрізниш; скрізь такий затяганий шаблон, дотеп такий тяжкий та тупий, що коли б міряти «Шершнем» уславлений «малороссийский юмор», то це було б для нас дуже сумне *testimonium paupertatis*⁵⁴.

Читаючи усякі мізкування комашиних голівок, віршем і прозою, раз у раз мусиш питати себе: «а де тут саме сміятись треба?» – та так врешті й не догадаєшся. І коли б це тільки у «Шершні» й було, то, певна річ, можна б його «отпустить с миром»: мало хіба усякої дрібноти по світу собі гуляє? Але виявилось і дещо інше, деякі специфічні риси у цієї задерикуватої комахи, і через те мені здається, що «оповідання про комах» таки не буде зайвим, і з практики «Шершня» можна буде вивести деяку пересторогу нашій пресі взагалі.

Що найперше вражає читача у «Шершневі», то це те, що разом із комашиною силою – скільки претензій у нього, яка завзятість безмірна, які нахваляння неоправдані! Вже в першому числі колективний «Шершень» оповіщає, що він, «вилетівши на світ у час зими, в люті морози», не почуває в собі ще стільки сили, щоб зараз же завдати всім, кому треба, по заслугам. Але коли прийде правдива, не фальшована весна, «Шершень» покаже, чого він вартий (I, 2). Такі похвалки не один раз ми чуємо од «Шершня» й потім, і вже незабаром навіть весна йому стала не потрібна, бо «велетенські (!) шершні ... цілими віками гострили своє жало, а тепер вийшли на волю і прямо-таки нікому не дають проходу» (V, 2), а що вже, напр[иклад], Пихнові, то за «Шершнем» йому просто жити не можна, – дивно, як він ще й досі на кубанські степи не змандрував із бабою Параскою. Так малює справу сам «Шершень».

---

⁵⁴ *Testimonium paupertatis* (лат.) – букв.: свідчення злиденності, показник недоумкуватості й нерозуму.

Певна річ, далеко було б краще, якби «Шершень» облишив говорити про це стороннім людям і замість того, щоб самому себе вихвалити та нахвалитися, почекав, що люди скажуть, а то ми знаємо, напр[иклад] одну поважну птицю, що бралася й море запалити, та знаємо також, що з того вийшло!.. Наші комахи чи не родичі, мабуть, тій птиці, бо з похвалок їхніх поки що результати не більші. Та заждіть-но, потішає «Шершень», – ось прийде справжня весна, тоді ми себе покажемо, а поки,.. поки можна й баламутством себе розважити, в інсинуації вдаритися, небилиці всякі розводити: знайдуться, може, й до цього охочі люди, що не дуже-то розбиратимуть справу, а поймуть віри всьому, хоч би що сказав їм. І от, поки до весни, розпочав «Шершень» себе розважати інсинуаціями та небилицями.

Інсинуації замість сатири почалися зараз же на початку комашиного віку. Вже у 3-му числі осмілився на це якийсь Чміль і напався одразу на «Громадську думку» за «ветхозавітні» погляди, а виявилися вони, між іншим, у тому, що київський часопис нібито «малює нам дуже цікаво події Західної Європи. Кров ллється лише у нас, а там чисто райське проживання» (III, 2). Я не знаю, де саме і коли «Громадська думка» могла таку дурницю сказати, бо щодо інкримінованої статті, то там, скільки пам'ятаю, виставлений був тільки контраст між мирною боротьбою в парламентських краях і кривавою в абсолютистичній Росії за часів недавньої революції та контрреволюції. Почитавши «Шершня» далі, я, правда, впевнився, що ту дурницю, яку Чміль накидає «Громадській думці», таки сказано, і сказав її не хто інший, як – сам «Шершень». Додивившись до маленької скалки в чужім оці, він проморгав у власному таке прездорове поліно, як д[обродій] Ів.Фед-ко, що просто і виразно лише: «На землі панувала неволя. Властиво не на всій землі, а тільки на тій її клаптику, що звуть Росією» (VII, 2), а значить – по інших краях, певне, «райське проживання», коли там неволі нема. Одна комаха, не розібравши другої або забувши прикру нотацію, вичитану не на ту адресу, попадає якраз під жало – досить, правда, тупе – своєї невблаганної подруги.

Цікавий, як бачите, сюжет для гумористики дають самі ж гумористичні шершні, та це ще не востаннє. В тому ж самому числі і той самий Чміль жалкує, між іншим, що у редакції «Громадської думки» «нема ні одного богослова» (III, 3) і дає, на сміх, звичайно, пораду завести його; цей дотеп так Чмелеві вподобався, що він іще раз до нього вертається (X, 3). Не знаю, як глянула на цю пораду «Громадська думка» і чи завела вона богослова, – а от за самого «Шершня», так не маємо вже чого жалкувати, бо глузливу пораду він узяв цілком серйозно і справді завів незабаром собі богослова в особі – кого б ви думали? – Стешенка! Ні одного «дванадцятого» свята не минає цей добродій, щоб не пославословити його у «Шершні» досить проблематичним віршем. І знов, націлившись у когось іншого, «Шершень» попадає у себе самого, і я тільки радіти можу, що така добра злагода панує поміж «літературними комахами, хоч їхній логіці та безсторонності й не заздрю...

Та поки то були тільки «цвєты невинного мора», а от маємо й уже «ягоди» у «великодніх розмовах» того ж таки Чмеля (XII); «ягоди» варті того, щоб зупинитися на них трохи довше. Зважливий Чміль, понаскикувавши одірваних од контексту цитат із трьох чисел «Громадської думки», висипає із високостей своєї комашиної позиції цілу низку брудних інсинуацій, підсуваючи власні вигадки замість того, що в «Громадській думці» справді писано було. «Громадська думка», бачте, благоденствує, не боячись «Уложения о наказаниях», і «ситими устами» провадить усяку дурницю, як напр[иклад], занедбаня класових суперечностей та якісь українофільські «рушникові» тенденції; а от на бідного «Шершня» сипляться тим часом усякі кари та нещастя, як на «красного», і навіть йому вже голодування прочувається. І от лютий з такого передчуття Чміль нахваляється на «рідних українських їжаків», під якими розуміє, видимо, часопис, що чомусь-то сіллю в оці запов йому.

Чудесно! забув тільки Чміль, що їжак колеться... [...] Скоро вилетіли шершні на світ божий, то між іншими компліментами на власну адресу вони похвалилися були, що «наш шершень любить залазити туди тільки, де мед фальсифікований» (I, 3). Дійсність, одначе, виявила незабаром, що ця благородна комаха не тільки по чужих горщиках та мисках нишпорить, шукаючи, мабуть, «фальсифікованого меду», а в потребі й сама його любесенько фальшує і робить це зовсім по-комашиному [...].

Коли б я схотів використати повно увесь матеріал, що дає «Шершень», то не швидко дійшов би кінця оповіданню про комах. У замітках поважного, як на шершнів, змісту знайдеться досить фактичних помилок та, мовляв д[обродій] Стешенко, «ідейного хаосу», а то й просто баламутства та нісенітниць: в сатирах же та гуморесках мало дотепності, зате «і сна й дрімоти много», кажучи словами «радикального» шершня, а часто навіть і людського глузду не дошукаєшся; не говоритиму теж і про мову «Шершня», хоча деякі зразки її, минаючи зміст, можуть навіяти веселий настрій читача. [...].

Я дуже жалкую, що не вмію ні малювати, ні віршів писати, бо маю один, як здається мені, непоганий сюжет для сатирично-гумористичного видання. Не маючи спромоги самому той сюжет використати, наважуюся запропонувати його художникам та поетам із «Шершня»; до того ж уважаючи на їхнє прикре становище, коли доводиться навіть на «псятину і конятину» (XII, 3) зазіхати, пропоную, звичайно, без претензій на гонорар. Так от мій сюжет: є на світі одна порода скорпіонів дуже химерна: коли якого з них роздрочити й ухилитися від його жала, то він впивається ним у власне тіло і що більшого зазнає болю, то глибше випускає жало, аж поки смерть покладе край тій феноменально-сліпій, безсилій злості. Якби я був художником, я взяв би саме той момент, коли під враженням лютого болю та лютості невимовної гадина корчиться, плазує по землі і все-таки не може знайти іншого ворога, окрім власного тіла, і все глибше випускає у себе

отрутне жало. Я подбав би, щоб малюнок вийшов добрий, а потім до нього додав би ще й відповідну посвяту, конче віршем і конче на зразок тих, яких так багато міститься на коماشиному парнасі... На жаль, пензель мене не слухається, а щодо віршів, то й двох рядків не можу до пуття стулити і тому ще раз відкладаю свій сюжет на увагу художникам і поетам із «Шершня». Та й усім комахам я радив би поміркувати над ним серйозно, а заодно вже проектував би їм і фірму перемінити, поставивши своє видання під патронат згаданого скорпіона, – так воно чи не краще буде...

Як бачимо, хоча рік 1906 вічно пам'ятний на Україні буде, бо за його «на широкий світ вилетів «Шершень», а проте, не зважаючи на це «знамените з'явище», сатиричного органу ми таки не маємо. Навіть надії не маємо, що з того «Шершня» хоч колись та будуть люди: не туди він літає, щоб міг вибитись на щось путнє, та й сам занадто дрібний та мізерний, щоб стати справді органом поважної сатири. І це велика шкода, бо кругом матеріалу для сатири – скільки хоч, аж сам він проситься під перо, тільки шершні, захоплені мавпуванням російських сатиричних журналів та пусканням жала у власне тіло, його не помічають і не тямлять, де шукати його.

Життя – великий гуморист і часом такі подасть вам події, що ніякий сатирик того не втне, – а надто наше сучасне життя серед російських обставин: воно навертає іноді на гумористику такі навіть видання, про які зроду й не подумав би того. Недавно одібрав я «Отчет о деятельности Киевского общества грамотности в 1904 году» – видання, здавалось би, цілком не гумористичне, а тим часом під своєю поважною обгорткою воно ховає щиро гумористичні та сатиричні сюжети. В селі Козацькому, напр[иклад], при волості була чимала бібліотека для селян та користуватися з неї не можна було, бо писар волосний запер її ... в холодну.

Бібліотека – в холодній! Хіба не образ для нашої нещасної народної освіти й хіба вигадливий писар, якого навіть імення не дійде до потомних часів, менш вартий гострого жала сатири, як ті великі й маленькі політики, з якими так люблять панькатися гумористичні видання? Бібліотека в холодній – та цей дрібненький фактик на фоні російської тюремної вакханалії для сатирика – перло многоцінне, яке чудово вияснює багато дечого з нашої сучасної дійсності. Вся та незчисленна сума лиха, що навкруги себе бачили і бачимо, безперечно, стоїть у причинному зв'язку з тим дрібним на око фактом, що бібліотеку можна заперти в холодну мишам на сніданок. Бо поки миші вдовольняються досхочу книжним добром, люди блукають серед темряви, не розбираючи до ладу, чого так жити важко і хто саме садить у них на шиї та до кращого життя світ заступає... Шкода тільки, що заступають його часом не самі ті особи, яким це «по штату полагается» робити, а й такі, яким це вже зовсім не годилося б. У рідному селі Шевченка, в Керелівці, також є бібліотека, заснована київським «Обществом грамотности» і названа бібліотекою імені Шевченка. Поки не знайшлося ще писаря, щоб засадив її за ґрати, але морально зробив це не хто інший, як само «Общество грамотности». Щоб це зрозуміти, досить виписати з «Отчета» один тільки рядок: «для читальни выписываются «Биржевые ведомости» и «Дружеские речи». «Кобзар» і «Дружеские речи»; Шевченко – і князь Мещерський!.. Кістки бідолашного поета, напевне, перевертаються в могилі від такого ганебного сусідства; сором лице роз'їдає, що український народ іменем Шевченка опоений отрутою «Дружеских речей»... Бібліотека імені Шевченка, в якій народові дають «Дружеские речи», – це не пам'ятник Шевченкові, а наруга над його пам'яттю, і Шевченко в такій бібліотеці – не у власній господі, а «в чужій хаті свого імені», як дотепно висловився колись Драгоманов. І найгірше, що це діло рук не якогось там уже писаря, а цілої просвітньої інституції, на чолі якої стоять поважні люди, що, здавалось би, до писарської компанії не повинні б хилитися.

Ні, таки справді життя – великий гуморист і своїми повсякчасними суперечностями дає багатющий матеріал для сатири. Та тільки сатирика у нас нема, щоб той матеріал використав і, зібравши його у фокусі свого творчого духу, вразив до живого оспалі душі. Шершні та інша дрібна комаха до цього не здатні.

- - -

Мені пригадався один Шевченків сатиричний малюнок: міністр народної освіти сірою солдатською шинелею застує світ сонця убогій селянській хатині. Хоча з того часу, як ту карикатуру змальовано, минуло якраз півстоліття, а проте й досі вона може бути живим образом становища у нас народної просвіти і таку саму вагу має, як і за недоброї пам'яті часів Миколи I. Бюрократія взагалі, а надто міністерство народної просвіти – раз у раз були найзапеклішими ворогами просвіти, бо знали всі вони добре, що тільки на темноті й може вдержатися їх сила і шана; карикатура Шевченка – то, можна сказати, найкраща ілюстрація до історії російського міністерства народної просвіти, навіть до самих останніх рядків тієї історії. Бо часи міняються потроху, але бюрократія не міняється і по-старому справляє свою роботу, застуючи усякий правдивий світ і навіть стежки усі до нього перекопуючи. Кожному, напр[иклад], відомо, як багато важить народна мова в школі і яка це добра стежка до правдивої освіти; це стало вже педагогічною аксіомою, а міністр народної освіти, як і 50, як і 30, як 10 років тому – «все в той же позиції на камне сидит» і так само застує світ нашому народові московською шинелею. Міська дума в Полтаві, засновуючи школу імені Котляревського, подала міністрові народної просвіти широко мотивований доклад, щоб принаймні в тій школі імені українського письменника завести науку рідною мовою. І от недавно, як повідомлено в «Громадській думці» (ч. 72), од міністра, гр. Толстого, прийшла відповідь – негативна!..

Бюрократія «все в той же позиції на камне сидит» навіть щодо приватного життя російських «громадян», настирливо залазячи скрізь зі

своїми приписами та дріб'язковою регламентацією. Ще 21 листопада минулого року (отже, в самий медовий місяць російських «свобод» і «конституційного» міністерства Вігте-Дурново) державна рада розглядала проект закону про народні мови в діловодстві приватних товариств на території так званих західних губерній, між іншим, і трьох українських. Проект той, що у приватних зносинах давав право вживати й рідну мову, здався «конституційному» урядові занадто небезпечним, і от міністрові внутрішніх справ доручено було його переглянути й переробити. І він переробив. 13 березня державна рада розглядала проект у новій редакції, в якій, між іншим, для нас цікавіше те, що в українських губерніях (Київщина, Волинь та Поділля) усе діловодство і зносини приватних товариств, а також усякі зібрання й засідання повинні одбуватися тільки мовою російською (Громадська думка. – Ч. 63). А в проекті основних законів, що принесли оце свіжі часописи, є вже спроба навіки зміцнити такий лад, бо ось що читаємо: «русский язык есть общегосударственный и обязателен в государственных и общественных установлениях, а также в армии и флоте. Употребление местных языков и наречий определяется особыми законами» (Отголоски жизни. – Ч. 75) – такими, певне, про які говоримо.

Коментарі до цього не потрібні; і я коли згадую про цей новий плід із безплідної бюрократичної смоковниці, то тільки через те, що пригадався мені один факт із недавнього минулого. У серпні 1905 р. довелося почути нам із урядових сфер категоричне «несвоевременно» щодо скасування *legis Josephovianae*⁵⁵; та й півроку з того часу не минуло, як стала фактом українська преса, про яку на підставі того «закону» й думати нам було заказано. І от нові «несвоевременно» почули ми від міністра народної просвіти та від державної ради...

Чудне діло! Йде велика боротьба старого й нового світу, важиться на терезах історії доля найбільшої держави, а офіційні проводирі її нічого

---

⁵⁵ *Legis Josephovianae* (лат.) – закон Юзефовича.

кращого в той великий час не мають робити, як камінчик по камінчику збирати матеріал на мавзолей собі, який історія, напевне, їм незабаром поставить. По правді кажуть, що люди ці не бояться ні тучі, ні грому!.. Та чи не занадто вже багато тих камінчиків зібрано і не час би оханутися? Адже ж і солдатська шинеля – і вона є не вічне щось та незносиме: вона й тепер продірявіла вже добре і крізь неї таки доходить до народу світ праведного сонця. Настане, певне, час, коли вона й зовсім розпадеться на дрібні шматочки і світ безборонно поллється всюди, щоб прогнати навіки зненависну темноту ...

А поки що – бюрократія, «сей доблестный рыцарь, все в той же позиции на камне сидит». Таки справді – «на камені»!..

Нова громада. – 1906. – № 1. – С. 101–113;

№ 3. – С. 117–121; № 4. – С. 120–143.

ЛИСТ БЕЗ КОНВЕРТА

До «командуючого українським військом» та «народного секретаря»

Юр. Коцюбинського⁵⁶

Пане Коцюбинський!

Серед імен, власники яких нахвалялись обернути Київ – це серце України й красу землі нашої – в руїну, зробити з його купу гною й грузу і почасти нахвалки свої справдили – одне ім'я спиняє на собі увагу, від одного найбільшим жахом віє. Це ваше, пане Коцюбинський, ім'я. Морально нам байдуже, що робили з Києвом ваші товариші. Але не однаково нам, що серце України в залізних лещатах здушила людина, яка носить прізвище – Коцюбинський.

---

⁵⁶ Коцюбинський Юрій (1896–1937) – радянський державний і партійний діяч, син класика української літератури Михайла Коцюбинського. Під час першого походу більшовиків на Київ був головнокомандуючим червоними військами. За його наказом у січні 1918 р. протягом кількох днів артилерія нищівно обстрілювала місто, зруйнувала безліч будинків, вбила масу мирних жителів.

Це прізвище вся Україна знає. Знає як великого художника і великого громадянина разом, що служив рідному краю не тільки своїм майстерним пером, а й кладучи в гурті з іншими працівниками цеглину за цеглиною на будинок відродження вільного українського народу. Своїм широким серцем він охопив болі трудящого люду, він пережив з ним найтяжчі, найтемніші часи, пережив і початок воскресіння й на той світ пішов з твердою вірою, що встане правда, встане воля із ними й рідна Україна та великий народ український встануть до нового життя. Надії ці були справдилися. Воля справді засяяла вже була під українським небом. І от приходять люди, що цю волю знов кладуть у домовину й важке віко пудовими набоями прибивають. І між ними – людина з прізвищем Коцюбинського, славного батька виродний син...

Пане Коцюбинський! Я знав і любив вашого батька. Я щиро оплакував його дочасну смерть. Я кинув свої квітки на його могилу. Але я не вагаючись кажу: яке щастя, що він помер, як добре, що очі його не бачили й уші не чули, як син Коцюбинського бомбардує красу землі нашої й кладе в домовину молоду Українську волю! Доля зглянулась над ним і зробила цю полегкість, хоча кістки його, напевне, перевернулися в могилі над Десною – і Десна принесе ще до старого Дніпра і під зруйнований Київ ті криваві батьківські сльози і прокльони, яких не може не послати ота забута вами й дорога нам могила.

Та це сентиментальність, пане Коцюбинський, і за неї прошу мені вибачити. Не до лиця нашим лютим часам подібні сентименти. Я про інше хочу з вами говорити.

Ви – командуючий українським (!) військом; я тільки рядовий український письменник. Ви – людина, що в своїх руках держить – чи надовго? – життя і долю мільйонів людей; я один з тих мільйонів, може один з призначених на страту, якого з вашого наказу можуть щохвилини послати на смерть ваші посіпаки. Ви тільки починаєте свій життєвий шлях; я, може,

його кінчаю. Нас ділить прірва, безодня несходима, яка тільки-но може відділити більшовика від старого соціаліста, що не раз звідав царської тюрми та жандармських скорпіонів. І проте я не заздрю вашій силі й не проміню її на мою несилу; і проте я не хотів би починати своє життя вашим способом, як не бажаю вам кінчати його може призначеним мені. Не бажаю, бо це було б полегкістю за нечуване діло, що тяжить на вас, а полегкості – скажу по щирості – вам я зичити не можу. Є вчинки, пане Коцюбинський, яких нічим ні одкупити, ні спокутувати й за які прощення не може бути. На вас лежить тавро таких вчинків.

Не буду вам, пане Коцюбинський, нагадувати, що виховано вас, по смерті батька вашого, громадським коштом, що на український гріш, на ту тяжко загорьовану удовину лепту ви, пане Коцюбинський, здобули свої переконання: це теж сентименти, які не личать нам тепер, в дні божевілля й жаху. Не говоритиму також і про ваші способи політичної боротьби: про них можна б сперечатися, як і про всякі способи. Але ось не сентименти вже і не такі справи, про які можна сперечатись.

Десять днів мільйонне місто, місто беззбройних та беззахисних дітей, жінок і мирної людності, конає в смертельному жаху. Десять днів смерть літає над головами невинних людей. Десять днів творяться такі страхи – я їх бачив, пане Коцюбинський – від яких божеволіють люди. Десять днів конає українська воля... І ви, син великого батька, що любив – і це я знаю – наше місто – ви його не захистили. І того не досить. Коли ваші «вороги» – од яких ви не соромилися проте брати допомогу, – щоб не руйнувати міста, вийшли з його, ви входите тріумфатором та завойовником і, сіючи мізерні брехні про «буржуазність» та «контрреволюційність», чесним ім'ям свого батька покриваєте нечуване злочинство, яке вже зроблено і по цей день робиться – ті гори трупів, що наверхано во ім'я рівності й братерства без жодного суду і слідства, ті ріки крові, що течуть вашими, пане Коцюбинський, слідами. Та ви не тільки покриваєте злочинства – ви робите нові. Ви по-блюзнірському

знушаєтесь з усього, що дороге українському народові й що було дороге вашому батькові. Ви українською мовою розповідаєте про свій тріумф. Ви нею ж слезуєте⁵⁷ свої накази воякам...

Навіщо ви це робите?

Коли Юда⁵⁸ поцілував свого Великого Навчителя – цей одповів йому самим коротким запитанням: «Чи поцілунком продаєш Сина людського?» Що вам сказати на цей ваш поцілунок? І яким голосом відповідатимете, коли невсипущий сторож людський, совість, запитає вас: «де брат твій Авель?..»⁵⁹ Та найбільші зрадники в історії людськості Каїн з Юдою, спокутували овій гріх. Один ходив по світу «стенай і трясися», другий – «шед удавися». Ви, пане Коцюбинський, цього не зробіте. Ви не стогнатимете і не трястиметеся. Ви не повіситесь. Це теж сентиментальність. На це треба того, чого вам бракує органічно. Ви спокійно хліба-солі заживатимете, і коли вам, пане Коцюбинський, нагадають, що на руках ваших кров – ви, як Щедрінів Молчалін⁶⁰ усміхнетесь безтурботно: «Я вымыл-с»... І сідаючи за стіл, не прийде вам на згадку та сім'я, яку шестипудовий набій усю знищив саме за обідом. Нічого вам не скаже і той шестиліток-хлопчик, що вдарив себе ножем, коли його тата – чуєте, пане Коцюбинський, тата? – відірвали од його, беручи на катівську розправу. Не скажуть і ті поранені, яких з шпиталів брали на розстріл і тільки тим із них, що самі йти вже не могли, ласкаво кидали: «Ну, ждіть черги»... Ви скажете – то буржуазна кров... Звідки він це знає? – спитаю вас. І чи не більше за цих проклятих десять день пролито крові пролетарської? А втім, для мене це ваги не має, бо і буржуазна кров так

---

⁵⁷ Слебезувати – говорити багато, без упину, безладно, говорити запобігливо, підслесливо.

⁵⁸ Юда – Іуда Іскаріот – за біблійним міфом, один з 12 учнів (апостолів) Христа, який запродав свого вчителя за 30 срібників. Цей образ став символом зрадництва й запроданства.

⁵⁹ Авель – Авель – у біблійній міфології молодший син Адама і Єви, пастух овець, із заздрощів убитий старшим братом Каїном – землеробом, коли бог Яхве надав перевагу дарам Авеля. Вживається в переносному значенні як невинна жертва жорстокості.

⁶⁰ Молчалін – одна з дійових осіб у комедії О. Грибоедова «Лихо з розуму». Молчалін – кар'єрист, догідливий і скромний перед начальством, але боягузливо-підлий за його очима; свої позитивні риси представляє так: «поміркованість і акуратність». Ім'я його стало синонімом кар'єризму. Цей образ широко використав у сатиричних творах М. Салтиков-Щедрін, на якого й посилається С. Єфремов.

само червоніє, як і пролетарська, і так само веселіше їй текти по жилах, ніж по піску Маріїнського парку⁶¹, і так само п'янить вона людей, що можуть полоскатися у ній. І голі трупи, ограбовані, роздягнені, яких снопами розвозили по вулицях, вони – німо свідчать, що п'яні од горілки й крові люди ні впину, ні межі хижачтву своєму не знають. І коли у вас, що носить прізвище Коцюбинського, знялась рука на Київ, коли ви можете чесним ім'ям великого українською письменника покривати всі заподіяні злочинства, коли ви досі жити можете – то вам уже нічого боятись: можете спокійно спати...

Спіть спокійно. Я знаю, що вашу запанцеровану совість словами не дістати. Але ж і ви знайте, що з насіння, яке посіяли ви в рідну землю вродить не те, чого ви сподіваєтесь. Не рівність і братерство, а тільки ножі обоюдні, зненависть, кров... До чистої справи й рук чистих треба докладами, а нечисті руки і найчистішу справу зогижують, бруднять, каляють. І хоч у десятиох водах мийте їх – не змити вам ганьби й неслави, якими вкрили ви себе і своє діло. Я знаю – ви тепер цього не годні зрозуміти. Але хоч те ви, може, зрозумієте, що заважає мені, рядовому письменникові, цього листа до вас, «народного секретаря», хоч задля годиться, заради самої ввічливості, підписати – із звичайною пошаною.

1918.

Примітки

Текст статті «Лист без конверта» подано за виданням: Сергій Єфремов. Під обухом: більшовики в Києві. – К., 1993. – С. 90–94.

---

⁶¹ Маріїнський парк – йдеться про парк навколо Маріїнського палацу – пам'ятки архітектури XVIII століття, спорудженого у стилі бароко за проектом архітектора В. Растреллі. У 1870 р. палац було реставровано у зв'язку з приїздом до Києва імператора Олександра II та імператриці Марії. Звідси й назва палацу. У 1917–1918 рр. тут розташувалися Київський комітет РСДРП(б), Київська рада робітничих депутатів, більшовицький ревком. У січні 1918 р. більшовики розстрілювали тут усіх заарештованих киян.

МАРТИРОЛОГ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВА⁶²

У Росії нині української преси нема. Вона зникла. Від першого ж дня війни рука обрусителя-чиновника, що одержав усю повноту влади, почала виривати з книги української преси аркуш за аркушем; з кожним новим кроком углиб Галичини першими жертвами військового режиму падали, як правило, органи української преси. І позбувшись своїх періодичних видань, ми, українці, стоїмо тепер перед новою небезпекою – зникненням української книжки. Старі видання розходяться, до того ж із такою швидкістю, якої не знав колишній український книжковий ринок. Поява ж нових пов'язана з такими труднощами, насамперед цензурними й почасти технічними, подолати які приватній ініціативі не завжди під силу. Таким чином за два з лишком роки війни відбувся повний погром української преси, а загалом друковане слово на Україні перебуває у стані глибоко критичному.

Щоправда, цей погром, – може б краще сказати: мартиролог українського слова – не поодинокий у нашій історії. Це лише епізод, – епізод вкрай характерний і показовий у ставленні влади до проявів української самосвідомості; епізод дуже тяжкий і глибоко трагічний для самого українського народу, який змушений терпіти систематичні знущання над своєю духовною суттю впродовж не двох років, а щонайменше стількох же століть. Та, однак, це лише епізод. І як такий, він буде зрозуміліший, якщо розглянути його в ланцюгу подібних заходів разом із іншими подібними заходами, що складаються в ланцюг, перші кільця якого болуче стискали ще наших далеких предків, останні ж – стримують нині наших сучасників. Ось

---

⁶² Ця стаття є доповіддю, що призначалася автором для з'їзду журналістів, який намічалось провести в Москві під виглядом загальних зборів московського товариства діячів періодичних видань та літератури. З'їзд, що його багато разів відкладали, остаточно був призначений на 26–27 грудня 1916 року. Та він так і не відбувся... Вміщуємо невіголошену доповідь як свого роду вступ до нової ери друкованого слова на Україні.

Вперше надруковано російською мовою у журналі «Украинская жизнь» (1916. – № 3–6).

чому я вважаю за потрібне спинитися, хоча б коротко, за браком часу, на минулому, яке нерозривно зв'язане з тією заявою, що нею я змушений був почати свою доповідь: «В Росії нині української преси немає. Вона зникла». Втім, треба зауважити, що рушаючи вглиб століть, ми не тільки не віддаляємося від суті нашої теми, а навпаки – ще більше до неї наближаємося.

XVI та XVII століття в історії українського народу ознаменувалися, як відомо, сильним культурно-суспільним та політичним злетом. На ґрунті боротьби за національну самостійність провадиться у всіх великих культурних центрах значна культурна робота, поширюється освіта: грамотність, за словами такого стороннього й неупередженого спостерігача, яким був, наприклад, відомий Павло Алеппський, була звичним явищем серед «козацького народу». «Не лише всі козаки, – зауважує він, – а й навіть більшість їхніх дружин та дочок вміють читати». Школа разом із «шпиталем», тобто притулком для бідняків, була необхідним додатком церкви й перебувала під невсипним турботливим наглядом самого населення, організованого в братства, не кажучи вже про монастирі та окремих меценатів. Цілком природно, що цей потяг до освіти, це устремління до знань вже не могло задовольнятися старим методом «списування книг», а повинно було викликати розвиток книгодрукування й широку організацію книжкової справи.

І справді, вже в XVII столітті бачимо на Україні цілий ряд друкарень, які видавали і підручники, й наукові праці, й суто літературні та публіцистичні твори, а надто ж – духовні, одне слово, праці з усіх питань, що цікавили сучасника, збуджували його інтереси й задовольняли його запити. Такі друкарні існували в усіх містах старої України, не лише в Києві чи Чернігові, а й, наприклад, в Острозі, Зблудові тощо; засновували їх і монастирі, і братства, і приватні особи. Необхідно підкреслити при цьому, що книгодрукарство на Україні фактично користувалося в ті часи повною

свободою й що свобода слова вважалася настільки важливим і невід'ємним правом кожного, що гарантувалася навіть міжнародними трактатами. Так, наприклад, 1658 року в знаменитих «гадяцьких пактах», тобто договорі Івана Виговського з польським урядом, крім відкриття двох університетів, окремо і спеціально обумовлено й таке: «Гимназия, колегия, школы й друкарни, сколько их надобно будет, без препятствия ставить будет вольно и свободно, науки отправовать и книги печатать всякие, и в прениях о вере, только бы без поругания и уразы маестату королевского». Це означає, що у всіх, навіть особливо в ті часи гострих релігійних питаннях («...прения о вере...»), кожний міг вільно висловлювати свої думки, друкуючи їх із одним лише обмеженням, аби ці думки не ображали главу уряду. І, як засвідчує хоча б, скажімо, полемічна література XVI–XVII століть, свобода слова широко використовувалась тодішнім друкованим словом, – надто в царіш «прений о вере», але також і в інших гострих питаннях того часу, – як от національному, просвітньо-культурному й навіть політичному, і з обмеженнями свободи слова українські письменники того часу вперше зіткнулися не у себе вдома, а у гостях – не на рідній землі, а у північних сусідів.

З-за «литовского рубежа», з «черкаской земли» українські видання потрапляли, звичайно, в Московську державу. Та прийом, який їм тут влаштовували, здатний був назавжди відбити бажання до закордонних подорожей. Москва того часу, як відомо, стояла принципово на зовсім іншій позиції стосовно друкованого слова. Тут книгодрукування було свого роду державною монополією, підкорюючись цілковито нагляду й украй тяжкій цензурі патріарха з його «освященным собором». Ця принципова недовіра до будь-якого друкованого рядка особливо різко, може, проявилася в одному теж міжнародному трактаті, сучасному вже згаданим раніше «гадяцьким пактам». На противагу останнім тихесенький Олексій Михайлович у договорі з поляками вимагав, аби «все те, в которых местностях книги

печатаны и их слагатели или печатники или друкари смертию казнены, и, книги собрав, сожжены были и впредь, чтобы крепкий заказ был, бесчестных воровских книг никому с наших королевского величества подданных нигде не печатать под страхом смертной казни». Зрозуміло, що таке принципове ставлення не забарилося позначитися й на книгах українських, котрим вдавалося потрапити до Москви, минаючи попередню, так би мовити, цензуру «освященного собора», а також на рукописах, котрі їхні автори бажали друкувати в Москві.

Вже на соборі 1620 року патріарх Філарет досить різко висловлювався «о самых тех христианах, яже суть белорусцы», вважаючи, що вони лише «нарицаются убо христиане», а правил апостольських та соборних, як належить християнам, не дотримуються. Незабаром для підозри з'явився й конкретний привід. 1626 року український учений Лаврентій Зизаній-Тустановський виявив бажання надрукувати в Москві свій твір «Катехизис», – друкуванню передувал цікавий диспут московських справщиків із автором, котрий мусив пожертвувати своїми думками й мовою, аби праця його могла побачити світ. Не так благополучно закінчилася тоді ж спроба іншого українського вченого Кирила Транквіліона-Ставровецького. Його «Учительное евангелие», двічі вже надруковане на Україні, рішуче було засуджене в Москві, причому наказано було всі його твори «собрать и на пожарах сжечь», між іншим не лише за зміст, а й за «слог его еретический». Скориставшись цим випадком, Філарет видає вже й загальну постанову стосовно українських видань: «Чтобы впредь никто никаких книг литовской печати не покупал». Наступного 1628 року знову нова заборона і нове аутодафе нещасливих книг «литовской печати». У 1672 році новий указ: «Во всех местах всяких чинов людям учинить заказ крепкий с большим подкреплением, чтобы те люди польской и латинской печати книг никто у себя в домах втай и явно не держали, а приносили бы и отдавали бы воеводе». 1690 року нове патріарше розпорядження відносно «польской и

литовской печати книг» і т.ін. І наскільки не до вподоби виявилися в Москві, в атмосфері специфічного московського правовір'я, українські письменники, які як-не-як цитували вже Бекона, Еразма Роттердамського, Декарта, були ознайомлені з системою Коперника й розмірковували «о затмении солнца», засвідчують цікаві дебати московських справщиків із згаданим вже Зизанієм Тустановським. Самий спосіб обґрунтування істини православної віри автором-українцем посіяв сум'яття і жах поміж благочестивих москвичів. «Написано у тебя, – говорили вони Зизанію-Тустановському, – о кругах небесных и о планетах, и о зодиаке, о затмении солнца, о громах и молнии, о Перуне, о кометах и о прочих звездах... Те статьи из книги Астрологии, а книга Астрология взята от волхвов эллинских и с правоверием нашим не сходится». Й, зрозуміло, в друкованому виданні праці Зизанія вся ця «зайва» мудрість відсутня.

Та, крім змісту, сильну підозру викликала серед московських книжників сама мова українських письменників, не зважаючи на те, що для Москви вони намагалися викладати свої думки по можливості церковнослов'янською мовою, уникаючи народних українських виразів, слів. Москвичі вже тоді виходили з досить визначеного положення, що повинна бути одна мова, бо «когда будет много языков, то пойдет смута в земле». З огляду на це книги українських письменників у московських видавництвах так радикально виправлялися «по великороссийской грамматике», що з них зовсім зникали місцеві особливості мови. Такої операції зазнали, наприклад, відомі «Четьи-Минеи» Дмитра Ростовського, перший том яких в українському виданні було спалено, твори Феофана Прокоповича та інших. У передмові до московського передруку «Беседы Иоанна Златоустого» 1709 року видавці прямо вказують, що вони зберегли «орфографию, сиречь правописание и правоверие великороссийское, правильное по учению грамматистов и любомудрецов, в училищах издревле (!) и донныне обдержимому», додаючи до того: «а малороссийские

примрачные речения изъяснихом обыкновенными». Прагнення перекладати «примрачные реченья» цілком правильне й законне, коли йдеться про видання, призначене для Великої Росії, на жаль, прибирає нині вже явно агресивні тенденції і перетворюється на бажання насильно нав'язати свою мову українцям, заборонивши видання їхньою мовою. На Україні почали поширювати офіційні підручники з правилами «о произношении российских букв и о исправном тех же употреблении», й ці підручники слід вважати першою спробою обрусительної школи на Україні.

А незабаром з'явився акт, який зводив у систему розрізнені до того заходи й дав початок тій державній політиці, яка невпинно впроваджувалася на Україні аж до сьогодні. Я маю на увазі виданий 1720 року указ імператора Петра I буквально такого змісту: «Вновь книг никаких, кроме церковных, прежних изданий не печатають; а и оные церковные старые книги с такими же церковными книгами справливать, прежде печать, с теми великороссийскими печатями, дабы никакой розни и особого наречия в них не было». З огляду на цей указ усі українські друкарні зобов'язувалися надсилати свої видання до московської синодальної контори «исправления ради и согласия с великороссийскими», тож на нових виданнях красується вже предтеча пізнішого «дозволено цензурою» у формі такої зауваги «протектора типографий»; «Сия книга ... в конторе типографской исследована, и по исследовании обретена во всем с великороссийским сходна».

Так віддячив геніальний реформатор Росії за те сприяння своїм оновлюючим планам, яке зустрічав головним чином серед виходців із України... Петровським указом 1720 року було остаточно поховано свободу друкованого слова на Україні й ним же починається ланцюг безкінечних урядових заходів стосовно «особого наречия» на Україні, ланцюг, що не завершений і донині. Впроваджується цензура ще до відкриття загальних цензурних закладів виключно для українських видань із метою повного

знищення «особливої» української літератури. Починається затята боротьба з опозицією на Україні, яка звикла в царині друкованого слова користуватися майже необмеженою свободою. Й результати цього не забарилися проявитися. XVIII століття в історії української писемності виявилось набагато біднішим від попереднього й відразу ж повернуло українських письменників в епоху до винайдення книгодрукування. Все, що не підпадало під категорію «книг церковних», починає поширюватися виключно в рукописах; знову з'являється давно забута професія «книжних списателів», професія, що, здавалось би, полинула в минуле разом із зображенням Гуттенберга. Видатні твори української думки цієї епохи – літописи Самовидця, Величка, «Історія Русів», що її переписував Кониський, праці Сковороди та інше, – не кажучи вже про суто художню продукцію, – вірші, драми, які продовжували з'являтися, – все це побачило друкарський верстат лише в наші дні, бо, звичайно ж, не згинули в злигоднях, які супроводжували «книжное списание». І навіть у царині умовно дозволеного церковного видавництва згадуване вже «исследование» в синодній конторі дало сумні результати.

Українські друкарі не відразу підкорилися новим порядкам й уперто відмовлялися надсилати свої видання на цензуру до Москви. Москва відповідала на це відомими й нам заходами – штрафами й закриттям видавництв. Так, 1724 року накладено було штраф у 1000 карбованців – сума за тих часів досить значна, на друкарню Печерської лаври за видання «Тріоди», яка виявилася не «во всем с великороссийским сходной»; такий же штраф було накладено на чернігівську друкарню, яка потім була конфіскована і перевезена до Москви за вперте небажання визнавати нові цензурні порядки. Отримання дозволу на відкриття нових друкарень було дуже ускладнене; коло їхньої діяльності обмежувалося лише передруком старих церковних видань за обов'язкової умови враховувати московські виправлення. Всі інші видання заборонялися беззаперечно, – так, не

дозволено було лаврській київській друкарні у 1769 році видавати навіть новий буквар, хоча московські букварі на Україні абсолютно не користувалися попитом. Низка заборонних указів протягом усього XVIII століття буквально знищила книжкову продукцію на Україні, поставила літературу у вкрай тяжкі умови, знищила друкарську справу і надзвичайно болюче відбилася на народній просвіті. Крім перепон для появи нових видань, вжиті були заходи й для вилучення старих: кілька разів повторювалися укази про відібрання у церков книг місцевих видавництв і заміну їх на московські. З вилученими книжками чинили, звичайно, за пізнішим рецептом Скалозуба. Цим і пояснюється, між іншим, порівняно мізерна кількість українських стародруків, що дійшли до нашого часу.

Боротьба з місцевою книгою, війна з просвітою у її національній оболонці незабаром принесла свої плоди; через півтора століття після наведеного раніше відгуку Павла Алеппського, Україна являла собою вже класичну країну безграмотності й навіть у 80-х роках XIX століття шкіл на Україні було менше, ніж у першій половині XVIII століття. І якщо петровська реформа для Росії «прорубила окно в Європу», то для України в той же час були щільно позабивані усі проходи для безпосередніх стосунків із Західною Європою, так само, як припинено будь-яке фінансування місцевої культурно-просвітної діяльності. Відтепер, замість прямих шляхів через Польщу, нові ідеї завозилися вже via Москва чи Петербург, і з передової в усіх відношеннях держави Україна робиться глухою провінцією, яка усе більше й більше відстає у своєму розвитку. Новому культурно-просвітницькому рухові на Україні, що виник разом із її літературним відродженням, доводилося вже долати й цю штучно створену темноту й безграмотність, зазнаючи в той же час таких же впливів, як і ті, про які йшла мова раніше.

Якщо не рахувати загальних цензурних скорпіонів, то перший смертельний удар впав на ще не зміцнілу українську літературу 1847 року.

Процес Кирило-Мефодіївського братства, чи, за офіційною термінологією, «україно-славянистов», закінчився не лише репресіями проти Шевченка, Куліша, Костомарова й інших, а також колективним засудженням української книги як такої. Це був у повному розумінні слова процес над українською літературою; й тією ж конфірмацією, якою відправлено було в заслання кращих українських письменників того часу, була заборонена й уся українська література – не лише майбутня, а й та, яка вже існувала на той час на книжному ринку. Одночасно вийшов загальний наказ по цензурному відомству звернути особливу увагу на книги, що висвітлювали питання української мови й національності, «не давая перевеса любви к родине над любовью к отечеству». Цим наказом започатковувався ланцюг державних заходів стосовно української книги в новий час. Поряд із старою резолютивною частиною, – яка містилася в одному слові: «воспретить», – найновіші ці заходи містили вже й спроби виправдати заборону з точки зору певної, так би мовити, ідеології. Майже кожне з наступних десятиліть дає зразки такої державної ідеології, які в цілому розкривають цікаву картину ставлення влади до українського книгодруку в бік посилення гніту.

На початку 60-х років, коли з'явився перший досвід періодичних видань українською мовою – петербурзька «Основа» (1861–1862) та «Черниговский листок» (1861–1863), – уряд спробував пов'язати українську пресу з популярною тоді «польською інтригою», приписавши останній, і лише їй, виникнення і розвиток української літератури. Давно вже точаться в нашій пресі суперечки про можливість існування самостійної малоросійської літератури, – починає свій циркуляр від 18 червня 1863 року міністр внутрішніх справ Валуєв і, пославшись на якусь «більшість малоросіян», продовжує вже більш певним тоном: вони досить ґрунтовно доводять, що ніякої особливої малоросійської мови не було, нема і бути не може, і що говірка їхня, застосовувана серед простого люду, то та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі, що загальноруська мова так само

зрозуміла малоросам, як і великоросам, і навіть зрозуміліша, ніж створювана тепер для них деякими малоросами, а надто ж (!) поляками так звана українська мова. Ця нова теорія, приправлена вказівками на «сепаратизм» та наплив українських рукописів до київського цензурного комітету, закінчується старою піснею: аби до друку дозволялися лише такі твори на цій (не існуючій!) мові, які належать до царини художньої літератури, пропуск же книжок малоросійською мовою як духовного змісту, так і підручників та й взагалі призначених для початкового читання, припинити. На цьому циркулярі ґрунтувалася інструкція цензурним комітетам 1866 року, якою знову підтверджувалася заборона популярної літератури українською мовою й уся українська література вилучалася з-під дії закону про пресу, прийнятого 1865 року, який звільняв від попередньої цензури книжки обсягом понад 10 аркушів: українські книги повинні були проходити через попередню цензуру незалежно від обсягу, оскільки всі вони «не без свого роду тенденцій», як зазначала вже згадувана інструкція. «Тенденції» були помічені навіть у суто етнографічних матеріалах українською мовою, а тому заборонено було видавати їх у місцевих «Губернских ведомостях», які до цього широко користувалися українськими етнографічними нотатками, що надавало офіційним органам тутешнього обличчя. 1866 року цьому було покладено край.

Але якщо заходи 60-х років відзначаються ще деякою непевністю тону й сором'язливістю, а також бажанням принаймні пристойно прикрити й мотивувати пропоновані заходи, то наступне десятиліття вже звільнилося від цих ознак деякого хитання й сумнівів. Реакційна російська преса, а також приватні доноси добровольців на зразок горезвісного Юзефовича, на той час вже остаточно встановили, що український рух «є не що інше, як спроба, якою маскується справжній соціалізм, чи точніше, справжня демагогія». Негласним розслідуванням «особого совещания» в особі міністрів Д. Толстого й Тимашова, шефа жандармів Попова і згадуваного вже таємного радника

Юзефовича безапеляційно було встановлено, що «вся літературна діяльність так званих українофілів повинна бути віднесена до прикритого лише пристойними формами замаху на державну єдність і цілісність Росії». І що «центр цієї злочинної діяльності знаходиться в цей час у Києві». Після цього точного визначення залишилося лише завдати удару. Й ось тієї самої миті, коли офіційна Росія готувалася виступити на звільнення балканських слов'ян, у німецькому Емсі 18 (30) травня 1876 року було підписано такий указ стосовно літератури одного з найбільших слов'янських народів імперії:

«Государ імператор у 18–30 день минулого травня Височайше повеліти зволив:

1) не допускати завозу в межі імперії без особливого на те дозволу Головного управління у справах друку будь-яких книг та брошур, що видаються за кордоном малоросійською говіркою;

2) друкування й видання в імперії оригінальних творів та перекладів тією ж говіркою заборонити за винятком лише: а) історичних документів та пам'яток, б) творів красного письменства, але з тим, аби при друкуванні історичних пам'яток безперечно зберігався правопис оригіналів, у творах же красного письменства не було допущено жодних відхилень від загальноприйнятого російського правопису й щоб дозвіл на друкування творів красного письменства давався не інакше, як після розгляду рукописів у Головному управлінні у справах друку;

3) заборонити також різні сценічні вистави та читання малоросійською говіркою, так само, як і друкування нею текстів (!) до музичних нот».

Під тиском цього безприкладного в історії нового часу акту й перебувало українське слово до 1906 року... Ясно, що акт цей не давав зовсім ніякої можливості розвиватись українській культурі й по суті був свого роду замаскованим смертним вироком їй. Література, наука, періодичні видання, театр і навіть тексти до нот – все це ставилося в розряд забороненого, аж до букв, оскільки наведений указ регламентував навіть правопис. А що у творах

«красного письменства» не проскочить щось небажане, запорукою тому була подвійна цензура, встановлена тим самим указом: уряд цього разу висловив недовіру навіть власним органам в особі цензурних комітетів, вимагаючи обов'язкового, крім розгляду в цих комітетах, читання українських рукописів у Головному управлінні у справах друку. Аналіз указу 18 травня 1876 року, названого за іменем його натхненника *lex Jozephoviana*, показує, що творцями його керувала цілком визначена думка про повне знищення українського слова, «без всяких двусмысленностей и поблажек», висловлюючись словами пана Струве. Що тут йшлося саме про мову, це ясно само собою із змісту травневого указу.

Та політика денаціоналізації, яка почалася з петровського указу 1720 року й знаходила своє неухильне втілення в заходах катерининських часів, тут досягла свого логічного завершення. Коло замкнулося, й наступним десятиліттям залишалося тільки удосконалювати систему, вводячи додаткових скорпіонів, звужуючи потроху й так уже тісні обшири дозволеного до друку українською мовою. Протягом 1880–1900 років такі удосконалення й були проведені низкою розпоряджень по цензурному відомству, з яких відзначаю тут заборону книг для дітей, хоч би навіть і белетристичного змісту, «ибо дети должны учиться по-русски», заборона творів із минувшини України, заборона повістей і оповідань із життя інтелігенції, переслідування нарешті окремих слів, як от «Україна», «козак», «Запорозька Січ» й таке інше. Що лишалося поза цим колом, також зрозуміло само собою. Відомі слова Фігаро про свободу мадрридської преси цілком можуть бути застосовані й до стану української преси, з тим, втім, застереженням, що тут переслідувалася, власне, не думка, а саме висловлювання її, що, як відомо, не мала на увазі навіть мадрридська свобода. І наскільки впевнено, твердо й зручно почувався уряд у рамках раз вибраного курсу, засвідчує одна цікава подробиця. Вже 1905 року, коли падали основи старого порядку й багато позицій було залишено, коли

мадридську свободу стосовно українського слова засудили не лише вчені колеги із Академією наук на чолі, а й навіть і старий комітет міністрів, – розкріпачення українського слова усе ж таки було визнане у вищій інстанції «несвоевременным». Це «несвоевременно» прозвучало усього за місяць до маніфесту 18 жовтня, яким була обіцяна вже «действительная» свобода слова.

Наприкінці 1905 року з'являється українська преса, спочатку «явочним порядком», а потім напівлегально, на підставі тимчасових правил про пресу 24 листопада. Березневими правилами 1906 року, очевидно, було ліквідовано й указ 1876 року, – кажу «очевидно», бо пізніше ми зустрінемося з новою спробою рецепції цього пережитку середньовічного права. Хоч як би там було, та роки 1906–1914-й український друк фактично існував. Існував за умов, за яких йому здавалося завидним навіть становище російського друку, існував при безперервних судових та адміністративних репресіях, утисках не лише письменників, а й читачів та передплатників, при повному невіданні, що день прийдешній нам готує, – але все ж існував. Однак, навіть це напівлегальне існування для влади та її ідеологів видавалося нестерпним. Вказівні персти безперервно зверталися у цей бік, і їхні власники невтомно підказували, що потрібно повернутися до попереднього стану речей, який визначався законом Юзефовича. Відомий циркуляр Столипіна від 20 січня 1910 року, що поставив поза законом усіх іногородців і що включав до числа їх і українців нарівні з євреями, був першим кроком до відкритої рецепції цього акту. Український друк не дожив до свого десятилітнього ювілею, бо європейська війна, що спалахнула 1914 року й що відкрила спочатку для реакції неозорі перспективи, дала привід для повного знищення вже всієї української преси, – й то не лише в Росії, – й повернення до стану дореволюційного.

Війну було оголошено 19 липня, а вже наступного дня було закрито на увесь час воєнного стану київську щоденну газету «Рада». За нею невдовзі

вирушив у країну небуття щотижневик «Маяк», потім літературно-науковий щомісячник «ЛНВісник», педагогічне «Світло», суто наукові органи київського «Наукового товариства» й т.ін. Усього в межах Росії було відразу ж закрито 15 періодичних видань, що виходили до війни. На звертання редакції одного із закритих видань про поновлення його надійшла офіційна погроза: «Хай краще не просять» (буквально). Одночасно, в міру того, як росли успіхи на театрі війни й відбувалося проникнення військ углиб Галичини, одне за одним зникали українські видання, що виходили до війни в Галичині (близько 50 видань). Внаслідок цієї переможної ходи був момент (кінець 1914-го й початок 1915 року), коли на всій етнографічній території України не залишилося жодного українського друкованого органу. Якби не втікачі з Галичини, які одержали притулок по той бік бойової лінії, то не лишилося б українського друкованого органу й узагалі в Європі, й лише б Америка була поза межами досяжності мадрридської свободи, що піднеслася духом.

Така ж небезпека загрожує й українській книзі. Тут військовій цензурі піддається не лише зміст, а й мова і – *mirabile dictu*⁶³ – правопис. Цензура вимагає, аби українці не вживали тих чи тих слів, що опинилися під забороною, й писали безграмотно, дотримуючись орфографічних правил чужої мови. Відповіддю на це було різке скорочення української книжкової продукції, яка в часи війни зійшла із свого звичного восьмого місця в ряду такої ж продукції народностей європейської Росії й опинилася майже на останньому. А тим часом великою мірою саме в роки війни зростає попит на українську книгу, з'являється новий масовий читач, запити й потреби якого не спроможний вдовольнити оглушений книгодрук. Старі видання буквально розхапували, й український читач із огляду на неможливість придбати нові стоїть вже тепер перед перспективою книжкового голоду.

---

⁶³ *Mirabile dictu* (лат.) – навдивовижу.

Не можна сказати, що не було спроб відновлення української преси та українських видавництв. Слідом за закриттям їх 1914 року починаються ці спроби, не припиняючись і до останнього моменту. Оскільки умови саме київської обстановки особливо нещадно проявляли себе стосовно українського друку, то спроби ці робилися в інших містах на Україні й навіть поза її межами: в Одесі («Основа»), в Харкові («Слово», «Гасло»), у Катеринославі («Степ», «Час»), у Москві («Тепла роса», «Промінь»). Та аж до останнього часу спроби ці, можна сказати, нищились у корені: інколи ще до виходу видання у світ погрозами на адресу друкарень, іноді слідом за виходом першого, рідко другого номера, конфіскацією і закриттям на час воєнного стану. Беру наважання типову долю одеського літературного щомісячника «Основа»: журнал було конфісковано й друкування його припинено на третій книжці на увесь час воєнного стану, й хоча судовою палатою арешт було знято, та заборона, однак, залишилася в повній силі. Інакше кажучи, звинувачення в скоєнні злочину відкинуто, та покарання триває. Юридичний *non sens* – та чи не є увесь зміст цієї доповіді ілюстрацією до цілковитого *non sens*'у, хоч із якої точки зору? Ми тепер вже звикли до білих смуг і порожніх місць, що прикрашають газетні шпальти. Та навіть і на цій ниві українська практика дає неперевершені зразки. Наприклад, одна із київських газет («Последние новости») вийшла у жовтні з порожніми місцями у відділі оголошень, – так ознаменувала мадридська свобода друку смерть відомого громадського діяча О. Русова: українські оголошення про день похорону його зникли з газет. Це вже свого роду рекордний подвиг київських гасителів, що розперезалися.

Ось такі умови, в яких довелося жити українському друкові, – умови, очевидно, не випадкові, а такі, що впливали із свого роду традиційного ставлення влади до українського народу. За авторитетним роз'ясненням Столипіна, будь-яка культурна діяльність на українському ґрунті «з точки зору російської державної влади є вкрай небажаною і

суперечить усім починанням, які уряд проводить стосовно колишньої (!) України. Виходячи, – продовжує Столипін, – з того положення, що три головні гілки східного слов'янства і за походженням, і за мовою не можуть (!) не складати одного цілого, наш уряд, починаючи з XVII століття, постійно бореться проти руху, відомого в наш час під назвою українського і який втілює в собі ідеї відродження колишньої України і організацію Малоросійського краю на автономних національно-територіальних засадах».

Як проявлялася ця боротьба в царині друкованого слова, ми бачили. Український друк палили, український друк розоряли штрафами і знищенням друкарень, український друк припиняли прямими заборонами, український друк систематично оголошували поза законом, поза навіть специфічним російським законом, до українського друку невпинно застосовували начала мадридської свободи, українському друку систематично допікали і києм, і палицею. Це допікання триває вже віки, – починаючи з XVII століття й кінчаючи буквально останніми днями, що породили після короткочасного перепочинку часи національного гніту, наруги і знущань.

Я не говоритиму, в що обійшлася Україні ця традиційна політика національних гонінь. Рахунок був би величезний, та його легко оцінити й на око, спостерігаючи той занепад культури, ту відсталість у всіх відношеннях, які панують на Україні, ту безпорадність, яку проявляє українське населення і в культурній, і в економічній, і в політичній сферах. Адже навіть для старого комітету міністрів у 1904 році був зрозумілий цей фатальний зв'язок між українськими явищами й політикою репресій на Україні, зокрема систематичним придушенням живого народного слова, зверхністю у ставленні до прав народної мови в царині освіти. Для нас цікавіший зараз інший бік – саме ставлення російської громади до викладеного раніше, а зокрема російської преси. Звертаючись до цього боку справи, не можемо не відзначити однієї вкрай сумної обставини. Російська преса, за невеликим

винятком, майже не цікавилася гонінням на українське слово, гонінням, що відбувалося на її очах, не втручалася у події боротьби хоча б наданням своїх сторінок для висвітлення й захисту українських потреб й устремлінь, майже нічого не знала про ці гоніння, а, по суті, й знати не хотіла. І в результаті, коли українське питання, як це було у 1914–1915-му, було владно висунуто й поставлено самим життям, зі сторінок російської преси, за мізерним виключенням, пролунало таке жалюгідне, при усій його розв'язності й самовпевненості, бубоніння, що його чи й можна згадати без почуття глибокого сорому й смутку. Для вирішення українського питання російська преса виявилася зовсім не підготовленою й саме тому, що у звичний час вона занадто мало своєї уваги приділяла національним питанням у їх практичній постановці, особливо ж нехтувала питаннями українськими. Здавалось би, в боротьбі, що відбувалася перед нею, завдання її, преси, були ясні: допомогти із свого боку розкріпаченню товариша, якого переслідують, принаймні висвітленням його становища, проясненням дійсності, безпристрасною інформацією про рух, про який мимоволі чи навмисно поширювалося стільки безглузвих легенд, пліток, небилиць. Цього не було зроблено. Й не утиски іззовні самої російської преси були тому причиною. Ні, був відсутній внутрішній імпульс у вигляді інтересу до того, що відбувалося, не було співчуття її у ті поодинокі моменти, коли російська преса порушувала звичне своє мовчання й полишала роль незацікавленого свідка. Не кажу вже про давно минуле, бо навіть практика останніх двох із половиною років яскраво підкреслює саме таке ставлення.

На очах російської преси відбулося знищення усієї преси української – на очах її відбувався розгром культурних цінностей і тут, і в Галичині, – й майже нічим це не відбилося в ній, як не відбиваються й ті спроби відродження, про котрі я вже згадував. Начебто нічого й не відбулося, начебто звичайна річ цей новий акт насильства над людським словом, до того ж під звабним стягом національного звільнення. Й навіть цього

кошунно приплутаного стягу не зірвала російська преса, повторюючи, навпаки, банальні безглуздості й словесні вправи, що йшли абсолютно врозріз із вбивчими за значенням своїм фактами. А тим часом російська преса, особливо ж обласна, що діяла на Україні, могла б хоч якоюсь мірою відшкодувати тимчасову смерть своєї української товаришки. Скажу більше, – вона навіть повинна була це зробити. І ще скажу: були часи, і то не дуже давні, коли вона зголошувалася робити це. Безпосередньо перед війною, 12–13 квітня 1914 року, відбулися схожі на теперішні загальні збори журналістів у Києві, які прийняли, між іншим, таку резолюцію з питання, яке нас зараз цікавить: «Загальні збори, вислухавши доповідь про стан обласної української преси й додаткові повідомлення про стан білоруської, литовської та єврейської преси й визнаючи за кожною національністю право мати свою пресу на своїй мові чи говірці, знаходять, що законопроект комісії Державної думи особливо тяжко позначився на стані цієї преси й що інтереси її повинні бути захищені в такій же мірі, як і інтереси й права преси на російській мові. Разом із тим збори висловлюють побажання, аби органи російської преси приділяли по можливості більше уваги висвітленню питань життя й культури недержавних народностей і стану їхньої преси». Гарне побажання, та, на жаль, лишилось воно тільки побажанням, хоча необхідність у дружній підтримці ніколи ще, певно, не давала знати про себе з такою настійністю, як у ті дні, що настали за моментом прийняття наведеної резолюції. Дні війни для національної преси не лише українців – згадаймо євреїв – виявилися згубними.

Можливо, таку ж резолюцію приймуть і теперішні збори, й це, звичайно, буде правильним. Та мені хотілося б застерегти товаришів від захоплення самими лише резолюціями. Ухвалена резолюція ще не є ділом, воно починається пізніше й повинно полягати у втіленні резолюцій. Між тим останнє можливо лише в тому разі, коли діячі російської преси цілком переймуться усвідомленням, що безпросвітний стан, скажімо, української

преси є аж ніяк не приватною справою українців, а що в ньому зацікавлена вся преса, зв'язана свого роду круговою порукою в основних питаннях свого існування, а коли так, то потрібна взаємодопомога й підтримка. Українці стоять, зрозуміло, на вимозі якомога більшої свободи друку. Але спочатку бажають вони, аби їхній друк міг просто існувати, оскільки й воно, те існування, як ми бачили, зовсім не гарантоване за сьогоднішніх умов. І в досягненні цього більш ніж скромного мінімуму, мені здається, російська преса могла б подати допомогу, й то суттєву. Вона насамперед могла фактично звести нанівець розпорядження про заборону української преси, тимчасово прибравши її роль на себе, тобто якомога повніше висвітлюючи українське життя й українські вимоги, приділяючи їй стільки уваги, скільки, за моїм глибоким переконанням, заслуговує взагалі українська проблема навіть крізь призму загальноросійського життя. Сказане особливо стосується органів російської преси, що виходили на Україні, а також тих, розповсюдження яких не обмежувалося територією, зайнятою великоруським населенням. Український інформаційний відділ у цих виданнях, а також актуальні статті з питань українського життя принесли б користь не лише українцям, котрі змушені були компенсувати відсутність рідної преси російськими органами друку, а й для інших читачів, та й для самої російської преси. Це наблизило б її до місцевих інтересів, до реального життя, дало б їй ту сталість, якої нерідко позбавлені місцеві органи, де місцевого тільки й того, що назва та хроніка. Я вважаю, що якби такі органи друку зробили б спробу наблизитися до місцевого життя й увійти вглиб його, то від того виграли б не лише місцеві справи...

Визнаю відверто, що така постановка в російській пресі національних питань, і то не лише українського, здається мені за нинішніх умов утопією. І традиційні навички, й особисті звички, й інтереси діячів російської преси, без сумніву, тягтимуть їх на вторований шлях, де так багато співчуття «взагалі» й так мало стимулів активно виявити це співчуття в конкретних

випадках. Та, гадаю, чом би й не помріяти трохи в товариському колі, – то, по-перше, а по-друге, – корисно деколи фіксувати увагу й на утопіях. Якщо моя, – дуже скромна втім, – утопія викличе роздуми про сьогоднішнє, незадовільність якого очевидна, то й це вже маленький плюс. А якщо до того ж вона ще й спрямує волю хоча б небагатьох до бажаних змін, то тим краще. Адже рано чи пізно, над цим доведеться замислитись, тож і почати перегляд стосунків та вибір майбутнього шляху, однаково, колись та треба.

1927.

Київ. – 1992. – № 5. – С. 121–127.

МУРАВЬОВ

Лиховісне, зловороже прізвище. Муравйов-вішателъ... Муравйов «не з тих, що їх вішають, а з тих, що самі вішають, а з тих, що самі вішають». Ренегат і через те людина без жалю і милосердя. Сотні закатованих жертв, тисячі обездолених засланих, що конали-пропадали в холодних снігах Сибіру, десятки тисяч польських батьків і матірок, жінок і дітей, що оплакували закатованих і засланих синів, чоловіків, дітей – ось чим позначила свій шлях людина з оцим прізвищем. І апофеоз кривавому катові, що зробило самодержавіє напередодні свого сконання, на глум усім заповітам гуманності, на тим більше знуцання з жертв, поставивши зненависного монумента на самому місці заподіяних злочинств, – цей апофеоз тільки сприяв специфічній славі Муравйова. Справді лиховісне ім'я, від якого мимоволі здригаєшся від внутрішнього почуття жаху та огиди.

І це ім'я ще раз виринуло на кривавих сторінках сучасності і знов кривавими слідами, оргіями божевілля позначило свій шлях. Муравйов – завойовник Києва, що приніс був «північну владу на вістрях штиків», що чотири дні громив з тяжких гармат безборонне мільйонне місто, що

нахвалявся отруйними газами задушити його, що справив криваву тризну, тисячами розстрілюючи неповинні жертви свого кривавого сладострастя... Теж ренегат, що лютістю замазує своє минуле. Колишній не то пристав⁶⁴, не то жандарм, – в усякому разі вірний слуга самодержавства, що раптом оповістив себе Наполеоном соціальної революції, але й на такому високому становищі не забув звичок станового пристава. Хлестаков⁶⁵, якому доля дала в руки страшну зброю темноти й фанатизму. Хабарник і грабіжник – з дріб'язковими манерами й неситим апетитом старого околодочного⁶⁶. Мішанина дрібненької жулікуватості й непогамованого кровожерства. Це – Муравйов, новітній Муравйов, «товариш Муравйов», що враз зійшов кривавим маревом і безглуздою лютістю перевершив навіть свого знаменитого попередника.

Перечитайте тільки його промови в Одесі, де становий пристав у позі Наполеона під пірамідами зовсім розперезався й дав повну волю своїй убогій і разом дикій приставській фантазії. Це якийсь просто божевільний чад, в якому кровожерство перемішалось з фарисейським месіанізмом, пишна поза з грошолюбністю й грабіжницькими інстинктами, а хвастощі з істерикою. Навіть на вершку своєї сили не міг себе стримати і вискочив поліцейський. Так говорити і так поводитись міг або божевільний, який не знає вже межі між дійсністю і вигадками хворобливої фантазії, або прохвост, якому нема чого губити й який справді пішов «ва-банк», відкинувши усяку соромливість, вважаючи на те єдино, що залякана отара людська не зважиться на людський вчинок. М-ме Бош⁶⁷ з своїми скаргами на те, що з Києва нема кого послати на розгром мастків; або той член совітської влади, що своєму товаришеві гукав:

---

⁶⁴ Пристав – у дореволюційній Росії – начальник місцевої поліції.

⁶⁵ Хлестаков – персонаж комедії М. Гоголя «Ревізор», нестримний брехун, хвалько, корисливий чоловік, який, за словами автора, бреше натхненно, одержуючи від цього величезне задоволення.

⁶⁶ Околодочний – поліцейський чин у дореволюційній Росії, що відав околодком – районом міста, підвідомчого поліцейському наглядачеві.

⁶⁷ Бош Євгенія (1879–1925) – радянський партійний і державний діяч. Після Лютневої революції 1917 р. – член Київського комітету РСДРП(б), редактор газети «Голос социал-демократа». З грудня – 1917 р. – народний секретар внутрішніх справ більшовицького уряду України. Відзначалася категоричністю, жорстокістю, безпощадністю до всього українського.

«Дивно, як ти живий zostався», – оці виродки наших кривавих часів все-таки «мальчишки и щенки» перед Муравйовим. І більшовизм, який зв'язав себе з цими маньяками й жуліками, божевільними й прохвостами, цим смертний засуд підписав на себе. Та на жаль, не тільки на себе. Високу ідею визволення, братерства й волі він так зогидив, заплював, захаркав, засмітив, скупав у крові, що багато сили треба буде покласти на те, щоб знов очистити її. Може треба буде роботи не одного генія, принаймні не одного покоління, щоб засипати оту безодню, яку викопала за наших днів банда божевільних, провокаторів та грабіжників.

Нікчемні люди. Бо навіть у своїх злочинствах не змогли над дрібним шахрайством стати, навіть кровожерством викликають не так страх, як огиду та презирство. Розмаху не вистачило на те, щоб хоч з честю, сміливо зустріти небезпеку. Награбувавши, скільки можна, утікають як звичайнісінький дрібний злодюжка. І нехай як прибираються вони в червоні шати – все-таки з-під них дрібний злодюжка визирає. Коли Муравйов-вішатель викликав жах і зненависть, то його однофамілець, Муравйов-пристав, навіть ненависті не вартий. Ганьба, огида і презирство – я не кажу про кару – йому з усією купленою отарою посіпак і душогубів – оце і всі ті почуття, що ці мізерні постаті збудити можуть. Бо й серед великих кількістю злочинств залишилися вони злодійкуватими людьми та розбишаками, – «шпаною», що сміливо кидається тільки на беззбройних, зневажає тільки зв'язаних, плює тільки на беззахисних. Каторгою та дільницею, царством «бувших людей» відгонить та «соціальна революція», що попала в лапи до Муравйових, які все виховання відбирали не то в дільниці, не то на стайні, не то в охоранці. І навіть кривавий чад, що ним оповили вони свій злочинний шлях, не може розігнати того специфічного охоранно-дільничного духу, і невідлучно він товаришує з цим претендентом на соціальних реформаторів. А вся ціна отим «реформам» буде визначатися оцим незбитим фактом: їх проводив пристав Муравйов – грабіжництвом, розстрілами, мстивою лютістю дільничного ренегата, що в

самих злочинствах не міг стати понад старі поліцейські афоризми всіх хабарників – «рука руку миє» та «вони заплатять».

1918.

Примітки

Текст статті «Муравйов» подано за виданням: Сергій Єфремов. Під обухом: більшовики в Києві. – К., 1993. – С. 117–119.

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ (1864–1915)

Михайло Михайлович Коцюбинський народився 17 вересня 1864 р. у м. Вінниці в сім'ї дрібного урядовця. Дитинство та юність майбутнього письменника минули в містечках і селах Поділля, куди переводили батька по службі. Освіту здобував у Барській початковій школі (1875–1876) та Шаргородському духовному училищі (1876–1880).

Коцюбинський почав пробувати свої сили в літературі рано, брався за поезію, переклади, нариси, та швидко головним полем його письменницької діяльності, справжнім покликанням стає художня проза. З перших спроб Коцюбинського-прозаїка до нас дійшли оповідання «Андрій Соловійко, або Вченіє світ, а невченіє тьма» (1884), «21-го грудня, на введеніє» (1885), «Дядько та тітка» (1885). Друкуватися Коцюбинський почав у 1890 р. – львівський дитячий журнал «Дзвінок» опублікував його вірш «Наша хатка». У цьому ж році побував у Львові, встановивши творчі контакти з місцевими літераторами та видавцями, зокрема Франком. Поїздка поклала початок постійному співробітництву Коцюбинського в західноукраїнських виданнях.

На початку 1891 р. він їде в с. Лопатинці на Вінниччині, де поєднує роботу домашнього вчителя в родині місцевого службовця з поглибленим вивченням життя села, народної мови, культури і розпочинає серйозну

літературну працю. За 1891 р. з-під його пера виходять оповідання «Харитя», «Ялинка», «П'ятизлотник», повість «На віру», віршована казка «Завидючий брат». Твори привернули увагу літературної громадськості, засвідчили, що в українську прозу прийшов талановитий художник.

На початку 1890-х рр. частина молоді української інтелігенції, перейнятої ліберально-просвітительськими ідеями, утворює організацію «Братство тарасівців», з учасниками якої Коцюбинський деякий час підтримував зв'язок. Цей зв'язок відбився на його творчості. У казці «Хо» (1894) Коцюбинський підносить значення ліберально-просвітительської діяльності.

Роки перебування М. Коцюбинського на урядовій службі в Молдавії і Криму дали життєвий матеріал для його творів «Для загального добра» (1895), «Пе-коптьор» (1896), «Посол від чорного царя» (1897), «Відьма» (1898), «В путях шайтана» (1899), «Дорогою ціною» (1901), «На камені» (1902), «У грішний світ», «Під мінаретами» (1904). Одним із свідчень того, що Коцюбинський своїми творами молдавсько-кримського циклу виходив за межі локальних проблем, є те, що його повість «Для загального добра» була надрукована в перекладі російською мовою у журналі «Жизнь» (1899. – Кн. 12).

Багата творчими здобутками п'ятирічна служба у філоксерній комісії стала періодом інтенсивного зростання письменника. Залишивши роботу в комісії, він після безуспішної спроби влаштуватися на роботу в Чернігові, де жила сім'я, їде до Житомира і займає різні посади в редакції місцевої газети «Вольнь». На початку 1898 р. Коцюбинський нарешті дістає роботу в чернігівському земстві.

Новела «Цвіт яблуні» була в українській літературі новаторською за темою: порушувалась проблема ставлення письменника до дійсності, говорилося, що митець за будь-яких обставин не може забувати про свій громадянсько-професійний обов'язок, повинен боліти чужим горем, як власним.

До теми «Цвіту яблуні» Коцюбинський повертається ще не раз (цикл мініатюр «З глибини», поезія в прозі «Пам'ять душі», незавершений твір «Павутиння», новели «Intermezzo» і «Сон»). Виражене у цих творах ідейно-мистецьке кредо декларується й у листі-відозві М. Коцюбинського і М. Чернявського 1903 р. до українських письменників. Наступний розвиток української літератури Коцюбинський бачив у розширенні її тематичних та ідейних обр'їв, пошукові нових художніх форм.

У п'ятиліття перед революцією 1905–1907 рр. Коцюбинський написав і опублікував оповідання «Fata morgana» (Киевская старина. – 1904), в якому вловив ті головні зрушення у свідомості селянства і нові тенденції в еволюції соціальної психології села, які на повну силу виявилися під час революції. Революція остаточно відкрила світові нове село, а Коцюбинський без будь-якого втручання в текст оповідання продовжив його як другу частину повісті. Друга частина повісті «Fata morgana» (опублікована в квітневому номері «Літературно-наукового вісника» за 1910 р.) належить до найвизначніших творчих досягнень Коцюбинського, пов'язаних з подіями першої російської революції.

Провідним жанром малої прози Коцюбинського після 1901 р. стає соціально-психологічна новела. У 1906–1912 рр. крім другої частини «Fata morgana» М. Коцюбинський створює новели «Сміх», «Він іде» (1906), «Невідомий», «Intermezzo», «В дорозі» (1907), «Persona grata», «Як ми їздили до Криниці» (1908), «Дебют» (1909), «Сон», «Лист» (1911), «Подарунок на іменини», «Коні не винні», образки-етюди «Хвала життю!», «На острові» (1912), а також повість «Тіні забутих предків» (1911).

Під час поїздок на острів Капрі письменник часто зустрічався з Горьким, взимку 1911–1912 рр. навіть жив у нього і написав там «Коні не винні» та «Подарунок на іменини». Художні нариси «Хвала життю!» й «На острові», написані влітку 1912 р., – останні твори М. Коцюбинського. Пафосом торжества життя над смертю пройнятий нарис «Хвала життю!».

Лейтмотивом нарису «На острові» також є ідея безперервності, вічності людського буття. Коцюбинський побував у багатьох екзотичних місцях – у Криму, Бессарабії, на Гуцульщині та в Італії, його листи переповнені враженнями від природи цих країв. Коцюбинський вражав своїх сучасників знанням природничих наук. Він проникав у таємниці природи через наукову літературу і власні спостереження. Це допомагало йому глибше, по-філософськи сприймати навколишній світ, краще збагнути і точніше відтворити життя людини в органічному зв'язку з усім світом. Природа і людина зливаються у нього в одне ціле, стоять в одному поетично-філософському ряду.

Мовна практика М. Коцюбинського – один з яскравих прикладів широкого підходу до розвитку літературної мови. Не заперечуючи ваги різних стилів української літературної мови, слів-новотворів, оригінальних виразів, конструкцій, він головним джерелом збагачення мови літератури вважав загальнонародну розмову.

М. Коцюбинський користувався псевдонімами: Коцюб., Коцюба Михайло, Козуб Захарій.

Друкуватися Коцюбинський почав у 1890 р. – львівський дитячий журнал «Дзвінок» опублікував його вірш «Наша хатка». Мешкаючи в Житомирі, письменник обіймає різні посади в редакції місцевої газети «Волынь», де друкує низку оглядів із російської преси, статті й рецензії. Оповідання «Fata morgana» було опубліковане в журналі «Киевская старина» (1904), а друга частина повісті - в квітневому номері «Літературно-наукового вісника» за 1910 р.

Художні нариси «Хвала життю!» й «На острові», написані влітку 1912 р., – останні твори М. Коцюбинського. Пафосом торжества життя над смертю пройнятий нарис «Хвала життю!». Лейтмотивом нарису «На острові» також є ідея безперервності, вічності людського буття.

Коцюбинський побував у багатьох екзотичних місцях – у Криму, Бессарабії, на Гуцульщині та в Італії, його листи переповнені враженнями від природи цих країв. Коцюбинський вражав своїх сучасників знанням природничих наук. Він проникав у таємниці природи через наукову літературу і власні спостереження. Це допомагало йому глибше, по-філософськи сприймати навколишній світ, краще збагнути і точніше відтворити життя людини в органічному зв'язку з усім світом. Природа і людина зливаються у нього в одне ціле, стоять в одному поетично-філософському ряду.

ЗГАДКИ ПРО РОМАНА СЕМБРАТОВИЧА

Передо мною лежить фотографія, на якій ми разом ще так недавно сфотографувалися з Сембратовичем у Відні – його останнє передсмертне поличчя – і мені трудно повірити, що його вже нема серед живих, бо я ще чую його голос, бачу його рухи, ще мене обвіває атмосфера, насичена тисячами дрібних вражень, які разом викликають в уяві образ живої людини...

Перший раз я познайомився з Сембратовичем р. 1898, як він завітав на кілька день до Чернігова. Молодий студент, худий, блідий, експансивний, з жвавими рухами і бистрим розумом, що реагував на всі видатніші події тодішнього життя, – подобався мені дуже. Але то була коротка, випадкова знайомість, перервана на довший час його від'їздом. До мене доходили звістки про літературні роботи Сембратовича по німецьких часописах, присвячені українській справі, про його видання «X-Strahlen»⁶⁸. Аж з року 1903, коли він укупі з послами В. Яворським та др. А. Косом почав видавати «Ruthenische Revue»⁶⁹, межі нами почалось дружнє і часте листування. Всі

---

⁶⁸ Ікс-промені (нім.). – *Ред.*

⁶⁹ Український огляд (нім.). – *Ред.*

його листи були заповнені справами видання, якому він віддався цілою душею, яким був захоплений, і той щирий інтерес до любого діла уділявся несамохіть і мені та будив зацікавлення тим далеким та так близьким нам органом.

Весною минулого року мені довелося знову стрітися з Сембратовичем. Переїздячи з Берліна до Італії, я поклав заїхати на кілька день до Відня і з Дрездена телеграфував Сембратовичеві, прохаючи стріти мене на вокзалі. Десь коло 10 вечора прибув празький потяг на Nordbahnhof⁷⁰. Вискочивши на перон, я надаремне шукав очима серед натовпу людини, яка скидалась би на затриманий у пам'яті образ – нікого подібного не було: Сембратович, очевидячки, не вийшов. Я вийшов у двірцець і казав занести свої пакунки до першого-ліпшого готелю. Та враз хтось мене закликав. Передо мною стояв чистенький, елегантний європеєць, з чорною лиснючою бородою, з матовим нервовим обличчям і з бистрими живими очима.

– Ви Сембратович?

– Він самий.

Ми стрілись дуже радо. Про готель нічого було й думати. Для мене вже було приготоване місце в помешканню посла Яворського, який на той час виїхав з Відня. Там була також адміністрація «R[uthenische] R[evue]». Їдучи трамваєм, ми розмовляли так просто і щиро, наче кінчали розпочату учора бесіду. Проїхавши доволі великий шматок дороги, ми вилізли з трамваю і вступили до якоїсь кнайпи. Тут мусив чекати на нас Володимир Кушнір, тодішній співробітник «R[uthenische] R[evue]», а теперішній редактор «Ukrainische Rundschau»⁷¹.

Я придивлявся до Сембратовича. Він не здавався хворим. Але його утла ніжна фігура, бліде обличчя і слабкий голос робили враження якоїсь прозорості і недовговічності. Внутрішній вогонь, що грав у неспокійних очах

---

⁷⁰ Північний вокзал (нім.). – *Ред.*

⁷¹ Український огляд (нім.). – *Ред.*

та пробивався крізь тонку шкіру обличчя, як світло з-під матового кльоша, підтримував, здавалось, життя, закріплював енергію.

– Як ваше здоров'я?

Здоров'я у нього тепер нічого, він відчуває себе цілком добре... кахикахи... От тільки жінка... Тут я довідався, що він має багато клопоту та горя з слабкою на сухоти жінкою, яка тепер лежить у ліжку, і він, сидячи по ночах за роботою, раз у раз мусить одриватись од праці та доглядати хвору.

За пару годин ми вже йшли до мого помешкання і скоро опинились в адміністрації «R[uthenische] R[evue]», про що нагадували розкладені скрізь примірники часопису, конторські книжки та рукописи. Було вже пізно, а Сембратовича чекала робота і хвора жінка. Ми розсталися.

– До завтра.

– До побачення.

Усі ті дні, що я пробув у Відні, Сембратович зраня приходив до мене, і ми йшли на місто. Невважаючи на те, що я цікавився містом та віденським життям, розмова наша раз у раз наворачталася на справи «R[uthenische] R[evue]», очевидно, ця тема найбільше цікавила Сембратовича, і він радий був, мусив навіть, здавалось, зробити собі полегкість, ділячись з свіжою людиною своїми турботами.

– Ви не можете собі уявити, скільки я маю клопоту з отим виданням... Мушу друкувати часопис не в Відні, бо тут дорого, а на Угорщині, Odenburg. Але тамешні складачі не знають добре німецької мови і роблять чортівські помилки та перекручують. Читаю 4–5 корект, сліплю очі, а все не певний, що буде врешті добре. Бо то читає Європа, треба, щоб усе було all right!⁷² і з друкарського боку, і з боку стилю. На стиль та на добру мову я звертаю особливу увагу. Коли мені присилають матеріал для «R[uthenische] R[evue]», я мушу переробляти та виправляти так, що далеко легше написати статтю наново, бо у нас рідко хто добре знає німецьку мову, а деякі співробітники

---

⁷² Гаразд (англ.). – Ред.

пишуть слов'янськими мовами, і мені доводиться перекладати. Та коли б хоч присилали. Часом просто розпука бере: треба випускати число, а матеріалу нізвідки. Доводиться самому або удвох написати цілий номер. А це мене мучить, бо один чоловік не годен добре всього зробити: подивишся – і там чогось бракує, і то зле, і того нема... Жадної моральної підпори. Пишу листи, звертаюсь на всі боки, благаю, даю теми... І що ж ви думаєте, з того? Ціле нічого! Одні мовчать, не відповідають навіть на листи, а другі хоч обіцяють, та нічого не присилають. По деяких місцях на Україні зав'язалися навіть комітети, щоб збирати матеріал до «R[uthenische] R[evue]», та ті заходи знов-таки скінчилися на самих добрих замірах. Так гірко почувати себе самотнім. Часом кажеш собі: пощо ти мучишся, чоловіче? Плюнь на все і струси порох з ніг твоїх. Але не можу. Що б там хто не казав, а я надаю велику вагу такому органі, як наш. Бо, прошу вас, що про нас знала Європа? Хто, окрім Драгоманова, писав про муки пригнобленого, зневоленого, занедбаного народу? Майже ніхто. А тепер заговорили. Видатні вчені, громадські діячі, поважна преса – підняли голос, повний обурення на гніт України, зацікавились невідомим досі великим народом, його минулим, теперішніми злиднями, його літературою. Візьміть хоч би нашу анкету про указ 1876 р.: вона випала світло. Скільки чільних, загальновідомих людей сказали своє слово, слово авторитетне і сильне у тій справі та винесли її на європейський форум. У нас є гадка видати анкету окремим виданням в перекладі на українську мову, щоб зробити її більше доступною для українців⁷³. Як бачите, ми зацікавили Європу, але чому не могли збудити інтересу до «R[uthenische] R[evue]» серед українців? Невже це їх не обходить? Чому ніхто не хоче бодай морально підтримати наш часопис? Скажіть, яка причина?

---

⁷³ У чорновому і чистовому (тобто наборному) автографах до цього речення Коцюбинський дав примітку: «Ся незвичайно цікава анкета вийшла недавно під заголов[ком]: «Українська справа в європейським освітленню», – впорядкував і видав Василь Яворський, посол до австрійського парламенту, Відень, 1905 р. Примітку зняла редакція журналу «Нова громада». – *Ред.*

Він зупинився. Нижні щелепи випнулися у нього трохи наперед, лице стяглося, а очі дивились на мене з подивом, гострі і блискучі.

– Болить мене така байдужість українців, – говорив він далі, коли ми рушили, – а ще більше дошкуляють неприязні відносини до мене й до «R[uthenische] R[evue]» наших таки галичан. І звідти я не маю помочі, самі лише докори. Одні докоряють, що я невміло редагую часопис. Нехай і так. Так скільки я наблигався: голубчики, візьміть хто на свої плечі отой тягар, докладіть умілих рук. Ніхто не хоче. Другим знов не подобається, що в «R[uthenische] R[evue]» ми пишемо переважно про Україну (російську), а не про галицькі кривди. Це не зовсім правда, бо ми таки містили статті про Галичину, а коли мало, то знов-таки тому, що з галичан ніхто нічого не пише. Інші кажуть: зачепився за указ 1876 р. і за ним нічого не бачить, товче одно. Правда, товчу. Звалити його – велике завдання. Коли люди почали довбати Сімплонський тунель – ніхто не зражався тим, що то робота довга та одноманітна, всі мали одну мету – продовбати хід. Скільки я маю листів з Галичини, в яких мене попросту лають. Рідко хто з галичан передплачує часопис: то писане, кажуть, не для нас, а для європейців, – нехай європейці й читають...

– Вам подобаються краватки? – перепиняв він себе. – Зайдіть до склепу, купіть собі пару. Я вже докучив вам...

– Але ж прошу... я слухаю...

Ми йшли далі, оглядали місто, заходили до магазинів, але розмова крутилася коло тої ж теми. Очевидячки, видання «R[uthenische] R[evue]» і все, що відносилось до тої справи, було болючим місцем у Сембратовича, глибоко зачіпало його, і він не міг мовчати.

Коли ми заходили до кав'ярні, він зараз накидався на часописи, і коли знаходив якусь замітку або статтю про Україну, скомпоновану здебільшого на підставі матеріалу, друкованого в «R[uthenische] R[evue]», очі йому

світилися з радості, він перечитував її мені – і знов ми говорили про те, як би краще поставити видання.

Мені ніяково було, що він оддавав мені сливе весь день, бо я знав, що втрачений час він мусив надолужити роботою вночі. Опріч того, вдома лишилась сама хвора жінка.

– Ідіть додому. Я знаю, що у вас є пильна робота.

– Е, то нічого, якось дам собі раду. Побіжу хіба на хвилинку навідатись, як там жінка... За пару годин побачимось.

І він їхав на другий кінець міста, а за дві години знов вертався до мене.

Раз якось ми поїхали з Сембратовичем до Шенбрунну. Був прегарний, теплий весняний день. Блукаючи чудовими алеями королівського парку, ми звели розмову на то, як Сембратович працює. День у нього був поділений на години, і кожна година мала своє призначення: перегляд часописів, редакційна праця, коректа, ділові візити. А знайомості в крузі німецьких журналістів у нього були дуже широкі.

– Найбільше часу займає мені листування з європейськими ученими та літератами. Мене попросту засипають листами. Тому потрібна історична справка, той прохає пояснити якесь місце з статті в «R[uthenische] R[evue]», інший знов хоче мати якісь потрібні йому інформації. І кожному я мушу відповідати широко й докладно, а це потребує часу, бо збути такого ученого кількома словами я не можу. Часом на одну відповідь присвячую 3–4 години.

Пишеш інколи цілі статті. Інакше бути не може, бо такі листи не менше як друковані статті, підтримують інтерес до нашого народу в європейській журналістиці. Роботи маю багато, може, навіть забагато, як на одну людину. Опріч того всього, мушу ще заробляти на стороні, посилаючи дописи до німецьких часописів. Те, що маю з «R[uthenische] R[evue]», невістачає мені, бо у Відні життя дороге, а до того і вдома нещастя, як знаєте. Часом так мені тяжко, що ледве здержуюсь од спокуси, аби не піти куди до іншої редакції. Маю вже кілька пропозицій, що забезпечують мені добрий заробіток. Та

чоловік усе думає: нехай, почекаю ще, потерплю, жаль кидати розпочату справу, хоч вона приносить більше колючок, ніж рож...

В Шенбрунні нас захопив дощ. Вертаючись до міста, ми таки добре промочили ноги. Сембратович став ще блідішим, покашлював, поскрипував. Я боявся, що він застудиться, і намовляв швидше йти додому, але він нізащо не хотів покидати вулиці.

– Я так рідко позволяю собі одірватися од роботи, що таке *dolce far niente*⁷⁴ справляє мені правдиву приємність. Нічого мені не буде злого, я ще скоро не вмру...

За кілька день я виїхав з Відня. Вертаючись з своєї мандрівки в початку червня, я знов заїхав до Відня. Сембратович був якийсь блідий, втомлений, покашлював і все марив про подорож на південь: там він сподівався одпочити та набратись сил. Жінка його трохи поправила, встала з ліжка, і я міг на сей раз заглянути до нього в хату. Жив він доволі далеко від центру, на Gersthofer-strasse, в чистенькому, гарному помешканню. Там же була й редакція «R[uthenische] R[evue]». Саме тоді, коли я зайшов до Сембратовича, од нього вийшов якийсь іспанський романіст (назвиська зараз не пригадаю), що дуже зацікавився історією Мазепи і за поміччю Сембратовича шукав потрібних до нового роману матеріалів.

Пам'ятаю, з якою радістю показував мені Сембратович листи відомих європейців: Б'єрнстєрне Б'єрсона, Бравнінга, Герца і інш[их]. Особливо порушили нас сердечні листи шведського публіциста і посла до парламенту Адольфа Гедіна. Хворий, спаралізований дідусь лівою рукою писав довгі листи олівцем, повні зацікавлення і щирого співчуття до тяжкої долі України.

Я знов пробув у Відні кілька день, і ми сливе не розлучались з Сембратовичем. Він надзвичайно цікавився сучасним рухом на Україні (російській) і випитував у мене найменші дрібниці. Здавалось, він більше живе нашими справами, ніж ми самі. Він признавався, що його щось тягне на

---

⁷⁴ Солодке безділля (італ.). – *Ред.*

російську Україну, та слабкість жінки не дозволяє йому покинути її хоч би на недовгий час.

В кінці липня він був уже на півдні, в Льоврані, а 15 серпня писав до мене звідти: «Дуже нездужаю на біль голови, не раз гадав, що треба буде збожеволіти. Моїй жінці трохи ліпше, але я почуваю себе не дуже добре».

Тоді ж він прислав мені свою останню працю про Україну – велику брошуру п[ід] з[аголовком] «Das Zarentum im Kampfe mit der Zivilization»⁷⁵ і дуже цікавився, яке враження вона зробить на Україні.

Останній лист Сембратовича до мене помічений 25 жовтня. Лист був писаний в ліжку. Я ледве пізнав його руку, так тяжка хвороба змінила його письмо. По плевриті він переніс запалення легень, що скінчилося сухотами та завело його, молоду 30-літню людину, до могили. Але лежачи навіть на смертельному ложі, він не забував дорогої йому справи і жалівся мені: «Почавши від серпня, ми не дістали з України ані одної дописи. А нам треба особливо дописей з поля історії, літератури та біжучих вістей».

За два місяці його не стало.

Але він стоїть у мене перед очима, з його блідим прозорим обличчям, допитливим поглядом, з його рухливістю та темпераментом справжнього журналіста, готового кинутися в бій в обороні дорогої для нього ідеї. І мені трудно погодитися з думкою, що того всього нема вже, що все те поглинула земля, байдуже, холодно, як щось непотрібне...

Та хоч зірка впала, за нею лишився довгий блискучий слід...

Чернігів

Січень 1906 р.

Примітки

Вперше надруковано в журналі «Нова громада» (1906. – № 3, берез. – С. 61–67).

---

⁷⁵ «Царизм у боротьбі з цивілізацією» (нім.). – *Ред.*

Зберігся чорновий автограф (р-70) на 16 сторінках поштового паперу з рядом виправлень, закреслень чорним і червоним чорнилом та чистовий (наборний) автограф (Центральна наукова бібліотека АН УРСР, відділ рукописів, № 1, 7403) на 14 сторінках нелінованого паперу, форматом 10,7x27,9 см, з чималою кількістю виправлень, закреслень, дописок чорнилом та чорним і синім олівцями, зроблених редакцією журналу «Нова громада». Вони не змінюють змісту статті, мають характер уточнення. Між трьома названими текстами статті є кілька несуттєвих розходжень.

Подається за першодруком.

1. Сембратович Роман (1876–1906) – український ліберально-буржуазний журналіст, публіцист, видавець і громадський діяч, популяризатор української літератури в країнах німецької мови.

2. *Передо мною лежить фотографія...* – Оригінал фотографії зберігається в літературно-меморіальному музеї М. Коцюбинського в Чернігові. Опубліковано в книжці: Й. Я. Куп'янський. *Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського*. К., «Наукова думка», 1965. Вклейка між стор. 320–321.

3. «X-Strahlen» – український щомісячний журнал німецькою мовою, який виходив 1901 р. у Відні. Видавав і редагував його Р. Сембратович.

4. Яворський Василь (Вікентій) (1860–1920) – український ліберально-буржуазний громадський діяч, за фахом юрист.

5. Кос Андрій (1864–1918) – український громадський діяч ліберально-буржуазного напрямку, за фахом юрист, автор кількох публіцистичних статей. У студентські роки примикав до І. Франка.

6. «Ruthenische Revue» – український художній і громадсько-політичний журнал німецькою мовою, виходив у Відні з 1903 р. Редактором і одним з видавців його був Р. Сембратович. Крім матеріалів про політичне і культурне життя нашого народу, на сторінках журналу друкувалися статті про українських письменників та їх твори в перекладі німецькою мовою. В суспільно-політичних питаннях журнал не мав чіткої програми, загалом дотримувався ліберально-буржуазних позицій.

З 1906 р. «Ruthenische Revue» виходив під назвою «Ukrainische Rundschau».

7. ...межи нами почалось дружнє і часте листування. – В літературно-меморіальному музеї М. Коцюбинського в Чернігові зберігаються автографи листів Р. Сембратовича. Доля листів М. Коцюбинського до Р. Сембратовича невідома. Є підстави гадати, що вони зберігаються у Відні.

8. Кушнір Володимир (1881 – дата смерті невідома) – український буржуазно-націоналістичний діяч, журналіст, співробітник «Ruthenische Revue», засновник і редактор «Ukrainische Rundschau» та інших періодичних видань українською і німецькою мовами, редактор газети «Діло» (1911–1912).

9. Сімплонський тунель – тунель в Альпах, в районі перевалу Сімплон на швейцарсько-італійському кордоні, прокладений у 1898–1905 рр.

10. Б'єнст'єрне Б'єрнсон. Б'єрнсон, Б'єрнст'єрне Мартиніус (1832–1910) – норвезький письменник, драматург, громадський діяч. З глибокою симпатією ставився до українського народу, автор статей про Україну.

11. Бравнінг – мається на увазі Браунінг Роберт (1812–1889), англійський поет, громадський діяч.

12. Герц Фрідріх-Отто (1878 – рік смерті невідомий) – австрійський економіст, соціал-демократ, ревізіоніст кінця XIX ст.

13. ...15 серпня писав до мене... – Йдеться про лист від 15 (28) серпня 1905 р.

14. «Das Zarentum im Kampfe mit der Zivilization» – праця Р. Сембратовича, вийшла в світ 1905 р.

15. Останній лист [...] помічений 25 жовтня. – Йдеться про лист Р. Сембратовича до Коцюбинського від 25 жовтня (7 листопада) 1905 р.

ІВАН ФРАНКО

Шановні добродійки і добродії!

Сьогодні я хочу познайомити вас з одним з найкращих українських письменників – з Іваном Франком. Перед вами портрет Франка. Те, що ви бачите, хотів би трохи доповнити. Невеликий, хоч сильний мужчина. Високе чоло, трохи холодні очі, в лінях бороди щось енергічне, уперте. Рудувате волосся непокірливо пнеться, вуси стирчать. Скромно одягнений, він тихий і непомітний, поки мовчить. А заговорить – і вас здивує, як ця невисока фігура росте й росте перед вами, мов у казці. Вам стане тепло і ясно од світла його очей, а його мова здається не словом, а сталлю, що б'є об кремій і сипле іскри.

Сильна, уперта натура, яка цілою вийшла з житейського бою!

Не можу забути одного образу, який врзавсь мені у пам'ять. Се було два роки назад, коли я востаннє бачився з ним. В своїй убогій хатці сидів він за столом босий і плів рибацькі сіті, як бідний апостол. Плів сіті й писав поему «Мойсей». Не знаю, чи попалася риба у його сіті, але душу мою він полонив своєю поемою [...]

Якою ж була література в Галичині в той час, коли почав писати Франко? Щоб краще це пояснити, вернімось трохи назад та подивімся, чим жила і інтересувалась галицька інтелігенція в 70 роки минулого віку. Цей час в Галичині був самим мертвим, як свідчать історики. Ще з кінця 60 років серед галицької інтелігенції почались суперечки, чи ми самостійний народ, чи тільки частина російського. Чи наша мова окремий «языкъ», чи «наречіє» великоруського. Ці суперечки ділили людей на два ворожі табори і розкололи вкінці галицьку інтелігенцію на москвофілів і народовців. Були навіть, такі, що визнавали галичан за окрему «рутенську націю», окрему од українців і великоросів. Москвофіли хотіли писати мовою Пушкіна, якої, звісно, не знали, а виходило у них так зване «язичіє», мішанина українського, російського і церковно-слов'янського. Опріч язових спорів, галицька інтелігенція займалася високою політикою, а та політика зводилась до того, щоб як-небудь запобігти ласки правительства, що-не-будь, хоч дрібницю, випросить у нього. Це була політика рабів. Ідея абсолютизму, бюрократичне «чинопочитаніє», затхлість, байдужість до живих народних інтересів, повне безсилля в духовній сфері схоластичність, теологічний та догматичний спосіб думання – от чим характеризується тодішня, навіть краща, частина галицької інтелігенції. Коли пізніше, в 1876 році, російський уряд видав указ, що забороняв українську літературу, це викликало цинічну радість серед галицьких священників. Молодіж, знеохочена безконечними і безплідними суперечками про мову, без світлих традицій старшого покоління, виявляє той самий реакційний дух, ту ж інертність і нічим не цікавиться [...]

В літературних напрямках скрізь панує польська романтика, підмішана німецьким сентименталізмом XVIII віку. З новішою європейською літературою ніхто не знайомиться, демократичний напрям тодішньої російської літератури до них не доходить. Взагалі галичани з тих часів мали на літературу чудні погляди. «Одні вважали літературу, – пише Франко у своїх споминах, – забавкою і ждали од неї поперед усього легкості і забавності. Для других се мала бути школа панського життя і аристократичних манер і через те [їх] різало по душі всяке хоч крихітку різке змалювання справжнього життя, особливо мужичого. А всі разом вважали літературу за найкращий спосіб моралізувати народ. Для того література повинна, на їх думку, представляти людей вищих, ідеальних, таких, якими повинні бути всі. І мова повинна бути делікатна, без грубих мужицьких вульгарних слів». Отже, не диво, що перша повість, яку пише Франко для журналу «Друг» (ця повість називається «Петри і Довбушуки»), не дуже далеко одійшла от тодішньої галицької белетристичної продукції. Буйна фантазія молодого письменника, розпалена фантастичними оповіданнями німецького белетриста Гофмана, знаходить широкий простір у тій першій Франковій повісті. Тут повно всякого страхіття, розбійників, заклятих скарбів, привидів, душогубства і оживаючих мерців. Але, неважаючи на те, що цею повістю Франко оддав данину тодішній літературній школі, ми бачимо в ній вже й соціальні мотиви, добачаємо зародок того таланту, що незабаром розвився так пишно у других творах Франка.

В перші роки студентського життя Франка сталась одна важна подія, яка мала велике значення для цілої Галичини і особливо для Франка. Політичні обставини викинули з Росії професора Київського університету Михайла Драгоманова, і він емігрував за границю. Свій світлий розум, свою величезну наукову ерудицію Драгоманов цілком оддав українській справі. Його критичні статті «кидали нове світло на нашу минувшину, одкривали нові горизонти, вчили розуміти нашу історію і нашу теперішність, вникати в

інтереси живих людей, розуміти і любити їх. Уся його робота була одною великою проповіддю невтомної праці для добра і розвитку нашого народу. З ясним, тверезим, трохи скептичним розумом, ворог усякої фрази, всякої фальшивості і ненатуральності, Драгоманов у своїх статтях, а ще більше в листах до галичан старався привчити їх читати, студіювати, приучував їх од пустої фразеології і трати часу, будив охоту до реальної роботи. Він звертав увагу на насущні потреби народу, на застій у політичній житті, на нещасття галичан. Його статті і листи – то були для великої більшості галичан мов удари батога: вони пекли і боліли, часом били невинуватих, бували несправедливі, але завжди змушували думати, будили совість».

Під вплив Драгоманова, як я вже сказав, попав і Франко. І вже в половині 1876 р. він виступає з першими не фантастичними, а реальними оповіданнями: «Лесишина челядь» і «Два приятелі», а ще через рік друкує образки з життя робітників під заголовком «Борислав». Коли пригадаємо собі те фарисейство, в якому вихована була тодішня інтелігенція, коли згадаємо, як тісно і самовільно розумілося те, що дозволено і не дозволено в літературі, – тоді урозуміємо ту бурю гніву, яку викликав Франко серед галицьких читачів своїм новаторством [...]

Кипуча, невгомна натура Франкова не могла вміститися в рамки самої літературної роботи. Року 1890 він, вкупі з другими, засновує радикальну партію, стає на її полі і видає партійний орган «Народ». Тут він містить багато блискучих публіцистичних і програмових статей і, стоячи на сторожі «мужицьких» інтересів, викликає часом цілу бурю серед громадянства своєю гострою критикою тодішньої «неполітичної політики» народолюбців.

Доводиться просто дивуватися, коли цей борець, поет, белетрист і публіцист знаходить ще час для серйозної наукової роботи! А тим часом се факт. Ще кінчаючи свою науку в Віденському університеті у відомого вченого професора Ягича, Франко почав готуватися до професури – іменно на кафедру української літератури. З-під його пера вийшов цілий ряд

солідних наукових праць, як: «Іван Вишенський і його твори», докторська дисертація «Варлаам і Йосафат» і багато спеціальних статей в різних журналах: «Записки наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка», «Житє і слово», «Літ[ературно]-наук[овий] вістн[ик]» і в окремих виданнях.

Нарешті, його мрії мали здійснитися. Року 1895 він блискуче прочитав у Львівському університеті вступну лекцію на тему «Наймичка» Тараса Шевченка» – і професорська колегія обрала його доцентом, але адміністрація не затвердила Франка. А проте заслуги Франка на полі науки такі значні, що Петербурзька і Празька Академії наук обрала його своїм членом, а Харківський університет дав йому почесний докторський диплом.

Літературна продуктивність Франка така велика, що ще 9 літ тому назад, коли святкували 25-літній ювілей його літературної діяльності, один список його творів займав цілу книжку на 127 сторінок.

Тепер Франко, 50-літній сильний мужчина, всі сили свої оддає українській літературі і науці і ще немало може зробити для рідної культури. На його творах, в його ідеях виховалось уже ціле покоління. І хоч тепер, дякуючи Франковій праці, стало трохи ясніше, все ж темрява ще й досі густа і не раз завдає рани благородному серцю.

«Не люблю Русі-України!» – вирвалось колись із уст Франкових, і не дивуєшся цьому, читаючи його відповідь усім тим, хто підхопив цей крик наболілого серця і кинув його в лице України.

Ти, брате, любиш Русь.
За те, що гарно вбрана, –
Я ж не люблю, як раб
Не любить свого пана.

Ти, брате, любиш Русь,
Як хліб і кусень сала, –
Я ж гавкаю раз в раз,

Щоби вона не спала.

Ти, брате, любиш Русь,

Як дім, воли, корови,

– Я ж не люблю її

– З надмірної любові...

[...] Франко явився новатором у галицькій літературі. Не тільки в формі, в літературній манері, а і в своїх відносинах до фактів життя, які він малює. Село цікавить його не з етнографічного боку, як попередніх письменників, він не ідеалізує сільського життя. Його інтересують соціальні і економічні сторони того життя, гніт, страждання і всяка кривда. Наскрізь гуманний, чоловічний – Франко оддає своє серце і всі свої симпатії тим, хто «в поті чола» добуває хліб не тільки собі, але й другим, тим, що самі не роблять [...]

В цілому рядці оповідань «Борислав», «Воа constrictor», «Яць Зелепуга», «Полуйка», «Вівчар» і др. Франко змальовує нам широкі і страшні картини життя робітників, картини, що нагадують часом Дантове пекло. Особливо цікаві його бориславські оповідання.

Малюючи в цілому циклі бориславських оповідань війну поміж капіталом і працею, Франко не може залишитися тільки холодним, об'єктивним обсерватором. В тих оповіданнях ви бачите більше самого Франка – Франка-борця, який не криє своїх симпатій і антипатій, борця, що часом перемагає в нім артиста. Бо «лиш боротись – значить жить!» А разом з тим в тих оповіданнях розсипані, як і в природа, розкішні картини, ясні, повні сонця, повітря і красок пейзажі, проходять живі люди, ярко змальовані в світлі тонкого психологічного аналізу.

В оповіданнях «На дні» і др., в своїх «Тюремних сонетах» Франко дає нам страшну і захоплюючу по своїй реальності картину «дна» тюрми. Але й тут гуманне, чутливе серце поета вміє знайти краплину людського навіть в

такому тупому і дикому представникові низин суспільності, як Бовдур, що «на дно суспільного гніту не принесли з собою нічого: ні думки ясної, ні споминок щасливих, ні блискучої, хоч би обманливої надії». Боліючи душею над темнотою і недолею свого українського народу, Франко в оповіданнях з єврейського та циганського життя, – як «До світла», «Сурка», «Цигани» – проповідує любов.

До всіх, що ллють свій піт і кров,
До всіх, котрих гнетуть, окови...

У нього нема шовінізму: люди діляться на два табори: на кривдників, проти яких він гострить як меч своє слово, і покривджених, яким він оддає своє серце.

Здавалось би, що авторові грізної, понурої картини життя працюючих у «поті чола» недоступні ясні і ніжні образи. А подивіться, з яким теплим, сердечним чуттям, з якою любов'ю малює він дітей. Доволі пригадати оповідання «Малий Мирон», «Грицева шкільна наука», «Мій злочин» і інші, доволі згадати написані їм для дітей казки і вірші – і стане ясным, що борець вміє бути голубом. Франко наче спочиває на дітях од моря сліз і горя, співцем яких він зробився.

Любима форма, в яку Франко одягає свої прозаїчні твори, – се короткі оповідання, котрі йому найбільше удаються. Але він пише і великі повісті. В історичній повісті «Захар Беркут», з часів нападу монголів на Карпатську Русь в 1241 році, його цікавить боротьба двох елементів: гордого, егоїстичного боярства, що живе тільки для себе, для своїх вузьких, класових інтересів, з нижчим, біднішим класом народу, який обстоює і боронить громадські інтереси, не спиняючись перед жертвою для загального добра. Тут ми маємо широкі картини в історичній перспективі, масу описів тодішньої культури і звичаїв, але побіда альтруїзму над класовим егоїзмом, якою кінчається повість, здається нам утопічною і не зовсім натуральною. Більш вдатні повісті Франка з теперішнього життя – «Основи суспільності»,

«Перехресні стежки», «Для домашнього огнища». Тоді як у дрібних оповіданнях ми найчастіше бачимо селян, робітників, ремісників, цілий ряд людей, що добувають хліб собі та й другим, в сих повістях своїх Франко знайомить нас з тими, на кого працюють ті люди – буржуазними сферами та з інтелігенцією. Польська аристократія з своєю вузькою мораллю і голим цинізмом в «Основах суспільності» і в повісті «Для домашнього огнища», робота інтелігента серед темної народної маси в «Перехресних стежках» – його психіка, успіхи, сумніви та розчарування – от що служить темою більших Франкових повістей. Гарно задумані, написані з великим розмахом, з прекрасними деталями, вони часто не задовольняють читача: рядом з високоталановитими сторінками попадаються бліді, нецікаві, так наче робота робилась наспіх, аби скінчити.

Реаліст в кращому розумінні цього слова, Франко в своїх прозаїчних творах любить спинятись на двох темах: 1) боротьба капіталу з працею і її обстановка; 2) пробудження людського чувства у людей, які здаються зовсім пропашими.

Інтерес до цієї останньої теми говорить нам, що Франко має велику віру в людей [...]

Разом з вірою в людину в душі Франковій живе віра в світлу будучність для нашої землі. Воно прийде, те нове життя, прийде у світ нове добро, треба тільки розбити тверду скалу неправди і пробитись до світла, хоч би довелось вкрити кістками шлях до нового життя. Могутнім акордом лунає та свята віра у Франковому вірші «Каменярі».

Щоб прийшло на землю сподаване щастя, треба великої праці. Щастя не дається дурно. Треба забути свої вигоди, свої дрібні інтереси, треба загартувати в собі волю – зробити руки свої сильними, голову свіжою, серце гарячим. А се не легко. Навіть такі сильні натури, як Франко, відчувають се, і в одній з своїх поетичних молитов поет кличе до матері землі:

Земле, моя всеплодющая мати,

Сили, що в твоїй живе глибині,
Краплю, щоб в бої сильніше стояти,
Дай і мені!

Тим-то Франко так цінить, так дорожить тим святим непокоєм, що живе в душі благородних натур і не дає їм заснути.

Не покидай мене, пекучий болю,
Не покидай, важкая думо муко
Над людським горем, людською журбою! –
кличе Франко в іншому вірші.

Але людина, яка б вона сильна не була, не може жити самою боротьбою, самими громадськими інтересами. Трагізм особистого життя часто влітається в терновий вінок життя народного. У Франка є прекрасна річ – трагічна драма «Зів'яле листя». Се такі легкі, ніжні вірші, з такою широкою гамою чувства і розуміння душі людської, що, читаючи їх, не знаєш, кому оддати перевагу: чи поетові боротьби, чи поетові-лірникові, співцеві кохання і настроїв ...

Взагалі Франко – лірик високої проби, і його ліричні вірші просяться часто в музику. Деякі з них і справді положено на голос Лисенком і другими.

Я хотів би скінчити свій реферат – а мені трудно розстатися з Франком, бо я так мало сказав про нього. Така колосальна фігура заслуговує на більшу увагу, потребує більшої праці. Але я був би дуже щасливий, коли б отсих кілька моїх слів змогли викликати у вас інтерес до Франка, і ті, хто його не читав ще, самі познайомились з борцем-поетом. Тоді до них заговорив би могучим голосом сам Франко, заговорив би не моїми блідими словами, а своїм дзвінким, як кованим, словом. Тоді він розгорнув би перед ними все багатство своєї душі, всю красу свого таланту і закрив би їх вогнем свого неспокійного, великого духа!

АНАТОЛЬ КУРДИДИК (1905–2001)

Анатоль Курдидик (псевд. і крипт.: Гольтіпака, Рогатинець; а. к.) народився в с Підгайці, тепер Пустомитівського р-ну Львівської обл. – український письменник, журналіст, редактор, громадський діяч.

Походить з родини о. Петра і Стефанії (з роду де Остоя Стебельська) Курдидиків. У 1925–1928 рр. студіював право у Львівському університеті, але захопився літературою та журналістикою. Як письменник дебютував у 1924 р. збіркою «Ось мак». Почав працювати журналістом у перемишльському часописі «Український голос» (1928–1929), далі – у львівських тижневику «Неділя» (1929–1934), щоденнику «Діло» (1934–1939). У цей час виходять друком книги: «Ясні вогні» (1929), «Маленькі борці» (1932), «Дві години» (1934), «Тайна одного знайомого» (1935), «До ясного завтра: Короткий огляд найновіших здобутків людського духа» (1935), «До сонця золотого» (1936), «Від Попраду по Тису: Дещо про минуле та сьогочасне Карпатської України» (1939), «Собі самим: Оповідання про господарсько-садівничу школу «Просвіти» в Миловані» (1939).

Пробував свої сили в драматургії: пише комедію «Ой, та «Просвіта» (1938), разом з Л. Лісевичем – оперету «Залізна Острога» (1938).

Активно працював А. Курдидик у Товаристві письменників і журналістів ім. І. Франка, «Літературній групі 12».

Під час Другої світової війни працював віденським кореспондентом «Краківських вістей» (1940–1945). В Українському видавництві видає книгу «Три королі і одна дама», співпрацював з часописом «Неділя» (Ашафенбург).

Емігрувавши до Канади, брав активну участь у становленні преси української діаспори: співвласник і редактор «Українського робітника» (1954–1956), головний редактор «Нового шляху», співредактор тижневика «Поступ» (1962–1972, Вінніпег), фундатор і головний редактор «Вільного слова» (1956–1959, Торонто).

Поряд з редакторською діяльністю, організував першу зустріч українських митців Канади й Америки з українським громадянством у Торонто, очолив Літературно-мистецький клуб у Торонто, співзасновник і голова СУЖ. Був організатором і президентом Літературно-мистецького клубу Вінніпегу (1963–1973), член Канадського пресового клубу, член спілки письменників «Слово», член УВАН, співробітник «Шашкевичіяни».

Зредагував кілька десятків видань, поміж них особливо відомі «Книга мистців» (Торонто, 1954) та «Спомини Томи Кобзея» (Т. 1, 1972; Т. 2, 1974), велику кількість календарів та альманахів.

У 1974 р. нагороджений Шевченківською медаллю.

Українська журналістика в іменах. – Вип. II. – С. 110–111.

[ПЕРЕДОВА СТАТТЯ ТИЖНЕВИКА «НАШЕ ЖИТТЯ»]

Нікуди правди діти, але український журналіст у порівнянні до своїх побратимів з інших народів має один дуже прикрий обов'язок, якого ті не знають: його зводять до ролі вчителя основних істин суспільного життя, він мусить знов і знов повторювати та пригадувати своїм землякам, що у світі є означені і самозрозумілі форми без яких людська спільнота не є спільнотою, вчити їх доказує ще раз, що $2 \times 2 = 4$, завертає у своєму розмаху і плямах до найпростіших лекцій для свого оточення. Роля такого сторожа громадської етики не надто приємна, але хоч-не-хоч мусиш їх виконувати, мусиш, як сказав про себе Іван Франко, бути «собакою, який ціле життя гавкав, щоб тебе Іване, не обікрав сусід, і щоб ти не спав», – хоч з другого боку це ніякий комплімент для суспільности, коли вона такого вчителя й ментора постійно потребує.

Є, наприклад, у світі така аксіома, така істина – свобода преси. Вона зазначена у всіх конституціях світу, бо без неї модерна демократія – пусте, державна влада не в силі в парі з ростом її території чи населення заглянути

та подробиці громадського життя країни, хіба що стане диктатурою совєтського зразку.

У цих умовах преса виконує ролю організатора, спостерігача і алярмового дзвінка, а свобідний її вислів – велика допомога державному апаратіві і його на теж критика всього і всіх, дозволена керманичам. Цій вільній дозволю-дискусія над кожним явищем життя очевидно при умовах чесноти та відповідальности журналістів, і – друге, – при умові джентльменського до критикованої до себе самих відношення. Як воно не цікаво, а якраз найсильніші західні демократії мають найсвобіднішу пресу, і як раз найсильніші провідники усіх демократій безліч разів підкреслювали вартість вільної преси ф вартість її співпраці з ними.

Нам, очевидно, скажуть, що свобода преси має теж свої тіні, наприклад, розріст пресових концернів, ліквідування конкурентів, вплив фінансів на редакційну лілію. Але одно – всі ці закиди сильно перебільшені, а друге – свобода преси і другу дозволяє журналістові боронити, свої тези, а допомогою т. зв. публіцистики – брошурою і журналістом, які можна видавати кожному і роля яких у нас ще не оцінена. Журналістика у світі не кінчиться у редакційних кімнатах кількох видатніших газет. У формі публіцистики вона має може ще й більший вплив, як газети, біда тільки, що й публіцисти ц нас зокрема не внутрішні теми, так якби й не було. Кінець-кінців приходимо до того самого: до значення свободи слова, а тим більш друкованого слова.

Та коли у світі так виглядає аксіома свободи преси, то як її зрозуміє наше громадянство і його провід? Знаємо собі справу, що можемо говорити тільки про «таборове» громадянство і таборіві «проводи» тобто еміграційні. Але кінець кінців вони – відбитка української суспільности, частина її – і тому якраз і прикро стверджувати, що такого європейського і світового розуміння свободи преси у нас нема., а якщо хтось впевняє, що є – він не

бачить дійсности. Примітив, з яким все наше життя так важко змагається з царині преси у нас ні трохи не інший як, і в інших ділянках.

За доказами – і знову ж в ролі журналіста-вчителя, не доводиться далеко шукати: Ювілей «Нашого Життя» далеко не нагода, щоб витягати на світло старі і гидкі речі, але якраз «Наше Життя» стало протим каменем пересічної нашої «таборової» ментальности Таборова рада, що узурпує собі право накидати не лінії, а намордник загальноукраїнському часописові, її голова, до того часу шанований артист і режисер, що таборовою поліцією переводить і маленькому розмірі насильство диктатур, фізичне позбавлення журналістів змоги висловитись, «конфіскація» друкарських засобів і врешті фарисейство вищих чинників у справі «Наше Життя» – це справді глум з того, що зветься у світі свободою преси і, – хоче Авгсбург, чи не ні, – майбутні історики нашої еміграції та історики світу згадують часи Торквемад чи деспотії. З безглуздя вийшло воно, з політиканської калькуляції, з хворої чи особистої амбіції, – це байдуже. Ні одне з тих «оправдань» не оправдує, і факт залишається фактом.

Бо Авгсбург був тільки початком. За ним ринула силою безладу ціла лавина наступу на свободу преси, наступу таборової темноти, отаманії і назадництва, який позначився безліччю дивовижних, давно забутих і осуджених історією подій, у яких публічне палення часописів було ще найбільш невинним. Збірне зусилля здорової частини еміграції та одчайдушна оборона своїх прав з боку журналістів спинило цю «стихію», але не знищило її. Вона, ця «стихія», за яку ми повинні соромитися, притаїлася по таборових закутках і в теремах усяких «таборових вождів» ще й досі: прикро, наприклад, року Божого 1947 читати про цілу кампанію однієї нашої партії проти «На чужині» та вичитувати подробиці, за які паленіє обличчя.

Пишемо «таборові» в лапках, бо всі ці історії, як багато інших – таки справді таборове явище. Бо, ми в цьому певні, майбутня Україна ніколи не буде диктатурою і ніколи не буде в ній ніхто накладати намордників

українській пресі. Вона, ця майбутня наша Батьківщина, буде зразком демократії, і про її пресу будуть говорити у світі так, як говорять сьогодні про пресу передового Заходу: це справді преса.

Тоді, і цій Україні майбутнього, напевно на кафедрі журналістики згадає прийдешній викладач і про тернисту дорогу «Нашого Життя» – сьогоднішнього ювіляра, який мусів потерпіти, щоб сучасна еміграція добачила одну з багатьох своїх хиб, і який вийшов з наступу на нього переможцем просто тому, що це був наступ на ідею вільної преси.

*Наше життя: український тижневик
(Авгусбург). – 1947. – 22 верес.*

ОСИП МАКОВЕЙ (1867–1925)

Поет, прозаїк, сатирик, публіцист, науковець, педагог, громадський діяч Осип Степанович Маковей народився 23 серпня 1867 р. в м. Яворові на Львівщині.

Батько його походив з яворівських міщан, займався рільництвом і кушнірством. Він розумів вагу освіти і, побачивши потяг сина до навчання, після закінчення початкової школи віддав його до Львівської української гімназії. Тут у гімназиста прокинулося захоплення малюванням, музикою, народною творчістю.

У гімназії учні видавали кілька гектографованих газет, в яких друкували свої твори, записи народної творчості. Коли дирекція заборонила випускати ці видання, група гімназистів, серед яких був і О. Маковей, 1884 р. заснувала таємний гурток «Згода» (діяльність цього гуртка письменник згодом висвітлив у документальному нарисі «Історія одної студентської громади»). У таємній студентській громаді Осип Маковей вперше прилучається до літературної творчості.

Перші твори Маковея надрукував І. Франко в 1885–1886 рр. У 1887 р. письменник став одним з організаторів журналу «Товариш» (разом з І. Франком, у справі якого Маковея 1889 р. допитували жандарми). Після університету він працював у газетах «Діло», «Народна часопись», «Буковина» (редактором), журналах «Зоря», «Літературно-науковий вісник». 1895 виходить перша збірка «Поезії», а 1897 – повість «Залісся».

Закінчивши у 1899 р. семінар Віденського університету, письменник викладав у Чернівецькій учительській семінарії, а за дослідження життя й творчості П. Куліша отримав ступінь доктора філософії.

У 1914 р. О. Маковей працював військовим перекладачем, начальником чернівецької поштової цензури, а після війни – директором Заліщицької гімназії. Та не полишав письменник і широкої літературної, наукової й громадської діяльності.

У 20-х рр. ХХ ст. виходять збірки «Кроваве поле» (1921), «Прижмуреним оком» (1923).

За безкомпромісний патріотизм під час українсько-польської війни й після неї О. Маковей потрапив 1921 р. до Чортківської в'язниці, яка підірвала його здоров'я.

Помер письменник 21 серпня 1925 р. – за два дні до свого 58-ліття.

Твори з літератури //

<http://tvory.org.ua/%D0%BE%D1%81%D0%B8%D0%BF-%D0%BC%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B9-1867-1925>

ВДЯЧНИЙ ВИБОРЕЦЬ

Пан посол до державної ради Степан Колодинський вернув з Італії до Відня. Два місяці не було його ані тут, ані в Галичині, бо лічився. Що йому хибувало сього і найбільші спеціалісти-лікарі не могли розпізнати і називали се лише загальною нервозністю; натомість злобні товариші пана посла

називали його недугу звичайним лінивством, від котрого – дур голови його чіпався. Правда, очевидно, повинна бути посередині, бо ми знаємо, що правдивий українець з нервовості може стати лінивим, а з лінивства нервовим, – отже, тут дуже трудно розпізнати, що є причина, а що наслідок, тому годиться бути острожним, щоби не скривдити чоловіка.

Вийжджаючи до Італії, Колодинський заборонив домашнім висилати за собою листи, що приходили на його адресу до Відня; зрештою, він сам так «згубився» в Італії, що ніхто не знав, де він подівся і де живе. Отже, нічого дивного, що – вернувши до Відня, він застав своїм бюрку цілий горбок усяких листів і часописів. Усе ждало на нього ненарушене і нерозпечатане. Він глянув на сей друкований і писаний горбок – і в одній хвилині почув такий упадок сил у себе, що найменше три тижні лічення в Італії на ніщо не придалися.

Аби собі дальше не шкодити, він ще цілих три дні не подивився ані на один лист, чим давав доказ, що мимо нервозності воля у нього була незвичайно сильна і вироблена. Ті три дні натомість він просидів на візитах у знатних осіб, або на вечерах в реставраціях або у кав'ярнях, де читав пильно *Neue Freie Presse*, *Reichspost*, *Fremdenblatt*, *Wiener Karicaturen* і *Восіан-а*⁷⁶, або навіть перебував і в себе дома, де більше лежав, як сидів, бо ще утома не покинула його.

Четвертого дня він почув у собі вже стільки сили, що почав систематично отвирати і читати листи, які прийшли протягом двох місяців, починаючи від першого, що лежав наверху, значить: від зовсім недавнього, з-перед кількох днів. Зараз сей лист здивував його дуже. В ньому було написано:

«Вископоважаний Пане После, мій Добродію!

---

⁷⁶ Нова вільна преса, Державна пошта, Іноземна газета, Віденські карикатури, Боціани (польська гумористична газета).

Не знаю, як Вам і дякувати за Ваші заходи, котрі увінчалися таким несподівано гарним успіхом. Ви не повірите, скільки добра Ви зробили мені і моїй родині, походивши у Відні за моєю справою. Я, знаєте, чоловік, що не любить нікому кланятися і просити; уже не мав надії, що вислухають мою просьбу, не хотів до нікого писати о протекцію, але нарешті послухав жінки і вдався до Вас. Не жалую тепер сього і відчуваю глибоку вдячність для Вас, впп. Пане После. Маю надію, що й я Вам віддячуся, тим скоріше, що лишаюся у Вашім виборчій окрузі.

Коли буду в Галичині, я не залишу нагоди відвідати Вас і подякувати Вам ще особисто.

Остаю з високим поважанням – Ваш вдячний виборець.

Володимир Марковський,

ц. к. секретар суду».

Прочитавши сей лист, посол Колодинський усміхнувся вдоволено. Але що він був дуже нервозний, то се вдоволення зараз щезло і в його душі взявся неспокій: він Марковського знав, але зовсім не пригадував собі його справи і не міг зрозуміти, за що він йому дякує. Нехай же так потім Марковський справді найде його у Львові і почне знову дякувати, він навіть не буде знати, що й казати на те.

Занепокоєний, почав Колодинський переглядати адреси інших листів, що лежали перед ним, і на самім споді найшов те саме письмо на коперті, що у прочитанім листі.

Отворив сей другий лист, – се Марковський писав ще перед двома місяцями. Справа зараз виявилася. Марковський подався на іншу посаду в місті, де була гімназія. Він мав двох синів, що вже попідростали і мали йти до гімназії, мав доньку до виділової школи, і йому дуже залежало на тім, щоби видобутися з міста, де тих шкіл не було, і перенестися на кориснішу посаду. Часи дорогі; все воно дешевше, коли діти при батьках. До того й доглянути і виховувати їх легше, одним словом, – користь на всі боки.

Марковському се повелося – і звідси така його вдячність для пана посла.

– Ха-ха-ха! А я тоді був у Porto Rosa!⁷⁷ – засміявся Колодинський вголос і його неспокій зараз щез, а в душу вступило велике почуття певності і свого значіння.

Відома річ, що у нервозних людей настрої духу змінюються, як погода у квітні. Отже, тепер під впливом доброго настрою посол прочитав ще цілих п'ять листів, а решту відложив на другий день, бо вже втомився. Але ще мав настільки сили, що написав лист до Марковського:

«Високоповажаний Пане Секретарю!

Тішуся, що міг я Вам зробити сю прислугу. Мушу Вам сказати, що не була се легка справа, і тому я по першій Вашій листі навіть не відзивався, щоб не розчарувати Вас перед часом. Але видко, що мій голос ще щось значить, і мене послухали. Треба було і писати і ходити від Анни до Каяфи, як звичайно, але се вже така наша посольська доля. Маю надію, що Ви мені сього не забудете при найближчих виборах. Числю на Вашу поміч.

Даруйте, що більше не пишу, але я просто замучений працею!

Здорові будьте!

Ваш *Колодинський*».

Із сим листом посол вийшов небавом з дому, кинув його у поштову скриньку, а сам пішов у кав'ярню, читати Neue Freie Presse. У той час бував у кав'ярні також секційний шеф, барон фон Крайцштерн; Колодинський любив з ним поговорити...

1912.

К. В. Д.

У нашій містечку найсильніша є партія К. В. Д. Вона, можна сказати, є міжнародна і програма її дуже коротка і ясна: куди вітер дує, туди хилися.

---

⁷⁷ Місцевість у Півд. Америці.

З видніших українців належить до неї: писар староства, учитель виділової школи, судовий возний і старшина міської поліції, котрого кличуть велично паном інспектором. До осені 1918 р. всі вони держалися здалека від українців, говорили по-польськи, хрестили діти на латинську віру – і їли хліб, що заробили тяжким трудом своєї душі.

Нараз сталося щось несподіване. Коли українці взяли владу у свої руки, всі чотири зачали говорити по-українськи і признаватися явно до українського народу. Мало того; небавом, як кожний умів, так лявав старих громадян-українців і називав їх хрунями, злодіями і зрадниками України. Не було іншої ради, треба було пригорнути до серця нових щирих патріотів і нагородити за ревність. Сьому підбільшили плату, тому дали кращу посаду, іншим бічне платне заняття.

Найкращим політиком між ними був без сумніву пан інспектор поліції. Він, бідолаха, тільки титул мав гарний, але як начальник над чотирма поліцаями заробляв мало. Отже, вдався о поміч до голови української прибічної ради при комісаріаті. Приніс з собою метрику на доказ, що він українець з роду. Голова пересвідчився наочно, що має діло з земляком греко-католицького обряду. Мало, правда, чував про його патріотизм, але ж давніші власті не давали українцям зросту, а тепер своїх людей мало, треба землякові допомогти і придержати при громаді. Голова ради постарався, що пан інспектор дістав гарне місце в харчовій комісії.

Не минув місяць, як пан інспектор носив уже герб Галичини на грудях, а герб України на шапці, належав до віділу селянської партії, котра постала, на вічах говорив: «Товариші! Ми хлопи і робітники» – і лявав попів та панів, а найбільше голову прибічної ради. Всякому було ясно, що пан інспектор іде з духом часу. Причём він заробляв дещо на доставі солі, а часом роздобув деяку бочку нафти та продав її за Збруч.

Гарно жилося. Тільки, жаль, що так коротко. Прийшли поляки і арештували його. Але, як добрі люди, не вивезли його у табір інтернованих,

тільки подержали його з тиждень у касарні під доглядом війська і випустили. За той час пан інспектор успів оказати голові польської опікуючої ради іншу метрику, котра доказувала, що він латиського обряду і поляк. Метрика була давня, ще з-перед війни, і з неї кожний справедливий чоловік міг пізнати сильний характер пана інспектора; не тепер, зі страху перед карою, тільки ще перед війною, у спокійний час, він прийняв латинський обряд і став поляком, значить, був чоловік з власним пересвідченнями. На доказ сього він подав тепер про українців кілька дуже цінних інформацій, на основі котрих голову бувшої прибічної ради і ще кількох українців вивезено в безпечні місця на захід від Сяну.

Пан інспектор справив собі нову одежу і круглу шапку з польським орлом і багато добрих прислуг віддав панам дідичам, що в перших тижнях держали кермо повіту у своїх руках. З партії каведеків не виступив, – він у ній найвірніший член, хоч і з двома метриками, але з одною душею...

КРОВАВЕ ПОЛЕ

Поле честі, поле слави! Ах, як гарно всякі короновані і некороновані самодержці і їх помічники поназивали сі поля, куди вони посилали людей на смерть! Тут, братчику, твоя смерть – не людська звичайна смерть, тільки геройська; і поле, на котрім тебе застрілили, як заяця, не звичайне собі поле, що картоплю родило, воно – поле честі, поле слави! Тебе, братчику, поховали там у байраці і забули, а з поля честі, поля слави, на котрім ти погиб, нема нікому ні честі, ні слави, ні навіть картоплі, бо ніхто його не оре і не засаджує. Не стало людей, нема коней, забракло й картоплі...

Але буває пора в році, коли се поле, п'ять років не оране, червоніє і стає гарне. Інші поля зеленіють, синіють, жовкнуть і чорніють, а воно іменно червоніє. Великі простори червоні як жар від мільйонів польних маків, котрі з року на рік займають щораз більше місця. Дрібнесенькі зернятка

висипуються, розлітаються з вітром, кільчаться, вкорінюються і цвітуть-цвітуть до пізнього літа. Дозрівають знову, висипаються на землю і небавом знову цвітуть до пізньої осені.

Чудовий образок! Ціле поле мов покрите червоним кровавим килимом, котрий до сонця мерехтить усіми відтінками полумені. Такого червоного поля не бачили наші діди, бо вони поле орали, і не будуть бачити наші внуки, бо вони будуть поле орати, тільки нам судилося таке диво бачити і думки думати над людською працею і працею природи.

Межею поля йшов поет і хімік.

– Чудово! – говорив поет. – Справді чудово!

На се сказав хімік:

– Ви знаєте, се поле – капітал. З цього маку можна би робити прегарний опій. В дикім маку дуже багато опію. Мені дивно, що нікому се на думку не прийшло.

Поет мовчав, але думка йому сподобалася. З диких маків з наших запущених нив видобути опій, багато гектолітрів опію, і роздати його між нещасний народ, нехай він хоч у чарах опію мріє про червоне поле честі, про кроваве поле слави і забуде біль.

[1919–1920]

МУХОЛАП

В околиці села К. над Дністром появилася не знайомий нікому чоловік, настільки неосторожний чи байдужий на всі прикази власті, що не зголосився в поліції, тільки так ходив собі свobodно, як за давніх добрих часів. Першу вістку про нього принесла Парася, слуга коменданта постерунку державної поліції пана Вілька; вона наперед пані Вільковій, а потім і самому Вількові оповіла свою стрічу.

– Іду я, – каже, – собі попід ліс, дивлюся, аж там якийсь пан, із сивою бородою, в окулярах, кидає мішком понад бодяки і ловить мухи чи щось таке. Стала я за корчиком і дивлюся, що він буде далі робити. А він сідає на землю і починає порпати, копати, щось виймає, щось ховає... Здається, чоловік не при розумі. Я обійшла його здалека; краще не сходитися з таким мухолапом.

Звіт Парасі не був докладний. Пап Вільк хотів ще знати, що той незнайомий закопував чи викопував, кому він давав знаки тою фаною чи тим мішком, чи се хто міг бачити, – Парася аж напудилася від тих допитів, але не могла нічого більше сказати. Комендант, дбалий о спокій околиці, повіреної його опіці, прикликав зараз свого поліція Францішка Свідра і приказав йому негайно найти мухолапа і привести його на поліцію.

Заки те все сталося, берегом Дністра понад водою ходив вояк цлого батальйону Войтек Ржепа, котрий мав пильнувати границі, щоби хто з Буковини не перевозив Дністром горівки у Східну Малопольщу. Так сей Войтек побачив на кручі Дністра дивне диво: якийсь сивий пан в окулярах махав білим мішечком на патичку – і то в сторону Буковини – раз, другий раз, третій раз, потім заглянув у мішок, витяг з кишені фляшку, усів на землю – і не знати, що далі робив, бо низу не було видно. Войтек Ржепа розумів свою службу, і хоч як не хотілося йому лізти на стрімку стіну берега, обов'язок наказував йому придивитися сьому підозрілому панкові зблизька. Нема сумніву: се вимахування хоруговкою в сторону Буковини мало своє значення – він давав знак пачкарям по другім боці, щоби о третій годині по півночі бралися до роботи.

Мухолап сидів на камені і затроював спиртом якогось мотиля, коли Ржепа станув коло нього і промовив грізно:

- Що ви тут робите?
- Чи не бачите? – відповів мухолап.
- Це румунська горівка, що коло вас стоїть?

– Не знаю. Спробуйте!

Ржепа підніс пляшку до сонця, потягнув здорово і прицмокнув.

– Ви звідки маєте сю горівку?

– Купив.

Мухолап сховав спокійно мотиля у коробку і видивився на вояка трохи здивовано, трохи з цікавістю.

– Хто ви є? – допитував вояк далі.

– Професор Краківського університету.

– Говоріть се комусь дурнішому, а не мені.

– Як найду, то скажу.

Ржепа не похопився на відповіді, лише питався далі:

– Чого ви махали три рази фаною в сторону Румунії?

– Бо треба було.

– Ну, то я вас арештую.

Мухолап не противився.

В ту хвилину, мов покликаний, надійшов скоренько поліцай Свідер. Ржепа оповів йому все, що бачив, – і оба тішилися дуже, що зловили такого непевного гостя.

Ржепа остався над Дністром, а Свідер не церемонився довго з незнайомим, тільки казав йому йти поперед себе.

– Скорше, скорше, бо я не маю часу. Я вже й так набігався за вами, як пес.

– Чи я вам казав? – боронився мухолап.

– Ви не жартуйте зі мною, – відповів поліцай твердо, – бо я жартів не знаю.

Мухолап замовк.

По подвір'ю станиці поліції ходила Парася. Як побачила мухолапа, зараз побігла до Вількової:

– Іде, іде, той самий, що я його бачила під лісом.

Вількова вибігла на ганок подивитися, як на диво. В селі було страшно скучно жити, тому всяка новинка займала її.

Надійшов мухолап, а за ним поліцай, оба спечені, бо жара пекла. Вількова здержала поліцая:

– Муж спить по обіді, зачекайте! Ідіть до кухні пообідайте! Сей пан чей не втече.

– Нехай спробує, то я його кулькою дожену, – погрозив Свідер, поцілував Вількову смачно в руку, усміхнувся, моргнув до неї і пішов у кухню.

Вількова пішла за ним, але по хвилині вийшла знову на ганок, бо дуже кортіло їй побалакати з мухолапом. Той сидів па лавочці, обтирав цілу голову хустиною, потім чистив окуляри і віддихав тяжко – видко, втомився. Виглядав дуже нещасливо: одітий звичайно, як на дорогу, запорошений, з торбою па плечах, бляшаною коробкою спереду і другою торбою збоку, – палиця і сітка на комахи стояли сперті об стіну.

Вількова почала розмову:

– Ви приїхали сюди з Кракова?

– Так.

– За чим?

– Ах, знаєте, тут у вас є прекрасна флора і фауна – і я хотів побачити.

Вількова зчудувалася:

– Прекрасна Флора і Фауна – тут, у нас? Я про них не чула. Вони тут мешкають?

Мухолап видивився на Вількову і відповів спокійно:

– Се не є ніякі люде, тільки цілий світ ростинний і звіриний. Маєте тут у своїх ярах дністрових предивні рідкі ростины, мотилі, ящірки, вужі Ескулапа... От якби хто мені одного такого вужа найшов, я заплатив би. Мабуть, їх тут уже мало.

– А коло Кракова їх нема? – дивувалася пані Вількова. – Адже я вчилася, що під Вавелем в печері є навіть страшний смок.

– Був колись, – відповів мухолап, – тепер його потомки розлізлися по кресах і напастують спокійних людей.

Вільковій прийшли на думку слова Парасі, що той мухолап не при розумі, – і вона вступилася в двері, щоби, на всякий случай, можна скоро сховатися. Але, як жінка поліція, вважала своїм обов'язком пильнувати його так довго, поки Свідер пообідає і муж виспитьсся.

Мухолап вийняв з кишені якусь закуску і почав їсти. Тим часом з кімнати роздався небавом грімкий голос коменданта Вілька:

– Карольцю! – Се він кликав жінку.

Карольця вбігла до кімнати, побула там хвилинку, потім покликала Свідра з кухні і обоє попросили мухолапа до канцелярії разом зі всіми його торбами і приладами. Почалося слідство, при котрім, крім Свідра, була й Карольця, бо на селі скучно жити, а тут траплялася новина.

– Легітимація! Абсолютно! – гукнув зараз при вході товстий Вільк.

Мухолап подав і ждав скромно коло дверей – ніхто не попросив його сідати. Вільк дивився на легітимацію і на мухолапа, оглядав печатки, надумувався, вкінці рішив: «То може бути правдива легітимація, абсолютно, а може бути й підроблена. Знаємося на таких штучках. Тут мені в околиці крутяться всякі большевики й українці – і кождий має якусь легітимацію з печатками. А я відповідаю за спокій – абсолютно!»

– Чому ви не зголосилися в старостві, і в повітовій команді поліції, і в мене?

– Бо мені було не по дорозі.

– Не по до-ро-зі, – повторив Вільк з глумом. – Свідер, зробіть ревізію!

Свідер зняв з професора велику бляшану коробку і з замахом висипав з неї на ліжку Вілька все, що в ній було. Там були три золотисті ящірки з синявими голівками, один вуж і дві веретільниці. Ящірки зараз збігли з ліжка

на поміст, а вуж і веретільниці порозлазилися по ліжку і шукали дороги на землю.

– Гвалт! – скричала пані Карольця і кинулася до дверей. Пан Вільк відскочив також від ліжка, а Свідер перший був у сінях. На крик надбігла й Парася і зчинила з панею переполох, як би не знати що сталося:

– Вужі, гадюки в хаті! А де ж ми будемо спати?!

– Не бійтеся! – успокоював їх професор. – Се дуже невинні створіння. Чи можу собі їх забрати?

– Але ж забирайте собі до чорта то гядде! Абсолютно! – скрикнув люто пап Вільк. – Ще мені того не доставало в хаті! Чому ви не сказали, що маєте в коробці?!

– Ну, як ревізія, то ревізія! Ви мене не питали, – боронився професор і сховав обі веретільниці знов у коробку.

Вуж тим часом і ящірки залізли під ліжку пана Вілька. Професор поклався на поміст, заглядав під ліжку, казав собі подати палицю, шукав нею утікачів – ніщо не допомгло. Потім сам відсунув ліжку від стіни – було пусто.

– Або залізли в ті діри коло стіни, або є в ліжку, – вияснював він пригоду спокійно. – Шкода мені того вужа, був прекрасний екземпляр.

Тим часом пан Вільк падькав також: «Де ж я буду спати?!» А його жінка, і Парася, і Свідер вибігли на подвір'я і все дивилися під ноги, чи не лізе за ними «гадде».

– Я казала пані, – говорила Парася, – що то якийсь непевний чоловік. Нащо йому сі гадюки здалися? І не боїться! В руки бере! Чарівник!

Пан Вільк зрікся великодушно дальшої ревізії у мухолапа, бо важніша була тепер ревізія його власного ліжка, вийшов на подвір'я і видав приказ:

– Свідер! Тут в селі є купець Гольдер, що приїхав за телятами. Найдіть його, абсолютно, і на його возі поїдете з тим паном до міста. Там передайте його панові комісарові, нехай собі з ним робить що хоче! Абсолютно! Чого я

маю морочити собі голову? А будьте обережні, бо, може, то є правдивий професор, то готов нам наварити пива. Розумієте?

Їзда до міста на возі з телятами не була така прикра, як мухолап боявся, бо він за той час успів Свідра навчити, що ся наддністрянська околиця своєю флорою і фауною подібна до чорноморської і середземноморської: тут є мотиль *Saturnia Pyri*, тут є квіти *Cyripedium calceolus*, *Pulsatilla pratensis*, *Amygdallus*, *Iris aphylla*, такий самий, як на Сіцилії, *Adonis*, акації гледичії, славна *Ephedra dystychia* – остаток допотопної ростиности, чудові ящірки, суслики... Дещо з того показував професор по дорозі або виймав із своїх коробок.

Треба признати, що поліцай Свідер при сій лекції лише раз задрімав, і то на малесеньку хвилиночку, за що в нагороду дозволив професорові злізти з воза і зірвати чудовий горицвіт (*Adonis*), котрого він забажав, як дитина.

На поліції в місті відбулося все далеко гладше, як у селі. Тут передовсім був поліцай з Познанщини, з німецької школи, і той попросив професора сідати, поки надійде начальник. Начальник, пан Казімір Корнфельд, котрий уже послав просьбу о зміну свою прізвища на Корневич, бо його наречена не хотіла за Корнфельда вийти заміж, показався чоловіком майже світовим. Увійшовши в канцелярію, він мовчки прийняв від Свідра записку Вілька, а від професора – його легітимацію; не сказавши слова, сів за стіл, закурих папіроску і задумався над легітимацією кілька хвилин, потім помалу і поважно спитав професора:

– Умієте читати і писати?

– Умію! – відповів професор з радістю.

По сій відповіді Корневич знову задумався глибоко. Його служба наказувала йому не вірити нікому, але бували випадки, що не повірити було небезпечно – се вимагало докладної розважності. Вкінці Корневич встав з крісла, подивився ще раз на фотографію в легітимації і на професора і спитався:

– Чи маєте тут кого знайомого в місті, хто потвердив би ідентичність особи?

Може, й знайдеться, – відповів професор. – Хто вчився у Краківським університеті, той повинен мене знати. Може, є який лікар?

Корневич заглядав у якийсь зошит:

– Доктора Смолинського знаєте?

– Знаю.

Корневич післав за Смолинським і знову задумався.

Лікар Смолинський не був добре записаний в поліції – се був українець, котрий сидів місяць в арешті і котрому не можна було доказати, за що він сидів, – так він зовсім не втішився, коли його покликали на поліцію. Є такі уряди, до котрих і ангел не йшов би радо, а не то чоловік з первородним гріхом, що є українцем.

На щастя, відвідини в поліції скінчилися зовсім не шкідливо і навіть весело. Смолинський вступив у двері і здивувався:

– Пане професоре, і ви тут?!

– Еге! І я тут, для студій подільської фауни і флори... Найшов тут потомків підвавельського смока...

Давні знайомі аж поцілувалися на radoщах, а пан Корневич побачив у тім поцілунку підтвердження ідентичності особи професора, дав йому дозвіл ходити по всіх ярах і вертепах і на прощання подав навіть руку.

Лікар запросив професора до себе в гості.

1922.

ЯК ШЕВЧЕНКО ШУКАВ РОБОТИ

Був концерт в честь Шевченка, по концерті – комерс в честь співаків і промовця, а по комерсі всі пішли спати, повні гарних вражень, пива, вина і т. п.

Голова партії, пан посол Л., клався спати. Заки ще поклався, глянув на бюст Шевченка, що стояв у сумерках сусідньої кімнати в куті під кімнатною пальмою, і здалося йому, що поет рушився. Коли по хвилині глянув знову, побачив ще більше диво: постамент, на котрім стояв бюст, був одягнений в довгий кожух, а за хвилину уже цілий Шевченко вийшов з кута, зняв кучму і промовив:

– Добрий вечір, пане после!

– Доброго здоров'я, пане Тарасе! Ой, як же ви мене налякали!

– Не бійтеся, добродію! Сідайте, поговоримо. Я до вас з проською.

– З якою?

– Знаєте, добродію, надоїло мені стояти тут у вас роками в кутку, – дайте мені яку роботу!

– Яку ж я вам роботу дам?

– Возьміть мене до редакції «Діла», все-таки на щось здамся.

– Ані гадки, пане Тарасе! Одно те, що там повно поетів, хоч і віршів уже не пишуть, не допустять вас із зазвисті; друге: у видавничій спілці є священники, а ви автор «Марії», – не треба вам казати. А я тепер зі св. Юром у згоді. А там крилошанин Кобилянський такого на вас понаписував, що господи! Третє: «Народний комітет» не згодиться, бо ви не є членом національно-демократичної партії і християнські суспільники рекламують вас для себе. Четверте: не знати, чи ви опозиціоніст, бо ви писали утопії на тему, щоб усі слов'яне стали рідними братами, на тему братання з ляхами і т. п. Мій противник, Будзиновський, просто з'їв би мене, коли б я вас прийняв до партії і до редакції.

– Ну, а послом не міг би я бути?

– Годі, бо ви ані доктор, ані австрієць, ані податку не платите. Врешті, жоден наш посол не уступив би вам місця, хіба, може, посол К., що понаходив у ваших поезіях вплив Міцкевича і немало на тім зискав, отже, може, вступився би вам з вдячності. Він уже кільканайцять літ все однаково

величає вас по всіх академіях і концертах, то, може, згодився би. Він і сьогодні величав вас Прометеєм.

– Треба з ним поговорити, се якийсь добрий чоловік. Так ви не маєте нічого для мене?

– Сам не знаю, що таке для вас придумати. Може б, ви намалювали портрет секретаря «Народного комітету», бо він моя права рука... Дещо заробите...

Пан посол, досить зажурений несподіваними відвідинами, склонив голову і ждав на відповідь Тараса, але сей мовчав. По хвилині посол глянув, але на фотелю не було вже нікого, тільки у кутку на постаменті стояв поетів бюст, як і перше.

– Що се таке? – воркнув пан посол, протираючи очі; глянув ще раз на бюст і пішов здивований у спальню. В нього привиди бувають часто.

Тим часом пан професор і посол К. заїдав ще, своїм звичаєм, фігу перед спанням і глибоко зітхав по тяжкій праці. Адже він сьогодні мав промову в честь Шевченка!

Зітхав він, коли чує: хтось стукає у двері.

– Хто там?

– Тарас Шевченко.

– Се не може бути!

– Я сам! Пустіть! Прийшов подякувати вам за промову.

– Дивно! В таку пізню пору! Я тяжко втомлений.

– Вибачайте, се мій день і моя ніч; пустіть, будьте ласкаві!

– Як же ж так, без візитної карточки, без нічого, не заповівшись? Хіба ви не знаєте, хто я?

– Як же ж мені не знати? Знаю. Адже ви про мене стільки писали і говорили!

Пан професор відхилив обережно двері – перед дверми стояв справді Тарас Шевченко.

- Прошу! Сідайте! Що привело вас до мене?
- Роботи шукаю, добродію, – відповів Тарас, сідаючи. – Надоїло стояти по кутках хат без діла.
- Яку ж роботу міг би я вам найти?
- Казали мені, що ви віддали б мені свій посольський мандат, – ви один, а більше ніхто.
- Я? Мав би мандат віддати?! Се ж як?
- Ну так, зовсім звичайно: ви зрікаєтеся в мою користь, і я кандидую.
- Ніколи в світі, добродію! Я вас дуже шаную, але – вибачайте – мені здається, що ви не є доволі підготовлені, щоби бути послом. Я ще з гімназії приготувався до того.
- Адже ви мене сьогодні на концерті назвали Прометеєм!
- Ну, се інше діло! Але де ж вам послом бути? Та й на що вам се здається? Пишіть вірші, та й годі! Адже ви не знаєте говорити по-німецьки!
- Се правда! Шкода! Ну, а коли б так ви мене зробили своїм доцентом?
- Без докторату! Без іспитів! Без дисертацій! Помилуйте, добродію, се ж у нас таке не буває...
- Ну то хоч дозвольте мені, щоби я один курс читав про свої власні поезії. Ви і так тепер не вчите.
- Але ж, добродію, ви не маєте до цього потрібної кваліфікації! – розсердився вже пан професор.
- Вибачайте, але я гадаю, що вже що як що, а свої власні вірші чей я розумію?
- Ні, добродію, ви їх не розумієте! Говоріть що хочете, – се не таке легке діло, як вам здається. Тут треба глибоких довголітніх студій, тут треба стільки попрацювати, як я, щоб вас зрозуміти і показати, звідки, що і як! Ви читали мою працю про вплив Міцкевича на ваші поезії?
- Читав.
- Ну, і що скажете?

- Справді, треба довголітніх студій, щоби щось таке написати!
- А я ж не казав вам?
- Отже, я не розумію своїх власних поезій?
- Ні! – відповів професор твердо.
- Ну, а коли б я так у вас хотів іспит робити на вчителя гімназії?
- Се можна! Зложите перше іспит зрілості, потім запишетесь на університет на мої виклади і інші, потім я дам вам домашню задачу, далі...
- Се ж чи не задовго потягнеться?
- А так з десять літ.
- А чи не можна б чого-небудь без іспиту дістати?
- Не знаю; розвідайте у проф. Г.

Шевченко попрощався й вийшов. За дверми вже не було чути його ходу, зник в одній хвилині; натомість у віллі професора Г. щось несамовите сталося з великим портретом Шевченка. Поет вийшов з рам і тихенько вступив у бібліотеку голосного ученого. Професор порядкував ще якісь папери у себе на столі.

- Здорові були, пане Грушівський!
- А ви хто такий? – спитав професор, поправляючи цвікер на носі.
- Адже я також Грушівський, відколи мене так Кониський назвав. Шевченко, може, чували?
- Тарас? Як же ні! Еге, еге, Тарас, просимо сідати! Чим же можу вам послужити добродію?
- Може б, ви мені якої роботи напитали, бо скучаю дуже. От у товаристві мого імені, може б, найшлася?
- Гм, еге, не знаю, може... Се ви як гадаєте? У секціях працювати?
- Нехай і в секціях, аби робота.
- Еге, еге; але ж ви, добродію, не є дійсним членом Товариства ім. Шевченка!
- Ну то зробіть мене! Адже ж товариство й називається моїм іменем.

– Гм, воно то так, але дійсним членом ви не можете бути.

– Як же то?

– Одно те, що ви не працювали науково і в моїх «Записках» нічого не друкували; друге те, що вам би треба перше пристати до якої секції, і тільки секція по роках мала би згодитися на те, чи вас іменувати дійсним членом, чи ні. А коли б і секція згодилася, тоді ще я маю своє слово; мені йде о престиж товариства тут і в Києві, – нам треба наукових сил, а не поетів. Таких, що пишуть студії про поетів, великих і малих, ми приймаємо з охотою, але самих поетів нам нащо? Се ж баласт у науковім товаристві!.. Врешті, і Гнатюк є тої самої гадки...

– Он як! – замітив Тарас смутно. – А все ж товариство названо мені в честь!

– Се інше діло! Товариство ім. Шевченка – се я, а ви тільки фірма. Еге!

– Що ж мені діяти? – зажурився Тарас, встаючи. – Вибачайте, добродію, що забрав вам хвилину часу.

– Нічого не шкодить. Моє поважання...

.....

З тої ночі, як Шевченка отак прийняли у Львові, на його портретах і бюстах у правім кутику уст під вусом явилася легенька глумлива усмішка. Ніхто і не здогадався би, звідки вона взялася, а се йому по концерті так сталося.

1912

ЄВГЕН МАЛАНЮК (1897–1968)

Євген Маланюк (02.02.1897, Новоархангельськ, тепер Кіровоградська обл. – 16.02.1968, Нью-Йорк, США) – український поет, публіцист, видавець, громадський діяч.

Народився у сім'ї сільського поміщика-інтелігента, що займався культурно-освітньою роботою та дописував до місцевих газет за підписом ЕМ-ЮК. Восени 1906 р. Є. Маланюк вступив до Єлизаветградського (тепер – Кіровоград) земського реального училища, яке закінчив у 1914 р. Того ж року вступив до Політехнічного інституту в Петербурзі, але у зв'язку з початком Першої світової війни записався до Військової школи у Києві. Після закінчення її 1 січня 1916 р. Є. Маланюка в чині поручика направили на Південно-Західний фронт, де він очолював кулеметну команду 2-го Туркестанського стрілецького полку до осені 1917 р.

Після жовтневого перевороту 1917 р. в Росії він намагався перебратися в Україну, де влада перейшла до рук Центральної Ради. Відвідавши по дорозі Новоархангельськ, Є. Маланюк прибув до Києва. Тут звернувся до Генерального штабу України, бажаючи служити в армії УНР. Спочатку був захоплений переходом влади до гетьмана Скоропадського, а потім розчарований новим урядом: реальна влада була в руках всеросійського Протофісу та «Союзу земельних собственников».

За Директорії Є. Маланюк став ад'ютантом генерала В. Тютюнника, командувача Наддніпрянської армії УНР. Взимку 1919 р. генерал Тютюнник помер від тифу, а Є. Маланюк служив у Крем'янці при штабі Петлюри, а пізніше сотником у 5-й Херсонській дивізії. У жовтні 1920 р. армія УНР була інтернована до Польщі: Є. Маланюк опинився спочатку в таборі у Стшелкові, потім у Шапірно (поблизу Каліша, згодом цей табір було перенесено до Каліша).

Інтерновані вояки УНР займалися культурно-освітньою роботою: організували драматичний гурток, хор, навчальні ремісничі майстерні, налагодили випуск рукописних газет. Улітку 1922 р. у Каліші почав виходити журнал «Веселка», який видавали гектографічним способом Є. Маланюк, Ю. Дараган, М. Мирський, М. Грива та ін. На сторінках журналу Є. Маланюк публікував свої поетичні твори, критичні й публіцистичні статті, рецензії. На

зібраннях, започаткованих редколегією «Веселки», читалися доповіді з питань українського літературного процесу, виголошувалися реферати, присвячені видатним діячам української та світової літератури й культури. У 1923 р. Є. Маланюк разом з М. Селегієм і М. Осикою видали колективну збірку віршів під назвою «Озими́на».

Після відкриття у Подєбрадах (Чехія) Української господарської академії Є. Маланюк подав документи для вступу до неї і, отримавши візу від польського уряду, восени 1923 р. виїхав на навчання. Він записався на гідротехнічний відділ інженерного факультету. Тут не лише студіював інженерну справу у відомих професорів, а й ввійшов у коло літературної групи молодих поетів і прозаїків – Н. Ливицької-Холодної, П. Холодного, О. Теліги, Л. Мосендза; познайомився з О. Стефановичем, О. Ольжичем, О. Лятуринською, У. Самчуком.

З 1924 р. почав співпрацювати з «Літературно-науковим вістником» (Львів, 1898–1906; Київ, 1907–1914; 1917–1919; Львів, 1922–1932), а потім з «Вістником» (Львів, 1933–1939). Є. Маланюк став одним із засновників Ліги українських націоналістів, деякий час редагував її друкований орган – журнал «Державна нація» (Прага, 1927–1928), однак швидко вийшов з цієї організації.

У 1925 р. одружився з Зоєю Равич – дочкою відомого лікаря, студенткою медичного інституту. У тому ж році вийшла перша збірка поета «Стиллет і стилос» (1925), а в 1926 р. у Гамбурзі – збірка «Гербарій», яка хоч і вийшла друком пізніше, але була укладена першою. Твори Є. Маланюка набули широкого літературного й політичного резонансу не лише в еміграції й на Галичині, а й у східній Україні. Поетична полеміка з радянськими літераторами (В. Сосюрою, Я. Савченком) часто набувала характеру політичного двобою.

У 1928 р. Є. Маланюк закінчив Господарську академію як інженер-гідротехнік і, розлучившись з Зоєю Равич, прибув у лютому 1929 р. до

Варшави. Тут разом з Ю. Липою заснував літературну групу «Танк», більшість членів якої були «вісниківцями»: у 1933 р. вони почали видавати журнал-квартальник «Ми» (Варшава, 1933–1939) у видавництві «Варяг». Редактор «Вісника» Д. Донцов неприхильно поставився до цього видання і опублікував у своєму журналі досить різку статтю, у якій назвав членів редколегії журналу «Ми» «тоженаціоналістами». Після публікації у кварталнику «Ми» статті-відповіді його редактора А. Крижанівського Д. Донцову Є. Маланюк без попереднього погодження з іншими членами літературної групи надрукував у наступному номері офіційну заяву про свій розрив з групою «Ми» і повернувся до «Вісника», де переважно друкував свої твори. Він також продовжував публікуватися в інших періодичних виданнях Галичини – журналах «Назустріч» (Львів, 1934–1939), «Дзвони» (Львів, 1931–1939), «Дажбог» (Львів, 1932–1935) та ін.

У 1930 р. Є. Маланюк одружився з Богумілою Савицькою – чешкою, що працювала секретарем чеського посольства в Варшаві: у них народився син Богдан, який проживає тепер у Празі. Під час «варшавського періоду» вийшли поетичні збірки «Земля й залізо» (1930), «Земна Мадонна» (1934), «Перстень Полікрата» (1939) та «Вибрані поезії» (1943).

У кінці 1944 р. дружина та син поета виїхали до Праги – на батьківщину Б. Савицької, а Є. Маланюк, формально розлучившись із другою дружиною, переїхав до Німеччини. Спочатку викладав математику в українській гімназії у Регенсбурзі. У літературному житті української еміграції активної участі не брав, хоча формально належав до МУРу (Мистецький український рух). 5 березня 1947 р. у Регенсбурзі урочисто святкували 50-річчя Є. Маланюка, організоване й проведене студією драми Йосипа Гірняка. Поет друкувався у різних українських еміграційних виданнях – «Арка» (Мюнхен, 1946–1947), «Заграва» (Аугсбург, 1946), «Лігаври» (Зальцбург, 1947), «Україна і світ» (Ганновер, 1946–1969) та ін.

У 1949 р. Є. Маланюк переїхав до США і оселився у Нью-Йорку. Спочатку як емігрант був змушений працювати фізично, а згодом отримав роботу за фахом – посаду рисувальника у проектному бюро, де й працював до виходу на пенсію у 1962 р.

26 червня 1954 р. у Нью-Йорку відбулося перше засідання Об'єднання українських письменників в екзилі «Слово». Є. Маланюк був одним із засновників цієї організації, але в її роботі активної участі не брав. Як зазначають його біографи, він дуже швидко захоплювався і ще швидше розчаровувався в різних організаціях і демонстративно виходив із них. Однак поет уважно стежив за розвитком українського літературно-мистецького життя, читав на літературних вечорах власні вірші, виступав із доповідями, систематично друкувався на сторінках еміграційної преси.

У 1951 р. вийшла збірка «Влада», а в 1964 р. – «Серпень», присвячена пам'яті Богуміли Савицької. Помер Є. Маланюк у Нью-Йорку. Посмертно в Мюнхені вийшла друком поетична збірка «Перстень і посох» (1972), упорядкована ще самим автором. Літературознавчий та літературно-критичний доробок митця зібрано у 2-томному виданні «Книга спостережень» (Торонто, 1962. – Т. 1; 1966. – Т. 2), теж упорядкованій Є. Маланюком із численних виступів на сторінках періодичних видань.

Українська журналістика в іменах. – Вип. II. – С. 135–138.

РІЧНИЦЯ БЕРЕЗОЛЯ

Можливо, це не випадок, що обидві річниці Шевченкові припадають, саме на березень, місяць провесни, місяць щорічного відродження природи й життя. Може в цім є своєрідний символ і обігниця. В кожному разі добре, що ці річниці не припадають на похмурий листопад, безнадійний місяць умирання, що нагадує про смерть і зникання, а у нас – понадто – про наші листопадові трагедії.

І кожен раз, коли на провесні пригадуємо про народження і скон тієї, будь-що-будь, виняткової людини – о, не лише в літературі нашій, бо також в нашій історії, в нашій національній бутті, в нашій духовності, – приходить та сама думка. Думка про те, що постать Шевченка, підлягаючи – щодесятиліття, щопівстоліття, щостоліття – неunikненному процесові, що так скажу, бронзовіння⁷⁸), чим далі, тим все більше застигає, нерухоміє, робиться раз назавжди канонізованою й канонічною.

Правда, це – доля всіх великих, доля кожної Величі взагалі. Очевидно бронзовими є Шекспір і Бетговен, Цезар і Хмельницький, Колумб і Ньютон. Можна сказати, що на наших очах бронзовіє навіть... Зеров, людина, якої чарівну усмішку ще пам'ятає стільки живих його учасників.

Але саме весняність обох Шевченкових річниць, пророчно-переможна провесна тих дат, якось не дають погодитись з тим процесом закономірного «бронзовіння» щодо Шевченка, якось ніби протестують проти тієї «бронзи», проти застигання вічної живої постаті і вічно живого обличчя, проти втискування його в ту саму канонічну форму, в той самий символ, майже знак. Пластична, опукла, «тривимірна» його постать – не дається вубгати в які-будь рамки, які-будь шухляди, які-будь труни –

І вікно трунне скинеш ти, і камінь
Затиснутими міцно п'ястуками

***

За офіційними життєписами, за безліччю стереотипів (тоді-то і тоді-то в Моринцях народився син кріпака і т. д. і т. п.), за раз назавше усталеним каноном, що є ніби, якимсь розділом наших літературних Четьї-Міней, постать Шевченка віддавна обернулася в гієратично-іконописний символ. Так візантійське малярство малювало колись образи святих: таке, а не інше

---

⁷⁸ Влучний термін цей позичасмо від бл. п. Тадея Боя-Желенського, відомого польського письменника, розстріляного німцями в часі війни. Термін цей якийсь час був дуже популярний.

обличчя, такі, а не інші шати, ті, а не інші кольори і навіть усталені фалди убрання.

Правда, шевченкознавство – в Києві в добі 1922–1933 рр. і за останнє чверть століття поза межами УССР – започаткувало велику працю віднайдення живого Шевченка. Але, хоч і зроблено в цьому напрямі багато, ту велику працю Шевченкознавство наше лише започаткувало. І багато причин склалося на те, що праця та лише започаткована.

Розуміється, в уяві літературознавця або освіченого (як це не дивно вимовити!) письменника, в уяві інтелектуаліста – Шевченко давно відійшов від трафарету іконописного «батька Тараса». Та вистачить зачепити цю тему в розмові з пересічним т. зв. інтелігентом, щоб переконатися, що «батько Тараса», – на жаль! ще живе, і то глибоко закорінено. Потрібно великої шевченкознавчої популяризаційної чинності, щоб цей психічно законсервований образ витіснити з нерухомої свідомості і розбудити уяву до сприйняття чогось зовсім, а зовсім іншого. На це потрібен час і певний мінімум обставин. Та ні того, ні того ми не маємо, і невідомо, коли матимемо. Тому популяризацію хоча б дотеперішніх наслідків шевченкознавства треба уважати за найперше завдання при всіх наших традиційних щорічних «обрядах вшанування». Ці «обряди», отже академії, мусять раз назавше розірвати з недоброю традицією в своїх програмах, що складаються, завше й обов'язково з більш-менш бомбастичного «реферату», серцервучих деклямацій та не менш серцервучого «Реве та стогне» у виконанні хору. Треба вже стати на ту точку погляду, що цього роду програми є давно перейдений етап: що було в порядку речей за часів «Кіевской старини», те рішучо не на місці по році 1917, а тим більше в добі біжучого апокаліптичного розгорнення нашої історії, коли не лише ми себе, а й нас інші починають уважати за націю.

Бо, як не як, ми ж таки за останні чверть століття наблизилися до Шевченка так, що виразно бачимо всю кричущу бутафорність хоча б таких

колись канонічних і недоторканих святощів як «кожух» і «шапка». Живий Шевченко давно з них виріс. Вони були лише часовими шатами того Вічного, що є і залишається в Шевченкові, але що може правити лише за один з багатьох аспектів многопляного і многозвучного явища нашої історії.

***

Колись вже говорилося про діапазон Шевченкової творчості: від «Садка вишневого» до «Кавказу», від «Погибнеш, згинеш, Україно» до «Поставлю хату і кімнату», від Гонти до Катерини... Але не лише тематика, також і жанр, і форми, і навіть тон. Досить порівняти демонічний сарказм «Сну» чи патетику «Послання» з епіграмотичною-легковажною (але в тій легковажності по-шевченківському мудрою) присвятою «Великомученичку».

А додаймо ще малярство, ритівництво – при тому наскрізь фахове, аж до хемічних рецептів включно (рецептів, що недавно були славні в Петербурзькій Академії Мистецтв як «шевченківські»), різьбярство (на засланні), історико-дослідницька праця, чудовий (за свідомством дуже музичних сучасників) спів та незрівнянний чар співрозмовника (про що теж маємо свідомства і учених, і артистів)! Це ж не була лише «народницька» мода, що Шевченко в колах петербурзької еліти був такий «модний», що літературно-мистецькі сальони навперейми добивалися мати його своїм гостем, що поворот Шевченка з заслання святкований був у родині Толстих (президента Академії Мистецтв), як свято «родинне». Не лише ж розмовами за чаркою було наповнене приятелювання Шевченка з нашим великим математиком Остроградським чи з нашим великим актором Щепкіним, – очевидно, їх взаємини мали свій не випадковий і глибший зміст, певно більший за саме приятельство чи національну симпатію. Коли добре освічена і добре вихована, а при тому віком вже й не така наївна – князівна Репніна закохується у вчорашньому кріпакові, закохується не з примхи чи настрою, а свідомо, глибоко й сильно, – то на це теж були якісь поважні причини,

зв'язані передусім з внутрішнім багатством особистості Шевченка: як добре знаємо, ані красунем, ані дон жуаном, ані якимось «інтересним мужчиною» Шевченко ніколи не був, скорше – навпаки. Щось же знайшла в нім одна з найперших панн імперської еліти! І коли цей, так в свій час висміяний і зненавиджений Белінським «малорос» легко і просто та й не без ноншальянції говорить про молодого Лева Толстого чи «сміє» видавати нищівний вирок на модного кумира російського суспільства та ще й «ліберала», та ще й «народника» Некрасова – всупереч одностайній суспільній opinіi, – то це також кидає нам певне світло на цю постать, постать нібито «селянського» лише поета, «провінціала» та ще й кріпака з походження, та ще й сина народу, осміяного і засудженого на небуття. Не дивно, що автор нескортого твору «грає, грає, воропає» – Іван Тургенєв, який, як відомо, українофільством не грішив, і той, характеризуючи Шевченка, ужив до нього окреслення «козак» в значенні приблизно такому (історичному!), як це слово розумів сам Шевченко.

***

Чим же, кінець-кінців був Шевченко, живий Шевченко?

Як кожен того роду поет, він має для нас особливу національну вартість і особливе національне значення. Про цю вартість і про це значення не потребуємо переконувати чужинців хоча б тому, що таке переконування було б недоцільне і, правдоподібно, даремне. Жадного німця не переконаємо, що Байрон був більший за Гете і навпаки. Для кожного поляка Міцкевіч, очевидно, є більший за Гете і Байрона, а певно й Данта, разом узятих. Наші земляки, припустім, так справи не ставлять, може лише тому, що це не в наших звичаях і не відповідає нашій психіці. Але в глибині душі, навіть недооцінюючи Шевченка, кожен українець знає чим для нас є Шевченко-поет і яка зяюча діра чорніла б у нашій духовності без нього. І то незалежно від того, яку понаднаціональну вартість має Шевченко, як поет.

Та, як вже сказано, Шевченко був не лише поетом, а й малярем та гравером, отже творчість його промовляла не лише через його національну мову. І справді, ми вже віддавна маємо чужі праці (навіть монографію) про Шевченка як маляра. І шкода, що досі не досліджена його діяльність як гравера, значно більша і історично значуща аніж це думають саме земляки поета.

Залишається ще особистість, як така, незалежно від того, як і в чому вона проявилась. Чим же Шевченко був як особистість?

Шевченко як особистість був досить несподіваним розкриттям особовости народу, що за всіма доказами чужих і своїх фахівців, був рокований на національний загин як «нація неісторична». Особистість Шевченка наочно й переконливо показала, що 1) «неісторична» нація таки живе і при цьому живе історично, бо заховує історичну пам'ять і 2) що українець індивідуально таки може бути особистість на велику міру і то не потенціально лише, а й в дійсності.

Образ з'явлення Шевченка і глибинний історичний сенс цього з'явлення були так недвозначно ясні й переконливі, що такий чуйний духовий творець російської імперіялістичности, як Белінський, одразу почав бити тривогу, навіть втративши при цьому почуття етичної й естетичної пристойності. Запалавши відразу ж «особистою ненавистю» (це його власні слова), він не лише не крився з нею, а й накидав її іншим та, буди «лібералом» і ніби «западником», підказував петербурзькому урядові, яку саме кару застосувати до Шевченка: заслання, творча смерть.

З'явлення Шевченка – для широкого загалу, передусім чужинецького, – автоматично розривало занепадницький тяг історичного українського процесу. Літературознавець, коли він сумлінно зважить ту добу, мусить згодитися з тим, що сам Котляревський нашої історії в тій критичній добі (Гоголь) – не врятував би. Його «перелиційована Енеїда», ба навіть «Наталка-

Полтавка», прекрасно зімкнулись б з «класицизмом» та «інтермедіями» вже згаслої Києво-Могилянської доби і – крапка була б поставлена.

В з'явленні Шевченка був вибух, може не так вулканічний чи гарматний, як той, яким вибухають березневі бруньки, стверджуючи ще і ще раз, що за провесною йде весна і буде літо.

Є. М.

ВОЛОДИМИР МІЯКОВСЬКИЙ (1888–1972)

Володимир Міяковський (псевдо. і крипт.: Вл. Варламович, В. Порський, В. М., В. М-ий; 18.07.1888, м. Ковель, тепер Волинської обл. – 22.03.1972, Нью-Йорк, США) – український вчений-суспільствознавець, історик літератури, журналіст.

Навчався у Петербурзькому університеті. У 20-х рр. – директор Центрального історичного архіву ім. В. Антоновича у Києві. Був дійсним членом Археографічної комісії та Археографічного комітету при Академії наук України. Дослідник громадсько-політичних рухів в Україні. Автор праць «Революційні відозви до українського народу в 1850–1870 рр.» (1920), «З нових матеріалів до історії Кирило-Мефодіївського Братства» (1924), «Люди сорокових років», «Кирило-Мефодіївці в листуванні» (1928) та ін. Співробітник журналу «Наше минуле». Як вчений-архівіст багато праці вкладав у підготовку (разом із С. Єфремовим) збірника «Декабристи на Україні» (1928). Один з активних коментаторів III і IV томів академічного видання «Повне зібрання творів Тараса Шевченка» (1927), що виходило за редакцією С. Єфремова.

1930 р. репресований і висланий у зв'язку з т.з. справою «Союзу визволення України». Пробув на засланні до 1933 р. Наприкінці війни емігрував до Німеччини, звідти 1950 р. переїхав до США, де став одним з

організаторів Вільної Української академії наук, засновників і керівників музею-архіву при ВУАН. Виступав з літературно-критичними статтями і бібліографічними оглядами у виданнях ВУАН, зокрема у «Науковому збірнику», що виходи у Нью-Йорку.

Українська журналістика в іменах. – Вип. III. – С. 215–216.

З КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ В РОСІЇ

Для нас сучасників світових подій, в яких змінюєть ся тепер обличчя цілої Європи, здаєть ся страшливим зруйнуванне культурного звязку поміж окремими народами.

Ще пять років тому, читач газети в якому небудь глухому кутку якої будь країни міг жити інтересами цілого світу. В стороні, яка не мала певного розвитку, люде могли тягти ся по-за стороною поступовою. Таким чином здійснювало ся порівнанне культури, прилученне всіх до наслідків світових досягнень.

Тепер, коли способи пересування майже зруйновані, а великі обсяги – зруйновані цілком, тепер, коли війна поділила люде на ворогів, – кожен край оточили величезні мури. Такі мури відокремили Вкраїну від Росії. Культурне життє, з якого користали ся ми, тепер для нас далеке й ніби чуже. Якись нерухомі мури заступають його, й так важко довідатись, що тепер робить ся там, по-за межами; тільки випадково пощастить одержати яку-небудь звістку.

Віддалік здаєть ся, що в Росії всякі культурні прояви мусіли припинити ся посеред внутрішньої боротьби, постійної зовнішньої небезпеки, та важких умов життя, голоднечі та пошестий. Але дух не конає від важких обставин. Навпаки, і се дійсно так і є в Росії, – осередок життя пересуваєть ся в духову сферу.

Інтелігенція була розбита, ображена в своїх найкращих почуттях, зкинута з педестала поступових борців. Їй на зміну з'явився «великий хам» запанував, та й досі панує; але розбиті ряди інтелігенції дбають про відродження зневаженої культури. Рух, який розпочинається в Росії, має образ широкого й ґрунтового явища. Відчувається, що сей рух швидко зможе стати супротивником пролетарської культури. Бо ся остання стоїть поруч з утиском друку, з відродженням цензури, кари на смерть та в'язниць. Культура й принука – се протилежності: вони повинні відірватись одна від другої. А у більшовиків не має иньшої влади, як влада примусу.

Большовики й ті, що були проти них, а тепер мусять йти до якокого часу поруч з ними, беруться до культурної справи дуже енергійно...

Школа, університет, театр, художні вистави, красне письменство, часописи – до всього совітська влада приложила свою руку. Вона знає міць культурних явищ життя, які формують, організують сьогочасне й будуче покоління.

Школу, по думці теперішніх керівників, треба зробити так, щоб вона стояла під дбайливим контролем совітських організацій, і се здійснено: право виробу педагогічного персоналу дано школі для уміщення не її автономії, а залежності від «совдепів»; шкільні працівники мусять подавати заяви до «совдепів», де сі заяви розглядають ся; представники від «совдепів» беруть участь при перевиборах учителів. Закон Божий і все, що з ним у зв'язку: молитви, служба Божа, – зовсім усунуто зі школи. Заводить ся трудовий принцип при викладанню предметів і трудовий уклад життя взагалі.

Університети, по думці реформаторів, повинні бути вже з сього року безплатні та приступні для всіх.

Мистецтво теж використано більшовиками. Маріїнський театр перетворює на загальноприступний, демократичний сам Ф. Шаляпин. Художні вистави улаштовує академічна молодь. Поезію підтримують не тільки доморослі любці, а поети «з ласки Божої»: А. Блок, А. Білий, В. Брюсов.

Большовикам не бракує грошей, і вони розпочали широку видавничну діяльність. Окрім видань «Пролеткульту», себ-то культурного відділу при Комісаріяті народньої освіти, де друкують ся вірші й проза пролетарських письменників, Комісаріят освіти почав видавати клясики. Окремим декретом видавничі права на твори найкращих російських письменників були монополізовані «совнаркомом», себ-то «Совітом народніх комисарів». Вже видано: перший том Крилова, Кольцова три томи, Салтикова-Щедріна три томи, Никитина. Друкуєть ся Чехов, готуєть ся до друку Некрасов, під редакцією К. Чуковського; зазначені до видання: Радішев, Тургенєв, Гончаров та інші. Окрім Некрасова та Радішева (під ред. Л. Іллінського), усі видання будуть передруком попередніх видань, головним чином Маркса, частиною навіть зі старих матриць. Реквізовані письменники на реквізованому папері коштують дуже дешево, по 1 к. 50 коп., чи 2 к. 50 коп. за чималий том у той самий час, коли букинїсти за старі видання клясики у 10–12 томах беруть 75–100 карб.

Комісаріят освіти для широкого уживання реквізував також твори В. О. Ключевського і видав вже три томи його відомої історії в новому правопису. Останній четвертий том і інші речі будуть видані незабаром.

Такуж енергійну діяльність розгорнули більшовики і в періодичному друкові: появилась сила видань тижневих, щоденних в Москві, Петербурзі та по інших містах. Коли буржуазна і соціалістична преса зникла від більшовицького терору, керувати громадською думкою застали ся лише совітські та прихильні до них, напівофіційні газети. В Петербурзі їх п'ять: Правда, Северная Комуна, Красная газета та дві вечірні. Всі вони мають поширенне, їх читають не тільки в прихильних колах, а теж і в байдужих, бо совітські газети коштують дешевше, ніж буржуазні.

В своїх часописах більшовики ховають правду про рух проти совітської влади; буржуазній пресі, поки вона існувала, забороняли подавати відомости про закордонні справи, друкувати повідомлення приватних

телеграфних агенств і приватні оголошення. За те влада примушувала майже цілий перший аркуш газети заповнювати оголошеннями, відозвами й повідомленнями різних інституцій і окремих офіційних осіб.

А в протилежному стані йде своя праця. Вони – сі два стани мусять поки що стояти поруч, але точки погляду, настрої і відношенне до справи не однакові.

Голодна й самотня інтелігенція найшла в культурній справі точку прикладання своєї сили; здаєть ся навіть, що як би не залишило ся в життю сього боку, куди можна увійти з головою, не було б сили стерпіти зневірря, принуку, распач та життєві напасти.

Найбільш широкий розмах виявило товариство «Культура і Свобода», на чолі якого стоїть М. Горкий. Се величезна організація: вона притягає до себе всі просвітно-культурні інституції; вона повинна стати осередком просвітньої праці. В склад її увіходять не окремі особи, а цілі гуртки, товариства й інституції. Мета її – допомогати всім громадським організаціям в їх просвітній праці. Коли якому – небудь земству треба улаштувати книгозбірню, на поміч йому йде «Культура і Свобода». Коли де-небудь у провінції бракує лекторів, «Культура і Свобода» надсилає своїх. Вона допомагає людьми й речами: книжками, картинами, ліхтарем, кінематографічним апаратом. Що неділі відбувають ся приступні для всіх бесіди на різноманітні теми. Так в червню оден вечір було присвячено улаштуванню дитячої бібліотети. А. Липовський, А. Калмикова, В. Зеленко, С. Рагозина з різних боків освітили сю справу. Друга бесіда йшла про народній дім. Головний доклад читав В. А. Зеленко.

В травню «Культура і Свобода» організувала так званий «тиждень книжки» – збирання книжок для бібліотечного фонду товариства. Відгук суспільства був великий: офірували кілька тисяч книжок. Тепер йде робота по розбору їх, опису й складанню дрібних бібліотек.

«Культура і Свобода» розпочала й видавничну діяльність: вже видано де-кілька популярних книжок і між іншими уривок з «Дитинства» Горького під назвою: «Як я вчив ся».

Взагалі діяльність видавництва не припинила ся, хоч технічні умови друку дуже важкі. Про те, що книжок виходить чимало, свідчить постійний літературний відділ в часописах: не тільки «Наш Вік», «Новая Жизнь», «Вечерній Час», а навіть і «Правда» містять літературні огляди, рецензії на нові книжки та подають відомости про нові видання. Заборона друкувати оголошення в будь-ли яких часописах, окрім совітських, примусила ужити такі заходи, як звістка про книгу в відділі газети «Книжкові новини». І сей відділ що тижня буває досить великий.

Замість тоненьких брошюр, якими було закидано книжковий ринок в першу половину революції, тепер з'являють ся книжки великої наукової й матеріальної вартости. Найбільш енергійну діяльність виявляють «Задруга» в Москві й «Огні» в Петербурзі. «Задруга видала щоденник Булгакова про останні дні життя Л. Толстого, мемуари Коренського під заголовком: «Справа Корнілова» і розпочала видання недрукованих матеріалів з різних «секретних» архівів старого режиму. Перше число присвячене діяльності большевиків в освітленню органів самодержавної влади. Незабаром вийдуть книжки про першу російську революцію 1905 року, про московський розрив в травню 1915 р. Готують ся книжки про Ходинку та по історії цензури в Росії.

З літературних новин зазначимо: два додаткових тома «Повної збірки творів Ф. М. Достоевського» під редакцією Л. Гросмана; перший том «Творів і листів Апольона Григорєва» під редакцією й з біографічним начерком В. Спиридонова. Видавництво «Альціона» надрукувало поему Пушкіна «Гавриліда», яка була видана досі лише за кордоном. Московське видавництво М. і С. Сабашникових дало нову книжку відомої серії «Памятники міровой литературы» «Едда. Скандинавський епос».

Появляють ся й художні видання: книга М. Азадовського про невідомі малюнки Федотова; альбум малюнків Б. Григорєва під назвою – «Расея». Готуєть ся до друку монографія про К. Юона, під ред. Г. К. Лукомського.

Товсті журнали майже зовсім припинили ся. Важкі умови друкування вже при кінці минулого року зробили становище сих журналів безпорадним. В сьому році де-які журнали видали тільки по одній книжці, та й то подвійній і потрійний.

Краще виходять історичні журнали: «Былое» й «Голос Минувшаго», який за січень – червень видав дві потрійних книжки. Тут поміж иньшими статтями знаходимо цікаві мемуари П. С. Батурина з передмовою Б. Л. Модзалевського. Де-які спомини Батурина торкають ся й України, його перебування в Київі й на Волині. В першій книжці «Голоса Минувшаго» И. А. Линниченко розповідає про невдатне святкування 50-літнього ювілею київського університету. Книжка за жовтень буде цілком присвячена 100-літнім роковинам народження И. С. Тургенева.

Зазначимо ще цілу низку літературно-критичних журналів, які зявили ся за останні часи: в Москві «Знамя труда», під редакцією Р. Иванова-Разумника; в Петербурзі – «Ирида», під ред. А. Фомина й «Книжный Угол» під ред. В. Ховина.

Се – факти. Висновок можно зробити легко. Навіть в умовах конання дух живе своїм життем. Культурний шлях лишаєть ся виходом з найтрагічніших обставин.

КУЛЬТУРНІ ЗДОБУТКИ

За останні півтора-два роки ми були свідками надзвичайно інтензивного розвитку духовної культури. Разом з політичною свободою в наших руках опинили ся засоби поширення культурної справи, яка на передодні революції переживала дуже велику кризу.

Газети, журнали, школи, книжки й підручники; можливість не тільки висловлювати ся а й творити щось нове й своє – все се прийшло разом і було використано широко й глибоко. І щоб зрозуміти, яка велика різниця була в становищі культурної справи між 1916 і 1917 роком, варто лише навести два-три яскравих факти, які-б змалювали важке пригнічене культурне життя за часи світової війни.

За українською руїною – настала руїна галицька. Тут, на Україні – на слідуючий день після проголошення війни була закрита газета «Рада», а далі тижневик «Маяк», «Світло», «Літ.-Наук. Вістник», всі спеціальні наукові видання київського Наукового Т-ва, і ще з десятків різних видань. Не було чого иньшого руйнувати то й почали ся арешти й висилки. Там, в Львові було заборонено «Діло», запечатана «Просвіта», книгарня Наукового Т-ва і теж почали ся арешти зложників та масові висилки неблагонадійного елемента в Росію. Удари проти українства, проти химерної можливости якогось сепаратизму падали цілком на культурну справу, бо в ній полягав осередок національного життя. А ще Столипін виразно накреслив плян боротьби з українською культурною справою, бо «для російської державної влада вона зявляеть ся дуже небажаною та суперечить всім замірам, які уряд переводить на Україні». Для старого уряду було не зрозуміло, що боротьба з культурою є річ цілком безнадійна, що поступ можна тільки затримати, а не припинити, і що ся робота негативно відбиваєть ся на загальному культурному розвитку держави.

Байдужістю до місцевих і взагалі до культурних справ тільки й можна пояснити ту полуду на очах, яку мали попечителі та иньші рачителі «благого просвѣщенія»; вони не хотіли няти віри тому, що культурні змагання й змагання політичні стоять далеко одно від одного. І вони, дійсно, нічого не бачили навкруг себе і всі паростки української національної культури вважали «мазепинством» і «сепаратизмом». Вони затуляли очи на потреби 30 мільйонів українського народу. Одиниці – серед національної стихії, вони

себе вважали єдиними здатними для кермування справою, яку вони нївечили на користь політичному Молохові.

«Отрицать украинства не слѣдуетъ», писав, наприклад, на самому початку війни один з директорів вародніх шкіл на Вкраїні, себ-то людина, яка мусить придивляти ся до того, що дієть ся навкруги в товщі селянської маси. «Мазепинство есть фактъ, печальный и зловѣщій фактъ нашей дѣйствительности. Достаточно внимательно просмотрѣть нѣсколько номеровъ якобы педагогическаго журнала «Свѣтло» или московскій журналъ «Украинская Жизнь» и перечитать нѣсколько десятковъ номеровъ газеты «Рада» и станеть ясно, что украинство есть совершенно опредѣленный національный сепаратизмъ. «Украинская мова», «родная мова» рѣзко противополгается «россійскому» (русскому) языку, а, «украинцы» (малороссы) русскимъ. Правда, пока наиболье культурные слои южно-русскаго общества и народные низи вообще не тронуты украинскимъ микробомъ», но зато въ полуинтеллигенціи – впечатлительной, недовольной, капризной успѣхи украиноманской епидеміи несомнѣнно велики».

«Україноманська пошесть», «мікроб українства» – так оцінювали законний і природній потяг України до рідного і прокид національного самовизначення. Такий погляд, розумієть ся, робив неможливою яку-будь працю над утвореннем національної школи і перші спроби її виникли по-за межами відомства «благого просвѣщенія». Земства, сільсько-господарчі товариства заводили спеціальні школи чи курси з викладаннем на українській мові, оджеж і се, розумієть ся, зустрічало на при кінці переслідуванне уряду.

Освіта по-за школою, як відомо, також викликала переслідуванне «Просвіт», які сїєю справою цікавились і ставили собі метою ширити українську книжку серед міського та сільського населення. Закриття Просвіт, формальні обмеження їх праці, труси та конфіскації книжок – все се було злочином, бо було направлено проти культурної справи. Оскільки

незрозумілим було для влади, що робило ся в українських Просвітах доводить така оцінка діяльності Київської Просвіти, яку ще в 1911 р. склало й розіслало представникам влади «Охранное Отдѣленіе». «Небольшая кучка украинской интеллигенции, въ числъ которой видное мѣсто занимають малороссійскіе писатели, актеры и музыканты (примѣръ: Лысенко, Старицкіе и другіе) составили общество, послѣдующее якобы научно-культурные интересы рабочаго пролетаріата на Украинѣ. На самомъ же дѣль эти политическіе дѣятели Украины, повидимому, по сихъ поръ не уяснили себѣ, что Украина сохранила только историческое значеніе, какъ составная часть Россійской имперіи, и что мечтатъ объ автономіи Малороссіи еще больше наивно, чѣмъ о возрожденіи Польши. Между тѣмъ «Просвіта» всѣми силами старается развить національное самосознаніе малороссовъ, старается развить и образовать литературный малороссійскій языкъ, точную грамматику котораго не удалось еще опредѣлить ни одному малороссійскому словеснику. Конечная же цѣль стремленій «Просвіты» – автономія Малороссіи».

Ся навмисна мішанина політичних змагань з суто культурними справами характеризує перейдений етап нашого життя до 1917 р., який, дай то Боже, не вернеть ся. В таких умовах, розумієть ся, мало що можна було зробити й не всякий міг віддати себе справі, яка могла лише подати привід обвинувачувати його в «мазепинстві».

II

Кінець царського режиму весною 1917 р. приніс для української культурної справи нові можливости. Несподівана й феєрична зміна ще досить виразно стоїть в пам'яті. М. П. Василенко, потім В. П. Науменко на місці попечителя шкільної округи, спеціальні комісії для обговорення програму, викладанне предметів українознавства, вільна преса і вільна трибуна, з якої вперше після 1905 року чути було вільну українську політичну промову – такі були здобутки 1917 року.

Але що до закріплення й поширення цих здобутків на протязі першого півріччя революції, треба визнати, що з боку Тимчасового уряду було зроблено дуже мало. В докладній записці, яку в червні 1917 р. возила до Петербургу окрема делегація, було зазначено дві-три точки, що торкалися культурної справи. Під той час делегація мала настоювати лише на «задоволенню національно-культурних потреб, задушених при старому режимі», для чого Центральна Рада просила одпустити з Державного казначейства в розпорядження Ради відповідні кошти з тої частини, яку виплачує українській народ. В другій точці зазначала ся необхідність поширити українізацію школи, крім початкової, на середню та вищу. Українізація, на думку докладної записки, мусіла торкнутися як мови, так і предметів навчання. Культурної справи почасти торкався й ще один пункт, в якому визнавала ся необхідність заміщати відповідальні посади особами, що користують ся довірею населення, говорять його мовою і знайомі з його побутом.

Се був, так би мовити, мінімум культурних вимог на перших кроках діяльності Центральної Ради. Але докладна записка жадних наслідків не мала, й 10 червня в першому універсалі Центральної Ради, який розповів народові про перешкоди Тимчасового Уряду, знов були повторені вимоги Ради. Другий універсал і акт Тимчасового Уряду були цілком політичними актами і культурної справи вони не торкалися, але від них веде свій початок генеральне секретарство освіти, яке з маленької канцелярії на протязі півріччя розросло ся в ціле міністерство. Політичні обставини, які утворили одірваність України від Росії, примусили до того. Вся місцева культурна справа мусіла вирішати ся на місці, а на місці вона могла бути вирішена, розуміється, лише в національному напрямку; в сьому полягала умова того великого зросту, який ми помічаємо в інституції, що керувала культурною справою.

Після жовтневої революції в Петербурзі, події політичного життя на Україні пішли дуже жвавим темпом. Київ за невеликий час пережив так багато, що за сей час не йшло зовсім про пляномірне переведення культурної праці, а може тільки про охорону здобутків та рятування культурно-просвітніх установ. Виступи київських большевиків в жовтні, проголошення нової держави – Української Народньої Республіки, захоплення Києва большевиками в січні, берестейський мир, визволення від большевиків за допомогою німців, кінець Центральної Ради і початок самозваної гетьманщини – се все розуміється не сприяло культурному розвитку. Але й за сей час невпинно, хоч і непомітно, продовжується просвітня праця на селі, закладаються книгозбірні, «Просвіти», улаштовуються українські вистави. Українська школа низча й середня веде й поширює свою працю.

Коли за часи гетьманщини політичні події трохи затихають, несподівано широко й глибоко перетворюються в житті попередні проекти й думки в сфері культурної справи. Майже одночасно в різних сферах культурна робота досягає свого апогею.

Ми зупинимося тут на трьох головніших моментах, се – утворення Академії Наук, улаштування Національної Бібліотеки й спроба організації Національного Архіву. В історії культурної справи останнього часу, се найцікавіші сторінки.

III

Думка про Національну Академію Наук виникла давно. В українських колах академією звичайно називали Українське Наукове Товариство ім. Т. Шевченка в Львові. І дійсно, як Львівське Т-во, так і самостійна філія його в Києві вело цілком академічну працю, друкувало цілком академічні видання, тільки не мало офіційно сієї наукової марки. Наукове Т-во у Львові перше піднесло питання про утворення Академії, але різні перешкоди, різні обставини не дали спроби зробити цього своєчасно. Не було чого й думати тоді про утворення Академії Наук у Києві: «незалежні

обставини» не сприяли тому. Важкі умови, в яких доводило ся працювати Київському Науковому Т-ву, особливо в яких доводило ся йому друкувати книжки «Записок», показують, що поширення праці Т-ва і надання йому характеру Академії аж до 1917 р. було передчасним і неможливим зовсім. Як не бажано було б згуртувати національні наукові сили в осередку вищої наукової інституції, але думку про се можна було поставити на реальний ґрунт тільки з загальним визволенням Росії і з переходом України на шлях державного будівництва. Се стало ся в літку 1918 р. за часи перебування М. П. Василенка міністром освіти та мистецтва.

9-го липня на відкритті комісії по утворенню Академії Наук М. П. Василенко підкреслив велике національне й державне значінне майбутньої інституції. «Єсть ще й досі багато людей, мовив тоді п. Василенко, які ставлять ся скептично та глумливо до українського руху й відродження. Вони не вірять в живі творчі сили вкраїнського народу, не вірять в можливість розвитку вкраїнської мови та науки. Але для тих, хто вірить в здатність українського народу до життя, утворенне Української Академії Наук має величезне значінне, яко національна потреба й чергове питання».

Національне значінне нової Академії особливо підкреслив голова комісії по утворенню Академії п. Вернадський. «Воно виявляєть ся в тому, сказав будучий президент Академії, що нова інституція повинна сприяти розвиткові вкраїнської національної самосвідомости та вкраїнської культури через широке, глибоке, проникливе наукове дослідження минулого й сучасного України, її сусідів, природи їх сторони». Національне значінне Академії уявляло ся ще й в тому, що вона буде представницею вкраїнської нації в Міжнародній Спільці Академії; се дало б українському народові можливість брати участь в загальній роботі всього людства.

Всі сі мотиви що до національного та державного значіння були знову підкреслені в пояснюючій записці, яку було подано до Ради Міністрів.

Академію Наук було утворено в складі трьох відділів: перший мав на меті дослід духовного життя та культури, другий – мав об'єктом свого студювання – природу, третій – склад соціально-економічного життя народу.

Збірник праць комісії по утворенню Академії Наук накреслив таку широченну картину наукових робіт майбутньої інституції зо всіма її помічними закладами, що на здійсненне їх треба б було покласти десятиліття. Особливо численні наукові заклади передбачали ся на другому природничому відділі Академії: лабораторії, музеї, інститути, сади – ботанічний та акліматизаційний.

З боку національно-культурного найцікавішим для нас є історично-фільольогічний (перший) відділ. Його утворено на зразок «Второго Отдѣлення» Російської Академії Наук в Петербурзі; при ньому – кляса українського красного письменства. Перший відділ охоплює 18 паростей знаття з циклу історичних та фільольогічних наук, а серед сих 18 дисциплін – вісім цілком присвячено українознавству. Тут маємо катедри: історії українського народу, граматики та історії української мови, народної словесности, історії українського письменства, мистецтва, етнографії та історичної географії України, археології її та історії української церкви. Розумієть ся, на протязі 10 місяців існування Академії, не всі катедри ще заміщені, не по всіх розпочато працю, але центр ваги наукової роботи першого відділу перенесено на цілу низку постійних комісій, в яких зосереджені наукові сили. Таких комісій при першому відділі існує шість: комісія для складання словника живої мови і окрема комісія для складання історичного словника української мови; для видавання памяток новітнього письменства, для складання історично-географічного словника української землі, археографічна та правописно-термінологічна комісії.

На третьому відділі соціальних наук треба одмітити катедру історії західно-руського та українського права і катедру звичаєвого права з двома

постійними комісіями при них та з інститутом для виучування економічної конюнктури та народного господарства України.

Крім всіх цих комісій при різних катедрах першого й другого відділів, спільне зібрання всіх трьох відділів Академії має при собі постійну комісію для складання біографічного словника видатних діячів української землі.

Ми не маємо на меті оцінювати тут наукову діяльність комісій, для нас важливішим зявляється самий факт їх існування, самий факт енергійно розвиненої праці, бо три роки тому висловлювалися сумніви, щоб не тільки в вищій, а й в середній школі марно було викладати науку на українській мові. Три роки тому сама українська мова для де-яких кол була чимсь таким, що вимагало доказів свого існування. От же ж маємо не тільки українську середню школу, не тільки український університет, але й Українську Академію Наук, яка стала на певний міцний ґрунт розпочала величезну роботу, необхідність якої, здається, ніхто не може відкинути, не визнати.

IV

Не менш важливою і з національного, і з наукового, і з практичного боку визначила ся справа з Національною Бібліотекою.

Думка про необхідність зібрати всю продукцію українського друкованого слова з самого її початку і провадити на далі систематичне збирання всього, що друкується і друковалося за всі часи на території України, думка про утворення великої публичної бібліотеки на зразок європейських книгозбірень – виникла в період генерального секретаріату. Перші кроки що до накреслення загальних рис такої бібліотеки було зроблено в комісії при архівно-бібліотечному відділі Міністерства Освіти, але потім в період гетьманщини, було складено окремий комітет, який увесь час знаходився в близькому звязку з Академією Наук і який саме виробив статут бібліотеки і керував її справами. Під час державного будівництва утворенню Національної Бібліотеки надавали особливе державне значіння. Мало ся на меті, в рівень з культурними європейськими державами, закласти

велику книгозбірню всесвітнього типу, яка б гуртувала в собі все, що витворено людською думкою та знаттем по всіх науках, і яка б давала спромогу познайомити ся в як найповнійшій мірі з світовою літературою на всіх мовах.

Найголовніша увага, розумієть ся, звертала ся на той відділ, який мав згуртувати книжки й періодичні видання, що виходили на вкраїнській мові, чи на вкраїнській території взагалі, незалежно від мови, чи про Україну взагалі на всіх мовах, незалежно од змісту й напрямку.

Мало ся на меті сполучити з бібліотекою й рукописний відділ, на зразок тих, які існують при відповідних бібліотеках в Петербурзі й Москві: рукописи, листи, портрети, автографи, матеріали до біографій діячів, що жили й працювали на вкраїнській території, якої б не були національності, релігії чи політичних переконань. На зразок європейських бібліотек мало ся утворити при Національній Бібліотеці систематично підібраний Справочний відділ, де були б зосереджені найкращі, найновіші й найважніші підручні книжки по всіх науках чи прикладних знаттях.

Такі завдання ставили ся для Національної Бібліотеки і в такому напрямку розпочато було енергійну роботу. Не зважаючи на різні перешкоди, на лихі часи й несприятливі умови, не зважаючи на те, що за весь час бібліотека не мала свого сталого й певного помешкання, менш ніж за рік було зроблено так багацько, що кілька разів уже виникала думка, щоб відкрити бібліотеку для загального користання. Перешкодою тому була неможливість, за відсутністю відповідних помешкань, своєчасно каталогізувати всі придбані книжки й розкласти їх по полицях.

Плян придбання книжок розробляло ся детально; мало ся послати цілу комісію з бібліотекарів для купівлі книжок за кордоном; бібліотека мала представника в Петербурзі. Покуп книжок цілими бібліотеками провадив ся й в Києві.

Се дало спромогу за короткий час утворити такий цінний і великий фонд, що справа з закладанням зернини Національної Бібліотеки могла бути визнана здійсненою. Для Національної Бібліотеки першою було придбано книгозбірню проф. М. П. Яснопольського фінансово-економічного характеру. Невеличка, але підібрана бібліотека проф. Ю. Вагнера пішла на поповнення природничого відділу Національної Бібліотеки. Цінні і досить великі книгозбірні акад. Д. Багалія та І. В. Луцицького по історії, української та західно-європейської, В. П. Науменка по історії письменства, з відділом стародруків, П. Г. Житецького й Ю. А. Кулаковського по фільольогії та Е. К. Трегубова з книжками творів красного письменства – дали майже все необхідне що до історично-фільольогічних наук, особливо коли до них прилучила ся ще набута Національною Бібліотекою – величезна історична бібліотека проф. В. С. Іконникова, осередком якої зявляється систематично підібрані книжки по російській історії в самому загальному й широкому розумінню сього слова, з відділами крім основних – бібліографії, мемуарів, подорожів, археольогічних видань та книжок по мистецтву.

При Національній Бібліотеці видається спеціальний журнал «Книжний Вістник», в якому друкують ся офіційні повідомлення та звіти про життя бібліотеки, її придбання, хід організаційної праці і містять ся оригінальні статті що до історії книжки, чи то до порядків та устрою знаменитих всесвітніх бібліотек, та про склад і історію значних українських книгозбірень.

От же й Національна Бібліотека – наше культурне здобуттє. Не рахувати ся з сим не можливо. Як би не переформувати її, як би не змінювати її назви, вона піде на користь українському народові. В осередку України вона буде таким притягаючим центром культурного життя, що тут, на місці можна буде провадити наукову працю серед необхідних для сього книжок та видань.

От і большевики злякали ся назви «Національна» з сим словом їм здавала ся сполученою якась обмеженість в цілях та завданнях бібліотеки.

Довело ся назвати її «Всенародньою Бібліотекою». Може иньші часи принесуть ще й иньші назви, але по суті все лишить ся таким, як було. Думку піднесено, почало ся здійсненне її.

V

Хочемо на при кінці подати відомости про те, що лишило ся не здійсненим, не доведеним до того, щоб можна було сказати: «існуватиме», але що належить до того ж періоду розвитку культурної справи, до якого належали й Академія Наук і Національна Бібліотека. Ми маємо на увазі спробу утворення Національного Архіву. Думка про се виникла одночасно з думкою про Академію й Бібліотеку одночасно втілювала ся в дійсність, але не була доведеною до кінця в перший творчий період, за часи міністерства М. П. Василенка. З кожною зміною влади фатально довело ся починати все з першого кроку, і нова зміна влади, не визнаючи преемства, починала справу з Архівом на ново. Утворенне Національного Архіву лежало на Архівно-бібліотечному відділі міністерства освіти, що основним завданем його було упорядкувати архівну справу, забезпечувати охорону архівів та рятувати паперове майно, яке загинало під час війни та революції, під час горожанських смут, пожарищ, розрухів.

Провідну думку, яку було покладено в основу майбутнього Національного Архіву, було намічено од разу. Він мав згуртувати всі архівні матеріяли, що торкали ся історії України і мали чи державне значінне, чи виключну історичну та каукову вартість. Всі архівні фонди, що знаходили ся в Києві, особливо ті, що мали краєвий характер, повинні були стати матеріялом для Національного Архіву. До того треба було долучити ще ті документи, які свідчать про діяльність загально-українських інституцій давнього часу, себ-то: Генеральної Військової Канцелярії, Малоросійської Колегії, Генерального Військового Суду, які розкидані по ріжних архівних збірках України, Петербурга й Москви. Мріяло ся, що всі вони будуть перевезені до Києва, який стане центром їх наукового розроблення. Проект

утворення Національного Архіву було розроблено в зв'язку з загальним проєктом реформи архівної справи, що її було поставлено на черзі самим життям. Основою цієї реформи була думка про необхідність визнання всіх архівних скарбів, які не мають біжучого характеру, власністю держави; а тому право окремих інституцій розпоряджатися своїми архівними скарбами треба було скасувати. Тоді численні архівні фонди могли бути згуртовані в цілій низці державних архівів, які були б утворені по великих містах і вкупі складали б єдиний архівний фонд держави. Плянорному переведенню в життя цього проєкту поки що не довелося здійснитися. Але й те що зроблено було на протязі останнього часу, можна також визнати нашим культурним здобутком. Думка про організацію архівної справи, про піднесення архівної реформи, про утворення з архівних збірок, які досі лише гноїли ся, горіли та розпродавали ся на пуди, єдиного архівного центру, думка про це проникла в широкі наукові верстви. Тепер проєкти архівної реформи викликають і в наукових і в адміністративних колах інтерес до себе. І тепер, коли знову припинила ся праця над організацією архівної справи, можна покладати надію, що не прийдець ся починати з першого кроку. Осередок архівного фонду єсть, він був зібраний Архівно-бібліотечним відділом (тепер Головне Архівне Управління). Навкруги Архівного Управління в останній час були згуртовані й найбільш цінні Київські Архіви, як Губерніяльний архів, архів Київського, Волинського та Подільського Генерал-Губернаторства, архів Шкільної округи, архів Духовної Консисторії, архів Присутствія по селянським справам, Нотаріяльний, судові архіви й иньші дрібніші архівні збірки. Всі ці архіви в значній своїй частині непотрібні й зараз своїм інституціям, на яких важким тягарем лежить охорона й упорядкування архівів, а наукові багатства так і лишають ся без досліду, нікому не відомі й не приступні.

Як що ся точка погляду на канцелярські архіви подолає, от же й се буде культурним здобутком нашого часу.

VI

Такий підсумок двохлітньої роботи державно-культурного характеру. Як далеко ми відійшли від того часу, коли устами російського державного діяча було висловлено тезу, що українська культурна справа суперечить всім замірам, які російський уряд переводить на Україні. Маємо тепер инше взаємовідношення сил. Українська культурна справа за короткий час пустила такі міцні коріння, що тепер вже не їй треба якось лагодити з урядовою політикою, а навпаки, урядовій політиці треба рахувати ся з тим, що виростало на українському ґрунті. З якою б тепер нісенітницею тхнули оті недоречні слова, що «Просвіта» «старается развить и образовать литературный малороссійскій языкъ, точную грамматику котораго не удалось еще опредѣлить ни одному малороссійскому словеснику».

Вони вже не можливі, вони викреслені з урядового ужитку двохлітнього напруженого працею. Се також наш найсправжній культурний здобуток.

АНДРІЙ НІКОВСЬКИЙ (1885–1942)

Народився в селі Малий Булик на Херсонщині в родині агронома. Закінчив п'яту одеську гімназію, після чого вступив на природничий факультет Новоросійського університету (м. Одеса), з якого перевівся на історико-філологічний. Після закінчення університету в 1912 р. вчителював у гімназії. Політичну діяльність розпочав ще в студентській «Громаді» з програмою відродження України на соціалістичних засадах, був секретарем і бібліотекарем одеської «Просвіти». Виступати в пресі почав з 1906 р. статтями на літературні теми. Дописував до журналів «Украинская жизнь», «Літературно-науковий вісник», газети «Рада». У 1913 р. переїхав до Києва на посаду редактора «Ради», яку редагував аж до закриття (1914 р.). Брав участь у діяльності Товариства українських поступовців (ТУП).

Під час Першої світової війни деякий час редагував «Літературно-науковий вісник». У 1915 р. повернувся до Одеси, організував видання журналу «Основа». Після Лютневої революції працював секретарем Київського крайового виконкому РСД, увійшов до складу Центральної Ради, був заступником голови від партії соціалістів-федералістів. У цей час вийшов з київської об'єднаної організації російських, українських, єврейських та грузинських соціалістів-революціонерів, став заступником голови Союзу українських автономістів-федералістів, одним із засновників Української партії соціалістів-федералістів. Редагував друкований орган партії – газету «Нова рада», яка з приходом денікінців змінила назву на «Рада» і зрештою була закрита. Замість неї недовго видавав газету «Промінь». За гетьмана був першим головою Українського національного союзу, створеного українськими партіями, який в грудні 1918 р. виділив із себе Директорію. У 1920 р. ввійшов до уряду Прокоповича як міністр закордонних справ. Разом з урядом виїхав до Вінниці, Кам'янець-Подільського, Станіслава, а звідти – другі щі в м. Тарнів.

Після невдалого рейду Тютюнника в Україну подав у відставку. Дописував до газети «Українська трибуна», що виходила у Варшаві. Згодом переїхав до Берліна, працював у видавництві Оренштайна. У жовтні 1924 р. повернувся в Україну, працював в історико-філологічному відділі ВУАН над словником живої мови. У липні 1929 р. був заарештований і засуджений за процесом СВУ на 10 років ув'язнення.

КУЛЬТУРА В МІШКУ

Українська преса, цебто представництво свідомого і культурного громадянства весь час твердить, що не може і не повинна будуватися така українська держава, яка в фактичних відносинах, в подіях, в практичному, політичному курсі не рахується з культурним і національним складом

України. Офіційні заяви запевняють нас і ніби весь культурний світ в тому, що все гаразд на цій землі, а численні факти й події переконують нас, що для тривоги й незадоволення є аж надто досить підстав. І таке становище робить будівництво української держави річчю не тільки логічно безцільною, не тільки безнадійною, але й глибоко небезпечною, як для внутрішніх відносин, так і для міжнародних стосунків України як держави і нації.

Щодо нації, то якраз трагічною є справа української народності, її духовного відродження, її культурного зростання. Не може держава будуватися без участі тих чи інших елементів нації, і коли згодитись, що державу лаштують тепер люди ділові, дотепні, державні, політичні, свідомі й розумні, то вже ж ніяким чином і способом не можна збити тієї суперечності, яка щодня яскраво постає в відносинах української влади з справами національними. Не входячи в ближчі кваліфікації людей і діячів нового курсу, слід все-таки, користуючись найделікатнішою й умисне тендітною формою, сказати, що є глибоке непорозуміння між творцями української держави та Україною. Це непорозуміння дає іноді колосальні ефекти, різкого й глибокого враження яких нічим не можна затушкувати. Не можна, наприклад, говорити, що тільки діловими мотивами керуються, коли призначають для догляду над пресою, пресою українською, ту людину, заходами якої на початку війни була знищена вся преса, преса українська. Нічим і ніякими поясненнями про перетворення, переродження людини не можна заспокоїти глибокий сумнів – чи може бути корисним для української нації недавній запеклий ворог її, переконаний монархіст, заслужений бюрократ, діяч царського двора, який і тепер сам за себе, за свою «нову орієнтацію» не подав ні голосу, ні зігхання, нехтуючи зовсім природним сумнівом всякого громадянина української держави, котрий їй хоче служити чесно. Не можна ж запевняти, що реформа вищої судової інституції була сфабрикована тільки випадком так, що українські елементи почасти з неї вискочили, а ті, що лишились, перебувають в блискучій меншості. І коли в

ряді таких фактів – не згадуючи вже про катастрофічне становище української освіти – довідуємось, що твори Михайла Драгоманова звелено «изъять, запечатать въ мешки и хранить при вартъ до особого распоряжения», то нікому не вдається зробити гарну міну при цій надзвичайно поганій грі. Так, апостол науки, творець української культури, коваль української політичної думки Михайло Драгоманов потрапив у мішок і під печатю. На це мені скажуть, що це зробив всього тільки вінницький повітовий староста, а Рада міністрів дружину Драгоманова, Людмилу Михайлівну, поховала недавно на державні кошти. От, власне, це саме я й кажу, на це саме я й звертаю увагу. Поховати, декларувати оповістити, декламувати в нас можуть – це нічого, як виходить, не коштує або коштує тільки трошки грошей. Перейдіть від офіційного боку відносин до практики, до народу, до політики, до дійсності, то виходить, що в Українській державі навіть українська культура не забезпечена від ворожих нападок. Агенти влади – невже ж український народ має відповідати за діяльність вінницькою старости, не українця, й Бог зна кого? – не тільки не забезпечують і не обороняють держави, а навпаки, її елементи – націю, мову, культуру, освіту, – пакують в мішки і «хранять впредь до особого распоряжения»... А «особое раосоряжение» вже носиться в повітрі, вже ним гостро пахне. І тим, хто готує ґрунт для такого «особого распоряжения», слід було б уже тепер розкрити його перед здивованим і ошуканим українським народом: адже тепер він мовчатиме, сподіваючись колишнього старого «благодентствия».

Нова Рада. – 1918. – 25 серп.

ОСЛИНЕ КОПИТО

З приводу панахид і вечірок пам'яті вбитого півроку тому Сергія Сокольського мені пригадується той настрій, що викликала ця трагічна смерть тоді в мене: щось у цій смерті мене зацікавило і я почав пригадувати й

розпитуватись. Сергій Сокольський, цей куплетист, артист маленьких театрів, веселий оповідач, був одним з небагатьох щирих і відвертих ворогів більшовизму. Буржуазія заздалегідь почала ховатись, деякі українські політики виразно загравали з більшовиками, російська преса пропагувала «ні се, ні те», послаблюючи український фронт, партії виявляли більше нахилу до Муравйова, ніж до Центральної Ради, і вони справді проголосили потім в повідомленні київської думи єдиний пролетарський фронт. Перед цією примарою, що грізно росла в самому Києві та звідусіль стягалася на Україну, почали крутитись політичні в'юни, а рептилії полізли в шкалубини⁷⁹. Серед небагатьох форпостів боротьби з більшовизмом дивом дивним поставив і свою позицію куплетист, трохи не балаганний актор, і боровся самотньо, але відверто, завзято. Уже гальорка йому свистала, уже чулися звідти погрози, висувалися кулаки, а він дотепно і весело відповідав, відбивався і з погордою давав свою адресу. Вмер він, як герой, сміливо і просто дивлячись на своїх убивців і наказавши їм не стріляти йому в обличчя, що вони й не посміли не виконати.

В півроковини його смерті мені пригадується, що десь я читав, як поводитись куплетисти за часів французької революції. Вони руйнували монархію, ширили в юрбі дотепні й їдкі словечка про особи царського двору, і вони ж таки потім боролися з крайностями революційної влади, їх приводили в трибунал, часто карали, а інколи й виправдували, бо дотепне й веселе слово розряджало тяжку, насичену кров'ю атмосферу революційного екстазу.

І коли тепер бачиш і чуєш, як подвизаються по маленьких театрах всякі куплетисти, приладжуються ті колишні сміливі й веселі люди, що вміли викликати усмішку на устах запеклих членів трибуналу та примусити свого ката при гільйотині розпливтись у широкому і дурному усміхові; пригадується й цей герой Сергій Сокольський, що не був українцем, любив

---

⁷⁹ Шкалубина – тріщина, щілина.

єдину Росію, все ж таки в критичний момент пішов разом з українцями, коли замість слів застрекотіти рушниці та почали бухкати гармати. Теперішні куплетисти, клоуни, фейлетоністи та всякі інші люди веселого жанру поводяться так, що примушують людей слати про себе листи до редакції, ображатись, протестувати тощо. Хочеться сказати, що взагалі це не зовсім розумна річ протестувати проти насмішки і навіть веселого глузування. Звичайно, я цілком розумію, що повинно тяжко ображати, коли популярний куплетист-клоун глузує з української мови, коли фейлетоніст кадетської або чорносотенної газети («Русский Голосъ», «Одесский Листокъ», «Голос Києва») висміює українську мову і культуру, або куплетисти й фейлетоністи разом глузують з української нації. Адже це досить елементарна річ, що той сміється дотепно, хто має сміливість сміятись, і глузувати не з слабкого, а з сильного, – тому коли б ціллю дотепів була влада, поліція, трибунали, урядові особи, всі ті, кому багато дано і з кого багато повинно вимагатись, то й інша була б річ. А глузувати з української нації, мови й культури, з того, що якраз тепер займає останнє місце, стоїть під загрозою знищення, до крайньої міри ошукане й ослаблене, – це ж удари ослиного копита. В цій сфері не треба бути «реальним політиком», в таких справах без міри краще хворий лев, ніж здоровий пес.

Нова Рада. – 1918. – 27 серп.

ПРЕСА

Для того, щоб мило було милом, щоб воно мило і відмивало, треба певного відсотку сала, соди каустичної, поташу: треба зв'язаності сала і лугів. І коли я виробляю таке мило, то я допомагаю культурі. Я дбаю, щоб сало було не вонюче, щоб сода була справді кальцинована, щоби пропорція складових частин була витримана і щоб варка не була холодною.

Багато заробити на цьому не можна.

Але зате я дбаю про культуру. І при зустрічі з духовною особою можу сказати:

– Ви, панотче, завжди ставите вперед душу, а потім – вже тіло. Ви забороняєте показувати його білизну, вважаєте за непотрібне думати про наше тіло. А я беру мило, і весь бруд вода виносить із піною, отже, я допомагаю здоровому тілу, в якому предметом вашої уваги є здоровий дух. А ваші методи, панотче, перевірені? А ви стежите за тим, щоб душі давати тільки добру наживу?

Словом, я можу бути гордим.

Бо продукція мила – це продукція культури.

Але слово «миловар» звучить гордо тільки тоді, коли моє мило добре.

І ви знаєте, як мене назвати, коли я випускатиму мило холодної варки, без жирів, з піском, без каустичної соди, з каніфоллю, з сіллю, щоб вільгість⁸⁰ для ваги трималася.

Тоді слово «миловар» звучить дзвінко:

– Спекулянт!

Тепер я мушу признатися, що я милом мостив собі ґрунт, щоб підійти до питання про пресу.

Бо заведено з цією темою церемонитись.

Підхід гладенький мені не вдався. Отже, дозвольте тоді прямо. Цими днями «Київська Дунька»⁸¹ написала свою першу опозиційну статтю. Нема, каже, паперу. Це державне лихо. Газети, які виходять в числі кількох тисяч примірників, чорт їх бери, нехай гинуть! Але тут йдеться про мільйони! (Між нами кажучи, про десятки тисяч читачів).

А я собі думав:

---

⁸⁰ Вільгість – волога.

⁸¹ «Київська Дунька» – так журналісти називали газету «Киевская мысль». «Киевская мысль» – щоденна політична і літературна газета ліберально-буржуазного спрямування. Видавалася з 1906 до 1918 років у Києві російською мовою. Боролася проти більшовизму, відстоювала інтереси партії конституційних демократів.

– Щоб тобі той папір згорів, що лишається, бо ти – спекулянтка. Ти ж дуриш усіх і шукаєш добра тільки для себе. Твої ідеї і твій напрямок розраховано на галас із нічев'я⁸² на розпусту. Адже «Голось Каина»⁸³ стоїть вище від тебе, бо в нього ворущаються якісь ідеї. Є речі, які він любить і є те, що він ненавидить. А газета «Роздражнение»⁸⁴, на яку повелося вішати бутербродних псів (це з цим кадетсько-меншовицьким спекулянтом), бо є собі офіційна газета, яка нітрохи своєї офіційності не ховає. А в своїх статтях навіть намагається емансипуватись від кабінетного духу. Але це взагалі так водиться, що вулична дама зневажливо поглядає на всіх скромних смертних.

Але почув я цими днями страшну вже новину. Бо «Київська Дунька» збідніла на фарби й білила і риночну ціну втрачає. А страшне йде на нас із Москви.

Сам Ситін⁸⁵. Все видавництво переходить у Київ. Засновується газета з 20-мільйонним капіталом. Переїздить наші співробітники.

Що це значить? А те, що треба благодати Бога, щоб краще ще раз більшовики прийшли в Київ, ніж ситінська культура.

«Історія античної культури». «Історія міжнародного права».

Так, це він видавав. Але це десятки тисяч примірників. А мільйони – «Франциль-Венеціана», «Горбини сміху» – лубок і макулатура. А ситінська газета?

Це ж погромник російської культури при постійній участі наших талановитих земляків Власа Дорошевича⁸⁶ й Олександра Яблоновського⁸⁷.

---

⁸² Нічев'я – нікчемність, бездіяльність.

⁸³ «Голось Каина» – так прогресивні журналісти прозвали щоденну російськомовну буржуазну газету «Голос Киева», яка відверто орієнтувалася на «старшого брата» і на «єдину-неділиму» Росію.

⁸⁴ «Роздражнение» – очевидно, автор має на увазі щоденну харківську газету «Возрождение», яка оголосила себе позапартійною, а насправді відстоювала інтереси російських ліберально-буржуазних партій. Яблоновський Олександр – ліберальний журналіст, фейлетоніст, після жовтня запеклий ворог радянської влади, білий емігрант.

⁸⁵ Ситін Іван (1851–1934) – російський видавець, що випускав друком підручники, науково-популярні і прикладні книги, зібрання творів класиків російської літератури, енциклопедії, народні календарі та ін.

Всі ці американізовані азіати нагрянуть на наш Київ і зроблять з України базар і навчать нашого мужика торгувати в храмі.

І радимо літописцеві українського життя в день виходу першого числа ситінської газети в Києві: «День виходу газети перший, а життя України – день останній...»

Нова Рада. – 1918. – 10 серп.

СИМОН ПЕТЛЮРА (1879–1926)

Симон Петлюра (псевд. та крипт.: В. Марченко, В. Салевський, І. Ракитний, О. Ряст та ін.; 10.05.1879, м. Полтава – 25.05.1926, Париж, Франція) – видатний український політичний діяч, журналіст, публіцист, редактор.

Народився в козацькій родині. Вчився у церковно-приходській школі у передмісті Полтави, згодом у духовній бурсі. Продовжував освіту в Полтавській духовній семінарії, звідки в 1902 р. був виключений за «політичну неблагонадійність». Іспити за середню школу склав екстерном. Брав активну участь у створеній 1900 р. Революційній українській партії, вів агітаційну роботу серед селянства. Щоб уникнути арешту, переселився у станицю Смоленську на Кубані. Був залучений до роботи в архіві для написання «Історії Кубанського війська». Займався політичною діяльністю. У Катеринодарі заснував організацію РУП під назвою «Чорноморська вільна громада», за що був арештований і пробув у в'язниці три місяці.

1904 р. С. Петлюра повернувся до Києва, але, щоб уникнути нового арешту, нелегально виїхав у район Кременця, перейшов австрійський кордон та оселився у Львові під іменем Святослав Тагон. У Львові брав участь у

---

⁸⁶ Дорошевич Влас (1864–1922) – російський журналіст, письменник. У московській, київській, одеській пресі публікував соціально загострені фейлетони і памфлети, проблемні статті, театральні рецензії. Автор сатиричних повістей, збірок нарисів і казок.

⁸⁷ Яблоновський Олександр – ліберальний журналіст, фейлетоніст, після жовтня запеклий ворог радянської влади, білий емігрант.

законному комітеті РУП. Працював у неперіодичному виданні РУП «Праця» та щомісячникові «Селянин», які фактично редагував. Одночасно співпрацював у галицькій пресі, зокрема в журналі «Воля», «Літературно-науковому віснику» та «Записках Наукового товариства ім. Шевченка».

Унаслідок проголошеної амністії 1905 р. С. Петлюра повернувся до Києва. Став одним із лідерів УСДРП, що утворилася на базі РУП після її розколу. Редагував теоретичний орган партії «Вільна Україна», що виходив у Петербурзі; 1906 р. працював у часописі «Громадська думка» (Київ), потім – секретарем часопису «Рада», що почав виходити замість «Громадської думки». Тісно співробітничав у місячному часописі «Україна», де опублікував велику кількість статей, театральних рецензій та критичних оглядів. З літа 1907 р. разом з М. Поршем редагував часопис «Слово» – орган УСДРП. С. Петлюра очолив відділ літератури і театру, однак часто йому доводилося вести й інші відділи. Через брак фінансів 1908 р. «Слово» припинило своє існування. С. Петлюра виїхав у Петербург, де працював бухгалтером у «Східному транспортному товаристві», потім переїхав у Москву, продовжуючи працювати бухгалтером.

З 1912 р. С. Петлюра разом із О. Саліковським редагував журнал «Украинская жизнь», що виходив російською мовою. Це було видання організованого українства у Росії. Вступні статті журналу присвячувалися, як правило, національному питанню. На його сторінках друкувалися публіцистичні статті про українські проблеми, дописи із Наддніпрянської України та Галичини. Виходив журнал до початку 1917 р.

У 1916–1917 рр. С. Петлюра працював у допоміжній фронтовій організації «Союз земств і городів». У час визвольних змагань – активний член Центральної Ради, очолював генеральний секретаріат військових справ. У період Директорії – спочатку член, а потім її голова, Головний отаман військ УНР. З 1921 р. – на еміграції у Польщі, а з 1924 р. – у Франції.

У жовтні 1925 р. С. Петлюра організував у Парижі видання тижневика «Тризуб», який швидко набув поширення серед української діаспори. У «Тризубі» співробітничала майже вся еліта українських діячів на еміграції: В. Біднов, Д. Дорошенко, О. Лотоцький, В. Прокопович, В. Садовський, М. Славінський, В. Сімович, ряд військових журналістів. На його сторінках часто публікувалися статті й самого Петлюри. «Тризуб» став офіційним виданням уряду УНР на еміграції і проіснував до початку Другої світової війни.

С. Петлюра, будучи організатором і редактором багатьох періодичних видань, проявив себе талановитим публіцистом. Активну публіцистичну діяльність розпочав 1902 р. у «Літературно-науковому вістнику» і продовжував у редагованих ним періодичних виданнях, опублікувавши велику кількість статей переважно на теми громадсько-політичного й культурного життя із наголосом на питання національного визволення України, а також літературно-мистецького змісту («До ювілею М. К. Заньковецької», «Пам'яті Коцюбинського», «І. Франко – поет національної чести» та ін.).

У період українських визвольних змагань С. Петлюра тимчасово припинив свою журналістську діяльність, але його публіцистичний талант і досвід проявилися у написаних ним відозвах, наказах, публічних виступах тощо. Сильно і переконливо прозвучала його відозва «Проти погромів». С. Петлюра вважав погроми провокацією більшовиків, які запланували «розкласти» український народ зі середини.

С. Петлюра відновив публіцистичну діяльність у Польщі (публікації у часописі «Табір», Каліш). У «Тризубі» публікував переважно статті на теми українських визвольних змагань, про завдання еміграції і становище України в умовах більшовицького тоталітарного режиму.

Як журналіст С. Петлюра проявив себе вдумливим аналітиком, сміливим публіцистом, який повсякчас намагався бути на вістрі подій. Усій його

журналістській діяльності та публіцистичній творчості притаманні демократизм і щире бажанням служити народним інтересам.

25 травня 1926 р. С. Петлюра був підступно вбитий агентом НКВС у розквіті творчих сил. Похований на Монпарнаському Цвинтарі в Парижі.

Українська журналістика в іменах. – Вип. III. – С. 241–243.

ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАВДАНЬ УКРАЇНСТВА⁸⁸

I. Місцева російська преса на Україні

Одне із суттєвих завдань практичної політики українства з метою поширити свій вплив – це використання ним місцевих органів російськомовної преси. Роля цієї преси у розвитку українського руху і притягнення до кола його зацікавлень якнайширших кіл українського аенте суспільства є справою більшої ваги, ніж це може здаватися. Та випадкова і назагал скупа увага, яку надавали цій справі в українській пресі та журналістиці, не відповідає її важливості, не з'ясовує тих перспектив в еволюції нашого руху, що самі накреслюються, коли спробуємо підійти з оцінкою, конечною для назрілих потреб практичних прагнень українства і шукання нових шляхів для посилення його.

Ми безперечно переживаємо період зростання українства, перетворення його в суспільну силу, в реальний фактор державного життя Росії. Стихійні вияви українства дедалі більше поступаються перед пляномірними актами національного самоусвідомлення, скріпленого організованими формами й виступами, що пройшли довгий шлях підготовчої, обдуманого та усвідомленої роботи. Та хоч яке велике значення має кількісне збільшення таких фактів, хоч як би вони імпонували сторонньому спостерігачеві, нам, учасникам та діячам перетворення стихійних елементів нашого руху на свідомі й

---

⁸⁸ «Украинская Жизнь», Москва, 1914 р., ч. 1, ст. 79–84. Переклала з російської мови Ганна Щепко.

організовані, не може не впадати у вічі те, що це збільшення далеко не охоплює і не виявляє того, що зростає в глибинах національного життя. Це зростання, з відомих причин, виявляється спорадично, коли складаються сприятливі обставини для його вияву; і тоді для самого українського суспільства багато фактів вияву українства часто здаються несподіваними: своїми розміром і значенням, тією увагою, що вони притягають, і пропагандивним впливом. Українські моменти на кооперативному з'їзді у Києві, на з'їзді діячів народної освіти в Петербурзі, на з'їздах сільських господарів у Києві можуть служити ілюстраціями до сказаного.

Практика українського руху наполегливо вимагає застосування нових способів впливу на кола українського суспільства, досі байдужі до національного життя. Одним із могутніх способів впливу є місцева російськомовна преса. Українське суспільство значно ширше від того, що його обслуговують органи української преси й журналістики. Яке б не було наше ставлення до цього явища, воно є фактом, який треба визнати і виробити до нього певне ставлення. Немає потреби говорити про те, що елементів українського суспільства, що їх з якихось причин українська преса не обслуговує, не можна кинути напризволяще російській асиміляції і таким чином відірвати від українського організму. Вину за таке відірвання значною мірою довелося б покласти на короткозорість і помилкову позицію, що її зайняли діяльні елементи українського суспільства щодо тих груп його, які в розвитку свого національного самоусвідомлення ще не пішли настільки вперед, щоб друковане слово у формі газети й журналу рідною мовою стало конечним у їх щоденному побуті. Відродження українського народу, як відкритої сили, що у своїй діяльності користується легальними формами, не збіглося з належним розвитком українського друкованого слова, форма, а можливо, і зміст якого виявилися не настільки гнучкими й охоплюючими інтереси культурної людини, щоб такі виразники цього слова, як газета й журнал, зробилися бажаним гостем у кожній українській родині. Діяння

факторів, що асимілювали інтелігенцію на Україні, позбавивши її рідної мови та відвернувши із кола її зацікавлень увагу до творів рідного слова і участь у створенні його, виявилось занадто сильним: воно пустило дуже глибокі коріння у ґрунт української дійсності і якщо, на щастя, не заглушило, то в усякому разі, затримало і затримує прорість і пагон українських культурних починів.

Південь Росії з його інтенсивнішим пульсом культурного життя і промислового розвитку розбудував тут впливову пресу російською мовою, з багатою газетною технікою. Ця преса, створивши, в свою чергу, досить численні кадри читачів, виявилася майже глухою, інертною, а навіть і явно недбалою до потреб того народу, що на його території вона виросла, з купівельної спроможності якого вона існує і чиї пориви до відродженого життя вона врешті зустріла, як факт для реєстрації, а не як явище, що потребує допитливого та проникливого співчуття. Не було б так сумно, якби таке ставлення до українського життя виявляли органи правої преси з її націоналістичними тенденціями і асиміляторськими прагненнями, яскраво виявленими і неприховане провадженими. Навпаки, саме преса з російським націоналістичним завданням виявила уважніше ставлення до змісту українського життя, і треба визнати, що відображення цього життя в органах правої преси виявилось повнішим і не таким епізодичним, як у російських прогресивних органах, які виходять на Україні. Правда, це відображення завжди було грубо-тенденційне і викривлене, а потреби українського життя у цих органах завжди зустрічали ворожнечу і ненависть. Але було б, звичайно, дивним вимагати від цих органів іншого ставлення. Поставлені на сторожі «русских националистических начал» на південній і південнозахідній окраїнах Росії, вони завжди робили свою роботу, як уміли, і якщо наслідки служіння цим «началам», незважаючи на величезні грошові затрати, виявилися неспівмірні з досягненнями, то це вже слід віднести на рахунок безплідності самих «начал» і безнадійности невмілого обслуговування їх

теоретиками та ділками російського націоналізму на окраїнах. Українське суспільство, рахуючись, наприклад з «Киевлянином», завжди знало, з ким має справу, але, з дуже незначними винятками, не знало, чи друг, чи недруг для нього якийсь із прогресивних російськомовних органів, що виходять по великих центрах України. Не будемо говорити про окремі видання, але чи цей орган виходить у Харкові, Києві, Одесі, Полтаві, Єлисаветграді, Кам'янці-Подільському, Житомирі чи в будь-якому іншому центрі України, фактом є, що в більшості випадків з цього органу не довідається про те, що на території, де він виходить, відбуваються явища, багаті на наслідки, що тут твориться нове життя, нова культура, відбувається один з цікавіших і притягальних процесів історії. Кожний такий орган, копіюючи столичну пресу, подає вам повну інформацію про російське життя, повідомляє вас про те, що діється у великих центрах Європи й Америки, намагається тримати вас у курсі новин російського літературного ринку, навіть дрібних і нікчемних, та одночасно часто не дає вам майже ніякої уяви про те, що робиться на території тієї країни, для обслуговування культурних і громадських потреб якої він в першу чергу призначений. Новини українського життя, його поточні справи; його питання й потреби, його назрілі вимоги й задуми, його досягнення й поразки, його перспективи, накреслювані у важкому процесі відродження, – усе це проходить повз ці органи і поза їхньою увагою. Керівники цих органів, часто люди немісцеві, притягають до співпраці в них також людей, для яких місцеві інтереси чужі, які не знають і не бажають про них знати. «Немає місця», – це звичайна шабльонова і завжди готова відповідь редактора співробітникові, якщо стаття його присвячена питанням українського життя. Чи ця відповідь щира, чи умисно неправдива, – це питання інше, та від цього, звичайно, доля й інтереси українського життя ніяк не виграють. І найбільше, на що редактори цих газет погоджуються, це короткі некрологи видатних українських діячів, зрідка нотатки з хроніки українського життя, статті ad hoc, а останнім часом – новорічні огляди його.

Ця скупість і неуважність, це зневажливе ставлення і замовчування українства, що триває вже не одне десятиріччя, створили в українському суспільстві назагал холодне ставлення до російських органів, недовір'я, що набирає уже форми нарікання й осуду. По деяких познаках можна зробити висновки, що ці нарікання не лишаються безрезультатними і шабльонове «немає місця» для українського матеріалу поступається, щоправда, не дуже вже й значному, але збільшеному, порівняно з недавнім минулим, обсягові цього матеріалу на шпальтах російської преси на Україні. Ледве чи це явище треба віднести на рахунок добрих намірів і співчуття керівників цієї преси у їх ставленні до українства.

Правильніше шукати пояснення цієї зміни в зростанні українського руху, у тому, що він здобув вплив на місцеві суспільні кола. «Мертва точка» замовчування виявилася просто незручною і непрактичною після того, як до кола українських інтересів почали втягатися усе нові елементи цього суспільства, хоч не настільки національне розвинені, щоб створити свою національну пресу, що могла б замінити місцеву російську, до якої вони звикли і яка під деяким поглядом, безперечно, перевершує нинішню українську. Логіка розвитку українського руху, звичайно, приведе в майбутньому українську пресу на Україні до панівного становища за рахунок місцевої російськомовної, але в даний момент, з тією ж метою розвитку українського руху, цю місцеву російську пресу треба використати якнайповніше і всесторонньо, як таку, що має широке коло читачів і обслуговує ті прошарки українства, куди українська газета ще не могла дістатися. Те холодне ставлення українців до російських газет на Україні, про яке була мова вище, не повинно бути перешкодою, яка б зулиняла виразно організовані кроки в цьому напрямкові. Зусиллями українського суспільства зміст місцевої преси треба українізувати і вона повинна зробитися мостом, якого в теперішній час не можна оминати для переходу в українство тих елементів населення України, які, силою історичних обставин і впливів, поки

що потребують цього допоміжного засобу і не можуть безпосередньо злитися з свідомим українським суспільством. Воно ж тепер є виразною силою, заяви й пропозиції якої скеровані до місцевої російської преси, не можуть бути ігноровані та відкинуті. Показником сили українства якраз і стане організація цих заяв, організація всюди на території України систематичного впливу на органи місцевої преси в тому сенсі, щоб вони надавали більше уваги питанням українського життя, літератури й культури, щоб на сторінках цих органів знайшла своє відображення хроніка українського життя та її наświetлення, тобто усе багатство зацікавлень, якими живе українське суспільство. І не слід в цих починах зупинятися перед можливими перепонами, що їх силу можна зламати і поступово анулювати. Досвід організації звернень до міських дум деяких міст України, щоб вони взяли на себе ініціативу у справі ювілейних ушанувань пам'яті Шевченка, може послужити показником успіху такого роду починань і конечности їх в інших галузях наших потреб. Зусилля, затрачені українським суспільством у наміченому напрямку, гідні тієї мети, для досягнення якої їх організовано. Бож перед ним тут стоїть питання націоналізації [українізації] тієї частини суспільства, яка хоч і численна, щойно пробуджується до свідомого національного життя, і поступово еволюціонує у своєму розвитку, може поповнити ряди свідомих і національно-активних угруповань українського суспільства. Це завдання занадто важливе, щоб не зробити потрібних кроків для прискореного його здійснення. Ювілейні Шевченківські дні можуть послужити чудовим стимулом для переведення запланованих починань. Якщо тепер в українському суспільстві помітна тенденція до перегляду національної програми, до перевірки тих шляхів, що ними проходило українське життя, і для шукання нових способів національно-громадської роботи, то у цьому перегляді мусить зайняти відповідне місце і питання ставлення до місцевих органів російської преси.

С. Петлюра

II. Про ставлення до Українського Наукового Товариства⁸⁹

Переді мною – перша книжка нового українського журналу «Україна», органу Українського Наукового Товариства в Києві. Читачі нашого журналу мали нагоду ознайомитися з діяльністю цієї культурної установи зі статті Д. Д-ка, надрукованої у 3-ій книжці «Украинской Жизни» за 1913 рік. За порівняно недовгий період Наукове Товариство зуміло розвинути енергійну діяльність, видавши цілий ряд цінних праць з різних питань українознавства та накресливши широкий плян дальшої наукової роботи в цьому напрямку. Не обмежуючися справами українознавства, Товариство прагне розробляти різні галузі знання, як гуманітарного, так і прикладного. Отож, при ньому існують секції медична і технічна, що видають збірники своїх праць.

Останнього часу, без сумніву під впливом життєвих вимог, Товариство взяло правильний напрямок до популяризації наукових знань у широких колах українського суспільства шляхом видання спеціального органу, який, повністю стоячи на науковому рівні, одночасно і за характером поміщених у ньому матеріалів, і за викладом, є приступний для масового читача зі середовища української інтелігенції. Здійснення цього наміру Наукового Товариства вимагало, звичайно, чимало підготовчої організаційної праці, напруження матеріальних засобів для нового видання, завдяки якому видавнича діяльність Товариства дещо поширюється, здобуваючи собі нове коло читачів. Все це викликає думку, що керівники Товариства виявляють енергію і творчу ініціативу у справі розвитку єдиної, покищо, на території російської України, української наукової установи, і наданню їй діяльності нового напрямку, найбільш бажаного в культурних інтересах. Українське суспільство, без різниці ідейних угруповань і напрямків, може бути тільки вдячним керівникам Товариства за те, що створили з нього установу, яка з

---

⁸⁹ «Украинская Жизнь», Москва, 1914 р., ч. 3, ст. 94–99. Переклала з російської мови Ганна Щепко.

участю також і російських науковців та дослідників творить величезного значення і тривку справу розвитку української культури.

Новий вияв діяльності Наукового Товариства – випуск першого числа журналу «Україна»⁹⁰, серед співробітників якої, крім українських учених і дослідників, знаходимо чимало і неукраїнців з визначними іменами чи славою, як, наприклад, академіки Ф. Є. Корш, А. Шахматов, О. Лаппо-Данилевський, проф. К. Кадлець, проф. О. Я. Єфименко, проф. І. Малиновський, приват-доцент В. Пічета, Дживілегов та інші, викликає думку, що рівнобіжно з розвитком цієї діяльності і в логічному з нею зв'язку, піднесеться в українському суспільстві зацікавлення питаннями наукового знання, в тому числі українського. Від цього підвищиться загальна культура суспільства і обізнаність його з основними питаннями українознавства. Програма нового журналу достатньою мірою сприяє цьому, охоплюючи передісторію, археологію, історію культури і суспільства, право, письменство, мову, етнографію, мистецтво, економіку і т. д. і, даючи огляди сучасної літератури в галузі українознавства, наукову хроніку, бібліографію, взагалі багатство наукового й літературного матеріалу, що відповідає програмі видання. Склад співробітників і загальна редакція журналу на чолі з проф. М. Грушевським є гарантією як науковості «України», так і різноманітності поміщеного в ній матеріалу. Таким чином, з новим журналом українська громада придбає солідне видання, що заповнить існуючу досі прогалину і зміцнить підвалини його національно-культурного будівництва.

У попередніх книжках нашого журналу ми звертали увагу читачів на це видання, – перше число його дає нам можливість висловити кілька, можливо, незайвих зауваг та побажань, що самі напрошуються у зв'язку з цим новим проявом діяльності Українського Наукового Товариства.

Немає сумніву, що створення своєї національної наукової установи, що збіглося з моментом піднесення розмаху і сили національного відродження,

---

⁹⁰ Рецензія на цю книжку буде подана в наступному числі «Укр. Ж.».

українці виявили добре розуміння історичного завдання, що постало перед ними в основних питаннях національного буття. Запорукою дальшого розвитку відродження, його непохитною основою і творчим ферментом могло бути тільки скріплення збудженої національної свідомости і волі у певних організаційних формах. Це прагнення, як відомо, виявилось в різних напрямках національного життя і, між іншим, в організації наукової праці. Потреба саме в такій роботі, що її українці постійно відчували протягом XIX сторіччя і що була постійно задоволена після 1905 року видаванням журналів та збірників, присвячених питанням українознавства, була настільки очевидною, що її значення не могли заслонити, можливо яскравіші й захопливіші завдання моменту, характерного піднесенням інтересом до суспільних і політичних питань. Люди з яскраво виявленою вдачею громадських діячів, що часто стояли у центрі національно-громадських починів, не кажучи вже про людей з виїнятковим нахилом до тихого наукового труду, далекого від шуму переживань боротьби, не тільки не заперечували [значення] цієї потреби, але, навпаки, докладали всіх зусиль для її здійснення. Інстинкт національного будівництва, що огортав цілість національного життя, і прониклива оцінка велетенського впливу на нього наукової роботи, яку координує спеціальна компетентна установа, відбилися тут особливо яскраво та переконливо.

Злоба дня, громадське піднесення і скерування його в бік питань, що притягали загальну увагу, не перешкодили ініціаторам Українського Наукового Товариства взятися до організації наукової роботи і притягнення до участі в ній широкого кола прихильників.

Поступово з року на рік, Товариство при незначних засобах поширювало свою діяльність, виявляючи її виданням своїх праць, збірників, заснуванням бібліотеки, музею, опрацюванням нових плянів наукової роботи, влаштуванням публічних лекцій та доповідей із різних галузів науки. Не замикаючися у тісні рамки закритих зборів, Товариство завжди гостинно

відкривало свої двері для всіх, хто цікавився його успіхами і поточною роботою. Саме ця риса в його діяльності, як жодна інша, сама по собі будучи показником дійсного розуміння громадського характеру наукової праці, набирає особливої цінності і робить його такою установою, в існуванні якої і дальшому розвитку зацікавлені широкі кола українського суспільства. І якщо саме матеріальне існування Українського Наукового Товариства за сучасних умов можливе тільки при підтримці певних кіл прихильників, то це змушує побажати розширення цього кола симпатиків Товариства і створення такого стану, при якому існування національного Наукового Товариства було б справою національної честі й волі. Нам особисто здається, що щаслива розв'язка цього питання не виглядає нездійсненною. Товариство, яке з національного боку себе усвідомило, завжди може досягти намічену мету. Широка популяризація відомостей про завдання такої установи, про її успіхи та надбання, про величезну роботу, яку вона виконує у справі національного росту та будівництва, про причини, що гальмують розвиток її діяльності чи заважають максимальному її напруженню, завжди дасть бажані наслідки, викликавши прихильний відгук та зацікавлення. Сьогодні ми переживаємо процес усвідомлення самих себе, процес творчих шукань, національного будівництва і в живому його змісті найбільш дійовою має бути думка про створення відповідних умов для установи, чия діяльність, можливо, найбільш сприяє поглибленню цього процесу. Українська преса багато зробила для популяризації відомостей про діяльність Українського Наукового Товариства і наслідків, що їх воно вже досягло. Цим можна пояснити і звернення на Товариство уваги українського суспільства і ту симпатію, з якою воно ставиться до діяльності цієї установи. Поширення діяльності Товариства і нові риси в його праці, про які ми говорили вище, роблять конечним, щоб інтерес до Товариства збільшився і щоб була активна підтримка його починів. Думки про цю підтримку, нам здається, мусять усвідомити широкі українські кола, і ці думки мусять знайти відгук у кожного свідомого члена

нашого суспільства. Якщо б таке *pium desiderium* перетворилося в діло, його ідеальним досягненням було б здійснення справи величезної національної та культурної ваги: народ із скромних жертв, колективними зусиллями створив би – собі, для свого культурного розвитку і національного росту, – національний науковий фонд, з допомогою якого могла б проходити максимальна наукова робота створеного тим самим народом Наукового Товариства. Здається, що сучасний етап у розвитку нашого національного руху висуває, як чергове завдання, як практичну дію у нашій щоденній поточній роботі, популяризацію цієї ідеї. Українське Наукове Товариство уже має зародки бібліотеки й музею. Сприяння громадських кіл може спричинити те, що ця бібліотека і музей стануть національними, і в них задовольнить свої інтереси не тільки науковець, якому ці установи дадуть матеріал і всебічні допоміжні засоби для його праці, але й кожна просто допитлива людина, що піде до цих установ з тією ж метою, з якою ходять до публічної бібліотеки чи до музею, багатого на скарби і пам'ятки. Ці функції, звичайно, не вичерпують можливих широких завдань Українського Товариства, всебічної діяльності якого неможливо уявити без наукових кабінетів з різних галузів знання, без власного приміщення, збірки рукописів та інших матеріалів, що стосуються України, – але все це цілком досягне в майбутньому, можливо, в недалекому. В даний момент потрібна згадана вище популяризація вісток про діяльність цієї цінної установи, наслідки якої самі позначаються в підвищенні активного інтересу до неї і в припливі пожертв атеріальної допомоги, в даруванні книг і рукописів, родинних архівів, листування українських діячів і пам'яток старовини та предметів, що характеризують сучасний побут українського народу.

Завдання цієї замітки ми вважали б виконаним, якби висловлені в ній побажання знайшли відгук серед тих кіл українського суспільства, для обслуговування національних інтересів яких призначена «Украинская Жизнь».

КРИТИКА ЧИ ДЕМОРАЛІЗАЦІЯ

В українській «Раді», одинокому щоденному органі, систематично містяться огляди одинокого на всю Русь-Україну, щомісячного журналу «Літературно-Науковий Вістник». Огляди ці – дуже цікаві з деякого боку. Не менш цікавою і, можна сказати, характерною фігурою серед українських письменників являється і автор їх, якийсь д. А. Б.

Огляди свої цей добродій веде нехитро: бере якусь книжку українського журналу, виписує заголовки якоїсь там статті, іноді перекаже зміст її, іноді просто зазначить її, а далі починаються дитирамби. Звичайно д. А. Б. вихвалює і авторів статей і самі статті. На думку автора «оглядів», всі співробітники «Вістника» пишуть так, що їй краще не треба. Переглядаємо «огляди» за 1908 рік і читаємо: (М.) Грушевський пише «блискучим гумором», уїдливою сатирою, гірким почуттям українського патріота». Цикл статей його «На українські теми» та інші статті «визначаються сміливістю поглядів, глибиною та оригінальністю думок, кольоритністю язика». Ол. Грушевський подає «цікаві і влучні» характеристики українських письменників.

І. Франко пише повісті, «які визначаються звичайними для цього майстра пера високими прикметами художньої творчости». Інші статті цього письменника теж завше «цікаві».

До якої б статті не звернувся б д. А. Б., завше відкриває вона йому Америку, завше вона каже йому про щось «цікаве», «варте уваги» варте того, щоб на неї «звернуло увагу наше громадянство». І коли ви переглянете всі огляди разом, ну хоч за 1908 рік, будете мати надзвичайно цікавий букет дитирамбів і славословій. Виходить так, що М. Грушевський пише все, не виключаючи нічого, завше розумно, з знанням теми і саме те, що треба знати

кожному правовірному українцеві; Ол. Грушевський – пише завше «цікаво». М. Гехтер – не може не писати цікаво; М. Лозинський – теж, Матушевський – так само, В. Панейко – й балакати нема про що, бо всі співробітники «Вістника» не можуть не писати інакше, як розумно, цікаво, знаючи про те, за що беруться, словом бездоганно. Певно, що якби д. А. Б. був учителем в школі, а співробітники «Вістника» його учнями, – він усім би поставив їм найкращий бал: по 5 чи що!

І от, коли д. А. Б. випише отак заголовки статей, перекаже зміст їх, пересипле цей переказ вихвалюваннями, він гадає, що свою роллю, як критика, скінчив, що виконав свій обов'язок і перед читачами і перед авторами, про твори яких ішла річ в «оглядах». Тоді в уяві його встає «відрадна картина багатства, різноманітності і високої вартости того матеріялу, що дає українському читачеві наш єдиний всеукраїнський щомісячний літературно-науковий журнал». Щасливий український читач! Певно, йому повинні заздрити всі інші читачі, приміром російських журналів, німецьких, польських. Щасливий і український критик «Ради», що так нехитро і примітивно розуміє свої обов'язки літератора!

Не знати, чи згоджується з думками д. А. Б. читач «Ради» і чи радіють з такої «критики» на «Літературно-Науковий Вістник» редакція та співробітники його.

Але, коли приступити до оцінки критичних «оглядів» д. А. Б. безсторонньо, об'єктивно, взявши на увагу і становище нашої молоді журналістики і завдання критики взагалі, а української тим більше, то ми повинні осудити критику «Ради» на одинокий журнал український і оцінити її, як шкідливу, нікчемну, ми повинні признати, що вона не відповідає основним завданням і тим вимогам, які в кожній літературі ставляться до критичних статей.

Українська журналістика – без року тиждень, як з’явилась на світ на ґрунті російської України. Вона робить тільки перші кроки свої, переживає перші моменти свого розвитку.

Журналістика наша шукає шляхів, методів для свого виявлення і науково-обґрунтованого «служення» ідеям розвитку. В такі моменти журналістика вимагає не дитирамбів для себе, не диму кадильного, не вихвалювань, а поважної допомоги і безсторонньої оцінки достоїнств і хиб. Завдання критика, отже, не в тому, в чому бачить їх д. А. Б., а в тому, щоб правдиво, без «лицеприяття» і остогидлого «разшаркивання» перед авторитетами національної думки і слова, вказати, чого не хватає нашій журналістиці, в чому її хиби, а не тільки достоїнства, чого бракує окремим літераторам, на що вони повинні звернути увагу, щоб їх статті справді приносили користь читачеві, сприяючи його розвиткові, розширюючи та поглиблюючи його світогляд, збуджуючи його думку та вводячи його в круг все нових думок, все нових ідейних, громадських і наукових інтересів. Сила критики і значення її полягає в тому, що вона звертається не тільки до свідомости читача, а і до волі його. Та тільки заклик критика до волі – діяльності читача, чи то в сфері думки, чи то в сфері громадської діяльності, може бути тоді, коли він – критик – має свій власний світогляд, з якого він оцінює той літературний матеріал, який береться критикувати, коли він знає по якомусь питанню не менше од того, кого критикує.

Коли ми звернемось до історії критики в Росії, то ми побачимо, що вона силу там мала власне через те, що критики окремі – Белінський, Добролюбов, Чернишевський, Михайловський, тепер Плеханов і інш. – задовольняли оцим вказаним нами вимогам. Так, вони знали справді не менше од тих, твори кого брали до своїх рук, щоб вивчивши їх, оцінити їх і поділитися своєю безсторонньою оцінкою з численною аудиторією читачів. Я не знаю, чи подумав про це д. А. Б., коли брався до своїх «оглядів». Все каже за те, що про це він не думав. Все каже і за те, що значення такої критики, якою він

годує бідолашних читачів «Ради», не тільки нікчемне, а й шкідливе. «Время слепых влюбленностей прошло» – ще в початку минулого століття сказав Чаадаєв. Якби він знав, що через сто літ на Україні має народитись д. А. Б. – певно не висловив би сказаного. Для таких добродіїв, як А. Б., досвід історії не існує. Закоханими очима вони дивляться на розвиток українського слова і в своїй закоханості стоять «на мертвій точці», маючи сили тільки хвалити це слово, а не допомагати його внутрішньому зростові, його науковому зміцненню. Для них досить, щоб якась стаття з'явилась у «одинокому» українському журналі, щоб признати її «цінною» і «цікавою», бездоганною з наукового боку, а авторові її видати патент на фахового літератора, що має навчати читача та вказувати йому шлях до розвитку і науки. Хай автор цей зовсім не відповідає своєму призначенню, хай у нього трапляються грубі помилки, хай він потребує допомоги, вказівок, – критик в душі д. А. Б. – не скаже, що автор той взявся не за своє діло, не виправить йому помилок, не допоможе йому необхідними вказівками – порадами, бо він знає сам менше од автора. Він знає тільки одно: хвалити!

І цим він шкодить молодим українським журналістам. Призвичаївшись до похвали, вони проймаються її отруйним духом, не ростуть, як журналісти, а каменіють, топчуться на «мертвій точці» – бо знають, що їм «все збрече» і не тільки «збрече», – а ще й з похвалою од критиків в роді А. Б.

Та роблячи велику шкоду журналові, редакції, співробітникам його, деморалізуючи їх в певній мірі, зазначена «критика» ще більшу шкоду робить громадянству українському. Вона привчає його дивитись на українську журналістику і цілу біжучу літературу нашу тими самими очима, якими дивляться д.д. А. Б. На цьому ґрунті виростають такі небажані і огидні явища, як «преклонение» перед авторитетами, обмеженість і вузькість поглядів та думок, закоханість у форму, переоцінка наших культурних сил, нашої інтелігентности, наукової підготовки, – т. є. все те, що страшною гальмою встряває в наш розвиток і заважає нам вибитись на широкий шлях

вільної незалежної думки і невпинної еволюції. Привчаючи до обмежености, до самовозвеличання та заважаючи цим розвиткові нашому, вказана критика, звичайно, виявляє своє внутрішнє убожество, нездатність до тієї ролі, за яку вона береться: вона не піднімає розвитку громадянства на вищий щабель, а зменшує, знижує його, не привчає критично ставитись до творів літературних, а приймати їх «на віру» тільки через те, що вони уміщені в «одинокому українському журналі».

Сказаним ми зовсім не хочемо довести, що «Літературно-Науковий Вістник» не має своїх достоїнств і заслуг. Ці достоїнства є. Ми тільки хочемо звернути увагу читача на ту шкоду, яку роблять цьому виданню «приятельські» критики з «Ради», поливаючи рясним дощем «восхваления» той ґрунт, на якому виростає «слепая самовлюбленность», на яку так гостро нападав небіжчик М. Драгоманов, справедливо вбачаючи в ній найбільше гальмо для національного розвитку і появу твердолобого, тупого і огидного націоналізму.

Той факт, що в одинокому щоденному органі українському в межах російської України можуть з'являтися подібні критичні «огляди» навіває дуже сумні думки: невже редакція «Ради» думає, що наша журналістика для свого розвитку потребує одних тільки дитирамбів та возвеличувань, замість поважного відношення до себе, безсторонньої оцінки, обґрунтованих з наукового боку порад та вказівок. Невже вона гадає, що ставлячи справу журнальної критики на ґрунт похвали однієї, – вона виконує чесно і сумлінно свої обов'язки перед громадянством?! Нам здається, що редакції «Ради» слід зупинитись над цими питаннями і вдуматись в них. Може б тоді вона згодилась, що її «огляди» українських журналів скидаються більше на деморалізацію, ніж на справжню поважну критику, яка не знає «лицеприяття» та запобігання, не схиляє своєї голови перед авторитетами, а дивиться правді у вічі, і виводє на чисту воду все те, од чого тхне неуцтвом, поверховістю, що заважає вільному розвитку і збагаченню національної

думки. Чи може рабство думки таке вже міцне кубло собі звило під черепом «самовлюбленных», що вони гідні тільки сіяти деморалізацію серед громадянства і прищеплювати йому ті самі риси, які являються характерними для добродіїв «критиків», подібних до автора «оглядів» з «Ради»?!

С. Петлюра

Слово. – 1908. – Ч. 42.

ПРО ЖОРСТОКИЙ ЗАКОН 1876 РОКУ⁹¹

Російське царське правительство з усіх сил затягує петлю над шиєю робочого люду. Всі закони, всі розпорядження, які тільки видає воно для них, не дають просто жити, ні вільно дихати їм. Робітник, чи працює він на фабриці, або заводі, чи продає свою працю тяжку поміщикам та поливає своїм трудженням потом панські лани, не має ні волі, ні постійного куска хліба, ні радості в житті. Йому не вільно по своєму ні жити, ні боротись за поліпшення своєї долі.

Все заборонено, за все карають. Тяжко жити робітникам в російському царстві під жорстоким нелюдським пануванням коронованого ката та його посіпак, всіх отих губернаторів, ісправників, станових, земських начальників тощо.

Та ще тяжче, ніж іншим робітникам, живеться українському робітникові.

Крім всіх інших тягарів, що наче камінь той важкий, придавили його, він терпить ще одну кривду, якої не зазнає його товариш по недолі – робітник російський.

Для того, щоб задурити і отуманити українського робітника, для того, щоб він вічно нидів в темноті духовній, царське правительство заборонило

---

⁹¹ “Селянин”, ч. 30, червень 1905 р. Редакційна стаття надрукована в той період, коли С. Петлюра був редактором часопису. На думку А. Жука, Петлюра міг бути автором статей “Про жорстокий закон 1876 р.” і “Про національний гніт”.

йому вчитися по школах на його рідній мові і читати книжки, написані тією мовою. Таке жорстоке розпорядження видало воно 1876 року.

А зробило так тому, бо добре знало, що то значить для робочого люду його рідна мова. Вона як те повітря для чоловіка; без неї не можна робітникові ні успішно просвітитись, ні правдивими очима поглянути на те, що діється навкруги, ні навчитися боротись успішно з своїми ворогами, боротися так, щоб якомога скоріше позбавитись тих злиднів, якими заповнене все його життя.

Всі вчені люди, ті, що добре і на ділі знають, як краще вести шкільну науку, в один голос кажуть, що вона ніколи не доведе до пуття, коли не буде провадитись на рідній мові.

Та не треба навіть бути і вченим, щоб зрозуміти, що на тій мові, на якій завше говорить робітнича дитина, на якій говорять її батьки, яку вона, як то кажуть, виссала з молоком матері, скоріше може навчитись і читати, і писати, скоріше може просвітитись, прочитати добру, розумну книжку і довідатись про те злиденне життя, яке провадить робітник від малих літ аж до могили, та про ті кривди, які йому роблять його вороги.

Знаючи це все, Українська Революційна Партія видає «Селянина» і всі свої книжки та листки на рідній для українського робітника, найбільш зрозумілій для нього українській мові, бо партія хоче, щоб український робочий люд пізнав своє лихо та своїх ворогів, щоб він не був темний, та щоб та темнота не була для нього якоюсь колодою під ногами в його боротьбі проти ворогів.

Не того бажає українському робочому людові царське правительство. Воно, як той павук, висисає з нього всі сили. Хіба воно боліє або турбується тим, що робітникові нічого їсти, що пан-поміщик або якийсь там фабрикант чи заводчик визискує робітника, платить йому злиденну платню за тяжку надмірно працю, що все життя робітника – то якесь пекло вічних тяжких мук та страждань? Про всі ці болі і муки робочого люду байдуже царському

правительству. Йому вони все одно, що сніг торішній. Замість того, щоб хоч щось зробити для поліпшення долі робочого люду та позбавити його від злиднів та неправд, воно ще більше тисне та пригнічує його і з кожним днем пригадує нові закони та нові розпорядження і ними, як тією павутиною, обкручує життя і волю робітників. З тою ж такою метою – затуманити, задурити голову українському робітникові чужою, незрозумілою для нього просвітою царське правительтво заборонило в школах по цілій Україні українську мову, завело замість неї російську і строго наказало учителям та учителькам, аби вони ніколи не звертались до дітей-школярів на їх рідній мові і не давали їм до читання книжок, написаних тією мовою. Тим, хто не буде слухатись цього дурного, безглузлого припису, воно загрожувало карами. Такими мірами та острахами хотіло царське правительтво забити, як кажуть, баки українському робітникові і зробити його повним своїм невільником, темним та безпросвітним, здатним тільки на те, щоб ним, як худобою, заправляли царські запродавці та різні визискувачі, як от, наприклад, фабриканти, поміщики тощо.

Та не пощастило царському правительству виконати свій хижий замір.

Українська Революційна Партія прийшла на поміч до українського робітника: вона відкрила йому очі на його життя, показала його ворогів, видала чимало книжок та відозв, в яких говорилось про долю робочого люду та про те, як треба боротись за поліпшення її. І всі ті книжки і листки нашої партії були написані так, що кожен, хто тільки вмів читати, або уважно слухав, як їх читали, розумів правду всього написаного там і проймався до дна душі тією правдою. І сталося так добре з цими книжками та листками не тільки тому, що в них містилось правдиве слово про долю пограбованого-пригніченого робочого люду, але також і тому, що написані вони були на зрозумілій для українського робітника, на його рідній мові, а не на тій, яку завело царське правительтво по школах та по всіх урядах, з якої він мало розуміє і не багато чого второпає. Книжки та листки нашої партії

розширилися скрізь по Україні: по самих темних кутках її розвіялись вони і скрізь, куди тільки не попадали, – несли за собою новий світ, нове життя, нові потреби. І скрізь, де тільки зачитувався ними український робочий люд, прокидався він від вікового сну до боротьби з своїми ворогами. Ті книжки просвітили його. Робітник український пізнав свою долю тяжку, довідався про те, до чого запобігають його вороги, аби задурити його, затуманити йому голову і зробити його своїм довічним наймитом-невільником. А як пізнав свою долю робітник – він не міг не боротись за її поліпшення, за визволення своє з-під власти царського панування та панського визиску.

І почалась боротьба завзята, уперта.

З кожним днем вона, як той огонь в вітряну погоду, розростається і шириться по цілій Україні. Український робітник хоче, щоб над ним не панував цар та його посіпаки, а щоб замість них була заведена демократична республіка, де не буде ні пана, ні хлопа, а всі будуть мати однакові права. Український робітник хоче розірвати ті пута, якими з усіх боків опутали його вороги, хоче скинути з очей своїх ті темні облуди, якими ці вороги заволокали від нього світ правди та волі. Він зрозумів, що одною з таких облуд є і той жорстокий нелюдський закон 1876 року, яким царське правительство заборонило йому вчитись по школах на його рідній мові та читати книжки, написані тією мовою. Тому-то він бореться між іншим і за те, щоб був скасований цей закон і щоб скрізь по Україні, де тільки говорять українською мовою, були заведені українські школи, а по них вся наука викладалась українською мовою, а не російською, як це тепер. Звичайно, царське правительство протривить цьому, бо воно завше протривить і нищить все те, що помагає робітникові просвітитись і пізнати свою долю.

Та українському робітникові годі зважати на те, що не до вподоби його залятому ворогові. Він мусить дбати про свої інтереси, про своє добро, про свою долю, не звертаючи уваги на те, чи подобається чи не подобається це царському правительству. Хай же живе свобідна українська школа!!

Геть царя і все його правительство, що душить тільки українського робітника і не дає йому ні жити, ні вчитися навіть на його рідній мові!

Будемо боротись за заведення демократичної республіки, за те, щоб народом правили вибрані від усього народу, щоб їх обирали вільними голосами на підставі загального, рівного, прямого, тайного голосування. Будемо боротись за те, щоб нам вільно було про все говорити, читати; щоб можна було збиратись для обговорення своїх справ, страйкувати і єднатись в робітничі спілки-партії.

Будемо боротись за те, щоб нам вільно було заводити школи з нашою рідною мовою, щоб можна було на нашій мові балакати по судах та всіх інших місцях!

Як ми доб'ємось всього цього, тоді, краще і скоріше піде наша боротьба і за знищення того гніту панського, під яким стогне цілі тисячі літ робочий люд; тоді скоріше доб'ємось заведення дорогого нам соціалістичного ладу!

ПРО ПЕРЕОЦІНКУ

Ярмо безцеремонних, невинуватих репресій і «запобіжних» заходів, що падають на українство, нечесні вигадки, безглузді інсинуації і злобні доноси з боку націоналістичних кіл російського суспільства, що знайшли своє завершення у книзі Сергія Щоголева⁹² і творять легенду «мазепинства» та «сепаратизму», байдужість, цілковите ігнорування нас з боку російських марксистів, застереження і обмеження з боку російських народників у визнанні за нами прав, політика російських конституційних демократів, яка іде ще далі щодо обмеження цих прав та яка підірвала їх престиж в очах українських суспільних кіл з аналогічною політичною програмою, переляк

---

⁹² Щоголев С. Н. – російський буржуазний історик, який у 1912 р. видав книгу «Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма», в якій багатьом українським вченим приклеїв ярлики «сепаратистів», «мазепинців», вважав, що вивчення історії Південної і Західної Русі – це «марна витрата часу».

перед нашим національним відродженням, що породив зі сторони ідеолога ліберальної частини російського суспільства проповідь боротьби з нами нібито в інтересах російського народу, а насправді в інтересах російського імперіялізму, – ось та атмосфера, те живе коло фактів, з якими українство повинно рахуватися кожного разу, коли виникає питання про його ставлення до російського суспільства. Атмосфера, ледве чи сприятлива для взаємного розуміння і зміцнення серед українців довір'я до російського суспільства. Можна і треба відзначати ті факти, коли окремі представники його (див. відповіді на анкету «Укр. Ж.»⁹³) чи органи, що віддзеркалюють певну течію російської громадської думки (напр., «Заветы»), виявляють розуміння наших потреб, наших інтересів, виступають з визнанням наших прав і маніфестацією симпатій до справи нашого відродження. Редакція «Украинской Жизни», більше, ніж будь-який інший орган української громадської думки, схильна надавати значення таким заявам, вбачаючи в них симптоми пробудження інтересу до українства, розвиток якого лежить в інтересах також і самого російського суспільства, яке повинно ж колись зрушити з тієї «мертвої точки», на якій воно в цій справі стояло досі. Та було б помилкою переоцінювати ці заяви: не кажучи вже про те, що під сучасну пору ці заяви нечисленні, а тому незначна і та реальна сила, яку ми могли б використати, – таке переоцінювання було б явно шкідливим і небезпечним для нас самих.

Уся сукупність обставин, що оточують російсько-українські стосунки, приводить українців до одного висновку: «нас зрозуміють», «нам приділятимуть увагу», «з нами почнуть рахуватися» щойно тоді, коли ми самі зрозуміємо, що головне завдання українства не у виправданні своїх цілей перед російським суспільством чи в збиранні достатніх доказів та аргументів, щоб воно переконалось у нашому праві на самовизначення, чого

---

⁹³ «Украинская жизнь» – громадсько-політичний журнал, що виходив у Москві в роки реакції і Першої світової війни, коли було заборонене українське слово. Редагував часопис С. Петлюра.

вимагає проф. А. Погодін⁹⁴. Ця робота має другорядне значення, а крім того, хоч як досконало й бездоганно щодо поставлених до неї наукових, літературних чи державно-суспільних вимог вона була б виконана, все одно під сучасну пору вона не може мати безпосередніх реальних наслідків, що змінили б стан речей.

Російське суспільство, навіть в його найдемократичніших верствах, через історичні умови розвитку, створило в собі дещо дивну і, за нормальних умов історичного життя, цілком неймовірну здібність до якогось потягу і до своєїрідної догматичної, якщо так можна висловитися, «любові» до загальних формул і тез, яка мало виявляється в дії, а тому схожа до тієї холодної віри, позбавленої духа активності, яка завжди «без діл мертва є».

Саме такі риси характеризують ставлення різних демократичних партій Росії до формули, що прикрашає їхні політичні програми щодо права кожної нації на самовизначення. Наявність цієї формули в програмах партій нібито зобов'язує їх до чесного проведення її в життя, в дію, до готовності сприяти кожній недержавній нації в її прагненні до відродження й розвитку. Та дійсність дає нам багато такого, що переконує нас у чому завгодно, лише не в тому, що взяте на себе зобов'язання послідовно здійснюється. Вся практика проведення в життя признаного програмою принципу радше свідчить про те, що відповідний параграф внесено було до програми для «декорації», або про те, що самі особи, які внесли його, невиразно уявляють собі всю важливість його для розвитку різноплемянної держави і ту відповідальність, яку бере на себе партія, вносячи цю формулу до своєї програми. Наведемо для ілюстрації два-три приклади хоч би з недавнього часу.

У XI кн. нашого журналу наведено було відповідь на анкету «Укр. Ж.» видатного члена Конституційно-демократичної Партії п. Юриста⁹⁵. Ця партія, як відомо, має в своїй програмі параграф про право кожної нації на

---

⁹⁴ Погодін Олександр Львович (1872–1947) – російський історик і філолог-славист, доктор слов'янської філології (1904), позитивіст, критикував погляди слов'янофілів.

⁹⁵ Юрист – постать не встановлена.

самовизначення. Який реальний зміст поняття самовизначення, кожному теж відомо й зрозуміло. Зокрема цілковито ясно, що без народньої мови, як знаряддя освіти, нація не може успішно рости й розвиватися і що держава, яка обкладає членів цієї нації податками, зобов'язана з державних коштів забезпечити установи, що їх метою є освіта та виховання. П. Юрист, визнаючи як член К.-дем. партії право українців на самовизначення, висловлюється за те, що тільки народня школа з українською мовою навчання може діяти за рахунок держави, не визнаючи цього права за середньою та вищою, що їх українці, якщо хочуть, мусять утримувати на власні кошти. Тут непослідовність, недоговореність, що характеризує, на жаль, практику ставлення К.-д. партії до національних питань взагалі.

Другий приклад. Член тієї ж партії та 2-ї Державної Думи п. П. Струве⁹⁶, визнаючи «право кожної нації на самовизначення», вважає за можливе ставити питання про боротьбу з українством, як з явищем шкідливим і небезпечним. Цим він плекає часто неусвідомлену ворожнечу до всіх виявів національних прагнень недержавних націй у тих верствах російського суспільства, які ще не доросли до розуміння великого принципу рівноправності національностей, породжує недовір'я, упередження до вимог братнього народу. К.-д. партія досі не зреагувала на виступ п. Струве. Здавалося б, партія, що шанує себе і свої програмові формули, зацікавлена в доброму імені, не повинна зберігати холодну мовчанку після виступів свого члена, що суперечать основним вимогам партійної програми. Така позиція партії дає досить матеріалу для недовірливого ставлення до неї з боку українського суспільства, породжує природний сумнів щодо щирости визнання партією прав недержавних націй на самовизначення.

---

⁹⁶ Струве Петро (1870–1944) – філософ, економіст, історик, публіцист, приват-доцент. Теоретик «легального марксизму». В 1900 р. перейшов на ліберальні позиції і редагував закордонний друкований орган лібералів «Освобождение». Член ЦК партії кадетів, один із авторів збірника «Вехи». В роки громадянської війни входив до складу білогвардійського уряду при генералах Денікіну і Врангелі.

Такі ж почуття викликає серед українців і позиція тих російських громадських організацій, які ставлять як ціль своєї діяльності об'єднання слов'янських націй на ґрунті культурного зближення і взаємного визнання національних прав, але, незважаючи на це, також зберігають холодну мовчанку, коли деякі їх члени у своїх виступах на загальних зборах чи в пресі заперечують основні принципи своїх організацій. У всіх ще в пам'яті «жест» члена Товариства слов'янської культури п. Кашкарова⁹⁷ відносно українського руху, що його цей паладин⁹⁸ слов'янської єдності викрив і оббрехав на сторінках «Утра России»⁹⁹. І незважаючи на той односпайний протест, яким зустріло українське суспільство й преса негідні виступи п. Кашкарова, Товариство слов'янської культури не вважало за потрібне оббілити себе, відмежуватися від п. Кашкарова, чим поважно підірвало своє добре ім'я та моральне значення в очах українців.

Ми навели лише кілька прикладів, що ілюструють недоговорення, половинчастість, а навіть і неприховану ворожість до наших потреб з боку впливової партії російського прогресивного суспільства і культурної організації, що вважає за свою основну мету зближення усіх слов'янських народностей, які населяють Росію. Можна було б навести більше цих прикладів, взявши їх з практики інших, більш демократичних політичних угруповань та організацій, але це не додасть нічого нового до наших висновків. У неясних, заплутаних, а часом і недоброзичливих рисах тієї позиції, на яку стало по відношенні до нас російське прогресивне суспільство, бліднуть окремі, поодинокі вияви розуміння наших потреб, признання наших прав і сприяння в досягненні їх. І природно, що не ці окремі маніфестації доброзичливості і симпатій повинні українці класти в

---

⁹⁷ Кашкаров – постать не встановлена.

⁹⁸ Паладин – у середні віки – хоробрий, славетний лицар, відданий своєму королю або дамі. У переносному, переважно іронічному, значенні – людина, беззавітно віддана якій-небудь особі, пристрасний прихильник певної ідеї.

⁹⁹ «Утра России» – щоденна газета, орган торговельно-промислових кіл, з 1912 р. – партії прогресистів. Виходила в Москві в 1907–1918 рр. Фактичним видавцем був мільйонер, власник кількох великих текстильних фабрик П. Рябушинський. Закрита більшовиками за контрреволюційну пропаганду.

основу їх ставлення до російського суспільства. У теперішніх суворих умовах національна політика, що базується на традиційній вірі, рахуючися лише із програмовими формулами, хоч би як далеко з погляду демократичнее вони не йшли, і що ігнорує конкретні застосування цих формул у житті, тобто ті факти, на яких випробовується щирість взятих на себе зобов'язань даної партії, – така політика ніяких реальних наслідків дати не може і служила б тільки доказом політичної наївності, що завжди доводить до банкрутства. Нації, що відроджується і не зміцніла ще культурно, не організувала в собі достатньо відпорної сили, ще переживає процес внутрішнього зростання з його хиткою і примхливою амплітудою знижень і піднесенень у напрузі творчих сил, нації, що поставлена в залежність від сильного культурною та державною могутністю народу, не досить трохи шляхетности й високої культури окремих представників цього народу, що піднялись до розуміння такого, здавалося б елементарного факту, як визнання за багатомільйонним народом його права на національне самовизначення. В теперішніх умовах українці повинні бути обережними в оцінці таких явищ, як вислів до них співчуття і симпатії. Віддаючи належне цим заявам, українці не повинні перебільшувати їх значення, переоцінювати їх, щоб на шальку ваги нашого національного активу не покласти уявного тягара, бо це відіб'ється від'ємно на здібності орієнтуватися, при точному врахуванні сприятливих і ворожих для нас факторів. Щодо цього маємо повчальний досвід із практики польсько-українських взаємин.

Ми вважаємо за конечне висловити все це саме тепер, коли у деяких колах українського суспільства можна зустрітися з перебільшеною оцінкою тієї можливої підтримки з боку російського суспільства, на яку ці кола в даний момент розраховують, а з другого боку, взявши також до уваги неправильне розуміння деяких органів української преси («Діло»¹⁰⁰) позиції

---

¹⁰⁰ «Діло» – перша щоденна українська газета в Галичині. Виходила у Львові з 1880 до 1939 років. Стала провідним органом національно-патріотичної журналістики.

«Украинской Жизни» в питаннях ставлення до російського суспільства. Не можна, звичайно, вважати, що нас оточують тільки «вороги», як у цьому переконане «Діло». Увага до українства поступово прокладає собі шлях у колах російської інтелігенції, у її свідомість вкраплюється конечність глибшого зацікавлення ним, навіть якщо це зацікавлення походить із розрахунків, підказаних правильним розумінням потреб різноплемінної держави. А розбуджена увага дасть нам не тільки союзників «з розрахунку», але і справжніх друзів нашої справи, що у своєму ставленні до нас керуватимуться не лиш мотивами «реальної політики», але й вищими етичними мотивами. І з цього боку надруковані на сторінках «Укр. Жизни» відповіді на анкету мають певне значення, яке ми особисто не схильні перебільшувати, але ж і зводити його нанівець ледве чи було б правильним. Нехай це поки що окремі голоси, чисельно незначні, несміливі щодо обсягу визнаних за нами прав, нехай в них часто-густо виявляється незнання чи не цілком точне розуміння наших потреб, хай у них чуються інколи нотки якогось недовір'я до нас, що можна пояснити каламутними джерелами, з яких вони черпають усякі нісенітниці та наклепи на нас, чи то страху перед нашими «далекосяжними цілями». При оцінці цих голосів ми не повинні випускати з уваги історичної перспективи і сукупності умов, в яких доводиться українству завойовувати собі признання й повагу. В світлі історичної перспективи ці голоси, хоч вони становлять невеликий острівець серед трясовини нещирости й недоброзичливости згаданих вище політичних та культурних організацій, предстануть у дещо іншому освітленні, ніж уявляє «Діло», і наберуть значення повороту у ставленні до нас, що народжується у свідомості кращих представників російської інтелігенції, які виявляють зацікавлення до нової культури у процесі творення і очікують від неї «найвідрадніших результатів» (Луначарський) на полі цінних вкладів до скарбниці загальнолюдської культури.

Ми не ставимо прогнозів на майбутнє, але в логіці речей лежить зростання цього інтересу і збільшення чутливості до тієї культурної та громадсько-політичної сили, якою робляться з державного погляду українці. Українство пережило ту стадію свого розвитку, коли російське суспільство, і то найрізноманітніші його кола, вважали його за *quantite negligable*¹⁰¹. Щоправда, і тепер більшість цього суспільства ще не знає, «на яку ногу стати» у ставленні до українства. Потенціальна сила його занепокоює, хвилює тих російських людей, які не байдужі до національних проблем, що виникають у відродженій Росії, і, можливо, вже тепер не від того, щоб попрацювати над створенням сприятливого ґрунту для справедливого розв'язання цих проблем; але складний ланцюг усяких чуток, безглуздя й брехні, вигадуваних у «лябораторіях» російського й польського націоналізмів, огортає українство заслоною невідомого, нерозкритого, а за цією заслоною ляклива уява змальовує небезпечні можливості й грізні несподіванки.

«Ваші цілі і точні межі, далі яких ви не підете?» Ось питання чи вимога, що нам ставлять, а його психологічне підґрунтя: виправдайтесь в інсинуаціях «Утра России», «Kurjera Warszawskiego»¹⁰² і багатьох інших спеціальних «поетів» у царині доносів, а заодно вже і в «твореній легенді політичного сепаратизму» і «мазепинства», що перестала бути темою для газет і правих зібрань, а встигла надхнути цілі «монографії».

І все ж, серед такого побоювання, недовір'я й незнання українства, широко розповсюджених у російському суспільстві, в чому воно і устами деяких представників, і в органах преси само признається, ми все ж маємо фактичні підстави говорити про початок зрушення на цьому полі. І не треба обходити перші прояснітки в російсько-українських взаєминах іронічними

---

¹⁰¹ *Quantite negligable* – мала величина, не варта уваги.

¹⁰² «Kurjera Warszawskiego» – щоденна польська шовіністична газета.

заувагами, як це робить «Діло», а навпаки, треба відзначати їх, наближувати російське суспільство до правильного розуміння українського питання.

Для цього нам зовсім не треба в чомусь виправдовуватися і відповідати на запитання про остаточну мету нашого руху. Мета українства, що висвітленню її могла б служити хоч би «Укр. Жизнь» чи такі видання, як «Освобождение России и украинский вопрос» проф. М. Грушевського, не згадуючи вже платформи української фракції 1-ї Державної Думи, добре відома тим, кого вона цікавила чи цікавить. І якщо постуляти, висловлені у згаданих джерелах, збігаються з інтересами різноплемінної Росії, – а це так, – то в чому ж нам себе вибілювати і для чого виправдуватися? Невже ж треба серйозно заперечувати легенди про «мазепинство», сепаратизм, австрофільство? Таж кожній неупередженій, сумлінній людині ясно, хто торочить цю легенду, кому вона потрібна для проповідування людиноненависництва серед російського народу. Кожний українець кваліфікуватиме справу здійснення цієї легенди як політичну нісенітницю, як *res nullius*¹⁰³, культивування якої є цілковито марним і безглуздим заняттям.

Українство повинно працювати над реальними, а не фантастичними цілями. І в площині саме цього реального і зосереджені його зусилля.

Оцінюючи всю суму наших надбань, спостерігаючи розширення меж нашого руху, поглиблення, зміст його, можемо ствердити – що б не казали вороги наші чи скептики зі середовища самих українців – успішність і зростання сили культурно-національного руху. Українство міцніє в собі самому, приховані в ньому творчі сили виявляються у створенні чимраз нових шляхів національної творчості і в спробах висвітлити та критично оцінити ті, що ними воно йшло або йде під сучасну пору. Часто-густо, – і це психологічно зрозуміле, – невдоволення цими шляхами викликає зайву непоміркваність у негачії вже створеного чи того, що твориться. Часто тут

---

¹⁰³ *Res nullius* – нікчемна річ.

виявляється нерозуміння завдань дня і нездоровий, своєрідний «максималізм», на який, як на кір, у певному періоді хворіє суспільство, що рветься до відродження, і цим ми особисто схильні пояснити ту позицію щодо оцінки українських культурних цінностей, на якій стоять ті суспільні течії української думки, що їх речником є «Українська Хата»¹⁰⁴.

У кожному разі, всі ці течії свідчать про творче шумування нації, про зростання її сили.

Нові шляхи вияву національної думки свідчать, що напруження культурних сил нації зростає. Новорічна дата при встановленні приблизного *saldo* після підрахунку наших поразок і надбань є штучною, усе ж можемо сказати, що з приходом нового року українство збагачується новими джерелами для здійснення своїх назрілих потреб.

Курс поточної політики звузив до мінімуму, звів майже нанівець діяльність наших громадських установ і цим паралізував один з головніших способів виявлення національної волі і творчості. Нагромаджена енергія виливається у створення нових органів преси з різними цілями і програмовими завданнями, що пропонують своїм читачам різноманітний матеріал, але остаточно вони, кожний у своїй відмежованій ділянці, творять велику справу національного будівництва. Це явище, зрозуміло, вельми бажане, відповідає назріваючим потребам українства, диференціації його внутрішніх інтересів, що вимагають спеціального обслуговування й висвітлення.

Зовнішнім показником зростаючої сили українства є цькування його, що йде *crescendo*¹⁰⁵ з боку націоналістичних кіл Росії. На українстві починають робити кар'єру, його спотворюють, вигадують про нього всякі нісенітниці. Вже народилася ціла група «україноборців», що мріють про авреолу «рятівників вітчизни». Ця каламуть завжди супроводила великі історичні

---

¹⁰⁴ «Українська хата» – громадсько-політичний та літературний журнал. Виходив у Києві протягом 1909–1914 рр. Закритий царським урядом з початком Першої світової війни за український сепаратизм.

¹⁰⁵ *Crescendo* – поступово збільшуючи силу звуку, усе гучніше.

рухи, обляпуючи їх своїми брудними бризками, але вона не в силі остаточно заплямувати ті чисті цілі, що виходять з глибини життя.

Таким чином, українство з одного боку робиться силою, що повинна зацікавити широкі кола російських громадян, а з другого – воно на шляху до посідання достатнього апарату для виявлення своїх національних прагнень. І кожна стороння людина, що уважно прислуховується до поклику суспільного життя, що чутлива до новонароджених проблем, які мають тенденцію у скорому часі стати на порядок денний громадсько-політичного життя усієї країни, має повну можливість ознайомитися з однією з таких проблем.

Але з цієї можливості поки що скористалися тільки одиниці. І психологічно зрозуміло, що деколи російське прогресивне суспільство виглядає для українців як глуха стіна, від якої безрезультатно відскакують гарячкові зусилля багатомільйонного братського народу жити і розвиватися.

Ми ж зі свого боку, відзначивши той, щоправда, незначний пролом у цій стіні нерозуміння та недовір'я, що його останнім часом пробило життя, побажаємо діячам на ниві українського відродження талановитого виконання взятої на себе роботи, а одним з її побічних наслідків буде і той, що до нас, як до сили, обернуться обличчям не лише одиниці, а групи й партії російського суспільства.

1913.

ОЛЕНА ПЧІЛКА (1849–1930)

Олена Пчілка (справжнє прізвище та ім'я – Драгоманова-Косач Ольга Петрівна) – українська письменниця, перекладачка, фольклористка і етнограф, публіцистка, редактор і видавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1927), мати Лесі Українки, сестра Михайла Драгоманова.

Захоплювалась етнографією і фольклором. Дослідниця збирала цінні зшитки народних пісень і переказів, 30 таблиць зразків народних волинських узорів, що поклали початок розробці української орнаментики. У 1875 р. у журналі «Вестник Європы» з'явилася публікація «Русские литературные общества в Галиции» за підписами М. Драгоманова й О. Драгоманової-Косач.

Перекладала російську та світову класику. Початком літературної творчості письменниця вважала співпрацю у львівській «Зорі», де опублікувала оповідання «Пігмаліон», «Забавний вечір», «Чад», «Маскарад» та ін.

Постійно дописувала до газет «Труд», дитячого журналу «Дзвінок», що виходили у Галичині. У 1887 р. коштом Наталії Кобринської та Олени Пчілки вийшов з друкарні товариства ім. Т. Шевченка у Львові жіночий альманах «Перший вінок».

Із переїздом родини Косачів до Києва письменниця відвідувала «Киевское литературно-художественное общество» – єдине на той час професійне об'єднання діячів мистецтва.

Наприкінці грудня 1905 р. у Полтаві вийшов перший номер літературно-громадського ілюстрованого тижневика «Рідний край» (1906–1914), який заснували видавець Г. Маркевич, а редакторами були М. Дмитрієв, Г. Коваленко, Панас Мирний. Коли у квітні 1907 р. цензура заборонила часопис за його «вредное направление», Олена Пчілка почала видавати його у Києві за власний кошт, не припиняючи видання до 1916 р.

У 1920 р. за антибільшовицьку діяльність була заарештована у Гадячі. Після звільнення виїхала у Могилів-Подільський, де перебувала до 1924 р.

Померла у Києві. Похована на Байковому кладовищі.

ДМИТРО ЯВОРНИЦЬКИЙ (ЕВАРНИЦЬКИЙ)

... Ім'я п. Дмитра широко звісне на Україні й поза Україною. Офіційно, по документах та під російськими творами, пишеться прізвище п. Дмитра – Еварницький, під своїми ж українськими творами підписується він Дмитро Яворницький – отсим іменем будемо ми й називати його.

Перше всього відомий п. Дмитро своїми творами з історії України, власне історії Запоріжжя. Про Запоріжжя написав він отсі свої твори: «История запорожских козаков», 3 томи «Запорожье в остатках старины», 2 томи «Вольности запорожских козаков», «Очерки по истории запорожских козаков» і ще багато менших праць, належних до історії й археології запорожського краю.

Певне, що тепер, та і в дальші часи, всякий, хто схоче пізнати історію запорожського краю і ті надзвичайні лицарські товариства «Січі», знайде в книжках Д. Яворницького найповніші висліди, що виникли з великої любові авторової до України й до її славетних вільних синів. Опріч надрукованих капітальних праць з історії Запоріжжя, Яворницький прислужився до широкого розповсюдження відомостей про Запоріжжя – ще й своїми лекціями, читаними по різних містах, великих і малих. Читець же з Яворницького – дуже добрий: в надзвичайно простім викладі здолає він зацікавити однаково і людину вчену, і людину найпростішу, бо дає в своїх відчитих виразний, живий образ Запоріжжя, зітканий в розмаїтих історично-побутових відомостей, уміло згуртованих і гарно висловлених.

Виступав Яворницький і в красній письменності – українській яко поет і автор оповідань із народного українського побиту.

Величним ділом Яворницького є теж Музей катеринославський історичний, етнографічний і природничий. Зветься та установа «Музей імені Поля», бо й справді основою йому були коштовні збиранки п. Поля, але й ім'я Д. Яворницького щільно злучене з тим музеєм, бо коли б не було п. Дмитра найпильнішого «устроїтеля храма сего», то, може, й не повстав би той музей, а у всякім разі не був би таким повним, розмаїтим, упорядкованим

з такою пильністю, – більше того, з надзвичайною любов'ю! Завдяки пильності й старанню п. Яворницького Катеринославське земство дало тепер 100 тисяч на поширення Музею.

Катеринославський Музей, oprіч своєї високої наукової ціни, по зібраних там пам'ятках археологічних і з часу козацького, уявляється нам взагалі духовним осередком, що дає тепло і світло українське. Коли вам трапиться заїхати в Катеринославщину, в той «степ широкий, край веселий» та «занапащений», коли вам трапиться бути в самому Катеринославі,.. підіть у ... Музей, побачтеся з п. Дмитром Яворницьким; він щодня пробуває там, раз у раз сам показує Музей, пояснюючи його скарби.

Там ваше серце найде цільгу, розважиться – і тими скарбами дорогоцінними, живими свідками минулого-незабутнього, і щирим, теплим словом п. Дмитра; там почувте, серцем почувте, що тут притулок український – української праці й любові.

Отож до Музею і йдуть люди: на дивинця побачити там і кобзаря українського, й молодого письменника або артиста. Завжди є люди в гостях у п. Дмитра.

Всі заходи українські, що таки якось виникають у тому «занапащеному» краю, мають поміч і добру раду від Яворницького: чи то буде катеринославська «Просвіта», з її мануйлівською дочкою, чи часопис, чи інше що – він зробить, що може, на користь української справи...

О. П. (Олена Пчілка)

1912. – Ч. 12. – С. 5–8.

ДО МАЛИХ ЧИТАЧІВ «МОЛОДОЇ УКРАЇНИ»

Як до вас заговорити, як до вас промовляти? Адже єсть між вами великі, єсть і маленькі, всякого віку!.. Той хоче казочки; той хоче пісеньки; той хоче думкою далеко лігати, а той хоче те пізнати, що ось тут, біля його; той хоче

розваги, той хоче науки. Кого послухати?.. Треба так робити, щоб хоть потрошки всім догодити! Єсть у нас в кошичку багато й казочок, і пісеньок, і загадочок, і оповідань про життя людське, і оповідань про життя світове.

Роздивимось коло себе близенько, а схочемо, то й у далекі краї подамося. Побуваємо й у долах, і на горах, по всіх світах широких, поглянемо на зіроньки в високому небі, а схочемо, то й на дно моря заглянемо! Хіба не придумали люди, як і туди зазирнути! Багато дива є на світі! Коли б тільки людина могла все збагнути!..

Будемо все подавати по своїй черзі, а ви собі вибирайте, що кому до вподоби. Знайдеться і малюночків чимало – все піде по своїй потребі.

Будемо розмовляти – розмовляти по-українському. Довго ми ждали сього. Всі діточки мають свою часопись: французи – французьку, німці – німецьку, отак і інші; тільки в нас не було своїх кубельців для українського слова. Тепер вони єсть. Просимо ж не цуратися нас, бо не подоба цуратися свого рідного слова! Воно любе, як материна ласка!

Можна ж навчитися і по-іншому, по якому схотіти – «що знати, за плечима не носити», а таки й своєю мовою не слід гордувати.

...тішимся тим, що нам довелося говорити з українськими дітьми, українським словом, в українській часописі. Бажаємо, щоб те слово знайшло щирий привіт!..

Редакція

ПАМ'ЯТІ МИКОЛИ ЛИСЕНКА

Отже, подам перше деякі відомості про самий рід Лисенківський.

Батько нашого кобзаря, Віталій Романович Лисенко, походив із давнього чернігівського козацького роду; Лисенки були здавен у козацькій старшині; пізніші ж їх нащадки перейшли, вже за панування російського, в «столбовые дворяне». Дід Миколи Віталійовича, Роман Лисенко, був поріднений через

шлюб – теж із давнім козацьким родом, полтавським: мав дружину з роду значних панів Немировичів-Данченків. Мати Миколи Віталійовича, Ольга Єреміївна Лисенкова, була з родини полтавських панів Луценків, поріднених, через давніші шлюби, з Булюбашами.

Отже Микола Віталійович уродився в Полтавщині (в 1842 році), в маєтку, що перейшов до його матері від Булюбашів, в селі Гриньках Золотоніського повіту. Тут батько поставив собі будинок у Гриньках, в тім самім маєтку жила й пані Марія Булюбашова (сестра славетного полтавця, математика Остроградського), бо маєток, село Гриньки належав їй і дружині Віталія Лисенка. Тая своячка Марія Булюбашова, бездітна, дуже любила малого «Колю» (Миколу Віталійовича), і він гостював подовгу в Гриньках, хоч все-таки постійне житло Лисенків було в другому їх маєтку у містечку Жовнині. Добре зналася Лисенкова сім'я і з іншими сусідніми гніздами поріднених між собою багатих полтавських панів: Старицьких, Магденків, Остроградських, О'Конорів та інших.

Спинаючись на тім, що саме, який надих обвівав малого Миколу в його дитячі літа, в його власній сім'ї, пригадаймо, що в ті часи, – в 40-і й 50-і роки, – культура в полтавським панським крузі, особливо в панів багатих, була вже зовсім російська.

Мати ж Миколи Лисенка, через своє виховання, особливо позбулася своєї національності, бо за військову заслугу її батька Єремії Луценка її було прийнято в петербурзький Смольний інститут (давніш він звався навіть «Смольний монастир»), а в тій цілком закритій школі для дівчат дворянського походження, звичайно, стиралася всяка тінь такого «мужичества» як українство, коли б навіть признаки його й були принесені українською панночкою з її рідної околиці.

І справді, полуда, наведена в Смольному на Ольгу Луценкову, пізніш Лисенкову, була така міцна, що пані вже потім за весь свій вік не говорила по-українськи; не можна сказати, щоб вона ставилася коли-небудь ворожо до

свого рідного, а тільки та мова стала їй чужою і вона завжди говорила по-російськи або ще радше, коли до того траплялась і нагода, – по-французьки.

Що ж до батька Миколи Віталійовича, то він добре знав українську мову й охоче говорив нею, – хоч із переконання свого свідомим «українолюбцем» не був. У товаристві його кола панувала, звичайно, російська мова, але органічно не чужа була й цьому колу полтавських панів – мова українська; були такі пани, особливо так звані «весельчаки», «балагури», що навіть здебільшого і в своєму панському крузі – говорили по-українськи.

Господа ж Лисенків у Жовніні була завжди повна всякого люду. Лисенки були пани багаті, жили «открыто», у їх раз у раз пробували гості; з їх двору їздили й на ті гучні лови – на зайців, на вовків тощо; отже в оселі в Лисенків повно було сусідського гурту, здебільшого – шумливого, балакучого. Тут книжна мова либонь відходила набік, особливо як розповідано оті дивовижні, чудернацькі пригоди, що їх так люблять мисливці.. Пригадується мені, з розповідей Віталія Романовича Л-ка, постать одного його родича, здається Ілляшенка: сен добродій, за одним людним обідом, розповідав якусь надзвичайну казку; п. В. Р. Лисенко одвів його потім набік і спитав: «Слухай, голубе, скажи мені по щирості, – чи ти правду казав, чи брехав? бо міні теє треба знати». Оповідач подумав і одказав: «Йй-богу, братіку, я й сам не знаю, чи я брехав, чи правду казав!» Очевидно, що то було мистецьке буяння думки, так звана «художня правда»... Згадую про ту пригоду через те, що коли Віт. Ром. Лисенко розповідав про ту розмову й подібні до неї, то завжди передавав те по-українському. З того знати, що ся мова жила й у товаристві багатого панства, а через те малий Микола Л-ко міг чути її й там.

Що ж до села, то й воно, звичайно, близько оточувало малого панича – Колю. Се був час кріпацтва, коли держалося велику «двірню», силу всякої челяді різного віку. Тут, звичайно, панувала мова українська, а «вберегти» від неї панських дітей, як і взагалі від простого товариства, коли б навіть хто

того хотів, – було неможливо. Микола Віт. спогадував якось, при розмові про карти, як він, будиши малим, любив грати «в воза», з візницею Гаврилом, забравшись у конюшні між повозами... Селянські хлоп'ята теж товаришували паничеві.

А полтавське село в ті давні часи більше додержувало в собі українську національну вдачу, ніж тепер. Українське слово, вся українська етнографія, українська пісня – жили в своїй чистішій, повнішій подобі. Особливо ж пісня українська ще жила й серед челяді панської і часто пісню ту не тільки «терпілося» в різних «девичьих» покоях, а навіть подекуди була вона й люблена в панському околі. Власне в Гриньках, де, як сказано, часто гостював малий «Коля», господиня того панського Гриньківського дому, спогадувана вище Марія Булюбашова, навіть наказувала своїм покойовим дівчатам, щоб вони співали за роботою; вона часто, зимовими днями й вечорами, загадувала їм, між іншим, шити зарученим дівчатам «придане», а при тім співати весільних і інших пісень. Кохалася в тім. Можливо, що через ті хори українська пісня найперше влилася чулою й дужою хвилею в серце малого Миколи.

Відомості про першу музичну науку малого Колі, вже при фортепіані, є такі: доброю піаністкою була сама мати М. Лисенка; сього хисту її яко «благородную девицу» дуже пильно учено в Смольному, а до того ж вона мала й природну здатність; отже вона бажала вчити музики й «Колю», тим більше, що помітила музичну здатність і в його. Однак, щоб наука була «настоящою», то вчити грати того старшого сінка доручено було учительці, якійсь польці, Розалії Іванівні. Наука тієї пані дуже не подобалась малому Колі; він не схотів грати з учителькою і грав тільки з мамою.

Але роки раннього дитинства минали, треба було починати вчити дітей, «як слід». Отже, Колю одвезли в Київ і віддали в пансіон п. Годуена (що був десь на панськiм київськiм кутку, у Липках). Такі пансіони, школи з повним утриманням, були невидовижу тоді, не тільки по великих містах, а й по

деяких менших. Здебільшого пансіони ті засновували чужинці – німці або французи. Власне й п. Годуен, господар того пансіону, куди віддали Колю Лисенка, був якийсь заблуканий француз. Вчили в пансіоні пана Годуена різної класної науки, але звичаї при навчанню були й у французькому панському пансіоні суворі: благородних паненят і там били різками... Однак малий «Коля» того лиха минув: батько його вмовився з господарями тієї школи, щоб його сина ні в яким разі не били. При «Колі» залишено було лисенківського слугу з Полтавщини, Созонта; він повинен був служити паничеві і глядіти, щоб його ніхто не бив. Таке особливе дбання про це, дбання досить дивне для тих часів, пояснюється тим, що п. Віталій Лисенко був узагалі дуже добрий чоловік: він не бив і своїх кріпаків, не тільки власних дітей. Окрім звичайної класної науки, особливу увагу звернуто в пансіоні п. Годуена на французьку мову; звідти М. Лисенко виніс назавжди дуже добре знання французької мови. Учено в пансіоні Годуена й музики.

За яким часом «Колю» з пансіону взяли і віддали в харківську гімназію. На літо він приїздив додому, таки в Полтавщину. Там же в Харкові юнак Микола вступив і в університет. Тут він був знов укупі зі своїм свояком і другом дитячих літ, хоч трохи й старшим за його – з Михайлом Старицьким, що вчився в гімназії полтавській, а тепер був харківським студентом. Обоє поринули в тому юнацькому житті, що кожний студент спогадує потім цілий вік з такою втіхою: перша воля, самостійна наукова праця й розвага, перші юнацькі мрії, перші погляди вперед – на новий обрій!..

Як у гімназії, так і вступивши в університет, М. Лисенко не перестав вчитися музики, в учителів. До перших студентських років належать і перші прилюдні виступи його – на інструментальних концертах, таки ж у Харкові. М. Лисенко виступав там як піаніст: грав звичайні концертні п'єси європейського репертуару. На одному такому студентському концерті М. Лисенко так зчарував одну харківську аристократку виконанням творів Шопена та п'єси Контського «Reveil du Lion», що по скінченню концерту тая пауі

одп'яла з себе коштовну золоту брошку з самоцвітом і прип'яла її молодому піаністові на груди, наче «орден» – (хоч була зовсім не знайома з ним). Ту брошку М. Віт. пустив потім у лотерею па користь убогих товаришів.

Про виступи М. Л-ка в Харкові з музикою українською відомостей ніяких нема, як і взагалі про ідейно-український настрій його. Але з харківського університету М. Лисенко перейшов, у початку 1860-х років, в університет київський. Перехід до Києва був переломом у житті юнака Миколи. Тут він опинився в свідомій і могутній течії національно-українського напрямку.

Після розбиття відомого «Кирило-Мефодієвського кружка» в 1847 році настав був глухий час, коли український рух припинився, неначе затлумився. Але зовсім припинитись він не припинявся. Тільки вже не Київ був його осередком. У Полтаві, Харкові, Чернігові й по менших провінціальних закутках були люди, що держали в думці і в серці своєму прихилля до української ідеї.

Наслідком того був вихід у 1858 р. «Записок о Южной Руси» – Кулішевого збірника, що поєднав у собі й публіцистичну гарячу проповідь національно-демократичного українства, і збір етнографічного матеріалу. В «Записках о Южной Руси» бачимо працю не самого Куліша. Він був лише привідцею до тієї праці, але знаходились і слухачі його. Отже десь, якимось під великим гнітом, а таки точилася свідомо українсько-національна течія, точилася неначе струмок живої води під навалом снігу...

Аж ось настали «60-ті роки», той час, коли снігова товща, немов відточена з глибини, раптом рушила – і живуща вода ринула вже не малим джерелом, а могутнім потоком, що звалив навіть таку вікову твердиню неволі, гніту й приниження, як кріпацтво.

Воля, воля! Вперед, вперед, до дальших реформ, до дальшого визволення всіх і всього!

Отже вільніше, значніше обізнавалось і українство. Замість «Записок» повстала часопись «Основа» з великим кругом прихильників. Не можна рівняти виходу тієї часописі до теперішніх часів, коли маємо вже сталу українську пресу, до котрої вже всі звикли і дивляться на неї, щонайбільше, «с холодним вниманием»... Не можна собі уявити, чим був той *перший* український часопис! Він був виразником думок, уповань і життя всього тодішнього поступового українства. В українство повірили, як у «ідею», – що не *перечила* поступові (ніби якась там «ветха» старовина), а могла *прилучитись* до нового, демократично-визвольного руху європейського, – лише вказувала для того руху *свій ґрунт і поле*.

Рух український визначився настільки, що викликав до життя й таку спілку, як «Громада» київська. Нехай незабаром прозвано було тих, що до неї належали, «українофілами» (від теї назви одхрещувались пізніше прихильники українства), але ж власне й «українофільство» – вже не було «слов'янофільством», тим не зовсім виразним чинником, що входили в основу київського кружка Кирило-Мефодіївського 1847 р.

Одначе, наше юнацтво, власне київське студентство, зогріте національним українським напрямком, не зразу згуртувалося у те товариство «Громаду». Може тепер комусь здасться дивним, але так воно було, що київське ідейне студентство українське найперше прилучилось було до *польської* студентської організації в Києві, до «гміни». В тім однак нема нічого особливо дивного. В самім початку 60–х років у Києві був взагалі доволі могутній польський змислений осередок; не забудьмо, що й сам університет київський постав із польського віленського університету, перенесеного в Київ; отже, не диво, що жила й польська форма студентської організації, «гміна». В тій «гміні» були Антонович, Михальчук, Рильський, Познанський, Чубинський, Свідницький, Вороний і багато інших. Ото ж там збиралися, громадилися поруч і поляки, й українське юнацтво, що вступало в київський університет.

Однак даліший розвиток української ідеї 60-х років швидко порізнив спільників, тієї збірно-національної організації. Стежки заступників двох національностей розійшлися... У поляків були *свої* пожелання, свої справи, свої історичні традиції, в українців – свої.

Українці були й настроєні більш демократично (недарма деякі поляки звали їх «хлопоманами»); а коли й поляки хотіли бути демократами, то той «демос», народ, був для тих і для тих – інший...

Се особливо різко показало польське повстання... Ні мета того повстання, ні стежки польські й народно-українські, не зійшлися... Правду сказала з жалем польська письменниця Е. Ожешко: «Український народ був тією холодною, забутою скелею, об котру розбилось наше повстання!» Отже й українці – члени гміни почули себе чужими в ній і склали свою окрему організацію, вже й з назвою своєю «Громаду».

Наскільки вже зміцнилася і стала більше стислою думка про обов'язок перед тим краєм, де судилося вродитися й жити, перед народом того краю, доводить перехід навіть деяких поляків-демократів із табору польського до табору українського. В своїй «Сповіді», надрукований в «Основі», В. Антонович докладно довів потребу такого переходу. Інші поляки – і багато їх було таких – вважали се однак зрадою... У всякім разі таке відрізнення було болюче й викликало ворожнечу, – як до тих, що одщепилися, так може й до цілого руху демократично-українського, що привабив до себе молодих корифеїв-поляків. Чи сяк, чи так, українці зі своєю «Громадою» і з тими спогаданими неофітами – відрізнялися.

Не всі однак поступові українці-студенти входили до тієї організації, – се само собою зрозуміло. (Наприклад, навіть такий замітний ще й у студентському життю, пізніший діяч української «Громади» в Києві, як М. Драгоманов, за своїх студентських часів у «Громаду» не вступав). Та були й між самими громадянами перших часів – відтінки. Доводом тому і взагалі дуже красномовним документом тих часів є Кулішевий лист, писаний восени

1862 року під назвою «Українофілам». Той лист довгі роки (півстоліття!) лежав у рукопису ніби приготовлений для друку, але був лише в минулому році надрукований....

... Всі ті свої спостереження й думки Куліш висловлює... «не без роботи», але висловлює («ради успеха идеи»). Не місце спинятися тут довше на деяких прикрих особливостях Кулішевого «послання» до українолюбців; скажу тільки, що той лист доволі вірно вказує прикмети українолюбства 60-х років, добрі й лихі, – аж до крайнього спотворення ідеї народолюбства; разом із тим лист Кулішевий показує і одміну в поглядах, що виявилась у його критиці ще в той час, як він ще й не доходив до свого пізнішого хворобливого цурання українолюбства.

У всякім разі кращі київські громадяни глибоко проїнялися демократизмом своєї ідеї і доказували своїм життям вірність їй, а се можна довести, вказавши на особисті приклади київських громадян: Борис Познанський пішов у волосні писарі (в Канівському повіті), Непокойчицький / у сільські вчителі; багато студентів-громадян, бажаючи записувати етнографічні знахідки, ходили по селах і добули, чимало, а разом із тим побільшили своє власне знаття – народної мови; з бажання по змозі посунути більше освіти народну виникли в Києві широко піддержані студентством «недільні школи», а привідцею до заведення їх у Києві був студент-громадянин Феодосій Вороний, що знайшов таке гаряче співчуття в багатьох своїх товаришів по університету, переважно громадян; студенти-громадяни склали й кілька книжок для народу, з них «Дещо про світ божий» зостається й досі чи не найкращою книжкою в нашій популярній літературі по світознанню...

... І от у сей гурт попав і Микола Лисенко. Перебравшись із Харківського університету в київський, він уступив у «Громаду», слідом за своїми товаришами. Увійшовши ж у «Громаду», він одразу знайшов ґрунт і для свого артизму як музики. В «Громаді», при тому поклонінню громадян

всьому народному, була, звичайно, в широкому вжитку й українська пісня. Співали багато. В «Громаду», на її зібрання приходили часом не тільки громадяни, а й просто знайомі тих господарів, у чий хаті збиралась «Громада». Бували навіть і не українці, а сторонні люди, чоловіки й дами, навіть інших національностей, щоб побути в ідейному українському товаристві, послухати українських пісень. Великі співочі збори часом відбувалися навіть не в хаті, а надворі: наприклад, у садибі Матвєєва (була така, з великим садком, на «Новім строєній», не далеко від університету). Ходила теж велика співоча компанія, під приводом громадян, у Байкову рощу. Се та гора, де тепер Байкове кладовище. Тоді тільки половина гори була зайнята тим «Божим полем», воно й зветься тепер Старим Банковим кладовищем; а сусідня гора (через яр), де тепер нова церква, ще не була зайнята. Вона була вкрита лісом, була місцем для гулянок. От на тій-то горі й лунали українські пісні, співані великим громадянським гуртом. Тепер се здається дивним і було б навіть неможливим... (Тоді, значить, у дечому було вільніше, ніж у 20-му віці!)

Почалися й великі концертні виступи українського громадянського хору, в університетській світлиці або й у театрі. Виступи в театрі були вже, звичайно, великою пригодою! Се не були такі часті виступи, як теперішні концерти студентських хорів, що бувають раз у раз на протязі зимового сезону; ні, тоді се було за рідкість; отже до тих давніх прилюдних студентських концертів, чи краще сказати – декламаційно-музичних вечорів, часом із «живими картинами» довгий час готувалися виконавці, задалегідь лаштувалося й громадянство: ось, мовляли, буде український вечір!..

Один такий вечір, з участю М. Лисенка, ще студента, хочеться мені спом'янути тут.

Я була тоді підлітком і, завдяки старанню мого брата Михайла та його приятеля, Євгенія Судовщикова, відомого в Києві учителя словесності, була прийнята в київський «Образцовый пансион для благородних девиц» (така

була та назва – забавна для теперішніх часів). Школа та була напівзакритою і ні в яких театрах або концертах я не бувала; та й раніш у своєму Гадячому нічого подібного я не бачила. Отже, одного дня, перед вечором, прийшов у пансіон той же мій брат Михайло, київський студент і взяв мене в гості до моєї хрещеної мами, пані Кучинської (пансіонерок до родичів пускали, під свято, коли приходив по них хтось певний).

Дорогою мій брат сказав мені, що перше він поведе мене на концерт і старався пояснити, що то воно таке. Ми швидко прийшли до театру, бо пансіон був у тім будинку, де тепер «Воєнний окружний суд», а театр був той давній, що потім згорів, і був на місці теперішнього оперного театру. Коли ми сіли на своїх місцях, мене здивувало і те, що дивує всякого, хто перший раз трапить у великий театр: що люди, – так багато людей – сидять «по стінах»... Дивлячись на театральну запону, я зовсім не думала, що вона намальована, а вважала справжніми і ті високі квітки, й якісь червоні канапи по боках (що чогось були намальовані на запоні). Аж ось канапи й квітки почали скручуватись і все пішло вгору, а на високому помості уявився цілий гурт людей.

Дивні то були для мене люди! Се вже було мовби на якійсь картині.. Люди були в козацькій одежі, в жупанах. Перед ними став молодий козак теж у такій одежі. Аж ось козак махнув рукою – і один з гурту заспівав, ніжно, чуло:

Ой, пуцу я кониченька в саду,

А сам піду к неньці на пораду...

Тут козак у жупані знов махнув рукою і всі підхопили:

Ненька ж моя по садочку ходить,

За поводи кониченька водить...

По скінченій пісні всі присутні заплескали в долоні – і плескали довго, гучно, а козак, що махав рукою, тепер уклонявся присутнім. Сей козак-диригент і був Микола Лисенко.

Потім співці проспівали ще другу, третю пісню, – все якогось такого підбору, що я в своєму Гадячому таких не чула (хоч і в нас дома співано було багато); однак я почувала, що й ці пісні були «прості» (іншої назви для українських пісень я тоді не знала).

Потім усі співці кудись пішли, а на поміст вийшов перший козак, теж у жупані та в накинутій па плечі киреї. Він став проказувати вірш «Чернець» Шевченковий. Я, звичайно, тоді вперше чула ту поему; не думаю, однак, що тільки через те декламація показного козака в киреї здалась мені такою гарною. Ні, се було промовляння Павла Житецького, а він був декламатором надзвичайно добрим. Не у гнів будь сказано теперішнім декламаторам, нема між ними таких!.. Через що – не знаю; може, школа тому винна, що не дбає про декламаційний хист своїх учнів, а, може, теперішній час.., бо теперішнє юнацтво не має в себе такого поета, що б міг «палити словом» їх серця та щоб самохіть бажала душа промовляти ті слова. А може й серця тепер інші!.. Як у чарівному сні верталась я з того концерту. І довго вчувалися мені то скорботні, то веселі відгуки його...

Житецького я побачила знов – не швидко після того (вже як мій брат оженився), а «того козака, що махав руками до співців», судилося мені побачити дуже швидко: він, так само, як і мій брат, приходив одвідувати свою сестрицю «Соню» (пізніш – пані Старицька), що вчилася теж у нашому пансіоні мадам Нельговської. При завітанні до нас той «Сонін брат» (мовляла вона – «Коля»), вже не був «козаком» у жупані, а був студентом – у чепурненькому студентському вбранню, милий на вроду і дуже веселий. Сестрі приносив він конфети, що, по звичаю, ділилися між ближчими товаришками.

Отже наші брати, мій і Сонін, зустрічалися часом у нашій «приємній» світлиці; часом приходив з М. Лисенком або з моїм братом, їх спільний приятель, Петро Трохимовський, полтавець і товариш мого брата по полтавській гімназії. Наші гості-брати часом добродушно сміялися з нас, бо

ми їх «не боялись» і либонь говорили їм по ширості дуже забавні й смішні для їх «пенсіонерські» речі.

Від Лисенкових завітань вернуся до Лисенкових пісень. Його знайомість із українською піснею, – знайомість давня, придбана з дитячих літ, – придалась потім на користь національно-громадську. Власне тут, у Києві, в «Громаді», все те, що залягало в пам'яті, в серці молодого Миколи як щоденні враження звичайного життя освітілося світлом свідомості, воскресло в новій красі, немов зложений з українських мелодій гімн пресвітлої нової віри.

Микола Лисенко став сам пригадувати давніший свій запас народних українських пісень, переймав їх від інших та заводив у ноти. Мені відомо з розповіді пані Варвари Житецької про завітання М. Л-ка на село вкупі з Павлом Житецьким для збирання пісень (під той час, як обидва кінчали київський університет). Се було в Кременчуцькій повіті; приїхали вони до родичів Житецького, а від них ходили на вулицю, де збиралися хори селянської молоді. Обидва гості, в козацькому вбранні, з мужицькою мовою на устах, звертали на себе велику увагу; се здавалося чудним, непевним. Отже, їх перше цуралися, боялися якихсь лихих «паничівських жартів»... Однак незабаром побачили, що в сих паничів справді нема нічого пустого на думці, що вони дійсно цікавляться такими піснями; тоді й дівчата, й хлопці охоче співали їм. Микола Віт. записав тоді дуже гарні сільські полтавські мелодії й зазначив собі особливості гуртового нашого співу в Полтавщині. Коло того ж часу товариші Мик. Віт. постачають йому відомі їм кращі пісні українські; а між тими товаришами були з різних кутків українських: Свидницький співав пісень подільських, Константинович – чернігівських і т. д., і т. д.

Взагалі від тої пори музичний портфель Миколи Л-ка стає назавжди складом, куди всякий близький до київського українського кругу приносив відомий йому скарб пісенний, достойний порятунку від забуття й загину.

Так само й ні один київський український концерт або спектакль (у ті спектаклі завжди входила й музика) не обходився без М. Л-ка. Він залюбки йшов до помочі в тій справі.

У 1865 році Л-ко кінчає університет і йде на службу мировим посередником у Таращанський повіт Київської губернії. Під той час батько Миколи Віталійовича примушений продати маєток у Полтавщині, переїхав у Київ і одержав місце голови Таращансько-сквирського з'їзду мирових посередників.

Однак служба мировим посередником, хоч і здавалася спершу принадною по своїй близькості до народного життя, не загодила молодого Миколу... Не по його мислі була та робота коло «уставних грамот» тощо; артистичні справи тягли його в Київ. Отже він кинув службу й прибув до Києва. Тут він оселився на теперішній Маріїнсько-Благовіщенській вулиці (тоді звалась вона Жандармською), укупі з п. Вілентієм і П. Косачем, а пізніше з Масаковським. Готував до видання свій перший випуск українських пісень. Домівка та була в найближчій сусідстві з моїм братом Михайлом, що був тоді вже жонатий (і жив поруч, у домі Зейферта). Микола Вітал. приходив часто перевіряти на фортепіано у Драгоманових пісні, положені на ноти; грав часто з панею Драгомановою (дружиною мого брата) в 4 руки; часто збиралися в сій господі й інші приятелі (Петрови, Карташевські, Шульженко – багато їх), Л-ко грав; були й співи. Тут бачила і я Миколу Віталійовича, вже як близького друга моїх рідних. Бував і Старицький, Антонович та інші.

Хочу спом'янути одну жартівливу музичну дрібницю, що була спільно скомпонована скількома тими приятелями. Власне хочу сказати про оперету «Андріяшіаду». Директор 1-ої київської гімназії А. Андріяшев склав київський календар під назвою «Друг народа».

По своїй ідеї се мало бути щось популярно-«обрусительне». Андріяшеву допомагали його «сослуживці» п.п. Раткевич, Горонескуль й інші. Сподівано

було подяки за календар від попечителя Ширинського-Шихматова. Одначе календар вийшов дуже невдалий, з кумедними помилками. Критика осміяла його в печаті і замість подяки Андріяшев достав догану.

Отсю пригоду взято було змістом до оперети «Андріяшіади». Мих. Старицький, В. Антонович, мій брат та й інші, хто траплявся, склали лібрето, у гумористичних віршах (російською мовою), а Микола Лисенко добрав музику. Комізм тієї композиції був ще й у тім, що кожний монолог чи діалог, чи хоровий номер, було положено на дуже відомі тоді арії, дуети, хори з італійських опер – «Трубадура», «Травіати», «Ернані»; в поєднанні з комічним текстом се виходило дуже забавно. Календар з вулиці Жандармської перейшов далі, пішов ходити по городу; його співала молодь і старші; гімназистів за виспівування номерів з календаря садили в карцер, але се ще більше допомгло розпросторенню «Андріяшіади»... Дійшла вона аж до аристократичних світлиць.

Але такі речі, як «Андріяшіада», були, звичайно, лише забавою; М. Л-ко працював над українськими народними піснями і першими своїми композиціями на слова Шевченка, а незабаром виїхав заграницю, вчитися музики у Лейпцизькій консерваторії. До того дуже намовляли його всі приятелі: всім хотілося, щоб тая наша зірка засяяла якнайясніше. У Лейпцигу було видруковано й перший випуск пісень, покладених Мик. Лисенком, при дружній допомчі (коштами) П. Косача, що служив тоді на Волині.

Через який час Микола Віт. вернувся з тієї першої подорожі. Пам'ятаю день і час, коли я побачила його перший раз після його повороту до Києва. Се було 28 юля 1868 року. Того дня М. Віталійович держав надо мною вінця. Він був у Києві, довідався там, що того дня має бути на «дачі» в Китаєві весілля його приятеля, та ще в домівці Драгоманових, і прибув до Китаєва.

Того ж 1868 року Мик. Віт. теж одружився і знов поїхав заграницю, у Лейпциг, вже з дружиною. Оженився він із полтавською панночкою Ольгою Олександрівною О'Конор.

Скінчивши свою науку, М. В. вернувся таки знов до Києва. Колишне гучне, розбурхане життя кіївської «Громади» тоді вже минуло. Лиха хмара ще й давніш повисла над українством... Насунула, особливо з 1866 року, тяжка реакція – і зробила своє діло, пригнітивши давнішу поживність, мрії, рожеві надії... Та й взагалі, як тепер кажуть, «настрій упав»; почався розтік... Отже, як завжди бува в такий час, і з української «Громади» «одвіялось» усе «легковісне», усе, що прилучилося до неї – занесене весняною хвилею з початку 60-х років, занесене, може, в якій частині «модю». Зосталися тільки люди, що належали до «Громади» – з глибшої прихильності.

Мик. Віт. був власне з таких людей, що доводять правдивість отих слів: «раз добром налите серце – вік не прохолоне!» Він завжди був однаковий. Його щирий, теплий порив до українства не охолов; він у «Громаді» зоставсь і робив своє діло. Виходили пісні з-під його руки, випуск за випуском, виходили композиції на слова Т. Шевченка – до нього Мик. Віт. зберіг навіки просто яесь набожне пошанування!

На який час їздив Мик. Віт. до Петербурга вчитися техніки оркестрування, – маючи думку про свої опери. І знов вернувся таки в Київ. Тут, приїжджаючи в Київ, я кожного разу бачилася з ним, привозячи йому й пісні нового для мене, прекрасного краю волинського; ото ж тоді, між іншими піснями волинськими, М. Віт. записав від мене й ті дві мелодії-перлини «Без тебе, Олесю» та «Куперяна», що стали зараз же такими відомими по всій Україні. Випуск за випуском виходили пісні з рук М. В. Багато заважало йому те, що доводилось уділяти чимало часу на заробляння щоденного хліба уроками музики в «Інституті» й дома. Але ся доля судилася нашому величному, нашому сердешному кобзареві до самого дня смерті!..

Інколи виступав М. В-ч зі своїми власними концертами. Лиха сила, супротивна українству, ставала ворожо й проти сих концертів, бо се були концерти артистів-«українофілів». Злісні, несправедливі рецензії намагалися зганити і композиції, й хист Лисенка як піаніста. Лле все теє терпілося...

Після кількох важких, глухих років, знов неначе заблисла київським українцям якась можливість щось робити вільніше.

Поводом до таких надій було відкриття в Києві відділу «Географического общества». Програма діяльності цього Товариства була широка, – сюди входили й природничі науки, й етнографія, й історія; були до праці по тій програмі й тямущі люди, в Києві й на провінції.

Між іншими лаштував свою працю в «Геогр. т-ві» й Мик. В-ч. Він взявся за пісні (до тієї пори ще зовсім не заведені у ноти) стародавніх бандуристів. Власне подав він свій запис пісень відомого старого кобзаря Остапа Вересая. Додав і свою розправу про його пісні. Слідом мали йти інші подібні праці. Але той лихий «циклон» знов повіяв над Києвом, почавшись може з доносів київських, а вдаривши хуртовиною з півночі. Київський відділ Геогр. т-ва закрито; всі дальші вчені роботи «українофілів» – мов лизень злизав. Нічого! – не першина... Хто хотів, усе-таки щось робив.

Світлим, безмірно-милим спогадом про події з життя й праці Мик. Віт-ча за 70-ті роки встає в моїй думці «Різдвяна ніч» ще як оперета, у її першій постанові. Що то за мила річ була! Думаю я, що в такому виконанні, як її ставлено тоді в Києві, в 1873 році, навряд чи швидко побачать «Різдвяну ніч»! Виконавці були «любителі», але які любителі! Голоси мали добрі, а при тім скільки думки й серця вкладали вони в своє виконання! Габель (Пацюк), Ол. Ол. Русов (Вакула), О. Ол. Лисенкова (Оксана), Іванова (Солоха), Матвійв (Дяк), – всі вони були мовби якоюсь чарівною рукою підібрані для виконання їх ролей: Оксана – вродливиця напрочуд, така чарівлива у співі, в розмові; здавалося, що власне така Оксана мала ввижатися Гоголеві, як він малював ту постать у своєму оповіданні «Ночь перед Рождеством». Пацюк-запорожець був *не* такий, як у Гоголя, бо в Гоголя він – балаганна постать, що, роззявивши рота, лише глитає вареники; Михайло ж Старицький, автор тексту тієї оперети, зробив Пацюка-запорожця ідейним печальником за долю України (під час уже близького зруйнування Січі). І який вдатний був той

старий козарлюга-запорожець! Яке враження, – при гарному співові робили його сумні речі, його докори закоханому Вакулі! Голос Вакули лунав теж так повно, таким глибоким почуттям. Щодо Дяка-Матвієва, то се була найкраща комічна постать, яку мені приходилось бачити з гурту всяких «дяків» на українській сцені.

Перша постанова «Різдвяної ночі» на великій оперній сцені – се було наше свято, наше велике свято! «Різдвяна ніч» як оперета, мабуть, ніколи не йтиме на сцені, бо вона перероблена па оперу; та нехай же сей мій спогад зостанеться хоч не пишною, але щирою квіткою, положеною біля сього прекрасного твору Миколи Лисенка.

Друга половина 70-х років, особливо після 76-го року, після суворого наказу про українську літературу, се ж той час тяжкої «заціпи». Що згадати тут? Хіба те, як гинули заміри, як лежали розпочаті праці, між іншими і в Миколи В-ча! Одначе, хто завзявся, тому жаль було кидати свою роботу. І вона робилася, по змозі, – Мик. Віт. переробляв «Різдвяну ніч» на оперу, писав і «Тараса Бульбу» – теж як оперу, виготовляв інші твори та збірники.

Під тяжку годину, під те «время люте», такою милою розвагою було піти послухати музики Мик. Віт., хоч не на сцені, а десь у щирій хаті, в його або в Старицьких, чи де. І само любе слово Мик. В-ча – завжди таке привітне, таке ласкаве, – могло передати яку-небудь відрадісну звісточку, з України чи з Галичини. М. Віт. знав багато, цікавився найменшими признаками українського руху, бо він був не тільки кобзар, а й патріот-громадянин. Іноді їздив він на провінцію, давав свого власного концерта. Вітали його, раділи йому! Він їм тугу розважав, хоч сам нудив світом...

Під час однієї такої подорожі Микола Віт. пізнався в Чернігові з Ольгою Антонівною Липською, людиною чулою й живою. Счарована грою Миколи Віт., вона переїхала незабаром у Київ, щоб далі вчитися музики і, справді, стала доброю піаністкою. Їй же суджено було стати близьким другом Миколи Віт., аж до несподіваного кінця її життя у 1900 р. Ся людина, ставши

свідомою українкою, може дякуючи зустрічі з Миколою Віт. та його близькими, мала потім, у свою чергу, велику вагу на його діяльність; високо ставлячи його талан, щиро нахиляла його до дальшої композиторської праці. Взагалі, се була не тільки свідомо українка, але й така, – ще рідка в нас, – людина, що вірно берегла в своїм хатнім житті національне українське багаття; дітей своїх Ольга Антонівна виховала теж в українському дусі; перше всього, будучи чернігівкою, добре володіючи українською мовою, зробила вона ту мову рідною й поважаною теж і для дітей своїх. Не цуралась Ольга Антонівна й громадської діяльності; всяка жива громадська справа знаходила в неї увагу й охочу поміч. Передчасна смерть такого друга була великою втратою в житті М. Віт. З великою пошаною згадую тут ту людину, свою близьку приятельку. Пером їй земля!

Вернуся до років 80-х. Окрім етнографічних збірників, працював Мик. В. над своїм найбільшим твором, оперою «Тарас Бульба». Тексти до цієї опери склав Мих. Старицький. Годиться сказати тут, що й сей чоловік, свояк і з дитячих літ друг Мик. В-ча, мав як порадник велику чинність на творчість нашого кобзаря.

Здається, в 1883 р. ставили «Різдвяну ніч», вже як оперу у Харкові. Цікаво було подивитись. Поїхав, звичайно, в Харків Мик. Віт., поїхала його родина, дехто зі Старицьких; якась переможна сила потягла з Києва й мене з ними!.. Поїхав ще хтось із знайомих. Опера йшла в великому театрі, у виконанні оперної трупи. Спектакль був парадний, людей було багато, хоч харківці казали, що аристократії місцевої не було... «Не удостоїла»! Однак проміж тими, що прийшли, був настрій піднятий, урочистий.

Ми, мандрівці з Києва, сиділи в ложі – і бачили проти себе, в ложі, близькій до сцени, нашого композитора. Обличчя в його було стурбовано-поважне; він вернувся з-за лаштунків і дожидав, що ось-ось почнуть... Завіса починає підійматись. Ми бачимо, як Мик. Віт. кладе хреста на грудях. Та даремний був страх! Оперні артисти не «провалили» опери. Але... але в мене

все ворушився в думці спогад, – яка була прекрасна Оксана, які чудові були інші виконавці в «Різдвяній ночі», коли вона йшла тоді, в Києві, ще оперетою... Одначе оперу харківці приймали дуже добре. М-у Віт-ча гучно вітали.

У 90-х роках намовили Миколу Віт. зібрати свій український хор і поїхати з ним по Україні. Знайшлися на те й гроші. Зібрано співців, справлено для хору й українське вбрання. Багато, багато потратив М. Віт. праці, сутужної праці, на вчення хористів. І як то кажуть, «моральний успіх» був великий; усюди ті пісні й гарне виконання будили українців несли їм утіху.

Трапилось мені чути Лисенківський хор у малому провінціальному місті, в Гадячому. Прибуло на концерт у клубну світлицю й панство, й простіша публіка. Вітали хор і тут дуже щиро, хоч не багатими дарами, – вінками з барвінку, дубового листу, чорнобривців; вінки були перечеплені стрічками або простим рушником; та було теє, дійсно, «від щирого серця»! Хорові врядили гулянку човнами. По Псла, гарного літнього дня, залунали ті привезені з Києва українські співи. По від'їзді Мик. Віт-ча, більша половина пісень, співаних його хором, зосталась між гадячанами – і розлягаються й тепер по хвилях гарного Псла, коли пливуть чи панські, чи простацькі човни під час гулянок.

Однак матеріального успіху ті подорожі з хором Миколі Вітчу не приносили. Бо для того, щоб мати зиск з такої «антрепризи», треба бути не тільки тямущим учителем та артистом-орударем хору, але ще треба бути й зручним «антрепренером», треба вміти «держати» співців, вміти «практично вести діло»; а власне такої «зручності» й не було ніколи в Мик. Віт-ча. Через те солісти часто, «переманені» кимсь іншим, кидали хор серед подорожі, плата й прожиття хористів коштували більше, ніж давали збору концерти, і т. д. Все те плутало справи Миколи Віт. і, замість зиску, руйнувало його; про потрачений же час, про всякі турботи, про всякий клопіт – вже й не казати!..

Кінець 90-х і початок 1900 років узяв у Мик. Віт. багато праці – дуже цінної, – в київському «Літературно-артистичному обществі». Наш кобзар не жалував тієї праці, бо просвітних українських товариств у Києві тоді ще не було і, мовляв Мик. Віт., слід було «займати позицію» хоч у російському товаристві. Отже, українцям і вдалося зайняти ту позицію: нас увійшло чимало в те товариство, а кілька душ було вибрано навіть у члени правління. Ото ж, хоч були в нас і вороги в «Обществе», але нам якимсь чином удавалося влаштовувати наші українські літературні читання, артистичні українські вечори; справили ми й кілька гарних ювілейних свят. Мик. Віт. мав завжди в «Обществі» великий успіх з музикою своєю, з хорами й іншими співами під його керуванням. Але скільки забирало його праці теє все! яка-то була жертва з його руки, – оті репетиції й всякий інший клопіт!

Опріч «Літературно-артист. общества» не було в Києві того українського артистичного заходу, де б не брав участі Мик. Лисенко: чи просили його українці взяти участь у концерті «Народної аудиторії» чи в якому добродійному артистичному вечорі, Мик. Віт. ніколи не одмовлявся стати до помочи. За те ж, можна сказати, що його «знали й дякували люди». Слава Мик. Віт. й пошана до його імені була вже коло того часу велика. Се особливо виявилось під час святкування його 35-тилітнього ювілею (у 1903-му р.). Свято се вряжено було від імені того ж київського «Літературно-артист. общества», у найбільшій київській концертній світлиці. Було дуже багато привітань, депутацій, з України, з Галичини, з усіх-усюд. Було бучно й гарно. Програму свята було розпросторено аж на три дні. Так, величне свято було! Про його ж писано було в свою пору так багато в часописах.

Та не багато людей знає про те, що під час першого вечора цього величного свята, після того, як депутації прочитали свої адреси і як ішла друга частини вечора, концерту, у нас, у боковій світлиці, куди перенесено було всі адреси, ішов самий «настояний обмек». Справа була така. Коли дано

було дозвіл «Літературно-артистичному обществу» справляти ювілей Лисенка, то відповідальною особою за весь той вечір мав бути голова товариства В. Николаєв. Отже, перед ювілеєм він сказав українцям, членам правління, що він української мови не знає, через те просить нас, українців, щоб ми самі пильно переглянули адреси і коли часом буде щось гостре, то щоб того не читали.

Членами правління з українців були тоді Микола Віт., п. Стешенко і я. Микола Віт., звичайно, ні в які ювілейні справи не мішавсь; отже, цензорами адресів приходилось бути п. Стешенкові і мені... Дуже то був для нас тяжкий обов'язок, але треба було додержати умови, щоб не вийшло якої халепи для голови, що поклався на наше слово, або й для нашого Общества... Після ювілейного свята в Києві Миколу Віт. було запрохано до Галичини; у Львові, а потім і на Буковині, в Чернівцях, його було вшановано велично, урочисто. Коло сього часу було засновано у Львові Музичне товариство імені М. Лисенка, а пізніше таку ж і школу. Опріч Львова та Чернівців, запрошувано було Миколу Віт. і до Петербурга. Тут теж було вряжено на честь Йому ювілейне свято з урочистим концертом. Велику участь в улаштуванні того концерту взяв артист-поляк, п. Заремба, шани під час ювілею було багато!

Швидко після ювілею Мик. Віт-ча, хоч і незалежно від ювілею, «Літературно-артистичне Общество» київське було закрито, за якийсь російський реферат, прочитаний без дозволу... Жаль нам було Товариства, в котрому ми стільки літ працювали, жаль було дивитися, як продавалося з «публічного торгу» те добро, що Товариство придбало, жаль було й бібліотеки та значної збірки портретів і картин, придбаних власне зусиллями членів-українців. Але... «де наше не пропадало!..» Хотіли ми одрятувати собі, себто на яке-небудь інше своє товариство, хоч ті портрети й картини та бібліотеку, але наші супротивники того не допустили...

Микола Віт. покладав тоді надії на нове Товариство, що заснувалось коло того часу і мало бути переважно українським. Се було музично-

літературне товариство «Баян», з уставом, звичайно, писаним мовою російською. Членами-«учредителями» були з українців: Микола Віт., Павло Житецький і я; були ще й такі члени-учредителі, що могли надавати йому особливої «поважності»: князь Рєпнін і два професори Київського університету. «Общество Баян» було дозволено, але ні та «повага», ні піклування Миколи Віт. не пособили нічого. Товариство вийшло «мертвовродженим чадом». Причиною тому була власне «різношерстість» його членів. З українців музик було дуже мало, а всі інші були то росіяни, то чехи, то поляки; всі вкупі, по правді сказавши, тільки «дзизом» дивилися одно на одного...

Все дворічне існування «Баяна» завершилося тим, що Микола Віт. як голова товариства й інші члени правління поплавили дефіцити Т-ва... та на тім і скінчилося життя київського «Баяна»!..

Друга установа, що Микола Віт. заснував уже на «свою власну руку», було щасливіше: се була його Драматично-музична школа в Києві. Тут був він сам господарем свого діла і до значної міри міг вести його самостійно. Школа має устав звичайно-російський, бо коли б вона була тільки українська, то не була б дозволена, та й не мала б стільки учнів, щоб могла вдержатися з їх плати; одначе, поскільки було змоги, М. Віт. старався заводити в своїй школі й науку хисту українського: між іншим, учать там історію драми української, учать декламації українських віршів і виконання цілих драматичних творів наших. З драматичного українського класу (Марії Старицької) вийшло вже чимало дуже добре вивчених українських драматичних артистів, і не вина школи, коли наші драматичні трупи дуже неохоче дають їм у себе місце. Що ж до того, які милі спомини зоставляла школа Лисенкова і її директор, Мик. Віт., в пам'яті учнів, то про се свідчить хоч би й замітка пані Н. Дорошенкової (в № 7 «Рідного краю» за 1912 рік).

Дуже бажав Мик. Віт. завести в своїй школі й науку грання на нашій старосвітській кобзі; в тім старанню допоміг відомий патріот-українець

п. Олександр Бородай, давніш до школи Лисенка цілу зібранку розмаїтих стародавніх кобз та викликавши до Києва відомого харківського кобзаря Кучеренка; сподівано було, що знайдеться чимало охочих учитися в сього кобзаря, з добрим голосом, співу й грання на кобзі. Одначе, ті надії не справилися... Учнів не було – і через те кобзар за яким часом поїхав назад, у Харківщину.

Сам особисто Мик. Віт. працював у своїй школі багато, дуючи науку грання на фортепіано. Ходив і ранком, і ввечері. Звичайно, та праця, особливо в останні часи його вже старого віку, дуже його томила. Се могла я бачити щодня зі своїх вікон, бо Микола Віт. жив так близько від моєї домівки, всього через два будинки, і дорога його до школи йшла повз мою домівку. Ось бачиш ранком – Мик. Віт. іде до школи такий бадьорий, жвавий, а ось бачиш часом вертається він із школи – вже зовсім іншою ходою, мляво, якось мов-би зігнувшись... Одначе досить було йому короткого відпочинку дома, і знов можна було побачити Миколу Віт. бадьорим, веселим, десь на вечірнім засіданні або в концерті – з його участю. А все ж так жаль стає, як подумати, що така талановита сила, здатна до безмірно значнішої праці, марнувалася на ті «уроки»!

Школу М. В-ча було заведено ще до 1905 року. А ось надійшла й конституція. З того надзвичайного часу, коли шумовитий гребінь «визвольної» хвилі досяг найбільшої своєї високости, спогадуються мені два моменти, зв'язані з особою Мик. Віт. Ось зовсім вільно об'явлено було в газетах, що в університеті, в нашій київській університеті, в такій-то аудиторії, має бути прилюдне українське зібрання (тоді говорилося «мітинг»). Двері університету були одчинені навстіж і вільно було йти всім, хто хотів. Зібрання скликала молодь. Досі не розумію, для чого саме покликано було особисто кількох старих, видатніших українців: на зібранні власне їх, «этих українофілів», так коренили та ганьбили!.. Коли, виходячи з того зібрання, ми зустрілися з Миколою Вітал. у коридорі, він спитав мене:

«Чули!?» Чула, – відказала я... І на тім, розійшлись. Що ж нам було говорити?.. Ні на мітингу, ні «тут», між собою, говорити не хотілось. «Нехай буде так!»

... Конституція все-таки принесла ті «свободи», що дали змогу засновуватись і нашим товариствам – «Просвітам», клубам. У тих товариствах треба було працювати. З своєї руки Микола Віт. ніколи не відмовлявся й тут пособляти, чим міг; отже ні один артистичний вечір київської «Просвіти» не обходився без його участі. Щодо «Українського клубу», то Мик. Віт. не тільки часто грав у йому сам та влаштовував камерні й інші вечори, а ще не жалував свого дорогого часу й на те, щоб бути головою клубу, а се ж вимагало бувати й на засіданнях клубної ради, подавати всякі офіціальні відомості на письмі й на словах, і так далі, й т. д.!..

Тим часом наш Кобзар почав уже занепадати на здоров'я... Діймала тая хвороба старих літ, склероз, не добре діялося й з серцем... Літом 1911 р. їздив Мик. Віт. для відпочинку в Полтавщину; там одвідав і свою давнішу батьківщину, ті села, де він жив дитиною й бував юнаком!.. Нічого там не залилось того, що було: Гриньки перейшли в 3-і руки і панська оселя зовсім змінилася, а в Жовнині від Лисенківської садиби зовсім і сліду не залилось! Бо маєток купили селяни, продали панські будинки «на знос», вирубали впень увесь великий садок і поділили землю між собою, та забудували її своїми двориками... Мик. Віт. одшукав у Гриньках свого старого «Созонта», що глядів його ще дитиною. Дідусеві Созонтові тепер коло 90 літ; він заплакав, почувши, що перед ним колишній «панч Коля»... Погломоніли, пожурились обоє старі та й розлучились – уже на віки!..

Сього літа (1912 р.) Мик. Віт. поїхав за границю. Лікарі послали в Наухгейм. Там слабому стало легше в грудях, але при повероті в Київ знов погіршало, було трудно ходити, особливо по київських гористих вулицях. Одначе на погляд не помітно було нічого лихого, в кожному разі ніхто не ждав власне тепер чогось наглого, страшного... М. Віт. бував в Українському

клубі, на засіданнях як голова його, і на вечорах. Був неначе б такий самий, як завжди, лише трохи блідіший на виду, та часом ніби втомлений. Одначе, коли ми бачилися з ним у клубі, на вечері українських гумористичних мініатюр, на початку осіннього сезону, він був бадьорий і весело сміявся, дивлячись на ті забавні дії.

А над Клубом нашим уже висіла чорна хмара... Та хмара з'явилася ще з весни: затребувано було в маю список членів Клубу, членів Ради клубної, зроблено ревізію всяких записів по книжках, протоколів і інших. Нічого втішного те не віщувало... Потім, літом, запечатано було нам читальню в Клубі. Хмара все густішала... А далі вже вдарив і грім з хмари: при урядовім огляданню нашої шафи в читальні (ото й вся «бібліотека» була!) знайдено було, між старими газетами, якісь номери американської «Свободи», часописі, що приходила так само, як інші заграничні газети, і через тиждень покликано було декого з клубного уряду на засідання «присутствія об обществах»; вислухано пояснення того нашого уряду й об'явлено, що Клуб закривається. Сталося!..

Мені дуже досадно, що хтось, після смерті Миколи Віт., бовкнув у некролозі (а те необачне слово підхопили й інші газети), нібито закриття Клубу і загроження його Старшині судом так вразило Мик. Віт., що прискорило й смерть Його. Се неправда. Звичайно, Миколі Віталійовичу, так само, як і всім членам Клубу, було дуже жаль тієї своєї «хати», але вже так надто умлівати від сього й від можливої судової тяганини, щоб аж умирати через те, – не було чого. Отже й Микола Віт. зовсім і не думав ні умлівати, ні потерпати! говорив про всю пригоду зовсім спокійно, часом навіть жартливо...

А ще через день, коло 1-ої години дня, я почула, як раптово, турботно задзвонив дзвінок коло моїх дверей. То дзвонила пані Катерина Масляникова, думаючи застати дома мою дочку-лікарку. Пані Катерина була страшенно стурбована; вона поривно говорила: «Ой, татові дуже погано!

страшений випадок з серцем! Вибрався до школи зовсім здоровий, а потім одразу йому стало так недобре! задихається, хрипить!.. А лікарів нікого нема: той – сам хворий, той виїхав з дому!.. Бігаємо, кличемо в телефон – нікого не захопим! Ой, Боже! то ж так вмерти можна!..

Дочки моєї теж не було дома. Ми кинулись бігти, самі не знаючи – куди!.. Коли я, теж не заставши дома двох лікарів поблизу, забігла до Лисенків, думаючи, що може вже котрийсь прибув, я справді застала там двох лікарів. Вони поралися коло хворого; інші металися, умліваючи, ламаючи руки. Двері Миколи Віталійовича були одчинені навстіж; однак я не одважилася увійти в ту кімнату, щоб не бути на заваді лікарям. Вони, нахилившись над хворим, пильно клопоталися коло його (чи давали які ліки, чи впускали щось у кров); отже, заступали обличчя Мик. Віт.; та коли я побачила саму постать його, – в душі в мене похолонуло!... Зовсім убраний так, як був перед виходом до Школи, він лежав зовсім нерухомо, дуже випроставшись... Катерина Миколаївна стояла близько мене, прислонившись до одвірка: здержувалася якомога, та сльози рвалися їй з очей. Але ще була надія: «Не може бути *сього!* – думалось мені, два лікарі так шпарко взялися, вони щось зроблять, щось дадуть! Адже не раз траплялося з Мих. Петр. Старицьким, що лежав зовсім як неживий, від випадку з серцем, а однак лікарі щось убризкували – і він одходив.

Справді, Микола Віт. ворухнувся, підвів у гору праву руку, – зовсім так, як він те робив, коли починав грати. Потім якимось голосно дихнув, так, як дишуть люди зо сну. – «Не плачте! – мовила я, зрадівши, до пані Катерини. – М. В. вже ворухить рукою, приходить до чуття!»

Але рука опустилась і більш не піднімалась... То був останній рух, то було останнє зітхання... Швидко після того лікарі одійшли од ліжка і сповістили, що серце перестало битись. Життя порвалось... Крик, плач і лемент зчинився в домівці.

Один лікар, чужий, зараз пішов, а другий, п. Гвоздик, господар дому, де жив Микола Віт., залишився з дітьми. Далі він одвів мене вбік і сказав: «Треба ж кликати людей, когось із мужчин... треба вбирати тіло, бо потім трудно буде, – застигне»... І пішов кликати...

Я часто думаю тепер: чого так вийшло, що мені, власне мені, з усіх ближчих друзів Миколи Віталійовича, судилося бути при його сконанню, попрощатися з сією дорогою людиною на порозі вічності?..

... Дожидаючи панахиди, зібрані стояли в великій хаті, біля труни, вже відкритої сумними квітками. Смутні були самі стіни в тій світлиці, що колись лунала веселим гомоном і чудовою музикою. Не винесено, поздіймано й малюнки, що були по стінах; залишився тільки великий портрет Миколи В-ча, дар Галицької України, привезений в годину величної слави, під час ювілею, урочистого святкування багаторічної праці – того, хто вже тепер втрачений на віки!

Окрім портрета був ще в хаті, в кутку, сумний рояль, – покинутий, замовклий, неначе осиротіла жива істота.

Біля небіжчика хтось читав святе письмо вголос, – українською мовою. Недобра та людина, що написала на другий день у ворожій часописі докір: «навіщо читали Євангеліє українською мовою, а не те, що звичайно читають над небіжчиками? чом не читали Псалтир слов'янською мовою?» Читали потім і псалтир – теж українською мовою; та який ж тут гріх, що читали й ту святу книжку, котру так любив небіжчик, мав у себе, як велику, двічі дорогу святощ?..

... Панахиди відбувалися щодня; похорон же був аж на 5-й день після смерті, бо ждали приїзду рідних Миколи Віталійовича та й багатьох депутатів іногородніх. Хували в неділю, 28-го жовтня. З вечора в суботу виносили тіло з домітки у Володимирський собор. Винесли з хати, поставили труну, щоб одправити літію в дворі. А двір був запруджений народом, вулиця Благовіщенська – теж. Поліції теж багато... Ось один із поліцейських

урядовців підійшов до труни і хотів зняти червону китайку, що нею прикрите було тіло. Священик не дав. Китайка зосталась, тільки кінці її все-таки підоткнуто в труну, щоб не дуже маяли червоні поли... Труну, одкриту, понесли на руках, а на катафалках везено вінки, вінки без числа! Сила людей дивилися з вікон, ганків, навіть із покрівель. Процесія повагом посувалася, лунали співи кількох хорів. Юрби людей все збільшувались. І так ішли всі до собору. Багато, багато кому не стало місця в тій великій церкві. Там одправлено велику службу; співано й ту прекрасну духовну композицію М. Лисенка на слова псалми «Камо бегу от лица твоего, Господи!» В соборі залишено тіло до другого дня, до неділі.

В неділю сила-силенна народу зібралася біля собору, ждучи виносу. Ждали довго, бо одправа була велика, а після неї священик Благовіщенської церкви (Вишневський) казав ще промову. Далі рушили, несучи Кобзаря «до вічного упокоєння». Ішли повз університет, потім Караваєвською вулицею, вниз до Васильківської. Проходилося й повз редакцію «Киевлянина», звідтіля теж дивилися з вікон якісь постаті...

Юрба стала ще більша, як процесія пішла Васильківською. Не можна сказати, скільки було народу, – море людських голів! З певністю, як стоїть Київ, не було такого похорону!

До величного співу кількох хорів (школи Лисенкової, студентського, артистичного) прилучилася біля театру Народньому домі музика: то заграли жалібний марш Лисенковий у театрі Садовського; грали в середині будинку, але в одчинені вікна рвалися сумні гуки, проводячи свого творця. Ті згуки разом обірвались... Наказано було припинити грання. Та тіло вже пронесли; лише люди, що йшли в кінці процесії, здивувались, чого так раптом припинилась музика. Про це довідались пізніш... Обличчя Кобзареве над входом до театру, велично вбране чорними, сумними драперіями з жалібними покрасами, сумно дивилося на юрбу...

Ось і сумна оселя мертвих, Байкове кладовище. Узгір'я й тут укрите народом. Трудно було пробитися в ворота, однак вся просторінь поблизу могили запруджена народом. Ось труна вже біля могили; ще одна одправа і труну спустили в яму. Червону китайку, що вкривала тіло, галицькі депутати взяли з собою, до Львова, на спомин.

Промов, за натовпом, трудно було почути; в дальшу юрбу долітають лише поодинокі, голосніше вимовлені слова. Ось промовляє І. Стешенко «Плач, народе! Плач, велика Україно, по своєму великому синові!» О. Русов нагадує, що величний кобзар взяв у народу його стогін-пісню і зберіг її для віків потомних. Посланець із Галичини Нижанківський, спогадав, що через Миколу Лисенка українська пісня прийшла в Галичину, нагадав, як та Галичина раділа приїзду М. Лисенка у Львів, у дні його свята, і як вона засмучена тепер втратою його! Другий посланець із Галичини В. Шухевич у кінці висловив бажання, щоб праця кобзарєва повела Україну до відродження.

Скінчилося все!.. Полетіли грудки землі, замуровано яму, насипано могилу.

Поховали пана отамана

В сирій землі глибоко!..

Ой, глибоко, глибоко!..

Спочив отаман-кобзар, там, де за його юнацьких літ лунала українська пісня – за його приводом.

Велике насліддя зоставив М. Лисенко Україні: численні збірники пісень, для всіх – для старих, для молодих, для дітей, музику до творів Шевченка й інших постів наших, кілька опер й оперет, музичні номери до багатьох драматичних творів, інструментальні композиції.

Важуся, хоч не будши спеціалісткою, сказати дещо про музичну вартість Лисенкової праці. Доводиться чути від деяких наших людей, що Лисенко не

зовсім вірно записував українську пісню; а оце зустріла я вже й у печаті таку замітку, – що мовляв, їздила на Україну етнографічно-музична комісія з Москви і, записуючи українські пісні, «побачила», що в Лисенка ті самі пісні вийшли «інакше», не так, як вони співаються в народі. Отже, в тих словах ніби бринить якась доганлива критика Лисенкового передавання пісень...

Лисенко – талан великий, широко розмаїтий. Його слава має лише побільшитись у часах прийдешніх, коли люди збагнуть більше – і його записи, і всі його власні твори, малі й великі, включно до найбільшого твору, – «Тараса Бульби». Всі його твори мають глибоку вдачу українську. Се відчуває кожний українець або й чужий знавець нашої музики. Се була музика щиро українська, гомін Музи дійсно української. Який би ми твір Лисенковий не взяли, хоч навіть зложений на тему не українську, ми почуємо, що се творив мистець-українець, з чулою, глибокою душею; всюди почуємо відгомін музики української.

Однак така виразна присутність у творах М. Лисенка українського живла – зовсім не дає, на мою думку, права говорити те, що говориться скількома авторами про музичну творчість нашого кобзаря; власне нема рації говорити, що кобзою М. Лисенка гомоніла «сама пісня народна», «сам народ». «Так», мовляв, «як Шевченко взяв у народу його слово, так М. Лисенко взяв у нього – пісню; те, що писав у своїх віршах Шевченко – те сказав би сам народ наш, коли б міг писати; те, що творив М. Лисенко, міг би проспівати народ український і перекласти на ноти, коли б знав їх». Отак говорять.

Ні, се зовсім не так. І про вірші Шевченкові не можна сказати, що се немов твори «самого народу», теж саме з творами М. Лисенка: узяв він, носив він у своїй думці ще з дитячих літ народні пісні українські, добре знав суть їх музичної будови, але на тих мелодіях, на тих струнах утворив він зразки далеко більш розвинуті, майстерніші, мистецькі. Народ не утворить сам по собі ні такого співу, як Лисенковий «Ой Дніпре, мій Дніпре!» чи

«Гетьмани, гетьмани!», або «І широкою долину», «Коли розлучаються двоє», не складе й співу Тараса Бульби над тілом свого сина. На се не здобудуться мелодії й струни – кобзи народної... До народнього дорогого скарбу прилучив Лисенко свою високомистецьку особисту творчість. Отже все вкупі й давало такі чудові твори!

М. Лисенко дуже високо ставив *розмаїтість* української народної пісні – і власне в кожному його збірникові бачимо не випадковий збіг пісень, а систематично розложену збиранку – від пісень найповажнішого змісту до жартливого. Отже й у власній творчості М. Лисенка, так глибоко пройнятій мотивами української народної пісні, бачимо те саме багатство тем, мелодій і настроїв.

Болить лише серце за тим, що лихі обставини нашого життя не дали сьому великому таланові зробити стільки, скільки він міг би дати при інших обставинах. Та треба бути вдячними й за ту велику спадщину, що маємо.

На теоретичний розслід української народної музики Лисенко теж положив свою коштовну працю. Маємо дві його розправи в сьому обсягові: 1) «Характеристика музыкальных особенностей малорусских дум и песен, исполняемых кобзарем Вересаем». Се реферат, читаний в зібранні «Киевского ордена императорского Географического общества» у 1873 р.; 2) «Народні музичні струменти на Вкраїні» – розправа, уміщена в «Рідному краю» за 1907 р. і видана потім окремою відбиткою під назвою «Кобза і кобзарі». Можна вважати, що в сій останній розправі, написаній пізніше, через кілька десятків літ, автор міг подати більше перевірені думки і спостереження...

... М. Лисенко був не тільки надто талановитим кобзарем, а ще й достойним високої поваги – громадським діячем, бо цілий свій вік, відколи став свідомим українцем, віддавав свій талан і працю українству, приймав живу участь, поскільки міг, в українському громадському рухові. Через свою вірність українству М. Л-ко ніс жертву на протязі всього свого життя,

втрачаючи вигоди і зазнаючи всяких прикростей. Дехто писав, що через велику свою лагідність, «кришталеву» душу, Л-ко «не мав ворогів». Се неправда. Та й як може бути, щоб чоловік видатний – не мав ворогів?! Се можливо тільки для людини зовсім не значної, про котру справді можна сказати, що вона нікому нічого... Микола ж Лисенко був прихильником і видатним діячем ідейного громадського напрямку, та ще такого, що тільки пробиває собі дорогу, що зустрічає перед собою могутні супротивні лави; отже, такий діяч, звичайно, мусив мати ворогів. Від теї ворожнечі терпів цілий вік, але – не подався.

Другого Лисинка ми не маймо і не матимем. Сі мої слова не значать, що я не вірю в дальшу творчу силу України. Ні, вона, дасть, – уже й дає скількох інших, починаючих творців музичних, але *такого* кобзаря, як Лисенко, – не буде швидко, а може й ніколи... «Інші часи, інші співи»!.. Такого ліризму, такого ідеалізму, винесеного з усього давнього життя, вже не буде.

Об тім, – живі побачать!

А тим часом схилимо голови перед сим величним кобзарем, другом нашим, другом і братом усієї України.. Прощай, дорогий друже, нехай твоя слава веде до слави Україну.

О. Пчілка.

1912. – Ч. 16/17. – С. 5–42

СОРОЧИНСЬКА СПРАВА

Сорочинська справа!.. Се та гірко прославлена справа, що тільки згадати її, то так тяжко робиться на серці... Се більше, ніж драма, се трагедія, що постигла той тихий, неначебто такий затишний куточок Полтавщини... Так, до трагічної години взимі 1905 року люди знали містечко Сорочинці тільки по славутньому оповіданню Гоголя, такому веселому, немов наскрізь пройнятому сонцем «упоительного дня Малороссии»; хороше містечко-село,

широко розкинуте понад прекрасною річкою Пслон, і в останні часи, на погляд тих людей, що приїзять до Сорочинців з різних міст, навіть з Петербурга, провести в їх літо, здавалось таким ідилічним, мирним куточком «благодатної України».

І от сей чудовий затишний куток став місцем таких тяжких подій! На майдані сорочинському полилася кров, полягли мертві тіла; 20 сорочинців поклали свої голови, більше 50 zostались покалічені; у зневазі, в приниженню стояли на колінах сорочинські люди серед свого майдану, повалені в сніг та дожидаючи розправи від хижої руки; не всі ті нещасні zostалися в Сорочинцях і після того, як скінчилася соромна покута: не одна сім'я вже й тоді, як розтали сніги, як зацвіли знов красні левади сорочинські, все оплакували своїх рідних, повезених із рідного гнізда далі, невідомо на який кінець... Багато сліз і суму понесли з Сорочинець хвилі хорошого Псла...

І ось тепер той «кінець» став відомий. Сорочинських людей судили – їх осудили за злочинство. Те злочинство названо великим бунтом, бо тим сорочинським рухом було порвано вікову слухняність, від того несподіваного руху, мовляв, постраждала, була, зневажена найвища повітова влада. Тож і відбувався в Полтаві суд над винуватими. Хто ж саме той винуватець?..

Той винуватець – се той час, що настав восени 1905 р. Се він, той час нових, ледве почутих свобод, збурих тихі Сорочинці, як збурює провесна ледве розкутті, вільні хвилі; се він повів за собою думку, душу і тіло сорочинських людей.

Що се було, власне, так – доказує сам акт обвинувачення, прочитаний на суді. Ось що він каже: слово свободи у кінці 1905 р. дійшло й до Миргородщини, й до Сорочинець. Скрізь заворушилися, прислухались, читали кожен нову газету, нову книжку... Пройшла чутка й про маніфест, про «волю». «Ми усі вільні горожани», – почали казати в Сорочинцях. «Чого ти

скидаєш шапку перед справником? – казали люди Шелестові. – Ми всі рівні громадяни». Все це одзначає акт обвинувачення... Але ж було багато незрозумілого у тому новому, бажали пояснення... І от почали з'являться оратори. Одного оратора, Миколая, дожидали, як месію, каже все той самий судовий акт. І приїхав той оратор 18-ти років, казав він нові вільні слова, і слухали його зачаровані новими думками люди. А до того ще й друковане слово, кожна вільна газета, що приходила до Сорочинців, – а їх тоді було багато, – все більше надихала людові віру в справжню волю, недоторканість кожного і інше таке... І от серед такого настрою уночі під 18 декабрія було арештовано і відправлено до Миргорода козака з містечка Ковалівки, Безвіконного, нібито за незаконну проповідь у містечку Ковалівці. Чоловік той був зовсім звичайний, тільки й був помітний тим, що до його зверталися за газетами, бо він добре грамотненький і любив читати, та й людям давав... Облетіла та звістка усі Сорочинці, заворушилися люди...

Годин у 9 ранку до квартирі Якубовича підійшла юрба, чоловік з 1000. Коли пристав вийшов до юрби, то селянин Вільченко, погрожуючи кулаками, почав кричати: «Куди поділи Безвіконного? Навіщо людей крадуть уночі?» Якубович пояснив, що Безвіконного заарештовано з наказу полтавського губернатора й одіслано у Миргород; після сього Якубович сказав юрбі, що коли хочуть з ним говорити, то щоб вибрали одного. Вибраний Микита Козиленко сказав приставу, що люди бажать, щоб було випущено на волю Безвіконного. Якубович переказав не по телефону помічнику справника, Барабашеві, а той одповів, що пошле з сього приводу телеграму губернатору. Слідом за приставом та за його дозволом по телефону балакав з Барабашем і Козиленко. Потім юрба пішла до квартирі кінно-поліцейської сторожі. Тут люди почали вимагати, щоб стражників не було; стражники з наказу пристава мусили пороз'їздитись по своїх дворах. Того ж дня, годин у 12, до квартирі пристава надійшла велика юрба з двома червоними корогвами; попереду юрби йшов якийсь невідомий чоловік – селяни звали його Миколою. Коли

пристав вийшов до юрби, Микола вдався до людей з запитанням: «Що робить з приставом?» Люди відповіли, що пристава треба заарештувати. В цей мент до юрби надійшов, держачи в руках хрест, священник В. Греченко. Він почав умовляти людей, щоб не робили насильства і йшли додому, та йому не дали говорити, а Вільченко намірявся прогнати його. Потім говорили про те, як зручніше заарештувати пристава: чи залишити його під арештом на квартирі, чи одвести його до волості? Більшість казала, що одвести пристава до волості; арештованого пристава й повели до волості, посадили у телефонну кімнату й приставили сторожу. Потім частина людей, з Миколаєм на чолі та з червоною корогвою, надійшла до крамниць з горілкою, позачиняла їх, ще й вивіски познімала. Увечері приставу було дозволено побалакати по телефону з помічником справника Барабашем, і той відповів Якубовичу: «Заспокойтесь, їду визволять». Цю відповідь Барабашеву хтось підслухав, і люди почали турбуватись. На другий день задзвонили по всіх церквах. Люди сходились на майдан, крамниці були зачинені. Годин у 12 приїхав Барабаш. Він почав людей умовляти, та його не послушали, і він поїхав собі геть. Через скільки хвилин Барабаш знову вернувся, уже з козаками, й оповістив, що передає свою владу «воєнній силі». Після того як людям було тричі наказано розійтись, полковник Бородин звелів козакам стріляти – на майдані впало 20 чоловік вбитих та 60 поранених. Всі інші розбіглись. Серед вбитих було знайдено й помічника справника, Барабаша.

Отож обвинувачених сорочинських людей, 19 душ, судила в Полтаві Харківська палата. Скількох обвинувачених привели з тюрми, а всі інші прибули «з волі» – дожидали вони суду дома, в Сорочинцях... Прибули й родичі деяких підсудних, з дітьми, побачити своїх, що сиділи в тюрмі, або почути й про інших своїх близьких, яка їх доля спостигне...

В судовій залі дуже людно. Всі ждуть, який то буде суд.

Судили члени палати. Предсідателем суду був Короткий; сословні представники: губернський предводитель дворянства Бразоль та городський

голова Кулябко-Корецький. Оборонцями виступали Беренштам, Гречановський, Піотровський, Александров, Старицький і Лерман. Обвинувачував підсудних товариш прокурора Хаєцький.

У залі на окремому місці сидить Короленко.

Свідків покликано 105 – прибуло 86.

Перше всіх питали, яко свідка, пристава Якубовича. Він розповів про все те, про що говориться й в акті обвинувачення. Про те, як люди поводитися в той час, коли його було заарештовано, каже, що з ним поводитися дуже добре: принесли йому їсти, ще й пляшку горілки. Оборонець Беренштам просив суд в'яснить, як саме було заарештовано підсудних, але председатель не дозволив сього. Тоді Беренштам просить суд зробити перерив, щоб оборонці мали змогу порадитись; суд дає дозвіл на перерив. Після перериву у півгодини Беренштам звернувся до суду з такими словами: «Я буду говорити від імені усіх оборонців. Усі підсудні були вже покарані адміністративно: їх били нагайками, декого з них покарав сам совітник Філонов, він же й заарештував їх; через се ми просим розслідувати сю справу». Прокурор противиться сьому. Суд відмовляє оборонцям і допитує свідка Якубовича далі. Після допиту Якубовича, стражника Котляревського та ще декількох свідків виникає думка, що дехто з підсудних ні в чому не повинний. Останнім промовляв свідок Смолін, козак.

Оборонець Беренштам питає його: «Скажіть, скільки чоловік ви вбили?»

Свідок Смолін: «Тепер не пам'ятаю; здається, трьох-чотирьох, а може, й п'ятьох. Одного я вбив тоді, як він хотів ударити козака вилами; я стрельнув, селянин упав і, як падав, то поранив своїми вилами козака. Дугого я вбив. Смолін починає пригадувати, коли саме він убив.

Потім оборонець Беренштам просив записати у протокол заяву одного свідка про те, що цей свідок не читав свого «показання» у слідователя й підписав своє показання не тоді, коли воно було записане. Свідка Драча слідователь зовсім не допитував, а тим часом при сьому ділі єсть нібито

«показаніє» свідка Драча. Це записується у протокол. Потім багато свідків указують на те, що Філонов та його помічники так налякали їх, що й у марті та квітні 1906 року вони боялись показувати що-небудь супроти поліції, і тільки аж тепер на суді можуть вільно говорити про се. Дехто з свідків, пригадуючи все пережите страхіття, плаче. Дуже просторо говорить священник Греченко. Розповідаючи про всі події, він каже, що все зчинилось зовсім несподівано. Після священника Греченка допитувано ще скількох.

Ніхто з свідків не бачив, коли вбито помічника справника Барабаша і хто його вбив та чи й бив хто... Між мертвими тілами, після нападу козаків, найшли і його тоді, як панотець пішов поміж тілами померших з святими дарами, з тяжкою думкою: «Боже, що сталось!..»

Після допитування свідків промовляв оборонець Беренштам. Він казав: «Панове судді й панове сословні представники! Те, що було у Сорочинцях, – було два роки тому назад. З того дня минуло багато часу й багато дечого позабуто. Це був якийсь сон, а ми, звичайно, забуваємо дуже легко те, що нам сниться. Гадаю, що тепер треба пригадати минуле.

21 листопада було дано указ про волю політичним. З тюрем та з Шліссельбурзької кріпості, мов з замуrowаного склепу, повиходило на світ усе, що сиділо там. І ось, як тільки було оповіщено про волю та про незайманість людини, у Сорочинцях зчинилась кривава подія. Прокурор доводить, що все, що зчинилось у Сорочинцях, зчинилось через арешт Безвіконного, а мені здається, що все це зчинилось через те, що було порушено маніфест 17 октябрю: люди побачили, що надія на нове життя порушилась. Ніколи в Сорочинцях не бувало того, щоб уночі «крали людей»; аж ось після того, як було видано маніфест про незайманість особи, їде поліція й хапає Безвіконного. Пан прокурор, обминаючи арешт Безвіконного, доводить, що бунт було підготовлено раніш, і вказує, що у таких випадках карають по 123 ст. Та показання свідків неповні, і говорили вони так з переляку; через се у тих показаннях тепер не можна нічого зрозуміть.

Значить, і підсудних не можна обвинувачувати не тільки по 123 ст., а й по 129 ст.» Далі оборонець говорив про зміст і значення 123 ст.; говорив про те, який настрій був під той час у селян та як селяни поводитися з приїзними промовцями. Д. Беренштам не бачить нічого протизаконного в тім, що селяни гуртом запрошували до себе промовців: селяни бажали, щоб тямущий чоловік пояснив їм новий маніфест. Далі Беренштам обороняв підсудного Козиленка. Він казав: «Я думаю, що Козиленко винен у сій справі не більше, ніж інші сорочинці; обвинувачувати окремих людей не можна». Оборону свою д. Беренштам скінчив так: «Такі люди, як Козиленко, потрібні для села. Козиленкові треба тільки подякувати за ту просвітну працю, що йому довелось виконувати. Пригадайте, панове судді та сословні представники, що підсудні вже були раз покарані так, що коли пригадують про се тепер, то свідки плачуть. Зробіте так, щоб не було більше сліз!»

Оборонець Старицький довго говорив про окремі події. Він хотів довести, що нема ніяких підстав для того, щоб обвинувачувати підсудних по 123 ст. Наприкінці Старицький просив суд виправдати підсудних.

Оборонець Гречановський доводив, що й прокурор відмовивсь обвинувачувати двох підсудних, то треба виправдати й третього.

Оборонець Лерман був такої думки, що всіх підсудних буде виправдано.

Оборонець Перцович: «...Прокурор думає, що Аврам Духовний зробив усі ті злочинства, про які говорить у 123 ст. У чому обвинувачується Духовний? У тому, що коли зустрівся з оратором, промовцем, то почоломкався з ним, і за сю провину прокурор вимагає, щоб Духовного було засуджено по 123 статті. В акті обвинувачення сказано, що Духовний та інші сорочинські люди дожидали промовця, як месію. Це для мене зовсім несподівано. Ви пам'ятаєте, що месію ждали євреї, а сорочинські люди зовсім не євреї». Далі оборонець розбиває докази прокурора й просить суд виправдати обвинувачених.

Оборонець д. Піотровський в короткій та палкій промові вимагає, щоб було виправдано обвинувачених.

Потім промовляє Александров, відомий оборонець лейтенанта Шмідта; в залі суду панує тиша. «...Коли та воля... прийшла до темного народу, то він не міг одразу зрозуміти всього, ...не міг гаразд розібрати, що саме трапилось, і почав шукать таких людей, що могли б йому розказать про се. Такими людьми були промовці, й треба пишатися тим, що народ закликав промовців до себе. Але влада подивилась на се інак. Влада злякалась волі, й за цю волю було покарано тих, хто її зустрів, хто її дожидав.

В Сорочинцях зчинилась драма у 3-х діях. Про першу дію ми не згадуємо, про другу дію, розправу з народом, згадують боїмось: вона дуже страшна... Скажу навіть – вона гидка...»

Предсідатель зупиняє промовця. Оборонець Александров: «Я кінчаю, панове судді, виправдайте сорочинців, виправдайте!...»

Предсідатель оповіщає, що промови скінчились, і дозволяє говорити підсудним.

Підсудні розповідають про те, що з ними робив генерал Філонов. Підсудний Юхно каже, що йому не давали їсти 2 дні. Підсудний Покрова каже: «Я нічого не знаю, тільки після того, як побував Філонов, у мене в роті не зосталось ні одного зуба».

В 11 годин 5 хвилин, вночі, було дано такий присуд: Козиленка, Вільченка, Г. Муху, І. Муху, Коцаря, Сороку присуджено в арештантські роти на 1 рік кожного, Духовного – на 1 рік і 6 місяців, Плаксу на 6 місяців, не одбираючи прав. Кияненка, Антоненка, Коверка, Наконечного, Юхна, Гулія, Кусайка, Покрову, Сисюка, Готліба та Марголіна виправдано. Суд наказав ще «вещественні докази» зоставить «при деле», а Духовного, що не був під арештом, заарештувать. Але сей наказ не було виконано, бо Духовний, як тільки почув, що його засуджено, втік з судової зали.

Так скінчилась ця тяжко нещаслива Сорочинська справа!

Неповно пройшла вона на суді. Перше всього не давано було говорити про самий початок її: про те, що саме призвело сорочинських людей до повстання, що саме збурило в них гнівне почуття й привело до того, що вони, ті мирні люди, арештували представника влади.

Оборонцям не давали говорити про те, що сорочинські люди, розбуджені й стурбовані маніфестом про волю, були тяжко ображені і за ту волю, і за нове право, бо побачили, що ту волю й те право ламають, хапаючи, по давньому, без суда, в тюрму, козака Безвіконного. Як тільки хто з оборонців починав говорити про се, зараз председатель обривав. Оборонцеві Старицькому председатель суду сказав навіть так: «Ніякого закону про конституцію й волю не було дано, це розуміє навіть урядник». Дивно, що високий представник високого уряду хоче розуміти маніфест 17 октябрю так, як наказано було розуміти се урядникові! Се знаменательні слова достойні того, щоб зостатися «на пам'ять потомству»...

Неповною вийшла на суді Сорочинська справа ще й через те, що на суді не давали говорити і про останню дію сеї тяжкої драми, – про ті кари, що заподіяв сорочинським людям Філонов, рукою власною або руками своїх послухачів.

Та все ж і того, що вспіло вирватися з уст підсудних та оборонців, було доволі, щоб зміркувати собі, що то за рух був у Сорочинцях у хвилину «волі» і що то за покута була за те, що люди зрозуміли нову волю не так, як зрозумів урядник.

Покута за те ще не скінчилась: сорочинські підсудні ще довгі місяці сидітимуть у тюрмі, поки вернуться до своїх близьких.

А скільки то часу будуть сумувати ті сорочинські люди, що ніколи не побачать побитих та померших родичів своїх! Будуть сумувати по їх довіку!..

Колись то славний на весь світ земляк сорочинських людей, Гоголь, кінчив своє миргородське оповідання про позов двох миргородців, Івана

Івановича й Івана Никифоровича, так: «Скучно жить на этом свете, господа!»
Що сказав би він про цей миргородський позов, про Сорочинську справу?..

[ПЕРЕДОВА СТАТТЯ «ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ВІСНИКА»]

Ще задовго до появи нашого журналу знайомі і незнайомі, друзі і недруги запитували нас: – Чому саме і ви вирішили видавати, коли видається і так уже більше, ніж треба? Але коли, мовляв, таки вже хочете видавати, то чому саме «Літературно-Науковий Вістник», коли «Вістник» і вістниківство, обстрілюється зараз майже з усіх боків, як явище в минулому наскрізь негативне і шкідливе для української справи?

Ми вислуховували все те і все ж таки журнал видаємо, і то саме ЛНВ. Чому? Та тому, що видається у нас дійсно багато, але майже всі щ видання нагадують солдатів російської армії часів російсько-японської війни, що одержували від свого уряду іконки та хрестики замість гвинтівок і гармат. А ЛНВ тому, що цей журнал усіх часів, без огляду на те, що писали, пишуть і будуть писати про нього всі ті, хто вміє тримати перо в руках, уважаємо явищем позитивним, з усіма його недоліками, бо справа не в тих, чи інших недоліках, а в тому, що ЛНВ це той орган української думки, що виникав і відроджувався завжди тоді, коли українська думка попадала в глухий кут і нагадувала сліпця, що після довгого перебування на чужині повертається до власної хати і ніяк не може найти дверей. І ЛНВ був тим поводитарем, що хоч не завжди підводив сліпця до самих дверей, то принаймні показував йому дорогу до них.

ЛНВ був (наскільки можна було в тих обставинах бути) завжди журналом українським. Таким він був за редагування Івана Франка і М. Грушевського, таким був і за редагування др. Д. Донцова.

І ЛНВ у Івана Франка, і ЛВН М. Грушевського не були чимсь сталим і незмінним, уже хоч би тому, що виходили в одмінних обставинах.

З огляду на одмінність обставин і ЛНВ др. Донцова не був схожий на своїх попередників, але він був такий же чесний і такий же непримиримий до ворогів українського народу, як і ЛНВ Франка чи Грушевського. ЛНВ стає традицією, стає тим органом, що народжується і відновлюється на Україні завжди тоді, коли надходять часи боронити «Вірую» українського народу.

В 1922 році ЛНВ відновив др. Дм. Донцов разом з вояками Української Галицької Армії, що, відступивши з України, прагнули продовжувати боротьбу за Україну засобами організації національно-думаючих сил України, для майбутніх змагань за Українську Державу.

І УГА, і др. Донцов надавали ЛНВ значення клича українського народу до продовження боротьби. Значення цього клича в той час большевицький окупант зрозумів більше, ніж деякі групи самих українців. Для большевицької Москви ЛНВ був тоді найненависнішим виданням за межами СРСР, а його редактор др. Донцов по Петлюрі й Коновальцеві вважався найбільшим ворогом Советського Союзу, бо вже у першій зшитку ЛНВ на першій його сторінці Україна, а з нею і Москва читали:

«Вирвати нашу національну ідею з хаосу, в якому вона грозить згинуті, очистити її від сміття й болота, дати їй яскравий, виразний зміст, зробити з неї стяг, коло якого гуртувалася б ціла нація – ось завдання, до розв'язання котрого, разом з іншими, хоче спричинитися і відновлений «ЛНВістник».

Москва побачила, що з відновленням ЛНВ може народитись рано чи пізно те, що спроможеться окуповану, але не подолану Україну поставити знову до змагу і, що тоді вже ніякими облудними гаслами і навіть силами її вдруге до ніг Москви не покладеш.

Москва побачила в ЛНВ не орган якоїсь групи чи партії, а орган цілої української нації, що розпочинає наступ. Москва зрозуміла, що Україна стає на шлях витворення свого власного, того, що його відсутність в Україні,

допомогло їй, Москві, удержувати багатомільйоновий український народ на єдинонеділимських віжках. Себто, Україна почала творити свою ідеологію, свою ясну ідею, відсутність якої в Україні допомогла большевицькій Москві знову окупувати ті простори, без яких не можлива не лише большевицька, а й взагалі ніяка Росія.

От тому Москва, зразу ж по відновленню ЛНВ в ті роки й змобілізувала весь свій розбійницький досвід і азійський хист на боротьбу з ЛНВ. Через торгпредів і полпредів прагнула підкупом, чи то застрашенням розбити видавничий колектив і співробітників, хотіла примусити останніх залишити ЛНВ. Давала величезні гроші іншим видавництвам на кампанію проти редактора ЛНВ Дм. Донцова. А в себе вдома зорганізувала цілий штаб писак, що мусіли, не називаючи імен вісниківців і самого ЛНВісника (бо і Вісник і вісниківці в той час були уже знані на Україні) протиставитись ЛНВістнику.

Цим писакам було дозволено розробляти марксівську україністику, себто національній ідеї ЛНВ протиставити ідею України соціалістично-московської.

І хто знає, чи то не ЛНВ своєю ясною ідейною цілеспрямованістю примусив большевицьку Москву, бодай тимчасово, попустити єдинонеділимські віжки?

І хто знає, чи і той ренесанс 20–30 років, про який у нас на еміграції пишуть зараз так багато – міг би родитись в Харкові, коли б у Львові не почала народжуватись українська національна ідеологія в відновленому ЛНВістнику?

Чи народилась вона, чи викристалізувалась вона в деталях – це річ інша, але саме відновлення ЛНВ і окреслення тих цілей, що він ставив перед собою мало й має для України величезне конструктивне значення. І, що б не говорили про ЛНВ сьогодні, і, що не скажуть про нього завтра, все ж незаперечним є одне: ЛНВ був і, думаємо, надалі буде, журналом української національної думки. І справа не в тому, чи буде редагувати його др. Дм.

Донцов, чи хтось інший, він буде завжди тим журналом, для якого чиста національна ідея завжди буде і ціллю і дороговказом.

І зараз, відновляючи ЛНВ в 1948 році на чужині, ми здаємо собі справу з усіх труднощів, що лежать перед нами, в нашому нелегкому еміграційному житті, але відновлення ЛНВ вимагає, як ми говорили раніш, не група тих чи інших людей, не та чи інша політична партія, а вимагає українська справа, на яку зараз розгортається наступ ворогів з певними завданнями і цілями, а своїх через незрозуміння обставин і утрачення віри в свої сили.

Сьогодні обставини України внутрішні і зовнішні вимагають органу загальноукраїнського, що став би на сторожі української правди, став би заборолом проти всіх тих ворожих Україні ідей та ідейок, що пруться майже зі всіх щілин у запілля української духовости, заборолом проти пропагування всесвітянської юшки, заготованої московським приписом, проти тієї літератури, що пнеться вскочити в західноєвропейські сальони, поминувши Україну, з її страданнями, її історією, змаганнями і цілями.

Заборолом проти тієї літератури, того мистецтва, що вдавлюється присліпуватими очима в Захід і не оглядаються на Схід, де йде наступ на Україну, на її святеє святих – на душу, на окремішність, навіть на саме її фізичне буття. Не бачать пропагування Москви, ідей неподільности російського і українського народів, не бачать творчости Корнійчуків і Кочерг, а замріяними очима раба вдивляються в Сартрів, Кльоделлів та інших. І Сартр, і Кльодель, можливо, це й добре, але для України воно добрим стане аж після того, коли на Кочерзьких «Ярославів Мудрих» ми відповімо справжніми українськими Ярославими Мудрими. На Корнійчуківських «Хмельницьких» відповімо справжніми українськими Богданами Хмельницькими. І не тільки Богданами, але й Мазепами, Петлюрами і сотнями інших. І обов'язково не забути треба висвітлити з української плятформи «великих мужів російської імперії» – Андрія

Боголюбського, Петра Першого, Катерину Другу, Леніна і Сталіна, і всіх – іже з ними.

От чому на чужині відновлюється ЛНВ. Він мусить відновитись, і то тепер, саме тепер. Вчора було ще рано, бо не зовсім ще було ясно, куди стріляють ворожі пропагандивні гармати, а завтра буде пізно, бо ці гармати можуть зробити дуже велике спустошення.

До всесвітнього в творчості лежить шлях через національне. Жоден із справжніх великих письменників всесвіту не ставив собі наперед цілі творити велику літературу для всесвіту; кожен із справжніх великих творив, по-перше, для того оточення, з якого бере він бодай основи характерів, кольорит і все те, що спонукає його творити.

Він творить, по-перше, для себе, для свого оточення, для нації з її почуттями, з її цілями, з її ідеями і прагненнями.

І коли такий твір напишеться талановито, з любов'ю до тих, про кого він написаний, він перетворюється в Велику літературу і стає твором не лише для нації, чи для якогось одного народу, а твором для всесвіту.

Про це треба б пам'ятати деяким українським письменникам, що впевняють самі в себе, що ніби вони переросли свою націю на 50, а то й на сто років і готові вже, ось зараз, плигнути до всесвітнього столу Великих, але їх народ, їх нація вчепилась своїми «кащенківськими» руками в їх європейські фраки і... не дає взяти розгону, щоб вискочити на поверхню світу й показати себе в повному європейському блиску.

Плигають і показують. Бачать їх де-не-де в Європі але... і піну на морі видно далше, ніж хвилі, а все ж таки піна завжди лишається тільки піною, а її сила у хвилі, що на свій гребінь виганяє якраз все те, що найлегше спливає на поверхню.

Україна своїми хвилями чину і дії вже стукає в двері всесвіту, і хоче того чи не хоче всесвіт, рано чи пізно, але ці двері відчиняться.

Відчиняться вони і для української літератури і українські письменники мусять готуватись увійти в ці двері і покласти до світової скарбниці український національний вклад – українську літературу, високоякісну про Україну, про її прагнення, про її одвічну боротьбу, про її людей, про чин і дію цих людей.

ЛНВ – за таку літературу і за таких її творців.

ЛНВ також не зможе не заперечувати і тим групам у загальному українському русі, що силкуються ставити сьогодні на своїх знаменах, як творців української ідеології, людей, що співпрацею з більшовиками, бодай, в роках 1917–1921 допомагали Москві перемагати український національний рух.

Ми визнаємо, що в пізніших роках ті люди відіграли велику позитивну роль в формуванні української національної свідомості на теренах України і своєю долею показали українському народові, що співпрацею з Москвою у Москви волі не випросиш. Загинеш, вмреш, згниєш в концтаборах, у підвалах НКВД або ж, будучи українцем, і бачачи муки України, і почувуючи, що це все, хоч до деякої міри є наслідком праці і твоїх рук – пустиш сам собі кулю в лоба.

Це заслуги і великі заслуги, але вони не дають ще права всім, хто їх має, входити до храму української духовості і ставати рядом зі справжніми великими.

Віддайте Кесарю кесарево, а Богу Богове!

Ми не можемо і не сміємо вбачати в тих мучениках ворогів – як це нерозумно робить дехто, але ми також не можемо розбійника ставити поруч Христа лише тому, що розбійник покався перед смертю, промовивши: Не забудь про мене, Господи, коли прийдеш в царство Твоє!

Ми молимося і будемо молитися ХРИСТУ-БОГОВІ, а розбійника не забуваємо і ніколи не забудемо, за його зрозуміння істини і за його, хай пізніше, але глибоке покаяння.

Виходячи з завдань, що породжуються обставинами, ЛНВ 1948 року буде не тим ЛНВ, що був раніш, але ціль лишається і в 1948 році та ж сама, що і в попередніх роках:

Боронити Україну, боротись за неї і будувати свою власну духовість, культуру і свою власну незалежну українську державу.

Редакція.

1948. – Кн. 1.

ВОЛОДИМИР САМІЙЛЕНКО (1864–1925)

Поет-лірик, сатирик, драматург, перекладач, В. Самійленко в усіх жанрах творчості виявив себе як митець з тонким відчуттям слова, своїми темами, неповторною манерою письма, з оригінальним підходом до висвітлення життя.

Народився Володимир Іванович Самійленко 3 лютого 1864 р. в с. Великі Сорочинці на Полтавщині. Батько його був поміщик Іван Лисевич, а мати – колишня кріпачка Олександра Самійленко. Початкову освіту майбутній письменник одержав у дяка, потім у Миргородській початковій школі. 1875 р. вступив до Полтавської гімназії, яку закінчив 1884 р. У ці роки обдарований, чутливий до художнього слова юнак багато читає, робить спроби перекладати і писати. Потім навчається на історико-філологічному факультеті Київського університету (з 1885 р.).

У студентські роки серйозно займається літературною справою. Обставини суспільно-політичного життя були нелегкі. Українське слово було заборонене, реакційні настрої запанували в університеті. Страх перед репресіями уряду (першим заходом могло стати виключення з університету без права продовжувати освіту – з «вовчим квитком») обрубав крила

багатьом молодим людям. Після закінчення навчання (1890 р.) В. Самійленко працював у Києві, Чернігові, Катеринославі, зазнаючи постійних матеріальних нестатків. Врешті склав іспит на нотаріуса і відкрив нотаріальну контору в м. Добрянці на Чернігівщині, де й працював до 1917 р.

Після революції виїхав за кордон, до Галичини. В еміграції В. Самійленко прагне повернутися на Україну, і дістає на це дозвіл 1924 р. Повернувшись до Києва, працював редактором. Та здоров'я поета було підірване роками поневірянь, матеріальною скрутою. 12 серпня 1925 р. його не стало. Похований В. Самійленко в Боярці під Києвом.

Поетична спадщина В. Самійленка включає ліричні й сатиричні вірші, переклади творів із російської та світової класики. Високі почуття любові до батьківщини – розкішного, багатого краю, що перебуває в неволі й злиднях, звучать у віршах циклу «Україні», «Веселка». В ряді творів письменник торкається традиційної теми ролі митця, мистецтва в суспільному житті («Пісня», «Елегії», «Орел», «Не вмре поезія»), закликає поета не замикатися в особистих стражданнях, а служити людині й людству. Розкриваючи своє кредо поета, В. Самійленко звертається до прикладу великого Кобзаря, це поезії «На роковини смерті Шевченка», «26 лютого», цикл «Вінок Тарасові Шевченку, 26 лютого» та ін.

Роль Тараса Шевченка у розвитку української мови поет натхненно показав у поезії «Українська мова (Пам'яті Т. Г. Шевченка)», що стала широко відомим хрестоматійним твором.

Яскраву сторінку поетичної творчості В. Самійленка становить його пейзажна та інтимна лірика (цикл «Весна», «Сонети», «Її в дорогу виряджали» та ін.). «Вечірня пісня» поета, покладена на музику К. Стеценком, стала улюбленою народною піснею. Значне місце у творчості митця посідає філософська лірика, де звучать роздуми про сенс людського буття, про вічність, плин матерії у часі і просторі, про єдність матеріального і духовного начал.

В. Самійленко був блискучим майстром сатири й гумору. Кращі його сатиричні твори «Ельдорадо» (1886), «Як то весело жить на Україні» (1886), «На печі» (1898), «Мудрий кравець» (1905), «Невдячний кінь» (1906). Поезії «Дума-цяця», «Міністерська пісня», «Новий лад» стали яскравими зразками нещадної політичної сатири. Афористичність мови, стислість і точність вислову, куплетна форма окремих поезій надають сатиричним творам виняткової виразності й привабливості.

Чимало зробив В. Самійленко і як перекладач на українську мову російської і зарубіжної класики – творів О. Пушкіна і В. Жуковського, І. Нікітіна і М. Гоголя, Гомера, П. Бомарше, Ж.-Б. Мольєра, Дж. Байрона, П. Беранже та ін.

ВЖЕ НЕ МОЖУ ВДЕРЖАТИСЬ

Оповідання бюрократа

Ой люди добрі, не можу я за лихими сусідами вдержатись на селі... чи пак у столиці. То бабі Парасці не можна було вдержатись на селі, а я не баба, а дід, хоч ще й не старий.

Що вони тільки зо мною виробляють, ви послухайте. Оббріхують мене всяково в своїх капосних поступових газетах, кажуть, що я піддержую старий лад, самоправство бюрократії, що придушив вільне слово й вільну думку. А я ж тільки й винен тим, що часом скажу щось написати, а тоді підпишу.

Якийсь там редактор або співробітник газети посидить у тюрмі зовсім недовго, рік або два, – і вже на мене й на весь наш лад дишуть злом. Кричать: «Наруга над волею! над особою людини!..» А скажіть: коли чоловік має більш волі, чи краще б сказати вільного часу, чи тоді, як сидить цілий день над газетною роботою, часом не маючи часу, щоб пообідати, чи тоді, як

його любенько посаджено в зовсім окрему хату, в добрій кумпанії, де ніхто йому не перешкоджає, ніхто не силує робити і де він вільно може думати, скільки схоче.

Я знав одного лихенького інородця, що, просидівши в тюрмі два роки, вивчився за той час англійської мови і потім зробив своєму рідному письменству прислугу перекладом Сміта, – не «Сміта й Весона», а Адама Сміта. А до буцегарні він тільки марив, щоб вивчитись, та все ніколи було.

От вам наруга над волею! А з наругою над особою виходить ще більша брехня. Бо кого більш люди поважають, чи того, хто садовить у спокійне місце неспокійних людей, чи тих посаджених? Авжеж, що останніх.

Часом трапляється, що якийсь миршавий репортерчик, що на його звертали увагу тільки тоді, як дуже вбрешеться, перебувши в тюрмі, стає героєм, його поважають, а згадки його про тюремне життя друкують на другій сторінці газети в фельетоні, та вже платять не по копійці, а по п'ятаку. Один з таких навіть мав щастя сподобатись багатій купецькій панночці, він перетяг її до своєї партії, а її гроші до своєї кишені. Вони одружились, і їх діти, певно, належатимуть до партії есдеків. Ну, скажіть, коли маєте в душі хоч трохи справедливості, яка ж це наруга над особою?

Лають мене, що я не заводжу реформ. А нехай би подумали люди – коли я маю час, щоб їх заводити? Поки встанеш, поки прийдеш у канцелярію, поки по підписуєш усі накази про строгі заходи, то вже й минуло півдня. Не встигнеш і попоїсти, а тут ще треба вітати всяких «істинно руських» людей, відповідати на їх запитання, та заохочувати до патріотичної праці, давати всякі обіцянки. Не вирядиш ще своїх, як тут пруться англійські, французькі та німецькі кореспонденти, починають допитуватись, чи будемо ми заводити правдивий конституційний лад, чи гадаємо позичити в Європі грошей. Поки заспокоїш їх, поки доведеш їм, що грошей ми не позичатимем, бо й зовсім без грошей ми дуже добрі, поки впевниш їх хоч трохи, що конституції ми не чіпатимем, аби вона нас не чіпала, – то минає й друга половина дня. Хто ж

винен, що реформи стоять на місці. Час не стоїть. Якби час стояв, то реформи не стояли б.

А мене лають, ганяють, потріпують усяково.

Ні, не можу далі за лихими сусідами вдержатись на кутку. Хоч зараз спродуйся, пакуйся та й на кубанські степи.

І я давно б туди подався, та, на лихо, там об'явлено воєнний стан дуже недавно, і я боюся, що місцеві власті ще не виrozumіли добре завдання воєнно-польового суду.

Але ніхто не допик мені так до самісіньких печінок, як ті капосні «істинно русские» люди.

Отже, вони своїми поздоровленнями та телеграмами, в яких уже другий місяць трохи не щодня висловлюють свою радість із тієї нагоди, що я врятувався від небезпечності, – прямо не дають мені спокою.

Перші дні такі привітання, річ добра: вони підбадьорюють і заохочують до праці. Але через тиждень, через два, через три, та й ще, та й ще далі – це стає нестерпучим. Часом щось читаєш веселеньке або лагодишся обміркувати якийсь важний циркуляр, аж тут дзень-дзелень! – Що таке? – Телеграма від «істинно руських» людей Задрипанського повіту: «Вітаємо вашу ясновельможність з поводу порятунка від небезпеки...» А, бодай вас! і на хвилину не дадуть забути!

А що вже останній їх вибрик, то це щось просто нечуване. Де ж пак, нахваляються, що проковтнуть і зметуть усіх прихильників конституції! Себто проковтнуть і конституційних міністрів.

І це ті самі «істинно русские» люди, що мучили мене своїми привітаннями! Та скажіть же ви мені, бога ради: хто кого піддержує, – чи ми «істинно руських» людей, чи «істинно русские» люди нас?

Проковтнути й змести!.. Ні, дякую, я сам хочу ще деякий час мати змогу спокійно обідати й ковтати.

Отже, не можна мені вдержатись тут ніяким робом. Не можна за лихими та й за добрими людьми.

Об'явлю про скасування військового стану в якійсь станиці, та й сам подамся на кубанські степи.

ВЕСНЯНИЙ СПІВ

Дуже я люблю весну,
Тільки календарну;
Я до неї хоч одну
Хочу скласти (якщо втну)
Пісеньку прегарну.

Політичної ж весни
Краще не чіпати,
Бо наляжуть тумани
Та морози, а вони
Вміють допікати.

От весна, яку в свій час
Марець нам приносить,
Хоч не втішить темних мас,
Та принадна тим для нас,
Що цензурна досить.

Справді, хто б такий зумів
Потягти до кари
Тих, хто скаже, що з гаїв
Ллється птаства вільний спів

І летить під хмари.

Та безпечно й те, мабуть,
Навіть для уряду,
Що як трави проростуть,
То овечки в степ підуть
З вівчарем позаду.

Далі, що страшного в тім,
Що збулись ми снігу?
Що природа хоче всім
Дати в накладі новім
Віковічну книгу...

Ой! там є страшні слова
І криві ідеї:
«Сонце рівно зогріва
Всі створіння й забува
Людські привілеї».

Що ж, – природа мало зна
Наші циркуляри.
Цить же, Музо навісна,
Не співай, а то весна
Нам добуде кари.

Примітки

Вперше надруковано в журн.: Шершень. – Київ, 1906. № 10. – 10 берез. – С. 6, за підписом “В. С-ий”. У № 12 цього ж журналу надрукований сатиричний малюнок розправи з весною – своєрідна “ілюстрація” до Самійленкового твору.

ГОСТРА СТАТТЯ

Якось я собі з обіду
До кав'ярні йшов на каву,
Як прийшло мені натхнення
Написать статтю цікаву.
І цікаву, й дуже гостру.
Га, тепер я буду смілий!
Всіх одчищу як годиться,
Щоб одразу поніміли.
«Хлопче! Швидше кави склянку
Та перо мені й чорнило!»
(Тут нема чого баритись,
Як натхнення прилетіло.)
Каву набік відсуваю,
Папірцю дістав шматочки,
І пішли собі з-під пальців
Все нові палкі рядочки.
Що рядочок, то мов шпилька,
Кожне слово б'є обухом.
Всім змололось обскурантам,
Що ворожим дишуть духом.
Єзуїтам¹⁰⁶ тут найперше
Добре дав я на горіхи,

---

¹⁰⁶ Єзуїти – члени войовничого католицького ордену.

Та й тверді з статті моєї
Теж не матимуть потіхи.
Не ласкаво теж звернувсь я
До австрійського уряду,
Що поміг тому, що й досі
Наш народ зіставсь позаду.
Все це вийшло дуже гостре
І вельми патріотичне.
О, вагу велику має
В пресі слово енергічне!
Ну, тепер і до друкарні.
Молодець же я, нівроку!..
Але ще раз перегляну,
Як воно вражає збоку.
Гм... отут сторінка надто
Єзуїтам неприємна...
Тут виходить просто лайка.
Чи не єсть вона даремна?
Так, даремна: що тут думать?
Я її зовсім одкину;
То ж чернецтво: не годиться
Лаять ангельського чину.
Ну, а далі що? о, знову!
Біс би взяв мою відвагу!
Як же можна виявляти
До твердих таку зневагу?
Люд сторонній прочитає,
Докоряти всім нам стане.
Скаже: «Гляньте на русинів.

Мабуть, серце в них погане!»
Що тверді субсидій прагнуть¹⁰⁷,
То не дуже ще нечесне,
А різниця вся між ними
В тім, що в них ім'я двуесне.
Так, одкину й це, а краще
Напишу: в своїй господі
Ми бажаєм жити смирно
З усіма братами в згоді!
Ну, а далі що там вийшло?
Що це! Дух святий при хаті...
Та за цю сторінку мало
Рік пробути в казематі.
Ні, вже краще все останнє
Зачеркну. Чого жаліти!
Боже! що б могли сказати
І тверді, і єзуїти!
А уряд? Та він би, певне,
Наложив пеню на мене.
Ну й прийшла ж мені охота
Отаке писать скажене!
Ну, нічого: все поправлю.
Скину всяку одвічальність
І додам сторінок зо дві
Про міцну свою лояльність.

---

¹⁰⁷ ...тверді субсидій прагнуть...; ...в них ім'я двуесне. – Платна агентура царського уряду в Галичині, яка заперечувала існування українців і їхню давно самоназву “русини”, “руські”, представляла їх у російській транскрипції “русские” (з двома літерами “с”), виявляючи в такий спосіб і “твердість” свого “патріотизму”.

Примітки

Вперше надруковано в записаній О. О. Тулубом біографії: Матеріали до життяпису Володимира Самійленко. – С. 304–305. Твір написаний у студентські роки, очевидно, після подорожі влітку 1887 р. на Галичину та Буковину.

ЗАКЛОПОТАНИЙ РОСІЯНИН

Спершу думав я вступити
Прямо в партію СР,
Та бажаю ще пожити
В світі, поки сам не вмер.

Ну, та я не буду дикий,
Я вступлю хоч до СД...
Ні, тоді моя навіки
Вся земелька пропаде!

Може б, до КД ще встряти?
Це воєнним чимсь бринить...
Та чи будуть демократи
Бюрократів боронить?

От ще був би хід практичний
До КП або три П,
Тільки ж лад бюрократичний
Поки що у їх in spe¹⁰⁸.

---

¹⁰⁸ В майбутньому (лат.). – Ред.

От морока! от работа!
Не потрапить сам Зевес!...
То пишiть, кудт охота,
Хоч до партiї с... с...

Примiтки

Вперше надруковано в журн.: Шершень. – Київ, 1906. – № 1. – 6 сiч. – С. 3, за підписом “С-ий”. Твір не датований. Написаний, як i всі iншi твори того часу, до виходу номера журналу чи газети.

ІДЕАЛЬНИЙ ПУБЛIЦИСТ

Вiн пише смiливо, не боячись нiкого –

Слабого,

Усе, що вказує йому його натура

Й цензура.

Вiн може написати фiлiппiку завзяту –

За плату;

Вiн скаже, що згола порядки всi лихiї –

Чужiї,

Що стогне ввесь народ, тяжким забитий горем –

За морем.

Вiн бiди згадує краiв усiх нещасних,

Крiм власних.

Вiн пише, як зробить, щоб став багатшим кожний

Вельможний.

Вiн хоче, щоб народ iзмалку мiг навчатись –

Вклонятись.

Він прагне, щоб і пан придбав потрібні знання –
Здирання.
Не вмів він брехать і дурно гроші дерти –
По смерті.

Примітки

Вперше надруковано в журн.: Зоря. – Львів, 1891. – № 2. – 15/27 січ. – С. 32. Твір не датований. Без змін передрукований у збірці “Україні” (1906).

ПОЕТ-ФЕЙЛЕТОНІСТ

Яка чудова літня ніч!
Вгорі, внизу – повсюди диво!
(Почну писать, це добра річ,
Ачей же зароблю на пиво.)

Прозора сутінь полягла
На гай, на поле і на хати...
(Але, чортяка б їх взяла!
Як тяжко римів добирати!)

Он зірка блиснула на мить
І знову зникла десь у хмару...
(А дуже знать мені кортить,
Чи матиму рублів хоч пару?)

Уже край неба заяснів;
Он місяць сходить за горою...

(Як дасть редактор п'ять рублів,
Піду вечеряти з Наною¹⁰⁹.)

Примітки

Вперше надруковано в журн.: Правда. – Львів, 1891. – Т. IV. – Вип. 10. – Жовт. – С. 220, без дати, за підписом “Сивенький”. У пізніших виданнях передруковано без змін, крім рядка 3 строфи 3, що в першодруці виглядав так: “А дуже знать мені кортить”, і дати.

ПРО ДУШІ, ПРО П'ЯТИ ТА ІНШІ ЦІКАВІ РЕЧІ

Я мав замір взяти яку-небудь людину, змалювати перед вашими очима її душу або описати її події.

Але тут і напала на мене непевність; про яку людину можна мені написати?

Простих людей уже й без мене списано вздовж і впоперек, чим хто вмів.

Про людей вищого стану, як столоначальники, градоначальники і всяких справ начальники, писати непрактично, бо вони й самі пишуть. Вони можуть “завдати вам брехні” й тим осоромити вас перед читачами.

Недавно редактор “Лихої години” надрукував у своїй газеті таку звістку:

“З великою радістю можемо поділитися з нашими читачами цікавою новиною: наш вельмиповажаний старший столоначальчик департаменту рожевих надій д. Н. заявив нашому підслухачеві, що в його вже виготований цілком проект про те, в якій саме підливі маємо ми право бути поданими на

---

¹⁰⁹ Нана. – Це ім'я перегукується з іменем героїні однойменного роману французького письменника Еміля Золя.

обід до столу Департаменту. Шановний п. столоначальник піддержує в нас ту надію, що те право буде поширене на якнайбільші круги людності”.

І що ж би ви думали? Не минуло й тижня з того дня, як наведена замітка появилася в “Лихій годині”, а вже в офіційному органі Департаменту могли ми прочитати таке спростовання:

“Замітка кореспондента “Лихої години” про мої нібито заяви в справі виготовання проекту про те, в якій підливі і т. д., є чиста вигадка. Нічого подібного я казати не міг. Історія нас багато дечого навчила. Ми твердо пам’ятаємо той факт, що коли рибу запитали, в якій підливі вона бажає бути поданою на стіл, то вона не вподобала ні одної підливи, а схотіла зістатися якомога ближче до натури...» (Мушу на хвилинку перепинити відповідь п. столоначальника, щоб завважити, що риба говорила щось трохи інше)... “тому й я, складаючи свій проект і беручи на увагу висловлені такі самі бажання тих, за яких права той проект дбає, зовсім відкинув питання про підливу. Я раджу подавати, кого треба, зовсім без підливи, про що добре всі довідаються, коли мій проект буде прийнятий.

Далі, переказуючи мої нібито висловлені заяви про те, що всіх подаватимуть тільки на обід, кореспондент теж зовсім перекручує мої слова. Він сідає на віз, перш ніж я за дугу взявся, і хапається поперед батька в пекло. Запрошую того кореспондента, як і інших, до більшого спокою й терпеливості, і в свій час, як піде в діло мій проект, він знатиме, що не все годиться на обід, а дещо тільки на снідання або на вечерю”.

Після цієї заяви в усій громаді кредит п. столоначальника піднявся так високо, що й сам він уже не міг його досягти рукою, навіть підмошуючи під ноги всі циркуляри й накази, які тільки він понаписував або продиктував.

А кредит автора замітки, написаної в “Лиху годину”, зовсім упав.

Читачі не стали йому вірити.

Редактор не став йому доручати писати цікаві новини, я звелів робити вирізки з реакційних газет, а як вони пишуть кожна те саме, то бідолашний

автор на превелику силу може виробити тільки 3 карбованці 50 коп. на тиждень.

Про це він мені телеграфував учора, додаючи, що в його вже порвалися калоші.

Я йому зараз же відповів:

“Ріжте прогресивних, пишуть також кожна те саме. Матимете ще 3,50. Калоші – американського т-ва. Крайові дешеві, але дорого коштують”.

Відправивши телеграму, я замислився.

Я уявив собі самого себе в шкурі співробітника “Лихої години”, в роздертих калошах і то під час такого глибокого снігу.

Сніг! і відкля його стільки береться!.. Знаєте, я маю страшне підозріння, що тут не обійшлося без торішнього снігу.

І я кажу зовсім не про той сніг, що випав у кінці грудня минулого року, себто тижнів зо три перед сим. То була б дешева гра словами. Я кажу про той сніг, що вже, здається, був розтанув зовсім, і про який звичайно кажуть, що він для нас не більше цікавий, ніж торік умерлий який-небудь дорогий наш земляк.

Від торішнього снігу до торішнього режиму менше ніж один ступінь – принаймні в моїх думках.

А про той режим, що в нас тепер панує, у мене теж є страшні підозріння...

І коли я над цим зупиняюся, то мої думки все холонуть, холонуть...

А душа моя осідає в мені все нижче та нижче, й наостанку опиняється в п'ятах.

Спостерігши в собі таку річ, я зразу був дуже стривожився, бо всі мої попередні поняття про душу треба було переглянути наново. А я гадав наївно, що душа наша сидить у нашій голові.

Про п'яти я теж мав дуже неповні відомості:

Як мені було чотири годи, я думав, що п'яти дано людям на те, щоб відрізнити їх від чортів, які їх не мають.

Пізніш я був певен, що вони потрібні для того, щоб не помилялись, ділячи людей на класи, і щоб легко було вилучати п'яти босі з гурту тих, що мають під собою високі французькі підбори.

Тепер я мусив перечитати в хронологічному порядку всю рідну літературу, щоб поповнити свою науку.

Я почав з “Енеїди” Котляревського.

Як і більшість моїх земляків, я й скінчив тією ж “Енеїдою”.

Але в самім її початку я знайшов те, що мені треба: я прочитав, що ще Еней мав п'яти на те, щоб накивати ними з Трої.

Відсунувши набік літературу, я почав далі доходити краю своїм розумом.

Я зрозумів, що накивати п'ятами в кожному разі далеко безпечніше, ніж накивати на кого пальцем.

Я впевнився теж, що в деяких країнах і в деякі епохи кивання п'ятами стає більш модним, ніж танець кек-уок.

В таких країнах і в такі епохи тільки деякі обрані особи (а хто їх обирає – невідомо) мають змогу кивати пальцем. Але, скоро з таких осіб кивне пальцем, то вся остання людність починає швиденько кивати п'ятами.

В наш час партія кивоп'ятів надзвичайно зростає. Рідний край не може навіть усіх їх містити, і багато з їх опинилось аж за кордоном.

Шукаючи причини такого епідемічного кивоп'ятства, я хутко догадався, що вона зовсім не в тому, щоб люди так уже любили танцювати або швидко бігати.

Я бачив людей, що зроду не могли поставити ногу в першу позицію, а проте вони в потребі пречудово кивали п'ятами.

Я бачив знов таких, що за весь вік не пройшли двох верстов пішки, – і вони кивали ще краще.

Причину я бачу тепер у тім, що в усіх цих людей їх душа в п'ятах. А відомо, що жива душа ніколи не може бути цілком спокійною.

Я був радий, що зробив це відкриття, радий переважно за себе. Бо коли й у інших людей душа ніде, як тільки в п'ятах, то, значить, і я не гірший від інших людей.

На превеликий жаль я сьогодні довідався, що моє відкриття дехто зробив раніш від мене.

Біжучи вранці до друкарні, я зустрівся з паном Недопеченим, який належить до партії “посувайся помаленьку”. Ішов він, держачи в руці аркуш паперу та гордовито поглядаючи. Яко гречна людина, я зацікавився, що то в його таке. “Іду друкувати свою платформу, – каже він, – ви знаєте, я хочу кандидувати на посла від двох партій одразу, а тому надумався заснувати третю, яка була б саме посередині між обома. Моя платформа написана на кшталт “тимчасових правил”, бо я думаю подати її вищому начальству, щоб воно зробило її обов'язковою для всіх громадян”.

Я її переглянув, і деякі пункти звернули на себе мою увагу.

П у н к т 5. Кожний громадянин повинен держати свою душу якомога далі від вільнодумства, а як воно зароджується звичайно в голові, то душа громадянина повинна бути на другому краю тіла, себто в п'ятах.

П у н к т 8. Душу свою кожний громадянин повинен якнайменше ховати, а тому голі п'яти мають безперечну перевагу над п'ятами обутими.

У в а г а 1. Калоші дозволені, але тільки місцевого виробу.

У в а г а 2. Приватним особам цілком заборонено мати броніровані калоші.

П у н к т 16. В противність тим порядкам, які панують у Китаї, де людей б'ють по п'ятах, треба в нас дарувати людності недоторканість п'ят, принаймні тим громадянам, які поспішають у свій час ними наживати...

Читати далі не було часу, і я хутенько побіг від пана Недопеченого.

А він, дивлячись, як мигтять мої п'яти, промовив мені вслід:

– От чоловік, у якому немає зерна вільнодумства.

Тільки ж вий, бідний, не знав, що поки я читав його проект, мені зробилось так весело, що душа моя піднялась до самого вершечка моєї істоти.

РОЗМОВА

Він

Я так вас кохав, як досі ніхто
Нікого не вмів ще кохати.

Вона

Ви мусите краще впевняти, а то
Я зараз вас вижену з хати.

Він

Я так вас люблю, що, як скажете ви,
Я в пекло полізу без слова.

Вона

Це шлях недалекий: коли до Москви,
А то, як коли, до Ростова...

Він

Щоб слово ласкаве почути від вас,
Я кинутись радий у воду.

Вона

Якая ж це жертва в гарячий наш час?
Ви знайдете там прохолоду.

Він

Для вас я злочинцем зроблюсь залюбки.

Скажіть, і управська каса...

Вона

Признаюся вам: на порожні скриньки

Я змалечку зовсім не ласа.

Він

Піти в «Киевлянин» звеліть ви мені, –

І теє для вас я здолаю.

Вона

Для мене могли б ви втонути в багні?

О, вірю вам, вірю й кохаю!..

Примітки

Вперше надруковано в журналі “Шершень”. – Київ, 1906. – № 2. – 13 січ. – С. 3 за підписом “В. С-ий”.

РОЗМОВА

I

Любі мої читачі! Ви, певно, ждете від мене сьогодні веселого фельстона. Безперечно, це ваше право. Але чому неодмінно веселого? Хто тепер веселиться? Тільки ті, хто має дуже багато грошей, та ще хіба ті, кому зовсім нічого їсти. Ці останні й співають, і танцюють, і навіть... та мало чого чоловік з біди не зробить.

Щождо мене, то мені чогось не весело сьогодні. В душі якась непевність і тривога, і вона не зникла навіть у той час, як я довідався, що вже визначено день скликання Державної думи.

Мені здається, шановні читачі, що й ви всі більш-менш поділяєте мій настрій. І в ваших душах панує непевність і тривога.

Звичайна річ, що не кожного тривога має, так би сказати, громадянський ґрунт. Один тривожиться не стільки тим, що падає в ціні державна рента, а більш тим, що він не може її промінати на щось корисніше. Інший тривожиться, що не ввійде в Державну думу, а той знов боїться, що, чогочого, а Дума й справді збереться та й змінить сіренькі малюнки нашої сільської природи на пишні альпійські краєвиди гірської країни – Швейцарії. Оця тривога вже, безперечно, має в собі щось громадянське, більш того – політичне.

Тільки ж мій настрій не має під собою такого громадянського ґрунту.

Бо я людина далека від усяких громадських справ, а від політики стою ще далше.

В цьому я впевнився хоч би з того, що ніяк не можу розібрати різниці між партіями “круть-верть” і партіями “верть-круть”, а тим паче не можу зрозуміти, за віщо вони між собою сваряться.

Не можу я теж зрозуміти, чому неодмінно треба, щоб виборці, які мають обирати послів до нашої Державної думи, були *намічені* заздалегідь, а не справді обрані вільними голосами.

Невже декому жаль людських чобіт, які, – згоджуюсь із тим, – можуть і стоптатись, і покривитись, якщо люди йтимуть до виборів під час такої сльоти.

Не розумію я й політичної філології, а тому довго не міг перевірити правду зробленого одним панотцем висліду про те, що *демократ* походить від слів *демон*, себто чортяка, і *крат*, себто кілька разів; через віщо демократ має значити: двічі, тричі чортяка. Тільки тепер, як петербурзька вища поліція

потвердила зроблений тим панотцем високовчений вислід, моя непевність розсіялась сама собою, так що їй не треба вже кричати “разойдись!”.

Моя несвідомість у політичних справах і неохота до громадянських питань настільки велика, що раз навіть завдала мені сорому. Це було ще тоді, як у Києві університет орудував, і я в йому вчився, а на Софійському пляцу все лагодились одкривати монумента Богданові Хмельницькому, та ніяк не могли дійти до згоди з питанням: куди він повинен показувати булавою – чи на Софійський собор, чи на Старокиївський учасок. Так-от, саме в ті часи трушено декого з моїх товаришів. Потрусили й мене за компанію. Так що ж, товаришам було чим похвалитись: у одного знайдено зшиток перекладів з Жуковського на недозволену мову, у другого – заборонені псалми Давидові, третій держав цілу полицю книжок, підібраних, очевидно, тенденційно: “Арихметика” Кониського, “Читанка” Куліша, “Сіра кобила” Іродчука, – а в мене, на превеликий сором, знайдено тільки гітару з пробитим боком, та одну фотографічну карточку. Експертиза хутко довела, що то був досить невинний портрет Шекспіра.

Я навіть соромився казати товаришам, що в мене знайдено, а коли мене про це питали, то відповідав двозначно: “Гм, так дещицю”.

І от тепер такий невинний і не громадський чоловік почуває якусь непевність, якийсь неспокій.

Я знаю ще більш невинних людей, у яких навіть не було зроду й гітари, на яку можна заграти часом якусь пісню про громадянську справу, а й вони почувають щось подібне.

Степан Демидович з Миргорода пише мені, що йому вже й вареники якось не їдяться.

Петро Петрович з Остра перестав уже позиватися з сусідою за два сажні землі і на ніч особливо старанно замикав двері.

Іван Іванович з Пирятина раніш ходив у синій сорочці з косим коміром, а тепер купив ще й українську вишивану, але він не знає, яку вдягати. І він

скінчив тим, що надів обидві, але замотав шию так добре, що ні одної з їх зовсім не видно.

Який це справді непевний час, коли вже й веселі фельетоністи, і безжурні хуторяни почувають себе невесело й неспокійно!

І, крім того, я не бачу в людях бадьорності; всюди панує якась безнадійна байдужість.

Нащо вже так звані “справжні російські люди”, народ бадьорий, енергійний, а й вони почувають себе ніяково. Правда, вони кричать так голосно, як і раніш: “Розпинай усіх!” Але я гадаю, що в душі вони не мають давнішої певності, а просто їхні легкі й горлянка не встигли ще приспособитись до нового настрою.

І чорна сотня стала не така вже рішуча.

Сими днями я зустрівся на улиці з одним з її членів. Він спершу жваво перегородив мені дорогу, видимо бажаючи обривізувати мої політичні погляди або витягти мій гаманець. Догадавшись про це, я до його сказав тільки двома віршами з Беранже:

Чисто в мене на сумлінні,

А в кишені ще чистіш.

І він зразу пойняв віри та й пішов собі геть, не роблячи докладніших вислідів.

Якби це було раніш, то він би так легко не відчепився від мене.

Так, панове, час непевний, час безладний, час, який дає багато про що думати-гадати і в який нічого з певністю вгадати не можна.

“Новый век” радіє, що буде трошки ліпше.

“Киевлянин” угадує, що буде значно гірше, і це потроху його заспокоює.

Але поруч із тим той самий “Новый век” боїться, щоб не нашкодили “ліві”, щождо “правих”, то він певний, що вони страхають і шкодять тільки для жарту.

А “Киевлянин” удає, ніби він не боїться ні “правих”, ні “лівих” і твердо вірить у велику силу “справжнього російського” люду. Тільки мені здається чомусь, що він боїться і “правих” і “лівих”, а вірити не може навіть власним співробітникам.

Від себе ж я можу тільки сказати, що справа нашої держави є така мудра загадка, що якби я видавав сатиричний журнал, то дав би велику премію тому, хто її відгадає.

В усякім разі тепер саме такий час, що кожна людина повинна мати “чресла препоясані, а посохи в руках”.

Тож не диво, що не кожного разу хочеться писати веселого фельетона.

А проте, читачі мої кажуть, що це годилося б з трьох причин: насамперед сьогодні неділя, по-друге – неділя православія, а по-третє – 19 лютого.

Правда, що сьогодні неділя, то наче б і годилося попосміятись, але разом з тим пісна неділя. Властиво, мені треба б написати щось таке, щоб половина людей, читаючи, сміялась, а половина плакала. Таке двоїсте вражіння вмів робити один знайомий мій дяк, як було заходиться читати.

Щодо нашої православності, то вже гаразд вияснено, що православними треба вважати тільки Грінгмута, Крушевана та ще двох-трьох редакторів тієї ж віри з їх читачами. “Торжество” *їхнього* православія справляється щодня, і по всій Русі тільки й чути: анахтема! анахтема!

А це не настроює весело...

19 лютого – от де привід до веселого настрою і не просто веселого, а урочисто-радісного. Бо як не гірко живеться нашому селянинові, а не може він тепер не згадати, що колись жилось іще гірше, бо гірше неволі не може нічого бути.

Навіть курські панки з великим почуттям згадують день 19 лютого.

Двоє з їх, що приїхали до Києва, мабуть, на контракти, йдуть сьогодні вранці по Хрещатику, і я почув таку розмову.

– Це великий день, 19 лютого, такий великий день, що я бажав би його знову відновити. Знаєте, я думаю просити уряд, щоб нам знову подаровано хоч по кілька душ крестян. Ото була б колись радість: колись знову їх визволити з кріпацтва!

– Це ви дурницю кажете. А от шкода, що уряд не послухав моєї поради, щоб розпродати нам по дешевій ціні всіх китайців. Ото справді було б до ладу: і ми були б панами, як давніш, і китайці не ворушились би так, як тепер. А там коли-небудь ми могли б їх увільнити. Яке то, справді, щастя – визволити цілий народ, чужий і ворожий нашому народові! Це було б зовсім по-християнському. Шкода, що мене не послухали, а я ж і книжку про це написав, і таксу на китайців порозписував...

Що вони говорили далі, я вже не почув, а, мабуть, з їхньої розмови був би вийшов для мене фельєтон на сьогодні.

II

Сталося. Нема в нас уже прем'єра, нашого графа Вігте.

Нема його товариша вірного Дурново.

Разом з гр. Вігте зникла надія на “спасення” Росії, бо він сам тільки знав таємний спосіб, як її спасти.

А разом з п. Дурново зникла надія навіть на її втихомирення, бо ніхто не вмів, не вмів й не вміє так її втихомирювати, як він.

В останні часи ці дві фігури зливались у нашій уяві в одну.

Даремно Вігте запевняв, що не може робити разом з Дурново, даремно Дурново виявляв невдоволення з політики Вігте.

Ми впевнилися з деякого часу, що протилежності між ними не так багато, як здавалося спочатку.

Тепер ми зовсім слушно кажемо, що не тільки Вігте спасав Росію, а Дурново втихомирював, а й навпаки: Дурново спасав, а Вігте втихомирював.

Справді, Дурново багато декого врятував.

Перш за все він урятував репутацію Росії, якої такої держави, що не має нічого спільного з Європою.

Він урятував від суду чимало тих адміністраторів, які мали йому підпасти.

Він урятував від злиденного життя цілі маси пролетаріату, які тепер позбулись цього клопоту про життя.

Наостанку він урятував сам себе, себто принаймні “половину” Росії, від нелюбих розмов з народними представниками, втікши від своєї посади й покинувши свій міністерський портфель.

Тепер той портфель лежить долі, в самому далекому кутку кабінету.

Два здоровенних чорних пацюки (а по-галицькому – щури) вскочили вночі до кабінету, почувши, що пахне чимсь шкуратяним.

Вони побачили портфель, прийшли, понюхали і... не пішли собі, як гоголівські пацюки.

Вони чхнули по тричі й здохли на місці.

Може бути, що портфель був зроблений з погано вичиненої шкіри і тому в йому була трупна отрута.

Багато декого втихомирив граф Вігте.

Насамперед він утихомирив галас печаті, впровадивши її в рамця тимчасових правил.

Для редакторів він вигадав особливі помешкання, добре муровані, які приглушують не тільки галас, але й голос.

Він утихомирив кредиторів держави, позичивши в їх ще грошей.

Він заспокоїв почуття істинно російських людей заявами, що всякі свободи обіцяно тільки для жарту.

Заспокоїв євреїв, об’явивши їм, що допоможе їм добути права, належні кожному в конституційній державі, якщо вони перестануть допомагати державі добути конституційний лад.

Він дуже жалкував, що по всій Росії сталися єврейські погроми, і заспокоїло його тільки те міркування, що, видимо, євреї самі винні, бо не вміли в свій час добре поховатися, а також поховати свої хати.

Вігте не мав портфеля і тому не міг покинути його на помості в кабінеті.

Але, яко професіональний кравець нової конституційної одежі з старого дрантя бюрократичного, і, яко співробітник гур'євської газети, він залишив у спадок тому, що буде по йому, прем'єрові ножиці.

Ці ножиці лежали на столі у Вігте в день його одставки.

В той день увечері прибіг до його кореспондент однієї газети, яка ще не знала про сумну подію.

Кореспондент запитав у графа, як він думає поводитися з Державною думою.

А коли граф відповів, що ніяк, бо вже наживав від неї п'ятами, то кореспондент, для якого розмови з графом були єдиним способом газетного заробітку, мало не заподіяв собі смерті з великого горя.

Не маючи наповхати ніякої іншої зброї, він ухопив зі столу ножиці й хотів перетнути собі ними горлянку.

Але виявилось, що ножиці вже “не беруть”.

І бідолашний кореспондент скрикнув: “О ваша ясновельможність! Навіщо ви так багато краяли наші вольності! Тепер ваші ножиці такі стали тупі, що ними й зарізатись не можна доброму чоловікові!”

Граф Вігте заспокоїв його трошки, сказавши, що д. Горемікіну буде видано нові гостренькі ножиці.

Зміна нашого кабінету спершу всіх урадувала: “істинно руськїї” сказали, що Вігте-Дурново впали через те, що посміли запровадити конституцію.

Це істинно руськїї тішили себе думкою, що це сталось через те, що вони тую конституцію наважились запровадити в кутузку.

Коли люди почули, що на посаду прем'єра закликано Горемікіна, то знову зраділи.

Одні сказали, що це є запорукою того, що “споконвічні підвалини” російського державного ладу будуть не порушені.

Другі гадали, навпаки, що раз Вігте-Дурново порушилися з місця, то не дивно буде, коли й ті підвалини, які вони підпирали (якщо можна підпирати підвалини), теж будуть порушені.

Вони сказали: рівних Вігте-Дурново немає, а гірших не може бути, значить, Горемикін буде ліпший за Вігте-Дурново.

І далі: якщо від Вігте й Дурново обох укупі ми мали копу лиха, то видимо, що від самого Горемикіна ми не можемо його мати більш півкопи.

Більш півкопи не буде лиха, – це добра потіха.

Мало тільки потішають ті звістки про нового прем’єра, що газети подають в ці дні. Виходить, що ні “істинні”, ні не істинні не можуть покладати на його ніяких надій.

З одного боку, кажуть, що він щирий бюрократ і реакціонер, так що ніби виходить: “Ура! хай жеє старий лад!”

Але з другого боку додають, що це бюрократ досить байдужий і спокійний, який може сказати: робіть, що знаєте, і дайте мені спокійно пити каву й читати газету.

В усякім разі, не варт завдавати собі праці, щоб розібрати напрямом нового прем’єр-міністра і всього кабінету, бо ми певні, що вони хутко дадуть місце іншим.

Це тільки пригравка, а пісня незабаром почнеться.

Цю пісню заграє величезний оркестр із чотирьохсот музиків.

Є в йому чудові струменти: скрипки, що за душу хапають своїми чулими голосами.

Є сурми голосні, від яких упали ерихонські мури.

Є українські кобзи й сопілки, які нагадують наші степи й вишневі садочки, так добре описані в географії Лебедева.

Не обійдеться й без балабайок і гармоній “з руським строем”.

Можна сказати, що коли не буде надто багато ударних струментів, то ми послухаємо гарну музику.

На превеликий жаль, ми знаємо, що в оркестрах усіх східних народів ударні струменти мають найбільшу вагу і заглушають усі інші.

Можна не мати нічого проти таких ударних струментів, як барабан, литаври, дзвіночки, коли їх небагато. Але проти таких, як кулаки, дрючки, нагаї й шаблюки – повстає кожне музичне вухо.

Чи можна сподіватися, що ці останні струменти мовчатимуть і, як то кажуть в музиці, “лічитимуть павзи”.

Добре було б, якби дирижер оркестру написав у партитурі в тім місці, де всі струменти підіймають найбільший галас: “ударні мовчать”.

Це на всякий випадок, щоб не зіпсувалась гарна музика.

А хотілось би, щоб музика була добра.

Хотілось би, щоб Державна дума, яка сьогодні вперше збирається в Петербурзі, не тільки сказала все, що треба, а й зробила все, що треба.

А насамперед, щоб здобула нам ті вольності, які нам обіцяно на папері.

Щоб завела добрий лад політичний і економічний.

Щоб зробила нас і вільними й рівними.

З приводу останніх бажань один видатний співробітник “Вірного пса” висловився так:

– Якої нам у біса ще вольності? От хоч би взяти наших депутатів. Одні приїхали в вагонах-салонах, другі в вагонах першого, другого, третього класу, треті в скотячих вагонах, деякі навіть в арештантських. А хіба це не вольність? Усі вони сидітимуть у одній залі, як рівні, і балакатимуть про ті закони, про які їм дозволять балакати. Коли ж між ними є яка нерівність, то її хутко вирівняють: хто дуже довгий – укоротять, а хто куций – витягнуть.

З учорашнього дня маємо сумні звістки про становище Державної думи. Воно буде дуже тяжке.

Трійця Вігте-Дурново-Горемикін викинули чудову штуку.

Це річ страшна, і про неї треба переказати зовсім просто.

Як видано маніфест про свободи, то все наше громадянство спершу гадало, що ми вже їх маємо.

Дійсність показала, що ми не маємо нічого.

Але всі сподівалися, що Державна дума виробить основні закони, які забезпечать нам ті свободи.

Замість основних законів ми побачили скоро всякі тимчасові правила про обмеження свобод.

– Нічого, – сказали ми, – бюрократія й не може інакше робити; а те, що вона видає правила тимчасові, все ж має значити, що закони на всі часи дасть нам Державна дума.

Потім бюрократія почала похапцем складати всякі закони, обмеживши діяльність Думи чим тільки можна.

Сумніше настроєні люди сказали, що Думі зістанеться тільки право міркувати про число гудзиків на жупанах кондукторів залізничних, бо гудзики на мундирах осіб більш офіціальних належать до круга відомств бюрократії.

Але більш бадьоро настроєні сказали: “А все ж основані закони виробить Дума, а ті всі, не основні, вона ж перегляне”.

Коли розійшлась чутка, що Вігте-Дурново складають основні закони й хотять подати їх на затвердження до скликання Державної думи, то ми вже могли догадуватись, у яку одежу ці панове вдягнуть наші вольності.

Бо Вігте чудово вміє шити.

А Дурново вміє незгірше прасувати.

Те ж, що сталося оце зараз, є надто майстерна комедія.

Вігте й Дурново виходять в одставку з сумними обличчями. Про основні закони не чути нічого. Публіка радіє. “Ага, – каже вона, – значить, не затверджено!” Появляється Горемикін. Публіка кричить: “Бюрократ! теж

бюрократ! Але все ж основні закони не затверджені, а свого проекту він не встигне виготувати!”

Але тут картина раптом міняється: Горемикін витягає кишені папір. На йому написано: “Основні закони”.

Публіка зомліває.

З-за лаштунків з одного боку вискакує Вігте й кричить: “Маєте недоторканість бюрократії!”

А з другого боку вискакує Дурново й додає: “Мало того, маєте ще й недоторканість недоторканості бюрократії!”

Вони вдвох виконують австралійський танець, а Горемикін, простягшись на канапці й запаливши цигарку, спокійно командує танцем.

Це надто сумно, а що з того вийде, незабаром побачимо.

III

Колись свята інквізиція вигадала спосіб, як спасти душі тих християн, що впадали в єретичні погляди. Їх палили на огні живими.

Палили не тільки за релігійні погляди, але й за політичні та наукові.

Палили тих, хто продав душу дияволу, а також і тих, хто не поважав графа, міністра або поліця.

Коли не можна було спалити самого єретика або злочинця, то палили його портрет, або, як у нас казали, “парсуну”, або опудало з соломи, назване його ім’ям.

Але не палили ні графів, ні міністрів, ні поліцаїв; не палили й їхніх портретів.

Тільки в останні часи, і то не в Іспанії або в Італії, а у нас у Києві, відбулась уперше така урочистість: спалено прилюдно на Лук’янівському кладовищі портрети графа Вігте, міністрів, начальників губерній і повітів і навіть видатних поліцаїв.

Спалено разом з описом їх життя, з літописями їх подій, з викладами їхньої науки.

Ще за довгий час до цієї операції старанно зібрано по Києву всі сатиричні видання, де ці портрети, життєписи й літописи були заміщені.

Їх назбиралося аж дев'ять возів, дев'ять великих, добре навантажених возів!

Обряд відбувся не так, як у добру старовину, а відповідно теперішньому часу, себто далеко простіше.

У старовину грішників або крамольників, також і їхні портрети, палили при повному зборі найвищого духовенства, адміністрації й війська.

Палили під голосні співи церковних псалмів.

Тепер справа відбулась із меншою церемонією.

Дев'ять возів портретів присуджених до кари, і описів, у яких містився дух змальованих на них грішників, підтюпцем під'їхали до кладовища.

Процесія складалась тільки з городових поліцаїв під проводом околдочних та з пожежної команди.

І там, на кладовищі, відбулась коротка, але зовсім не церковна відправа.

Руками пожежних підпалено солону і повкидано в огонь усі дев'ять возів визначних, але, видимо, крамольних осіб.

Я не був при цій церемонії, бо не міг би спокійно дивитися на те, як корчиться на вогні шановний граф Вігте, змальований у той величний момент, коли він з голкою в руці шиє нам конституційну одягу місцевого покрою.

Бачити в огні одважного російського генерала, що сміливим нападом здобуває російську ж таки фортецю, було б для мене теж надзвичайно тяжко.

Треба бути жорстоким і зовсім невразливим, щоб дивитися без жалю на те, як від поважних і величних образів зістається самий попіл.

Якби я там був, я, певно, скрикнув би: “Кого ви палите? Ви самі себе палите!”

Спалили портрети, спалили життєписи великих діячів, але дух їх живий витає над нами. Самі вони здебільшого пішли собі набік, покинувши свої посади, але нехай не плачуть “справжні російські люди”. Міцна влада передана в такі саме міцні руки.

То російські люди й не журяться. А от фельєтоністи й карикатуристи, певно, сумують тепер. Скільки вони заробили грошей з редакцій, дякуючи тим старим діячам, яких вони вже призвичаїлись розуміти й малювати!

Тепер доведеться перевчатися, а тим часом будуть непорозуміння. Схоче, наприклад, маляр намалювати Горемікіна, а в його все виходитиме граф Вігте.

Так само й з новою конституцією: до неї ніяк не призвичаїшся зразу. Хочеш написати “наша конституція”, а воно якось само пишеться: “обіцянки вільностей”.

Так, наші теперішні основні закони про обіцянку вільностей нам нагадують, зате ж навіки стверджують усе те, що постановлено в шістнадцяти томах наших законів.

Бо всі свободи нам дано навіки, але додано, що вони здійснюються тільки відповідно шістнадцяти томам законів.

Всякі вільності не обмежені, але тільки тоді, коли цього обмеження не вимагають шістнадцять томів законів.

А обмежують їх з шістнадцяти томів принаймні вісім.

А до тих восьми томів, які не обмежують нічого, додано вісімсот томів циркулярів, які вже обмежують безперечно все.

Вігте й Дурново радіють, що непохитні підвалини свобод подаровані нам у непохитних основних законах, у яких виразно сказано, що ті свободи ставляться в межі закону, себто шістнадцяти томів, точніше кажучи, в межах $16 - 8 + 800$ томів.

Але вони забули, що ті 808 томів уже не єсть такі основні закони, як ті, що видані оце недавно.

Вітте й Дурново регочуться, а Горемикін усміхається, дивлячись на Державну думу. “Ану, мовляв, як-то вона тепер себе почуває?”

А може бути така оказія. Дума, не торкаючись навіть до основних законів, візьме та й викине з 808 томів неосновних усе, що противне доброму, вільному ладові.

Це було б і дуже дотепно й спокійно.

Тоді б члени Думи сміялися, а Вітте-Дурново-Горемикін певно скривилися б, скуштувавши кислого.

Тільки, здається мені, що Дума візьметься до способу менше гумористичного, але зате коротшого й простішого.

Вона подбає про те, щоб основні закони перемінено на ще більш основні.

Правда, Дума не має права сама починати перегляд основних законів.

Але вона може про їх висловитись, і коли бажання народу буде виразно висловлено, то чому не можна гадати, що Думі скажуть: “То перегляньте ці закони й складіть свій проект”.

Від законів до практики.

Один земський начальник, мабуть, з тих християн, що й “скоти милує”, придумав запрягати в плуги й борони дівчат замість волів і коней.

Адміністративна практика завше йде поперед законодапної роботи. Але годилось би тепер Державній думі виробити законодапні норми задля таких випадків: скільки десятин поля в день можна виорати й заскородити дівчатами, яким сіном їх годувати, скільки давати вівса, в яких стайнях держати і т. ін.

А може бути, що доведеться признати такий спосіб оранки занадто застарілим, то чи не годилось би краще таких земських начальників самих

заперти в стайню, тим більше, що вони, очевидно, гадають, що людська натура нічим не відрізняється від конячої.

Дуже годилось би. А я, з свого боку, охоче пожертвував би їм цілу мірку вівса, бо люблю, щоб скотину добре годовано. Тільки, якби треба було доглядача, то я не радив би брати д. Дурново, хоч він тепер гулящий і шукає посади.

IV

Не так давно ми все клопоталися, чи справді відбудуться вибори до Державної думи, чи вона зістанеться самою обіцянкою, як і багато дечого іншого.

І ми казали собі: якщо вибори справді будуть, то ми радітимем і будемо веселитись.

Почались вибори, і ми все не раділи й не були веселі.

“Підождімо радіти, бо може бути, що, при тих свободах, які в нас панують, ми матимем замість Думи ту ж саму бюрократію, тільки з новим голосним ім’ям”.

Так казали ми тоді, а дехто гадав простісінько, що Дума буде зовсім хуліганська.

Як полічили та посортували вибраних послів, то виявилось, що ми дуже щасливо помилились.

Дума не тільки не бюрократична, а мало не вся складається з опозиції, з ворогів бюрократії, прихильників народної свободи; а це в усякому разі не сумний факт.

Але ми не поспішали радіти; ми казали: спершу подивимось, чи та Дума справді збереться?

А як роздивилися ще краще послів, та побачили, що між ними проскочило навіть кілька соціалістів, то зовсім зажурились і порішили: ні, такій Думі напевно не дозволять зібратись.

Тільки ж ми й на цей раз помилились, бо незабаром прочитали, що посли мають прибути на засідання.

Це вже була остільки добра звістка, що ми налагодились радіти.

Де ж пак! *така* Дума й от-от має зібратися. Це ж визначає не що інше, як те, що бюрократія признала перемогу домагань народних над своєю самоволею, признала силу за громадою і хоче перед нею схилитися.

Але ми не встигли зрадіти, бо зараз же довідалися, що членам Державної думи призначена роля тієї риби, що має вільно плавати в сітці основних законів.

Раділа тільки бюрократія та Піхно з Крушеваном.

Бюрократія тільки мовчки посміхалася, облизуючись, як кіт, скуштувавши сальця, а Піхно з Крушеваном хутенько приказували: “Ловися, рибко, велика й маленька! Ловіться кадетики, ловіться есерики, а сітки вам не прорвати, або хоч і прорвете, то опинитесь у верші, а верші вам заготовані недалечко, плетені з заліза”.

З Піхном і Крушеваном разом раділи й піхнюки й крушеванці, голосно регочучись, і пили відра горілки за здоров'я своїх ватажків.

Ми не раділи, але нам не хотілось і дуже сумувати. Ми потішали себе такою думкою:

“Нехай Дума почне свою роботу, і стара бюрократія не вдержиться й здасть свої позиції”.

І Дума почала свою роботу.

Почала вона її з великою повагою, з великим тактом, наче справжній старий англійський парламент.

Ми подивились на нашу бюрократію: вона сиділа собі спокійно й без турботи в своїй міністерській ложі, як справжня стара російська бюрократія.

Подивилися знов на Думу: вона засідає день, засідає два, три дні; вона вимагає амністії, вимагає волі, вимагає землі для народу і рівного права для всіх громадян.

Це все дуже добрі прикмети, і ми знов готові радіти, але зупиняємось.

– Тепер уже Думу, певно, розженуть, – з острахом кажемо ми й позираємо на міністерську ложу.

Але там спокійно; бюрократія не ворушиться і тільки ледве помітно іронічно всміхається.

І ми вже не знаємо, чи нам радіти, чи жахатися.

Минає ще кілька днів, і ми починаємо розуміти, чому так усміхається бюрократія.

Вона собі гадає: “Нехай депутати наговоряться; вони й скликані на те; нехай багато говорять, добре говорять; ми їм не перешкоджатимем, бо вони незаймані. А тимчасом, як тут сидить п’ятсот незайманих осіб, по всій країні набереться ще коло ста тридцяти мільйонів осіб менш незайманих, яких на місцях укоськають, коли вони виявлять крамольні поривання. О, доволі буде роботи з тими мільйонами, а ці сотні нехай собі побавляться трошки”.

І один з міністрів рішуче заявив публіці: – Будьте спокійні, ми не розженемо Думи, ми зробимо просто: мовчки слухатимем, що вона буде провадити, а від того, що вона наговориться досхочу, ніщо не відміниться. А щодо тих постанов, які вона схоче подати на розгляд найвищої власті, то ми з ними примудровали непогану штуку: ми самі будемо подавати їх на розгляд і незатвердження з нашими поясненнями й увагами.

О, бюрократія вміє добре пояснити й тлумачити.

Про досвідченого в своїй справі чоловіка росіяни кажуть, що він “собаку з’їв”.

Про свою бюрократію вони, певно, кажуть, що вона з’їла цілу псарню.

І можна сподіватися, що старі досвідчені канцеляристи виявлять усі свої таланти.

А ще стане в пригоді бюрократії співробітництво Державної ради.

На думку бюрократії, нормальна законодавча робота повинна йти таким робом, щоб кожний новий закон вироблявся в Державній думі й Державній раді за доброю згодою тієї й другої.

І ця добра згода повинна виявитися в тому, щоб одну половинку кожного закону виробляла Дума, а другу половину – Державна рада.

Як відомо, статті наших законів здебільшого укладаються так, що перша половина статті обмежується другою або нею пояснюється.

І при добрій згоді Думи з Радою закони повинні виглядати, наприклад, ось як.

“Всі громадяни мають право вільно дихати повітрям”, постановить Державна дума.

А Державна рада додасть: “...але міру повітря, яку можна вживати на свою потребу кожному громадянину, повинні заздалегідь назначити відповідні начальства”.

Державна дума постановить: “Кожний громадянин має право жити, де хоче”, а Державна рада додасть: “...в тих місцях, де відповідне начальство признає можливим”.

Або ще так: Державна дума скаже: “Особа кожного незаймана”, а Державна рада пояснить: “...у тих же випадках, коли городовий або стражник схоче заарештувати кого-небудь, він повинен орудувати згідно з спеціальними циркулярами міністра справ внутрішніх”.

Таким робом можна намітити багато реформ:

Можна зрівняти людей усіх станів, але не порушуючи привілеїв пануючого стану.

Можна пообіцяти побільшення земельних наділів, оскільки це побільшення не займе прав власників великих маєтків.

А то можна на довгий час і зовсім обійтись без таких рішучих законів і постанов.

Можна переносити проект закону з Думи в Раду, а потім з Ради до Думи, аж поки він остогидне обом палатам, а тоді, щоб увільнити їх од обговорювання того закону, видати якісь тимчасові правила, не питаючись ні Державної думи, ні Державної ради.

Як же не радіти бюрократії, коли вона бачить перед собою таку ясну будучину!

А справжні російські люди мають особливу причину радіти.

Поки бюрократія вигадує способи, щоб укоськати Державну думу, вони роблять своє “історичне завдання”.

Чорні їх сотні гасають, як скажені звірі, по городах і справляють свій кривавий бенкет.

В ім'я щастя рідного краю вони шматують зубами, рвуть пазурами й топчуть ногами все, що є розумного, все, що є доброго в ріднім краї.

І не видно кінця їх осатанілому бенкету.

А справжнім людям, – хоч і не “справжнім російським”, – зісталось тільки дивитись на їх дику радість і потішати себе тим, що коли справжні російські люди щасливі, то й справжня Росія щаслива.

Або ні, годі вже дивитися. Час показати справжнім всесвітнім розбійникам, що їх пануванню прийшов край.

V

Дуже сумно дивитися на людину, яка вічно розлютована, ніким не задовольнена, на всіх гримає і всіх готова покусати.

Ідеально лихий чоловік дуже тяжке створіння, навіть коли він тільки особа, вигадана яким-небудь письменником.

Тим більше важко дивитись на такого чоловіка в справжньому житті: дивлячись на його, сам робишся злим і нічим не задовольненим.

Зате ж яка втіха й бачити, що той чоловік, якого вважав раніш за безмірно злого, навіть лютого, виявляє до кого-небудь теплі почуття, щось подібне до любові.

Веселіше стає тоді на серці, і починаєш дуже вірити, що людина не може бути цілком зла, починаєш вірити, що добре в серці людському наостанку таки перемагає зло.

Мені раз довелося прочитати про одного добродія, що в один день зарівав десять чоловіка, і мені зробилося тяжко на душі, а сумні думки про людську натуру так обгорнули мою голову, що вона мало не розболілась на цілий день.

Але того ж дня мені довелося довідатись, що той самий добродій плакав над пташкою, якій перебито ніжку.

І мені полегшало. Я виразно побачив, що іскра божа ніколи не гасне в людині, навіть у розбишацькому серці.

Мені схотілося поцілувати чулого добродія і поплакати з ним укупі.

Він мені здався трохи не святим. Скільки, справді, треба мати розбишаці тепла в серці, щоб плакати над створінням, до якого нікому немає діла!

А то ще я читав колись про диких людодів, що живуть на австралійських островах, про те, які вони люті і як без жалю варять і їдять таких, як і вони, людей.

Я, дознавшись про це, так був сам розлютовався, що якби мав хоч одного знайомого між членами англійського парламенту, то неодмінно був би написав йому, щоб зробив запит чи пак вніс інтерпеляцію в палату міністрів колоній.

Але трохи перегодом мені трапилось прочитати, що ті самі людоді дуже люблять своїх батьків, і що як ті батьки дуже пристаріються, то діти, щоб увільнити їх від усіх неприємностей старості, просять їх перейти на той світ; самі помагають їм умерти і, чуло попросившись із ними та порізавши на шматочки, поминають їхнім тілом їх дорогі душі.

А самі тим часом ведуть розмову про вмерлих, і скільки любові в їх тихих розмовах!

Ці теплі розмови, це кохання диких людоїдів мене з ними помирило, і я не міг уже на їх гніватись.

Тим більше, що вони мені ще раз довели собою, що цілком лихих людей нема на світі, що в кожній людині мусить бути якийсь тепле почуття.

І я ще певніше, ще більш твердо став вірити в людину.

Але в останні часи я вже впевнився зовсім, що таких лихих людей, які б не мали ні іскри тепла в серці, зовсім немає й не може бути.

Треба вам сказати, що з деякого часу я почав цікавитись “Киевлянином”.

Мені хотілося збагнути душу того гуртка людей, що зветься Піхно і К°.

Може бути, що я почав читати “Киевлянина” не в добрий час, – це було саме тоді, як граф Вігте почав будувати нашу конституцію.

А може, й те, що я його читав не досить часто або не досить уважно вчитувався.

Тільки ж я довго, окрім лайки, диких покликів та лютої ненависті до людей, нічого в йому не знаходив.

Один день він лаяв євреїв і всіх, хто не хоче їх громити, і мені починало ставати ніяково.

Другий день він гиркав на фінляндців, і це мене починало вже дратувати.

Далі, ще через який день, починалась лайка на поляків, а тоді українців, а тоді ще на грузинів, вірмен і всіх іногородців, які є в державі, і я сам починав лаятись і готовий був зробити “Киевлянинові” все те, чого він бажав іншим.

Часами я силкувався знайти в йому щось людського. Я казав, наприклад: та, може ж, він хоч чистих росіян любить хоч трошки і не буде ганити.

Але на другий день я знаходив таку статтю, що громила весь “крамольний” народ за те, що насмів бажати волі та трошки землі.

Тоді я ще казав: а може ж, він хоч міністрів любить; але другого дня знаходив такі лайки на Вітте і міністрів, що мені аж сумно ставало.

І я признав, що “Киевлянин” це таке лихе створіння, що не може мати ні крихотки людського почуття. Аж ось недавно читаю знов “Киевлянина” – і що ж я бачу! Тепла, навіть гаряча мова; з кожного слова так і б’є кохання – правда, поки що тільки до міністерства Горемикіна; але це поступ, великий поступ.

Прочитайте, з яким запалом пише “Киевлянин” про ті заяви, що роблять міністри в Думі, про те, який чудовий склад, справжній російський склад у їх мові, що нею вони й самому Ломоносову втруть носа, і ви побачите, що “Киевлянин” щиро закоханий.

Справді, тільки закоханому може здаватись хрипкий, розбитий голос – голосом чудової співачки, тільки закоханий може бачити мудрість у чисто канцелярському творі.

Вітаю піхноносну компанію з народженням такого любого почуття, як кохання!

Жду, щоб це кохання вилилось у голосні вірші, і я берусь положити їх на голос із проводом двох балабайок, на пожиток усім справжнім російським патріотам і на славу Піхна з його компанією.

***

А тимчасом, як наші міністри заробляють тут кохання від “Киевлянина”, не цураючись, звичайно, і менш платонічного заробітку, наші колишні міністри, зневірені в тому, що в нас у державі настане твердий лад, подались у чужі краї.

Гр. Вітте і Дурново поїхали, щоб трошки заспокоїтись і порятувати своє здоров’я. Вони так натомились, рятуючи та заспокоюючи Росію.

Лихі люди кажуть, що вони поїхали зовсім не того, а щоб прихилити до нашого уряду громадську думку Європи.

(Нашу “Громадську думку” буде кому прихилити тут на місці, і тому вони не поїхали в Київ).

Якщо лихі люди не помиляються, то можна легко собі з’явити, якими саме доказами вони упевняють Європу, що наш уряд заслуговує, щоб його піддержано.

Д. Дурново каже:

– Присягаюсь, що наш уряд стоїть на конституційному ґрунті.

А Європа, певно, відповідає:

– О, безперечно, бо всі ваші будинки поставлено на ґрунті, добре угноєному конституцією.

– У нас має автономію кожний поліційний участок, – знов каже Дурново.

А Європа відповідає:

– А чи мають її ті, яких посаджено по тих участках?

Нарешті д. Дурново, яко найпевніший доказ, додає:

– А погляньте ви, яку чудово демократичну політику впровадили наші міністри. От хоч би в Думі: лають нас послы народні, зовсім по-народному, по-простому, а на нас же хрести й звізди, та й чини не маленькі.

– На превеликий жаль, – каже знов Європа, – у нас виробився справді демократичний погляд на лайку. Мабуть, ваші міністри вигадали й приказку для свого народу, що “лайка на ковнірі не висне”. Особливо якщо вона не перешкоджає щомісяця брати добрі гроші. А як у вас стоїть справа з недоторканістю особи? Чомусь у вас дуже багато людей з підбитими очима, із збитим набік лицем, – каже Європа.

– Ах, – відповідає Дурново, – “з лица не воду пити”, – каже наш народ.

В розмову вступає гр. Вігте:

– То все дрібниці. Ґрунт усього – гроші, і от ви скажіть нам, добродійко, скільки мільярдів можете ви нам ще позичити? За кожний мільярд ми

беремося заспокоїти десять мільйонів своїх громадян. Якщо ви дасте нам досить грошей, то матимете нас зовсім спокійними сусідами.

– Це діло ви кажете, що здіймаєте мову про гроші. Гроші я сама люблю. Спокійних сусідів я теж люблю, але гроші, здається, більше. Тому мені треба обміркувати, чи не вийде так, що я віддам гроші і все ж матиму неспокійних сусідів.

І Європа міркує і, певно, на цей раз довгенько міркуватиме.

Вона має перед собою, в тих подіях, що творяться в Росії, дуже цікаву для себе комедію, в якій одні дійові особи кричать: “В одставку, в одставку!”, а другі їм відповідають: “У кутузку! в кутузку!”

З ходи п'єси Європа ще не може добре розуміти, чим вона має скінчитися, чи одставкою, чи кутузкою.

І вона дожидає дальших пригод.

СМІЛИВИЙ ЧОЛОВІК

Я дуже сміливий: я не боюсь нікого

Слабкого;

За правду битися готов я до загину

З-за тину.

Недавно я почав писати у всі газети

Памфлети.

Я лаю сміло в них, не жалуючи шкури,

Турнюри.

Я сміло всім кажу, що красти гроші з скриньок, –

Злий вчинок.

Що всі бажаєм ми, громада наша й преса,

Прогреса.
Я теж кажу, що нам пора усім старатись
Навчатись,
Що навіть темному народу просвітиться
Годиться.
Оце я помістив новий трактат чималий
В журналі.
Там я доказую, що ми живем неладно –
Докладно.
Що вже нездатний той, що нам дійшовсь у спадок,
Порядок.
Я так сказав: «Тепер потрібне нам, панове,
Щось нове...»
В трактаті тім я говорив хоча не ясно,
Та красно,
І сміливо я підписав під оним
Псевдоним.

Примітки

*Вперше надруковано у вид.: Самійленко В. Вибрані твори. – К., 1926. – С. 227. Твір
вміщено в укладеному Самійленком альманасі “Хвиля”, забороненому цензурою 27 березня
1887 р.*

СОН

В північній столиці, в розкішній світлиці
На ліжку лежить бюрократ,
Хропе як убитий, увесь оповитий
У шовк з голови аж до п'ят.

І раптом схопився: сон дивний приснився
Йому, що в світлиці без ґрат,
Як він, оповитий і досі не битий,
Спокійно заснув демократ.

Примітки

Вперше надруковано в журн.: Шершень. – Київ, 1906. – № 3. – 20 січ. – С. 2, за підписом “В. С-ий”.

Я ВИДАЮ ГАЗЕТУ

Я задумав видати газету...

Почувши про це, читач, певно, скаже:

– Ого! Чи не думаєте ви зробити конкуренцію «Громадській думці»?

Тривайте-бо, не хапайтесь поперед батька в пекло. Яка там конкуренція!
Нічого подібного. Це навіть не буде газета, а тільки хвостик од газети...

А тепер уже “невідомий” фельєтоніст готовий крикнути мені: “А, хвостик! Чи не буде це хвостик від “Київського вісника”? В такому разі дозвольте мені наступити на цей хвостик”.

Ах, добродію, ви забули, що добрі люди спожили вже собі на здоров’ячко “Київський вісник”, цілком і з хвостиком. Ви ще хотіли тоді догризти кісточку, та подивились на тарілочку, понюхали тільки і сказали: “Хвалю! Коло посуду треба ходити чисто, а з друківаним словом поводитись чесно...”

Ну, так от, коли ніхто не перепинятиме моєї мови, то я розкажу докладно про свій замір.

Так я задумав видавати газету-хвостик або газетний хвостик.

Насамперед це коштує надзвичайно дешево, ніж ціла хвостата або навіть куца газета.

Крім того, хвостик має вигоду з багатьох поглядів.

Його можна притулити до кожного тулубця, і він складатиме з ним одну цілість.

Напрямок хвостика не так легко вгадати, бо він еластичний, крутиться на всі боки і тим ґрунтовно відрізняється від магнітової стрілки.

Хто дивиться на хвостик, як він зручно вигинається й крутиться, той відчуває дуже лагідне вражіння. За цим хвостиком він уявляє в своїй думці добру біленьку собачку ласкавої породи.

Не всі люблять держати біленьких ласкавих собачок. Інші бажають мати тільки великих чорних собак, які хвостом не крутять, але зубами здорово кусаються.

Тільки ж я не знаю такої людини, щоб наважилась навмисне притиснути хвостик, як він так привітно й ласкаво крутиться.

У хвостика не повинно бути ворогів.

Моя газета-хвостик теж їх не матиме.

Це мене дуже тішить і заохочує до праці, бо дає надію вільного й довгого життя.

Але довгого життя я своїй газеті сам не хочу: я не люблю зіставатись позад моди, а тепер мода на газети недовговічні.

Щодо моєї, то я призначив їй один день життя. А через це я можу себе увільнити від багатьох клопотів і зайвих трат.

Я можу не наймати помешкання для редакції, що звичайно руйнує видавцеві фінанси, бо помешкання оплачується помісячно, а самі газети існують поденно.

Мені не доведеться видавати аванси співробітникам, які по першій або другій статті, написаній для редакції, опиняються від редакції зовсім далеко і

замість хроніки київської або краюї бувають змушені списувати хроніку свого власного життя, і то не в цілях друкованого органу.

Мені не треба шукати ні друкарні, ні паперу, бо свою газету я надрукую в тій же “Громадській думці”, в фельєтоні.

Значить, і окремих оповісток не буде, бо й читачів мені не доведеться шукати.

А найважніше, – хоч і не для мене вже, – це те, що коли моя газета прошпетиться чим-небудь, то й закривати її окремо не доведеться: вона сама собою закриється навіки.

Та як би не було, хоч і не довго має жити моя газета, а все ж мені треба зазнати деяких клопотів.

Перш усього мені треба вигадати ім'я своїй газеті.

Я нічого кращого не міг вигадати, як тільки назвати її “Хвостиком”.

Далі мені годиться зазначити напрямок “Хвостика”.

Річ натуральна, що він має приймати всі можливі напрямки, і я підписую під заголовком: “крутиться на всі боки”.

Тепер найбільший клопіт з матеріалом.

Я не американець і тому не можу бути сам, однією своєю особою, і редактором, і передовиком, і хроністом, і фельєтоністом, і дописувачем своєї газети. Мені потрібний хоч невеличкий штат співробітників.

Я сам не вмюю оборудувати цієї справи і тому звернувся до одного знайомого студента; він служить на києво-полтавській залізниці, і йому начальство недавно сказало, що не ходити на лекції, а на службу ходити – не по правді; в інтересах справедливості треба й на службу не ходити.

Цей студент заміщає в багатьох газетах свої оповістки, і через це саме я вважав його за чоловіка для моєї справи годящого.

І він обіцяв знайти мені співробітників.

Насамперед він пішов по Києву шукати передовиків закритих газет, які тепер, певно, сидять без заробітку.

Він довідався, що вони справді сидять, але що ні з одним з їх бачитись не можна.

Тоді він обіцяв мені, що спробує сам написати для мене передовицю, хоч би про університетську реформу яко про справу більш йому близьку.

Щодо хроніки, то він мені порадив купити кілька номерів київських газет, занести їх до знайомого парикмахера, який прегарно орудує ножицями, і він за златого вистриже мені з їх усе, що треба. Тоді треба тільки занести шматки до палітурника, щоб склеїв, та віддати ще кому-небудь перекласти на українську мову.

Про дописи з інших міст він просив мене не турбуватись; він сказав мені, що має багато знайомих у Вологді, Вятці, Архангельську й інших університетських містах.

До відділу оповісток він зараз же дав мені свою оповістку, що, мовляв, “студент-філолог навчає за 3 рублі в місяць грати на балалайку істинних патріотів”.

Незабаром у мене зібралось чимало матеріалу. Правда, що дописи з університетських міст не наспіли в свій час, але з деяких городів, де вже університети давно позакривано, кореспонденти мої прислали кілька звісток.

Тепер я почав складати перший номер.

На першій місці я поставив статтю про університетську реформу. В її було написано ось що:

“Міністерство просвіти, закривши університети і перенісши наукові заняття з тісних меж аудиторій на широкі пляци й вулиці, безперечно, зробило велику послугу вищій освіті.

З усякого погляду, ми повинні радо повітати новий порядок.

Перш за все треба сказати, що вчитись, ходячи по вулицях, на свіжому повітрі, далеко ліпше для здоров'я, ніж у тісних хатах. Крім того, тепер, видимо, наука не буде відгороджена від життя кам'яною стіною, проти чого давно вже повставали деякі з видатніших професорів. Ми вертаємось до того

способу передавання науки, яким користувались ще великі філософи грецькі – Арістотель, Теофраст, Евдом, Арістоксен і інші, котрі, як відомо, читали свої лекції, ходячи по садку, плаваючи в човні або їдучи трамваєм.

Новий, чи, краще сказати, відновлений, порядок добрий ще й тим, що дав змогу записуватись у студенти євреям, без обмеження їх числа якимсь процентом; бо вже ж кожному легко зрозуміти, що в садах, на вулицях, у дешевих столових – вистачить місця для всіх. Вважаючи на це все, ми твердо віримо, що кожний читач, який поділяє напрямок “Хвостика”, радітиме з нового порядку в нашій університетській житті”.

Цю статтю я замінив, нічого не скорочуючи, тільки додав від редакції, що автор допускає маленьку помилку, згадуючи про трамваї, котрих у давніх греків не було, і що скоріш усього там річ повинна бути про шарабани.

Далі в мене йшли телеграми з Петербурга від власних кореспондентів.

У вищих сферах є певність, що фінансову кризу вдасться залагодити, випустивши нову внутрішню позичку з виграшами та видавши білетами тієї позички за допомогу остзейським баронам.

– За порадою газети “День” крестянський банк буде переіменовано в “хамський” банк.

– Справа з виданням газети “Русское государство” зовсім наладилась. Сьогодні вперше снідали в редакції. Пожовтив свій кореспондентський білет і показав. Допустили й мене до столу. Звістки деяких газет, ніби до снідання редакції призначено три мільйони, цілком брехливі: три мільйони призначено на збільшення поліції, а на снідання редакції тільки дев’ять тисяч.

Цю телеграму я навіть боявся взяти, ради приятні до видавців “Громадської думки”. “А що, подумав я, як і наші земляки, прочитавши це, забажають, щоб і їм щодня ставлено страви на 24 крб. 66 копійок! Це може зруйнувати газету”.

З місцевою хронікою в мене вийшло якесь непорозуміння. Її або не до ладу вистрижено з газет, або не так, як треба, склеєно, бо як я її переложив на нашу мову, то вийшло ось що:

– “Гласний Цезарський заявив на партійних зборах, він пролив на Кавказі тридцять відер кахетинського вина, на що Гнівущів сказав: “Знаємо вас, ходім краще пити Горілку!”

Постановлено припекти іногородців і старатися, щоб щирі патріоти держались політики: “твоя скриня – моя скриня, але моя скриня – не твоя”.

– Поміж членами місцевих поступових партій панує бадьорий настрій. Сподіваються, що незабаром усі обіцяні вольності стануть за коном.

– Частина кївської гори, яка належить декому з гласних Думи, знов почала повзти в Дніпро. Міський голова Проценко заявив, що це робиться з намови соціалістів, які програвши справу з робітниками, скористались несвідомістю гори, щоб підбурити її проти законних своїх хазяїнів. Чутка, що гору задержано на місці до в'яснення справи – цілком фальшива.

Оце й увесь матеріал, який я мав замір замістити.

Правда, хвостик вийшов куценький, але бувають оказії, що й такого куцого втинають, а тому краще трошки, ніж багато.

* * *

Якби тепер устав Тарас
Та жив у наш славетний час,
Не швидко вмер би знову,
Коли б побачив, скільки прав
Гурток письменний наш придбав
Своїй країні й слову.

Тепер уже не страшно нам
У зуби впасти ворогам

Та й згинути без бою.
Ми вже зубів не боїмось,
Самі гарненько гриземось –
Найбільше між собою.

Тепер не те вже, що було,
Вже слово рідне ожило,
Не спить уже Україна:
Складають нам тепер пісні
Не тільки кобзарі – ба ні, –
А кожная дитина.

І наше слово скрізь гуде,
Вже без цензури в друк іде,
Придбавши форми гарні;
Його не нівечать, не гнуть
І часом пильно стережуть...
Щоб не втекло з друкарні.

Примітки

Вперше надруковано в журн.: Шершень. – Київ, 1906. – № 8. – 24 лют. – С. 6–7, за підписом “В. Сивенький”. Номер журналу присвячений Шевченковим роковинам.

ЯК Я ПЕРЕЙШОВ ОД СЛОВА ДО... ДУМКИ

Ніби оповідання

Це було 13 грудня. Я розумію дванадцятий місяць року, а не який інший. Мушу вам сказати, що я твердо певний у тому, що треба всім, а особливо

тим, хто живе в східній половині Європи, а найпаче тим, хто не тільки думає про себе, а й пише що-небудь, добре знати календар, і, – як казав ще один давній мій земляк, – “по оному свої мислі й поступки розполагать”.

Без знаття науки календаря ви можете опинитись у дуже неприємному становищі. Таки коли б ви не знали, що сьогодні 30 грудня, а думали, скажемо, що вже 30 мая, – день, до якого, певно, вже скінчаться морози, розтане сніг, відбудуться засідання Державної думи, зацвінуть квітки, заспівають пташки, – то ви можете наразитися на такі неприємності:

1) Ви можете вийти на вулицю в літньому пальті, застудитись і схопити нежить.

2) Ви можете написати весняного фельєтона, теж застудитися і захрипнути, себто – вас остудять і заткнуть горлянку.

3) І таке інше.

Живий приклад: один мій земляк у Полтавщині, не подивившись у календар, почав зимою займатися хліборобством¹¹⁰. Кажуть, він так застудився, що зовсім захрип.

Друзі мої! Не забуваймо ніколи календаря, пам'ятаймо повсякчас не тільки про те, в який вік ми живемо, але й про те, який тепер місяць і який день місяця.

І ще того мало: досвідчені люди, що мають довголітню практику, кажуть, що коли ви починаєте яку-небудь справу, то непогано вам буде насамперед, окрім вищезгаданих відомостей, ще добре перечитати ті пророкування про годину й негодую, які теж можна знайти в кожному календарі і які добродій людськості п. Брюс¹¹¹ складає на кожні сто літ уперед на пожиток усім тим країнам, що не мають твердих законів...

---

¹¹⁰ ...один мій земляк у Полтавщині... почав зимою займатися хліборобством... – Тут натяк на заборону першої української газети “Хлібороб”, п'ять номерів якої надруковані в Лубнах у листопаді–грудні 1905 р.

¹¹¹ ...добродій людськості п[ан] Брюс... – “Брюсів календар” – під такою назвою відомий стінний календар, який видавався ще не початку XVIII ст., вміщував місячні і сонячні таблиці для різних розрахунків на десятки років, народні прикмети, астрологічні передбачення.

звичайно метеорологічних. В крайній потребі можна задовольнитися порадою меншого авторитета – хоч би п. Демчинського.

Щодо способів використання тих порад, то я зараз дам вам кілька прикладів.

“Ясна сонячна година”. – Ви можете зранку спокійно одягатися, приспівуючи собі *“Марсельезу”* або циганського романса, потім вийти на Хрещатик, умішатися в гущу народу, вітати всіх ваших знайомих, хоч би й червоного кольору; можете навіть розмовляти з ними й тоді, коли саме повз вас проходить поліцай.

Якщо ви пишете – поспішайте того дня писати про свободу слова. На всякий випадок ви можете не підписати свого ім’я.

“Перемінна година. Зранку тихо, вдень вітри” (відкіля – не показано). В цей день менше розмовляйте, більш прислухайтеся. Перш ніж вийти з дому, понюхайте повітря. Виходячи на Хрещатик, майте вигляд простодушного провінціала. Зупиняйтеся більш перед вікнами корсетних магазинів і гастрономічних крамниць. Знайомим відповідайте на привітання, але самі їх не зачіпайте.

Коли ви пишете – пишійть у цей день що-небудь дуже символістичне або декадентське. Підпишіться так, щоб можна було подумати, що ви належите до партії *“правового порядку”*.

“Мороз. Північні вітри”. Звечора того дня нагрійте добре вашу хату. Найкраще топливо – друкований папір, газети й книжки, якщо ви їх маєте, бо в друкарській фарбі є певна доза масла. Книжки й газети конфісковані мають у собі найбільше скритого тепла. На розпал уживайте листи ваших добрих знайомих і ваші ще не друковані статті.

Не сидіть довго й не паліть світла вночі, бо хто не спить, той думає, а хто зна, які думки можуть завітати в вашу голову. Краще лягайте на правий бік і спійть. Уставши, краще не ходіть нікуди, а в разі конечної потреби виходьте одягнені так, щоб мати вигляд члена чорної сотні.

Держіть у руці листок “Киевлянина”.

Зупиняючись перед крамницями, сваріться кулаком проти вікна, якщо повз вас іде поліцай – видержуйте хуліганські пози.

Знайомих минайте без дальших наслідків.

Писати можна – тільки мислите.

Це вам моя добра порада.

Я вам дам ще кращу: не слухайте зовсім моїх порад.

Одначе до чого всі ці календарні уваги?

А от, бачите, в чому річ: я хотів поділитися з вами тією звісткою, яку я дістав 13 грудня. Ви, певно, догадалися, що звістка мала бути невесела. Ще б пак! – Тринадцять – таке погане число, а грудень такий недобрий місяць: до весни ще далеко, далеко... дальше, ніж від Києва до Боярки під час страйку.

Недобра звістка чигала на мене саме там, де, навпаки, окрім доброго, я нічого не сподівався: в редакції не народженої ще газети “Громадське слово”.

Треба вам сказати, що я, почувши тільки, що ця газета має появитися на світ, мав уже до неї велику симпатію. Ви не ймете віри, що можна любити те, чого ще нема? Чекайте, а як мати може любити ту дитину, котра ще в проекті? Вона готує їй пелюшки, сорочечки. Правда, нова газета не мала доводитися мені дочкою, але я все ж себе вважав якимсь її родичем. Сказати простіше – я мав задля неї писати: розводити жартівливі балачки про умні речі, гризтись із людьми, яких я ніколи в вічі не бачив, і втручатися до справ, на які я, певно, ніколи не матиму найменшого впливу; при всьому тому заховати в собі стільки еластичності, щоб не ткнутися лобом об яку-небудь статтю закону карного.

І за цю любов роботу я мав одержати те, чого мені так бракує, – гроші.

Я люблю золоті гроші. Вони пестять око і викликають золоті мрії.

З самого початку я запитував редактора, чи будуть мені платити золотими грошима.

Він мені відповів, що се річ непевна, вважаючи на обставини.

Але бажаючи мене потішити додав, що я можу рахувати на паперові, срібні, мідні й усякі інші гроші.

Паперових грошей я не люблю. Мені трапилось раз покинути звечора на столі папірку в 25 рублів. Уночі миші вигризли № і підпис касира, і її ніхто не схотів узяти.

Вдруге я післав паперову троячку видавцеві одного дуже рекламованого ілюстрованого вісника, але не дістав ні одної книжки.

Потім я довідався, що той видавець утік з моєю троячкою за кордон і тепер щасливо грає на Віденській біржі.

Щодо срібних грошей, то я їх боюся. Мені вони попадаються в руки або зовсім стерті, або з дірочками.

В одній крамниці мене трохи не побили, як я заплатив срібного семигривеника, і хотіли віддати під суд за фальшування грошей. Виявилось, що семигривеник був зовсім не срібний.

Згадавши все те та добре розміркувавши, я просив редактора платити мені за мої фельетони мідними грошима, але, вважаючи на мої слабкі знання математичні, прохав не давати дрібних, з якими легко можна заплутатися, а тільки самі добрі п'ятаки. Таким робом я легко міг би знати, скільки рядків фельетону мені треба на обід, скільки на цигарки і скільки на трамвай.

І от, умовившись із редактором, я пішов зараз на Хрещатик купити собі відповідного гаманця на гонорар.

Розуміється, що я вибрав найбільшого. Дома я його обміряв, він мав 36 сантиметрів уподовж, а завширшки був 20 сантиметрів.

Я купив теж зшиток паперу на перший фельетон.

Із цим зшитком у кишені та з гаманцем у руці я появився 13 грудня в редакції.

– Чи можна вас поздоровити? Маєте вже, певно, дозвіл на газету? – спитав я редактора.

– Ні, – сумно відповів мені редактор, – “Громадське слово” не буде дозволене.

– Як?! – скрикнув я. – Адже тепер слово вільне!

– У програмі нашого “Слова” є слово нецензурне.

– Як це так? Я читав вашу програму; там, здається, нема поганої лайки.

– Ох, не лайка, а... автономія.

– Автономія! Як же ви могли мати таку необачність і бажати автономії!..

Хоч, по правді кажучи, щодо мене, – додав я не дуже голосно, – то мені подобається автоном...

У цей мент крізь відчинені двері мені блиснули чийсь срібні гудзики.

– Мені подобається автономенклатура! – поправився я дуже голосно з великою певністю.

– Автономенклатура? – здивовано спитав редактор. – Та такого ж слова зовсім нема.

– Нема?! – тим краще! – сказав я. – принаймні мені ніхто його не заборонить. Прощайте! До речі, що мені тепер робити з цим зшитком?

– Ви вмієте малювати? – сказав редактор. – то можете його заповнити котиками, собачками або записуйте в йому ваші щоденні трати...

– Це добре, але мій гаман! мій добрий гаманець на нові п’ятаки!

– О, за гаманець не турбуйтеся, – заспокоїв мене редактор, – вийдіть ввечері на Хрещатик і його зараз у вас украдуть.

Я вийшов з редакційної хати зовсім засмучений. До вечора я тричі лагодився плакати. Увечері вийшов на Хрещатик походити. Гаманець у мене справді вкрали, і це мене трошки заспокоїло. Прийшовши додому, я розгорнув свій зшиток і намалював на першій сторінці розкудовченого поета, а біля його розбиту семиструнну гітару.

Я довго журився, але вчора дістав запрохання до роботи в іншій газеті, в “Громадській думці”, що її вже зволено, як сказав мені її видавець.

Це мене втішило. Я тепер знаю, що думати не заборонено, і я можу викладати свої думки на папері.

І, як людина активна, я зараз же перейшов від слова до... думки.

Розкудовченого поета я видрав із свого зшитка.

Замість украденого гаманця, я догадався купити два менших, які влязали б у мої кишені.

Пишучи фельетони, я ніколи не розмовляю голосно, щоб часом не вирвалося яке недозволене слово.

Щоб краще цього досягти, я зав'язую рота хусткою.

Люди думають, що в мене болять зуби, і не змушують мене багато говорити.

Примітки

Вперше надруковано в газ.: Громадська думка. – Київ, 1905. – № 1. – 31 груд. С. 2, за підписом “В. Сивенький”.

8 грудня 1905 р. київська цензура дозволила видавати з 1 січня 1906 р. щоденну українську газету “Громадське слово”, але після опублікування її програми (домагатися всіх демократичних свобод, перетворення імперії на федерацію вільних народів, захист робітників від експлуатації, земля народів, безплатна освіта рідною мовою та ін.) губернатор заборонив друкувати таку газету, оскільки вона становить у програмі зміну державного ладу і передачу землі народів. В оголошенні на передплату було названо серед співробітників “Громадського слова” і В. Самійленка (Сивенького). 31 грудня 1905 р. замість “Громадського слова” вийшла “Громадська думка”. “Навіть сьогодні ми не можемо ще говорити всього, що думаємо, – писалось у передовій статті, – не дурно ж замість “Громадського слова” виходить у світ тільки “Громадська думка”. В цей номер газети вміщений фейлетон Самійленка.

УЛАС САМЧУК (1905–1987)

Улас Самчук – видатний український письменник і публіцист.

Народився у селянській сім'ї. Вчився у сільській школі і Кременецькій гімназії. Емігрував з Польщі у 1927 р. до Німеччини. Вступив до Бреславського університету, у зв'язку з переїздом до Чехо-Словаччини закінчив навчання в Українському вільному університеті (1929–1931).

Уже перші літературні проби У. Самчука засвідчили його дар діалектично сприймати реальне життя в конкретних умовах. Письменник фанатично вірив у свій народ і самовіддано пропагував ідею незалежності України усією літературною творчістю, життям. Він був дуже «нестандартною» особистістю, його світогляд не вписувався в жодні політико-суспільні, тим більше партійні платформи. Його погляди й поведінка були багатоплановими, враховували усі можливі аспекти й характеристики соціальних явищ на шляхах до пізнання й відображення істини: «Потребуємо думати як демократ, як аристократ, як революціонер, як консерватист, як соціаліст, як націоналіст одночасно. Не лякаймося такого думання, лякаймося думати виключностями...».

У 1936 р. виходить перша літературна збірка «Відроджений рай». Найвидатнішими творами У. Самчука, названого дослідниками українським Гомером, є трилогія «Волинь» (1932–1937), яка у 30-ті рр. називалась серед творів, що заслуговують відзначення Нобелівською премією (у ній ґрунтовно поставлені проблеми національно-культурного та державного становлення України), а також повість «Марія» (про голодомор в Україні 1932–1933 рр.).

Повернувся в Україну з початком війни, сподіваючись на можливість в екстремальних умовах вести роботу з національного пробудження земляків. З вересня 1941 р. до березня 1942 р. (до арешту гітлерівцями) – редактор легальної газети «Волинь» (Рівне). Не будував У. Самчук ілюзій з приводу «союзництва» з німцями. Його спогади містять замітки про неодноразові

виклики до гестапо, під час яких він уперто стверджував свою непартійність. У. Самчук чітко розрізняв політику завойовництва, поневолення й «чистоту» ідеологій. Логіка смертельної сутички двох тоталітарних режимів у роки Другої світової війни, коли не вдалося мирним шляхом поділити «сфери впливу», дає можливість уникнути однозначно-традиційних тлумачень мотивацій діяльності та творчості У. Самчука.

Очолювана У. Самчуком «Волинь» стала одним з найпомітніших українських легальних періодичних видань часів гітлерівської окупації, сформованих силами української інтелігенції, яка жила і здобула освіту за кордонами України, сповідувала державницькі погляди та бачила реальну потребу в складних соціальних умовах підтримувати в народі тенденції національної самосвідомості й самопожертви. У. Самчук як керівник редколегії визначав політичний напрям газети і своїм авторитетом, і численними різножанровими публікаціями. Цей період його життя виявився найплототворнішим у журналістсько-публіцистичному плані.

У. Самчук, висловлюючи сподівання на справжню розбудову України й організацію українського народу, пророчо визначав, що головним орієнтиром політичної зрілості є не певні політичні групи чи партії, а організовані та забудовані всі клітини національної спільності народу.

Поняття війни письменник намагався переломити через історію, подивитись на сучасне йому лихоліття зі сподіванням глобальних змін в Україні при умові єдності зусиль її народу й чіткості бачення мети – створення незалежної власної держави. Публіцист не сприймав ні фашизму, ні сталінізму як ідеології і фактичні суспільні лади, спрямовані на нищення особистості. Серед головних аргументів проти сталінізму через усю творчість проходить голодомор 30-х рр. в Україні з багатомільйонними жертвами.

Публіцист далекий від ідеалізації певних подій вітчизняної історії. Як аналітик, він пробує взяти з неї уроки, передати їх сучасникам.

Було також розуміння реальної неможливості вибороти власну незалежність чужою силою, осягнення засад «нового порядку», який несли нацисти в слов'янський світ. Чітко проступає діалектика перспективи у проблемах, які У. Самчук ставить у статтях, звертаючись не стільки до окремого суб'єкта, як до народу в цілості, формуючи саме цю історико-філософсько-етнічну спільність.

Навала на Україну, вогонь війни покликали У. Самчука не лише осмислити суть реальних катаклізмів, але й знайти філософсько-політичні розв'язки суспільних суперечностей для людей, до яких звертався він зі сторінок часопису. І головним критерієм стає для нього вісь: народ – держава – Україна. Полишаючи «езопівську» мову часів легальної окупаційної преси, коли кожне необережне слово коштувало в буквальному розумінні життя, У. Самчук знаходить сміливість вести мову про особливу відповідальність зосередженої людської думки та дії.

Саме у «Волині» У. Самчук пішов на підкорення свого публіцистичного піку. В січні 1942 р. з'являються його замітки публіциста «Слово письменника»: «Ми стоїмо на варті життя. У наших душах і устах знаходиться та вічна зброя великого слова батьківщини, яке поставив перед нами ще наш безсмертний Шевченко, й цьому слову, його прямому змістові, його незрівняній силі, ми Шевченкові спадкоємці віддано, щиро, без найменшого застереження служимо».

Післявоєнний період життя У. Самчука пройшов у вимушеній еміграції, головним чином у Канаді, де він став засновником організації українських письменників «Слово» (1954). За кордоном вийшла решта його художніх та мемуарних творів, наповнених тугою за батьківщиною, роздумами про лихоліття війни та історичну долю свого народу: роман-хроніка «Юність Василя Шеремети» (Мюнхен, 1946–1947), трилогія «Ост (1-й том): Морозів хутір» (Регенсбург, 1948), спомини «П'ять по дванадцятій» (Буенос-Айрес, 1954), спомини «На білому коні» (Вінніпег, 1956), трилогія Ост (2-й том):

Темнота» (Нью-Йорк, 1957), роман «Чого не гоїть огонь» (Нью-Йорк, 1959), роман «На твердій землі» (Торонто, 1966), спомини «На коні вороному» (Вінніпег, 1975), документальний роман «Живі струни» (Детройт, 1976), спомини «Планета ДІ-ІІІ» (Вінніпег, 1979), документальний роман «Слідами піонерів» (Нью-Йорк, 1980), трилогія «Ост (3-й том): Втеча від себе» (Вінніпег, 1982).

Помер У. Самчук у 1987 році. Восени 1994 р. особистий архів письменника перевезено в Україну.

Українська журналістика в іменах. – Вип. ІІ. – С. 191–195.

[ПЕРЕДОВА СТАТТЯ ЖУРНАЛУ «АРКА»]

Поява цього літературно-мистецького органу зумовлюється загальним статус-кво нашого сьогодні на вигнанні. Об'єднання Українських Письменників МУР приступає до співпраці з цим виданням, виходячи з тих самих міркувань, що лежать в основі всіх видань мистецького слова – міркувань надпартійності.

Справа культури, а зокрема літератури, мусить бути в руках покликаних. Не можемо дозволити собі в ділянці культури повторити приклад інших ділянок нашого життя. Нас надто мало і чуємося в дуже відповідальному становищі, щоб ділитись та розкидатись.

Стоїмо і будемо стояти пліч-о-пліч і не хвилюємось, хто і до кого «належить». Належимо передусім до самих себе, до нас, до вас, до народу, якого ім'я носимо. Цього нам здається, коли іде про данину Кесареві, досить, щоб означити і ствердити себе. Тішимося, коли наші думки не чужі частині людей, що можуть і мусять думати.

Мистецькі вальори, коли будемо творити зміст цих книжок, мусять бути основними і вирішальними. Великий патріотизм в той патріотизм, що висловлюється великим мистецтвом.

Ідейний підмурівок мусить зумовлювати доба, в якій живемо. Формуємось у націю. Відчуваємо вивершення української духовності. Періоди розгортання крил за нами. Перед нами простір, що манить до великого старту. Бути буттям людини, що чує під собою форму планети, – це значить бути українцем. І орієнтир, і окцидент, і традиції і вимоги дня... І не будемо хвилюватись, коли вимога синтези буде змушувати нас дивитись на речі без упередження та забобонности. Знаємо, що перед нами події, які рішать і завершать епоху двох середньовіч – середньовіччя, що шукало Бога, й середньовіччя, що шукає людини.

Мусимо бути готові для сприйняття доби, що поставить на пробу вислід праці великого доктора Фавста. Хто тішить себе миром, спокоєм, справедливістю, той поки що повинен шукати такого місця на планеті, де мавпи та банани. Там, де люди, там, де крутяться машини і димлять димарі, там щойно готується акт великої гри – третій і останній акт.

Мобілізація сил, усіх сил – тих, хто в минулому, і тих, що маємо тепер, конечно. Пригляньмось уважно до всього, що ми ще не так давно вважали за зайве. Монументальний спокій і залізна логіка повинні супроводжувати наше думання в оцінці спадщини, що маємо від предків. Писані книги прочитаємо, як одну книгу, і кожний її розділ, будемо уважати за доповнення до попереднього. І хай нас не бентежать імена. Ті, що піддали їх критиці, пробі, що показали їх нам з усіх боків, заслуговують на нашу вдячність. Критика не значить заперечення.

Ведені вимогами доби, гартовані вогнем і залізом, гнані за нашу силу і правду, йдемо в світ, дивимось йому в очі і хочемо віднайти місце, що нам належало колись та що нам належати мусить.

Арка. – 1948. – Ч. 3/4 (берез./квіт.).

ЄВГЕН СВЕРСТЮК (1928)

Євген Сверстюк (13.12.1928, с. Сільце, тепер Горохівського р-ну Волинської обл.) – український літературний критик, публіцист, поет, перекладач, правозахисник.

Народився у багатодітній селянській родині. Освіту здобув, навчаючись у польській, згодом – радянській школі, далі – у гімназії під час німецької окупації. Після війни закінчив середню школу в місті Горохові. 1947 р. вступив до Львівського університету на відділ психології філологічного факультету. Після його закінчення вчителював у Почаєві та с. Богданівці на Тернопільщині. 1956 р. закінчив аспірантуру при Київському науково-дослідному інституті психології. Наступні три роки викладав літературу у Полтавському педінституті. Після повернення до Києва очолював відділ прози, згодом – відділ публіцистики журналу «Вітчизна».

1961 р. з'явилися його перші публікації в «Літературній газеті» і «Вітчизні». 1962 р., після звільнення з журналу, повернувся в Інститут психології. Написав дисертацію «Особливості розуміння старшими школярами мотивів поведінки літературного персонажа», яка була прийнята до захисту в Одесі. Виступаючи на науково-практичній конференції Інституту психології у Нововолинську, Є. Сверстюк порушив питання про те, що брак правди, елементарної щирості в радянському суспільстві робить будь-яке виховання неможливим. І, як наслідок, був звільнений з інституту. Працював у редакції наукового журналу Інституту ботаніки АН УРСР, де редактором був тоді брат М. Зерова – академік Д. Зеров.

14 січня 1972 р. був заарештований разом з групою української інтелігенції. Слідство, яке тривало 15 місяців, встановило, що відомі у самвидаві художньо-публіцистичні твори «Собор у риштованні», «Котляревський сміється», «На мамине свято», «Остання сльоза» – це документи, виготовлені й розповсюджені з метою підризу та ослаблення

радянської влади. Відбувши 12-річне ув'язнення, 1983 р. повернувся до Києва, де протягом п'яти років, аж до виходу на пенсію, працював столярем.

Книжка «Собор у риштованні», видана в Парижі 1970 р., містила статті, опубліковані у київській періодиці 60-х рр. 1979 р. в нью-йоркському видавництві «Пролог» вийшло «Вибране». Окремими творами та у збірниках виходили деякі його твори англійською і німецькою мовами, зокрема «Перебудова Вавилонської вежі»; україномовні публікації у зарубіжній періодиці перевидавалися багато разів. З 1978 р. – почесний член міжнародного ПЕН-Клубу. 19 серпня 1992 р. отримав ступінь доктора філософії Українського вільного університету.

За свою збірку публіцистики «Блудні сини України» (1993) Є. Сверстюк отримав Державну премію України ім. Т. Шевченка за 1995 р. Більшість останніх публікацій друкував у журналах «Київ», «Україна», газеті «Літературна Україна».

Нині Є. Сверстюк – президент українського ПЕН-Клубу, головний редактор газети «Наша віра», голова Української асоціації незалежної творчої інтелігенції, яка вручає щорічні премії ім. В. Стуса.

Українська журналістика в іменах. – Вип. V. – С. 281–283.

НА СВЯТО ЖІНКИ

*Щоби вам не судилась найтяжча судьба,
Найстрашніша клятьба – полюбити раба.
(Іван Франко)*

Ніколи не була вона ні царівною, ні принцесою, жінка моєї землі.

Далеким раннім сном з напівлегенди пройшли образи нашої першої християнки княгині Ольги і не першої жалібної чайки-зигзиці Ярославни.

Тьмавим переказом здиміли владні постаті полонянки-султанші Насті Лісовської, жінок, що тримали перначі руками козацьких полковників, і

роботящої селянки Розумихи, що задавала тон придворним качкам у палацах своєї невістки цариці Єлизавети.

Була вона принцесою і випромінювала німб слави лише в царстві духу, коли творила свою пісню:

*Я на гору круту крем'яную
Буду камінь важкий підіймать
І, несуні вагу ту страшную,
Буду пісню веселу співать.*

Зарання лиха історична доля поклала на неї важкий камінь і вимагала мужности за право жити. Під цією ношею вона разом з чоловіком створила, зберегла, як душу, передала дітям мову, пісню і пам'ять про чесний рід.

Рівність її з чоловіком справіку була однією з українських національних традицій. У часи найважчого занепаду життя, у безпросвітних буднях вона навіть брала верх над чоловіком і свідомо несла головну моральну відповідальність за честь свого роду, а отже, й за гідність свого народу.

Вільна від домостроївських пут, змушена сама виховувати, а то й утримувати дітей, українська жінка була хоронителькою духової стійкості і здоров'я, традицій та звичаїв – більшою мірою, ніж чоловік, що носив на собі рани та болі поразки, чумакував, бурлакував та блукав по світу, в якому

*Ой високо сонечко зіходить,
А низенько заходить...*

Биті шляхи йому заростали тернами, а доля стелила йому стежку на чужину...

*Куди ти йдеш, не спитавшись?
На кого покинув
Батька, неньку старенькую,
Молоду дівчину?*

Більш незалежна суспільно, вона була величнішою і духово цільнішою. Від «Наталки Полтавки» і «Запорожця за Дунаєм» до «Фата моргана» і

«Дорогою ціною» Коцюбинського – скрізь світиться захват героїчною постаттю української жінки в негероїчні часи нашої історії, що готувала чоловікам долю перевертнів та «пропащої сили». Ця істина стала своєрідною концепцією багатьох творів нашої художньої літератури...

Суха і чорна від праці, бита, але не зламана долею, у Панаса Мирного вона виказує людям власного єдиного сина, коли той співається до озвіріння й переступає закони моралі.

Найчастіше саме вона картає покручів, що пнуться в пани, і зневажає легкодухих, що «у лакомстві нещасному» гублять своє обличчя. Зціпивши зуби, вона відвертається від того, чого не заробила: «Ми бідні, але чесні».

Давні греки й римляни творили символ краси і волі в постаті жінки.

Образ її, юної, вродливої й одважної, революційна Франція поставила на барикадах, освятила як свій національний прапор волі.

Її велична постать перейшла на континент молодії Америки, яка над темними віками рабства й розбою високо піднесла статую Свободи в благій надії, що вона навчить людство дихати на повні груди...

І в той самий час наш найбільший поетичний геній виспівав сльозами її долю покритки, матері зганьбленої і зневаженої, і на барикадах нашого народнього горя створив з неї образ України.

Ніде у світовій літературі нема такого трагічного образу! Під іменем Катерини, Оксани, Сови, Марини, Наймички, Сліпої, Відьми, Лілеї – він підноситься, нарешті, в поемі «Марія» до символу святої – Богоматері Марії, що знесла найбільші страждання і вже в чисто українському стилі – під тином.

Сумуючи, у бур'яні

Умерла з голоду.

Судились їй незвичайні посмертні перетворення, коли її професійні лицеміри одягли в царську порфіру, а по суті ж

Наплювали

*На тебе, чистую, кати;
Розтлили, кроткую! а ти...
Мов золото в тому горнилі,
В людській душі возобновилась...*

Жила й возобновлялась вона у власних сльозах, у своїй пісні – тій, у яку заслухався Франко:

*Слухаю, сестри, тих ваших пісень сумовитих,
Слухаю й скорбно міркую:
Скільки сердець тих розбитих, могил тих розритих,
Жалощів скільки неситих, сліз вийшло пролитих
На одну пісню таку?*

Десь наче випадково зринає в нашій глушині ім'я неписьменної подільської бабусі Явдохи Сивак, що вік свій «прожила в біді, як камінь у воді», але зберегла в пам'яті й проспівала для запису 1008 народніх пісень, розповіла сотні казок, приказок та прислів'їв і веліла підписати ці пісні вигаданим прізвищем Зуїхи, бо власним підписувала лише улюблені...

Сотні імен таких жінок загубились у пам'яті і злилися з іменем народу. Вони виспівали душу і ввійшли в життя луною мелодії.

Зовсім не випадково цей народ дав найбільшу поетесу світу – Лесею Українку. Так і мало бути, «що на гору круту крем'яную» зійшли в нас три жінки – Леся Українка, Марія Заньковецька, Ольга Кобилянська – і стали біля вершинних явищ нашої культури символами народньої шляхетности.

У революцію захитався і запалав панський, скаламутився мужицький світ. Скам'янілою толокою прямолінійно маршовим кроком прийшла нова рівність. Захитались і стали змішуватися вікові підвалини. Поет схопив нові шуми і склав із них нестямно-батьору «Пісню трактористки» – про те, як, спантеличена прогресами, за браком живої ідеї дівчина підняла ідею емансипації... проти своєї матері. Закинувши вишивання, Олеся Кулик тихенько побігла від неї – за голосом трактора. А могла б же піти за голосом

крови, і тоді з неї вийшла б, може, ніжна мати і добра дружина тракториста! Все ж таки соціалізм проголошував рівність не для того, щоб дівчата грубили за чоловічою працею, а хлопці спрямовували та солодко оспівували їхній трудовий подвиг...

Другим боком обернувся інфантильно-легкий поетів образ:

*Дим-димок од машин,
Мов дівочі літа.*

Він набув суворого і важкого життєвого сенсу: розвіялися дівочі літа, як дим-димок од машин, розвіялись у тракторному шумі, у виробничих клопотах – без сліду, без пісні й без уваги з боку поета, віднині захопленого вже не дівочою вродою, а лише дівочою працею та новітньо-бюрократичними формулами кохання:

*Ударником станеш – полюблю ізнов.
Не той тепер Миргород,
Хорол-річка не та.*

Здалеку він виблискує у вірші загадково-кам'яним сфінксом нової доби та моторошним підписом автора за датою «1933 рік». Зблизька – річка Хорол просто замулилась і висохла...

«Жінка в колгоспі – велика сила» (Сталін). Цей нецеремонний афоризм великого циніка зформулював фактичний стан рівності жінки в ті роки. Рівність обернулась потворною гримасою проти неї, слабкої, виснаженої і обтяженої сім'єю.

Війна, що все списує, закріпила жінку на найважчих роботах, зробила її вдовою і одинокою матір'ю.

*Росли роки. Росло твоє чекання,
Печаль смоктала радощі твої.
І над твоїм розстріляним коханням
Скажено глузували солов'ї.
(Василь Симоненко)*

Нині найстрашніше слово про жінку – це слово статистики... Чоловікам усе ж таки не так було: вмирати легше.

Зараз соціальна проблема розриву між містом і селом – на плечах жінки. Виявилось, що вона не тільки в колгоспі велика сила. Найважчі й найдешевші роботи в місті теж виконує ця сила. Копає рови. Асфальтує дороги. Вивозить за місто сніг. Носить цеглу. Будує місто, в якому не житиме. За вказівками, під керівництвом та наглядом чоловіків... На очах у перехожих чоловіків, що ніяково одвертаються... Знизують плечима... Стають і дивляться до всього звичними, байдужими очима євнухів...

Вона приходить до нас у місто у важкій робі як тяжкий докір сумління і найтяжче прокляття за чиюсь провину...

Хтось згадує старі слова – «лицарство», «честь», «шляхетність» – хіба можуть ці слова колинебудь стосуватися чоловіка, який, насвистуючи, звик проходити повз жінок у важких робах?

Хтось нагадує, що її покликання – материнство, народжування і виховання дітей. Але ж для того, щоб мати дітей, треба бути закоханою, щасливою і чарівною... А для того, щоб виховувати їх, треба мати що передати їм у спадок. Хіба може вона в тих умовах зберегти радісну усмішку, рідну мову, звичаї, традиції, що віками розвивались як вираз національного ества і обличчя народу?

На селі вона зараз чи не єдина моральна сила, що материнським інстинктом тримається якогось ладу у світі, де «чоловіча плоть» так здеморалізована пияцтвом і так заангажована найсучаснішою ідеєю «легкого хліба»...

Над її головою проходили і вкопувалися зморшками на чолі (такими зморшками, що коли б вони хоч не передались дітям, як батьківський «код» жури й безпорадності) війни, революції, братовбивства, колективізація, голод, людодіство, пожежі, окупації – і могили, могили, могили – без хрестів!

Над її хатою зі свистом і ревом проносився технічний поступ. Але – Боже мій! Чому він десь дає людям полегкість і достаток, а від неї везе хліб і дітей? Чому він говорить до неї чужою мовою – і зовсім не дивиться їй у вічі? Чому хліб перестав бути святим і наче втратив смак? Чому люди – малі й старі, не цілюються хоч раз на рік – на Великдень?

Трактором проторохтів повз її хату технічний поступ. Але вже люди не збираються вечорами погоміти, порадитись і поспівати пісень; заспівати її старої і вічно нової:

*Візьми, мати, піску жменю,
Посій його на каменю,
І коли той пісок зійде,
Тоді син твій з війська прийде...*

Виснажена болем утрат і працею, засушена самотністю, вона стоїть непорушно, задивлена в поріг власної хати, і кидає важку кострубату вечірню тінь. Спиваються сини і внуки – вони напиваються вже зранку – раніше, ніж устигнуть заглянути один одному в вічі, – відходять і опускаються десь на заробітках дочки – і стають якимись чужими... Нині вони не йдуть за голосом любови до життя і мудрістю продовження роду... Вони замислились над своїм природним покликанням і загадуються нечувані питання: а чи варто народжувати для сучасного світу дітей... Одна-дві дитини на сім'ю – це формула вимирання народу...

Ще не стямившись від минулого, вони живуть лише сьогоднішнім днем – у світі, над яким згущаються хмари перенаселення, а навколо спалахують зловісні блискавки й доноситься знайомий гуркіт грому...

Що зараз скажеш старими словами про рівність і право жінки? Вона має всі громадянські права, яких не відчуває за тягарем обов'язків... І все ще снить вона ідеалом лицарського кохання, мужнього захисту, домашнього достатку й затишку. Новому мінливому світові розхитаних норм вона

нав`язує незмінну умову: старе поняття про порядність і стару серенаду про вірність.

Я слова розгубив по дорогах чужих,

Що скажу тобі, рідна дорого?

(Максим Рильський)

Наші поети не оспівують її вроди, а важко сповідаються перед нею.

На скільки років стала нашим сантиментальним гімном «Пісня про рушничок». І не випадково: невиразні слова і жаліслива мелодія її служили нам виразом комплексу провини перед десь далекою, десь забутою матір'ю... Невідомо, для чого вона «водила мене у поля край села»; зате добре відомо, як вона безпорадно заламувала руки і, скорившись долі, проводжала в бозна-яку «далеку дорогу». І всім нам, незалежно від рангів і чинів, хотілося в інтимному затишку спогадів виплакати свою підсвідому провину і тугу за цією єдиною вірною материнською любов'ю, що ніколи не питала, за що нас любити...

Так, у світі усталеної байдужості і ненависти, у світі вкоріненого недовір'я і підозр вона залишалась єдиною, як Сонце. Неважко було тут її виділити і оцінити...

Але як важко було перебудувати життя так, щоб у найбільші свої хвилини ходити по пораду саме до неї і, не криючись, шанувати її – не словами, а синівською любов'ю і вірністю. Щоб з поточної ієрархії цінностей піднести її з самого долу й поставити над усіма дорадчими – так, як поставила вона своїх дітей над усіма вартостями.

«Білими губами упівголос буду вам казати за себе. Я ішов від мами у біленькій сорочці, сам білий. З білої сорочки сміялись. Кривдили мене і ранили. І я ходив тихенько, як білий кіт» (В. Стефаник).

Якими все ж таки ми повертаємось до неї, що пустила нас у білій сорочці, і стаємо перед її обличчям і перед власним дитинством?

Заметеними дорогами, з пониклими обмолоченими словами приходжу на мамине свято і жадібно сухими очима шукаю краплі живлющої радості. Мама дарує мені всепрощальну усмішку, як тоді, коли заблукав був малим. Але тепер уже нема тієї дитячої радості повернення – і ось озираюся навколо змерзло і неспокійно.

Минуле дивиться скорботним поглядом Богоматері, якій уже нічого не відбереш і не повернеш.

Сучасне проноситься над нами безводною хмарою. Джерела його одгороджені од нас колючим частоколом сьогоденности та дзеркально-сірими глухонімими стінами, і, наче під скляним ковпаком, тільки і думаєш, де б ковтнути чистого повітря.

А майбутнє, та соняшна нива, на яку ми віками зносили наші молитви, найкращі вірування і останні надії – обіцяє нам у стокрот відродити зерна всестворящої любови під навалами всегноящої байдужости та всеспопеляючої ненависти – добрі зерна, які ми нині в поті чола кинемо в землю.

В поті чола – в землю, як у безвість... З дитинно-ясною вірою, що «зійдуть, і ростимуть, і у люди вийдуть!»

ЛЕСЯ УКРАЇНКА (1871–1915)

Леся Українка (Лариса Косач) народилася 25 лютого 1871р. у Новограді-Волинському. Мати її – письменниця Олена Пчілка – і батько – юрист – багато уваги приділяли гуманітарній освіті дітей, розвивали інтерес до літератури, вивчення мов, перекладацької роботи. Серед близького оточення майбутньої поетеси були відомі культурні діячі: М. Драгоманов (її дядько по матері), М. Старицький, М. Лисенко. Все це сприяло ранньому входженню Лесі в літературу: в дев'ять років вона вже писала вірші, у тринадцять почала

друкуватись. У 1884р. у Львові в журналі “Зоря” було опубліковано два вірші (“Конвалія” і “Сафо”), під якими вперше з’явилося ім’я – Леся Українка.

З кінця 80-х рр. Леся Українка живе у Києві. У 1894 – 1895 рр. Леся Українка перебувала в Болгарії у Драгоманова. У Болгарії була написана переважна частина циклу політичної лірики “Невільничі пісні”. Поетеса говорить, що розстається з рожевими мріями, із скаргами на долю і сльозами та свідомо приймає свій терновий вінок. Вона відчуває в собі народження нової людини – як криці у вогні (“Північні думи”, “О, знаю я, багато ще промчить”). Письменниця підтримує галицьку радикальну пресу, публікує у львівському журналі “Народ” статтю “Безпardonний патріотизм” та вірш-памфлет “Пророчий сон патріота”, що є відгуком на проватиканські статті газети “Буковина”. Це було нове явище в її творчості – сатира, спрямована проти українського буржуазного націоналізму та клерикалізму. Твори публікувались під криптонімом “Н. С. Ж.”.

З 1893р. вона перебуває під таємним наглядом, підтримує тісні зв’язки з особами, які були на засланні і багатьма студентами “сумнівної політичної благонадійності”.

У 1898р. у “Літературно-науковому віснику” з’являється стаття І. Франка про творчість Лесі Українки, в якій він ставить поетесу в один ряд з Шевченком.

В 1900р. в Петербурзі Леся Українка знайомиться з російськими літераторами, які групувались навколо журналу “Жизнь”. Леся Українка вмістила в “Жизни” чотири статті: “Два напрямлення в новейшей итальянской литературе”, “Малорусские писатели на Буковине”, “Заметки о новейшей польской литературе”, “Новые перспективы и старые тени”. Підготована до друку стаття “Новейшая общественная драма” була заборонена цензурою, а дві інші – “Народничество в Германии” і “Михаэль Крамер. Последняя драма Гергарта Гауптмана” – не були опубліковані, бо 8 червня 1901р. журнал ліквідовано.

Більшість своїх статей для “Жизни” Леся Українка писала в Мінську біля смертельно хворого С. Мержинського. В одну з найстрашніших ночей у стані невимовної туги створила вона драматичну поему “Одержима” (1901), в якій вибух інтимного почуття, викликаний нелюдськими стражданнями вмираючого товариша, спрямовується в широке русло вибору людиною життєвого шляху і тієї ідеї, якій вона служить увесь свій вік (ці питання звучать уже у вірші “Завжди терновий вінець...”, написаному за кілька місяців до “Одержимої”, і широко розроблені у драмі “Адвокат Мартіан”, 1913). С. Мержинському присвячені також “Я бачила, як ти хилився додолу”, “Мрія далекая, мрія минулая”, “Калина” та інші вірші – цілий цикл інтимної лірики. Трагічні переживання поетеси відлунюються також у поемі “Віла-посестра”.

Пережита особиста драма позначилась на загостренні хвороби легень, і Леся Українка їде на Буковину, далі – Гуцульщину рятувати підірване здоров’я. В 1902р. у Чернівцях з ініціативи студентів університету, які тепло вітали поетесу, виходить третя збірка її поезій – “Відгуки”. Вона складається з циклів “З невольницьких пісень”, “Ритми”, “Хвилини”, шести легенд і драматичної поеми “Одержима”.

У 900-х рр. міцніють зв’язки Лесі Українки з соціал-демократичним рухом. З групою товаришів вона займається розповсюдженням соціалістичної і марксистської літератури, перекладом праць теоретиків соціалізму, виданням цих творів за кордоном і транспортуванням у Росію. У 1907р. при обшуку у Лесі Українки вилучено 121 брошуру, серед них були три видання “Маніфесту Комуністичної партії”, три праці В. І. Леніна (“До сільської бідноти”, “Державна дума і соціал-демократична тактика”, “Перемога кадетів і завдання робітничої партії”), чотири праці К. Маркса, п’ять – Ф. Енгельса, біографія К. Маркса і Ф. Енгельса та ін.

Феномен таланту Лесі Українки полягав у тому, що вона одночасно плідно працювала в різних літературних жанрах. У кінці 90-х – на початку

900-х рр. з'являються її поеми “Одно слово”, “Віла-посестра”, “Се ви питаєте за тих”, “Ізоolda Білорука”, в яких яскраво виявилася схильність до оригінальної обробки світових сюжетів. Активно працює Леся Українка і як перекладач, її увагу привертають вершинні явища світової літератури – “Макбет” Шекспіра, “Пекло” Данте, “Каїн” Байрона. Вона перекладає також драму Г. Гауптмана “Ткачі”, яка належала до забороненої в Росії літератури, вірші Надсона, Конопніцької, Ади Негрі. З метою популяризації української літератури серед російського читача Леся Українка вибирає для перекладу твори на народні теми. Так, у видавництві “Донская речь” у Ростові-на-Дону в 1903 – 1905 рр. вийшли в її перекладах російською мовою оповідання І. Франка “Сам собі винен”, “Добрий заробок”, “На дні”, “Ліси і пасовиська”, “Історія кожуха”, “До світла”. Переклади Лесі Українки відзначаються високою мовною культурою, пильною увагою до відтворення ідейно-художнього змісту оригіналу, його стильових особливостей.

1905 рік не був несподіваним для Лесі Українки. Драматичні поеми “Осілля казка” і “В катакомбах”, датовані 1905р., були безпосереднім відгуком на революційні події.

Після поразки революції Леся Українка звертається до соціальної і політичної сатири, співробітничав в журналі “Шершень”, її вірші “Пан політик”, “Пан народовець”, “Практичний пан” та ін. – це критика ліберальної буржуазії, лжедрузів народу.

В останнє десятиліття у творчості Лесі Українки переважає драматургія. За порівняно короткий час було написано понад двадцять драматичних творів, які відкрили нову сторінку в історії театральної культури.

На характер і тенденції новаторства Лесі Українки-драматурга проливають світло її статті, в яких викладена теорія соціальної драми. Виходячи з концепції змістовності жанру, авторка багато уваги приділяє його еволюції.

Датовані 1913-м – останнім роком життя – твори свідчать, що Лесю Українку не лишають роздуми про громадянські обов’язки митця, його творчий подвиг. Образ співця стає в центрі останньої драматичної поеми – “Оргія”. Свій ліро-епічний триптих – “Що дасть нам силу?”, “Орфееве чудо”, “Про велета”, в якому звучить думка про суспільне перетворюючу місію мистецтва, письменниця присвятила І. Франкові і надіслала до ювілейного збірника на його честь.

Леся Українка померла 1 серпня 1913р. в грузинському містечку Сурамі. Тіло її перевезли до Києва і поховали на Байковому кладовищі.

Українська література // <http://www.ukrlit.vn.ua/biography/ukrainka.html>.

ВЕСЕЛИЙ ПАН

Далебі не стане мочі, –
подуріли мужики!
Лізуть в очі поторочі,
пащекують про страйки...
Чи дадуть мені ті хами хоч годину чисту?
Гей, підіте приведіте музику троїсту!

Кажуть, голод в їх почався, –
якщо правда, дуже жаль.
Я б зібрався, розпитався,
але ж нині маю баль...
Що? прийшли оті голодні? – Добре, почекайте!
Гей, цимбали! швидко, шпарко враз, музики,
грайте.

Що там? бунт?.. не бійся, Валу, –

зараз будуть козаки...

Прошу в залю всіх до балю...

Гей, шампана, двораки!

О, вже там дають їм хльосту...що за дикі крики?!

Гей, цимбали! швидше! шпарче! голосніш,

музики!!!

[7/Ш 1906]

ДОДАТОК ВІД ВПОРЯДЧИКА ДО УКРАЇНСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ КНИЖЕЧКИ «ХТО З ЧОГО ЖИЄ»

Певна річ, що своє власне діло треба вміти самим уряджувати, але щоб уміти, то треба перше навчитися.

Скажете, може: як же його навчитися визволитись від неволі, коли від неї ще ніхто не визволився?

Так, справді, ще ніхто не визволився від неволі до кінця, але початок такого визволення ми вже бачимо по різних сторонах, наприклад в Німеччині, де робітникам все-таки краще і вільніше живеться, ніж у нас, і коли б нам осягти хоч половину того, що вони вже мають, то на початок і того вже було б немало. А почали там робітники визволятися тим способом, що стали єднатися у громадки, гурти й товариства, добре впорядковані (в організації, як їх називають по-книжному). До речі, завжди знаходилися тямущі та освічені люди, прихильні до робітницької справи, що роз'ясняли робітникам і книжками, і живим словом, як треба боронитись від ворогів та яким способом краще поєднатись межи собою. З таких людей найбільше вславився Карл Маркс, німецький учений, та його ученик і товариш, теж німець, Фрідріх Енгельс, що багато навчали робітників словом та понаписували книжки, де зовсім інакше викладена політична економія, ніж вона викладалась до того часу, і де проведені думки, подібні до тих, що тут, у

сій книжечці, тільки достатніше доведені та ученіше вимовлені. Обидва сі вчені (тепер вже померші) багато прислужились до того, що в Німеччині та й скрізь по інших сторонах позаводились великі робітницькі товариства для оборони від всякого здирства та неволі, через те пам'ять Маркса та Енгельса у великій шані серед всіх робітників, свідомих свого стану.

Свідомий свого стану робітник – се такий робітник, що тямить своє право і не надіється ні на кого, окрім себе та своїх товаришів, таких самих, як і він, робітників. (До робітників належать і ті, що роблять письменну працю, коли тільки вони не запродають свого сумління багачам, а тримаються купи з робітниками, як трималися Маркс, Енгельс і багато інших, хоч і вихованих у панських школах, письменних людей). Свідомі свого стану робітники не повинні вважати на те, хто з них до якої віри чи народу належить (робітник-німець, наприклад, не повинен вважати себе ліпшим від поляка, поляк від москаля, москаль від українця і т. д.), а повинні триматися спільно, одностайно, бо у всіх у них один ворог – стан багачів, капіталістів, що користає з робітницької праці. Тим-то повинні бути для кожного робітника святими сі слова: Робітники з усіх країн, єднайтесь! Бо тільки тоді робітницька воля стане міцно, коли вона по всіх краях буде однакова, коли ніхто не зможе прийти збоку і зруйнувати її.

Але ж світ великий, та ще й мови на ньому різні, що не народ, то й інша мова, то як же його на такому просторі поєднатись та порозумітись?

От хоч би так: нехай би спершу по окремих фабриках, економіях та хліборобських громадах люди добре порозумілись та поєднались mezi собою, хоч би тим часом крадькома, то й то б уже багато значило; потім би такі громадки поєднались би mezi собою в більші групи, а ті знов у великі товариства (в більші й менші організації, говорячи зписьменська), то з тих товариств було б уже ціле робітницьке сторонництво (партія). Що люди не можуть всі на одно місце зібратись та одною мовою говорити, то не біда, – адже якось багачі порозумілись mezi собою, щоб не давати волі робітникам?

Нехай же й робітники порозуміються проти багатів, щоб не даватись їм на поталу.

Нехай кожна громадка чи гурт вибирає виборних до товариства крайового, а серед тих виборних, певне, знайдуться люди, що знають інші мови, окрім своєї, та тямлять чужі звичаї, то ті люди виїздитимуть на збори, де поєднуються з такими самими виборними від чужоземних робітницьких товариств, і таким способом повстане всесвітня робітницька партія, зложена з крайових партій різних сторін, і в тій великій партії не має якесь одно більше крайове товариство утискати інші, менші, як то робиться межі багачами в їх «державках», а всі мають бути межі собою як рівний з рівним, вільний з вільним, бо коли робітники будуть неволити один одного, то поки світу-сонця – не визволяться з неволі.

Все оце, що тут говориться, не пусті мрії, бо так уже робиться по світі. По всіх державах робітники закладають громадки, гурти і товариства, навіть і в російській державі вони є, тільки не по всіх краях їх однаково; найбільше їх в Польщі, є чимало й на Україні, та до них належать більше або не українці, або такі, що не тямлять себе українцями (чи, як москалі кажуть, «малоросами»), але вже й українці починають ворухитись – воно ж таки й час! – і хутко й в російській державі ставатимуть до гурту так, як уже стають галицькі русини (а то все один народ, що українці), що вже пристають до спілки з іншими товариствами, як рівний з рівним, вільний з вільним, не перевертаючись на чужонародний стрій, та й не ворогуючи з робітниками інших народів.

Ті крайові товариства вже й тепер висилають своїх виборних на великі робітницькі збори, на спільну раду, що відбувається щороку де-небудь у великому місті (звісно, не в Росії, бо в Росії заважають і десяти робітникам зійтись на пораду, то які вже там «великі збори» можуть бути!). Про що радяться на тих зборах, про те потім пишеться в робітницьких газетах та книжках на всяких мовах, і всякий те може прочитати.

– Ну, і що ж з тих громад та зборів, – може, скаже інший, – радитись то не штука, але що робітники вдіють проти багачів, як будуть розмовляти, радитись, писати та читати книжки та газети, тимчасом як багачі, відомо, мають і гроші, і військо, і поліцію, й уряд?

Отож, власне, поєднані (організовані) робітники теж мають гроші, уже й тепер, хоч товариства в них ще далеко не такі великі, як би слід, бо не всі ще до них пристають; ті гроші йдуть на поміч тим робітникам, що покидають роботу на який час, аби не піддаватись безмірному здирству та вимогти собі від багачів полегкість (таке покидання роботи зветься в Росії стачка чи забастовка, а скрізь в інших сторонах стрейк, чи то страйк, чи штрайк); ідуть ті гроші і на всяку іншу поміч і потребу робітникам.

Щодо війська, то не з кого ж воно й тепер найбільше набирається, як не з робітників, тільки не завжди свідомих свого стану. Треба старатись, аби ті робітники-вояки стали свідомими та хоч не стріляли в своїх же товаришів при «усмиреннях бунтів». Щодо поліції, то без неї робітники досі краще обходились, ніж при ній, уряд же кожна партія може вибрати сама з себе, коли треба.

– Та добре се все, – знов, може, завважить хто-небудь, – але ж сказано, що в Росії не дадуть і десяти робітникам зібратись на раду, то звідки ж візьмуться ті товариства?

Колись так самісінько було й по всіх інших державах, та потім стало інакше, і там товариства і все інше не з неба впали, а здобули їх собі люди чи просьбою, чи грозьбою (більше грозьбою, ніж просьбою), чи змовою, чи зброєю, як де трапилось. Про те, як люди в якій країні волю здобували, є багато писано, – дещо можна вже й по-нашому прочитати. Отак же буде і в нас, коли ми схочемо.

Десь же беруться й тепер ті робітницькі гурти в російській державі, що ми спогадували! Нехай тим часом вони собі збираються й крадькома, – перше буде тайно, а потім буде явно; буде явно тоді, коли настане слухний

час, а той слухний час настане тоді, коли робітники тямитимуть себе, і своє право, і свою єдність, і свою силу, – той слухний час не за горами, коли ми поможемо йому прийти.

А щоб слухний час настав для повного визволення всіх робітників з неволі:

Робітники всіх країв, єднайтесь! Єднайтесь, як вільний з вільним, рівний з рівним!

Чия правда, того буде й сила!

Примітки

Вперше надруковано в журн. «Радянське літературознавство», 1947, № 7–8, стор. 101–105.

Датується жовтнем 1899 – червнем 1900 рр.

КАЗОЧКА ПРО КРАЙ ЦАРЯ ГОРОХА

Ви чули казочку про край царя Гороха?
Чи знаєте, чому людей там стало «троха»?
Хтось з люльки іскру здув, а загасить не зміг,
і знявсь пожар такий, аж загорівся сніг.
У ратуші пан вїйт зліз на високу вежу,
і радив притлумить соломою пожежу.
Тут райці всі до стирт, – хто скільки зміг, загріб,
та й жбурнули в вогонь з соломою весь хліб.
Горіли городи, зникали цілі села,
країна вся була червона та весела.

А потім стало враз так сумно, як вночі, –
де ділись цехові, лицарство, орачі?
Хоч хто й живий зоставсь, то ледве совав ноги...
Тоді пішли в похід проти людей безроги.
[7/Ш 1906]

МАЛОРУССКИЕ ПИСАТЕЛИ НА БУКОВИНЕ

В наше время наряду с колоссальным развитием так называемых «мировых» литератур замечается одно интересное явление: литературы маленьких народов, даже небольших этнографических групп, начинают все громче и увереннее подымать голос, защищая свое «право меньшинства». С этим голосом уже принуждена считаться, так или иначе, критика мировых литератур. Вопрос о праве на существование той или другой из маленьких литератур решается не столько теорией, сколько практикой, т. е. присутствием в данной литературе сильных и оригинальных талантов. Таким образом завоевала себе право на существование и на внимание со стороны других литература одной небольшой ветви малорусского племени, благодаря трем своим главным представителям. Эти писатели пользуются гораздо большей известностью в Австрии и Германии, чем в России, для которой, в сущности, они могли бы иметь больше интереса и значения. Речь идет о писателях, принадлежащих к тем австрийским малороссам, или, как они сами себя называют, «русинам», которые живут среди Карпатских гор, в австрийской провинции Буковине. Главный город этой провинции Черновцы (Czernowitz) интересен для малороссов в том отношении, что он является единственным значительным европейским городом, где малорусский язык принят повсюду, в домах и на улице, как *langue parlée*. Говор буковинских русинов очень мало отличается от того малорусского языка, на котором

говорит большинство украинцев. Кто слышал, как говорят в так называемой «руській Буковині» (т. е. части Подольской губернии, которая примыкает к австрийской границе), тот имеет точное понятие о говоре буковинских русинов.

Буковина – провинция, более обособленная от остальной Австрии, чем даже Галиция; это замкнутый, мало доступный для посторонних влияний мир. В нем непрерывно идет глухая национальная борьба между отдельными населяющими его племенами: русинами, румынами, венграми, немцами, но племена эти слишком резко отличаются друг от друга, чтобы ассимилироваться. В наше время уже существует известное культурное взаимодействие между русинами буковинскими и галицкими и отчасти украинцами, но во время первого национального пробуждения австрийских русинов, т. е. в [18]30-е годы, между ними было полное отчуждение, и так продолжалось вплоть до [18]60-х годов, когда малорусское литературное движение приняло более широкие размеры и захватило даже изолированную Буковину. Таким образом, начало буковинской литературы было свободно от влияния тогдашних галицких и украинских авторитетов, и в этом, как мы увидим дальше, была своя хорошая сторона. Единственными образцами для народных буковинских писателей была долго только чудная буковинская природа и народная поэзия.

Первый значительный буковинский беллетрист Юрий-Осип Федькович родился в 1834 г. на Буковине, среди карпатских горцев (гуцулов), в округе Кимполунго (Довге Поле), который принадлежит к живописнейшим местностям Карпат. Семья Федьковичей принадлежала к мелкоземлевладельческим; образ жизни таких семей только тем отличался от крестьянского, что мальчики в них получали некоторое образование, как это было и в семье нашего писателя. Сам Федькович всегда считал буковинское крестьянство своей родной средой. Старший брат Федьковича принимал участие в депутации, которая была отправлена в новооткрытый парламент и

подала императору петицию о правах буковинского крестьянства. В 1848 г. Федьковичу пришлось некоторое время жить в Молдавии, где один немецкий художник принял в нем большое участие и познакомил его с немецким, а также с испанским языком и литературой. Под влиянием этого художника, о котором Федькович навсегда сохранил самые теплые воспоминания, Федькович начал заниматься литературой, но вначале писал только по-немецки, так как ему не приходило в голову, чтобы его родной язык мог годиться для художественных целей. Национальное чувство заговорило в нем впервые, когда в 1852 г. он попал в военную службу, причем участвовал в Итальянской кампании, в битвах при Мадженто и при Сольферино.

Там же, в Италии, Федькович написал свое первое малорусское стихотворение «Ночліг», но не придавал тогда никакого значения этому началу.

В 1859 г. Федькович вернулся на родину офицером и в Черновцах познакомился с немецким профессором Нойбауэром, который очень поощрил его литературные опыты на немецком языке, особенно его переводы буковинских народных песен. Около того времени Федькович стал печатать свои немецкие произведения, но особенного успеха они не имели. Тогда же в Черновцах познакомился Федькович с русином-патриотом Кобылянским, который убедил его, что естественнее всего русину писать по-малорусски. Под влиянием этих убеждений Федькович стал снова писать малорусские стихи (перевел, между прочим, немецкий народный гимн на малорусский язык) и даже издал маленький сборник этих стихов, в очень ограниченном количестве экземпляров, для раздачи своим бывшим товарищам-солдатам. Эти первые стихотворения проникли в Галицию и там сразу обратили на себя внимание всех, кто сколько-нибудь интересовался малорусским словом. Дидыцкий, литератор старой школы и старого, шляхетско-униатско-славянофильского направления, был так тронут непосредственной и свежей поэзией Федьковича, что забыл свои чопорные эстетические требования и

мечты о создании какой-то особой, «образованной», а не народной литературы и в 1862 г. издал во Львове новый сборник стихотворений Федьковича, выразив в своем предисловии к ним надежду, что Федькович будет вторым Шевченко австрийской Руси. Надежде этой не суждено было сбыться: поэтический талант Федьковича не прогрессировал, и его первые стихотворения так и остались лучшими. Особенно хороши из них те, которые относятся к воспоминаниям о тяжелых годах жизни поэта в Италии.

Поэтического таланта Федьковича хватало на воспроизведение непосредственных впечатлений жизни в безыскусственной форме, стиль народной песни лучше всего давался ему, но едва поэт переходил к отвлеченным темам или сложным сюжетам, пытался усвоить себе форму сонета и книжный стиль, как получались произведения безжизненные, мало чем лучше произведений того же Дидыцкого и других галицких поэтов того времени, из которых ни один не возвышался над посредственностью. Быть может, этому причиной то, что тогдашний литературный малорусский язык был совершенно не выработан, и красиво писать на нем не мог бы даже гений. Впрочем, впоследствии народный стихотворный стиль тоже изменил Федьковичу, и в этом был виноват, по иронии судьбы, именно тот образец, на который указывал поэту его первый ценитель – Дидыцкий: влияние поэзии Шевченко на Федьковича было роковым: эта сильная поэзия слишком поразила еще не окрепшего буковинского поэта, чем более Федькович увлекался Шевченко, тем более терял свою оригинальность и, наконец, совершенно подчинился ему, а если порой освобождался, то только для подражаний галицким «боянам», что, конечно, было совсем не лучше. Сонеты Федьковича похожи на плохие подражания Мицкевичу, а в поэмах чувствуется влияние второстепенных немецких романтиков. Что же касается сложных сюжетов и философских тем, то для них необходима была большая степень культурного развития, чем какую обладал Федькович, получивший в молодости незначительное образование, которое он ревностно старался

дополнить чтением, будучи в военной службе; но это чтение, – главным образом по немецкой литературе, – конечно, не могло быть систематическим при бивуачной жизни.

Недостаток широты мысли и глубины понимания особенно сказывается в тех поэмах Федьковича, в которых затронуто интересное и сложное явление буковинской жизни начала XIX ст., а именно, разбойничество. «Опришки», как называет буковинский народ своих разбойников, напоминают украинских эпигонов гайдамаччины типа Кармелюка, который остался в памяти народной не как простой грабитель, а как противник экономического и социального неравенства. Федькович дает в своих поэмах только анекдоты в романтическом вкусе из жизни знаменитых опришков, но глубокие причины и внутренний смысл самого явления, видимо, были совершенно неясны для него.

Итак, Федьковичу, – при несомненном поэтическом даровании, – не суждено было сделаться большим поэтом; хотя на родине его и в Галиции стихи его до сих пор пользуются популярностью и многие из них положены на музыку галицкими композиторами, но за пределами Австрия они совершенно неизвестны. Более широкую и прочную известность создала Федьковичу его проза.

Свои прозаические произведения Федькович писал вначале тоже по-немецки, но, ободренный успехом своих малорусских стихов, он начал и в прозе писать на родном языке, причем стал помещать свои рассказы в галицких малорусских журналах. Это сотрудничество познакомило Федьковича с тогдашними галицкими литераторами-народниками, и мало-помалу сам он примкнул к народническому направлению, бывшему тогда самым передовым в Галиции.

Развитию у Федьковича народнических идей способствовало и то, что, вышедши в 1863 г. в отставку из военной службы, он вошел в более близкое соприкосновение с народной жизнью, служил выборным от крестьян своего

округа в сервитутной комиссии, был войтом (старшиной) своей общины, потом инспектором народных школ. В это время Федькович написал свои лучшие повести, которые создали ему имя и возбудили интерес к его родине за пределами Австрии. Федькович воспроизводит в художественной форме воспоминания юности, впечатления походов, разные поразившие его воображение события; все это проникнуто теплым, глубоким чувством, любовью к изображаемым людям и природе буковинской. Эти повести своим красивым, чисто народным стилем и трогательной манерой напоминают малорусские повести Марка Вовчка. Можно сказать, что лучшего стилиста, чем Федькович, не было и нет среди буковинских и галицких писателей, и вообще сочинения Федьковича можно поставить наряду с лучшими образцами малорусской – и, пожалуй, не только малорусской, – народнической литературы. Сквозь легкую, а подчас и довольно густую дымку идеализации вырисовываются яркие, живые картины, метко, изящно очерченные силуэты; на всем чувствуется присутствие жизни.

Федькович не чужд недостатков, свойственных вообще тогдашней народнической литературе: он часто впадает в сентиментальность и этнографичность; кроме того, на нем отразилось влияние европейского, особенно немецкого романтизма; пристрастие к декоративной стороне народной жизни, к исключительным сюжетам, к необыкновенным натурам мешало ему остановиться на глубоких, основных явлениях этой жизни. В изображении Федьковича, несмотря на печальные сюжеты, Буковина является всегда в несколько праздничном виде; его герои страдают больше от любви, чем от тяжелых экономических общественных условий, а это едва ли так было в Буковине даже в более счастливые для буковинского крестьянства [18]60-е годы. Как в поэзии, так и в прозе широкие темы не давались Федьковичу: он не успел достаточно развиться для них. Для такого развития, которое равнялось бы его природному таланту, необходима была более культурная среда, которой не было тогда ни на Буковине, ни в Галиции, куда

было переселился Федькович в 1872 г. Переселился он во Львов, чтобы работать при обществе «Просвіта» по изданию книг для народного чтения. Там он издал около пяти книг своего сочинения, проникнутых клерикально-буржуазным духом, который если и проявлялся иногда в его беллетристике, то в очень слабой степени. Львовская народническая интеллигенция, далеко не свободная от клерикально-бюрократических предрассудков, проникнутая филистерством, ничего не дала Федьковичу, а скорее даже имела дурное влияние на выработку его литературного вкуса. Сам Федькович писал, что он прожил во Львове «14 черных месяцев, чтобы до крайности разочарованным возвратиться под свою родную кровлю». Возвратись на родину, этот писатель, открывший, так сказать, Буковину для литературного мира, жил почти в полном одиночестве и нравственном отчуждении от своих интеллигентных соплеменников.

Первый сборник его прозаических произведений был издан в 1876 г. Драгомановым в Киеве, и переводы этих рассказов появились в русских, сербских, чешских, немецких и других периодических изданиях. Полное же собрание сочинений Федьковича вышло в Черновцах только в 1896 году.

По смерти Федьковича долго не было ему преемников на Буковине. Долго не являлось ни одного писателя, который бы не то что превзошел Федьковича талантом, а хотя бы только сравнялся с ним. Наконец, в [18]90-е годы выступили на литературную арену молодые силы: Ольга Кобылянская и Василь Стефаник.

Ольга Кобылянская – ближайшая землячка Федьковича, так как выросла в том же Кимполунгском округе, только ближе к румынской части Буковины; отец ее служил чиновником в окружном городке Кимполунго. Образование она получила в немецкой школе, а потом пополняла его сама чтением книг, главным образом на немецком языке, на котором, подобно Федьковичу, писала свои первые произведения, да пишет иногда и теперь, так как владеет этим языком в совершенстве и имеет литературные связи в немецкой Австрии

и Германии. Она сотрудница штутгартской «Neue Zeit», а также берлинской «Gesellschaft», редакция которой очень ценит произведения г-жи Кобылянской и ставит их наряду с лучшими произведениями молодых немецких модернистов.

Г-жа Кобылянская – наследница Федьковича по таланту, но не продолжательница его манеры. Она воспитанница немецкой культуры, и этого не могут ей простить ее галицкие критики, так как немецкое влияние до сих пор заметно на ее стиле. Но если немецкий язык и был действительно вреден для ее стиля, то он был ей не только полезен для общего развития, но даже спас ее от умственного застоя и нравственной спячки в мелкобуржуазной, чиновничьей среде маленького буковинского городка, где единственным очагом культуры была библиотека, состоявшая почти исключительно из немецких книг. По крайней мере г-жа Кобылянская сама находит, что эта «немеччина», к которой так презрительно относятся галицкие собраты, вывела ее в люди, открыла для нее мир идей, познакомила ее с мировой литературой и научила любить и понимать искусство. Действительно, эстетический и идейный уровень развития у г-жи Кобылянской гораздо выше, чем у тех буковинских и галицких писателей, которые развивались под влиянием только исключительно местной и польской литературы, а если и есть у нее кое-какие неровности и пробелы, то причины этому надо искать не в «немеччине», а в недостатке систематичности, которым неизбежно страдает всякое самообразование. Немцы же указали О. Кобылянской путь в литературу и дали ей силу противостоять первым неудачам.

Писательница вначале видела от земляков больше огорчений и разочарований, чем помощи и нравственной поддержки; она сама сознается, что это иногда вызывало у нее желание бросить навсегда малорусскую литературу и уйти в свою, почти родную ей и всегда приветливую, «немеччину»; конечно, хорошо, что она этого не сделала, так как в немецкой

литературе она всегда оставалась бы гостьей, хотя и желанной, тогда как в малорусской она дома и может проявить свой талант более разносторонне. К тому же, начиная с 1895 г., она стала, наконец, признанным членом семьи в малорусской литературе и теперь уже не может пожаловаться на невнимание редакторов, критиков и особенно читателей.

В своих сочинениях г-жа Кобылянская затрагивает самые разнообразные темы. Больше всего отмечен ею тип интеллигентной женщины, борющейся за свою индивидуальность против нивелирующей и засасывающей среды австрийской буржуазии, погрязшей в безнадежном филистерстве. Этой теме посвящен рассказ «Людина» и большой психологический роман «Царівна», который, при многих несовершенствах формы и слишком подчеркнутой феминистической тенденции, – что часто мешает художественному впечатлению, – все же остается одним из самых замечательных романов этого рода. Он стоит гораздо выше по замыслу и по исполнению, чем романы на подобную тему немецкой писательницы Ройтер «Aus guter Familie» и итальянской беллетристки Нэры «Teresa», с которыми галицкая критика сравнивала «Царівну». Сравнивая эти три произведения, мы видим, что героиня-русинка вышла с большим успехом из борьбы, которая превратила немку и итальянку в несчастных, истеричных старых дев. Это объясняется тем, что русинка постаралась победить в самой себе те враждебные начала, с которыми приходилось ей бороться в окружающей среде, тогда как итальянка и немка не имели на это ни мужества, ни сил, ни даже ясного сознания необходимости такой самопобеды.

В то время, когда создавался роман «Царівна», г-жа Кобылянская была очень увлечена идеей женского движения, находясь под сильным влиянием феминистки г-жи Кобринской, между прочим выступила в 1894 г. в «Товаристві руських жінок в Чернівцях» с рефератом по женскому вопросу («Дещо про ідею жіночого руху»). Впоследствии она значительно охладела к феминизму, быть может, потому, что он стал для нее «пережитым моментом»,

а самая идея женской равноправности представилась не требующей теоретических доказательств.

После «Людини» и «Царівни» г-жа Кобылянская написала много мелких рассказов, из которых большинство принадлежит к лирическим стихотворениям в прозе. Этот род литературы, не встретивший особенного сочувствия у галицкой критики, проникнутой в большинстве принципами натурализма, тем не менее наиболее удается писательнице, так как ее натуре очень свойственны лиризм и музыкальные настроения. Самые реальные картины она постоянно сопровождает лирическими отступлениями, которые напоминают симфонии, где впечатления пейзажа и движения души сливаются в одну неразделимую гармонию. В сборнике рассказов г-жи Кобылянской, вышедшем в прошлом (1899) году во Львове, большая часть принадлежит к этому «симфоническому» жанру. Один из таких рассказов, под заглавием «Битва», рисует картину гибели громадного девственного леса в Кимполунгских горах, павшего под топорами промышленных культуртрегеров, нещадно грабящих «зелену Буковину» своим хищническим хозяйством. Из простого факта уничтожения заповедного леса известной торговой фирмой писательница сумела создать истинно трагическую и высокохудожественную картину.

Вообще лес и горы – это родная стихия г-жи Кобылянской, где она дает полный размах крыльям своей фантазии и увлекает за собой читателя. За эти размахи писательнице иногда жестоко достается даже от доброжелателей, которые ставят ей в вину, что она, подобно немецким модернистам, слишком залетает в заоблачную высь, гораздо выше, чем достигают вершины буковинских гор, в потому не видит и не хочет видеть, что делается в долинах, где страдает буковивский народ. Для этих упреков есть известное основание. Действительно, Кобылянская, пережившая сильное влияние философии Ницше, обнаруживает часто стремление к идеалу «сверхчеловека», что приводит ее иногда к расплывчатым и отвлеченным

мечтам, но зато парадоксальный дух Ницше развил у молодой буковинской писательницы гораздо большую смелость мысли и воображения, чем мы привыкли видеть у большинства писателей-русинов. Протест личности против среды и неизбежно сопровождающие его порывы *ins Vlau* составляют необходимый момент в истории литературы каждого народа; этот момент, по-видимому, только теперь наступил для малорусской литературы, по крайней мере, для той, которая развивается в австрийской обстановке.

Подобное литературно-общественное настроение вызывало в свое время необычайный подъем художественного творчества у других народов; можно думать, – так как на это есть указания, – что такое настроение не пройдет бесплодно и для малорусской литературы.

Лучший из рассказов г-жи Кобылянской, навеянных этим настроением, это «*Valse mélancolique*», где с большою пластичностью изображены три женских типа: скромной, трудолюбивой и непритязательной девушки с инстинктами семейственности и симпатичным, но не широким кругозором, затем лирически-восторженной и безнадежно тоскующей музыкантши с порывами к «сверхчеловеческому», и эмансипированной художницы, служащей только искусству, берущей от жизни все, что она может дать, и спокойно презирающей осуждающих ее филистеров.

Упрекающие г-жу Кобылянскую за порывы в заоблачную высь могут утешиться, так как эта писательница не всегда чуждается «долин»; доказательством служит прекрасная повесть под названием «Некультурна», где под чисто симфонический аккомпанемент рассказывается очень реальная, способная скандализировать благовоспитанных австрийских читателей история крестьянки-гуцулки, эмансипированной не по теории, а по инстинкту. Сильная, способная ко всем мужским работам, красавица, с врожденным чувством изящного, та «некультурна» отстаивает свою личность от грубого ухаживателя, который, в сущности, ей нравится, но возмущает ее самоуверенной навязчивостью. Наперекор ему и точно под влиянием какого-

то гипноза она выходит замуж за первого попавшегося человека, но сразу занимает самостоятельное положение относительно мужа. По смерти мужа она переживает первую серьезную любовь к человеку, который оказывается негодяем с разбойничьими замашками, живет на ее счет в ее доме, а вместе с тем изменяет ей для ее родной сестры. Но «некультурна», с трудом спасшись из ловушки, в которую вовлекают ее изменники, выгоняет от себя своего милого и живет дальше одна, не поработав больше ни одному из своих ухаживателей. Несчастья не ломают, а закаляют ее: несмотря на пережитые драмы, она твердо верит в свое «счастье», – в этой уверенности утвердило ее предсказание одного старого «ворожбита», а еще более собственное сознание своей несокрушимой физической и нравственной силы, воспитанной в борьбе с дикой горной природой. В этой повести, причудливо сотканной из поэзии и прозы, собственно, две героини: гуцулка и карпатская природа.

Эскиз «Банк рустикальный» дает нам выхваченную прямо из жизни картину горя крестьянина, подавленного непонятной для него математикой крестьянского банка и понимающего только одно, что он из хозяина превратился в нищего. Эта картинка написана совсем иной манерой, чем все другие рассказы г-жи Кобылянской. Впрочем, она редко берет сюжеты из крестьянской жизни; ей более знакома жизнь интеллигенции, и потому сюжеты из этой жизни, легче поддаваясь описанию, дают более простора изящному таланту писательницы.

Василь Стефаник с большим основанием, чем О. Кобылянская, может быть назван продолжателем Федьковича: он так же близок к крестьянской среде, так же любит ее, так же усвоил язык ее и проникся ее чувством. Он сын крестьянина, родом из галицкого Покутья, из села Русова, которое отделяется от Буковины только рекою Прутом и относится этнографически не к Галичине, а к Буковине. Сам г. Стефаник причисляет себя к буковинцам. Из биографии г. Стефаника известно только, что он студент медицины, что начал свою литературную деятельность на Буковине (первый его сборник издан в

Черновцах) и что с первых же шагов был восторженно принят буковинской и галицкой критикой и публикой. Ему не пришлось ощупью искать дороги, подобно Федьковичу, или бороться за свое литературное существование, подобно г-же Кобылянской. Яркость ли таланта, или доступность тем создали сразу популярность молодому писателю – трудно решить; вернее всего и то и другое. Как бы то ни было, но не прошло и трех лет со времени первого появления г-на Стефаника в литературе, как он уже стал известностью на своей родине. Литературные друзья г. Стефаника опасаются, как бы такой быстрый успех не повредил выработке таланта молодого беллетриста; но, говорят, сам г. Стефаник не придает большого значения похвалам друзей и критики. Надо надеяться, что пример Федьковича не прошел даром для его продолжателей, что они не остановятся на полпути, подобно ему, а сумеют с образностью, колоритностью формы и с теплотой чувства соединить глубину и широту мысли, недостаток вторых отозвался роковым образом на деятельности Федьковича.

Г[осподин] Стефаник, при некотором сходстве внешних приемов с Федьковичем, сильно отличается от него настроением и восприимчивостью. Если у Федьковича выступала главным образом этнографическая, казовая сторона народной жизни, романтические сюжеты, то у г. Стефаника, наоборот, мы видим изнанку этой жизни. Собственно, эти два писателя выбирают свои сюжеты из разных слоев крестьянства. Федькович изображал зажиточное крестьянство, страдающее только от рекрутского набора да от случайных катастроф, не считая, конечно, общечеловеческих, всегда и всюду существующих страданий. Г. Стефаник изображает крестьян, стоящих на пороге к полной пролетаризации или уже переступивших этот порог; впрочем, переходное, самое болезненное состояние почти исключительно занимает молодого писателя. В маленьких набросках, которые своим черным колоритом, отчетливостью и вместе небрежностью письма похожи на рисунки пером, г. Стефаник дает нам целую коллекцию силуэтов, несколько

напоминающих силуэты итальянских пролетариев в описательных стихотворениях Ады Негри. Но г. Стефаник не любит лирических аккордов и поэтических украшений, – в этом отношении он противоположность г-жи Кобылянской, – он, подобно Брет-Гарту, совсем прячет свою авторскую личность. Он обладает трудным секретом передавать настроение в разговорах и в обстановке, а при этом, рисуя свои персонажи в самом неприглядном виде, возбуждать симпатии к ним у читателя, совершенно не вдаваясь в характеристику от автора.

В таких коротких набросках г. Стефаник собрал нам целую коллекцию рисунков с натуры: новобранец, солдат-самоубийца, умирающая баба-одиночка, – и много таких скорбных образов проходит перед нами. В одном, более длинном, рассказе «Камінний хрест» г. Стефаник показывает нам поражающую и хватающую за душу картину переселения в Канаду разорившейся крестьянской семьи; взят момент прощанья переселенцев с родным селом и горе главы переселяющейся семьи, которому невыносимо жаль и родной избы, и села, а больше всего – песчаного холма, на котором поставлен каменный крест на память о долголетнем, упорном труде, превратившем песок в пахотную землю.

Рассказы г. Стефаника, при всей их реальности, – не фотографии, а именно рисунки, как бы эскизы для будущей картины. Читая их, приходит в голову, что если бы связать их общей фабулой, то получился бы роман толпы. У всех героев г. Стефаника одинаковая психология, изменяются только условия, действующие на нее. Главные черты этой психологии – пассивность, перемежающаяся стихийным движением по инерции. Ни одно из действующих лиц в рассказах г. Стефаника не возвышается над уровнем остальных, а все вместе они составляют одну коллективную личность. Этим я не хочу сказать, что типы г. Стефаника – шаблоны, лишенные индивидуальности; нет, они так похожи между собой, как живые листья с одного дерева, а не как искусственные, выбитые по шаблону в одном размере.

Все наброски Стефаника проникнуты тем животворящим духом участия автора к своим персонажам, который придает непреодолимое обаяние художественным произведениям и которого не может скрыть даже самая объективная форма (чтобы доказать это, достаточно напомнить «Ткачей» Гауптмана); герои г. Стефаника пассивны или инертны, но они полны такого живого, захватывающего страдания, перед которым невозможно оставаться спокойным.

Г. Стефаник – не народник; его «народ» не является носителем каких-то «устоев» и добродетелей, неизвестных «гнилой интеллигенции», но именно отсутствие этих устоев и добродетелей, раскрытое умелой и любящей рукой, производит на мыслящих и чувствующих читателей более сильное, более глубокое и – более плодотворное впечатление, чем все, проникнутые, конечно, наилучшими намерениями, панегирики идеализированному народу в народнической литературе.

Г. Стефаника упрекают, и не без основания, в односторонности и даже однотонности его рисунков. Действительно, у него преобладают мрачные краски, а при этом в сюжетах его нет ничего необычайного, романтического. Он рисует обыденную жизнь серого люда, но не только внешнюю обстановку этой жизни, а самое содержание этой жизни. Двумя-тремя быстрыми штрихами он необычайно ярко изображает нам целые драмы и, благодаря именно тому, что все его наброски имеют общий тон, они, давая нам одну общую картину жизни сельского люда, показывают коллективную душу его.

Яркий, оригинальный талант Стефаника привлек внимание не только соотечественников автора; переводы его рассказов начинают появляться в польских и немецких изданиях. В конце прошлого года в берлинской «Gesellschaft» был помещен перевод одного рассказа г. Стефаника («Письмо арестанта») с восторженным примечанием от редакции. Между тем, немцы не очень щедры на похвалы писателям новых литератур, и только выдающиеся представители таких литератур имеют шансы на успех у немецкой критики.

Как мы видим, все три главные писателя маленькой Буковины завоевали себе симпатии богатой талантами, а потому требовательной немецкой печати. Уже один этот факт доказывает, что молодая литература маленькой малорусской ветви представляет вовсе не малую художественную ценность.

Кроме художественного, эта литература имеет и общественное значение. Три главные буковинские писателя, взаимно дополняя друг друга, дают интересную картину жизни всех слоев населения своего края. Невольно является мысль: если малочисленное население захолустной провинции, поставленной в невыгодные условия для развития литературы, могло дать за короткое время своего национального пробуждения три сильных таланта и обратить на себя внимание даже совершенно посторонней критики, то какими творческими силами должен обладать народ, к которому принадлежит это маленькое племя, и как развернулись бы эти силы при лучших условиях. Нам кажется, что, как бы кто ни относился к этнографическим и историческим теориям, касающимся малорусской национальности, но если ему интересно видеть жизнь всей малорусской нации в широком изображении и всестороннем освещении, то он должен пожелать этому народу или племени, языку или «наречию» богатой и правильно развивающейся литературы.

Примітки

Вперше надруковано в журн. «Жизнь», 1900, № 9, стор. 122–132.

НОВЫЕ ПЕРСПЕКТИВЫ И СТАРЫЕ ТЕНИ

(«Новая женщина» западноевропейской беллетристики)

В последние годы повторилось явление, столь знакомое всякому, кто следит за ходом распространения идей в литературном мире: идеи, давно брошенные в мир, долго, постоянно, но скромно разливавшие свой свет над несколькими поколениями, вдруг разгораются ярким, как бы искусственным

светом, подобно фейерверку, который вот-вот грозит потухнуть, – и этот свет является из Франции.

Таким фейерверком в последнее время является возрождение женского вопроса в французской беллетристике. Темы, некогда модные в той же Франции, потом вышедшие там из моды и продолжавшие жить и развиваться в иных литературах, обошли весь культурный мир, снова возвратились во Францию, вместе с модами платьев шестидесятых годов, и теперь считаются там последним словом новизны. Прежде всего уверовали в эту новизну сами французы, главным образом авторы сочинений на модную тему, – на это часто указывают самые заглавия: «Femmes nouvelles», «Nouvelle douleur», «Volupté nouvelle» и т. д., – потом французское красноречие, искусство в подыскивании новых вариантов к старым мотивам, наконец, французский *aplomb* (слово, не имеющее себе синонима в других языках) заставили и других проникнуться этой верой, и теперь всякому, кто следит за новыми веяниями в литературе, приходится с этим считаться.

В сущности, отношение к женщине было всегда во французской литературе очень отсталым по сравнению с другими литературами. Французскому беллетристу редко удавалось возвыситься над альтернативой комплимента или брани по адресу женщины. Пьедестал или грязь – эта резкая антитеза преследует французскую женщину уже много веков. С легкой руки Мольера «ученая женщина», поставленная на одну доску со «смешной жеманницей», продолжала служить мишенью для насмешек и всяких *jeux d'esprit* вплоть до нашего времени. Только недавно молодой писатель Реми де Гурмон осмелился подать голос не только в защиту «ученых женщин», но даже и «смешных жеманниц» (*les précieuses ridicules*), уверяя, что «в сущности все их преступление состояло в нежелании поступать, как все». Это, кажется, со времен Мольера первое слово защиты в пользу бедных Като и Модлон (героини ком[едии] «*Les précieuses ridicules*» Мольера), которых «преступление» было даже меньше указанного их

защитником: они именно хотели поступать, как все дамы «большого света», забыв свою принадлежность к третьему сословию. Каждый раз, когда французская женщина, стремясь подняться из ничтожества, вела себя «не по рангу», подчас попадая с непривычки в действительно смешные положения, ей кричали «назад!» – как будто из смешного положения возможен один только этот выход.

Эти окрики «назад!», с одной стороны, и сладко усыпляющие мадригалы, с другой, создали у французской женщины какую-то несвободную психологию. Во всей классической и неклассической французской литературе XVII и XVIII вв. нет ни одного женского образа, который можно бы поставить наряду с искренней, истинно свободной духом Корделией.

В романах той эпохи идеальная женщина представлялась или совершенно безличной, или добродетельно-пассивной, – это был тот идеал девушки «с очень кротким характером и с овечьими привычками» (*beaucoup de douceur dans le caractère et par habitude moutonne*), над которым тщетно иронизировал Стендаль уже в 30-х годах XIX ст. Руссо и Вольтер оставили этот идеал почти неприкосновенным, а Бомарше показал только обратную сторону того же типа: девушка на вид «с овечьими привычками», а на деле искусная притворщица. Этот идеал пассивной кротости дожил неприкосновенным до самого романтизма, выдержал романтическую бурю и стоит до сих пор еще очень твердо в современной нам французской литературе.

Правда, этот тип сентиментально-кроткой женщины был в свое время очень популярен во всех литературах, но там, где он не носил явно подражательного французам характера, он все же вмел в себе элементы чего-то другого, не столь безнадежно-консервативного. Кроткие героини Шиллера, Гете, Диккенса, Пушкина имеют, по крайней мере, чувство

человеческого достоинства, которое значительно удаляет их от идеала безответной овечки.

Те из французских романтиков, для которых такой идеал безответной кротости начал казаться слишком пресным, или ушли совсем из родной действительности, обратили свои взоры к страстному Востоку, или потерялись в романтических мечтах о средних веках, когда женщина будто бы «царила» (опять та же альтернатива: пьедестал или грязь!), или же, если сохраняли свою связь с окружающим, то находили гризетку, куртизанку, неверную жену как единственно возможные типы «новой женщины», которую то обличали, то идеализировали, но во всяком случае выделяли из бесцветной массы «порядочных женщин». Это очень напоминало эпоху так называемого упадка Рима и не даром: между положением француженки XIX в. и положением римлянки времен «упадка» есть много общего. Закон и традиция создали им обеим такую узкую рамку жизни, в которой почти невозможно проявить себя сколько-нибудь независимой и оригинальной натуре, – такая натура должна поэтому искать себе выхода вне установленного порядка. При этом положении является широкое поле для смешения понятий: то всякая независимая и оригинальная женщина подозревается в «непорядочности», то всякая просто беспорядочная женщина окружается ореолом оригинальности.

Первой была поставлена на пьедестал гризетка, средний тип между Гретхен и Филиной, веселая, наивно и свободно любящая Лизетта, муза песен Беранже, затем куртизанка Марион Делорм Виктора Гюго, – в сущности тот же тип, только взятый *au tragique*. Затем масса цыганок, уличных певиц и пр., прототип которых Миньона. К этому типу не раз возвращалась и Жорж Занд в своих поисках высшей женщины.

Одновременно с Жорж Занд заговорил о женщине Стендаль (Анри Бейль). Ум от природы скептический и чуждый лиризма, он мало задавался вопросом о «высшей женщине» и ее психологии, – он всегда имел в виду

именно обыкновенную, среднюю женщину и требовал для нее нормального воспитания и солидного, а не салонного обучения, чтобы она могла быть самостоятельным существом, вооруженным против всяких случайностей жизни. Он требовал для женщины уважения и свободы, с которыми, по его мнению, салонный культ дамы не имел ничего общего: «У нас слишком велико господство *женщин* и слишком ограничено господство *женщины*». Но голос Стендаля остался гласом вопиющего в пустыне: на своих современников он не имел почти никакого влияния; он сделался знаменит только лет через тридцать после своей смерти. И часто теперь, читая рассуждения французских романистов на тему о правах и стремлениях «новой женщины», кажется, что это все почти дословные перепечатки из книги Стендаля «De l'Amour», из трех ее глав, трактующих в женском обучении («De l'éducation des femmes», гл. LIV, LV, LVI), только иногда мыслям Стендаля придана более умеренная форма. Идеи Жорж Занд почти не нашли себе отголоска в последующей французской литературе; их влияние сказалось в литературе немецкой и, главным образом, русской. Тип «высшей женщины», как его понимала Жорж Занд, остался навсегда чужд французской действительности, как это продолжает быть и теперь, несмотря на видимое возрождение славы Жорж Занд в последние годы.

Между тем права исключительной женщины, или, как говорят французы, высшей женщины, были признаны гораздо скорее, чем права обыкновенной женщины. И в отношении жизнь опередила литературу. Раньше в литературе выработалось мнение, как следует относиться к притязаниям женщин на авторство или артистическую деятельность, де Сталь и Жорж Занд, Рашель и Малибран уже показали на деле, что может сделать исключительная французская женщина в этой области, литература приняла этот совершившийся факт и признала за талантливой женщиной многие права «не в пример прочим». Особенно посчастливилось артистке: ее поставили на пьедестал. Мюссе в стансах «К Малибран» защищал артистку

от нападений мещанской морали во имя права гения, которое выше кодекса ходячей морали. Виктор Гюго обращался к сестре Малибран, молодой Полине Гарсиа (впоследствии г-жа Виардо) :

О, пой, красавица, пой вдохновенно!

Певицы имя нам всегда священо

Всем, даже скептикам и развращенным злом...

Итак, чтобы получить право на свободу и уважение, женщине нужен был особенный ценз – талант. Для массы, лишенной этого ценза, оставалось бесправие, юридическое и нравственное. И это не только теоретически. Фактически только талантливая женщина могла быть независима, так как только сцена, эстрада или литература давали *профессию*, при которой заработок женщины равнялся заработку собратьев-мужчин. Все другие формы труда не удовлетворяли этому условию. Все разновидности физического труда оплачивались так мало, что работница почти неизбежно становилась гризеткой. Научный труд был совершенно недоступен женщине по недостатку образовательного ценза: воспитательницей она являлась только в своей семье или в монастыре, – и та и другая среда одинаково исключали понятие о свободе и независимости для женщины.

Романтики требовали признать за обыкновенной, не исключительной, не талантливой женщиной хоть одно право из завоеванных «избранницами», право на «свободную любовь». Но это оказалось так сложно! «Свободная любовь», если под этим разумелось уничтожение брака, ставила женщину в положение изолированной личности, обуславливала материальную самостоятельность, следовательно, выдвигала целую массу трудно разрешимых вопросов. От этой идеи пришлось отказаться. Тогда «свободную любовь» попробовали свести к понятию «свободного брака», но это требовало освобождения незамужней женщины от деспотизма семьи, иначе первое условие свободного брака – свободный выбор мужа – было недостижимо. Это тоже было очень сложно, и вопрос еще раз упростили,

сведя его к вопросу о свободе развода или свободе адюльтера. Защитником, хотя и не вполне открытым, адюльтера явился Бальзак, поставивший на пьедестал светскую женщину. Защитником свободы развода явился Дюма-сын, которого прозвали «другом женщин», хотя это был далеко не лучший из друзей. Он не выдерживает сравнения с Миллем и его главным вдохновителем. Дюма всегда имел в виду исключительно французскую женщину и боролся не столько против нравов, сколько против отдельных статей наполеоновского кодекса, что, правда, придавало его проповеди большую конкретность, но зато значительно суживало горизонты и приводило к странным выводам как читателей, так и самого автора, например, что если бы изменить несколько статей в законе о разводе, то уничтожились бы все преступления, имеющие причиной супружескую неверность. Такие выводы только компрометировали самый вопрос, который, впрочем, был поставлен у Дюма далеко не так прямо и широко, как, например, в памфлетах Мильтона XVII ст., где достаточной причиной для развода признается «несходство характеров».

В своей книге «Женщины-убийцы и женщины-избирательницы», замечательной в том отношении, что в ней с большим для того времени мужеством поставлен вопрос о политических правах женщин, Дюма требует для женщин права на политику и науку, уверяя, что тогда им не будет никакой надобности совершать убийства: раз они будут вотировать законы, то, конечно, будут подчиняться им. Право женщины на науку сам Дюма признавал, некоторым образом, «скрепя сердце», как своего рода «право старых дев». «Всем известно, – говорит он, – что женщины никоим образом не интересуются ремеслом мужчин... Между Кризалем, который не хочет ее знать, и Дон-Жуаном, которого она сама отвергла, женщина решилась удовольствоваться сама собой и самостоятельно взять приступом высокую область науки и философии». Вообще он объясняет стремление женщины к высшей духовной жизни желанием сделать «отместку» мужчинам (*une*

révanche), не предполагая возможности простого стремления человеческого существа к развитию своих умственных сил без всякой задней мысли. Он заставляет говорить своих женщин так (обращаясь к мужчинам) : «Или дайте нам то, что природа требует для нас, – любовь, уважение, покровительство, правильную семью, – или дайте нам то, что вы сохранили только для себя, – свободу». Такой антитезой любви, уважения и пр. или свободы «друг женщин» решительно проваливал дело своих друзей...

Из всех многочисленных сочинений Дюма осталась наиболее популярной до наших дней драма «Дама с камелиями», апофеоз куртизанки, – это очень знаменательно.

После Дюма женский вопрос во французской литературе опять заглох или остался только в виде вопроса об адюльтере, который очень разрабатывался всеми писателями от Бальзака до Бурже включительно, причем принимался в большинстве случаев как явление «само по себе» имеющее чисто психологический интерес, но не связанное ни с какими общественными условиями. Один Флобер в своей «Madame Bovary» посмотрел шире на этот вопрос и поставил явление адюльтера в связь с общим укладом буржуазной жизни (такая постановка стоила ему, как известно, судебного процесса), но его последователи – натуралисты – не сумели дать достаточного развития его мысли или сделать из нее последовательней вывод.

Вообще женский вопрос во французской беллетристике за последние 30 лет не подвинулся ни на шаг, если не считать самых последних двух-трех лет. Натуралисты оставались при старых симпатиях: куртизанка или артистка, наконец, скромная и домовитая хозяйка, а если женщина выходила из рамки таких идеалов, то ей кричали «назад!», как во времена Мольера. Психологи или довольствовались существующим порядком вещей, как Бурже, или с отчаянием или отвращением всматривались в ужасную действительность, не видя никакого выхода, как Мопассан. Декаденты

школы Бодлера продолжали все ту же старую игру: с пьедестала в грязь, из грязи на пьедестал...

Тем временем, именно за эти последние тридцать лет, литература о женщине и сама женщина значительно прогрессировали в других странах.

Дальше всех пошла в этом направлении Россия, где женский вопрос считается теоретически решенным, да и практически женщина там пользуется гораздо большей материальной и нравственной независимостью, чем в Западной Европе, что сразу бросается в глаза даже поверхностному наблюдателю и лучше всего чувствуется самой русской женщиной, когда ей приходится попадать в западноевропейскую обстановку.

В Англии этот вопрос ставится и решается, быть может, не так широко, как в России, но зато принимает более конкретные, определенные очертания: там вырабатывается тип интеллигентной женщины-работницы, не всегда отличающейся широтой взглядов, но всегда твердой в выработанных принципах и сильной в борьбе за существование. Этот тип противники окрестили презрительной кличкой «третий пол», благодаря тому еще значительно ненормальному положению, которое занимает такая женщина новейшей формации среди женщин и мужчин старого закала. Увлечение женским вопросом, так сильно отразившееся в произведениях духовных преемниц Джорж Элиот – миссис Олифант и Хамфри Уорд (достаточно популярных в России, благодаря переводам) – в последнее время очень остыло. Очевидно, этот вопрос для Англии уже в значительной степени является решенным, наиболее еще сохраняет интерес один из его пунктов – роль женщины в политической жизни страны. На эту тему написан лучший из романов миссис Хамфри Уорд «Марчелла», известный русской публике по нескольким переводам в периодических изданиях.

Наконец, в скандинавских странах женский вопрос особенно сильно овладевает умами, главным образом, благодаря влиянию Ибсена и Бьернстерна. С тех пор, как Брандес «открыл» этих писателей для остальной

Европы, слава их распространилась повсюду и, наконец, дошла до Франции, где к тому времени был уже «открыт» русский роман Тургенева, Достоевского и Толстого, благодаря группе ученых в критиков, а главным образом работе М. де Вогюэ («Le roman russe»). Так в свое время был «открыт» английский роман для Франции Тэном. Мода на иностранные литературы охватила Францию и вызвала целый ряд переводов, а также оригинальных французских произведений на темы из иностранной жизни. Каждый писатель, не желающий отстать от века, старался вводить в свои романы и драмы хоть по одному иностранцу. В «Свободном театре» («Théâtre libre»), основанном в [18]80-х годах группой писателей-натуралистов, воцарился Ибсен, Стриндберг, Достоевский (переделка «Преступления и наказания»), наконец, Гауптман и Метерлинк.

Вскоре, правда, этот «космополитизм и экзотизм» вызвал ожесточенный протест со стороны французской критики. Леметр решительно протестовал против этого иностранного «нашествия», даже сам де Вогюэ стал находить, что пора уже французским писателям «несколько освободить свой письменный стол от массы тяжеловесных северных произведений».

По тону журнальной критики 1900 года можно подумать, что Франции действительно угрожает «нашествие двенадцати языков» в лице иностранных романистов и драматургов, тогда как в действительности популярность иностранных литератур во Франции совсем не так велика, если сравнить ее с популярностью французской литературы во всех европейских странах.

«Иностранное наводнение» оставило по себе во Франции всего несколько томов переводных романов и драм, но и это значило для нее очень много, особенно для возрождения в ней женского вопроса. Ибсена «Призраки» и «Нора», Бьернстьерна «Перчатка» составили целую эпоху; романы миссис Олифант, миссис Хамфри Уорд, Марии Корелли увлекли мысли французских читательниц в Англию, в страну мужественных,

умеющих постоять за себя женщин; образы русских женщин Тургенева и Достоевского заставили своей «загадочностью» мечтать даже Бурже! «Крейцера соната» ужаснула даже читателей, воспитанных на литературе адюльтера.

Литературе помогала жизнь: успехи женщины в науке и искусстве, завоевание ею новых областей труда, женский рабочий вопрос, пересмотр закона о разводе, периодические женские конгрессы, – все это заставило, наконец, французских беллетристов «сломать лед» и снова заговорить «*не о женщинах, а о женщине*», как сказал бы Стендаль.

В новейшей французской беллетристике женский вопрос сводится в большинстве случаев к вопросу о браке и к тому же со специальной точки зрения, которую мы и проследим при обзоре главных феминистских и антифеминистских произведений французских писателей и при сравнении их с аналогичными сочинениями в других литературах.

В большинстве этих новых романов постановка вопроса такова, какую она была у Дюма: женщине (т. е. «новой женщине», а далеко не всякой) нужны любовь, уважение, правильная семья или свобода. Марсель Прево, по какому-то недоразумению причисляемый теперь постоянно к феминистам, не отступает ни на йоту от этого тезиса. В трех своих последних романах он дает три варианта решения этого вопроса. В первом – «*Demivièrges*» (теперь переделанном в драму) – он делает вывод, что женщине не свойственна свобода, и в противовес отрицательному типу «полудевы» выставляет положительный тип «маленькой белой гусыни» (*petite oie blanche*).

В двух последующих романах – «*Fredérique*» и «*Lea*», носящих, кроме того, общее заглавие «*Vièrges fortes*» («Сильные девы», как антитеза «полудевам»), М. Прево сначала ищет иного выхода из своего тезиса: его «сильные девы» пришли к заключению, так же как и автор, что «в любви женщина всегда раба, что бы там ни говорили поэты», и потому решили предпочесть любви свободу и вместо свободы попадают в настоящее

рабство. Их аскетическая доктрина является для них тяжелым игом, и школа, в которой они живут в качестве учительниц-воспитательниц, под диктатурой одной «сильной» англичанки, носит характер монастыря со строгим уставом, только без религиозного элемента. Там девочки воспитываются в духе самостоятельности («ходят одни за покупками»), но учительницы не смеют шагу сделать без контроля. Школа погибает к удовольствию большинства «сильных дев». Героиня романа Леа успевает в конце выйти замуж и превратиться в «маленькую белую гусыню» (автор не изменил своему идеалу даже ради «сильных дев!»), но умирает от чахотки, оставив свою старшую сестру Фредерику (героиню предыдущего романа) и ее товарку, самых закоренелых «сильных дев», с угрызениями совести в том, что они не сумели сберечь эту нежную, не созданную для феминизма Лею, и с сомнениями в том, точно ли достигим на земле идеал «сильной девы».

Таким образом, формула Дюма приняла у Прево мало-помалу такой вид: «любовь, уважение, покровительство, правильная семья или – монастырский режим». По-видимому, новый «друг женщин» гораздо суровее прежнего...

Братья Рони (Rosny) лет пять тому назад тоже пробовали создать тип «сильной девы» в своем романе «Неукротимая» («L'indomptée»). Героиня этого романа, студентка, впоследствии женщина-врач, приходит к заключению после горького опыта, что для нее возможна только любовь без уважения, так как она бесприданница, а таким, по уверению авторов, нечего надеяться во Франции на «уважение и правильную семью»; поэтому героиня решает быть «сильной девой», несмотря на свой очень чувственный темперамент, уезжает в глухую провинцию деревенским врачом, выдерживает там борьбу с недоверием крестьян, с соперничеством знахаря, который, впрочем, потом становится ее союзником, «с отвратительными интригами порочных буржуа», все время тая надежду на «правильный» брак, который, собственно, и есть мечта ее жизни. И вот, когда эта надежда грозит уже окончательно исчезнуть, является добродетельный и вполне лояльный

жених, который и предлагает ей руку и сердце, находя, что он достаточно богат за двух, и к тому же правильно соображая, что практика женщины-врача может в значительной степени возместить приданое. Роман кончается так:

«Явился *мужчина*, а вместе с ним потомство, покой, сила, бесконечный закон, направляющий маленькие шерстистые семена среди бури, закон, устанавливающий связь земли с эфиром, закон цветка, насекомого, волчицы, львицы!»

Из того, что героиня решила оставаться при своей профессии и привычках и после замужества, можно думать, что в данном случае формула Дюма изменяется так: «любовь, уважение, покровительство, правильная семья и свобода», но, к сожалению, роман обрывается на помолвке, и новый тезис остается пока не проверенным экспериментально, а между тем «свобода» героини представляется мало гарантированной ввиду того понятия, которое она составила себе о «правильном браке». Еще будучи студенткой, она была сильно увлечена одним молодым человеком, тоже студентом-медиком, который нимало не скрывал от нее, что при всей любви к ней он жениться на ней не намерен, так как он желает избрать ученую карьеру, а наука и семья, по его мнению, несовместимы. Примеры семейной жизни Пастера и других знаменитых ученых, приводимые молодой девушкой, не убеждают упрямого приверженца «свободной любви без ответственности»; тогда студентка решает, что он просто негодяй, желающий принести ее в жертву своей карьере. На его ядовитое замечание, что она ведь тоже заботится в данном случае о своей «женской карьере», т. е. о замужестве при посредстве мэрии, девица отвечает ему *sans façons*: «Это единственная гарантия, что ты будешь принадлежать мне и моим детям... О, если бы были другие гарантии!..» Она не хочет быть для него *une peu de chair à plaisir*, так как считает себя не только равной ему, но даже высшей; она очень проникнута чувством собственного достоинства *ученой женщины и*

сильной девственницы; она не имеет никаких иллюзий насчет своего возлюбленного, и все-таки она готова хоть сейчас подписать свободный контракт с ним, чтобы быть совершенно убежденной, что она уж никогда не избавится от этого «дешевого товара», как она сама его называет. Для нее «правильный» брак равняется просто «законному» браку, что бы там ни говорили Жорж Занд, Стендаль *et tutti quanti*. Простых и дружеских отношений между мужчиной и женщиной, которые ей проповедуют и показывают на собственном примере русские студенты и студентки, она не понимает или, во всяком случае, считает, что для таких отношений нужен не французский темперамент.

При всех своих недостатках этот роман производит гораздо более художественное и жизненное впечатление, чем крайне тенденциозные и претенциозные романы Прево. В нем гораздо больше изображений, чем отвлеченных, чисто публицистических рассуждений, которыми так страдают все новейшие романы на феминистские темы. Когда читаешь эти романы, часто приходит в голову, что их авторы разделили свою работу намеренно на две части – беллетристическую и публицистическую, – причем очень редко обеим частям уделено одинаковое внимание, а в большинстве случаев беллетристика играет такую роль, как сахар в микстуре, и достигает такой же цели. «Леа» Прево всецело относится к этому разряду романов-микстур, это *conférence* на феминистские темы подслащивается мелодрамой. Роман Поля Маргерита «Новые женщины» («*Femmes nouvelles*») приближается к этому типу, но все же этот автор лучше справляется со своей ролью «серьезного романиста», чем Прево, не столько благодаря большей талантливости, сколько в силу большей привычки к «серьезным темам», которыми Прево до самого недавнего времени вовсе не задавался, будучи представителем так называемого *roman romanesque* или *roman très parisien*.

Новые женщины Маргерита тоже «сильные девы», но не в том смысле, как у Прево: они так же, как и героиня Рони, считают, что замужество и

материнство есть истинное призвание женщины (*la vraie fonction de la femme*), вне которого она не может быть счастлива. Но одной из героинь, англичанке Минне Геркерт, не удалось выйти замуж, и она всецело отдается служению женской идее, объезжает весь свет, читая конференции о правах женщины, создает в разных городах литературные предприятия, о долговечности которых она сама не заботится, считая, что важно только «бросить искру», а свет уже дальше будет гореть и без ее помощи. С этим мнением далеко не соглашается вторая (в романе главная) героиня, француженка, воспитанная в Англии, Елена Дюга [все героини новых французских романов на тему о «новой женщине» непременно находятся под каким-нибудь иностранным влиянием – английским, скандинавским, иногда русским], которая находит, что во Франции всякую прогрессивную идею надо повторять до тех пор, пока она не станет избитой, и только тогда она имеет шансы на успех, иначе ее постигнет участь фейерверка. Но, несмотря на такую теорию, сама Елена ничего не делает, если не считать нескольких более или менее случайных актов благотворительности, она только критикует воинствующий феминизм и пассивно протестует против его крайностей (не выступает на женских конгрессах, не ездит на велосипеде и т. д.), вкладывает только часть своего значительного капитала в одну женскую школу-санаторию, довольствуясь меньшим против банковского процентом прибыли, ведет теоретические споры со своими родными, зная заранее, что ее слова пропадут даром, и – ждет жениха.

Вокруг этого ожидания сосредоточивается весь интерес романа, так как только при этом обнаруживается характер главной героини. Она осмеливается заявить родным, что раньше, чем выйти замуж, она хочет хорошенько узнать своего жениха сама! Она решается отказать, несмотря на все убеждения родных, первому жениху, после того, как анонимное письмо (вечное *deus ex machina* французских писателей!) открывает ей одну грязную страницу из его вообще не особенно чистой жизни. Этот эпизод и есть

«настоящий гвоздь» романа, из-за него было много толков и споров в критике и публике: пристало ли или не пристало молодой девушке проверять прошлую жизнь своего жениха? Находили, что эта девушка проникнута чисто бьернстьерновским ригоризмом, что она самостоятельна по-американски и что вообще она, должно быть, слишком опытна в житейских делах известного рода, если может к ним относиться критически. Русскому читателю трудно сразу понять, из-за чего вся эта тревога. Все время эта девушка действует самым благовоспитанным образом: шагу не может ступить без совета и помощи своей старшей подруги Минны Геркерт или тетушки из Англии; под их двойным прикрытием производит следствие относительно поступка своего жениха (*исключительно* низкого!); никогда не разговаривает с молодыми людьми наедине, разве уж совершенно случайно, даже отказывает им, по возможности, в присутствии тетушки; позволяет себя сосватывать, и когда, наконец, ей представляется вполне одобренный тетушкой и подругой жених с *«почти»* нетронутым прошлым, признающий феминизм, то и тут является добрая мисс Геркерт, которая помогает неопытной молодой парочке объясниться в любви. При такой двойной опеке тетушки и подруги, соединенной с постоянными назиданиями матери, бедная «новая женщина» жалеет еще, что она, потеряв отца, лишилась постоянного опытного руководителя, который, надо заметить, чуть не выдал ее замуж за негодного человека и едва не разорил ее, желая поместить ее капитал в дутое предприятие.

Все это очень далеко от Бьернстьерна, который в своей драме «Перчатка», в своем романе «Новые веяния» и в бесчисленных публичных конференциях проповедывал требование совершенно одинаковой нравственности от мужчины и от женщины, *совершенной* чистоты их обоих до брака. Героини Бьернстьерна – ригористки чистейшей воды, подобно героине нового романа норвежской писательницы Амалии Скрам. Эта героиня, Констанца Ринг, по имени которой назвав роман, абсолютно

неумолима и не прощает другим даже того, что прощает себе, хоть бы эти другие в буквальном смысле слова «волосы на себе рвали» от раскаяния. По радикальности убеждений и решительности поступков ни одна «новая женщина» новейших французских романов не может сравниться с ибсеновской «Норой». Не только героини, но и сами авторы французских романов никогда не проявляют такой фанатической убежденности в непреложности и спасительности своих идей, на какую способны скандинавские писатели, которым совершенно не знаком страх показаться смешными (*l'horreur du ridicule*), так часто парализующий энергию французов. Скандинавский писатель не всегда остановится даже перед видимым абсурдом, если только он твердо убежден в своей идее. Скандинавский ум склонен верить в панацею.

Кто когда бы то ни было из французских защитников развода, будь то даже сам Дюма, верил так непоколебимо в спасительную силу временного развода, как норвежская новеллистка Магдалена Торесен? Она написала пять рассказов под общим заглавием «Мимо бездны», и в каждом из них рассказывается история освобождения женщины из-под мужского ига, причем временный развод мало-помалу превращает тиранов-мужей из самоуверенных притеснителей в сомневающих, потом в кающихся и, наконец, в побежденных и складывающих свое оружие перед высоким принципом равенства полов. Что удивительнее всего, – этот тезис доказан у Магдалены Торесен не только с настойчивостью, но и с талантом. У скандинавских писателей вообще фанатизм уживается с талантом, тогда как французам очень редко удается безнаказанно отрешиться от скептицизма.

Печальный пример такого «обращения на путь истинный» и параллельного тому упадка таланта представляет Бурже в своих последних романах, а особенно в своих самых новых рассказах, озаглавленных «Семейные драмы» («*Drames de famille*»). На этот раз Бурже совершенно оставил в стороне свою любимую тему – адюльтер, в одном рассказе он

только проводит мысль, что женщина вполне «порядочная», т. е. совершенно безукоризненная в смысле супружеской верности, может быть, тем не менее, очень дурной женой и матерью, однако рабское подчинение такой женщине, слабохарактерное потакание всем ее корыстолюбивым и тщеславным инстинктам ничуть не бросает тени на «порядочность» ее мужа, который только раз осмелился ослушаться своей величественной супруги, чтобы устроить счастье своей единственной дочери, очень пассивной и благовоспитанной барышни, которую мать ее делала несчастной беспрепятственно каждый день вплоть до ее «освобождения», т. е. перехода под опеку мужа. Эту девушку Бурже считает совершенно идеальным типом и постоянно ставит ее в пример «эмансипированным представительницам современного феминизма». «Это была одна из очаровательных девушек старой буржуазии», – так рекомендует ее Бурже, – она никогда не принимала у себя своего кузена в отсутствие матери, она хотела отказать ему ради рекомендованного матерью богатого жениха, который мог бы уплатить долги ее родителей, для этого отказа она решилась назначить кузену свидание в полдень, в общественном саду, явилась на свидание в сопровождении компаньонки и – была награждена за добродетель, так как именно компаньонка рассказала все отцу, который не захотел принять безмолвной жертвы дочери и сосватал ее с женихом-кузеном, причем прочел своему будущему зятю такое назидание: «Вы теперь сами испытали, какая мудрость заключается в нашем старом французском предрассудке, который требует, чтобы дети вступали в брак не иначе, как при посредничестве родителей...» Бурже забыл, что все героиня его прежних романов на тему об адюльтере именно так вступали в брак... В конце каждой из своих «Семейных драм» Бурже ставит какой-нибудь «старый французский предрассудок», который всегда является очень мудрым и спасительным средством против всяких семейных невзгод, жаль только, что при этом иные из «Семейных драм» уж очень напоминают семейные мелодрамы; одна из них даже кончается «за

монастырской стеной», куда автор посылает молодого, ни в чем не повинного врача-детерминиста замаливать грехи родителей.

Бурже напрасно так протестует против «представительниц современного феминизма», так как они, насколько это видно по литературным изображениям и по их собственным речам на съездах, представляют из себя все-таки «плоть от плоти и дух от духа» очаровательных женщин старой буржуазии. По поводу последнего женского конгресса в Париже, во время выставки, повсюду в печати раздавались упреки по адресу конгрессисток, что они слишком занялись правами буржуазной женщины и совершенно забыли работницу. Это, положим, не совсем основательный упрек в том отношении, что многие из прав, за которые борется буржуазная женщина, одинаково касаются и работницы, так, например, право женщины получать плату за свою работу самой, без контроля и посредничества мужа (теперь во Франции муж имеет право распоряжаться заработком жены так же, как и ее приданым и всем ее имуществом, кроме выговоренного в свободном контракте и предметов, относящихся к ее туалету, как-то бриллиантов и прочих ювелирных украшений, чем объясняется, между прочим, видная роль, которую играют les diamants героини в французском roman-adultère).

Право на высшее образование и на участие в политической жизни страны, хотя и не имеет особенного практического значения для современной рабочей женщины при существующих условиях дороговизны высшего образования и цензовых ограничениях избирателей и избираемых, но все же оно имеет большое принципиальное значение. Вопрос о том, будет ли иметь право незамужняя мать требовать для своего ребенка помощи от его отца (так называемая recherche de paternité, наказуемая теперь по закону, как один из видов шантажа), имеет значение для всех классов во Франции. Но упрек конгрессисткам и вообще феминисткам в буржуазности справедлив в том отношении, что польза от их деятельности для женщины рабочего класса совершенно случайна и не входит сознательно в их программу. Всякий раз,

когда феминистки-буржуазки сознательно хотят что-нибудь сделать для работницы, они ограничиваются паллиативной благотворительностью, как это делают все либеральные буржуазные партии. Это, конечно, совершенно в порядке вещей, так как женщины нигде не составляют отдельной касты или партии, а везде разделены имущественным и прочим неравенством, как мужчины. Этому не хотят понять большинство писателей-феминистов, как, например, Поль Маргерит, который от лица своих героинь постоянно упрекает феминисток в буржуазности, но фактически эти самые героини ничем не отличаются от упрекаемых ими, так что, в сущности, нельзя хорошенько понять, что именно хотят они и их автор.

Это понятие о женщинах, как об отдельной касте, объединенной совершенно общими интересами, свойственно не одним французским писателям, – оно особенно ярко выступает у писателей, а еще больше у писательниц немецких. Так, одна из талантливых немецких писательниц-феминисток Елена Белау (Helene Böhlau) в своем новом романе «Полузверь» («Halbtier») требует от женщин, чтобы они не довольствовались тем, что было до сих пор доступно мужчинам, – нет, они должны стремиться не к равенству, при котором они только перестанут быть «полузверьями», а к чему-то высшему, «сверхчеловеческому», чего не может достигнуть мужчина. Конгрессы, клубы, политические и прочие права – все это хорошо, все это должно быть достигнуто и будет достигнуто, но это так мелко и – «так старо!», с этим еще можно примириться как со средством, но считать это целью!! Изольда, героиня романа «Halbtier», мысленно обращается к женщинам с такой речью:

«Сделайте же нечто совсем поразительное, нечто такое, против чего бы весь мир разразился смехом, гневом и бешенством! Вы пробуете – бежать тихонько, как это делает мужчина, с таким трудом и осторожностью – и вы думаете, что вы уже достигли желанного – или достигнете? О боже, как это старо!.. Заклинаю вас, сделайте что-нибудь царственное, что-нибудь

свободное, не завещанное стариной, не умное, не рассудительное... нечто такое, чем бы вы доказали, что у вас есть сильная воля, мир покоряющая воля!...»

Одним словом, Изольда желает, чтобы женщина сделалась «сверхчеловеком» (отчего это право не предоставляется и мужчине? Ради «реванша», должно быть!), но для этого первая ступень – сделаться просто человеком, чего, кажется, не отрицает и автор «Полузверя», а раз это будет достигнуто, то при чем же тут разделение на касты, мужскую и женскую, из которых одна будет представлять «весь мир», а другая «сверхчеловеков», над которыми весь мир «разразится смехом»? и откуда такая уверенность, что *все* женщины способны к высшему совершенству? Это настолько спорный вопрос, что другие писатели, как, например, Стриндберг, Анатоль Франс, Пьер Луис и многие другие, решают его в совершенно обратном смысле.

Эти писатели решают, что женщина или вообще не способна ни к какому совершенству и даже оказывает задерживающее влияние на прогресс мужчины (Стриндберг), или что она, так же как и мужчина, в некоторых своих проявлениях была, есть и будет не только «полузверем», но даже «просто зверем» (Анатоль Франс, ром[ан] «Le lys rouge»), или, наконец, что современная нам женщина значительно регрессировала и в физическом, и в нравственном отношении против женщины прежних веков (П. Луис, рассказ «Volupté nouvelle»), это последнее мнение, впрочем, связано с общим отрицавшим прогресса как теории, которое особенно сильно проведено у Вилье де Лиль Адана. Этого писателя, уже умершего, французские символисты считают своим учителем наряду с Бодлером, Проспером Мериме и Верленом.

Вера в способность женщины к большему совершенству, в сравнении с мужчиной, вообще больше всего проявляется в немецкой (и то, главным образом, исключительно феминистской) литературе, а меньше всего во французской. В немецкой литературе эта вера является продолжением культа

«вечноженственного» (das Ewigweibliche), которому положил основание Гете, Среди поисков, в чем же собственно состоит это «вечноженственное», немецкие писатели иногда попадают в настоящие дебри туманных отвлеченностей, но большинство сходится на том, что «вечноженственное» – это есть материнское чувство, свойственное женщине *всех возрастов и состояний*, поэтому женщина и должна особенно культивировать в себе это чувство, если хочет достигнуть «сверхчеловеческого» совершенства. «Материнское чувство», однако, не есть непременно любовь к своим детям, нет, это, по терминологии наших авторов, есть чувство всякой любви вообще, кроме только влюбленности, которую, по уверению самых воинственных феминисток (напр[имер], Ильзы Фрапан, автора романа «Мы, женщины, не имеем отечества!»), «просто выдумали мужчины». Немецкая «новая женщина» все делает в силу «материнского чувства»: она изучает медицину, право, занимается искусством, литературой только ради этого чувства, если же она забывает о нем и начинает увлекаться науками и искусствами ради их самих, как это делают все истинные ученые и артисты, или ради «успеха», как это свойственно большинству людей, то ее сейчас же строго наказывают природа и неумолимый автор. «Новая женщина» ничего не делает иначе, как из чувства долга, самопожертвования, всегда с трагическим видом героини-жертвы; все студентки, женщины-врачи, учительницы феминистских романов не имеют ничего общего со своими братьями по профессии из мужчин, так как эти братья просто штудируют, лечат, учат, без всякой задней мысли, тогда как женщины «борются за идею», как прозелиты, как апостолы, как мученицы, наконец. В таком типе «новой женщины» есть много элементов комического, особенно если он изображен недостаточно талантливым писателем, но он заслуживает внимания, как тип несомненно реальный. Это тип только что освобожденной рабыни со всеми его трогательными и отталкивающими сторонами, тип уже значительно отживший для России, но еще далеко не исчезнувший и в ней.

Если сравнивать литературу о «новой женщине» в Англии, Норвегии, Германии и Франции, то сразу бросается в глаза, как различны оказываются результаты «борьбы за освобождение», насколько они отражаются в беллетристике. В Англии и Норвегии новая женщина является в большинстве случаев торжествующей победительницей, в Германии или побежденной, или заплатившей слишком дорого за свою победу, во Франции же она занимает в конце концов фальшивое положение полуосвобожденной, что-то вроде положения временно обязанных крепостных, – один шаг назад, и она сравнится с «новой женщиной» итальянской литературы, где признается за интеллигентной женщиной право только на три профессии: педагогическую, артистическую и – на худой конец – литературную, да и то под условием непричастности к феминизму. Тип женщины-феминистки подал недавно повод одному известному итальянскому драматургу Бутти возобновить в модной форме старую тему «укрощения строптивой». Героиня его комедии «Конец идеала» («La fin d'un idéal»), феминистка, притесняющая вначале своего кроткого мужа, под конец принуждена обратиться к защите того же мужа против любовника-шантажиста, после чего, вымолив смиренно прощение грехам своей молодости, становится покорной женой и оставляет феминистские бредни. Эта комедия вызвала несколько подражаний и один плагиат в немецкой литературе.

Все рассмотренные нами сочинения принадлежат авторам, которые причисляются к защитникам или противникам феминизма, но есть авторы, относящиеся к феминизму более объективно, с точки зрения чисто психологической. К таким авторам принадлежит Жюль Буа (Jules Bois), изобразивший в своем романе «Новое страдание» («La nouvelle douleur») новый оттенок ревности у современного мужчины, обусловленный новым отношением к нему «новой женщины». С тех пор, как для «новой женщины» весь интерес жизни перестал сосредоточиваться на мужчине, а стал в значительной мере заключаться в науке, искусстве и, главным образом, в

феминистической деятельности, – мужчине прибавилось «новое страдание»: он ревнует, страшно ревнует женщину к ее книгам, занятиям, конференциям, клубам и пр., как никогда не ревновал к ее нарядам, балам, скачкам, рулетке и т. п.; он так жестоко ненавидит книгу, которую она пишет, как едва ли бы в состоянии был ненавидеть ее ребенка, принадлежащего другому. Эта ревность не может заставить «новую женщину» отказаться от того, что она считает своим призванием, но этой ревности достаточно, чтобы совершенно отравить жизнь и мужчине, и женщине, если только они любят друг друга.

Этот роман невольно заставляет вспомнить о недавно вышедшем новым изданием и вновь возбуждившем толки романе Р. Киплинга «Свет угас» («The light that failed»), где выводится тип женщины, настоящей представительницы «третьего пола», готовой всех и все принести в жертву своей независимости, которая даже ее самое не радует, своей живописи, к которой у нее нет ни искры таланта, своему «успеху», на который не может быть никакой надежды, ввиду отсутствия на это всяких данных. Она так горда и правдива, что не способна «даже к малейшей лжи», хотя бы эта ложь была необходима для утешения глубоко несчастного, безнадежно больного человека. Эта женщина, которую «ни в чем нельзя упрекнуть», производит более отталкивающее впечатление, чем выведенная в том же романе падшая женщина, натурщица, лишенная чувства собственного достоинства и способная на возмутительные проявления злобы, но все же более человечная по натуре.

Оба эти романа («Новое страдание» и «Свет угас») не дают никаких схем и решений вопросов, но они гораздо интереснее, гораздо более принадлежат к литературе, чем все «боевые» романы феминистов и антифеминистов, так как тут идет дело о человеческой психологии, а там о проповеди. Феминистские романы *непосредственно* интересны только своими бытовыми подробностями, напр[имер], описания женского конгресса, редакции женского журнала, некоторые второстепенные типы феминисток и

т. п. в романе «Новые женщины», в смысле же литературы *как искусства* они ничего не дают.

С психологической точки зрения интересны сочинения тех писателей, которые развивают мопассановский тезис *различия* психического склада мужчины и женщины, независимо от того, кто выше и кто ниже. Этот тезис противоположности женского характера мужскому из французской литературы перешел в немецкую и теперь там усиленно развивается. Оптимисты, вроде Марии Яничек, видят в этом различии залог разностороннего прогресса человечества, если только оба пола будут сознательно культивировать именно то, что составляет их отличительные признаки, стремясь к равенству, но не к сходству, все дело только в том, чтобы выяснить, в чем именно состоит эта разница. Пессимисты, вроде Ансельма Гейне (псевдоним женщины), видят, напротив, в этой разнице «вавилонское проклятие», мешающее взаимному пониманию и обуславливающее вечное роковое одиночество мужчины и женщины, соединенных в одну чету железным законом природы, которая заботится только о продолжении вида и знать ничего не хочет о душевных драмах.

Наоборот, тема одиночества четы мужчины и женщины, в совершенстве понимающих друг друга и видящих зарю новой, лучшей жизни, но глубоко одиноких по отношению к окружающей их среде, перешла из немецкой литературы в французскую. Этот тип людей является в литературе не боевым, а пассивным или сосредоточенным в себе, много думающим, сомневающимся, переживающим невидимые драмы и чаще всего – увы! – складывающим оружие перед давящей его средой. Такими являются герой и героиня романа Эдуарда Рода «На полдороге» («*Au milieu du chemin*»), которые вначале вступают в «независимый брак», т. е. свободный от всех церковных обетов, гражданских контрактов и материальных связей; супруги живут отдельно, не имеют общего хозяйства и не мешаются в материальные дела друг друга, их соединяет только любовь, доверие и сознание ничем не

нарушаемой свободы; так как они не связали себя никаким словом, они обещали только честно и откровенно признаться, если у кого-либо из них явится новая симпатия или охладет прежняя любовь, и тогда их брак прекращается сам собою: им ведь не надо ни разводиться, ни разделять имущества. Но вдруг начинается драма: герой, по профессии драматург, задался идеей ответственности писателя за то влияние, которое оказывает на публику его литературная деятельность, и, решив, наконец, что писатель должен быть строгим моралистом, решил вместе с тем, что у него и личная жизнь должна соответствовать этому идеалу. Находя, что «независимый брак» слишком непонятен для толпы, а потому может, подать ей только дурной пример видимого легкомыслия, драматург начинает убеждать свою подругу подписать с ним в мэрии свадебный контракт при свидетелях и устроить общее хозяйство. Героиня глубоко возмущается такой уступкой рутинной морали, находя, что его долг, как писателя, именно разъяснить толпе непонятное и иметь смелость жертвовать даже общественным мнением тому, что его совесть признает нравственным.

Драматург указывает ей на всевозможные юридические и экономические неудобства «независимого брака», наконец, на то, что такой брак исключает правильную семью, но подруга все же не уступает, ловко разбивая все экономические и юридические возражения, а вопрос о семье, т. е. о детях, просто обходит («ведь у нас их все равно нет!»); тогда герой, готовый согласиться со своей подругой теоретически, обращается к доказательству *ad hominem*: если она не выйдет за него замуж, то он не может жить, – тут уже упрямая героиня сдается. Этот конец производит крайне неприятное впечатление, подобно финалам драм Зудермана, потому что вопрос решается не по существу, как будто автор или испугался глубины поставленного вопроса, или просто поленился поискать на него более существенного ответа; это тем более неприятно, что самый роман и по замыслу, и по технике, и по художественности принадлежит к лучшим

произведениям этого рода, – его нельзя даже сравнивать с ремесленной работой Прево, Маргерита и пр., с ним могут сравниться разве Рони, которые обладают более оригинальным стилем, напоминающим несколько гонкуровский, и Пьер Луис, в котором чувствуется артист.

В заключение нам хотелось бы поговорить еще о типе рабочей женщины в французской беллетристике, но он пока едва-едва намечен (в нескольких социальных драмах, обзор которых мы надеемся дать в недалеком будущем) и не представляет определенных контуров, поэтому приходится ограничиться этим обзором литературы о «новой» женщине, сознавая всю его неполноту.

Невольно, в конце концов, напрашивается мысль, что же собственно заставляет всех интересоваться именно французской литературой о новой женщине, когда норвежская гораздо энергичнее ставит вопросы, немецкая всесторонне их рассматривает, английская практичнее решает? Кажется, главным образом, то, что французские писатели умеют выбирать для своих идей более эффектную одежду, которая, может быть, не так оригинальна и солидна, как изделия других стран, но зато больше бросается в глаза на литературном рынке. Франция всегда побеждает на всемирных выставках! Кроме того, французский ум склонен к средним выводам из крайних данных, что очень привлекает среднего читателя: изложение данных производит впечатление большой смелости, а вывод настраивает на примиряющий лад. Конечно, есть и более глубокие причины; во Франции женский вопрос особенно наболел и потому вызывает особенную страстность тона и увлечение при обсуждении его в литературе, а увлечение, истинное или даже искусно сыгранное, всегда заразительно.

Жизнь. – 1900. – № 12.

ПАН НАРОДОВЕЦЬ

Ось послушайте, Іванцю,
я ж добра нам жичу,
я надмав видавати
часопись мужичу...

Нащо вам здалася тая
мудра політика,
тільки часу марнування –
сварка, біятика.

Хай пани ідуть до Думи
голову сушити,
я вам справи господарські
поможу рішити.

Я навчу вас, як гноїти
землю для пшениці.
Кажете, землі немає?
То пусте, дрібниці!

Розкажу вам, як де в світі
сіно косять люде...

В вас немає сіножаті?

Ет, якось-то буде!

Розкажу вам, як худобу

треба випасати...

Вам не стало пасовиська?

Чи ж на те вважати?

Ну, навчу вас, як належить

пильнувати ліса...

Ви не маєте вже ліса?

Отуди до біса!

То хіба навчу сушити

вікове болото...

Як? Не маєте й болота?

No, to mniejsza o to¹¹²!

ПАН ПОЛІТИК

Ба, що робить? скінчився вік лицарства,

доводиться не списом, а пером

боротися з Іваном та Петром...

---

¹¹² Ну, це не так важливо (польськ.). – Ред.

Пишу статтю «Про кризи господарства».

Я знаю сам, що я не Ціцерон,
а все ж таки, коли я добре схочу,
то хоч кого словами обморочу...
Скажу промову в «партії ворон».

Тепер всяк хам показує натуру,
а нам мовчать? Се був би чистий страм!
Та я готов піддержать сім програм!..
Я становлю свою кандидатуру!

ПРАКТИЧНИЙ ПАН

Я не боюсь бунтівників,
у мене з ними згода,
я не покличу козаків,
мені то невигода.

Як прийде збіжжя розбирать
із хуторів голота,
я вийду сам її стрічать
і розчиню ворота.

Беріть, везіть хоч на возах,
я й сам ще навантажую,
я лиш на власних терезах

мішечок кожний зважу.

Що ж, се товар якраз про вас,
шановні «продуценти»,
я певен, ви мені в свій час
запратите проценти.

Сам грошей править не піду,
Я ж не лихвар-жадюга!
Вже я собі таких знайду,
Що зроблять се для друга.

ІВАН ФРАНКО (1856–1916)

Іван Франко – письменник, вчений, перекладач, філософ, громадський діяч.

Народився 27 серпня 1856 р. в селі Нагуєвичі (нині с. Івана Франка) Львівської області. Після Дрогобицької гімназії вступив до Львівського університету. Через 16 рр. закінчує Чернівецький університет. У 1893 р. захистив у Відні докторську дисертацію. Організатор видань «Громадський друг», «Дзвін», «Молот». Його друкована спадщина сягає 50 томів «Зібрання творів». Відомий визначними творами політичної лірики: «Гімн», «Каменярі», «Товаришам із тюрми». У збірнику «Зів'яле листя», «Мій ізмарагд» переважають мотиви філософської та інтимної лірики. Автор поем «Панські жарти», «Смерть Каїна», «Похорон», «Іван Вишенський», «Мойсей», оповідань «бориславського циклу», повістей «Борислав сміється», «Захар Беркут», «Для домашнього вогнища», «Перехресні стежки» та ін. Написав драматичні твори «Сон князя Святослава», «Кам'яна душа»,

«Украдене щастя» та ін. Автор праць з історії та теорії літератури, перекладач творів з російської, польської, чеської, сербської, хорватської, німецької, англійської, французької, старогрецької, римської, арабської, асиро-вавилонської та інших мов. Твори І. Франка перекладено багатьма мовами світу. Окремі поезії покладено на музику, деякі прозові твори екранізовано й інсценізовано. Помер І. Франко 28 травня 1916 р.

Коли ми думаємо про Івана Франка, в нашій уяві постає перш за все титан думки і праці, людина, в якій дух і тіло рве до бою заради поступу і щастя людського, українець, корені якого сягають глибини народного життя і переходять у дерево, квіт якого величний, щедрий, добрий. Той корінь бере початок з батьківської хати. Батько Яків – відомий на всю округу коваль, невтомна у праці мати Марія. В такій сім'ї найперше привчали до праці, поваги до людей. І, звичайно ж, хотіли, щоб дитина вчилася на радість батькам, на добро людям. З шести рр. хлопець навчається в початковій школі в сусідньому селі Ясениця-Сільна, пізніше у Дрогобицькій нормальній школі отців-василіан, а ще через деякий час – у Дрогобицькій гімназії. Михайло Коцюбинський у нарисі про Івана Франка зазначає, що здібна дитина в сільській школі навчилася читати українською, польською і німецькою мовами. Сміялися з Франка в німецькій школі при монастирі. Але «минув р., настав екзамен – і малий Франко здивував усіх: він опинився першим учеником». 1865 р. помер батько. В дім прийшов вітчим Гринь Гаврилик, ріпник. На шістнадцятому році Франко залишився круглим сиротою – померла мама. Дорога ж до знань не зупинилася. Під час навчання в гімназії Франко читає твори Гете, Лессінга, Шіллера, Расіна, Корнеля та ін., писані німецькою та французькою в оригіналі. Береться й сам за літературну працю. Перший вірш – «Великдень 1871 р.» – присвятив батькові. Перекладає твори Гомера, Софокла, Горація, Гейне, а також «Слово о полку Ігоревім», «Краледворський рукопис» В.Ганки. В гімназії Іван Франко обстоює думку, що основою української літературної мови повинна бути мова народна. Після

Дрогобича юнак їде у Львів, вступає до університету. Багато пише, стає найвпливовішою постаттю в редакції журналу «Друг», знайомиться з М. Павликом і І. Белеєм. Івана Франка цікавить також філософія, політична економія, соціологія. 1877 р. Іван Франко переживає перший арешт. Перед цим поліція зробила обшук на квартирі, виявивши революційну літературу. Франка звинувачують у належності до таємної соціалістичної організації. «Протягом дев'яти місяців, – писав він, – проведених у тюрмі, сидів я переважно у великій камері, де перебувало 18–28 злочинців, де зимою ніколи вікно не зачинялося і де я, слабкий на груди, з бідною допомогою привілею спати під вікном... але зате прокидався майже завжди з повним снігу волоссям на голові». Широта політичних і літературних уподобань викликала неоднозначну реакцію у громадськості. Реакційні кола Галичини доходили навіть до ігнорування його творчості. Зокрема, в «Зорі» відмовилися друкувати оповідання «Муляр», оскільки мулярі «найгірші п'яниці» і не варті уваги. Відстоювання власних позицій позначалося й на матеріальних статках. Був час, коли письменник зовсім не мав коштів на проживання і змушений був мешкати у робітника Данилюка. У квітні 1881 р. Франко їде в село Нагуєвичі. Крім літературної праці, виконував і щоденну селянську роботу. Великі надії на здійснення політичних і літературних намірів покладав Франко на Київ, куди він прибув наприкінці лютого 1885 р.. Зустрічі з О.Кониським і В.Антоновичем не виправдали сподівань щодо видання газети. Теплий спогад залишили зустрічі з родинами Лисенків, Старицьких і Косачів. Приїхавши в Київ наступного р., Франко одружується з Ольгою Хорунжинською. 1892 р. Франко виїжджає до Відня, щоб закінчити докторську дисертацію «Про Варлаама і Йоасафа та притчу про однорожця». Через р. відбувся захист, Франко здобув ступінь доктора філософських наук. 1894 р. трапилася нагода посісти професорську посаду кафедри історії української літератури і мо-ви Львівського університету. Хоч пробна лекція і мала успіх, однак лідери народовців, «москвофілів», польсько-шляхетські

шовіністи вдалися до наклепів і провокацій, щоб не допустити Франка до професорства. Кандидатуру письменника було забалотовано. Це не могло не засмутити Франка, але й не зупинило його подальшого духовного поступу, яким би важким він не був. Не вистачало хіба що фізичних сил. У 1897 р. Франко від переветми захворів. Подальші роки також були не з легких. «Сильна, уперта натура, яка цілою вийшла з житейського бою, – писав про зустріч з І. Франком у 1905 році Михайло Коцюбинський. – В своїй убогій хаті сидів він за столом босий і плів рибацькі сіті, як бідний апостол. Плів сіті й писав поему «Мойсей». Не знаю, чи попалася риба у його сіті, але душу мою він полонив своєю поемою». 1908 р. Франко знов переживає хворобу. Велика переветма призвела до нервових розладів, контрактури обох рук і пальців. Вийти з цього стану допомогло лікування в Хорватії, на берегах Адріатичного моря. Початок першої світової війни застав родину Франка в трагічному становищі. Хвора дружина перебувала в лікарні, сини – в армії. Позбавлений засобів до існування, письменник мешкав у домі шкільного товариша. Невдовзі захворів, але й, перебуваючи в такому стані, не випускав пера з рук. Помер І. Франко 27 травня 1916 р., поховано його 31 травня на Личаківському кладовищі у Львові. Радянське літературознавство розглядало творчість письменника з позицій соціалістичного реалізму, уникало оцінок його поглядів щодо суверенності України. У той час ніхто інший, як Франко, писав: «Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фанатів, що раді би широкими і вселюдськими фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації». І донині актуальні його слова про те, що «ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів».

Бібліотека української літератури //

<http://www.ukrlib.com.ua/bio/printout.php?id=82>.

ВОЛОДИМИР САМІЙЛЕНКО

[...] Володимир Самійленко, вродився 22 січня 1864 р. в Соронинцях Миргородського повіту, ходив до гімназії в Полтаві, а в р. 1884 вступив до Київського університету, де займався студіями старих язиків – грецького та латинського, а також романських – французького й італійського. Він не держав урядових екзаменів і пішов на службу при телеграфі. Та проте йому не пощастило устроїти своє життя так, як би слід було для дальшого розвою його таланту, проживши два роки в Києві й оженившись (це вже було в Чернігові), він був змушений для шматка хліба взяти посаду редактора «Земского сборника» при земстві в Чернігові, де пробув кільканадцять літ. Покинувши там місце, побув коротко також у земській службі в Катеринодарі і не менше коротко в Миргороді. Скасування російського указу з 1876 р. і повстання української преси спроварило його до Києва, і ми від кінця 1905 р. бачимо його в рядах співробітників «Громадської думки», «Ради», «Шершня» та інших часописів.

Отсе ті немогі дані, які маємо про життя В.Самійленка. Коли додамо до того ще, що його поетична діяльність розпочалася 22 роки тому назад, що він містив свої поезії та переклади по всіх видніших українських виданнях, які в той час могли перейти через митарства цензури, а переважно друкував їх у Галичині (в «Зорі», «Правді», «Літ[ературно]-наук[овому] віснику», «Зернах», «Буковині» та «Дзвінку»), то будемо мати все те, що бібліограф може сказати про зверхнє життя нашого поета.

Як мало сього! І як мало се все дає нам про Самійленка такого, що нам хотілось би знати! Який був його духовий розвій, які вчителі, які впливи, що корисно чи шкідливо відбивалося на формуванні його душі і на її впливах – його творах? Нічого сього ми не знаємо. Сам Самійленко занадто скромний і тихий, щоб уводити нас у таємну робітню свого духу. І ми бачимо лише, як із тої робітні виходить твір за твором, поезія за поезією, всі гарні, деякі

блискучі і цінні, як коштовні перлини нашої літератури, інші, хоч і слабші змістом, та все однаково викінчені, виточені, обшліфовані і вилеліяні, всі написані бездоганно чистою, ясною, як небесна блакить, прозорою і дзвінкою українською мовою. І ся мова, ся гармонійність у творах Самійленка, то одна з загадок його появи. Він не силкується ставати на котурни, глаголити по-пророцьки, як небіжчик Куліш; говорить попросту і чистою мовою такою, що її однаково розуміють і нею любуються і над Сяном та Дністром, і над Дніпром, і над Доном та Кубанню. Ніхто з сучасних українських і галицьких поетів не посідає секрету української мови і ясного вислову в такій мірі, як Володимир Самійленко.

Мусимо піднести ще одну важну річ: Самійленко не випускає своїх поезій так, як многі молодші поети, що ллють їх як воду, любуючися самим шумом і плюскотом і не дбаючи про те, що в них нема нічогоінінько продуманого, а тим менше прочутого і прожитого самим поетом. У Самійленка кожний, навіть найслабший вірш продуманий основно, кожна строфа стоїть для себе як органічна цілість, нема в них повторень і перемелювання пустої половини, і відразу чуємо, що се говорить не лише талановитий поет, але також розумний, освічений чоловік, говорить серйозно про речі, які наболіли у самого і неначе самі просяться на уста. Можна не згоджуватися з його поглядами, сперечатися з ними, але від першої хвили маємо враження, що, читаючи вірші Самійленка, чуємо слова чоловіка поважного, а не пусту гру слів.

Талант Самійленка якимось, так сказати, не розвивався досі. Він відразу виступив готовий і відразу виявив головні прикмети своєї душі: поважну задуманість і сатиру, підправлену золотим українським, добродушним, а не гризьким гумором. Отсей гумор, що немов усміхається крізь сльози, – се одна з найвизначніших прикмет нашого поета. Він і тут не гониться за зверхнім ефектом, не полює на сенсацію, говорить попросту, не раз аж ніби

наївно, але ми так і бачимо, як його очі сміються, а на устах висить вираз: «Я ж вас усіх розумію наскрізь!» [...]

Примітка

Франко І. Зібрання творів : у 50 т. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 37. – С. 183–184.

ОДВЕРТИЙ ЛИСТ ДО ГАЛІЦЬКОЇ УКРАЇНСКОЇ МОЛОДЕЖІ

Те, що я хочу сказати Вам, мої молоді приятелі, таке велике й радісне і разом таке важке та прикре, що я бажав би, щоб се сказали Вам якісь авторитетніші від мене уста, щоб се сказав Вам хтось, кого Ви найбільше любите і поважаєте і кому найбільше довіряєте, щоб воно могло ввійти в Ваші серця як могутній імпульс до нового життя, як вітхнення до нової праці, до перебудови Вашого власного «я» відповідно до нового світогляду.

Дожили ми великих, переломових подій. Те, що наповняло наші серця тугою і завистю при читанні подій таких бурливих літ, як 1789 або 1848, тепер на наших очах. І не то на наших очах: бурлива хвиля історії захоплює нас самих, ставить нашу націю майже в центрі випадків.

Схід Європи, а в тім комплексі також наша Україна, переживає тепер весняну добу, коли тріскає крига абсолютизму та деспотизму, коли народні сили серед страшних катастроф шукають собі нових доріг і нових форм діяльності, коли невимовне горе, вдіяне народам дотеперішнім режимом, порушило найширші верстви і найглибші інстинкти людської душі до боротьби, якої результатом мусить бути повний перестрій зразу державного, а далі й громадського, соціального порядку Росії, а в тім комплексі й України.

Ви, молоді приятелі, що з зацікавленням читаєте новини з Росії, чи подумали Ви про значення тих подій для нашої нації, для нас усіх, для кожного з нас особисто? Адже ж всесвітня історія не історія героїв, а історія

масових рухів і перемін; а ми ж кождий особисто хіба не часть тої маси, яка сими подіями покликана до руху та переміни? Чи подумали Ви над сим, куди можуть повести нас ті рухи, якою луною в особистім житті кожного з нас можуть відбитися ті переміни і які обов'язки на кожного з нас накладає теперішня хвиля? Мені здається, що як люди, обдаровані свідомістю і даром думки, ми всі повинні про се думати, думати більше й інтенсивніше, ніж про все інше, що нас цікавило досі. Бо приходить велика доба, і горе нам, горе нашій нації, коли велика доба застане нас малими і неприготованими!

Велика доба для нашої нації почнеться з хвилею, коли в Росії упаде абсолютизм. Остатні події показують, що той упадок уже не за горами. Коли вірити рескриптові царя до міністра Булігіна, яким поручено міністрові поробити приготування до скликання вибраних репрезентантів народу на наради в справах державних, то виходило би, що сей упадок уже наступив, бодай у принципі. Звісно, тому царському рескриптові не можна признавати серйозного значення, але й се також симптом упадку самодержавства, що на такі рескрипти ніхто не звертає особливої уваги; значить, історія вже попливла іншим руслом.

Упадок абсолютизму в Росії – що він значить для нас? Який наступник замінить його?

Сей наступник, то не жоден таємний незнайомий, не жоден сфінкс із закритим лицем. Він давно відомий і виразно зазначив свою фізіюномію вже в дотеперішній історії Росії: се буде лібералізм капіталістичного складу. Се буде ліберальний, по-європейськи освічений російський дідич, польський шляхтич, багатий фабрикант, купець, адвокат, професор, журналіст, лікар і в якійсь невеличкій мірі інтелігентний пролетарій. Ось хто надасть фізіюномію новому режимові Росії – капітал і інтелігенція. Історичні дворянські традиції в Росії не сильні і такого феодального, конституційним покостом¹ від біди помальованого режиму, який маємо в Галичині, – в Росії і на Україні, мабуть, не буде. Певна річ, російський лібералізм виявляє вже тепер і виявить по

своїм запануванні інші, так само небезпечні прикмети. Він сильно теоретичний і доктринерський, а доктринери, навіть ліберальні, все і всюди бували найгіршими і найшкідливішими політиками. Доктрина – се формула, супроти якої уступають на задній план живі люди й живі інтереси. Доктрина – се уніформ, стрихулець, ворог усяких партикуляризмів. Доктрина – се зроду централіст, що задля абстрактних понять не пощадить конкретних людей і їх конкретного добробуту. Ми, українці, бачили досі мільйони прикладів, як знущався над живими людьми й націями абсолютизм, узброєний трьома доктринами: православіє, самодержавіє й обрусеніє. Сі доктрини ввійшли занадто глибоко в тіло і кров російської суспільності, щоб тепер, коли при кермі замість всевладного чиновника стане всевладний російський ліберал, ми могли надіятися наглої і основної зміни в самім режимі. Нехай і так, що доктрина православія стратить своє жало ексклюзивності (ліберал тим і ліберал, що до обрядових доктрин йому байдуже); але доктрина самодержавія й обрусенія дуже легко може подати собі руку з ліберальним доктринерством: вистарчить замість самодержавної особи поставити самодержавну ідею – ідею нероздільності й єдності Росії, непорушності російського великодержавного становища і фундаментального, кат'єкзохен державного становища «русского», т. є. великоруського народу, – і маємо знов продовження дотеперішньої політики руйнування, визискування та оглуплювання окраїн для «добра» центра, маємо національний автократизм у ліберальнім і конституційнім плащі, на взір угорського.

Задатків для такого ліберального автократизму бачимо в російській суспільності дуже багато. Їх систематично плекала і підготовлювала вся дотеперішня чиновницько-автократична школа, привчаючи суспільність ігнорувати все органічно виросле, своєрідне, партикулярне й індивідуальне, погорджувати ним як дрібним і ретроградним або ломити його як незгідне з одноцільним характером Росії (безцільне і безглузде топтання України, Польщі, Литви, Фінляндії і т. д.). Тільки там, де сей доктринерський

автократизм стрічав діяльний, організований, елементарний опір, – у Польщі, в Фінляндії, потроху в Литві, – він нарешті виявляв склонність до концесій, а бодай до якихось пертракцій. Доктринерові, засліпленому в своїх формулах, можуть заїмпонувати тільки тверді факти, об які він раз-другий розіб'є собі голову.

Найменше такого опору знаходив собі автократичний доктринаризм на Україні. Не тому лише, що українське слово було сковане і закнебльоване, а головню тому, що велика часть світлих українців, вихована в тих самих ідеях автократичного доктринерства, й сама ігнорувала свій український партикуляризм, у душі стидалася його, в душі признавала себе *gente Ucraini, natione Russi*¹¹³, в душі й явно дорожила й дорожить фантомом «великої, неподільної Росії».

Перед українською інтелігенцією відкриється тепер, при свобідніших формах життя в Росії, величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшім темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і як сильна держава не може остоятися.

Величезні труднощі тої задачі стануть Вам ясно перед очима, коли подумаєте про той стан, у яким застає Україну нова доба. Без власних шкіл і без виробленої освітньої традиції, без перейнятого освітніми і народололюбними думками духовенства, без популярного і вищого письменства, яке могло би бодай на першій гарячій порі заспокоювати всі духові потреби величезної маси, без преси, яка могла б ясно держати і систематично боронити стяг національності та приложеної до місцевих потреб, свобідної культурної праці, без надії на сильну фалангу вповні

---

¹¹³ За походженням українцем руської нації (лат.) – Ред.

свідомих і на висоті сучасної освіти стоячих репрезентантів у законодавчих тілах і без міцної опори в масах народу та інтелігенції навіть для тих небагатьох репрезентантів, що забажають вповні відповісти своїй національній і культурній задачі, наша Україна готова знов опинитися в ролі ковадла, на якому різні чужі молоти вибиватимуть свої мелодії, або в ролі крілика, на якому різні прихильники вівісекції будуть доконувати своїх експериментів.

От тут і стає перед нами, галичанами, а особливо перед Вами, молоді приятелі, велика історична задача – допомогти російській Україні в тяжких переломових хвилях і потім, у печатках, у закладах великої праці – здвигнення нашої національної будови в усій її цілості. Перед Вами стоїть задача й обов'язок – віддячитися російській Україні за все те духове й матеріальне добро, яке вона досі давала нам. Чи і наскільки ми почуємося до того обов'язку, чи і наскільки совісно, розумно, обдуманно візьмемося до його сповнювання, від того буде залежати в дуже великій мірі наша будучина якої нації, здібної зайняти місце в хорі інших культурних націй.

Досі я ждав і надіявся, що хтось ближчий Вам і авторитетніший для Вас забере голос у сій справі, що наша щоденна преса зверне на неї свою увагу, що підіймуть її ті, що люблять видавати себе за батьків і провідників народу. На жаль, я не діждався сього. Значна частина тих наших світочів, опанована театральним питанням, не бачить поза ним світа; інші, що заховали собі в тій справі незалежність суду і дивляться на неї критично, не мають чи сили, чи відваги піднести свій голос і вказати ясно і виразно величність теперішньої хвилі і великий трагізм нашого положення в ній і неминучу конечність – якнайшвидше, якнайосновніше змінити курс нашого національного корабля, настроїти всі наші думки, плани, програми на інший діапазон. Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів. І се почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції. Ми повинні – всі без виїмка – поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в

її етнографічних межах, у її теперішнім культурнім стані, познайомитися з її природними засобами та громадськими болячками і засвоїти собі те знання твердо, до тої міри, щоб ми боліли кождим її частковим, локальним болем і радувалися кождим хоч і як дрібним та частковим її успіхом, а головно, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе справді, практично частиною його.

Не забувайте, що ми досі в Галичині жили з національного погляду крайнє ненормальним життям. Велика більшість нашої нації лежала безсила, закнебьована, а ми, маленька частина, мали свободу рухів і слова. І нам іноді здавалося, що ми – вся українська нація, що ми її чільні ряди, її репрезентанти перед світом. Тепер, коли на російській Україні не сьогодні то завтра повстануть десятки таких центрів, якими тепер являються Львів та Чернівці, ся наша передова роля скінчилася. Ми мусимо почувати себе не піонерами, але рядовими в великім ряді і не сміємо своїх дрібних, локальних справ виставляти як справи всенародні, своїх дрібних персональних амбіцій висувати на першу лінію загального інтересу.

Тепер навіть наші основні національні питання, хоч довго ще не зйдуть із денного порядку, мусять підпасти значній переміні фронтів. Нам треба ясно зрозуміти і відчутти і мати на тямці, що польсько-українське питання не буде відтепер рішатися у Львові, але обхопить бойову лінію безмірно ширшу і кождий його етап буде рішатися і у Львові, і в Чернівцях, і в Кам'янці-Подільській, і в Житомирі, і в Києві. Так само наша галицька та буковинська боротьба з москвофільством відтепер мусить виглядати зовсім інакше, бо й її терен розшириться безмірно, а її зміст поглибиться відповідно до того, як вона розростеться до розмірів боротьби всеукраїнського національного почуття з винародовляючими претензіями «державної» великоруської нації. І наші відносини до євреїв мусять улягти значній переміні, коли нашій нації прийдеться «автономно» гоїти гнілі рани, завдані їй московським чиновництвом через ціловікове нагромадження жидів на нашій території

при помочі т[ак] зв[аної] «черти осідлості» та через варварські та нелюдські експерименти урядового аранжування антижидівських розрухів, щоб ними відводили від себе вибухи народної розпуки та обурення.

І всі, всі наші національні та громадські питання мусять улягти основній переміні, коли впадуть дотеперішні китайські стіни, які ділять нас від України. (Наша література і преса мусять перейти на вищий рівень, коли не захоче гинути в конкуренції з тим типом літератури і преси, що виробився в Росії, неважаючи на цензурний тиск, а може, власне завдяки йому). Тісніші, частіші, ближчі зносини з закордоновими українцями мусять виробити у нас ширший, свободніший світогляд, щиріші і свободніші товариські форми, як ті, що виробилися у нас під шляхетсько-польськими або буршівсько-німецькими впливами. Наш голосний, фразеологічний та в більшій частині неширий, бо ділами не попертий патріотизм мусять уступити місце поважному, мовчазному, але глибоко відчутому народолюбству, що виявляє себе не словами, а працею. Наша масова інерція, що приймає безкритично слова тих, які сим чи іншим випадком були поставлені «на чоло народу», стали послами, професорами, головами товариств і т. і., мусять уступити місце живій, критичній праці думок і готовності – все і всюди подати й свій голос у загальній справі, виконувати діяльно, на власне ризико, але з повною свідомістю своє горожанське право. Наша аж до границь безхарактерності посунена толеранція хиб та слабостей наших ближніх, навіть тоді, коли вони зі сфери приватних відносин переходять у сферу товариської та громадської діяльності, мусять уступити місце живішому моральному почуттю і енергічнішій реакції проти усякої моральної гнилизни, що грозила б розпаношитися в наших товариських відносинах. Інакше, мої дорогі приятелі, ми тут, у Галичині та Буковині, замість духового центру України зробимося гнилим і смердючим боляком, який з обридження оминатиме кожний свідомий українець, що заховав іще живе почуття самоповаги.

Отсе моральне переродження, яке вповні доконається, певно, не швидко, аж наслідком праці поколінь, та до якого імпульс кождий із нас повинен дати сам собі, власною постановою, буде першою умовою можності тіснішого, дружного і продуктивного співділання нашого з закордоновими українцями. Якби Ви знали, мої молоді приятелі, скільки зневіри, розчарувань та знеохоти нагромадили дотеперішні зносини галичан та буковинців із Україною, скільки сорому та прикrostі робили не раз українцям наші «національні», а властиво місцеві хиби – неточність, балакучість та пустомельство, брак характерності, індиферентність та моральна грубошкірність, байдужність до важних загальних справ, а завзятість у дрібницях, пуста амбітність та брак самокритики, парадкування європейськими формами при основній малоосвітності та некультурності, якби Ви знали і відчували се так, як сього вимагає теперішня хвиля, то я не сумніваюся, що в серці кожного з Вас знайшлась би моральна сила, щоб сказати собі і покласти Ганнібалову присягу: віднині доложу всякого зусилля, щоб увільнитися від тих хиб, поводитися краще, працювати пильніше над собою.

Та все те кажу лише для Вас, особливо для тих, хто захоче мати зносини з українцями, щоб охоронити його і тих, із ким він буде мати зносини, від прикрих розчарувань. А головна річ у тім, чим можемо ми, галичани й буковинці, в разі свобідніших відносин у Росії, допомогти Україні. На капітали ми не багаті, та й не капіталів потребуватимуть від нас українці. Так само дурять себе ті галичани та буковинці, які вже тепер облизуються, надіючися, що свобода в Росії створить їм дорогу до роблення інтересів, до корисних посад та сутих доходів без праці. Певна річ, у порівнянні до нашої заробкової мізерії російські відносини не одному можуть видатися блискучими, але не треба забувати, що на легкі заробітки та на масні посади всюди конкурентів багато, а спеціально Росія багата на таких «ташкентців», із якими наші кандидати не легко витримають конкуренцію. Та й не «ташкентців», не аферистів, не спекулянтів на легкий хліб потребує від нас

Україна, і коли ми нічого іншого, ліпшого не зуміємо дати їй, тоді сором і ганьба нам!

Не заїмпонуємо ми українцям і своєю інтелігенцією, своїм рівнем теоретичної освіти. Лиха доля змусила нас виростати і вчитися в краю, де завдяки шляхетському режимові наука вважається небезпечним оружжям, якого не слід давати в руки суспільності, де шкільне навчання в самім зароді затруєне конфесійними, політичними та національними передсудами, де свободна критика виєлімінувана з виховання, де панує т[ак] зв[ане] Brotstudium, навчання для хліба, для кар'єри, навчання, тісне та далеке від тої широкої гуманності, що лежить в основі західноєвропейського, а подекуди навіть російського вищого шкільництва. Отже, й тут не багато чим можемо стати в пригоді українцям. Щонайбільше хіба яко вчителі язиків – німецького, польського, потроху класичних, бо наука язиків у наших школах трактується справді ліпше, як у російських. Хоча й тут треба сказати, що останні роки зазначили поворот на гірше, і, приміром, знання німецького язика, яке виносять молодші генерації з галицьких гімназій, може довести до розпуки всякого, хто ставив би до того знання якоїсь хоч трохи вищої вимоги¹¹⁴.

Подумає дехто, що бодай нашими шкільними книжками, що обіймають уже повний курс народної і середньої школи, можемо прислужитися українцям. На жаль, треба сказати, що й ся надія марна. Наші шкільні підручники, знов-таки в значній мірі завдяки пануючому в Галичині режимові, переважно неоригінальні, основані на перестарілих педагогічних

---

¹¹⁴ Як редактор ЛНВ і один із редакторів видань Укр[аїнсько]-р[уської] нац[іональної] спілки, де містяться також переклади з німецької мови, я дуже часто маю нагоду діставати до рук переклади наших молодих студентів із німецької мови і мушу тут заявити, що ті переклади з двома-тьрьома виїмками – просто скандальні і друкувати їх можна, хіба доконавши таких численних та основних поправок, що первісний скрипт не раз зовсім щезає під ними. Просто жаль робиться хлопців, що не раз над такими перекладами задають собі немало праці, надіючися зробити дещо і, очевидно, й самі не підозрівають того, як мало вони розуміють перекладане. Додайте до того, що вони, особливо ті, що повиходили з руських гімназій, звичайно так само мало володіють руською мовою і виявляють цілковитий брак вправи - думати нею і передавати чужі думки. Се таке соромне свідощтво теперішнього стану нашої середньої освіти, що попросту не знаєш, що й думати про неї.

принципах, а деякі надто такі далекі від рівня сучасної науки (приміром, природописні), що про безпосереднє користування ними в українських школах у Росії не може бути ані бесіди і вони щонайбільше можуть пригодитися авторам нових підручників задля своєї термінології.

Та проте є у нас дещо таке, що може стати в пригоді українцям у Росії. Маю на думці той практичний смисл, привичку більше додивлятися до конкретних фактів, як до теорій, і більше вироблену привичку до публічного життя, до організацій і парламентаризму. Надто довголітня боротьба за національні права виробила у нас певну традицію і немалий засіб досвіду в таких справах, що все може дуже пригодитися тепер, коли й російську Україну жде перспектива проходити ту саму школу поміж двома огнями – польським і московським. Правда, і ті добрі прикмети в душній галицькій атмосфері дуже часто переходять на хиби, на тіснорість, боязливість, байдужність до всяких смілих поривів і заскорузлість у своїм тіснім кружку, та тут уже певно нове історичне життя в ширших межах само собою швидко здужає усунути ті хиби.

Я бажаю тільки одного – звернути Вашу увагу, молоді приятелі, звернути увагу всієї суспільності на ту велику історичну хвилю, якої наближення чуємо всі. Нам прийдеться змобілізувати всі свої сили, щоб задоволити потреби тої хвилі. Та поки ще вона не надійшла, до праці, молоді приятелі, до інтенсивної, невсипущої праці над собою самими! Здобуйте знання, теоретичне й практичне, гартуйте свою волю, виробляйте себе на серйозних, свідомих і статечних мужів, повних любові до свого народу і здібних виявляти ту любов не потоками шумних фраз, а невтомною, тихою працею. Таких мужів потребує кожда нація і кожда історична доба, а вдвоє сильніше буде їх потребувати велика історична доба, коли всій нашій Україні перший раз у її історичнім житті всміхнеться хоч трохи повна горожанська і політична свобода.

ПОДУВИ ВЕСНИ В РОСІЇ

[I]

Росія переживає тепер дивну хвилю, якій далеку аналогію можна знайти хіба в часі Кримської війни 1854 р., далеку остільки, що тодішні рожеві сподівання мали в значній мірі інший зміст і інші органи для свого вислову. Російська інтелігенція, яку миколаївський режим тридцять літ силкувався держати в глибокій сні й застої, уперве починала прокидатися до самосвідомого життя, перший раз, несміло, устами найбільше прогресивних своїх речників почала висловлювати досить неясно сформульовані бажання – знайти якісь законні норми для свого життя й діяльності, усунути найтяжчі його болячки – кріпацтво, продажність та корупцію в урядах, кромішню темноту в сфері духового життя. Тодішня суспільність більше мріяла про ті шляхи «правового порядку», ніж мала про них ясне поняття, свобідний шлях самодіяльності, до якого рвалася вона, не мав іще в її житті за собою ніякої традиції і многим видавався зовсім фантастичним, ба навіть противним усій традиції державного життя Росії, в якому занадто яркими плямами вирізувалися жорстокості Івана Грозного, акти деспотично накидуваної цивілізації Петра Великого та недавня велич і всеобіймаючий тиск миколаївського режиму. Традиція північноросійських республік та земських соборів давно була заглушена і видавалася многим чимось міфічним, а пізніші часи не лишили по собі нічого аналогічного, крім безпомічних та безтямних розмахів уроді надволзької «вольниці» Разіна та Пугача, або ще більше безпомічних і в своїй безпомічності глибоко трагічних мрій таких одиниць, як Радищев, або таких груп, як декабристи. Та й ті проби та мрії були закриті для широкої публіки глибокою тайною; про них за царя Миколи не вільно було писати, навіть офіціальні документи про них лежали, покриті архівним порохом. Лише збоку, з-поза меж великоруського племені доходило щось мов глухе стукання до міцно зачинених дверей – се були розпучливі, кроваві війни пригноблених Росією націй – поляків у 1831 р. та кавказьких

гірняків. Але й тут миколаївський режим зробив усе що міг, щоб закрити для власної суспільності властиве значення тих рухів і тої боротьби; се були або непокірні дикуни, яких конче треба було прикоротити, щоб уможливити доступ до них цивілізації, або се були віковічні вороги Росії, ті вороги ще зі «смутного времени», з якими треба було звести віковічні рахунки. Читайте найчільніших представників російської думки миколаївського часу – Пушкіна та Лермонтова, читайте те, що вони говорять про Кавказ – ані сліду думки, що ті кавказькі гірняки мають якесь право до самостійного життя в своїх горах і що війна проти них – се властиво наїзд і душення, затоплювання в кровавих потоках свобідних етнічних одиниць, а не ніяка цивілізація. Що й російсько-польська війна 1831 р. не принесла російській суспільності ніякої ліпшої науки, сього, здається, не треба й доказувати.

Правда, в 40-вих роках під проводом Белінського почали серед чільних кругів російської інтелігенції виробляти т[ак] зв[ані] ліберальні погляди. Ті погляди склалися теоретично; німецька філософія, французька та англійська парламентарна практика, гуманістичні ідеї в тогочасній повісті Жорж Санда, Діккенса та інших, потроху соціалістичні ідеї Сен-Сімона, Фур'є та сен-сімоністів – ось що приходило до Росії, шматочками, відірване від властивого ґрунту, від живої реальності, на якій виросло на Заході. Ті погляди й ідеї були темою безконечних розмов і дебат у чільних кружках російської молодезі, в кружку Станкевича в Москві, потім у тих кружках, що скуплялися довкола Белінського в Петербурзі, довкола Герцена та Бакуніна в Москві. Не можна сказати, щоб ті кружки були дуже многолюдні, хоч, без сумніву, до них тяглося все, що було найгарячіше, найталановитіше і найчесніше в тодішній Росії. Не можна сказати й того, щоб їх ідейний вплив сягав надто глибоко й широко в суспільство; навпаки, се були *rari nantes gurgite vasto*¹¹⁵, суспільство було чуже їх ідеям і ідеалам, переважно не знало про них і не розуміло їх, і треба було довголітньої загарливої праці, щоб

---

¹¹⁵ Рідкісні плавці у могутньому вирі (лат.). – *Ред.*

вияснити суспільству ті погляди; що більше, треба було при тодішніх цензурних обставинах толкувати та вияснити їх шматочками, не раз алегорично, доконче по змозі теоретично, загально, в формі, далекій від російської «злобы дня», хіба делікатно тут і там натякаючи на неї. Та й ще одно: царське самодержавіє зробило все залежне від нього, щоб суспільство якнайменше знало те своє сучасне життя. Преса була закнебльована; всякі надужиття покривалися мовчанкою; не було статистики, не було явності в судівництві, не було загалом ніяких віконець, крізь які теперішнє суспільство хоч уряди-годи може заглянути в нутро тої машини, в якій виковуються історичні події. От тим-то й чільні російські ліберали, маючи дуже неясне поняття про внутрішній устрій, про відносини суспільних сил Росії, не могли поза загальними теоретичними ідеями виробити собі ніякої програми практичної діяльності, не мали змоги зілляти свої ліберальні ідеї в одну органічну цілість із відносинами та потребами сучасної їм Росії. Відси плили неминуче дві хиби їх лібералізму: або він переходив у невлічиме теоретизування, в доктринерство, яке щодалі все більше відбігало від дійсних обставин російського життя і, з невимомною, здавалось би, консеквенцією критикуючи теорії найчільніших діячів Західної Європи, в ту саму пору преспокійно мирлося з нечувано дикими та жорстокими фактами оточуючої їх дійсності; або у інших брала гору потреба практичної діяльності, і в таким разі вони преспокійно покидали свої теорії, запрягалися в ярмо тої російської дійсності і з товаришів Герцена робилися Катковими.

Від того часу минуло півстоліття. Історична колія, обкруживши довгу спіралю, довела Росію знов на те саме місце, на яким вона була в часі Кримської війни, та які ж колосальні різниці між теперішнім положенням і тодішнім! Може, не від речі буде трохи докладніше розібрати ті різниці; тоді, може, легше зрозуміємо ті факти, які відбуваються тепер у внутрішньому житті Росії і які ми схарактеризували, може й не зовсім іронічно, «подувами весни». Поперед усього від того часу зайшла одна, історично дуже важна

зміна у внутрішньому житті Росії – зміна пануючого. Се не в тім значенні сказано, що на престолі замість Миколая I сидить Миколай II; різниця тут далеко глибша. Коли про Миколая I ще сяк-так можна було сказати, що він «держить» Росію, що кермує нею, що її внiшня і внутрішня політика – його діло або бодай ведеться в загальних напрямках так, як він того хоче, то про жодного з його наступників сього не можна сказати. Зі смертю Миколая I вмер останній самодержець Росії, останній чоловік, що силкувався справді держати в своїх руках керму величезного корабля і щасливо докермував його на мілизну, на якій він мусив сісти. Останнє півстоліття від його смерті – се історія переходу власті з рук імператора в руки вже не двірської камарильї, як се було не раз у XVIII віці, але в руки тої часті суспільності, яку самодержавіє само виховало собі для помочі, в руки чиновництва, бюрократії. Вже про Олександра II говорили, особливо в останні літа його правління, що він хіба тим «самодержець», що його самого держать. Ціле правління Олександра III – се була тиха абдикація збитого з пантелику чоловіка, який у глухій злості проти суспільства, замикаючи очі й вуха на всі його стогнання й болісті, віддав його в руки безодвічальному і ненаситному в своїй зажерливості чиновництву – се була найстрашніша пімста за вбійство Олександра II, тим страшніша, що dokonана Олександром III, певне, несвідомо, без обміркування її наслідків, а поперед усього без обміркування того, що раз абдикуючи з власті на користь кого б там не було, він уже не зможе передати тої власті нікому іншому, і значить, лишить своєму синові і своїй династії мальований престол і мальовану декорацію самодержавства, зовсім позбавлену його змісту. Але додаймо: ся адбикація Олександра III також не була випадкова, не була ділом особистого капризу; вона була конечним результатом усього правління Олександра II, результатом того, що власть уже й тоді фактично в усьому головному не була в руках імператора. Будь Олександр III одиниця інтелігентна, талановита й енергічна, він міг би був іще боротися з тим станом речей, міг би був робити деякі проби

вкоротити рамена поліпа, що висисає Росію. Але Олександрові III доля не дала нічого того, що було потрібне для такої боротьби, і він із інерцією дубового поліна пустився плисти в напрямі найменшого опору, в напрямі, куди несла його переможна хвиля чиновницького самовладства.

А результат – правління Миколи II. Що воно таке, як не пародія самодержавія, як не млявий, навіть гумористичний епілог безмірно страшною і жорстокою трагедією попередніх двох правлінь? Від першого свого прилюдного виступу, від тої школярської помилки, коли він у відповіді на промову земської депутації переплутав написану йому карточку і ляпнув свої історичні «бессмысленные мечтания», аж до останньої комедії з Гаагською мировою конференцією, за якою слідом вибухла одна з найстрашніших війн, які лише зазнала всесвітня історія, всі події, всі виступи сього володаря носять на собі аж надто виразні признаки чогось несамовільного, аж смішного в своїй жалкій безпомічності. Се вже не самодержець, не тїнь самодержця, навіть не труп самодержця, страшний іще своїм мертвецьким грізним обличчям, се манекен на царськїм престолі, лялька на пружинах, якими порушують незримі, невловимі руки. Бідна лялька виконує всякі, не раз навіть досить живі рухи, лепоче різні слова, плаче навіть і то, здається, правдивими слізьми, але вважати її дійсним імператором, самодержцем Росії, се був би гіркий жарт, наруга над здоровим розумом. Тим більшою наругою було би кидати на ту трагікомічну ляльку якусь одвічальність за її рухи й слова або за те, що діється тепер у Росії.

А діється там щось таке, чому не легко прибереш назву, чому паралелі вказує історія хіба в перших віках християнства. Ми знаємо, що безмежність самовладства доводила тодішніх римських володарів до недуги, до спеціальної форми божевілля, яку наука називає *Cäsarenwahnsinn*¹¹⁶. Останні десятиліття російської історії – се образ подібного божевілля, але не одиночного, а масового. Всеволодний російський чиновник дуріє. Не

---

¹¹⁶ Божевіллям Цезаря (нім.). – Ред.

знаходячи меж ані опору своїй самовладі, він стратив почуття різниці між можливим і неможливим. Не почувуючи ніякої одвічальності за свої вчинки, він стратив почуття різниці між дозволеним і недозволеним. А властиво він станув на тім, що все вільно, йому все вільно. Розуміється, під одною умовою – благонадьожності. Се щось аналогічне з тою мітлою та собачою мордою, яку носила кровава оприччина Івана Грозного. Благонадьожність сучасного російського чиновника має зовсім таку саму моральну і суспільну вартість, як ті емблеми шайки Малюти Скуратова. Се зовсім не Мономахове «добра хочу братії і всей землі русьстѣй», се тільки емблем, зверхній знак охоти піддержувати фірму, параван, за яким витворюється генеральне обдирання і висисання землі руської. А сей параван, ся фірма, се три сакраментальні слова: самодержавіє, православіє і народність. І не думайте, щоб ті слова значили дійсно якісь принципи, яких би справді держалися ті, що нишпорять за параваном. Борони боже! Се лише мальовані чучела, страховинні фігури на полотні. Всевладна бюрократія потребує мати мальоване, полотняне самодержавіє, щоб *de facto* сама могла держати державу в своїх руках і пастися її соками. Вона потребує лише фіктивного, мальованого, фарисейського православія, зведеного до абсурду і втопаного в болото, zdegradovanого до ролі слуги, поліцейського та шпіона душ, бо тільки таке православіє може давати санкцію всім її огидним заходам. А щодо народності, то й тут бюрократія, чіпляючися за доктрину про одну одну державну народність, заходжується всіма силами коло того, щоб душити та гнобити недержавні народності, що, одначе, не перепиняє їй обдирати та отемнювати й ту саму державну народність.

Оповідати скажені, з усякого погляду безцільні вчинки сучасної російської бюрократії за останні десятиліття було б занадто багато. Вона згноїла кілька генерацій найкращої російської інтелігенції в тюремних льохах та сибірських снігах, довела до нечуваного зубожіння, темноти та занепаду десятки мільйонів російського люду, видушила всі живі соки з російських

земств, стіснила до краю російські університети, витиснувши з них майже всі найкращі, талановиті вчительські сили, довела до абсурду середнє шкільництво, звела на нижчий ступінь людську школу, віддавши в руки попів, здеморалізувала судівництво, одним словом підточила і підірвала в ім'я своєї полотняної благонадьожності всі ті основи, на яких може стояти й розвиватися державне життя. Та не досить того, вона осоромила Росію на весь світ безумною системою русифікації в Польщі та в Литві, забороною української мови, руйнуванням останків автономії Ліфляндії та Фінляндії, грабуванням своїх власних вірмен і т. і. Нічого всередині Росії вона не лишила нетиканим, на все мусила покласти свою медвежу лапу, всюди мусила напакостити, в своїм сліпим нерозумі ламаючи те, що природне, живе, чесне, а підпираючи здирство, шахрайство та деморалізацію в усякій формі.

І ось як результат і завершення сеї епопеї являється остання війна з Японією. Одурілий від повноти свого самовладства, оп'янілий почуттям своєї неодвічальності ні перед ким чиновник глупо-брутально, безтямно і зовсім непотрібно, а бодай до краю легкокомисно вгонює Росію в сю війну. Його п'яній голові сніться легкі перемоги над «азіатськими мавпами» і незмірна здобич у краю хризантем та черешневого цвіту. Він у своїй людоджерній фантазії вже роздавляє японця, хрпає його з кістками на снідання. Але війна не іграшка; дужим язиком, довгими пальцями та людоджерною фантазією її не виграєш. Але навпаки: на людоджерній фантазії одурілого всевладного чиновника тисячі, десятки тисяч неповинних людей, селян, робітників, інтелігентів накладають головами; мільйони і мільярди народного добра ідуть із димом, пропадають на дні моря або розкрадаються тим ненажерним хробаччям, що все і всюди тягнеться в хвості бюрократичної орди, як колись хмари галок супроводили татарську орду в її руйнівних загонах. Ідуть удари за ударами, один тяжчий від другого. Вони помалу, але немилосердно відслонюють перед світом усю наготу, всю обридливу гнилизну російського режиму, всю безсумлінність, безтямність та

бездарність головачів того режиму. Не помагає нечувано безлична, рафінована система брехень. Удар іде за ударом, а кождий обризканий ріками крові там, на далеких проклятих бойовищах; облитий морем сліз тут, на оголених із робітника та порятівника безмежних, але занедбаних, виссаних та виявлених полях Росії.

Суспільство зразу віри не хотіло йняти. Довголітній гніт притупив його критичні здібності до тої міри, що воно в величезній більшості твердо вірило всім байкам про невичерпані сили й засоби уряду, про бойову здібність і запал армії, про чудовий устрій флоту і про нікчемність, слабкість та мізерність японських «макаків». Навіть перші поразення росіян не захитали сеї десятиліттями виплеканої віри. «Захопили нас зрадою на морі – нехай лише на сушу, ми їм покажемо!» А швидко потім: «Ми відступили на суші, щоб завабити японців за ріку, але нехай лише перейдуть, ми їм покажемо!» І так далі, раз за разом, нові поразення і нові вибріхування. Суспільство все ще не вірило в серйозність діла. Криваві вчинки в Росії – забійство Бобрикова, Плеве, астраханського губернатора – се ще були запізнені епізоди та консеквенції давніших, довоєнних рахунків між суспільством і чиновництвом. Але звільна діло на Далекім Сході вияснювалося чимраз більше, система оглуплювання, грабунку та визискування суспільності бюрократією впливала чимраз виразніше наверх. «Петропавловск» вилетів у повітря. Того разу і другий побив флот і запер його в пристань Порт-Артура; японці почали висаджувати армію за армією у Маньчжурії, побили росіян під Кінчу, забрали Дальній, облягли Порт-Артур з суші і з моря, далі забрали Нючван, а за сим пішов ряд нечуваних по своїй жорстокості та своєму завзяттю битв під Вафанку та Анфантеом, нід Ляояном, Інкау та над рікою Ша, і всюди, незважаючи на геройську саможертву російських вояків, офіцерів та генералів (Келлер), росіян гнали, витіснявали, побивали, всюди показувалася російська непідготованість, брак планів у головній коменді, брак єдності між підвладними комендантами, брак ладу, брама

познайомлення з тереном, з силами і намірами ворога, – всюди в останній хвилі не ставало то амуніції, то гармат, то санітарної служби, то провіанту, то всього нараз. І все і всюди, неважаючи на величезний апарат для фальшування, замазування і замовчування фактів, виходили наверх наслідки безглуздої, рабівницької господарки самовладного пана Росії – російської бюрократії.

При сих фактах російське суспільство мов отуманіло, задеревіло, було спаралізоване. Ті сангвініки в Західній Європі, що ждали в Росії при вістях про азіатські неповодження якихось вибухів обурення, маніфестацій та протестів, мусили розчаруватися. Ніяких вибухів ані протестів не було. Правда, аранжовані бюрократією з початку війни шумні та іноді огидливі демонстрації патріотичного запалу швидко замовкли, вспівши виявити вповні свою штучність та безпідставність (бюрократія, виходячи «на вулицю», ніколи не має щастя, вона сильна лише в своїх канцеляріях, де куються акти, приписи та доноси), а їм на зміну прийшли чимраз частіші, хоч дрібні і несвідомо-елементарні розрухи рекрутів та резервістів, яких відривали від рідних осель та сімей і гнали на край світу на заріз. І прийшла тиха та масова дезерція нещасних жертв за границю. А суспільність, інтелігентна, консервативна, ліберальна, радикальна чи соціалістична суспільність мовчала, мов заніміла. Загальна безрадність і безвиглядність спаралізувала всяку ініціативу. Здавалося, що оклик дня пішов із одного краю Росії до другого: «Підождати! не робити урядові трудностей! Нехай справляється як знає, нехай події добігають до свого природного кінця». Се, очевидно, не була програма, бо програма, се значить якась акція, – се була доба якоїсь дивної тиші, якої всього менше можна було надіятися, та яка тепер, а *posteriori*¹¹⁷, з психологічного погляду являється зовсім природною та ясною.

---

¹¹⁷ Залежно від досвіду (*лат.*). – *Ред.*

І ось нараз повіяло весною. Що, властиво, сталося? Що зроблено? Майже нічого. Що обіцяно? Майже нічого. А проте скрізь у Росії чується немов наближення нової доби. Скрізь якась метушня, немов до дверей наглухо замкненого будинку, де жильці спали мертвецьким сном, застукала тихо якась таємна рука, і всі починають ворухитися, тут і там у вікнах показуються заспані, зачудовані, перелякані лиця з німими запитаннями в очах: Що сталося? Невже справді?..

II

Щоб зрозуміти сей історично безмірно важний момент, який тепер переживає Росія, треба кинути оком ще на другий його чинник, а власне на ту інтелігенцію, на те, що поза кругами простолюдня і пролетаріату та бюрократії прикладає до себе назву «общества», громади, нації. Ми бачили, як протягом півстоліття російська бюрократія, депоседувавши самодержавного царя і сама обнявши його владу у свої руки, кінець кінцем довела Росію на край катастрофи, в ситуацію, подібну до тої, яка була при кінці Кримської війни. Але ж і інтелігентна суспільність у Росії протягом того півстоліття не дрімала, і суспільні сили, розбуджені епохою великих реформ 1856–1863 рр., не завмерли. Серед ненастанних перешкод, нагінок та переслідувань із боку всевладного чиновництва вона за той час виконала цивілізаційну працю, гідну великого подиву. Вона сотворила самотність у своїм роді літературу, в якій, мов дорогі перлини (хоч і не все найчистішого блиску), ясніють імена Тургенєва, Достоевського, Гончарова, Щедріна-Салтикова, Толстого, Писемського, Григоровича, Успенського, Гаршина, Короленка, Чехова, Горького та цілої плеяди менших талантів; поклала міцні підвалини під храм російської науки та публіцистики – вистане згадати імена Пипіна, Костомарова, Чернишевського, Добролюбова, Буслаєва, Веселовського, Мечникова, Ковалевського, Менделєєва, Сеченова і багато інших; витворила цілий ряд інституцій наукових та культурних,

опереджаючи декуди навіть Західну Європу (педагогія, спеціально жіноча освіта), сотворила живу, типову російську пресу (місячники, тижневики, дневники), яку навіть у найменше симпатичних її об'явах ціхує певна серйозність у відношенні до живої дійсності, охота до шукання глибших зв'язків між фактами та жива цікавість до живої сучасності та до насущних інтересів громади. Та що найважніше і найцікавіше – ця суспільність здобула собі за той час те, чого не мала до Кримської війни, – традицію боротьби за гуманні суспільно-політичні ідеали, традицію не стільки опозиційної, скільки просто революційної боротьби. Повна історія тої боротьби ще не написана і не швидко буде написана. Та вже тепер можемо сказати напевно, що найбільша частина тої боротьби була чистим непорозумінням, що тільки тупоумний, безтямний і ошалілий з надміру своєї власті чиновник гнав купами на нелегальну дорогу, на загибель та під катівську сокиру сотки зовсім невинних, високоідеальних людей, марнував і топтав тисячі найкращих інтелігентних сил, яких уся вина була в їх ідеалізмі, в бажанні саможертви, чесною і корисною праці для робучих народних мас. Він замикав університети, касував недільні школи, тіснив гімназії, завіщував газети, в'язав по руках і по ногах земства, корумпував промисел і торгівлю, переслідував науку, зробив із російської літератури один довгий мартирологій, якому рівного не має ніяка література цілого світу, не виключаючи й старохристиянської літератури перших чотирьох віків; він гнав народну просвіту у всіх її формах, об'являв усю інтелігентну молодіж ворогами «отечества», украсив усі столиці широкого російського царства шибеницями, обілляв вали всіх фортець кров'ю мучеників за високі людські ідеали, запхав ними найстрашніші підземелля кріпостей, заселив непереглядні простори Сибіру. І не диво, що коли американець Кеннан почав об'їздити Росію, то швидко переконався, що в ній панує неситість та безголов'я, а цвіт її інтелігенції, її сумління та ідеалізм гниє в таких льохах та смердючих норах, супроти яких каторжні роботи давніх християнських

мучеників, старі римські *metalla*¹¹⁸ в Сардинії та Нумідії являються дитячою забавкою. І Кеннан перший розкрив перед цивілізованим світом хоч одну частину тих страховищ, із яких складалася господарка всевладного російського чиновника, і вже та одна частина викликала в серцях усіх цивілізованих людей великий стогін обурення.

Але Кеннанова книга – се був лиш один удар, яким, по словам приповідки, ніхто не може зрубати великого дуба. Внутрі Росії йшли також удари за ударами. Виведена з терпцю інтелігенція шукала найрізніших виходів, творила розпучливі теорії перевороту і знищення, хапалася за всі скрайні ідейні напрями Заходу, щоб кінець кінців усе падати під напором брутальної сили. І ось при кінці XIX віку здавалося, що чиновник і тут перемаже, що горді слова одної з перших пропагандисток «Ідеї на штыки не улавливаются» на російському ґрунті таки потерплять фіаско, що всі ідеї анархізму, соціалізму, лібералізму, перенесені на російський ґрунт, тратять свою живу силу, робляться або пустими фразами, якими від часу до часу парадують звичайні буфони або провокаційні агенти, або робляться не менше безнадійними доктринами, відірваними від життя і добрими хіба на те, щоб давати теми до пустого теоретичного балакання, яким мусять заповняти час інтелігентні одиниці, позбавлені можності провадити своє життя в чесній, продуктивній і відповідній для них громадській праці. І головно, що найважливіше і найсумніше, сам лет думок російської інтелігенції якось ослабав. Її недавній порив ловити бодай в обсягу теорії все чільне, найсвіжіше в європейській думці якось остиг; чільні російські мислителі з якоюсь старечою безсильністю повторяли та сотий раз пережовували речі, пережиті вже в Європі, відкривали Америки там, де давно вже були протерті дороги. З їх писань і слів чути було втому і якусь зневіру в свої сили; зневіру, що виявляла себе російським звичаєм не ясно й безпосередньо, а власне надміром сангвінічних надій на щось таке невідоме, свого роду

---

¹¹⁸ Рудні, копальні (*лат.*). – Ред.

революційною містиккою, що пхала людей до розпучливих учинків очевидного самознищення без ніякої виразної практичної мети, та разом з тим у надмірнім роздробленні сил на кружки й кружечки, у розтічі поглядів і програм, що не дозволяла людям з'єднатися на чіось одним, особливо ні на чім практичним, а тим самим конкретним і невеличким, і заставляла їх завзято ворогувати з собою за речі теоретичні і часто зовсім далекі від насущних потреб життя й організації.

Вибух японської війни застав російські інтелігентні і тим самим опозиційні сили в тім ослабленні і в тій розтічі. Декому здавалося навіть, і факти з початкових тижнів війни неначе виправдовували се побоювання, що самодержавний чиновник коли й потерпить невеличке поразення на Сході, віднесе тим більшу перемогу у себе дома, внутрі Росії. Що роздмуханий ним солом'яний огонь російського патріотизму розгориться до національного фанатизму, обхопить широкі маси і спалить, змете з лиця землі або абсорбує в себе всі зароди інтелігентної позиції. Всім пам'ятні поради деяких обережних російських лібералів, давані домашнім і заграничним сопартиїникам та іншим радикальним партіям: не висувати тепер занадто внутрішніх болячок, не йти наперекір розбурханій хвилі патріотизму, кричати не «долой самодержавие!», а «да здравствует армия!» Однак ті побоювання не справдилися. Солом'яний огонь, розгнічений чиновником для замаскування гнилизни його режиму, спалахнув і погас, а гнилизна дала себе чути тим прикріше не лише на всю Росію, але й на всю Європу.

І ось раптом – весна! Під зиму суниці. «Суворинська» весна, як кепкує дехто з росіян, що волять – не без підстави – вважати сю весну тільки одним із судорожних відрухів того самого ошалілого чиновника, якому історична Немезида прикладає ніж до горла, а не жодним початком якоїсь дійсної нової ери.

Та що, властиво, сталося? Як почалася, чим проявила себе досі ся – дійсна чи карикатурна весна? А нічого не сталося, «ничего иль очень мало»,

кажучи словами Пушкіна. Настановлений на місце замордованого Плеве міністром внутрішніх справ Святополк-Мирський уважав потрібним, обіймаючи свій уряд, перед деякими французькими кореспондентами, але так, аби поперед усього почули в Росії, пустити декілька ліберальних фраз, немов тоненьким перцем полоскотати російську суспільність у ті місця, де були її найтяжчі рани, де найдужче наболіло. «Ми мусимо, – мовив князь Святополк-Мирський, – сповнити свій обов'язок супроти теперішності і лишити своє діло в спадщині потомності, яка дбатиме про будучину». А в чім лежить той обов'язок супроти теперішності? Новий міністр висловився дуже обережно. «Треба збудити довір'я суспільності до правительства», довір'я битих, топтаних, зневажуваних і обдираних на кожному кроці гельотів до їх катів та здирців. Хто й яким способом має доконати сього чуда? Очевидно, той сам, що досі докопував усього в Росії, – самодержавний чиновник. Він перемінить свої дотеперішні вовчі інстинкти на ягнячу добродушність, він «займе щиро зичливе і повне довір'я становище супроти комунальних і земських інституцій», які він же досі перемінив на карикатуру інституцій, обдер із усякої компетенції, вилущив із усіх хоч трохи характерних, мислячих та тямучих людей і зробив покірним знярядом у своїх руках. Ось як виглядала та пальмова гілка, з якою князь Святополк-Мирський через посередництво французького журналіста обернувся не лише до паризьких біржовиків, але й до російської суспільності, якою помахав, немов даючи знати, що епоха жорстокого правління Плевих, Боголенових, Сипягіних, Судейкіних та Собакіних закінчилася. Блаженні вірующі, ану ж хтось із них зловиться на гачок.

Розуміється, в Європі не зловився ніхто, крім тих, які мають свій інтерес у тім, щоб піддержувати престиж і повагу російського самодержавного чиновника. Незалежна преса не сумнівалася ані на хвилю, що чоловіколюбність, гуманність та ліберальність нового міністра – все се лише фрази, вимушені фатальним положенням у Азії, фатальними відносинами

внутрі, а потрохи й дрожжю за власну шкіру – адже його попередника «небоя» Плеве таки з'їли вовки. «Тими баламутними фразами, – писала безпосередньо по промові Святополка-Мирського віденська «Die Zeit» д[ня] 30 вересня, – не замажеш злочинів російської бюрократії, не вилічиш хвороб російської адміністрації. На се треба би глибоко сягаючих реформ і могутньої реформаторської голови. Наступник Плеве мусив би мати залізну енергію, різку безоглядність, холодну рішучість свого попередника в уряді, мусив би уживати плевівських способів, але для супротивної цілі. А з усього, що ми досі чули з уст нового міністра і про нього, видно, що він не надається до такого діла. Росія стоїть тепер перед надзвичайними задачами, яким не дадуть ради звичайненькі людці. Нові міністри говорять гарно, і нова мітла замітає добре; але щоб вичистити авгієву стайню, на се треба не лише нової мітли, але надто ще й Гераклових кулаків».

От так більше-менше писала вся незасліплена і незалежна преса в Європі. Історія осудить колись, чи ті голоси не були подиктовані більшою любов'ю до Росії та до її многострадального люду, ніж голоси тих таємних або засліплених писак, що систематично ширеними брехнями про російські побіди в Азії і про благоденствіє та вибухи патріотизму внутрі старалися туманити світ і себе самих.

Та суспільність у Росії, а головно її чільна, ліберальна частина, опинилася в такому положенні, що їй було не до скептицизму і не до іронії. Давні болячки і нові рани занадто наболіли. Хоч би ще раз здурити себе, а бажалося дихнути хоч дрібку вільніше, побавитися хоч привидом якоїсь нової ери. І та сама суспільність, яка ще пару неділь тому з глухим мовчанням, з мовчанням недовір'я прийняла царський маніфест, що зносив тілесну кару, дарував недобори податкові там, де їх не можна стягти, і пускав у непам'ять політичні злочини там, де не було можності покарати їх, – та сама суспільність ухопилася тепер за марну соломку, за легеньке пірце, за пусту фразу князя Святополка-Мирського про конечність довір'я

правительства до земських та комунальних інституцій. Конечність довір'я! Хто ж перепиняв правительству досі мати таке довір'я? – запитали, так сказати, півголосом «Русские ведомости». І як можуть мати ті інституції довір'я до правительства, коли досі з боку його органів стрічали вічні підозрівання і притіснення?

– Неправда! – гукнув на те завзятий консерватист і реакціонер князь Мещерський у своїм «Гражданине». «Коли обернутися до доброго сумління «Русских ведомостей», – говорить він, – і попросити їх, аби вказали за останні роки хоч один факт, що виявляв би недовір'я правительства до такої суспільної інституції, що працювала виключно на ґрунті своїх законних обов'язків, без жодної іншої мети, крім громадської користі, то газета – ручу за се наперед – не буде в стані показати ані одного такого факту» («Гражданин» із 25 ст. ст. вересня). Треба знати російські відносини і становище в них князя Мещерського, щоб зрозуміти як слід сей відклик до сумління «Русских ведомостей». Говорять, що кн[язь] Мещерський в останнім часі, наляканий перспективою поразення Росії, і сам тихенько протер очі та побачив, куди завів державу самовладний чиновник, і що власне своїми вказівками на чиновницькі надужиття він здобув собі особливе довір'я у царя. Може, се правда, а може, й ні; може, се лише комбінація тих людей, які не хочуть вірити, щоб чоловік при здорових глуздах (у кн[язя] Мещерського зрештою – здавна говорили – не всі дома), живучи в Росії і не проспавши останніх літ, смів серйозно ставити таке питання. От і повстала комбінація, що ліберали навмисно підставили старого консерватиста, щоб їм заїхав таким питанням, на яке відповідаючи по сумлінню, можна б, як кажуть у Росії, домоворитися до чортиків.

І почалася розмова. «На питання «Гражданина», – відповідають «Русские ведомости» (ч. 281), – годі відповісти, поки не будуть вияснені основні поняття, що се таке, той «ґрунт законних обов'язків» наших громадських інституцій і які признаки мусять характеризувати правдиве

змагання до «громадської і народної користі». Щодо сих питань між російським суспільством і міністерством внутрішніх справ протягом довгих літ принципіальна різниця: багато такого, що земські діячі зовсім щиро вважали своїм першим обов'язком для громадської та народної користі, представники управи внутрішніх справ, від губернаторів до міністрів, признавали за речі, що виходять поза обсяг компетенції земських інституцій. З того виникали суперечки, які нерідко розсуджував сенат на користь земства, а проте суперечки не уставали. Межі компетенції земських зборів зробилися до такої міри спорними, що навіть сенат не все потрапляє розсудити підношені із-за сього питання, і вони входять у розсуд державної ради». І «Р[усские] вед[омости]» приводять спеціальний приклад – право голови земського збору не допускати на збори до відчитання і обговорення внесків управи, які, на думку його власну, виходять поза обсяг компетенції збору. В тій справі сенат не міг прийти до згідного рішення, та й у державній раді поділилися думки, а на спільнім її засіданні признано конечним доповнити дотеперішній неясний закон. Та пощо шукати далеко! «Які, здавалось би, можна вивести закиди проти явного і зовсім легального ширення серед народу книжок, дозволених цензурою і, значить, офіційно одобрених? А тим часом скоро лише діяльність у тім напрямі Петербурзького комітету грамотності, якій досі не роблено перешкод, розвинулася на ширший розмір, її зараз поставлено в такі рамки, в яких дальший її розвій зробився неможливим. Те саме сталося з нашим найстаршим товариством, – «Вольним економічним», якого діяльність у саму хвилю найбільшого розвою наткнулася на сильні перешкоди, хоч і не було доказано, щоб вона мала якусь іншу мету, крім громадської користі. Пригадаємо ще, які перешкодив збиранні складок на голодну людність поклав не скасований досі циркуляр небіжчика Синягіна, викликаний, мабуть, якимись приватними, випадковими обставинами. Не мало прикладів такого самого роду можна б навести і з практики земських інституцій». Та на іронічне жадання

Мещерського, щоб «сама суспільна самодіяльність зважилася для добра руського народу усунути ті перешкоди, які вона сама витворила і які майже всі були головними причинами, що породили перешкоди з боку уряду, про які говорять «Рус[ские] вед[омости]», ті останні відповідають зовсім подитячому: «Ми глибоко переконані, що жадання, яке видавець «Гражданина» ставить до «суспільної самодіяльності», буде сповнене, коли тільки суспільність переконається про щирість і тривкість довір'я уряду до неї». Справді, аж очам не хочеться вірити, читаючи після такого широкого розмаху таке дитиняче заключення. Чого, властиво, жадає кн[язь] Мещерський? Які такі перешкоди з боку самої суспільності має усунути сама та суспільність? Що таке в суспільній самодіяльності давало урядові причину до недовір'я? Адже ж тут не може бути ніякого сумніву, що причину до недовір'я і до реакцій давали самодержавному чиновникові не лише конспірації та замаху, що були безпосереднім впливом його власних безмежних злочинів і злочинів. Давали йому таку причину всі, рішуче всі, хоч би й які невинні об'яви власне тої суспільної самодіяльності, починаючи від земств, а кінчаючи на найневинніших заходах комітетів грамотності. І се все – «Рус[ские] вед[омости]» глибоко переконані в тім – буде усунене, коли тільки сонце чиновницького довір'я досить сильно пригріє російську суспільність! Справді не знати, чи сміятися, чи плакати, читаючи такі високі знесиленої і зденравованої довголітнім гнітом ліберальної думки!

III

В подібний тон грає вся російська грає вся російська ліберальна преса, від «Русских ведомостей» до «Нового времени». Вся вона силкується на тій тоненькій струні «довір'я правительства до суспільства і його автономних органів» виграти велику симфонію нової ери, нового «правового порядку», де б були покладені «законно означені форми співділення суспільства з правительством». Коли пригадаємо собі конституційні весни інших держав,

ті ефективні і шумні «воскресення непомерших, але похоронених», супроводжені криками многотисячних юрб на вулицях столиць, гарячими промовами імпровізованих трибунів народу, сальвами вистрілів, барикадами і високодраматичними сценами в низьких хатках і в королівських покоях, то мусимо сказати, що ніде «весна народів» не починалася так смутно та глухо, не промовляла таким алегоричним, замотаним язиком, серед таких страшних та трагічних зверхніх обставин. Отся російська весна якась чудна собі, справді бореальна, холодна та нерішуча!

Великий ти, генію російського народу, і нема тобі рівного серед освічених народів усього світу! Не в розумній самоуправі, не в мужній постанові, не в енергичній та витривалій діяльності, не в завзятій ревності при обстоюванні своїх людських та горожанських прав, не в далекозорій та горожанським духом подиктованій солідарності – ох ні! Великий ти в терпінні, в уяглоті, в безоглядному і безтямному самовідреченні, в безмежній незлопам'ятності. Недаром твій чільний письменник і мислитель вискіпав і поклав «во главу угла» всього свого світогляду найабсурднішу, найменше відповідну для європейської вдачі євангельську доктрину «несупротивлення злу». Півстоліття гуляє оте зло по твоїх головах і хребтах, розточує всі твої сугави, деправує твою душу, довело твій народ до крайньої бідності, твою інтелігенцію до таких лабіринтів думки та поведінки, в яких висловлюється тільки крайня зневіра, і тепер, коли те зло, мов гігантський чиряк, луснуло перед лицем усього світу і наповняє своїм смородом цілий світ від Голля до Владивостока, – і тепер ти не можеш здобутися ні на що більше, сміліше, мужніше понад дитяче лепетання про «великий принцип довір'я» твоїх катів до їх жертви! Тепер, коли ти мільйонами голосів і мільйонами рук повинен висловлювати день у день своє недовір'я до тих

своїх катів, своє обурення на них, коли і весь цивілізований світ жде від тебе першого справді мужнього рішучого *sic volo!*¹¹⁹

Та годі з лірикою! Слідімо далі об'яви російської «весни», не забігаючи ані думкою ані чуттям занадто наперед. Коли вона і сим разом скінчиться фальшивим альярмом і ще дужчими морозами, тоді буде час на коментарії та розпам'ятування, а тепер, як люди посторонні, задовольймося громадженням та порядкуванням біжучих фактів, без претензії на те, щоб ми могли з них видобути якусь науку чи то собі чи іншим і щоб хтось захотів слухатися тої науки. А так, із чистого аматорства, якому певний чуттєвий підклад дає хіба та обставина, що і дев'ять десятин нашої нації стогне в тім ярмі, бере участь у тій страшній трагедії і евентуально мусить брати участь у боротьбі за людське та горожанське відродження Росії.

«Довір'я правительства до органів суспільної самоуправи», – ось оклик, під яким іде той новий весняний рух у Росії. Погляньмо ж за чергою, що робиться в обох тих, у першій лінії інтересованих тут сферах. Що робить правительство, щоб доказати своє довір'я до суспільства, і як відкликається суспільство на правительственні об'яви довір'я.

Щодо першого, то наша повість може бути дуже коротка. Правительство не робить нічого – нічого або дуже мало. Воно дозволяє газетам писати дещо вільніше, ніж за часів Плеве, та все-таки не випускає їх із тих дибок та скрипиць цензурного тиску, які змушують їх ходити підтюпцем та писати високодипломатичним і юридичним язиком, півслівцями, скрутними формулами та натяками про речі, найбільше пекучі для цілого загалу. Воно дозволяє земцям балакати а тим же дусі або навіть іще трохи сміліше, ніж се було в ері Вігте та преславних «комітетів для нужд сільськогосподарського промислу», на які потім наложив свою медвежу лапу небіжчик Плеве. Воно вертає помаленьку, капаниною, день за днем по одному декого з тих земських діячів, що за свої занадто смілі промови були вислані попередніми

---

¹¹⁹ Так хочу! (*лат.*) – *Ред.*

роками «в места не столь отдаленные», вертає не якимось виразним актом, а мовчки, за окремим на кожний випадок «ходатайством». Воно видало юр'євським буршам при університеті право носити корпораційні шапочки і, може, й надало би таке саме право всім лібералам, якби вони ладно попросили. А поза те – нічого. Поза тим тягнеться глуха тундра, в якій від часу до часу по-старому виють голодні звірі, по-старому «не подлежат удовлетворению» найскромніші вимоги місцевого духового життя (див. прохання київських українців про видання укр[аїнської] часописі), в якій по-старому каменичні сторожі, пороблені поліційними агентами, можуть у Казанським соборі вриватися в церкву під час богослуження, бити по головах і виволікати з церкви дівчат, підозрених хіба тим, що у них стрижене волосся і вигляд курсистки (див. звістки російських газет із останніх днів)! А в хвилях, вільних від таких об'явів «довір'я», темний простір тої тундри заселяється фантастичними, ні на чім не опертими слухами про благі наміри правительства: воно хоче видати нові приписи про цензуру, хоче розширити права жидів, поляків і інших народностей, хоче поставити на нових підвалинах справу комітетів для обміркування селянських «нужд», хоче зіплати якусь нову «росу благодати» на земства, хоче навіть вислати, а може, вже й вислало за границю спеціалістів для вистудіювання європейського конституційного *tolle mi tu me mis* і т. д. А всуміш із тими рожевими марами літають і темні в формі так само хитких та трохи чи не правдоподібніших поголосок, що вся та весна потриває лише до нових віників і що головний чародій, що кількома легкими рухами рук і язика викликав її, не сьогодні, то завтра піде в дубину і забере з собою всі ті сподівання –

І слідоньки забравши,

Серцю туги завдавши.

А на протилежнім бігуні, там, де купчаться недобитки «суспільної самодіяльності», там «было ликование великое». Земство зробилося головним огнищем заяв та маніфестацій, яких уся вага і донеслість у тім, що

«ще перед двома місяцями були неможливі». Ще земство не зробило нічого, а вже видні ліберальні діячі та публіцисти дивляться на нього зовсім не тими очима, що перед двома місяцями, коли воно було ще не більше як німецький орган німецьких суспільних змагань. «Земство – це наша самотня народна репрезентація», – заявляє в Петербурзі один із найвідоміших російських діячів, М. Стасюлевич, а другий відомий репрезентант російської прилюдної опінії, К. К. Арсен'єв, із приводу піднесеного одним селянином проекту – скласти всеросійський фонд на цілі просвіти, висловлюючи свою радість із того автономного громадського почину, що має бути переданий у руки Петербурзького земства, додає, що «хоч і з цього наміру й не вийде нічого, то в усякій разі з морального погляду кожда проба викликати і розвивати громадську свідомість дає дуже багато».

В самих земствах заява міністра внутрішніх справ про довіру уряду викликала ряд маніфестацій, що свідчать, без сумніву, про добру волю, але також про велику дозу політичної наївності. Многі земські збори вислали міністрові телеграфічні вітання, а майже у всіх знайшлися бесідники, що при тій нагоді висловили більш або менше ясно бажання російської інтелігенції. І так голова Темниковського повітового земства Тамбовської губернії Ю. А. Новосильцев, згадавши про величезні потреби земства, збільшені ще теперішньою війною, про вузький обсяг його прав і про систематичне відкидування урядом його просьб і внесень, нараз заспівав ось якої: «Але, може, сьогодні настав час, коли можна надіятися на інше поводження з голосом земств?» І, згадавши промову міністра Святополка-Мирського, обернену до вищих урядників міністерства внутрішніх справ, він додав: «Вітаючи такі слова, годі нам, однак, не тямити, що й уперед ми чували слова довіри, обернені до суспільства. А чим виявило себе насправду те довіри? Сумна доля, яка постигла працю сільськогосподарських комітетів, іще сумніша доля деяких їх членів; часткове скасування Тверського земства, відмова в затвердженні п'ятих голов земських управ, заборона

загальноземської організації для допомоги раненим і хворим, систематичне незатвердження осіб, що служать у земствах, – ось приклади того довір'я, яким обдаровувало нас міністерство внутр[ішніх] справ хоч би протягом минулих двох літ» (камінець на могилу Плеве!). «Надіймося, що все се минуло безповоротно! Не сумніваючися в щирості слів кн[язя] Святополка-Мирського, будемо надіятися, що за словами піде й діло, що довір'я, про яке говорить міністр внутр[ішніх] справ, виявиться в тій одинокій формі, в якій воно може мати значіння для Росії – в усуненні адміністративної самоволі і в усталенні законного порядку при активнім співділанні суспільства і людності». Чи бач, чого гиря забажала! Щоб адміністрація усунула адміністраційну самоволу, тобто сама собі обрубала руки, і ще й сама для помочі при тій операції прикликала «общество и население» (різниця якась темна для нас)!

Ще гарячіше і з меншим засобом критики говорив на зборах Єлецького пов[ітового] земства відомий діяч А. А. Стахович. І він почав від характеристики важкого настрою і нещастя Росії та прибитого стану земства, та швидко перескочив на поетичний тон. «В отаку понуру осінню годину суспільного настрою серця всіх чутких росіян обігріла радісна звістка, подібна до теплого і ясного проміння, що ogrіває відвиклих у зимовім холоді від добродійного впливу тепла і світла. Всі, хто знає або чував про кн[язя] Святополка-Мирського, про його щирість, простий і благородний характер, переконані твердо і непохитно, що він швидко і напевно перейде від слів до діла. Ми, земці, твердо віримо, що швидко оголошені ним принципи довір'я до суспільності будуть покладені основою будущих законних постанов, буде розширене поле суспільної самодіяльності» і т. д. і т. д. І все се пророкування оперте на «щирім та благороднім характері» князя, якого, сказавши мимохить, він і не встиг ще показати нічим.

А гласний Судогодського земства Нижегородської губ[ернії] М. Г. Комісаров надає заяві міністра попросту історичне значіння, бачачи в ній «вислів не

самих лиш особистих поглядів, але також поглядів і «предначертаний» самого царя». Тільки в Горбатовському земстві тої самої Нижегородської губ[ернії] почулися більше скептичні голоси, які, одначе, швидко були приглушені ентузіастичною більшістю. Ось як описує сей інтересний момент «Нижегородский листок». Фабрикант Кондратов ставить внесок вислати міністрові привітну телеграму. На се встає відомий земець Обтяжнов і говорить:

– Раз ми вислали телеграму цареві, то не можна посилати другої телеграми міністрові внутр[ішніх] справ. Се не йде. Та при тім ми не маємо права ані одобряти, ані гудити правительство.

– Скільки разів висловлювано недовір'я до громадських інституцій, – реплікує на се внескодавець, – а тепер кличуть нас працювати разом із ними. Ми повинні відкликнутися.

– Ми не маємо права критикувати! – повторяє д. Обтяжнов.

– Але ж се не критика, се відповідь па поклик, – говорить гласний Савельєв.

– Який поклик? – кричить гласний Саламиков. – Хто й куди кликав нас? Програма міністра офіційно невідома нам.

– Прошу піддати мій внесок під голосування! – домагається внескодавець Кондратов, і внесок переходить усіми голосами проти одного. Зате в однім пов[ітовім] земстві в Грязовці аналогічний внесок гласного Виноградова вислати привітну телеграму до міністра внутр[ішніх] справ був відкинений збором одноголосно. На жаль, кореспондент «Русс[ких] вед[омостей]», який доносить про сей факт (ч. 281), не подає нічого ближчого про дебату й аргументи, що склонили збір до такої незвичайної ухвали.

Багато ще можна би назбирати подібних не то забавних, не то трагічних інцидентів, та ми не будемо зупинятися на них, а закінчимо свій огляд коротким змістом того, що було говорено і ухвалено. Відразу треба тут

сказати, що Чернігівське земство і сим разом оказалось гідним своєї традиції, яка ще від 1878 р. ставила його в чільнім ряді ліберальних та автономних змагань у Росії і була не раз окуплена тим земством тяжкими жертвами та шиканами з боку адміністрації. Воно підняло питання про потребу реформ сміло і поважно і поставило його найширше і найрозумніше; от тим-то, подаючи його промови і ухвали, ми подамо найвищу міру тої ліберальної думки, яку тепер висловлено в Росії і яку уряд дозволяє виголошувати, публікувати та потрохи навіть дискутувати.

І так голова Чернігівського повітового земства Г. Н. Глібів отворив збори промовою, в якій поперед усього висловив радість із приводу скасування тілесної кари (царським маніфестом, виданим з нагоди народження наступника престолу). «Се скасування, – говорив він, – се сповнення одного з давніх бажань російської суспільності, в тім числі й Чернігівського земства, яке не раз висловлювало се бажання, незважаючи на ті труднощі, з якими при пануючих донедавна течіях було зв'язане саме поставлення сього питання на земських зборах». Далі пригадав голова, що одним із ініціаторів домагання, висловленого Чернігівським земством щодо скасування тілесної кари, був «найстарший, найшановніший земський гласний В. М. Хижняков, якого поворот до земської діяльності в сьому році (з заслання) не може не викликати серед збору почуття задоволення».

Одна з перших точок нарад земського збору і тут була висилка гратуляційної адреси до міністра кн[язя] Святополка-Мирського. В адресі Чернігівське земство висловляє своє переконання, «що правильний хід культурного розвою Росії і улпшення державних інституцій можливий лише при консеквентнім переведенні принципів, виголошених кн[язем] Святополком-Мирським». «Ми певні, – обертається земство до міністра, – що висловлені Вами провідні погляди, приложені до земських інституцій, дадуть нашій діяльності конче потрібну самостійність і широкий розвій її компетенції для плодотворної служби різnorodним потребам місцевої

людності. Вважаємо щасливим обов'язком висловити Вам свій однодушний привіт і бажання, щоб Ваші погляди, що викликали такий дружній відгомін у всій інтелігентній Росії, здійснилися у всіх сферах управи на добро нашої вітчизни».

В дебаті над текстом сеї адреси гласний д. Шраг сказав між іншим: «Слова нового міністра непривичні для нас, та цінні особливо тим, що були сказані в хвилі важкого недовір'я до земства, в хвилі, коли земству грозило повне занівечення. Сього веліли боятися, прим., такі факти, як розв'язання Тверського земства, адміністраційні кари па поодиноких гласних, ревізія Московського земства тайним радником Зінов'євим і т. і. Але тепер небезпека для будущини земства, здається, минула. За словами міністра внутр[ішніх] справ можна ждати замість обмеження – розширення прав земства. Коли ті слова вийдуть у життя, то земство отримає неминуче потрібну для своєї діяльності самостійність. Слова міністра обіцяють розвіяти важку атмосферу недовір'я до земства і народу і тим викликають почуття глибокого морального задоволення, і висловити те почуття, ми мусимо».

Як бачимо, радний д. Шраг обережно обминув справу довір'я, а взяв слова міністра як серйозну обіцянку дійсних реформ. В тім дусі й вибрана земством спеціальна комісія взялася до діла, щоб у відповіді на міністерську заяву уложити та подати земству до ухвали проект резолюції «про неминуче потрібні зміни в умовах земської діяльності». Резолюція, вироблена сею комісією і предложена земству, починає, як-то кажуть, із кінця і виявляє основні хиби теперішнього земського та взагалі державного устрою Росії.

«Класовий принцип, заведений «Положением» 1890 року (рік фатальної реформи земств), брак свободної репрезентації сільської людності, повна незабезпеченість особистих прав земських репрезентантів, дискреційне право адміністрації не затверджувати осіб, вибраних земством на земські уряди, і накидати земським урядникам обмеження по власній уподобі, таке ж право

адміністрації зупиняти виконання земських постанов, коли, на її думку, ті постанови не відповідають інтересам людності; усталення меж, поза які не сміє йти земське оподаткування; відібрання з-під компетенції земства справи заосмотрення людності в поживу, і цілий ряд стіснень і обмежень земства в останніх часах – усі ті умови ґрунтовно підірвали самі основи місцевої самоуправи і нарушують первісну думку законодавця, який поклав на земство безпосередні старання за добро місцевої людності. Отсі умови повинні бути змінені і «Положение о земских учреждениях» повинно бути піддане ґрунтовній ревізії відповідно до чисельного і культурного зросту людності і до змінених за протяг 40 літ умов життя та суспільних відносин. Маючи підставу надіятися, що така ревізія законів про земські інституції буде доконана в недалекій будучині, комісія пропонує вислати прохання, аби при тій ревізії були узгляднені ось які обставини:

1. Треба дати право участі в земських виборах усім без різниці стану і національності. Сільську управу треба переіменити на «всесословну» (тобто таку, в якій засідали би виборні з усякого стану) і ввести її в систему земських інституцій.

2. З уваги на те, що від часу заведення земських інституцій багато великих маєтків розparcelьовано, а вартість землі зросла в кілька разів, треба значно понизити цензові норми для участі при виборах до земства.

3. Виявилася неминуха потреба побільшити число повітових гласних супроти норми з 1864 р. і відповідно також побільшити число губернських гласних від кожного повіту.

4. Щоб притягти до земської діяльності більше сил, треба неминуче надати право вибору жінкам, і то право активного і пасивного вибору.

5. Треба знести право адміністрації – не затверджувати вибраних на земські уряди і назначених земськими управами на земську службу, а також накладати на земських урядників адміністраційні кари. Щоб не допустити

нарушення закону з боку земської діяльності, на се має адміністрація можливість потягати нарушителей на судову дорогу.

6. Так само треба знести право адміністрації – спиняти виконання земських ухвал і мішатися в *meritum*¹²⁰ розпоряджень земських управ; адміністрації повинно лишитися лише право протесту проти таких ухвал, у яких містилось би порушення обов'язкових законів.

7. Закон 1900 р. про обмеження земського оподаткування, виданий як провізорична постанова, до краю стісняє земські збори, які мусять не раз переступати покладені норми, коли того вимагають надзвичайні потреби людності. От тим-то треба усунути сей провізоричний закон із 1900 р., доки не буде виданий закон, опертий на вистудіюванні джерел».

Усі оті проекти, предложені комісією, були прийняті земством одноголосно і без ніякого протесту.

Може, не від речі буде тут пригадати при сій нагоді один із перших виступів Чернігівського земства, а власне його адрес із 1878 р., що був одною з перших свідомо конституційних маніфестацій у Росії, та, на жаль, у тодішніх бурливих часах прогомонів майже безслідно. Тоді, по цілім ряді варварських процесів проти «пропагандистів», зіпхнувши молодіж із стежки спокійної пропаганди на шлях терору і перелякавшись перших політичних убійств (замах на Трепова, оружна оборона одеських соціалістів, забійства Мезенцева, Гейкінга, Кропоткіна), російський чиновник так само як тепер звернувся до суспільності з покликом – допомогти йому «вирвати зло з коренем» і знівечити злочинну «анархістичну» пропаганду. Російська суспільність була тоді ще настільки не вироблена політично, що значне число міських рад та земств відгукнулося на той поклик, виявляючи своє обурення на молодіж, заохочуючи уряд до якнайостріших репресій і заявляючи свою готовність допомагати йому. Полтавське і Харківське земства додали несміло, що для такої шановної роботи у них по милості уряду короткі руки, і

---

¹²⁰ Тут: суть (*лат.*). – *Ред.*

просили уряд, щоб «поділився своєю властю з суспільністю», а тоді певно швидко з революційної пропаганди в *Росії* не лишиться ані сліду. Тільки Чернігівське губ[ернське] земство знайшло в собі досить розуміння речі і досить відваги, щоб показати пальцем на властивий корінь зла і зажадати того, що справді могло б зарадити лиху.

Сказано в тім адресі¹²¹: «Щоб свідомо йти до своєї мети і щоб в'яснити, що може зробити земство, себто сам руський народ, для вилічення небезпечної хвороби, треба взятися до аналізу причин, які породили її. Таких головних причин, рядом із іншими менше важними, на думку земства, три:

- 1) організація середніх і вищих шкільних інституцій,
- 2) брак свободи слова і друку,
- 3) брак серед російської суспільності почуття легальності».

Виказуючи хиби російського шкільництва, адрес показує, як російська школа при 50 тисячах студентів викидає рік-річно на вулицю 6000 молодих людей, яких потреби лишаються незаспокоєними, людей, озлоблених проти суспільності і держави, яка загороджує їм дорогу до осягнення викоханих уже надій, загороджує їм дорогу до щастя. Які ідеї знайдуть місце в такому викиненім члені нашої суспільності? Все, що має метою руйнувати існуюче, все, що обіщує кращу будущину, хоч яке б було химеричне, все, що на око помагає до осягнення тої цілі, все те творить натуральну поживу такого ума. Юнакові, у якого розбито всі надії на працю, солідарну з суспільністю, лишається надія знайти щастя в боротьбі з тою суспільністю. Такий матеріал знаходить пропаганда анархістичних ідей, і ми з тим більшим жахом мусимо признати її успіх, що сей матеріал – наші власні діти і що ми не маємо сили зупинити їх на їх фатальній дорозі.

---

¹²¹ Ближайшие задами земства с приложением адреса Черниговского земства, издание М. Кулика. Львов, 1879, **Первая** общинная типография под упр. А. Маньковского, 16 сторін. **Екземпляри** сеї брошури незвичайна рідкість, **бо, ледве** надрукована, вона була вся арештована разом із завідателем «Зв'язкової друкарні» пок[ійним] А. Маньковським, що був приплетений до краківського процесу польських соціалістів. Хоча по суті своїй зовсім легальна, отся брошура так і втонула в каламутних хвилях тодішнього загального переполоху.

Боротьба з деструктивними ідеями була б можлива лише в такому разі, якби суспільство розпоряджалося відповідними засобами. Ті засоби – слово, преса, свобода думки і свободна наука. В ту пору, коли анархістичні ідеї ширяться і таємною пресою і усною пропагандою, суспільність позбавлена способів голосно висловлювати свої погляди. Прилюдної opinioї нема, бо нема органу для її висловлення, нема преси, яка б, кермуючися не страхом перед адміністраційними карами, а маючи на оці інтереси суспільності, її спокійний розвій, її насущні потреби та можливі небезпеки, будила би почуття самодіяльності, почуття самооборони та піддержання основ, на яких спочиває устрій держави. Провінціальна Росія, себто весь російський народ, стоїть під безумовною забороною слова; його погляди виявляє лише урядова адміністрація. Само земство позбавлене можності мати не лише друкований орган свободної виміни думок про свої найближчі потреби; воно навіть на своїх власних зборах позбавлене свободи висловляти свої погляди і разом із тим можності заявляти про свої потреби урядові, неважаючи на те що земство не може кермуватися іншими імпульсами, крім бажання розвою та зміцнення добробуту краю. Відси йде та глуха мовчанка громадських інституцій, що нівечить їх силу і значення, робить їх нездібними до життя та до ділання і тим самим нівечить у їх поодиноких членах почуття горожанських обов'язків. Там, де суспільність довгим історичним життям виробила в собі таке чуття, де шляхом боротьби дійшла до неминучості гарантій закону, однаково обов'язкового для всіх і у всіх сферах держави, – там свобода слова не має того важного значення, яке видається безумовно потрібним у нас¹²². Там до певної міри заміняє її (?), живе у всіх горожан почуття законності, що може ставити опір усьому, зверненому против закону. Та не в такому стані опинилася російська суспільність. Наша історія не могла

---

¹²² Се один із тих дивних скоків російської логіки, над яких об'ясненням даремно ламати собі голову. Свобода слова і інші елементарні свободи (особи, зборів і т. і.) – се ж і є ті неминучі гарантії закону, без яких не дасться подумати державне життя в новочасній його формі. Всяке стіснення свободи слова, де б воно не було, се ео ірсо нарушення законності і самої підвалини її.

виробити такого почуття. Зіпсування обичаїв, що явилось наслідком кріпосного права, неодвічальність і безконтрольність бюрократії, безсильність суду не дали розвиватися в давній суспільності повазі до закону. Хоча реформи теперішнього царювання – селянська, судова і земська – внесли в наше законодавство зовсім нові принципи, але в житті ті принципи зовсім не дійшли до відповідного розвою, ставши в простій суперечності з деякими основами старого устрою. І так селянська реформа, змінивши умови життя людної, з одного боку, мусить миритися з перестарілою податковою системою, а з другого боку – з підданям сільських функціонерів повній самоволі поліції.

Судова реформа не могла вітхнути суспільству ані поваги до закону, ані віри в тривкість самих його підвалин, бо 1) вона не усунула давнішого принципу накладання адміністраційних кар без суду, а 2) тому, що за короткий час її існування з нею нароблено многі глибокосягаючі зміни.

Обертаючися далі до земської реформи, признаємо, що вона сильно причинилася до віддвигнення місцевого провінціального самопізнання і впливала дуже благотворно на виплекання у нас громадського почуття. Але й вона не могла в російській суспільності розвинути почуття обов'язку і поваги до закону. Наше законне право подавання петицій перемінено майже на мертву букву, і таке поводження з нашими заявами привчило й нас поводитися байдужно з поважними земськими питаннями. Се тим гіркіше, що земство, позбавлене друкованого органу, не має й інших способів зносити та виміни ідей навіть у чисто господарських питаннях.

Ось який стан російської суспільності. Не маючи почуття, що велить підчинятися законові, не маючи громадської опінії, що приборкує всякі особисті змагання, незгідні з громадськими інтересами, позбавлена свободи критикування ідей, які виникають серед неї, російська суспільність являє з себе розрізнену інертну масу, здібну прогинути все, але нездібну до боротьби.

От тим-то земство Чернігівської губернії з невимовним огірченням констатує своє повне безсилля для яких-будь практичних заходів до боротьби з лихом і вважає своїм горожанським обов'язком довести се до відома уряду».

Як бачимо, заява кінчилася висловом повної безрадности, і в тім перша її основна різниця від теперішньої революції. Друга, дуже характеристична лежить у тім, що розмах критичних ідей сим разом звузився, зате жадання земства прийняли більше конкретні форми.

Найважніший факт теперішнього внутрішнього життя Росії – се дозвіл на устроєння з'їзду делегатів усіх земств, що мав відбутися 9 ст. сього місяця. Се одинока, можна сказати, концесія уряду, одинокий конкретний зміст новоявленої «весни», коли не числити певної зглядної свободи, даної часописам. Вільно писати, мріяти та сподіватися, – ось і все поки що. А поза тим усе в Росії по-старому. «Політичних» арештують і гноять по тюрмах адміністраційним «порядком», заграничні газети намазують чорнилом, військо стріляє на резервістів та робітників і ні про які гарантії свободи особи, думки, слова та коаліцій нічого не чувати. Побачимо, що принесе з'їзд репрезентантів земств, коли взагалі ся екстраординарна весна простоїть іще до того часу і не переміниться в правдиву, нічим не замасковану сніговійницю.

ПОЗА МЕЖАМИ МОЖЛИВОГО

Коли підходимо здалека до високих гір, наїжених голими стрімкими скалами, увінчаних ледівцями, мов гладкими скляними стінами, то мимовільно в нашій душі зринає жах і гомонить думка: «Там вийти! Стати на онтій ледяній іглі – ні, се неможливо!»

Коли європейці почали на руїнах давньої Ниниви віднаходити глиняні цегли, вази та циліндри, покриті клиновими написами, і побачили, що се

написи уложені незвісними їм характерами по незвісній системі (чи то азбучне письмо, чи силабічне, чи ідеографічне?) і на незвісній, давно вимерлій мові, то по довгих даремних пробах порішили, що відчитання сього письма – річ неможлива.

Коли простому чоловікові скажете, що сонце віддалене від землі [на] 20 мільйонів миль і що промінь світла в одній секунді пробігає 40 000 миль, то він, коли схоче бути щирий з вами, витріщить на вас очі і запитає:

«А хіба ви були на сонці? Хіба ви їздили на світлянім промені? То неможливе, щоб ви могли се знати!»

Чи маємо пригадувати з історії ті моменти, де погляд на межі можливого і неможливого доводив людей до комічних або трагічних конфліктів? Грецькі філософи-елеати рядом субтельних розумувань доказували неможливість усякого руху. Французький історик і політик Тьер доказував неможливість руху парової машини. Католицька церков часів гуманізму і Реформації в'язницею, тортурами і кострами боронила погляду на неможливість кулястої форми землі, існування антиподів і існування інших світів, заселених розумними істотами. А проте досвід показав і показує щодень, що всі ті неможливості – фальшиві, фікційні, виплodi чи то старої, на віру повторюваної традиції, чи то суб'єктивного стану даного чоловіка, чи вкінці недотепності та недосконалості наших змислів, доки їх не окрилює критичний розум, опертий на детальнім вивченні і порівнянні фактів і явищ.

Ціла історія нашої цивілізації, матеріальної і духової, се не що інше, як поступенне, систематичне і ненастанне відсування, віддалювання границь неможливого. Те, що було неможливе нашим предкам, від чого їх руки і їх думки відскакували як від скляної гори, се для нас показується зовсім можливим і навіть взглядно легким до виконання. В світі передових борців нашого часу можна, навпаки, зауважити деколи певне переоцінення людських сил і здібностей, певну віру в те, що границь можливості загалом нема ніяких, що все безмежне поле незвісного, невислідженого, неясного і

загадкового досі для нас, се не є ніяка скляна гора, ніяка неможливість, а тільки величезний невіїжджений досі степ, який жде тільки сміливих душ і бистрих очей, щоб покритися новими битими шляхами і дати людській запопадливості нові, невимовно багаті здобутки. Сим можна пояснити собі той голосний гомін протестів, який піднявся був перед кільканадцятьма роками, коли славний берлінський учений Дюбуа Реймон виступив зі своїми сімома тезами, з яких кожда починалася категоричним *Ignorabimus*¹²³.

Та з другого боку, бачимо явища зовсім протилежного характеру.

Пробуйте ви так званому «здоровому хлопському розумові» витолкувати, що відьма не може літати на кочерзі, не може перекидатися в собаку, не може доїти жаб і ящірок. Він, може, буде притакувати вам, може, буде й сам сміятися з такої віри, але проте в душі буде твердо переконаний, що якби на Юра опівночі знайшов відьму на обійстю і вдарив її батоном або уздечкою, то рано з того батога або з тої уздечки потече молоко.

Пробуйте ви доказувати йому, що з нічого не може бути нічого, що матерія не може повстати з нематерії, а організм не може безпосередньо повстати з неорганічного тіла, – він буде на вас дивитися як на еретика і скаже вам з найбільшою певністю і не підозріваючи ані разу трудностей питання, що бог сотворив світ із нічого, а чоловіка з глини.

Для «простого хлопського розуму» являється зовсім можливим те, що гроші, закопані в землі, горять і підходять чимраз ближче наверх, що вода в ріках опівночі перед Йорданом на хвилю переменяється в вино, що опівночі перед різдвом воли розмовляють людською мовою, що гадина кусає жалом, грім б'є стрілою, а веселка п'є воду з криниць або рік і часто разом з водою висмоктує риби та жаби, що упир ходить по смерті і вночі висмоктує живим людям кров із тіла, не лишаючи ніякої рани ані сліду і т. д. А прецінь для інтелігентного чоловіка все те – чисті, очевидні неможливості, про які

---

¹²³ Ми будемо ігнорувати (*лат.*) – *Ред.*

смішно навіть дискутувати, не то щоб доказувати їх, покликаючися на те, що для «простого хлопського розуму» вони ясні і натуральні.

Значить – простий хлопський розум не може бути ніяким критерієм в питанні про межі можливого і неможливого, так як і загалом у жаднім питанні, що вимагає дрібнішого досліду і ширшої критики. Та се вже звісна людська слабкість, яку давно і влучно схарактеризував Спенсер у методичній пропедевтиці соціології, що хоча ми в справах математики, фізики, медицини та астрономії «простому хлопському розумові» не признаємо ніякої компетенції, а вимагаємо фахового знання, то в справах суспільного життя, політики, соціології дуже часто покликуємо сей «простий хлопський розум» як свідка або навіть як судію. Ми не міркуємо, що сей розум ані не простий, бо його кривили і кривлять тисячні упередження і само обмеження його кругозору, ані не здоровий, бо він властиво здобуток тисячних генерацій і розумових течій, не раз дуже хорих і уломних.

Сі, може трохи банальні уваги насунула мені на думку дискусія, яка недавно велася в наших щоденних газетах про деякі основні питання нашого національного розвою. Що значить народне відродження? Які сфери матеріального і духового життя обіймає воно, а які повинні бути виключені від його впливу? Які цілі слід, а яких не слід ставити народному рухові? Які ідеали лежать у межах можливого, а які вибігають поза ті межі? І чи слід приймати ті межі як щось дане і незмінне, чи, може, слід товкти об них руками або й головами і старатися відсувати їх усе далі й далі?

Я не буду вдаватися в деталі сеї суперечки між «Ділом» і «Молодою Україною», з одного а чернівецькою «Буковиною» – з другого боку. Зауважу тільки, що хоч би аргументи двох перших і не переконали кожного, то проте контраргументація «Буковини», основана на вбогім арсеналі «простого хлопського розуму», блискучо доказала повну незгожість і недостаточність сього арсеналу для рішення таких широких і скомплікованих питань. Ми далекі від того, щоб за сю аргументацію накликати небесні громи на голови

бідних публіцистів «Буковини» – вони в простоті духа і по щирості сказали, що знали, – але вважаємо сей випадок доброю наукою для тих публіцистів, що всякі такі появи треба обговорювати обережно і з відповідно широким поглядом на річ; що становище холодного і практичного політика часом буває якраз не холодне і не практичне і що всяке теоретизування, а особливо публіцистичне, має значіння тільки тоді, коли являється висловом, виясненням тих інтересів, тих почувань, течій, які наклонились або наклонюються в суспільності, і без найтіснішого контакту з життям те розумування робиться сірою, безплідною доктриною, що в деяких випадках (коли доктринер дістане в руки силу, впливи) може принести народному життю необчислені шкоди.

Придивімося з чисто методологічного погляду тому питанню, а радше цілому сувоєві тих питань, які були підкладом згаданої газетярської полеміки. Нема нічого забавнішого, як бачити наглі перескоки з одного становища на друге у прихильників «простого, здорового розуму». Сьогодні вони виливають своє святе обурення на тих, що підносять важність економічного чинника в народнім житті, важність «жолудкових ідей», – а завтра глянь! Самі вони проти ідеалу політичної самостійності виточують як першу гармату – ті самі шлункові ідеї... «Наш народ бідний, його визискують усякі лихварі і здирці. Рятуймо свій бідний народ, підносім його економічно, а не гаймо часу на пусті мрії про далекі, до зреалізування неможливі ідеали». А післязавтра ті самі люди для потреб хвилевої полеміки знов змінять фронт і будуть кидати громи на ті самі шлункові ідеї – і нічого собі.

Хоч і як несерйозно ставлять питання сі люди, та проте сама справа варта дискусії. Економічне питання таке важне, таке основне, що й при справі політичної самостійності всякого народу не то що поминути його не можна, але треба класти його як вихідну точку. Адже ж уся соціальна боротьба наших часів у головній мірі (не виключно!) зводиться на усунення економічного визиску в усякій формі. Та поставивши питання так, ми відразу

бачимо перед собою просту і ясну перспективу. Адже змагання до усунення економічного визиску мусить *eo ipso*¹²⁴ бути змаганням до усунення визискувачів своїх чи чужих, а в разі даного вибору певно насамперед чужих, а потім своїх. А що значить політична несаможиттєвість якоїсь нації, як у остатній лінії такий її стан, що вона мусить без опору дати визискувати себе іншій нації, мусить віддавати частку здобутків своєї праці на цілі, які з її розвитком і безпекою не мають нічого спільного? Значить, жолудкові ідеї, тобто національно-економічні питання самі собою, з залізною консеквенцією пруть усяку націю до виборювання для себе політичної самостійності, а в противнім разі розкривають перед нею неминучу перспективу економічного невільництва, занепадання, павперизації, культурного застою і упадку. Правда, наші (і не наші) прихильники здорового хлопського розуму не ставлять цього питання так широко. Усунення всякого визиску – се ж утопія, се неможливість! Головна річ – удержання політичного і соціального спокою, при якому б без перешкоди могла функціонувати та драбина, по якій одні йдуть угору, а другі в долину. Іншими словами: «Не викликайте вовка з лісу, дайте нам спокійно сидіти на посадах і добиватися маєтків, а там, коли ми будемо матися добре і забезпечимо своїх дітей, то й цілій нації буде ліпше. Адже ж коли забезпечений я, мій сусід, другий, десятий, сотий, то се, значить, забезпечена така-то частка нації. Економічний прогрес у тім і лежить, щоб та частка нації була чимраз більша й більша і щоб її забезпечення було чимраз ширше й тривкіше». Розуміється, так ясно сі панове цього не скажуть, бо тут занадто виразно видно б було їх класовий і хатній егоїзм, їх нехіть до всякої боротьби, до всякого ідеального (отже, й національного) змагання, коли воно має бути важким здобуванням, а не влігати в руки готове, так як міфічний печений голубець у рот. Розуміється, соціолог мусить і егоїзмові признати певне і то досить широке управління в ряді факторів, що двигают розвій народу; але сей егоїзм не повинен бути густою хмарою, що закриває

---

¹²⁴ Тим самим (*лат.*). – *Ред.*

сонце, не повинен бути розтіччю і розбратом з ідеєю загального прогресу, бо в такім разі він робиться не позиточним фактором, а ворогом, з яким усі чесніші елементи мусять боротися. Соціальна динаміка нашого часу показує, що збагачення одиниць стоїть звичайно в простій пропорції до зубожіння народної маси, а число збагачених одиниць стоїть у простій пропорції до числа зубожілих. Чим більше багачів у центрі, тим більше бідноти довкола; чим більше нагромадження багатства в одних руках, тим більші простори займає зубожіння мас. Соціальний супокій, се найкраща гарантія для п'явок – висисати їх жертви. Що з погляду ширших, навіть чисто економічних інтересів нації ані такий економічний прогрес, ані такий соціальний супокій не пожадані, – сього не треба й доказувати. Що великі соціальні п'явки, нассавшись хоч і до надлюдських розмірів, можуть навіть пальцем не кивнути для добра тої нації, якої соками вони наситилися, се доказують нам приклади наших домашніх Харитоненків, Терещенків і братії їх.

Далеко вище від сього егоїстично-матеріалістичного погляду треба поставити той, який пок[іийний] Драгоманов так завзято критикував і осуджував під назвою «неполітичної культури». Ся назва не зовсім добре характеризує саму річ, бо ж само поняття «культури» містить у собі так багато політичних чинників (плекання мови, письменства, школи, народної освіти і т. п.), що неполітична культура – се *contradictio in adjecto*¹²⁵. Та я маю на думці той напрям думок, який звичайно висловлюється такими більше-менше фразами: «Плекаймо рідну мову, письменство, освіту, науку, підносім національну свідомість серед народу, а в політику, себто в активну політику, не мішаймося». Для зрозуміння і відповідного оцінення сеї течії треба додати, що вона повстала на ґрунті політично несвободнім, де участь в активній політиці *eo ipso* значила участь у нелегальних змаганнях. У Галичині, де участь у активній політиці кождому горожанинові не тільки дозволена, але навіть наказана законами, такого напрямку не було і не могло

---

¹²⁵ Внутрішнє протиріччя (*лат.*) – *Ред.*

бути. Там, де він був, а почасти є й досі, він не був якоюсь свідомою програмою назавсідги, але хіба висловом фактичних відносин: політичної самовлади з одного і політичної безправності з другого боку. От тим-то критика пок[і́йного] Драгоманова супроти сього напряду була лише почасти справедлива, наскільки вона вдаряла на загальну апатію і зневіру в успіх національної української справи, що крилися під сим окликом. Бо ж годі заперечити, що відповідно ведена просвітня, літературна і загалом культурна робота навіть без мішання українців у активну політику могла б була з часом здобути українству певне, хоч і маленьке, політичне значіння, а всі такі, зразу чисто ідейні і ідеалістичні рухи, переходячи в маси, мають те до себе, що захоплюють чимраз більше життєвих – педагогічних, економічних і політичних інтересів, витягають людей на чимраз ширшу арену боротьби. Воюючи з самим поняттям «неполітичної культури», пок[і́йний] Драгоманов не вдавався в аналіз того, як треба би вести культурну працю, щоб вона навіть у мінімальних межах давала живі плоди, а не була пустим аматорством і стратою часу, – не пробував аналізувати, відки взялася і яким робом запанувала по пам'ятнім указі 1876 р. та дивна апатія і знеохота до українства, що народила й сам оклик «неполітичної культури». Докладний аналіз був би показав Драгоманову, що в значній мірі й сам він був сьому винен, що голошені ним у початку 70-их років доктрини в дальшій розвитку дали сю консеквенцію. Бо ж пригадаймо, що головною характеристикою політичних поглядів Драгоманова в його київськiм періоді було переконання про конечність міститися українству і політично, і літературно під одним дахом з російством. Українська література – популярна, для домашнього вжитку; все, що понад те, повинні українці за приміром Гоголя й Костомарова писати по-російськи, наповняючи здобутками свого духа спільну всеросійську скарбівню. Ті самі думки пробував Драгоманов з властивою йому силою і категоричністю ширити і в Галичині, та тут вони зустріли рішучий відпір, навіть з боку таких прихильних до Др[агомано]ва

людей, як В. Навроцький (див. його реферати з праць Др[агомано]ва в «Правді», 1874–76 рр.). Не багато змодифікував він ті думки й тоді, коли російські порядки змусили його шукати захисту для вольного українського слова за границею. Правда, в «Переднім слові» до «Громади» він начеркнув етнографічні межі української нації, а в своїх багатоцінних фольклорних працях раз у раз зводив річ на значіння і становище українського народу як самостійної нації в розвитку духових зв'язків між заходом і сходом, між півднем і північчю. Але в його політичних писаннях українці завсігди тільки південні росіяни і такими повинні бути й надалі. Він силкувався навіть міцніше зв'язати українців з росіянами боротьбою зі спільним ворогом – абсолютизмом, а в своїх програмових нарисах, особливо в «Вільній спілці», дав зразок зовсім безнаціональної російської федерації, кладучи в основу той самий територіальний поділ, котрого недостаточність для Австрії він ясно розумів іще в 1875 р. Проти думки про український сепаратизм не тільки *pro praeterito*¹²⁶, а й *pro futuro*¹²⁷, він не переставав протестувати до кінця життя. Одним словом, глибока і сильна віра в західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслонювала перед його очима ідеал національної самостійності, ідеал, що не тільки вміщує в собі оба попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою. І навпаки, не маючи в душі сього національного ідеалу, найкращі українські сили тонули в общеросійськیم морі, а ті, що лишилися на своєму ґрунті, попадали в зневіру і апатію. Для нас тепер не підлягає сумнівові, що брак віри в національний ідеал, продуманий до крайніх консеквенцій також на політичнім полі, був головною трагедією в житті Драгоманова, був причиною безплідності його політичних змагань, бо ж теоріями про басейни рік і про сфери економічних інтересів не загриєш людей до політичної діяльності.

---

¹²⁶ Для минулого (*лат.*). – *Ред.*

¹²⁷ Для майбутнього (*лат.*). – *Ред.*

Варто взагалі звернути увагу на ту характерну зміну, яка в кінці XIX в. зайшла в розумінні движучих сил у історії людства. Особливо остатнє десятиліття XIX в. можна назвати епохою реакції против одностороннього марксіського економічного матеріалізму чи фаталізму. Для Маркса і його прихильників історія людської цивілізації, то була поперед усього історія продукції. З продукції матеріальних дібр, мов літорослі з пня, виростили і соціальні, і політичні форми суспільності, і її уподобання, наукові поняття, етичні і всякі інші ідеали. В останніх роках обернено питання другим кінцем. Що гонить чоловіка до продукції, до витворювання економічних дібр? Чи самі тільки потреби жолудка? Очевидно, що ні, а цілий комплекс його фізичних і духових потреб, який бажає собі заспокоєння. Продукція, невпинна і чимраз інтенсивніша культурна праця – се вплив потреб і ідеалів суспільності. Тільки там, де ті ідеали живі, розвиваються і пнуться чимраз вище, маємо й прогресивну і чимраз інтенсивнішу матеріальну продукцію. Де нема росту, розвитку, боротьби і конкуренції в сфері ідеалів, там і продукція попадає в китайський застій.

Коли ж ідеал – життя індивідуального – треба прийняти головним двигачем у сфері матеріальної продукції, тим, що попихає людей до відкрить, пошукувань, надсильної праці, служби, спілок і т. д., то не менше, а ще більше значіння має ідеал у сфері суспільного і політичного життя. А тут синтезом усіх ідеальних змагань, будовою, до якої повинні йти всі цеглини, буде ідеал повного, нічим не в'язаного і не обмежуваного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвою нації. Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духове відчуження від рідної нації. Може бути, що колись надійде пора консолідування якихсь вольних міжнародних союзів для осягнення вищих міжнародних цілей. Але се може

статися аж тоді, коли всі національні змагання будуть сповнені і коли національні кривди та неволення відійдуть у сферу історичних споминів. А поки що треба нам із чеським поетом стояти на тім:

У зорях небесних великий закон
Написаний, золотолитий,
Закон над закони: свій рідний край
Над все ти повинен любити.
(Із «Космічних пісень» Яна Неруди)

Усякий ідеал – се синтез бажань, потреб і змагань близьких, практично легших і трудніших до осягнення, і бажань та змагань далеких, таких, що на око лежать поза межами можливого. *Mit einem Stich ins Unmögliche*¹²⁸, – як каже Чемберлен, – ось чим відрізняються культурні ідеали і пориви європейської цивілізації. Що такі ідеали можуть повставати, можуть запалювати серця широких кругів людей, вести тих людей до найбільших зусиль, до найтяжчих жертв, додавати їм сили в найстрашніших муках і терпіннях, се лежить, мабуть, у крові індоарійської раси і тільки її одної; серед інших рас ми того явища не зустрічаємо.

Ідеал національної самостійності в усякім погляді, культурнім і політичним, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого. Нехай і так. Та не забуваймо ж, що тисячні стежки, які ведуть до його осущення, лежать просто-таки під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомості того ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на зовсім інші стежки. Виплоджений т[ак] зв[аним] матеріалістичним світоглядом фаталізм, який твердив, що певні (соціальні, разом з тим і політичні) ідеали мусять бути осягнені самою «іманентною» силою розвою продукційних відносин, без огляду на те, чи ми схочемо задля сього кивнути пальцем, чи ні, належать сьогодні до категорії таких самих забобонів, як віра в відьми, в

---

¹²⁸ Поза межами можливого (нім.). – Ред.

нечисте місце і феральні дії. Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уяснювати собі його, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наближуватись до нього, інакше він не буде існувати і ніякий містичний фаталізм не сотворить його там, а розвій матеріальних відносин перший потопче і роздавить нас, як сліпа машина.

ПРИНЦИПИ І БЕЗПРИНЦИПНІСТЬ

В останній часті своєї статті, згадуючи про писання пані К. Гриневичевої*, д. Єфремов кидає невеличкий камінчик у садок редакції «Л[ітературно]-н[аукового] вісника». Признавши писання сеї пані «порожнім місцем», «набором пустих слів без ніякого значення», д. пише далі: «Дивує нас в отьому разі лише становище, зайняте супроти подібних творів «Л.-Н. вісником». Як проскакують такі речі на сторінки сього шановного «Вісника», се, признаємося, дійсна загадка, якої не розв'язує зміст сього загалом досить поважного і своїм напрямом симпатичного видання. Певна річ, вільно кожному авторові писати, що й як йому хочеться, але поява всіляких «пустих місць» на сторінках поважного і поважаючого себе органу не може бути виправдана навіть тим, що його редакція, «не в'язучись ніякою доктриною, ані теоретичною формулою, допускає до голосу всі напрямки», як читаємо останнім часом у проспектах «Вісника». Але ж відси недалеко й до повної безпринципності, яку при добрій волі також також можна виправдувати безсторонністю та бажанням дати голос кожному напрямкові» («Киевская старина», 1902, кн. XII, стор. 402).

Поперед усього мусимо трохи пожалкувати на д. Єфремова, що зробив нас трохи гіршими, ніж ми є на ділі, і цитуючи наші слова з проспекту чи то для осадження місця, чи з неваги (якогось злого розмислу не сміємо підсувати йому), пропустив слова, інтегрально зв'язані з попередніми і неминуче конечні для схарактеризування нашого становища, слова, де редакція

заявляє, що «не відмовляє місця нікому, у кого видно правдивий талант, любов до рідного народу та його слова, та бажання його розвою». Словами, підчеркненими у нас, а пропущеними в цитаті д. Єфремова, редакція, здається, досить виразно загородила себе від закиду безпринципності в питаннях фундаментальних у нашому житті, а то в питанні національному й культурному. Д[обродій] Єфремов міг би докорити нам безпринципністю, коли б ми без оговорок зі свого боку помістили в «Віснику» дещо суперечне з тими нашими принципами. Поміщення одної або другої праці, яку він вважає пустим місцем, а хтось інший може не вважати її тим, ще не оправдує такого закиду. Питання про принципи в штуці – се питання про те, що таке штука. На се питання можна відповідати всіляко, та в усякім разі відповідь, яку дає д. Єфремов, буде трохи одностороння. З його статті виходить (див. стор. 415, 418 й ін.), що штука повинна піддержувати в суспільності те «живое, бодрое настроение, которое является необходимым условием движения вперед» і що спеціально українські письменники повинні поперед усього студіювати появи соціального та громадського життя нашого народу, нашого села. Дуже добре! І ми бажаємо сього, але класти се неминучою умовою для кожного письменника принципом української штуки було б зовсім нерозумно. Хто може се робити, нехай робить. У кого вдача бадьора, хто гарячий до боротьби, хай піддержує бадьорість та гарячість і в інших. А в кого сього нема? То що йому робити? Чи мовчати, чи набріхувати на себе й на інших бадьорість та гарячість, якої не чує в душі? Хто має можливість студіювати громадське й соціальне життя, селян чи міщан, хай чинить се. А хто не має сеї можності? Хто, якось прим [іром], пані Кобилянська, Гриневичева й інші, своїми заняттями, обов'язками, становищем прикований до тісної сфери хатніх справ, родинних чи яких інших вузько обмежених зв'язків, тощо йому робити? Мовчати, чи брехати про соціальні та громадські відносини, яких він не знає або про які знає дуже мало та недокладно? Зрештою, д. Єфремов не зовсім докладно висловлює свої принципи. Як у

своїй стаття він мішає декадентизм (хворобливий стан суспільності, а далі й штуки) з символізмом, напрямком чи зв'язком ідей, що почасти належать до невідлучних прикмет штуки від самого початку її існування (Alles Künstlerische. Ist Symbol» – сказав Гете), а почасти, перетворений на односторонню доктрину, справді був якийсь часи на коротку хвилю хмарою, що запоморочила ясні стежки артистичної творчості, але з декадентизмом не мав нічого спільного, тим менше не був із ним тотожний, – так само він, сам того не знаючи, закреслює для артистичної творчості далеко ширші межі, ніж би се виходило з його соціальних принципів. Згадавши про нові прояви громадського життя на Україні, він каже: «И более вдумчивые писатели могут почерпать отсюда, из зтого неисчерпаемого источника, истинный свет, давая изображение в с е х сторон нашей народной жизни и вместе с тем человеческой, природы вообще» («К[иевская] стар[ина]», 1902, кн. 12, стор. 418). Оце «вместе с тем» дуже інтересне, уявляє собі д. Єфремов малювання «человеческой природы вообще» через посередництво студіювання малоземельна еміграції та рільничих страйків? Чи се конечна і одинока дорога? А котрий письменник, не маючи змоги або вмлості студіювати ті появи (адже ж для їх студіювання треба і практичної, і теоретичної підготовки, а то, студіюючи наосліп, замість «истинного света», нагородиш таких дурниць, що й собі не рад будеш!), та почне студіювати «человеческую природу вообще» на собі самім, почне з того, що психолог називає внутрішньою обсервацією і дасть нам результати тих своїх спостережень у більше або менше артистичній проекції? Яку мірку приложити критик до таких творів? Адже ж такий артист-психолог може малювати нам усякі настрої не конче героїчні та бадьорі, може малювати великі страждання з приводу дрібних буденних появ, може малювати сумніви щодо важних, загальнолюдських питань, але також і спільні всім людям хвилі загального отупіння, зневір'я, байдужості, занепаду волі і т. ін. Раз д. Єфремов признає інтересним і оправданим малювання «человеческой природы вообще», то

буде мусив признати, здається, оправданими й такі малюнки. Зрештою, всесвітня література давно перед модним декадентизмом бачила такі появи, – досить буде назвати Леопарді, що, неважаючи на «противообщественный» характер своєї поезії, все-таки справедливо лічиться одним із батьків і корифеїв нової італійської літератури.

Д[обродій] Єфремов уважає одним із признаков дозрілості літератури її більше-менше виключний зворот до питань соціального життя. По його думці, всяка молода література «обыкновенно обращает внимание более на внешнюю сторону жизни, но недостаточно углубляется внутрь ее, чтобы вскрыть общественные язвы, предложить то или иное их объяснение, натолкнуть на способы излечения і т. ін. Это уже дело зрелого периода» (стор. 416). Є в цьому реченні дещо вірне, та воно неясне, а є дещо ясне, та воно невірне. Вірне те, що література в міру дозрівання поглиблюється, – але вияснимо ж собі характер того поглиблювання! Воно йде не від індивідуальної психології до соціології, а навпаки, від соціології до індивідуальної психології. Те, що д. Єфремов називає поверховним трактуванням життя в давнішій літературі, се було, власне, оперування соціологічними категоріями (такими, як війна, тиранія, розбійництво, фанатизм і т. ін.), як речами зовсім простими й ясними. Новочасна наука виказала, що вони безмірно зложені і вказала їх складники – фізичні, незалежні від людської волі, і психічні, знов-таки почасти свідомі, почасти несвідомі, індивідуальні й масові. За показом науки пішла й новіша література і побачила одну із своїх головних задач у психологічному аналізі соціальних явищ, у тому – сказати б – як факти громадського життя відбиваються в душі й свідомості одиниці, і навпаки, як у душі тої одиниці зароджуються й виростають нові події соціальної категорії. Се було відкриття нового, безмежно широкого світу, в якому було багато простору для найрізніших талантів, для очей і умів найрізнішої конструкції. Візьміть давніші повісті – хоч би найкращий тип тої старої літератури –

Сервантесового Дон-Кіхота: громадські інтереси, реформа суспільності, лічення різних її хиб займають там головне місце, але індивідуальна психологія – мінімальне. При всій своїй геніальності Сервантес не вмів заглянути в душу свого героя і на оправдання його дивацтв має лише одне слово: збожеволів. Та ми, читаючи його безсмертну повість, не віримо тому, бо ж в такому разі всі пригоди Дон-Кіхота були би гідні плачу та милосердя над бідним хворим, полишеним без дозору, а не були би боротьбою засліпленого ідеаліста з твердим порядком дійсного світу. І порівняймо з сим твором яку хочете визначну повість XIX віку – Діккенсового Піквікка чи Шпільгагенового «Im Reih und Glied» чи «Miserables» Віктора Гюго, чи «Germinal» Золя* чи «Вину і кару» Достоєвського! Ми побачимо відразу, що інтереси особистої психології героїв колосально розрослись і розширились, обсервація власне найдрібніших появ, рухів і відрухів душі зробилася без порівняння, стараннішою й багатшою. Побачимо цілий ряд письменників, що, захоплені тими психологічними обсерваціями, відсувають майже зовсім набік соціологічні проблеми або торкають їх лише дуже здалека. Першим взірцем такого психологічного роману в європейській літературі були «Wahlverwandschaften» Гете; за ними пішов довгий ряд «психологічних» повістей та драм у всіх європейських літературах, в тім числі і в російській, яка видала навіть двох великих майстрів у тім роді – Достоєвського та Толстого.

Коли в чому, то власне в глибині та тонкості психологічного аналізу, в тій неохибній яснозорості в сфері найтемніших глибин людської душі лежить безсмертна вартість тих письменників, а зовсім не в їх громадських, соціологічних поглядах, переважно крайнє наївних, неясних, іноді реакційних та антикультурних, наскільки їх крайність не бувала зм'ягшувана чуттям гарячої симпатії до бідних, хворих та безпомічних.

Отся остання увага доводить нас до другої точки, яка в цитованім реченні д. Єфремова висловлена досить ясно, та, по-моєму, невірно.

Література в своїм дозрілім стані повинна висвітлювати суспільні рани, подавати таке чи інше їх пояснення, наводити на способи їхвилічення. Чи справді так? Цікаво знати, які то суспільні рани виявляє прим. гетівський «Фауст», які способи ліків подає його «Іфігенія» або Пушкінів «Онегін» або Гоголеві «Мертві душі»? А коли деякі твори й чинять се, прим. «Вина і кара», або «Брати Карамазови» Достоєвського, «Воскресеньє» Толстого і т. ін., то чи думає д. Єфремов, що в тій так сказати, публіцистичній тенденції тих творів лежить їх головна вага? Чи «ліки», пропоновані Достоєвським або Толстим, хоч на один момент візьме на серію якийсь соціолог або практичний політик?

Д[обродій] Єфремов порушив тут кількома словами важне питання т. зв. утилітарності в літературі та й збув його коротко, немов і не підозріваючи, що тут криється якесь питання, що се, власне, й є сук, із-за якого йде розладдя між старою й новою літературою. В такий чи інший відповіді на се питання, а не в жартливих або навмисно цинічних реченнях французьких декадентів треба шукати головної пружини реакції, яка в 80-х роках повстала проти реалізму й натуралізму. Д[обродій] Єфремов, живучи, очевидно, в крузі ідей, вироблених у Росії ще Добролюбовим та Писаревим, шукає в літературі поперед усього публіцистики*, тенденції, студії певних хиб та подавання певних рецепт на їх лічення, тобто речей, які, по думці письменників молодшої генерації, – і не самих лише декадентів – властиво не належать до літератури, а творять домену публіцистики, соціології, статистики та практичної політики. Певна річ, вільно й белетристів по-своєму забрати голосу тих справах, так само, як усякому шевцеві, кравцеві і т.ін., але він усе повинен знати, що його голос у тих справах буде лише голосом профана, щонайбільше дилетанта, що соціальні негоди й болі нехто ще не лічив по рецепту белетристів, хоч і як вони не раз позували на мудреців і пророків, і що їх головна задача лежить зовсім деінде, а власне у тім, щоб. Як сказав колись Шекспір, бути дзеркалом часу, малювати чоловіка

в його суспільному зв'язку і в тайниках його душі, давати сучасності й потомності те, що Золя називав «людськими документами» в найширшому значенні цього слова.

Примітки

Вперше надруковано в ЛНВ, 1903, т. 21, кн. 2, с. 114–119.

Подається за першодруком.

Стаття викликана появою розвідки українського буржуазно-націоналістичного критика С. Єфремова (1876–1937) «В поисках новой красоты» («Киевская старина», 1902, № 10–12). Автор розвідки дав суто тенденційну оцінку творів окремих українських письменників, а літературний процес на Україні кінця 90-х – початку 900-х років витлумачив суб'єктивно, применивши значення реалістичного напряму в розвитку української літератури. У вступних зауваженнях «В погоні за новою красою», які передують статті І. Франка «Принципи і безпринципність», редакційна колегія ЛНВ висловила думку про доцільність широкого обговорення цілого ряду питань, порушених автором розвідки «В поисках новой красоты». Тут, зокрема, наголошено: «...бачимо немалу користь із дискусії, яка повинна піднятися з приводу поодиноких частин і деталей його статті і радо дамо місце різним голосам, що захочуть висловити про неї свою думку. От тим-то й отвираємо сю рубрику, якій ми даємо назву «Дискусії», і якої метою кладемо не особисту полеміку, а річеве обговорення поглядів і принципів як у сій одній, так і в інших справах, які потік життя виносить у нас на денну чергу».

Полемізуючи із статтею С. Єфремова, спростовуючи його вульгаризаторські твердження, І. Франко водночас висловлює й окремі помилкові думки.

Виступом І. Франка журнал розпочав полеміку із статтею С. Єфремова. У цьому ж номері «Літературно-наукового вісника» зразу за статтею І. Франка вміщено полемічні нотатки В. Коцовського «Для прояснення неясності», в яких автор наголошує, що стаття С. Єфремова «недомагає в своїй основі своєю безоглядною рішучістю й односторонністю» (ЛНВ, 1902, т. 21, кн. 2, с. 122).

Г р и н е в и ч е в а Катря Василівна (1875–1947) - українська письменниця.

Леонарді Джакомо (1798–1837) – італійський поет. Оцінка його творчості як «антисуспільної» неточна. Д. Леонарді – автор патріотичних віршів «До Італії», «На пам'ятник Дайте» та ін. Однак його збірки «Вірші» (1824), «Діалоги і думки» (1827) позначені песимізмом.

Діккенсового Піквікка чи Шпільгагенового «Im Reih und Glied» чи «Miserables» Віктора Гюго, чи «Germinal» Золя – йдеться про романи «Посмертні записки Піквікського клубу» Ч. Діккенса, «Міцною лавою» Ф. Шпільгагена, «Знедолені» В. Гюго, «Жерміналь» Е. Золя.

...шукає в літературі поперед усього публіцистики... – Справедливо критикуючи С. Єфремова за вульгарно-соціологічний підхід до літератури, за грубу тенденційність, І. Франко разом з тим помиляється, допускаючи певну близькість у цьому плані поглядів С. Єфремова та російських революційних демократів М. Добролюбова й Д. Писарева, які, як відомо, відстоювали високу ідейність мистецтва в нерозривній єдності з художністю.

«RUTHENISCHE REVUE»

Про важність видання, присвяченого українській нації, на німецькій або якій-будь іншій європейській мові нема що й говорити, і тому ідея того кружка руських послів і віденських русинів, що розпочав з кінцем мая біжучого року видавати у Відні отсей місячник, варта всякої похвали й симпатії. Видані досі три випуски свідчать про щире зусилля редакції поставити видання на висоті того завдання, яке вона визначила собі – інформувати Європу про стан нашого краю і про наші народні змагання. Правда, можна би було де в чому сперечатися з редакцією про те, як розуміти наш стан і наші змагання і чим, властиво, треба би поперед усього цікавити Європу з нашого культурного надбання, але така суперечка, мабуть, не довела б ні до чого. Важливіше те, як редакція сповняє своє завдання в своїм власнім розумінні діла. Отже, тут мусимо зазначити, що найбільше місця в дотеперішніх номерах займає політика, спеціально галицька політика, а ще спеціальніше – сучасна русько-польська боротьба в Галичині. Про стан

інших частин України були досі в «Ruth[enische] Revue» дуже скупі інформації: про російську Україну – нічого; стаття Подоленка загальнотеоретична, а редактора Р. Сембратовича про указ із р. 1876; про Буковину одна стаття, про Угорську Русь ані одної. Ще скупіше випала інформація «Європи» щодо нашої властивої культурної праці, отже, щодо літератури, науки та організаційного руху на нашій полі. Тут, властиво, редакція від себе досі не встигла сказати нічого. Пос[ол] Романчик подав у ч[ислі] 2–3 інформаційну, хоч досить сухо написану статтю про важніші просвітні товариства Галицької Русі, головню про «Просвіту» та «Наукове тов[ариство] ім. Шевченка». З літератури була лише в ч. 1 коротенька стаття підписаного про Шевченка та в ч. 3 ще коротша стаття О. Кобилянської про Марка Вовчка. Про нові укр[аїнські] книжки, про сучасні течії в укр. літературі «Ruth[enische] Revue» не подає нічого. Так само не пробувано досі подати нічого про партійні та соціальні змагання внутрі нашої суспільності, про нашу публіцистику, театр, штуку. Взагалі редакція, здається, якось не зовсім уяснила собі, чим, властиво, можна зацікавити Європу з нашого поля, а коли й знає се, то, мабуть, вважає все те менше важним супроти полеміки з поляками. Нам здається, що се дороба не зовсім вірна і що такі речі, як виказування брехень польської преси про саму «Ruth[enische] Revue» хоч, може, й виглядають в очах редакції на триумф, але в очах серйозної європейської преси будуть лише зменшувати повагу видання. Взагалі мусимо бажати новому виданню ширшого погляду на українські справи, менше заглиблення в русько-польську суперечку в Галичині, яка, хоч, без сумніву, важна для нас, усе-таки з погляду загальноукраїнського має лише місцеве і хвилеве значення, і перенесення центру тяжкості з політики на культурне й духовне життя нашої нації.

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ (1893–1933)

Микола Хвильовий – український прозаїк, поет, публіцист, один з основоположників пореволюційної української прози. Народився Микола Григорович Фігільов (таке справжнє прізвище письменника) 13 грудня 1893р. в селищі Тростянець, нині райцентр Сумської області. Брав участь у першій світовій та громадянській війнах, з 1921р. – живе й працює в Харкові, де активно заявив про себе як один з організаторів літературно-художнього життя, член-засновник багатьох тогочасних літературних організацій – «Гарту», «ВАПЛІТЕ», «Пролітфронту».

Цикли памфлетів М. Хвильового – «Камо грядеши?», «Думки проти течії», «Апологети писаризму», полемічний трактат «Україна чи Малоросія?» сконденсували в собі все багатоманіття думок та ідейно-естетичних шукань періоду літературної дискусії в Україні (1925 – 1928 рр.). Ці публіцистичні твори (а також його роман «Вальдшнепи») викликали гостру реакцію вульгарно-соціологічної критики та партійних ортодоксів.

Центральною для Хвильового – полеміста та публіциста – була проблема історичного буття України, української культури. Заперечуючи москвофільські тенденції частини тогочасних літераторів, Хвильовий проголошував орієнтацію на Європу, на стилі та напрями європейського мистецтва. «Від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше тікати. Поляки ніколи б не дали Міцкевича, коли б вони не покинули орієнтуватись на московське мистецтво. Справа в тому, що російська література тяжить над нами в віках як господар становища, який привчав нашу психіку до рабського наслідування... Наша орієнтація – на західноєвропейське мистецтво, на його стиль, на його прийоми».

Перші поетичні збірки М. Хвильового – «Молодість» (1921), «Досвітні симфонії» (1922), поема «В електричний вік» (1921), які були позначені впливами неоромантизму та імпресіонізму, дістали досить високу оцінку

тогочасних літературознавців (С. Ефремов, О. Дорошкевич), але якнайповніше свій таланти М. Хвильовий розкрив в жанрі новели чи оповідання (переважно короткого, з виразним лірико-романтичним чи імпресіоністичним забарвленням). Збірка його прозових творів «Сині етюди» (1923) стала якісно новим етапом в розвитку тогочасної української літератури, відкрила для неї нові естетичні обрії. Центральною для творчої манери М. Хвильового залишається проблема людини, людини в її стосунках з революцією та історією, людини, яка спізнала весь трагізм буття сучасного їй світу. В людській масі, у вирі революційних подій письменник виокремлює, найперше, людську індивідуальність з її пориваннями до високої, часом недосяжної мети, однак він не заплющував очей і на драматичну невідповідність проголошеного високого ідеалу та його реального втілення. Романтично забарвлені герої Хвильового найчастіше вступають у гострий конфлікт із своїм часом, його одновимірною буденністю. Редактор Карк – головний герой однойменної новели – лише в своїх мріях повертається до часу національної революції, коли світ існував ще в своїй цілісності, не розірваним між мрією та реальністю. Але його персонажі – це не лише жертви історії, часом вони самі, своїми діями спричиняють її трагедійність. Конфлікт гуманізму та фанатизму осмислюється тут в усій своїй повноті. Для чекіста – головного героя новели «Я (Романтика)» – такий конфлікт постає в своїй особливій гостроті: в ім'я абстрактної ідеї, в ім'я доктрини він має власноруч розстріляти свою матір, але знищення іншої особистості – це водночас і знищення свого людського єства, в такій ситуації неминучого вибору перед героєм постає дилема: самознищення чи відродження людського, гуманістичного начала, відродження, найперше, в собі самому. Емоційне враження від твору посилюється й тим, що це – сповідь героя, розповідь від першої особи. Взагалі, для М. Хвильового було характерне руйнування традиційних сюжетно-оповідних моделей української прози. Система розірваних фраз,

мальовничі епітети, своєрідна ритмічна організація прози – це ознаки його лірико-орнаментальної манери письма. Саме такий стиль характерний для більшості його новел та оповідань, він допомагає автору радикально розірвати з елементами народницько-просвітянської традиції.

Однак письменник змушений був існувати в умовах творчої несвободи. Хвильового звинувачували в антипартиїності, «українському буржуазному націоналізмі», «намаганні відірвати українську культуру та літературу від культури російської». В атмосфері шаленого цькування, передчуваючи наближення тотального терору, М. Хвильовий покінчив життя самогубством 13 травня 1933р.

Бібліотека української літератури //
<http://www.ukrlib.com.ua/bio/printout.php?id=126>

УКРАЇНА ЧИ МАЛОРОСІЯ

Рабство – річ ганебна, але рабська психологія в свободі – гідна зневаги.

Ф. Шіллер

Нация – это исторически сложившаяся устойчивая общность языка, территории, экономической жизни, психологического склада, проявляющегося в общности культуры.

И. Сталин

На башті б'є годинник. На сході вже стоїть світла полоска світанку, і от загуде сонце. Таємна птиця відродження розплющила очі і розправляє свої могутні крила. Але ми ще стоїмо на чатах і прислухаємось. На колінах нам лежать квітневі числа «Комуніста» з 18 до 29, і тоді «мимохіть виринають в

пам'яті ці гіркі й їдкі слова» великого поета, що їх ми поставили в своєму першому motto, і зрозуміло: ми читаємо публіцистичні етюди славетних і бездоганних марксистів – Володимира Юринця із Держвидавчу і Андрія Хвилі із Агітпропу. Нам страшенно не хочеться полемізувати з ними, бо знаємо, яка це невдачна праця: хіба докажеш, що не кожний Герострат – Герострат і не кожному крикунові судилося прославитись в Ефесі? Але ми також знаємо, що за спиною наших марксистів (хоч вони цього, можливо, і не хочуть) стоять певні кола радянського суспільства, і тому знову тягнемось до атраменту. Словом, нумо розвивати свої попередні думки.

Проте, з другого боку, було б несправедливим відмовити як Юринцеві, так і навіть Хвилі в деяких і плюсах. Погоджуючись з нами, що могутній вчора та скомпрометований нами сьогодні славнозвісний масовізм є шкідливе явище, вони тим самим відкривають нову сторінку в літературній дискусії. В своїй останній статті, підводячи підсумки нашої першої перемоги і намічаючи теми для дальшого обговорення, ми самі до цього й закликали. Плужанський анальфабетизм давно вже сидить нам в печінках, і тому всяку спробу відмежуватися від нього ми щиро і від душі вітаємо.

Шкода тільки, що наші друзі кар'єром влетіли «в другий екстрем». В той час, коли тов. Пилипенко і К^о просвітянствували, мов справжні автокефальні християни, Юринець і Хвиля почали свій тріумфальний похід під грім екстравагантної фанфаронади гаданого переможця, і в супроводі хоч і порожньої, але зате галасливої фразеології, кожний з них, уявивши себе по меншій мірі Наполеоном, раптом прийняв позу (звичайно, зовсім не по заслугі) претензійної, начебто об'єктивної третьої особи і зі свого агітпропо-держвидавчівського «висока» потрїпує по плечу Вільну Академію, мовляв: «Ну что, брат Пушкин?» – «Да так, брат, – отвечает, бывало. – Так как-то все...» – «Большой оригинал».

З того ж самого «висока» наші наполеони показують і свою сміливість: мовляв, зачепи тільки – одразу пожаліюсь папі-агітпропу. Ми, партійці, свого

папу теж поважаємо, але дозвольте зазначити, що й вищенаведені плюси захмарено невеличкими, але красномовними мінусами.

А втім, дамо слово нашим другим друзям. Хай вони допоможуть нам поговорити з нашою мамою, що ім'я її – компартія. І будемо ми говорити так, начебто культурний рівень нашої аудиторії не нижчий за шановну ерудицію т. Юринця.

Мерінг, наприклад, завше гадав, що ідею соціалізму не тільки в естетиці, а навіть (навіть) політиці й науці не зовсім визначено. Це давало йому привід не погоджуватися навіть (навіть) з Марксовою характеристикою щодо автора «Розбійників». Він, прямолінійніший за Плеханова, навіть (навіть) він ніколи не поспішав з рішучою характеристикою тих чи інших явищ в духовному житті народу.

Як же наші друзі характеризують і репрезентують перед компартією великий культурний здвиг, що допіру розпочався в українській літературі? На їхній погляд – це не що інше, як «помахування» «дерев'яними шаблями» та «картонними мечами». «Назадницька гігантомахія» – і тільки, і коли потім один із них, опам'ятавшись, хотів трохи виправитись і порівняв одного з диспутантів з Карлейлем, то й це порівняння прозвучало, на жаль, фрейлігратовою похвалою: мовляв, дуже добрий твій, Марксе, «Капітал», ним дуже захоплюються крамарі з Рейну. Коли «під густими мряковинами критики» наші друзі не відчувають «широких левад творчості», коли «даються нашому мистецтву тільки «grande teorie»¹²⁹ і постулати ідеологічного хатянства, то, очевидно, і згаданий Карлейль мусить бути або дерев'яним, або картонним. Словом, од компліментів ми одмовляємось, щоби вони не заважали нам подивитись на справу цілком об'єктивно.

Отже – «дерев'яно-картонна» гігантомахія. Не зрозуміло тільки, чому вона так стривожила славнозвісного марксиста Юринця, який одразу розганяється на кілька статей. А тому раптом починає самознищуватися

---

¹²⁹ «Великі теорії» (фр.)

Хвиля, що вона «має глибокі коріння в розвиткові економічних, соціальних і національних особливостей України». Виходить, це зовсім не картонна гігантомахія? Так точно, теж зовсім несподівано починає відступати і Юринець, бо в ній зібрано багато «шкідливих для діла пролетарської культури закликів». Значить, не «картонна»? Не картонна. Не «дерев'яна»? Не дерев'яна. От тобі й храм Діани: так ненароком і зарпортуватись можна.

Проте наші наполеони і самі це знають. Дерево й картон для стилізації: мовляв, не догадайся, чому пишу такі величезні підвали в центральному органі партії. Історик всесвітньої літератури, Володимир Юринець, очевидно, ще не забув, як картонний меч Рейхліна викликав у свій час велику боротьбу між гуманістами й обскурантами. Справа, значить, не в тому, що наш сьогоденній літературний рух не заслуговує уваги, а справа, так би мовити, навпаки: він не тільки стривожив наше суспільство, більше того, деякі ігноранти його встигли вже *fidem de foro tollere* – загубити громадський кредит.

Звичайно, цей неприємний бік «картонної» медалі не міг не турбувати наших друзів. От чому Юринець поспішив зробити екскурс в історичні аналогії, а Хвиля, що йому страшенно бракує Юринцевої всесвітньої начитаності, звар'їрував деякі місця зі своєї нещодавно випущеної (здається, єдиної) популярної брошурки про українські «широкі можливості». Словом, надівши професорські окуляри, вчені марксистки почали аналізувати ситуацію і шукати соціально-економічного коріння.

Як і треба було чекати, Хвиля, за прикладом «вчених» з клубу містера Піквіка, перш за все сказав декілька надзвичайно серйозних і виключно нечуваних фраз про диференціацію, міжнародний капітал і сільське господарство. Закінчив він свій аналіз такою оригінальною мораллю: «Не слід верзти всякі нісенітниці в розмовах і політиці». Але, гадаючи, що сентенцію хтось обов'язково візьме під сумнів, професор присвятив їй спеціальний розділ під піквікською красномовною назвою «Боротьба за

ідеологічну цитадель». Словом, від одного аналізу нам поки що – пробачте за різкість – не холодно й не душно. Очевидно, і читачі почували себе точнісінько так же.

Юринця вивезла всесвітня начитаність, і він вирішив піти на шлях історичних аналогій. Перш за все порівняв нас з молодогегельянством і, щодо останнього, тут же навів убійчу цитату з Маркса. Ваша, мовляв, гігантомахія – те ж самісіньке, а як «історичний матеріалізм» характеризує молодогегельянство – самі бачите.

«На момент припустім, що ця аналогія і справді вдала. Але хіба тут така вже велика небезпека? Справа от в чому: наш ерудит не розуміє тієї парадоксальності, якою перейнято Марксову характеристику молодогегельянства. «Чи відомо» т. Юринцеві, що з цього самого молодогегельянства вийшов, очевидно, й напевне відомий йому Фейєрбах, що воно останньому дало можливість поставити, як-то кажуть, Гегеля «на ноги», що Енгельс і навіть сам бородатий Маркс належали в кінці 30-х і на початку 40-х років минулого століття до молодогегельянських кіл? В якому плані трактував Маркс той начебто й рідний йому рух? В плані сучасної йому боротьби, і саме тоді, коли воно, зігравши свою революційну роль, продовжувало культивувати гегелівський ідеалізм. Ми ж на молодогегельянство мусимо дивитись в плані ретроспекції і прикладати до нього об'єктивний метод. «Молода Німеччина» з часом теж виродилась в реакційне явище. Революціонер Гейне завше стоїть поруч з песимістом і поетом «світової скорботи» – Байроном. Але й Гейне, і «Молода Німеччина» в середині XIX століття були тією фортецею, відкіля летіли снаряди в болото рідного філістерства. Ленін не раз давав Плеханову характеристику подібно до тієї, що її Маркс дав молодогегельянству, але це зовсім не заважає ленінцю Юринцеві не тільки використовувати плехановські методи, але й буквально вчитись в нього. Отже, коли комусь наш рух нагадує молодогегельянство, то це зовсім не погано. Безперечно, і він, як і всі на

світі, може дійти до тієї точки, коли почне набирати реакційного характеру. Але це трапиться за якийсь десяток-два років. Саме тоді наш попередній товариш і мусить виступити з цитатою Маркса. Сьогодні ж Юринців виступ – це («не ображайтеся», камраде Хвиля) один із тих прекрасних актів, що ними вславилася наша не менш прекрасна нація.

Але професор не задовольняються однією аналогією. Бони рішуче хочуть скомпрометувати перед партією наш сьогоднішній рух і тому порівнюють його ще з «українським модернізмом». Отже, на момент припустім, що і ця аналогія вдала.

В своїх «Думках проти течії» в розділі «Культурний епігонізм» ми вже говорили, як треба розцінювати наших так званих «європейців». Невже ж ця «волинка» непорозумінь і безграмотних ляпсусів буде тягтися до безконечності? Хіба вам не ясно, шановний товаришу, що наша псевдочервона публіцистика веде до розриву з культурним надбанням, що її підхід до наших «європейців» є антимарксистський, антинауковий, що це є народницько-суб'єктивне тлумачення минулого в плані злободенних перипетій? Справа ж не в тому, що євшанівський естетизм залишився туберкульозним, не в тому, що Яцків не пішов далі «пангуманітарних дифірамбів». Справа в тому, що цей «шум» був все-таки здоровим, логічним і необхідним етапом на шляху до соціальної диференціації, до пробудження нових суспільних сил. Хіба «Молода муза», культивуючи крайній індивідуалізм, не була етапом до символізму? Хіба останній не зіграв революційної ролі, виховавши в своїх рядах таку досить таки імпозантну фігуру, як Олесь? Хіба сам найбільший молодомузівець і дальший зрадник Яцків не зіграв помітної ролі в боротьбі з тим же таки міщанством? Хіба сам великий Франко теж всюди був однаковий? Хіба він не писав індивідуалістичних «Зів'ялого листя» і «Semper tiro»? Хіба... і т. д. і т. п. В чому ж справа? Чому так гримає Юринець на «Молоду музу?» Хто йому дав на це таке широке право? Чому французи, росіяни, поляки і т. д. не

заплявують таким чином своїх попередників? Чи, може, «Молода муза» те ж саме, що й Слащов-кримський? Чи, може, вона була такою вже бездарною, що нашому професорові чешуться руки? Так тоді відкіля ж взялися «Сонячні кларнети», «Інтермеццо» і т. д.? Воістину: «ми не знаємо, що таке державні справи», інакше б ми давно вже придбали в особі Юринця одного із своїх справжніх державних мужів. «Молода муза» не повинна в «неповнокровності українського суспільства», яке «віддавна не знало історично-конструктивних традицій». Не «літературщина Карманських» «підмивала елементи суспільної психіки» – цей погляд, по меншій мірі, антимарксистський. Розхлябаність згаданої психіки не є результат роботи літературщини, а навпаки. Що ж до «молодомузівської гігантомахії», то це цілком природне явище всякої доби, яка передчуває національне відродження. Яскравим прикладом є тому XVIII вік в німецькій літературі. Так звані «м'ятежні генії» – цілком природне явище того часу.

Але й основна установка нашого модернізму теж була цілком правильною. Ставка була все-таки на «дійсну» Європу (її, до речі, як побачимо далі, професор не розуміють). І коли вона, ця ставка, зігравши історично необхідну роль, виродилась в «гарячку ностальгії», то все це виходило не стільки «з залізної мови класових конфліктів», як з трагедії української нації в цілому, з її ролі колоніальної країни. Цим ми, звичайно, не думаємо ставити наших модерністів поза «залізною мовою класових конфліктів», цим ми хочемо підкреслити, що ностальгія є все-таки і перш за все ностальгія.

Тут, до речі, про пікантне протиріччя. Відкіля наш марксист взяв, що байронізм «мав основою нездійсненність замислів Великої Французької революції»? На світанку XIX століття західноєвропейська інтелігенція зі своєю атеїстичною філософією, як відомо, прийшла до «світової скорботи», але не тому, що «не здійснились замисли» названої революції, а навпаки: саме тому, що вони здійснились. Чому в свій час Мільтону вдалося злити ідеї

пуританства, стійкість Кромвеля з ідеями умираючого «Відродження»? А тому, що західноєвропейська буржуазія не пройшла ще одного з своїх дальших етапів розвитку. Мільтон, як відомо, був предтечею віку раціоналізму. Але Байрон – тільки «могильщиком» третього стану, бо Велика Французька революція підводила лише підсумки і не відкривала нових Америк. Недарма геніального парвеню Бомарше прийнято називати кульмінацією торжества буржуазії.

Отже, не можна робити таких lapsus'ів і, напіраючи на «залізну мову класових конфліктів», раптом і фактично виводити з-під впливу цих конфліктів західноєвропейське суспільство. Песимізм Шопенгауера і справді виходив з чітких соціально-класових пертурбацій. Але скигління інтелігента Карманського брало свій початок, головним чином, з того туману української антиприродної соціальної ситуації, що в силу відомих причин затримувала законну класову диференціацію в межах нашої нації і частенько проти волі й бажання штовхала найрізномірніші класові організми іти під одним жовто-блакитним прапором. В українському суспільстві тільки з осінньої революції мова згаданих конфліктів заговорила по-справжньому. Ця мова що далі, то голосніша. Але діапазон її поширюється пропорціонально розгортанню національного відродження. Інтелігенти Карманські не знали цієї музики, а коли й знали, то їхнє скигління це знову і все-таки ностальгія.

Таким чином, гасло «Європа» залишається при всій його актуальності. Наша економіка наздоганяє західноєвропейську прискореним темпом, отже, і в нашому житті настає період бурного оживлення. Всі ті суперечності, що ми їх спостерігаємо в нашій економіці, неминуче тягнуть за собою нервозність та розхристаність і в духовному здвигові. Міщани завжди жахалися такого оживлення. Але коли більшовик лякає нашу молодь, кваліфікуючи це оживлення як назадняцтво і «смішні крики», то ми не тільки рішуче протестуємо, але й подбаємо розвінчати новоявлений канцелярський марксизм. Коли «модерністська» гігантомахія, не маючи під собою

відповідного ґрунту, наблизилася до нас європейські далі, то яким же треба бути безвихідним «чинушею», щоб не бачити, в які широкі горизонти упирається наш молодий рух. Тов. Юринець справедливо передрікає «український ренесанс, оснований на побіді праці». Але коли він каже, що наші «перспективи силою фактів не дають можливості їхнього здійснення», то ми тільки здвигуємо плечима. Що це таке: зарозумілість третьої особи чи держвидавівська логіка? Коли йде ренесанс, то, очевидно, єсть і можливість здійснення широких перспектив. Чи, може, професор думають, що Україна так собі, «для блізіру», а справді все-таки Малоросія?

Але ми трохи забігли вперед. Власне, справа йшла тільки про історичні аналогії. Отже, зрештучуємо. Коли б наш рух можна було порівняти з молодогегельянством чи то з «модернізмом», то й тоді ми стоїмо на правдивому шляху. Але, як ми побачимо далі, для нашого часу прийдеється взяти зовсім іншу паралель.

II

І до чого ж не везе тій «психологічній Європі». Скільки вже місяців ляскають по ній перами, а вона все жива і все вище д'горі підводить свою прекрасну голову. І коли Юринець почав «відкривати наші «помилки» і «так безпощадно, як це робили класики російської критики», ми одразу зацікавилися: чи не про неї, бува, йде справа? І виявилось: дійсно так. Саме на «психологічній Європі» і дають нам чергову генеральну баталію. От тоді-то ми й зареготали. І так дзвінко зареготали, як можуть реготати тільки запальні юнаки з часів великого Відродження.

Словом, «загадка». В держвидавівському запалі шановний марксист заявляють, що ми «не відрізняємо світла від тіні», що ми в Європі «не бачимо класової структури, внутрішніх протиріч, антагонізмів» і т. д., що для нас існують тільки «великі діячі», до якого класу вони б не належали». На доказ приведено величезну цитату з нашої останньої книжки памфлетів.

Але скільки треба мати зарозумілості, щоб викидати такі-от безвідповідальні словеса. От вам найсильніший удар по наших засадах. «Чи може» (пише Юринець) серйозний письменник порівнювати без застережень Лютера – виразника слабкої, кволої, нездібної ще до історичної творчості німецької буржуазії, Лютера, що віддавав селянство на поталу поміщику, – порівнювати з енергійною, сміливою й цільною в своїх класових стремліннях постаттю Бебеля?

Ну, як не повірити Юринцеві і не розвінчати нашу серйозність? Аргументи воістину убійчі, а поезії – океан великий.

Але відповідаємо: звичайно, «не може». Наш професор не помиляється. Тільки не може... зовсім не в тому сенсі, що його мав на увазі. Великого реформатора Лютера і справді не можна «без застережень» порівнювати з рядовим робітником німецького революційного руху, як Монблан зі шведськими курганами. Але хіба ви мали це на увазі?

Отже, справа не в тому, що ми образили цим порівнянням постать Бебеля, а справа в тому, що ми тенденційно підійшли, і коли вже торгуватись, то образили пам'ять Лютера. Проте (це вже в бік «архіправих»), оскільки ми виводили тип, а не портрет, то й тут страшного нічого нема. Бебель і справді хоч і зіграв в історії людськості невеличку рядову роль, але й він належав до того ж самого позитивного типу, що його символізує великий піп.

Та справа ж зовсім не в цьому. Юринець твердить навпаки: Лютер, мовляв, не гідний енергійного соціал-демократа. Для нього ця велетенська фігура – все-таки піп. І він ніяк не хоче відрізнити його від якогось попа Іпата з задрипанок. Для нього Лютер все-таки – «камунія».

Отже, до логіки... а перш за все протиріччя: з одного боку, великий реформатор – представник кволої буржуазії, з другого – він, кволий (бо ж без міцного соціального ґрунту), десь дістає силу «віддати селянство на поталу поміщику». Одразу неув'язка, а неув'язка саме тому, що наш марксист

зробив дві історичні помилки. По-перше: з ім'ям Лютера зв'язано не кволу німецьку буржуазію, а саме активну, яка зуміла кволому гуманізму надати політичний і громадський характер, яка в боротьбу з папством внесла, як відомо, характер народної справи, яка гуманізм не повела по річищу тодішньої італійської теології, а насичила його елементами національного руху проти Риму. Це саме та буржуазія, шановний професоре, висунула зі своїх рядів таких людей, як Гуттен і Еразм. По-друге: ставлячи наголос на лютерівське работоргівство (мовляв, «віддавав селянство на поталу поміщику»), можна уявити собі приблизно таку картину. В якомусь XV віці селянство було вільне, і тільки з приходом цього капосного попа воно попало в кріпацтво. А чи не було трохи навпаки? Епоха реформації, як відомо й школяреві з повітового міста, ніколи б не набрала такого широкого розмаху, коли б вона не йшла під гаслом боротьби з найбільшим тоді поміщиком – Римом. Отже, «чи може серйозний письменник», за якого, до речі, вважає себе Юринець, робити такі скандальні ляпсуси?

Але припустім, що наш марксист добре знає історію і вищеприведені недогляди відносяться до фантазії коректора. Тоді все-таки дозвольте знов висловити своє безмежне здивування: невже таки (таки) в пантеоні не нашлося місця великому реформаторові навіть поруч з рядовим соціал-демократом? Колись Мерінг казав, що римські попи зробили з Лютера диявольську машкару. Тепер цю ж машкару надягає на нього марксист Юринець.

Що таке епоха реформації? (Боже мій, знову підготовча група.) Це перш за все, як говорить та ж таки елементарна політграмота, – перший удар по католицизму. Це – боротьба молоді буржуазії за своє соціальне оформлення. Тоді сходив на історичну арену сильний молодий клас, і він, цей клас, навіть кволі гасла Відродження, як-от епікурейські ідеали, зумів рішуче відкинути. Епоха реформації, помічаючи себе боротьбою з католицизмом, тим самим підкреслила і виявила прагнення європейських держав емансипуватись від

влади Риму. Іншими словами – тоді почався й розгорнувся процес утворення національних держав – первинна диференціація в суспільстві. Невже ж наш професор забув це? А коли не забув, то чому ж він так характеризує нам Лютера – головного натхненця цього безпримірного руху в історії? Чи не була епоха реформації одним із тих величезних факторів, що привели нас до епохи комуністичних революцій? Звичайно, Лютер не Господь-Бог, він тільки вільний виразник настроїв свого часу і свого суспільства. Але Лютер, по-перше, геніальна людина, по-друге (в плані ретроспекції) – великий революціонер і попередник наших комуністичних методів. Поставивши Бебеля поруч з ним, ми тим самим (коли вже пішло на благбазівські переговори) зробили велику честь не останньому, а саме першому. Треба бути діалектиком і знати, що коли Юринцева схоластика не знайде місця в сьогоденному житті, то це зовсім не значить, що середньовіччя, яке, як відомо, було конкретніш містики, не відіграло в свій час прогресивної ролі. Перед нами зараз лежать народницькі памфлети Вольтера, але чи пам'ятає наш друг, як висловлювався колись і десь – забули – про народ цей «просвітитель»? Народ, казав він, це – бидло, що потребує ярма, погонщика і паші. Словом, справжня контрреволюція. Але й «освічений абсолютизм» був не кращий. А все-таки сказати, що ця епоха була реакційною і що Вольтера не можна порівняти з Бебелем, – значить взагалі нічого не розуміти. Монтеस्क'є, як відомо, був фундатором монархічного конституційного вчення, але це зовсім не значить, що він належав до чорної сотні.

Троцький в своїй книзі «Куда идет Англия?» порівнював Леніна з Кромвелем. Але «чи відомо» Юринцеві, що Кромвель в свій час боровся з комуністичними сектами? Той же Троцький в тій же книзі порівнює Леніна ще й з Робесп'єром. Але послухайте, що він говорить далі: «Англійська соціальна криза XVII століття сполучає в собі риси німецької реформації XVI століття з рисами французької революції XVIII століття». В самому Кромвелі

Лютер подає руку Робесп'єру! Іншими словами, родословна приблизно така: Лютер – Кромвель – Робесп'єр і... (о жах!) Ленін.

«Єсть глибока неусвідомлена інтуїція в поклику» т. Юринця. Але будьте покійні, шановний професоре: ми прекрасно розуміємо, де кінчається більшовизм і починається фашизм. Погано тільки, що от ви не знаєте, як прищепити героїчну конструктивну психіку Європи до нашої «малоросейщини». Бо й справді: проспівавши дифірамби «завзяттю (буржуазних) конкістадорів», «мужеському невдоволенню» молодого третього стану, «ясній мудрості Галілеїв і Декартів», наш друг несподівано так говорить: «Але вся ця конструктивна культура була тільки методом озброєння європейської психіки для грабежу і визиску».

З таким додатком, звичайно, далеко не поїдеш і вже напевно не прищепиш «малоросейщині» вищезгаданої психіки. Справа в тому, що Юринець несподівано впадає в пилипенківську вульгарщину. До конструктивної культури він, замість марксистського об'єктивного методу, прикладає суб'єктивно-народницький. Конструктивна психіка, оскільки її використовував капіталізм, на його погляд, гідна «тільки (тільки) для грабежу й визиску». Для нього мужеський англійський XVIII вік тільки (тільки) вампір, який п'є «кров індусів». І він не хоче бачити в тому ж віці і в тій же Англії формування революційної ідеології через цю ж саму конструктивну психіку, коли на місце придворних кар'єристів прийшли друкарі Річардсони. Чи не вони були натхненцями тих самих гірняків, що сьогодні, зі слів Комінтерну, починають нову еру? Наш професор навіть заплямував д-ра Фауста і тільки за те, що той покинув Гретхен і взявся «за діло капіталістичного піонера»... Ні, кричать Юринець, «ця психологічна Європа не може бути нашим прообразом. Ми всіма силами будемо старатися, щоб вона не існувала. Історичну конструкцію будуть у нас проводити нові суспільні шари».

Цілком справедливо, дорогий друже: нові шари. Але ми сумніваємось, щоб вони «провели» «історичну конструкцію», коли ви будете «усіма силами старатися». Невже ви не розумієте, що д-р Фауст, який покидає Гретхен на зорі капіталістичного будівництва, є індивідуальний людський тип, є той європейський метод, що його мусимо всі наслідувати? Чи не прийшов час покинути сахарин красивих слів про «непереривну працю працюючих» і не мазати ним губи нашої молоді? Співаєте ви прекрасно, але справа ж не в тому, щоб залитись соловейком, а в тому, щоб провести через диктатуру пролетаріату працюючих до царства свободи, до економічного розкріплення. Тут сахарин зовсім ні при чому. Тут «дайош» залізну логіку. Звичайно, легше всього демагогнути і найти в нашому закликуні якийсь «легальний марксизм» молодій буржуазії. Але подумайте, професоре (і вже з вами), куди ви забрели? Це ж безвихідне болото народництва, що сьогодні й є головною базою для столипінських «отрубів». Ми вірили, що хоч наші книжники зуміють приховати десь живий марксизм, але й цю віру розбито на трісочки. У вас є всі дані для того, щоб стояти десь в авангарді, вашу тоску за героїчною конструктивною психікою ми відчуваємо, але будьте послідовними і логічними до кінця і не давайте приводу т. Пилипенкові, цьому всеукраїнському oleum ricini¹³⁰ глузувати над вашими промахами. Ми не будемо доказувати десятками цитат з Леніна, як це робить плужанська канцелярія, що не можна «рвати в мистецтві» з «усією буржуазною культурою». Цей ляпсус очевидний. Ми тільки хочемо підкреслити, до якого абсурду може привести неясність позиції навіть досить-таки начитану людину. Проста ленінська лінія тому стала незрозумілою Юринцеві, що він не продумав до кінця нашої «психологічної Європи».

Слабеньким місцем наших марксистських книжників – це є діалектика. Це – «так і ні». Порівнювати Леніна з Петром Великим і можна, й не можна. Так, як порівнює Сорель і Горький, – не можна, і Юринець не помиляється,

---

¹³⁰ Рицинова олія (латин.).

бо це порівняння стоїть в плані тих вузеньких національних масштабів, що їх мали на увазі автори порівняння. Але порівнювати так, як це робимо ми, – можна. Бо для нас і Ленін, і Петро Великий – один і той же прогресивний людський тип. Предпосилка до нього – це свободна воля, яка зворотно впливає на економіку. Ленін і Петро Великий – цілком справедливо – є представники і виразники різних класів, але хіба «декабристи» і компартія теж цілком ідентичні соціальні фактори? Чому ми не боїмося рівняти себе з поміщиком Рилєєвим і жахаємось порівняння з Петром, без якого не було б Рилєєва, й саме як революційного фактора.

Це страшена неув'язка в антимарксистській теорії – «перериву тяглості» – не дає можливості Юринцеві побачити революційні й здорові елементи і в творчості наших неокласиків. І тому, коли він приходить в стан афекту й вигукує: «Доволі вже нам Європи. Доволі європеїзації України», – нам нічого іншого не залишається, як спитати нашого ж таки професора: «А вам це хто сказав? Відкіля це видно, що доволі Європи, коли ви її й досі не розумієте?»

Отже, «не продумав» тов. Юринець «до кінця своїх гадок», є в них колосальна незв'язаність, кінці там не сходяться з кінцями. Колись навіть різні світогляди, як-от деїзм і матеріалізм, били по католицизму. Де ж той науковий марксизм на Україні, що нарешті не буде плентатись позаду більшовицької практики? Коли в глибокій древності Абеяра проголосили єретиком за його бажання повести в царство небесне кращих поганських філософів, то невже та ж сама участь чекає всіх тих, хто в ХХ столітті, на світанку комуністичних революцій, підніме меч проти «малоросейщини»?

III

Таким чином, ми підійшли до «московських задрипанок»: з приводу цієї, як сказали б росіяни, «щепетильной» справи Юринець не ризикнув багато говорити. Він тільки разшаркався перед Москвою, як якийсь російський

князь перед ханом Золотої Орди або як зразковий член «малоросійської колегії» перед самодержавцем всеросійським, і запевнив її, Москву, що «рвати з нею він не буде», бо вона, Москва, назавжди останеться його «серцем». Словом, «благонадєжности», як сказав би той же росіянин, на п'ять з плюсом.

Таке от обоження Вітчизни Івана Калити страшенно характерне для тієї частини москвофільствующої галицької інтелігенції, яка підсвідомо ототожнює Леніна з Миколою II. Її не обвіяно духом м'ятежа й свободолобія, що ним завжди горіла Наддніпрянина.

Другий наш наполеон – Андрій Хвиля – знає, де раки зимують, і він береться тільки, так би мовити, обережненько пояснювати цілком ясного Юринця. Для цього наш другий приятель закликав до себе порожній псевдоінтернаціоналізм і використав його, що називається, до «отказу».

Але дозвольте одрекомендувати і цього наполеона. Колись Троцький приблизно так говорив про Вардіна: «У него тьма претензий, но знаний убийственно мало». Те ж саме й з Хвилею: гонору – Чорне море, наче шаровари Гаркун-Задунайського, а ерудиції – як кіт наплакав: на жаль, набралось тільки на одну компілятивну брошурку й то для дітей середнього віку. А втім, це – загостра характеристика, і це, безперечно, результат нашої роздратованості; як же, фамільярничав з «Пушкіним».

Але все-таки повірте нам, шановний камраде, що з таким багажем, з яким ви виступили, люди далеко не ідуть. Навіть ваші прихильники стурбовані й рішуче заявляють: «пропав». Мовляв, з Вільною Академією, та ще й з такою підготовкою, важко боротись.

Проте не хвилюйтесь, тов. Андрію, нічого страшного нема. Обмінюємось тільки візитними карточками, а на слідуєчий раз ви будете трохи обережніш. І потім, ви зовсім даремно ображаєтесь і кажете, що ми хочем на вас «начхать». І в думках не було – їй-богу. Для вас двері Вільної Академії завжди одчинено.

От тільки погано, що ви не вмієте полемізувати. Коли ми вас назвали просвітянином, то вже мусите назвати нас якимось інакше. А то виходить подитячи: «А твій батько теж був кривий». Несерйозно і не личить до вашої поважної посади. Коли ми вас назвали просвітянином, то ви мусите подумати й сказати: «Так, я – просвітянин, але в цьому я не повинний, бо мене держали в темноті триста років. Отже, я, Андрій Хвиля, піду, мабуть, в інститут марксизму – і відтіля пришло для «Червоного шляху» статтю про Драгоманова, і тоді вже президент Вільної Академії – Михайло Яловий – не подумає, що я знаю цього вченого тільки по назвах. От, наприклад, «Чудернацькі думки», «Листи на Наддніпрянщину» і другі».

Але для чого вся ця передмова? А для того, шановний камраде, що не треба гарячитись, а треба бути спокійним, бо в полеміці – це перше діло. Особливо треба бути спокійним, коли ви дістали честь полемізувати з такою поважною інституцією, як Вільна Академія. Несерйозно, друже. Несерйозно.

Отже, наш розділ в «Апологетах писаризму» про «московські задрипанки» викликав цілу бурю протестів. Заметушилась Малоросія, вдарила в порожні гармати хохландія, Петлюрівщина, «австрійська інтрига» і т. д. і т. п., тощо, і от на сцену вилазить порожній псевдоінтернаціоналізм, що в ньому марксизм і не ночував ніколи. Звичайно, володіти справжнім інтернаціоналізмом – нелегка справа. Звичайно, не кожен зуміє взяти національну проблему у всій її складній модифікації й модуляції. Але навіщо ж тоді вискакувати з порожніми та ще й претензійними статтями та ще й в центральному органі партії?

Отже, будемо говорити серйозно й не «по-хлоп'ячому». Хвиля ображається, що ми назвали Україну самостійною державою. От тобі й раз. А хіба вона не самостійна? Перехрестіться, камраде, та подивіться в нашу конституцію. Розгорніть параграф перший і уважно перечитайте. Чи, може, ви гадаєте, що нашу конституцію склали «хлоп'ята»? Чи, може, ви, як Юринець, голосуєте й галасуєте за Малоросію? Чого ви повертаєтесь і так

жалкенько по-рабськи усміхаєтесь до російського міщанина? Все одно п'ять з плюсом не поставить. Нічого вам «протестувати» й проти росіян, які теж мають свою конституцію й теж самостійні. Скажіть, будь ласка, який триzubівський великодержавник вже намагається і Московію українізувати?

Отже, ми є справді-таки незалежна держава, що входить своїм республіканським організмом в Радянський Союз. І самостійна Україна не тому, що цього хочемо ми, комуністи, а тому, що цього вимагає залізна й непоборна воля історичних законів, тому, що тільки таким чином ми прискоримо класову диференціацію на Україні. Коли якась нація (про це вже давно й не раз писалось) виявляє свою волю на протязі віків до виявлення свого організму як державної одиниці, тоді всякі спроби так чи інакше затримати цей природний процес, з одного боку, затримують оформлення класових сил, а з другого – вносять елемент хаосу вже в світовий загальноісторичний процес. «Замазувати» самостійність порожнім псевдомарксизмом значить не розуміти, що Україна доти буде плацдармом для контрреволюції, доки не перейде того природного стану, який Західна Європа пройшла в часи оформлення національних держав. Наше завдання полягає не в тому, щоб дурити чи то нервувати молоде українське суспільство, диференційоване від своїх петлюрівських бурбонів, а в тому, щоб ясністю своєї позиції остаточно атрофувати в ньому почуття зоологічного націоналізму і – головне – розгорнути дальшу диференціацію. Не треба забувати (ще раз кажемо), що ми живемо в надзвичайно складній обстановці, коли поруч соціалістичного будівництва виростають елементи капіталізму, а з останнім і молода буржуазія. Наші надбудови не встигають розвиватися пропорціонально надбудовам третього стану. Молодь, що виходить з вузів, легко піддається пропаганді по темних закутках. Чи є Україна колонія, чи ні, – такі розмови ми вже давно чуємо. В наших умовах – це загрозове питання. Соціальні процеси, що їх викликано непом, логічно ведуть до конфлікту двох культур. Українське суспільство, зміцнівши, не

помириться зі своїм, фактично, коли не *de jure*¹³¹, декретованим гегемоном – російським конкурентом.

Отже, тут з порожніми фразами далеко не поїдеш. Наше завдання попередити цей конфлікт. Іншими словами: ми мусимо негайно стати на боці активного молодого українського суспільства, що репрезентує не тільки селянина, але вже й робітника, і тим назавжди покінчити з контрреволюційною (по суті) думкою будувати на Україні російську культуру. Бо всі ці розмови про рівноправність мов є не що інше, як приховане наше бажання культивувати те, що вже не воскресне. Іншими словами, ми самі собі ставимо перешкоди в нашому соціалістичному будівництві. Від цього треба якомога швидше відмовитись. Цим ми прискоримо серед українського суспільства цілковито ідеологічний відлив на наш бік. Тільки таку постановку питання ми можемо назвати серйозною.

Ergo, покиньте, Хвиля, «любити» сахарином своїх уст «робітничо-селянську Україну», покиньте «прагнути» підняти її на вищий «культурний рівень» і т. д., і т. п. Нікому від вашої любові не холодно й не душно. Ви зумійте взяти на облік співвідношення всіх реальних сил і зробити правильний прогноз на майбутнє. «По воле волн» пливете ви сьогодні зі своєю популярною брошуркою. Але ми вам пропонуємо поставитись активно до процесу, інакше ми будемо з вами сидіти на тій гілляці, що її вже трохи підрізано. Радянська влада зробила для України стільки, скільки їй не зробив би жодний уряд на світі. Приблизно такими от фразами ви «щеголяете» на дев'ятому році революції. Але це й без вас всі давно знають. Справа в тому, що викликані революцією сили можуть врешті стати ворожою стихією. А щоб попередити це, ми й пропонуємо не тільки вивчити деталі цього руху, але й трохи напружитись і відчувати вчасно ті гасла, що вже носяться в даній конкретній суспільній атмосфері. Жодне з гасел не страшне для нас, коли воно в наших руках, але бережіться, коли воно попаде в чужі руки.

---

¹³¹ Юридично (*латин.*).

Тут ми підійшли до одного з таких от конкретних, а для панікерів і міщан – контрреволюційних лозунгів.

Хвиля запевняє компартію, що ми нібито поставили так питання: «разом чи не разом іти з пролетарською Росією». Тут же він дає свою «галасливу» й «крикливу відповідь»: «разом». Ми вітаємо свого веселого камрада, що він, будучи комуністом, мав мужність так рішуче відповісти. Але хіба перед нами стоїть така проблема? Хіба ми так ставимо питання? За рішучим і догадливим Хвилею, ми вже давно послали екстрену ноту і закликаємо до розриву з РСФРР. Ну що ж, хай буде й так, коли комусь того хочеться.

Але наш «галасливий» наполеон не вгомоняється. «Ви будете, – рече він, – бити себе в груди і кричати, що є багацько дурнів, шовіністів і йолопів в Ленінграді й в Москві». Але я, Хвиля, читаю вам таку от мораль: «Дурнів зі старого часу нам залишилось багато, ви, мовляв, не звертайте на них уваги», працюйте, і все.

Що «йолопів і шовіністів» в Ленінграді і Москві багато – в цьому ми не сумніваємось. Але при чому тут Хвиля? Навіщо входити в роль «вченого хохла» і, прийнявши позу Людовіка XIV, кричати на всю Україну: «не бойсь, малороссы, побей меня Бог, не выдам». Коли цей наш маленький Андрій зробився великим чоловіком і почав грати таку велику роль – всеукраїнського партійно-хохлацького папашу? (А чи не рано «пташечка запела»?) Отже, дорогий камраде, злязьте скоріш зі свого стула класного наставника якоїсь задрипанської прогімназії і покиньте цей нравоучительний тон, бо, по-перше, він вам ніяк не личить, а по-друге, раніш, ніж говорити ним, треба його заслужити. Ніхто, звичайно, крім нашого «галасливого й крикливого» ученого хохла, не бив і, головне, не буде бити себе в груди, і ніхто, крім його ж, не надає великого значення шовіністам «із Ленінграда». Навіть на московського Демосфена-Ларіна ми дивимось крізь пальці і гадаємо, що справа зовсім не в його філіпіках.

IV

Справа лежить глибше. Наголос ми зробили не на «московських задрипанках», як декому хочеться, а на тих причинах, що виносять на поверхню життя новий лозунг. Справа в тому, що українське національне відродження логічно підійшло до другого свого етапу. В молодому національному суспільстві, з одного боку, пройшов певний процес класової диференціації, а з другого – ми спостерігаємо метушню і біганину. Остання ж з'ясовується тісністю рямців культурного розвитку. Молоді сили не бачать ще в цих рямцях дальших перспектив і не можуть розгорнутись для виявлення своєї творчої потенції. Справа в тому, що в той час, як в Росії ми завжди втручаємось морально й матеріально в національне культурне будівництво, в усі його закутки, на Україні логікою одірваності нашої від національного відродження ми, крім химерної ситуації в культурному будівництві, маємо кілька не завжди неімпотентних матеріально і не завжди неслабеньких «хохлацьких апаратів». Це один бік медалі. Другий – витікає з класової диференціації в національному організмі. Соціальні процеси що далі то більш поглиблюють цю диференціацію і при такому стані речей зовсім неможливою становиться та атмосфера, що нею оточують наші головотяпи той революційний кадр, який безпосередньо буде українську радянську культуру. Кожний міщанський шпінгалет із російських кіл вважає за свій обов'язок дивитися на такого от українця скоса і при нагоді потріпати його по плечу: «мовляв, работай, націонал, може, через 100 років і будеш комуністом». Цим ми не думаємо бити самих себе: наша компартія завжди йде назустріч життю. Ми цим хочемо підкреслити, що відповідну атмосферу утворюють, звичайно, не шпінгалети. Словом, нам – компартії – треба негайно звернути увагу на це загрозливе явище і пошукати нових шляхів для рішучого розв'язання цього питання. Треба якомога скоріш піти назустріч українській радянській молоді, яка хоче бути, перш за все, комунарами, а потім вже українцями. Треба не забувати, що вона вже зна собі ціну і вже

вміє відрізнити міщанина від революціонера. Інститут «вчених хохлів» – це був необхідний історичний етап в розвитку української комуністичної думки. Тепер цей інститут віджив себе, і молодь, яка не загубила почуття своєї людської гідності, сьогодні хоче вийти на радісний творчий шлях радянського будівництва в супроводі справжнього товариського оточення.

Словом, справа йде знов-таки про органічне вrostання нашої партії в національний радянський рух. Коли Хвиля, сидячи в центрі і на відповідальній посаді, досі не уявляє, що робиться хоч би в тій же українській літературі, то чого ж можна чекати від товариша з Окружкому, припустім?

Наш друг так репрезентує перед партією нашу ж таки літературу і нашу ж таки радянську інтелігенцію, що прямо очі на лоб лізуть. Справа в тому, камраде Хвиля, що ви трохи проспали: лягали – була Малоросія, підвелись – стоїть Україна. Наша інтелігенція, на ваш погляд, і досі в тому самому ембріональному стані, що ви його спостерігали в провінціальній «Просвіті», починаючи свій перший безштанний період свого ж таки биття. Справа, друже, зовсім не в тому, що наша інтелігенція не вміє перекладати з закордонних, як ви кажете, мов, а справа, так би мовити, навпаки: «наше державне видавництво ще не скоро спроможеться видати оцих класиків». Це ж ви самі пишете, хоч, правда, і не в тому сенсі. Зрозуміли, де «Сіракузи»?

Але ви, мабуть, і досі не здогадалися, в чому ми вас обвинувачуємо? Ми вас обвинувачуємо в тому, що ви запльовуєте українську радянську інтелігенцію жалконькими словами, і тим даєте привід російському міщанству підвести вище голову, і тим даєте привід молоді нервувати і не довіряти Компартії. І ми вас обвинувачуємо в тому, що ви замазуєте перед Москвою правдиву картину того розгону в нашому культурному будівництві, який принесло з собою національне відродження. Будучи малограмотною людиною, ви такою уявляєте собі і всю молоду українську інтелігенцію і такою її одрекомендували центральному органу партії. Бо ж подумайте:

навіть дочка Жовтневої революції Вільна Академія (і та) в своїй добрій половині вже давно стежить за західноєвропейською літературою безпосередньо і не має потреби в російських перекладах. А ви ж кажете про всю українську інтелігенцію. Правда, несподівана для вас новина? Ну, якже, ви допіру злетіли з Марса, а в Малоросії ви звикли принижати себе... чи то пак – нас. Справа ж, друже, не в Хвильовому. Хвильовий дійсно здібний у нас тільки виписати якусь чужу фразу з латинського чи з французького словника «для пушого фасону», але він же Вільній Академії, так би мовити, за кавалериста, і держать його там до пори до часу. Невже ви припускаєте, що якийсь інший член Вільної Академії буде полемізувати з вами?

Але коли ви не розумієте й цього, то як же ви зрозумієте, чому ми не радимо нашим письменникам орієнтуватися на московське мистецтво?

V

Визнавши не тільки де-факто, але і де-юре національне відродження за один із тих етапів, що його мусить пройти Україна на своєму шляху до соціалізму, ми тим самим свідомо примушуємо себе не тільки робити дальші висновки, які витікають з цього визнання, але й віддаємо себе в цілковите розпорядження залізної логіки консеквенції. Логіка ж висновків вимагає, перш за все, ясності.

Давид Штраус, що, як відомо, грою фортуни теж має деяке відношення і до матеріалістичного монізму, кинув колись такий цікавий афоризм: «Можливо, Сіріус і більший за Сонце, але від нього не спіє наш виноград». Отже, коли російське мистецтво – велике і могутнє, то це буквально нічого не доказує. Навпаки, коли світло з нього приходить до нас, як сузір'я «Великого Пса», тільки за кілька великих років, то нам треба якомога швидше покинути орієнтацію на нього. Виноград національного відродження не мириться з тим, хоч і прекрасним, – але – в силу багатьох і відомих історичних непорозумінь – далеким сонцем. Хочемо ми чи не хочемо, логіка

подій і певних соціальних процесів [пропуск. – *Упор.*] ми мусимо це визнати. Справа, значить, не в тому, що це шкідливе чи нешкідливе явище. Справа в тому, чи зуміє Компартія вчасно підхопити те нове гасло, яке вже ширяє в повітрі, і надати йому відповідний комуністичний зміст. Звичайно, нема нічого легшого, як торохтіти порожнім псевдоінтернаціоналізмом, – «левому ребячеству» ми знаємо ціну. Всі ці фрази, що українська культура мусить розвиватися на базі російської (як це культура на базі культури, коли культура завжди бере базою своєю економіку?), що «язык русский – язык Ленина» (а хіба «язык мордвы» чи то киргизів – не може бути «языком Ленина»?), що на Україні російська культура є культура пролетаріату (а чому в низових професійних радах свідомого українського пролетаріату, як говорить статистика, вдвічі більше, ніж росіян з євреями вмісті?), що «треба іти з росіянами, як рівний з рівним», що всі народи – брати і т. д., і т. п. – всі ці фрази є все-таки фрази – не більше, і їм місце в архівах керенщини. На одному зі з'їздів Володимир Коряк говорив, що ви, мовляв, Вільна Академія, даєте реванш російській літературі. Це теж несерйозно. Бути справжнім інтернаціоналістом – це значить наперекір всяким забобонам в національному питанні, що утворилися на протязі великого часу, найти в себе мужність бути послідовним до кінця і в цій послідовності сміливо нести прапор пролетарської революції. Тут не може бути подвоєності, утвореної російським шовінізмом, який гвалтує нашу психіку, не дає їй можливості набрати елементів конструктивізму; не може бути подвоєності, яка весь час примушує нас, як зайців, щохвилинно озиратися назад і дивитись, що сказав той чи інший, і частенько непевний, «папа». Юринець згадав десь повнокровного Бекона. Ми зараз згадуємо Монтеня, який зі своїм *que fais je...* (по чім знати) брав під сумнів навіть сам сумнів. До монтенівського божевілля йде і наша хохландія. Не треба забувати, що коли феодалний легітимізм переміг в Східній Європі завдяки відсталості буржуазії, то той же легітимізм в якихось 50–60-х роках минулого століття зміцнювався й

філософією заячого шопенгауерського міщанства. Фашистська мужня цільність мусить бути ближчою нам від рідної розляпаної психіки. І саме тому ближчою, що вона стоїть на діаметрально протилежному полюсі. Це закон природи: сходяться різні характери – активний холерик і в'яла сангвінічка, але холерик завжди мріє про ту прекрасну любовницю, що стоїть, знову-таки, на діаметрально протилежному полюсі, в даному разі, родинних взаємовідношень. Пролетаріат в альянсі з дрібною буржуазією, але пролетаріат ніколи не перестане думати про темперамент того великого третього стану, який покидає Маргариту на світанку капіталізму, щоб на запитання історії, хто стукає в двері, упевнено і чітко відповісти: *C'est moi! Ouvrez donc!*¹³² (подивися, тов. Хвиля, в словник).

Але до такої послідовності не кожний найде в собі волю. Отже, не маючи сміливості звільнитись від психічної розхитаності, навіть ті, хто, по суті, розуміє і співчуває нам, – навіть ті озираються і впадають в винниченківську псевдочесність з собою. Хіба давно, скажемо, Коряк говорив, що російська література мусить увійти в свої етнографічні береги? А от сьогодні, коли з цієї тези зроблено відповідні висновки, коли від слів перейдено до діла, він здрейфив і кричить, що це «націоналістичний вибрик М. Хвильового». Що ж, скажемо: «І ти, Брут?» Але хай добре подумують всі ті, хто зупинився на півдорозі, яку треба мати цільність сього світогляду, яку треба мати ясність щодо революційних перспектив, щоб не захитатись під навалою дешевих слів про «хатянський європеїзм ВАПЛІТЕ». Ми глибоко переконані, що наші супротивники і самі не знають, де ця «генерально-організаційна лінія Жовтня в літературі». Фрази, фрази і фрази.

В гаслі, скерованому проти російського мистецтва (звичайно, не в погромному сенсі, як його тлумачать демагоги, а в сенсі орієнтації), ми добачаємо два моменти. Перший витікає безпосередньо з логіки національного відродження («надто ще болючі спомини минулого», – цілком

---

¹³² Це я! Прошу, відчиніть! (Фр.)

справедливо каже Юринець); він, цей момент, обумовлюється, головним чином, сумою тих факторів, що їх викликає це відродження. Висловлюючись вульгарно, але зате й ясній, боротьба за книжковий ринок, за гегемонію на культурному фронті двох братських культур на Україні – російської й української – це є життєва правда, та проза, яка далека від сантиментів і романтики і яка з кожним днем становиться яснішою. Тут висновок короткий: оскільки ми визнаємо українське відродження за необхідний і неминучий етап, оскільки ми не тільки мусимо розвинути матеріальні рямці для виявлення культурних можливостей молодій нації, але й подивитись на нове гасло по-марксистськи. Чому українська інтелігенція не хоче орієнтуватись на російське мистецтво? Тому, що на книжному ринку вона стикається з російським крамом. Орієнтуючись на російське мистецтво, вона не здібна побороти свого конкурента, бо її крам буде завжди розцінюватись як крам другого, третього чи четвертого сорту, хоч би він був і першого. Це закон психології нашого читача принаймні на перший десяток років. З другого боку, українська інтелігенція відчуває, що в масі вона не здібна побороти в собі рабську природу, яка північну культуру завжди обожнювала і тим не давала можливості Україні виявити свій національний геній. Отже, оскільки це так, то нам залишається тільки взяти все це на облік і вчасно підхопити нове гасло, скерувавши його в комуністичне річище. Коли українська радянська культура робиться в себе, на Україні, гегемоном, то це зовсім не значить, що вона не може стати комуністичною. Але коли в боротьбі її проти російського конкурента (будь то конкурент з пролетарських письменників чи з «сменовехівців») цю культуру не хочуть розуміти, то це вже загрознає явище і з цього моменту ми будемо спостерігати відхід її до табору дрібної буржуазії. Треба бути послідовним: або ми визнаємо національне відродження, або ні. Коли визнаємо, то й робимо відповідні висновки.

Отже, цей момент в новому гаслі, так би мовити, шлункового характеру: з одного боку, «гони монету», з другого – не перешкоджай мені боротися з моїм конкурентом, бо ж ти, так би мовити, сам декретував (фактично, коли не де-юре) цю конкуренцію визнанням відродження; з третього боку, не добачай в цьому контрреволюції.

Так ми дивимось на цю справу і гадаємо, що такі погляди є результат виховання нашого в тому реальному марксизмі, який ніяк не мириться з порожнім белькотінням, приперченим начебто інтернаціональними фразами. Ленін, очевидно, передбачав таку ситуацію, коли говорив, що для нас зовсім не важно, «які будуть кордони між Росією і Україною і які будуть форми їхніх державних взаємовідношень», в цьому, на його погляд, «можно и должно» «іти на поступки», «в цьому треба перепробувати і те, і інше», бо «від цього справа робітників і селян не загине». Ленін не тільки був геніальною людиною і передбачав нашу сьогодишню ситуацію, але він був, перш за все, справжнім інтернаціоналістом. Він, природний росіянин, не дав хоч би тим же полякам жодного приводу усумнитись в його інтернаціональності і заявив, що польський пролетаріат іде по тій же путі, але не так, як в Росії. Чому ми кожного, хто, проаналізувавши ситуацію і взявши на облік всі про і контра, робить реальні висновки, спішимо заплямувати назвою шовініст? На наш погляд, Україна теж трохи інакше буде іти до соціалізму, хоч і в одному радянському політичному союзі з Росією. Тут ми підійшли до другого моменту в новому гаслі.

VI

Коли на шлункові мотиви нового лозунга ми реагували холодком матеріаліста-обсерватора, то другий момент ми підхоплюємо зі всім запалом своїх буйних відродженських натур. Тут ми, перш за все, комунари, сучасники героїчної епохи.

«Чого ви пнетесь, – пише Андрій Хвиля, – чи слід кидати гасла нехтування тієї спадщини, яка є в російській літературі?» – «з новою російською літературою нам по дорозі». Отже, лозунг проти літературної Росії маємо замінити: «разом з літературною Росією». Юринець ушкварив точніш: «ми повинні шукати в Москві товкачів для нашого «культурного розвитку». Отже, «благонадежности» знову-таки... на п'ять з мінусом (мінус припадає на Юринцеву невдалу формуліровку), а розуміння суті справи – ні на копійку.

Перш за все треба умовитись: говорячи про російську літературу, ми весь час мали на увазі мистецтво – отже, Ленін чи то Плеханов тут зовсім ні при чому. Значить, справа в художніх надбаннях Москви і зовсім не в «російській революційній демократії», що від неї ми, зі слів Хвилі, хочемо начебто відштовхнутись. В тім-то й справа, що ми цю революційну демократію не думаємо ототожнювати, як роблять це наші опоненти, з сухарєвськими крамарихами і з безперспективною літературщиною, декадансом, занепадом, реакцією, що запанували нині в російській літературі. Справа в тому, що саме ми і хочемо допомогти новим пролетарським силам у Росії вибратись з багна графоманії. Коли наші опоненти не вірять, що московська література сидить нині в цьому багні, – хай вони спитають у якогось пана, і він їм на ушко підтвердить: «це дійсно так». Комінтерн – одна справа, а Сухарєвка – зовсім інша, і будьте ласкаві не плутати цих двох понять.

Але чому ж сьогоднішнє московське міщанство (і пролетарське, і «сменовехівське»), за винятком якогось десятка оповідань (що є крапля в морі), переживає такий занепад? Чому її теми етнографічної балаканини (всі ці Стеньки Разіни, расейські мужики, Омельки Пугачови) – є бонтон сьогоднішнього московського Парнасу? Чому ці теми неодв'язно стежать за російським письменником найгероїчнішої і найзмістовнішої епохи? Відкіля ця арцибашевщина четвертого сорту пролетарських письменників Гладкових,

чирікання поетів солом'яної Русі, пересічність Іванових, обмеженість Пільняків, бульварщина Еренбургів і т. д., і т. п.? Відкіля ця безплотна, хоч іноді і дотепна (для провінціальних баришень) формалістика Шкловських? Відкіля ця профанація літературних господ Алексеїв Товстих? Яка причина такого розкладу?

Буттям визначається свідомість. Відціля витікає перша причина. Москва сьогодні є центр всесоюзного міщанства, що в ньому, як всесвітній оазис, – пролетарські заводи, Комінтерн і ВКП. Коли на Україні, і зокрема в центрі її, ви чули тільки «товариш», там вже давно перейшли з «гражданина» на «господина». Москва має міцні традиції, які глибоко входять в міщанство. Москва як Москва (і навіть Росія без Сибіру), по суті, не бачила Жовтневої революції і її героїчної боротьби. Російська революційна демократія – одне, а жидкобородий московський інтелігент – зовсім інше. І от сьогодні він затоскував за сухарєвською купчихою, за тройкою з «бубенцями» і, головне... за Спасителем. Він знов почав «богоискательствовать». Він забув, що «простой человек», як говорив Олександр Блок, не прийде з ним говорити про Бога. І от знову починається вакханалія теософії, порнографії, розчарування і самогубства. Письменник, коли він пересічність, – раб свого суспільства. Отже, й маємо результати дійства першої причини.

Але друга причина витікає зі спадщини. Велика російська література є, перш за все (здається, так її характеризує і Брандес), література песимістична, певніше, пасивно-песимістична. В західноєвропейському письменстві оптимізму теж не багато було, але там песимізм завжди закликав суспільство до активності, до будівництва, до «невідомих обр'їв». Він, цей песимізм, не тільки стимулював до боротьби, але в ньому суспільство находило і сенс життя. Російський пасивний песимізм виховував кадри «лишніх людей», попросту кажучи, паразитів, «мечтателей», людей без «определенных занятий», «нитиків», сіреньких людей «двадцатого числа». Російський песимізм породжував класичні гімназії, що з них виходили

Рудіни – високовчені і безпорадні в практичному житті. Російський песимізм породжував і дику бюрократичну машину, бо ж ці Івани Івановичі і Петри Петровичі, вилізши з-під мамаминої «класично-гімназійної» спідниці і стикнувшись з суворим життям, шукали «20-го числа», щоб тягти свою «песимістичну лямку», розбавляючи її вином, «винтом», «стукалкою» і теософськими розмовами про велике призначення «Росії-Месії». Цей песимізм міг виникнути тільки в Росії, де кволий умираючий феодалізм не давав виходу з подвійної людської природи, принесеної капіталізмом, і затримував людське «я» в лабетах кволого християнського дуалізму, в лабетах християнізму. І справді: порівняйте кількох російських письменників, і ви побачите, що для кожного з них тоска «рас ейської ширі» є та вісь, на яку накручуються всі інші мотиви, їхня справжня фізіономія, навіть для західника Тургенєва, відбивається все-таки в дзеркалі сконденсованого слов'янофільства Костянтинів Леонтьєвих, в «мракобесії» Розанових. Абсолютизм зробив своє діло. Феодалізм визначив велику російську літературу. Під прапором пасивного християнського дуалізму пройшло московське мистецтво. Дайте робив підсумок середньовіччя, але він, на жаль, не дав прообраз російської літератури. Московський інтелігент і сьогодні тоскує за теологією Беатріче, за подорожником в рай, але він невдоволений Вергілієм – цим символом земної мудрості. Толстой, наприклад, відчував Руссо не як антитезу до скептицизму – виступи останнього проти раціоналізму, він добачав тільки проповідь за патріархальну демократію. Руссо для Толстого – перш за все християнин, з його пасивним дуалізмом. Російська література, яка не бачила своєї справжньої буржуазії, не відчувала її оточення, не переживала пафосу капіталістичного будівництва і завжди спиралась на феодалізм, не могла утворити позитивного світовідношення. Відціля її «расейська ширь» з «расейською» тоскою, відціля і пасивний песимізм. Золотий вік західноєвропейської літератури проходить під прапором буржуазних

революцій і буржуазного хазяйнування. Це був революційний час, і він ніс з собою оптимізм (чи то активний песимізм) молодого суспільства. Уже епоха енциклопедизму видвигала таких парвеню, як Дідро. Золотий вік російської літератури робило кволе дворянство, яке й визначило світовідношення цього мистецтва. Але й за цим віком не приходив законний хазяїн держави, і російська література пішла на спад. Таке довге хазяйнування пасивного християнського дуалізму як основного мотиву не могло не відбитись на психіці російської інтелігенції, не могло не утворити тієї химерної колізії, що її ми спостерігаємо й сьогодні. Треба наздоганяти сьогоднішній день, а важкі традиції, як камні на шиї, тягнуть на дно мертвого дуалізму. Треба творити «героїчну епоху», а жидкобородий «богоискатель» тягне теософію. Єсенін і низка інших самогубств – це як реакція. Етнографічна романтика (будь то Іваново-пільняковська Рассея, чи то бульварна «Жанна Ней», чи то пролетарський сахарин карамельних Даш) – така романтика не спасає становища. Один з російських критиків порівнював колись романтизм з слов'янофільством. В сьогоднішній російській етнографічній романтиці та сама ідеалізація минулих Разіних і Пугачових зливається з почуттям «расейського» патріотизму, з неясними мріями про майбутнє. Далі цього йти не можна. Треба шукати нової дороги. Велика російська література дійшла своєї межі і зупинилась на роздоріжжі.

І якою злою іронією на адресу тієї ж літератури звучать ці безграмотні поради орієнтуватись на московське мистецтво. Волею історії вийде зовсім навпаки: російська література для свого відродження зможе знайти чарівний бальзам тільки під буйним живим деревом відродження молодих національних республік, в атмосфері весни колись пригноблених народів. Але це трапиться тоді, коли національні генії України, Білорусії, Грузії і т. д. побідним тріумфальним кроком будуть йти по Західній Європі під грім фанфар, які розбуркають віковий сон жидкобородого «богоискателя», які навіки придушуть в нім почуття великодержавницького шовінізму й

примусять його поважати сусіда. Клини вибивають клином, а не проповіддю християнського соціалізму.

В статті про Фонвізіна В. Белінський каже, що «росіяни є спадкоємці цілого світу, не тільки європейського життя, і спадкоємці по праву», що вони «не повинні й не можуть бути ані французами, ані німцями, ані англічанами, бо вони мусять бути росіянами». Так думає й сьогоднішній великодержавний інтелігент, і хоч скільки б ми кричали, що цей погляд застарілий і не відповідає вимогам сьогоднішнього дня, московський месіанізм буде жити в головах московської інтелігенції, бо вона й сьогодні виховується на тому ж самому Белінському. Справа, значить, зовсім не в тому, що ми гніваємось на Віссаріона: Белінський від того менший не стане, коли його буде захищати Хвиля. Справа в тім, що традиція не жарт і вона давить сьогоднішню московську молодь. Коли Плеханов, присвячуючи статтю цьому самому Фонвізіну, без всяких застережень спирається на великий авторитет Белінського, коли, нарешті, жодний із нинішніх марксистів не посміє рішуче розвінчати месіанізм «неистового Виссариона», тоді нам залишається одне: вибивати клин клином. Тов. Сталін говорить, що суть ленінізму – це є «поєднання революційного розмаху з американською діловитістю». Дозвольте ж і нам бути практиками, і ні на хвилину не забуваючи про свою кінцеву хворобу великодержавництва (пропуск. – *Упор.*), тими ліками, які прописала діловита історія. Розбити російський месіанізм – це значить не тільки відкрити семафор для експресу радісної творчості, що вітром свого руху починає справжню весну народів, але й звільнити московську молодь від вікових забобонів великодержавництва. Хвиля й Юринець наївно переконують себе, що Белінський вже ніколи не повернеться, що стара Росія вмерла, що і т. д., і т. п. Але це ж тільки псевдоінтернаціоналізм, який може заколихати недалеких людей і тих, хто бачить в російському месіанізмі розв'язку соціальних проблем, хто вище за все ставить не комуністичне суспільство, а єдність Вітчизни Івана Калити. Будемо говорити конкретніш.

Візьмемо хоч би того ж М. Горького. Здається, й «революційна демократія», і пролетарський письменник, і друг нашого вчителя – Леніна, і божок сьогоденної московської літературної інтелігенції, і т. д., і т. п. Але поцікавтесь, як він думає в травні 1926 року. На пропозицію О. Слісаренка перекласти його повість «Мать» на українську мову, що її, цю повість, вид[авництво] «Книгоспілка» хотіло видати в скороченому тексті для молодняка, М. Горький – російський пролетарський письменник – відповів О. Слісаренкові – українському пролетарському письменникові – таким листом (приводимо дослівно):

«Уважаемый Алексей Александрович, я категорически против сокращения повести «Мать». Мне кажется, что и перевод этой повести на украинское наречие тоже не нужен. Меня очень удивляет тот факт, что люди, ставя перед собой одну и ту же цель, не только утверждают различие наречий – стремятся сделать наречие «языком», но еще и угнетают тех великороссов, которые очутились меньшинством в области данного наречия.

При старом режиме я – усиленно – протестовал против таких явлений. Мне кажется, при новом режиме следовало бы стремиться к устранению всего, что мешает людям помогать друг другу.

А то выходит курьезно: одни стремятся создать «всемирный язык», другие – действуют как раз наоборот.

А. Пешков»

На конверті стоїть: М. Gorki. (В листі дата: 7/V-26. Sorrento.)

Лист не потребує коментарів: він сам за себе говорить. Але він ще раз підтвердив наші припущення й прогнози. Навіть в авторіві «Буревестника», навіть в цій людині, що, очевидно, хоче грати роль «совести земли русской», навіть в ньому сидить великодержавник, проповідник російського месіанізму й «собиратель земли русской» для земли русской, але у всякому разі не для комунізму. Горький теж липовий оптиміст, і тому в нім довго ще буде перемагати міщанин А. Пешков із Сорренто. Тільки вітер, тільки він, що несе

на своїх крилах весну народів, розвіє туман російського месіанізму й жидкобороді обмеженості. Тільки вітер, тільки він виведе московську молодь на шлях здорового й радісного оптимізму. Словом: «во ім'я отця, й сина, й святого духа», як починалась в минулому столітті перша революційна відозва на Україні польського поета Розенталя.

Але в чому трагедія? А трагедія в тому, що російське міщанство, погодившись з нами, що говорити про економічні й політичні умови як умови цілком тотожні є «нісенітниця», в той же час кричить в свій рупор: «Не дозволю». Мало того, той же Андрій Хвиля в своєму порожньому псевдоінтернаціональному запалі робить «передержку» і подає таке запитання: «Чи є в нас дані говорити про те, що для нашої економіки єдиний шлях – орієнтація на Захід, а ні в якій мірі не на Росію?»

Куди орієнтуватись нашій економіці – це справа економіста – і Політбюро нашої партії. Але ми ж ніде не говорили про економічну орієнтацію. Таким чином, звичайно, дуже легко притягти до нашої справи «австрійську інтригу», що її, до речі, і притягував, здається, вже колишній завідувачий відділом друку ЦК т. Нюрнберг. Але, по заяві одного із секретарів того ж ЦК т. Корнюшина, Компартія не думає вбачати в наших виступах цієї «інтриги».

Справа от в чому: «Коли виник масовий національний рух, то одмахнутись від нього – значить на ділі піддатись націоналістичним забобонам!» (В. Ленін). А що ми одмахуємось від нього – в цьому нема жодного сумніву. Тільки вивчивши всі його деталі, інакше кажучи, зрісшись з ним в єдине ціле, ми маємо право зітхнути з полегкістю. Коли більшість наших відповідальних товаришів напередодні дев'ятої річниці революції й існування Української Республіки, напередодні 10-ї річниці смерті Франка, давно відомого Західній Європі, не знають автора «Бориславських оповідань», великого публіциста й вченого, то це й називається одмахнутись від національного руху. Але лихо тут не в тому, що дехто з наших партійців

піддається об'єктивно-«націоналістичним» забобонам, а в тому, що цей одрив від української культури «чреват грозніми последствиями». Але лихо тут в тому, що ми в своїй великодержавницькій обмеженості не хочемо добачати в новому гаслі здорових елементів. Відродженські мотиви молоді української поезії не тільки не примиряються з декадансом сьогоденного московського мистецтва, з обмеженістю тамошніх пролетарських митців, але вони противляться й духу песимізму великої російської літератури, духу мертвого християнського дуалізму.

Колись в своїй «Истории русской общественной мысли» Плеханов так писав: «Треба пам'ятати, що Лессінг зробив літературну реформу за прикладом літературних ідеологів третього стану. Завдяки цьому його протест проти французманів не був протестом проти «освободительних» французьких ідей». Наш протест проти москвоманії (про це ми ще будемо писати й далі) не є протест проти московських ідей революційного більшовизму, не є здача революційних позицій і – «націоналістичні вибрики», як заявляє критична дешовка, це є протест, висловлюючись фігурально, проти французького псевдокласицизму, це є гамбурзька драматургія. Ми теж надзвичайно високо ставимо свого Дідро-Леніна. Але ми хочемо вжити тих революційних методів, що з них скористались Лессінг і Белінський. Російська література була для нас «лучом света в темном царстве». Ми вміли плакати над «Грозою», вміли мріяти в «Литературных мечтаниях», уміли відчувати, як «сміється море» в зіницях «зеленоокої Мальви», уміли пізнавати глибину достоевських психоаналізів, відчувати розмах «Войны и мира» і здригнутись, коли біла «калатушка» нічного сторожа в «Вишневому саду». Ми знаємо, що таке російська література, і нам до болю образливо за неї, що її сьогодні захищають столоначальники.

Але дозвольте ж сьогодні, коли гряде новий час нової людини, підняти м'ятеж проти нашого колишнього Бога, бо цей Бог не відповідає духу епохи. Во ім'я російської молоді, во ім'я російського мистецтва, що буде творитись

на території Московії, – в ім'я його ми б'ємо на сполох. Велика російська література не здібна виховати сильну й здорову, цільну й залізну людину, що буде мати крицеві нерви і не полізе рачки від тих ідеалів, які спалахнули в осінній революції. Велика російська література не здібна підтримувати огонь надзвичайної віри в правду горожанських баталій, в неминучість приходу «далекої загірної комуни». І коли московська молодь, в силу важких традицій, не може звільнитись від впливу свого мистецького минулого, то не тягніть в це ж болото (свідомо чи несвідомо) і наш молодняк. У нас теж були традиції. Але, по-перше, вони демократичніші, по-друге, їхню вагу не можна порівнювати з російським минулим. На «богоискательство» ми не страждаємо. Коли в Москві жажнулися «богохульства» «97», то у нас якась Гапка з задрипанок вже не повірить горобиної ночі небесному Ількові. Колись Герцен писав, що «Чінгісхан з телеграфами і електричними двигунами – неможливий». Наша молодь це добре знає. Отже, не заганяйте її в багно песимізму.

Стара західноєвропейська література ближче нашій молоді навіть (навіть) ідеологічно. Тут відповідь Юринцеві, який москвофільствує своїми «товчками» і не розуміє, як наші ідеологічні починання можуть не «виходити з політичного союзу з Москвою». Беремо конкретний приклад. Як підходив і описував Бальзак в своїх «Les pausans»¹³³ селянина? Він перш за все розвінчав ідилічне уявлення про останнього, накреслив подібність його світосприймання до світосприймання буржуа, і потім він, як ніхто, намалював інтенсивність його протилюдських інстинктів. Приблизно те ж саме робив і Золя в своїй «Землі». Такий підхід, коли відкинути якісь бальзаківські реалістські симпатії, гідний навіть марксистського пера.

Що ж робить з тим же селянином російська література? Тургенєв, наприклад, в тих же 40-х роках дає свої «Записки охотника», в яких, як відомо, ідеалізує селянина і підносить його крізь призму свого ліберально-

---

¹³³ «Селянах» (фр.).

поміщицького світогляду. Те ж саме робили з ним і Григорович, і Златовратський. Навіть Чехов в своїх «Мужиках» не так вже зачепив народників, як це здалося Н. К. Михайловському. Звичайно, ми не збираємось обвинувачувати російських письменників. В цьому повинна тодішня соціально-економічна ситуація в Росії. Але це також і не значить, що бальзаківська ідеологія не ближча до нас за ідеологію Тургенєва. Бальзак був представником ідеології творчого класу, от чому він рідніший нам народницьких оповідань, хоч би того Л. Толстого. Останнього, до речі, дехто вважає за оптиміста, але це глибока помилка. Ми не помилились, кваліфікуючи московську літературу як песимістичну. Коли говорити парадоксально, то толстовський оптимізм все-таки виходив з песимізму жидкобородого «богоискателя». Це той же липовий оптимізм, що його сконденсував Руссо в своїх надіях на «сільське населення» і які розвіяно було подіями Великої Французької революції.

Як бачите, навіть ідеологічно західноєвропейська література може бути нам ближчою. Нічого нам малювати котурнові постаті карамельних робітниць Даш, як це роблять московські пролетарські письменники, чи то котурнових «мужичків», як це роблять попутники, перегинаючи Бальзака, так би мовити, в звіризмі, чи то опереткових більшовиків, яких малюють в міщанському закутку. Коли сучасні російські літератори в силу тих чи інших причин можуть зійти на правдивий шлях, то це зовсім не значить, що ми [не] можемо вбити двох зайців: з одного боку, утворити справжнє мистецтво великої епохи, з другого – показати революційну путь російського Парнасу.

Для цього у нас є всі дані, вони витікають з тієї предпосилки, що ім'я її відродження. В цьому справедливому і природному юначому запалі нема й тіні «австрійської інтриги». І нема саме тому, що ми так далекі від неї, як ідея пролетарської революції від обмеженого націоналізму. Повірте нам, коли б ми вірили в ті ідеали, які проповідує нам Донцов, то, будьте покійні, ми найшли б в собі мужність піти за них не в один «штаб Духоніна». Це не

фанфаронство, не фразерство, а те почуття своєї людської гідності, яке керувало Рисаковими й Перовськими.

Нове гасло, що його скеровано проти російської літератури, ми розуміємо як гасло здорового суперництва («соревнования») для двох націй і не як націй, а як революційних факторів. Коли ми боротьбу двох спортсменських команд не розцінюємо як боротьбу революції й контрреволюції, коли наше мистецтво вдалим ходом відродженського ферзя хоче дати московському «богоискателю» мат в три ходи, то це треба тільки вітати. В цьому національної гордості боятись нічого. Народне прислів'я так каже: «Навіть злидні без пихи не живуть». А Ленін з приводу цього в тій же статті, що її невдало цитує Юринець, от що говорив: «Ми повні почуття національної гордості, бо великоросійська нація теж утворила революційний клас, теж доказала, що вона здібна дати людськості великі зразки за соціалізм». Наш геніальний вождь ще раз запитував себе: «Чи чуже нам, великоросійським пролетаріям, почуття національної гордості?» І відповідав: «Звичайно, ні. Ми любимо свою мову, свою вітчизну. Ми пишаємось тим, що осередок великоросів видвинув Радищева, декабристів» etc. Він не боявся так говорити, бо знав, що в «кожній національній культурі єсть соціалістичні елементи».

Дозвольте ж і нам пишатись тим, що революційний і послідовніший з декабристів – Пестель – жив під південним сонцем України, що велику російську літературу робили наші Гоголі, Короленки, що перші полки, які підняли м'ятеж проти царату, були по національності наші, що історію боротьби трудящих записано не в тульській «Канаді», а на просторах України, де найменша оселя є сторінка із героїчного минулого, що і т. д., і т. п. Цього раніш не видно було – дозвольте, щоб його видно було і щоб ми могли пережити те почуття національної гордості, яке відчував Ленін.

Хтось із російських критиків говорив, що якби Гоголь писав українською мовою, то це був би другий Данте. Ми гадаємо, і наші

Драгоманови при інших умовах були б в пантеоні найкращих світових революціонерів. Дозвольте нарешті припустити, що при умові рішучого розв'язання національного питання навіть із Хвилі може вийти славетний комуністичний діяч. Український куркуль воістину страшна сила, але це нічого не доказує. В своїх «Естетичних замітках» Мерінг не сумнівався, що класична німецька література не залежала від пролетаріату, і оспівав останнього саме тоді, коли й третій стан виступав як єдине ціле, і за грохотом Великої Французької революції ще не видно було «могильщика» капіталізму, то якою ж треба бути обмеженою людиною, щоб скося поглядати на українське відродження і добачати в ньому тільки столипінський «отруб».

Колись Англія давала ідеї, Франція їх розносила по світах. Чому не припустити, що ідеї «кремлевського мечтателя» понесе в широкий світ якась із молодих союзних республік? Грецькі міста колись були ідеалом Руссо. В цьому ідеалі і ми добачаємо здорові моменти. Полемізуючи з Бухарінім, Ленін говорив, що треба дати нації можливість розвинути, диференціюватись від своєї буржуазії. Початок такої диференціації ми спостерігаємо сьогодні на Україні, і наше нове гасло, хоч як це парадоксально, і є результат класової диференціації. Боротьба з дуалізмом людської природи – є первинна ознака кристалізації нового сильного класу. Коли столоначальники гадають, що це «хлоп'ячі лозунги», то *non omnia possumus omnes* (людина не універсальна), не кожний знає своє місце і не кожний здібний підвестись вище першого поверху.

VII

Отже, для наших опонентів були неясні такі терміни: «Європа», «Росія» і «азіатський ренесанс». Очевидно, і надалі вони будуть плутатись. Але більш здібні з них повинні вже розуміти, що під «Європою» ми мали на увазі не тільки технічні досягнення, але й – головне – психологічну категорію, певний тип культурного фактора в історичному процесі, певний революційний

метод. «Чи можна погодити віру в Азію з захватом по відношенню до Європи?» Це цілком залежить від того, шановний тов. Юринець, що ми розуміємо під Європою. Європу Гегеля, Лессінга і т. д. – можна, бо кожний з них в ретроспективному плані не тільки виразник певних кіл буржуазії, але й той Радищев, яким пишався Ленін. Європу навіть Шпенглера – навряд чи можна, хоч би тому, що вона не може стояти в названому плані, а в плані сьогоденної боротьби ця Європа для нас загрозливе явище. Ленін ніс світло з Азії, але він завжди пропонував учитись у Європи. Він, очевидно, гадав, що психологічну Європу можна зв'язати зі Сходом.

Здається, ми вияснили й свій погляд на Росію. Є дві Росії: Росія «Краснопреснінських» районів, Комінтерну і ВКП, і Росія Сухарєвської крамарихи та жидкобородого «богоискателя». Як же ми дивимось на «азіатський ренесанс»?

Прийде час, коли ми своїй теорії присвятимо окрему брошуру... а тепер дозвольте хоч два слова і про цю «загадку».

Ми вже говорили, що для нас теорія циклів – не порожній звук, але в той час, коли М. Я. Данилевський і О. Шпенглер (перший в «Європі й Росії», а другий в «Гибелі Європи») з'ясовують цю теорію через філософію ідеалістичного інтуїтивізму, ми її мислимо в плані матеріалістичної каузальності. Кожний народ переживає дитинство, культурний етап і цивілізаційний. В цьому у нас нема розходжень. Цивілізаційний етап і на наш погляд є останній акорд всякої культури і початок її кінця. Але в той час, коли для ідеалістичного інтуїтивізму історичні типи культур замкнено в самовольні рямці, як-от «фаустівські», що йдуть під знаком своєї судьби, ми, виходячи з принципу каузальності й поділяючи історичні типи культур, замикаємо їх в рямці патріархального, феодального, буржуазного і пролетарського часу. Кожний з цих типів не подібний до другого, але це не абсолютно, оскільки всюди вривається момент природного спадкоємства.

Принцип каузальності витікає з установки світової історії в плані наукового досвіду. Коли ідеалістичний інтуїтивізм є суб'єктивна інтеграція випадкових історичних моментів для виявлення картин світу і прогнозів, є апріорний підхід до історії і розглядає світ в той чи інший історичний момент не як світ двох таборів – хазяїв і рабів, а як світ прогресу для прогресу, то принцип каузальності завжди виходить з конкретних даних і визначається ідеєю перебудови соціальних взаємовідношень, прагне умовної кульмінації ідеального суспільства – матеріальної рівності.

Для ідеалістичного інтуїтивізму, хоч як би він дурих себе псевдоясністю своїх теоретичних формул, світ завжди буде за какофонію, бо цикл буржуазної культури, дійшовши своєї вищої цивілізаційної точки, летить у провалля віків і, як столітній дід, впадає в дитинство. Шатобріан в часи розквіту буржуазного циклу, доводячи розумом віру і повстаючи проти раціоналізму, все-таки страждав на той раціоналізм і, таким чином, творив свій цикл. Ідеалістичний інтуїтивізм не може його творити, хоч як би він і приховувався за фашистський оптимізм. Уже Мольєр – не тільки прообраз героїв XVIII віку енциклопедистів, але й поета «світової скорботи», «могилищика» третього стану. Шпенглерівська ідея всесвітньої монархії є повернення до дитинства, це є ідеї не кого іншого, як Данте і Вергілія.

Принцип каузальності – з теорії історичного матеріалізму. Цією філософією й починається пролетарський цикл. Ідеалістичний інтуїтивізм для виявлення картини світу веде послідовно до міфів древності, до відшукування культурнопарикмахерського [пропуск. – *Упор.*]. Принцип каузальності, оскільки в основі його лежить досвід, не входить в коло того напівміфічного минулого, яке нічого не може з'ясувати. Рукописи славетного мейерхольдівського фараона «Герум-Герум» нас можуть цікавити як художників – і тільки. Ніцше, будучи філософом епохи розквіту імперіалізму і ідеологом великого й живого капіталу, цілком слушно не йшов в минуле далі античної культури. Всесвітню історію і справді треба розглядати з

конкретних і відомих нам етапів. Плутатись в якійсь мікенській культурі – і справді треба сповідати інтуїтивізм. І мікенську, і індійську, і єгипетську, і вавилонську, і арабську і т. д. культури ми відносимо умовно до патріархального напівміфічного циклу. В даному разі нас цікавить тільки той факт, що розвиток цих культур, за виключенням таких туманних, як ацтеків або як-от єгипетської, протікав, головним чином, на тій території, яка являється Азією і Європою. Але й грандіозний Єгипет, підпавши ще до Р[іздва] Х[ристового] спершу під владу Камбіза, а потім Александра Македонського, – але й він свою культуру ще в глибокій древності прилучив до європо-азіатської. Александрія вже при Птоломеях була центром грецької вченості і колонією Риму.

З другого боку, не може не кинутись в очі і той факт, що майже всі культури патріархального періоду утворились тими народами, які мешкали на території Азії, і тими, які географічно стояли на її межах. Таким чином, в творенні першого культурно-історичного типу людський матеріал Європи відігравав порівняно [не]велику роль, не дивлячись на те, що європейська територія в цей час навряд чи була порожньою. (Цю гіпотезу підтверджує хоч би те наукове припущення, яке встановлює існування слов'ян по цей бік Уралу з 1000 року до Р. Х.) Отже, людський матеріал Азії розв'язував патріархальний період. Але розв'язуючи його, він остільки вичерпав свої творчі сили, що вже феодальний тип природно мусив виявляти себе на європейській території, де людський матеріал був повний набраної в віках і не виявленої енергії. Цією енергією Європа розв'язала не тільки другий період, але й третій – буржуазний. Четвертий, пролетарський, культурно-історичний тип європейське населення не здібне підняти. Це знову-таки гіпотеза, але для більш-менш спостережливої людини вона становиться за аксіому. Сьогодні ми – сучасники «Гибелі Європи», але не як фаустівської культури, а як буржуазного типу. Але ми – сучасники й свідки падіння творчої енергії людського матеріалу на європейській території. Західне

суспільство природно йде до стану духовної імпотенції. Творчу енергію вичерпано, її хватило на два періоди: пройде багато віків, коли Європа знову [матиме] блискучу історію. Це зовсім не значить, що вона ще довго не буде йти попереду інших країн, це зовсім не значить, що і в час свого тимчасового замирання вона не буде творити чудеса хоч би в тій же техніці, – це значить, що творча ініціатива всесвітнього, універсального значення вже не може виявитись на тій території, де розрядка людської енергії протікала на протязі кількох десятків віків. Греція і сьогодні живе, але це вже не Греція далекої прекрасної культури. Рим і сьогодні жевріє, але жодний Муссоліні уже не підніме його на висоту колишньої грандіози. Європейські комуністичні революції як пролог до пролетарського періоду не обійдуться без сторонньої ініціативи, як це було з буржуазними. І це зрозуміло, бо ініціатива піде відтіля, де буде творитись четвертий культурно-історичний тип. Тільки натхненці цього культурного періоду зможуть доконати капіталізм.

Але де ж ця загадкова країна, що розв'язує велику світову проблему? Вона там, на сході. *Ex oriente Lux!*

Азія знову виходить на широку історичну дорогу. Віковий, тисячолітній відпочинок східного людського матеріалу – це є період накопичення енергії для всесвітніх універсальних завдань. І тільки ця енергія здібна вивести Європу з цивілізаційного періоду конаючого типу культури. В цьому не може бути сумніву. Соціальний пафос, що ним горить сьогодні Азія, є не тільки перша ознака відродження нових грандіозних сил, але й ознака відповідності останніх четвертому типу культури. Рапсодії і саги Рамаїни – напередодні свого воскресіння в новому пролетарському періоді. Сун-ят-сенівські проекти розвитку хазяйства Хіни в інтернаціональному соціалістичному плані – не тільки протест проти імперіалізму західноєвропейських держав, але й яскрава ілюстрація до пробудження азіатської потенціальної енергії. Духовну культуру завжди тісно зв'язано з невловимим химерним процесом надбудов, і ми дуже хотіли б подивитись в якомусь XXII столітті на

шпінгалета, який сьогодні вульгаризує теорію історичного матеріалізму заявою, що економіка Азії виключає всяку думку про універсальну роль останньої в світовому історичному процесі. Нещодавно Маяковський «одкривав» і розвінчував сьогodнішню Америку. Зі слів, здається, Лозовського, індустрія цієї країни не така вже грандіозна, як нам здається. Настав час «одкрити» й Азію. Варто перечитати хоч би труди того ж доктора Сун-ят-Сена про капіталістичний розвиток Хіни, щоб од нашого скепсису не залишилось і тіні. Але й Індія Тагора не та уже країна, що «под развесистой клюквой». Словом, економічних передпоилок тут уже досить для розвитку духовної культури і саме четвертого типу. Звичайно, таке припущення можливе тільки тепер, коли економіка Західної Європи може стати на міцну матеріальну базу для азіатських конкістадорів. «Жовта небезпека», що її так жахалася буржуазія, по суті, завжди символізувала ту реальну силу, яка розв'яже проблему комуністичного суспільства, активно почавши утворювати новий культурно-історичний тип.

Отже, азіатський ренесанс тісно зв'язано з епохою великих горожанських сутичок, з смертельною боротьбою двох сил: з одного боку – капіталізму, з другого – східних конкістадорів. Західноєвропейський пролетаріат має важкі традиції, і без пробудженої, універсального значення, азіатської енергії він не тільки не здібний почати новий культурно-історичний тип, але й звалити з себе мертву вагу третього стану. Це зовсім не значить, що «літературу творить не певна доба, а й спадщина», це зовсім не значить, що не треба брати на увагу «сили пролетаріату і його придатності викликати нові культурні здібності», – це значить, що не треба вподоблятися одnobокій теорії фізіократів, які в XVIII столітті фетишизували селянство. Пролетаріат не є абстрактна категорія, а тільки конкретний класовий організм, і кілька віків хазяйнування в Західній Європі духовної культури третього культурно-історичного типу не могло не відбитись на його техніці. Елементарний дарвінізм завжди це може підтвердити. Західноєвропейський

пролетаріат для заволодіння матеріальними цінностями досить підготовлений. Але не треба забувати, що якийсь пруссизм виховував найкращий європейський пролетаріат (німецький) не з часів поразки і мрій про реванш, а на протязі багатьох великих років.

Азіатський ренесанс визначається не тільки відродженням класичної освіченості, але й відродженням сильної й цільної людини, відродженням нового типу відважних конкістадорів, що за ними тоскує й європейське суспільство. Але цього не могла не розуміти буржуазія. Колись Коперник вносив у світогляд сумніви, Ньютон з'ясував світовий порядок. Сьогодні фашизм прийшов цей порядок зміцнити. І хоч цей прихід запізнілий, але це досить вдала й вчасна вилазка: темперамент фашизму не може не викликати симпатію.

Отже, всі ці передпосилки треба завжди брати до теорії залежності надбудов від економіки.

Але при чому ж тут Україна? А при тому, що азіатське відродження тісно зв'язане з більшовизмом, і при тому, що духовна культура більшовизму може яскраво виявитись тільки в молодих радянських республіках... і в першу чергу під блакитним небом південно-східної республіки комун, яка завжди була ареною горожанських сутичок і яка виховала в своїх буйних степах тип революційного конкістадора. З другого боку, наша Євразія стоїть на межі двох великих територій, двох енергій, остільки авангардом 4-го культурно-історичного типу виступаємо ми. Колись Бухарін в своїй промові про «судьби російської інтелігенції» так говорив: «Ленін твердив, що за кілька років ми будемо вести за собою Азію. Цього ще нема, але це буде. Ми пропонуємо вам подумати про ці гігантські всесвітні масштаби. Зійдіть, будь ласка, з ідеологічної позиції, що вихваляє безграмотність сільської вчительки, і не закликає [не закликайте. – *Упор.*] нас до цієї темноти, а йдіть вперед по вказаній нами путі».

Те ж саме й ми говоримо нашим «чинушам». Коли вони не розуміють, що Гоміндан є фактор більш революційного значення, ніж якийсь амстердамський інтернаціонал, то ми, очевидно, завжди будемо розмовляти на різних мовах. Звичайно, «світовий пролетаріат» мусить «стати керівником визвольних рухів національностей Сходу». Але от біда – західноєвропейський пролетаріат ведуть Макдональди й Вандервельди, що їх пролетаріат не завтра скине й у всякому разі не раніш великого пожару на Сході. «Культурні досягнення» західноєвропейського пролетаріату ми не думаємо скидати з «рахунків світової історії». Але ми знаємо, що коли Кант перекладає християнський дуалізм з мови феодальної на буржуазну, то буржуазний письменник Барбюс намагається перекласти його на мову «могильщика» буржуазії. Такі «здобутки», очевидно, прийдеться «скинути з рахунків світової історії». Наше твердження, що азіатський ренесанс протягнеться на кілька століть, зустрічають вигуками: «Ловко, браво!», але не ловко виходить, коли наша галаслива червонохуторянська «Просвіта» ніяк не може вивести свій світогляд з рямців масштабу провінціального вчителя політграмоти. І коли вона твердить, що за десяток-два років не буде буржуазії і світ стане за «єдину пролетарську сім'ю», то ми в цьому вбачаємо не тільки казенний оптимізм, але й учуваємо нотки песимізму жидкобородого «богоискателя», який давно вже махнув рукою на всесвітню революцію і, зробившись гвинтиком бюрократичної машини, виробляє для маси золоті пілюлі заспокоєння. На його погляд, «вселюдська культура» прийде в якихось 40-х роках нашого століття. І він не хоче слухати, що для стабілізації нашої психіки прийдеться приховати кілька віків, і тільки після цих віків ми зможемо творити «вселюдську культуру». Проте коли розуміти останню як конгломерацію, що складається з «червоного вірша» циркулярної інструкції і псевдомарксизму, що така й дійсно прийде за якийсь десяток років.

Словом, поки що ніхто не переконав, що азіатський ренесанс в нашій концепції не відповідає справжньому марксизму. Коли, нарешті, нас питають: «Як знайти різницю у поглядах старих слов'янофілів і ваших?» – то й тут ми відповідаємо: «Для цього треба взяти якийсь том історії слов'янофільства й добре його перечитати». Коли ж і тоді наша концепція буде незрозумілою, то тут залишається тільки безпорадно махнути рукою і вдаритись у філософію «недоросля». Бо й справді: найкращий вигляд людини – це той, що його французи називають не інакше [пропуск. – *Упор.*].

Чим характеризується слов'янофільство? Перш за все, як говорить елементарна політграмота, – філософсько-історичною теорією національної самобутності. Але оскільки ця теорія утворювалася під впливом філософської системи напівмістичного Шеллінга й ідеалізму Гегеля, остільки її «самобутність» була одірвана від соціально-історичних процесів й вона мусила виродитись в «мракобесіє» Леонтьєва. Панславизм привів до «самобутнього» Сходу і ідеалістичного месіанізму. Але хіба ми говоримо про «самобутність» Азії? Справа ж іде про Маркса і принцип каузальності. Треба ж відрізнити самовар від чижика і знати, що слов'янофільство є одна з варіацій того ж таки ідеалістичного інтуїтивізму¹³⁴.

Отже, азіатський ренесанс і надалі залишається прекрасною поезією наших днів. Ми й надалі віримо й переконані, що тільки конкістадори Великого Сходу утворять четвертий культурно-історичний тип, що тільки вони виведуть людськість на шлях комуністичних революцій.

Але треба кінчати. Марксизм завжди був живою теорією, і він ніколи не цурався здорової романтики. Найлютішим своїм ворогом він вважав сухий ревізюнізм. Колись робили спроби використати марксизм для оформлення ідеології великого капіталу («легальний марксизм»), тепер намагаються зробити з нього під прапором безграмотних фраз народницький сахарин. Ця

---

¹³⁴ До речі: як зв'язати азіатський ренесанс з греко-римським мистецтвом? Про це ми ще будемо говорити, а поки що посиласмо читачів до прекрасної статті українського талановитого критика М. Зерова «Література чи літературщина?». Сьогодні останній його знову атакує (*приміт. авт.*).

остання спроба реакційніша за першу, бо об'єктивно – тире! – повторюємо ще раз і ще раз – грає на руку столипінському «отрубуну». В вульгарному марксизмі шукають собі підпори, з одного боку (ще раз і ще раз), безсмертний куркуль, з другого – міське міщанство. Саме тут і йде кристалізація їхнього світогляду.

Отже, очевидно, боротьба тільки починається, і коли взяти до уваги, що в українській літературі марксизм почав розгортати поки що свої дитячі крильця, що його кроки плутаються в лабіринті найскладнішої ситуації, яку знала коли історія, то з певністю можна кваліфікувати нашу боротьбу як боротьбу «не на життя, а на смерть». Від рефрену Катона Старшого – «*Delenda Carthago!*»¹³⁵ ми не одмовляємось, і наш соціальний фанатизм ніколи не погасне. До зачеплених питань ще не раз доведеться повертатись, але ми знаємо, що «крапля довбе й камінь». У всякому разі, безпримірна поразка масовізму дає можливість нашій дискусії розгорнутись. Це перший плюс. Другим плюсом ми примусили суспільство хоч трохи поважати письменника (Хвиля в рахунок не йде). Третій плюс – найбільший – це той, що наша література вже відчуває вітерці доброго повітря. В ньому ми й розгорнемо свої могутні відродженські крила. Інакше і не могло бути, бо за нас життя, бо наш молодий клас – пролетаріат – упевнено сходиться на історичну арену.

Почали ми свою статтю критикою спроб найти в історії відповідні аналогії до нашого сьогоденного руху. Систематичні провали наших супротивників в цьому сенсі ми з'ясовуємо, з одного боку, національною обмеженістю, з другого – літературною безграмотністю.

Навіть т. Коряк, який нещодавно кинув нам «рукавичку» і викликає нас на бій, – навіть він не здібний підвестися вище заявленої схеми («хатянство – радянство») і зробити з марксизму живу теорію. Справа в тому, що логіка соціальних процесів нашої діяльності ні в якому разі не може припустити

---

¹³⁵ «Зруйнуймо Карфаген!» (Латин.)

відриву від цих процесів пролетарських ідеологічних надбудов. Всяка спроба в цьому сенсі обов'язково несе за собою невдачу. В часи військового комунізму пролетарське мистецтво не тільки могло, але й повинно було обособлятися. Тепер, в час органічного будівництва, коли пролетаріат іде в союзі з дрібною буржуазією і вкупі з нею простує до соціалізму, тепер всяке обособлення логічно веде до самогубства фізичного чи морального, все одно. Володимир Коряк весь час намагається стати осторонь, зайняти позиції, так би мовити, третьої особи, [стати], так би мовити, «чистим» марксистом і дивитися на життя зі свого мудрого «висока». Він не симпатизував ані плужанській просвітянщині, ані «хатянщині ВАПЛІТЕ». Але такої позиції життя не терпить, і наш колишній вчитель відчув, що його особиста трагедія логічно мусить стати за один із епізодів того соціального фарсу, який ще й досі розігрують наші ультраліві комуністи. Внаслідок такого розв'язання особистої трагедії маємо вступ т. Коряка до складу співробітників плужанського органу. І хоч скільки б колишній вчитель «паплюжив» містечковий масовізм «Плуга», хоч які б він будував химерні ілюзії щодо своєї чистої безсторонності, – Пилипенко завжди з охотою буде друкувати його, завжди буде виставляти його за докладчика на своїх «маломістечково-просвітянських» з'їздах. Дядько прекрасно розуміє, що в особі Коряка він придбав собі вірного, хоч, можливо, й химерного союзника. Словом, життя, примусивши нашого колишнього вчителя вийти з ілюзорного стану безстрашності, ще раз підтвердило наше припущення неможливості нашого відриву від живих соціальних процесів. Т. Коряк мусив стати на бік чи то тих сил, які гуртуються навколо Вільної Академії, чи то тих, які визначаються «маломістечковим просвітянством». І він став. І прекрасно зробив. Краще бути безперспективним і об'єктивно реакційним плужанином, ніж сидіти десь на морально спустошених левадах своїх розбитих ідеалів. Що не говори – а плужанізм своїм ясно окремленим дрібнобуржуазним світоглядом

являється тією тичкою на історичному роздоріжжі, що завжди буде попереджати і одганяти від себе молодь.

Отже, силою залізних законів історії наші ідеологічні надбудови вливаються в загальне річище української громадської думки. Але, забравшись в чужий монастир, вони, ці надбудови, мусять забути про свій «устав». Коли українська громадська думка розвивалась по лінії «хатянства» і «радянства», то й мільйони Хвильових не зможуть звернути її з цього шляху. Нам залишається тільки вибирати більш вигідну позицію і оволодіти одним з цих процесів. На цей шлях і пішли всі пролетарські письменники. Іншими словами, коли ми «хатяни», то той, хто не з нами, обов'язково попадає в лабеті просвітництва. Що таке останнє, – всі, здається, знають. Але що таке «хатяни», це й досі «загадка». Коли ми всяку спробу притягти до нас «хатянство» як «хатянство» завжди відкидаємо, то не тому, що ми не хочемо вбачати в ньому одного з своїх попередників, а тому, що наші опоненти не здібні поставити «хатянство» в план ретроспекції. Ми вже говорили – «хатянство» не тому прийшло до «європейського фрака», що воно ставило останній за свій ідеал, а тому, що тодішня соціально-економічна ситуація не відповідала «хатянським» «гаслам». Бо що таке «хатянство»? Чи не було воно потенціальним західництвом? Отже, в цьому сенсі ми дійсно вбачаємо в ньому свого предка. Коли ви здорову красиву людину називаєте мавпою – вона, очевидно, не повірить вам і буде вас вважати принаймі за дурня. Але зовсім не значить, що ця людина, коли вона має більш-менш широкий світогляд, не добачає в цій же мавпі свого попередника.

Отже, ми, азіатські конкістадори, є, хоч як це й дивно, перш за все «західники». І протиставляємо себе, з одного боку, «енкам», а з другого – «європенкам». Діалектика навчила нас нести світло з Азії, орієнтуючись на грандіозні досягнення Європи минулого. Іншого путі, на наш погляд, нема для пролетарського мистецтва. Тільки установка на «західництво» передає нам командні висоти. Волею історії ми перешиковуємось в інший план, але з

такою ж непохитною вірою в здійснення своїх ідеалів, що їх ми мали, випускаючи літературний універсал 21-го року. Коли брати історичні аналогії, то наш час відповідає двом історичним моментам: XVIII віку в німецькій літературі і XIX – в російській. Це епоха «Sturm und Drang'у», епоха «бурі й натиску». Росіяни 40–50-х років, здається, не називали свій час цим терміном. Але західники – Белінські, Грановські, Герцени, – по суті, теж були творцями золотого віку своєї національної літератури.

Колись тов. Сталін говорив, що «само собою розуміється, нація, як всяке історичне явище, має свою історію: початок і кінець». В XVIII віці Німеччина, а в XIX – Росія проходили серединний етап своєї національної трансформації.

Українське мистецтво теж підходить до свого золотого віку. Починається період «бурі й натиску». Друга половина німецького XVII віку, що йшла за 30-літньою війною, характеризується інтелектуальним і політичним занепадом. В першій половині XVIII [ст.] починається рух, і в тому ж віці Німеччина дає Лессінга, Гете, Шіллера. Ще до автора «Лаокоона» в німецькій літературі був рух проти французької поезії і просвітництва. Це був рух, як відомо, не проти Франції, а проти художніх смаків французького двора. Класичний період німецького мистецтва рішуче розв'язав це питання «Стражданнями молодого Вертера» і «Розбійниками». Це зовсім не значить, що тодішня молодь була націоналістично настроєною, навпаки, Гете і Шіллер, як відомо, були космополітами. Навіть рішучий момент боротьби з французоманією тісно зв'язує Лессінга з Дідро. Але першоджерелом була все-таки Англія – Європа для тодішньої Німеччини. Але все-таки надходив золотий вік, – і Гете пішов до Шекспіра. Це зовсім не підходило [зашкодило] німецьким класикам згадати Марціала й піднести «Ксенії» рідному філістерству. Україна теж пережила свою війну з царатом і вийшла з неї до певної міри спустошеною. Але вже в минулому столітті

починається непоборний національний рух. Культурний занепад вів нас до тих обмежених соціально-побутових можливостей, що їх ми маємо сьогодні.

Але національне відродження робить чудеса, і нація прискореним темпом відходить до свого золотого віку. «М'ятежні генії» (термін, що ним охрестили себе поети епохи «Штурму унд Дрангу») повторюються сьогодні в українській літературі. Раніш, ніж почати фундаментальну творчість, «м'ятежні генії», як відомо, кинулись в бій. Багато з них не витримало такого безпримірного горіння, частина з них збожеволіла, але натомість з гуртка страсбургських «м'ятежників» вийшов Гете. Наша епоха теж страждає на гігантомахію, але ця гігантомахія не що інше, як гігантомахія «бурі й натиску». Історична місія «м'ятежних геніїв» зводилась, як відомо, до того, щоб розчистити атмосферу, скинути традиції, найти самостійний шлях для розвитку німецької літератури. Ті ж самі завдання і ми беремо на себе. «Штурм унд Дранг» звертався до Оссіана, Гомера, Шекспіра, ми теж провіряємо свої можливості на античній культурі і Ренесансі. Це зовсім не значить, що ми когось хочемо рабськи наслідувати. Ми тільки даємо своїм вбогим опонентам ще один козир в руки, але козир більш певний. «Штурм унд Дранг» був, як відомо, продовженням французького раціоналізму і його визвольних ідей, але він був також повстанням проти раціоналістичного догматизму. М'ятеж продовжує російський більшовизм, але повстаємо проти псевдомарксистського вульгаризму. Тоді був час не зовсім ясного протесту, – наші горизонти теж тільки-но виясняються.

Така от наша історична аналогія і спеціально для тих, хто їх полюбляє. Нічого блукати в «пантагрюелізмах» – «дайош» «бурю й натиск». Наша епоха все-таки залишається великою епохою ренесансу, що розчиняє двері тому весняному повітрю, яке легеньким і радісним вітерцем біжить з Азії.

Наше відродження йде під прапором пролетарських революцій і кожним своїм нервом спрямовано туди, де маячать і горять під осіннім димком прекрасні «озера загірної комуни». Ми вже все маємо – і буйні фарби

Петрицького, і конструктивну чіткість Мелера, і прекрасні звуки Вериківського, і незрівнянну поезію Тичини, Рильського, і надзвичайного Курбаса, і., і., і... Але ми ще не маємо відповідної культурної атмосфери. Ми знаємо, що основа всього – це Дніпробуд. Але не виросте дуб без сонця. Безпокійний Байрон не будував Лондона, але й навіть він, «могилярник» третього стану, був великим громадянином і вмів запалити до творчості своє суспільство. І це ми знаємо. Ми віримо, що гряде і наш геніальний неспокійний громадянин. Його викликаємо ми своїми нервами, своєю непоборною волею.

Отже, підводиться прекрасне сонце відродження, і ми тиснемо руку тобі, невідомий товаришу. Ми підемо з тобою по наших спустошених городах і селах з багряним прапором і вийдемо на той великий тракт, що по ньому йдуть народи до далекого, але безсумнівного комуністичного суспільства.

СПИРИДОН ЧЕРКАСЕНКО (1876–1940)

Спиридон Черкасенко (крипт. і псевд.: К. С., П. С., С. Т., С. Ч., П-л, С-ко, Ч-енко Ч., Черкасен, Аматадор, Викторович С., Грицько Г., Дід, Киянин. Кіпчук Віктор, Педагог, Подолянин, Провінціал, Свій. Скептик. Спостережливий, Стах Петро, Стеценко К., Театрал, Тодосієнко С., Той самий, Шершень, Щирий Я., З.; 24.12.1876, м. Новий Буг Херсонської губ. – 08.02.1940, м. Прага, Чехословаччина – український письменник, редактор-видавець, публіцист, педагог.

Із 1895 р. С. Черкасенко працював учителем здебільшого на Донбасі. До «Громадської думки» подавав дорожні нотатки «Народні університети» та замітки «Події в Юзівці», а в харківському тижневику «Сніп» – роздуми «Починають брикатися». Часто друкувалися матеріали журналіста у київському щоденнику «Рада». Зокрема, 1907 р. тут побачили світ численні

сатиричні дописи у рубриках «Малий фейлетон» і «Відгуки з життя» (наприклад: «Прибавка», «Свято державної думи», «Починається», «Чи образа ж?», «Наші за кордоном»), а також статті, замітки, нариси, репліки, огляди («З'їзд діячів народної освіти», «Чудовий сон і дійсність», «Ідеали Шевченка», «Безодня», «Водевіль з переодяганням», «Страховище», «Добий його!», «Назад, в п'ятому минулого», «Поезія й проза (думки і враження)» тощо). Співробітництво з «Радою» продовжувалося і в наступні роки, коли до редакції С. Черкасенко приносив свої оповідання, огляди російської політики, гострі фейлетони («Мода», «Рятунок», «Ради стараться...»).

Не залишився поза увагою літератора і тижневик «Рідний край», зокрема, 1907 р. тут вміщені поезії («Шахтарі», «Вечір в степу», «Човен»), нариси («П'яниця», «Весною», «Чепуха»). 1914 р. з'явилося повідомлення про вихід у світ двох окремих книжечок Провінціала («Жарти сатира» і «Газетна помилка»). Політичні симпатії єднали С. Черкасенка з київським соціал-демократичним тижневиком «Слово», де він надрукував оповідання про шахтарів «Чорний блиск» (1907. – № 18/19); у свою чергу, редакція повідомляла про вихід у видавництві «Український учитель» деяких педагогічних праць учителя-літератора. Під псевдонімом С. Тодосієнко побачили світ замітки «Страшна праця», «Криваве злочинство», «Розмова про школу» на шпальтах української тижневої ілюстрованої газети «Засів» (1912).

Для «ЛНВ» призначався цикл повідомлень «З українського життя» (1912), для «Украинской жизни» – стаття «Голос украинских учителей», редакції кооперативного журналу «Муравейник – Комашня» запропонована стаття «Т. Шевченко як поет свого народу» (1914. – № 9). Письменник-педагог виявився також дописувачем літературно-науково-артистичного журналу «Дзвін», де надруковані його уривок із драми «Казки старого млина», два оповідання, статті «Леся Українка» і «Прометеїзм у творчості Шевченка», звіт «На з'їзді діячів народної освіти: Вражіння учасника».

Іменем С. Черкасенка (П. Стах) позначений і дитячий двотижневик «Волошки», де 1917 р. подані дитячі спогади письменника «Галя» та новела «Завзятий заєць: 3 дитячих загадок», вірші «На панахиді по Миколі Лисенкові», «Рідне слово, рідна пісня», «Волошки».

Особливо розгорнувся талант публіциста в українській педагогічній пресі, де автор зумів поєднати здобутий учительський досвід і журналістську гостроту бачення та прискіпливо-об'єктивний аналіз фактів. Так, у журналі «Світло» впродовж 1911–1913 рр. надруковані статті («Шевченко й діти», «Шевченко педагогом», «Пам'яті українського генія», «Народній учитель: (3 нагоди 2-х роковин смерті Б. Грінченка)», «Бережімо просвітні огнища», «Те, без чого не обійдемося»), критико-педагогічний нарис «Леонід Глібов і діти», а також низка повідомлень із циклу «Життя», «З життя», «З біжучого життя». С. Черкасенко – один із редакторів-видавців літературно-науково-артистичного місячника «Дзвін» (1914. – № 2–6), був серед засновників видавництва «Українська школа». 1917 р. – відповідальний редактор журналу «Вільна українська школа», де друкував також свої матеріали про українізацію народної школи.

Перші поетичні спроби з'явилися друком 1904 р. на сторінках «ЛНВ», згодом його поезії друкувалися майже в усіх східноукраїнських виданнях початку ХХ ст. Окремо вийшли друком збірки оповідань «На шахті» (1909), «Вони перемогли» (1917); у Відні побачив світ літературний двотомник (1920–1922). Серед найкращих драматичних творів – «Казка старого млина» (1914) і «Про що тирса шелестіла» (1916). С. Єфремов зауважував, що за своїм світоглядом С. Черкасенко близько стояв до В. Винниченка; як письменник він завжди перебував на «варті життя», бо вважався реалістом із виробленим громадянським почуттям і «запасом життєвих спостережень, з деякою дозою грубоватости в манері».

Українська журналістика в іменах. – Вип. 9. – С. 319–321.

З УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ

Страшні перспективи п. Шульгина. – «Совершенно иная» позиція п. Струве. – Що робиться в «тихих заводях». – Селяне й українство. – Скорпіони. – Знов «Запорожець». – «Дрянь» лебединського директора. – Український депутат. – Втрати. – Відрядні зявища

«Коли мазепинських сил вистарчить для утворення власної української культури, то репресії сього діла не спинять».

Так писав у 10-м числі «Кіевлянина» п. Шульгин, волею націоналістів – депутат і 4-ої Державної Думи, а власною волею – запеклий україно жер. Проведімо далі сі його міркування до їхнього логічного висновку. Якщо ж тих «мазепинських» сил не вистарчить, то рух зникне сам собою. Ergo – репресії в сій справі річ зайва і завдають тільки клопоту та лишніх витрат... А проте – се ви, читачу, так міркуєте і я з вами, а в н.п. націоналістів своя логіка; а як і ще досі в них досі є порох у порохівницях, то й репресії оті всупереч з усякими логіками, ростуть і ширяться. Правда, коли ми зважимо на оригінальне, своєрідне трактування культури нашими приятелями, то се, що одразу здається чимось абсурдним, може бути з успіхом пояснено. Річ у тім, що є розуміння культури, на яким погоджується весь культурний світ: се – як сума завойовань людських у всіх сферах життя; в самій природі такої культури, звичайно, нічого страшного нема, а навпаки – культура веде людськість до повного визволення од всяких пут і до щастя. Але п.п. Шульгини мають зовсім одмінний на се погляд. Балакаючи про культуру, вони ніяк не можуть позбутись якогось просто таки органічного для них страху, маючи очевидно в своїй уяві не те, що всі ми, звичайні собі люди, а якесь «чудовище обно, озорно».

... «Грізним сей («мазепинський») рух стане в ту хвилину, – пише Шульгин, – коли мазепинцям вдасться спорудити свою культуру. Коли Бог

призначив, щоб українська мова в руках не панів Грушевських, а їхніх спадкоємців виросла в дійсно культурно та літературну мову, то питання вирішиться само собою».

І далі ще:

«Звичайно, доки супроти всієї російської літератури виставляють самого Шевченка, хоча й безумовно талановитого, але проте напів-грамотного алкоголіка, підправленого Кулішем, коли супроти всієї російської науки виставляють самого Грушевського, всієї музики – Лисенка. – Доти мазепинці мають небагато шансів на перемогу. Але хто знає, що принесе будучина».

Націоналіст російський не може собі уявити ніякого руху без страхіття: навіть і в людських культурних змаганнях у нього хтось комусь конче загрожує, хтось виставляє когось супроти, важить на якусь перемогу, а в будучині – дак і зовсім якийсь по меншій мірі катаклізм. А власне тільки й лиха того буде, що той культурний катаклізм поглине російський і інші войовничі націоналізми та всі зявища, рідні йому по духу.

Не жалують нас і «ліберально» й радикально настроєні «русскіє люде». Доброзичливість та приязнь їх досі ще не м'якнули далі «благодущія» п. С. Котляревського, який в січневій книзі «Русской Мысли» ласкаво дозволяє нам учитись у початкових школах рідною мовою. Решта українських домагань для нього – незрозумілі, химерні вибаганки. А от н. П. Струве дак і того не хоче нам дозволити. «Русское общественное мненіє», по Котляревському, ніколи не силкуватиметься «задушити культурну самобутність окремих народностей Росії, обмежити їхню політичну й громадянську свободу» («Рада», № 22). Але П. Струве в тій самій книзі «Р. Мысли» подає до загального відому й оцінку щирости своїх радикальних і ліберальних друзів.

«Не один раз, – пише він, – доводилося мені помічати, що ліберально й радикально настроєні «усскіє люди» ставляться дуже благодушно до українського руху власне через те, що вони фактично не надають йому

ніякого значення, а його остаточні цілі називають утопічними, коли не просто дурницею. Моя позиція зовсім інша».

Не няти віри одвертості П. Струве, як виявило вже життя, ми не маємо ніяких підстав. Що ж до позиції нашого ліберального приятеля з «Р. Мысли», то вона нам відома. «В обрусительній школі, – переказує «позицію» П. Струве «Рада», – він бачить найкращий і найпевніший засіб об'єднати окраїни Росії з центром, «сплотить» російську державу». Як бачимо, в новій позиції п. Струве помітно вже відрядне для націоналістів поглиблення: рік тому нам дозволено було хоч «глибокія і тихія заводи», а зараз про них ані згадки. Ще ступінь – і п. Струве опиниться в обіймах Пихнів, Савенків і Шульгиних. Туди й дорога!...

Ніхто й не скаже, щоб позиція п. Струве була занадто новою: ся новина налічує вже принаймні два століття, й російська культура зробила відтоді чималий поступ і в «тихихъ заводяхъ», де радив нам «оскежиться» прощений ех-радикал. Щодня газети приносять нам із провінції багато всяких ознак того поступу й розклад семі, распуста, п'ятика, хуліганство, душоубства відіграють в нім не останню роль. Нам ще досі вперто накидають обрусительну школу, ніби ми без того не маємо її вже щось чи не півстоліття. Отже до «обрусенія» досі ще так само далеко, як було і до школи, а замість того ми маємо безпросвітню темноту народню; прищеплено ж з поодиноким особам з народу грамотність здебільшого набоала природних форм, давши невичерпний матеріал не тільки нашим письменникам водевілів, але – що найстрашніше – поповнюючи кадри хуліганства. Поки П. Струве з упертістю вартого кращого вжитку, проповідує любе йому обрусінне, російське громадянство на Україні та й в інших місцевостях, вигукує пробі, а охранителі, нічого кращого не вигадавши, – як ліки супроти сучасних соціальних хвороб, радять вернутись до спасенної лози.

В мої завдання не входить обміркованне широких засобів супроти соціальних лихих зявищ сучасності; одним із могутніх і найпевніших засобів

боротьби з лихом є освіта, про яку я й згадав у зв'язку із закликом П. Струве. І мені хотілося зазначити тут, який великий і правдивий інстинкт у сім напрямку має сам народ. Своїми пориваннями він ніби хоче промовити до своїх доброзичливих опікунів: «лозу лишіть, коли маєте хіть, про себе, а ми пошукаємо інших шляхів, щоб приєднатись до культури». Не завадило б се взяти на увагу й проф.. Погодіну, що так зневірився (в останній торішній книзі «Укр. Житни») в бажанню народа українського мати свою рідну школу. Мої приклади здадуться може дрібними й малозначними, але треба мати на увазі, що я не подаю результатів якоїсь широкої анкети, а тільки те, що само, та й то на протязі одного місяця, потрапило до української газети. Се не малої ваги факти й краще над усяку анкету вони промовляють до тих, хто має вуха, щоб слухати

«Володимир-волинське повітове земство улаштувало для селян 10-ти волостей двохтижневі сільсько-господарські курси. На курси приїхало більш 50 селян. Перші лекції читано було московською мовою. Селяне слухачі мало розуміли сю мову і прохали лекторів, щоб ті читали лекції їхньою рідною мовою – українською («Рада», № 23).

Що таке крамольне на думку націоналістів і дике, непотрібне на думку п. Струве й його «ліберально й радикально настроєних руських людей» прохання мало не аби яку рацію, видно з такої ще кореспонденції;

«У містечку Краснополі, житомирського повіту, недавно закрились агрономічні курси, які улаштовано було волинським губернським земством для селян. Курси дуже зацікавили селян, але біда тільки та, що з чотирьох агрономів, які читали лекції, тільки один викладав дуже гарною українською мовою, а ті говорили так, що хай Бог милує. Читаючи зовсім незрозумілою мовою свої лекції, вони ще часто-густо пересипали своє читання такими словами, як «кульмінаційний» і т. п., і ніколи ані півсловечка не пояснили їх тоді, як один з сих лекторів цілих чверть години пояснював усім зрозуміле слово «шайба», і сим тільки розсмішив слухачів. По скінченню курсів на

іспиті виявилось, що тільки те й знали з тих лекцій, що було читано українською мовою. На анкетних листах усі слухачі висловились за читання лекцій українською мовою («Рада», №1).

Се ті, що «не просять». А ось ще один красномовний допис із Гирявки, Конотопського повіту (на Чернігівщині).

Доки на селі не залунала рідна пісня й рідна мова – село спало мертвим сном, хоч учителі й інша інтелігенція й пробували розбудити його читаннями, чарівним ліхтарем та книгозбірнею.

Але з'явилася на селі людина, що має «добрий регентський хист і кохається в українській пісні».

Пісні сі так сподобались селянам, що незабаром гурток охочих співати дуже розрісся, а слухачі не завжди вміщалися в хаті і стояли широкою лавою аж за сіньми. На репетиції співу стали справно приходити не тільки молоді, а навіть старі співаки, яких раніше можна було заманити туди тільки чаркою горілки, чи грішми, та й то не часто. І що найдивніше! – співаки одбувались й у найбільш робочу годину – жнива, коли селяни добре стомлювались за довгу робочу днину.

Чиста українська пісня позбавлена вульгарного намулу останніх часів, перейшла до селян, які потроху стали забувати таких пісень, як

«Да вдарили гопи, гопи!

Да вдарили врезали

Три раза!!»

Але однієї рідної пісні мало. Потрібна справжня освіта, якої нема в нас, і тому не дивно, що людність ваша, нидіючи в темряві, п'ячить, бешкетуючи і т. д. («Рада», № 24).

Аналогічні відомости маємо і з багатьох інших місцевостей України: з Шишака (Полтавщина), Катеринополю (Київщина), Баришполю (Полтавщина), Комишуватой (Харківщина), П'ятихаток (Катеринославщина) й інш. Закінчу про се характерним дописом із Сквири (Київщина):

ЛНВісник 1913, кн. II.

15 січня земство влаштувало в Сквирі сільсько-господарські курси... На превеликий жаль, п. д. лектори читають російською, незрозумілою для слухачів мовою. Один тільки д. Михайлик (по молочарству) читає зрозумілою мовою. Але ж треба додати, що д. д. Леонтович та Бігановський, хоч і читають по-російському, яле пояснення дають мовою рідною слухачам – українською («Рада», № 26).

Виходить, повторюється та сама історія, що й у початковій школі: замість того, щоб одразу, без зайвих клопотів, розпочати науку зрозумілою рідною мовою, д. д. навчителі, одержуючи відповідні накази, із свого «розумного, вічного» роблять якусь «медь звенящую» або «глас вопіючого в пустині», потрясаючи повітря з обов'язку без ніякої користи для своїх слухачів і тільки де хто, наслідуючи «безумство» «храбрих» та щиро дбаючи про слухачів, зважається «розхитувати» державні «устої» рідною мовою, або принаймні завдає собі подвійної роботи, щоб і кози ситі були й державні підвалини лишилися непохитними. Не знає певне про таке порушення «основ» п. Струве, а то б... звелів почекати, поки український народ навчиться його общеруського койне, щоб зрозуміти російські культурницькі заходи. То байдуже, що до того часу народ обріс би шерстю, – головне централізм було б урятовано.

З тугою в голосі промовляє шановний публіцист свою заяву, про те, що не всі його земляки стоять з ним на одній «позиції» й у голос не закликають боротись з українством «без всяких двусмысленностей поблажек». Та мусимо заспокоїти хороброго лицаря пера: ся справа й без його порад провадиться добре.

«Житомир. 10 січня. Сьогодні одержано повідомлення, що сенат затвердив постанову адміністрації про закриття житомирської «Просвіти», – телеграфують до «Ради» (№ 9).

«Як відомо, губернське присутствіє, зробивши постанову про закриття Українського Клубу в Києві, постановило разом з тим передати всю справу про Український Клуб прокуророві. Тепер слідувателю про важливіші справи почав слідство і допитував усіх членів ради старшин колишнього Українського Клубу і багатьох свідків» («Рада», № 15).

Се, так мовити, продовження торішньої історії, ліквідація спадщини, яку лишив нам минулий рік. Але й «рік молоденький», не зважаючи на другий тільки місяць свого життя, встиг уже принести нам кілька випадків, що характеризують «благодушне» для нас відношення. Подаю їх «в назиданіє потомству».

«Наш кореспондент, – зазначає «Рада» (№12), – з Камінець-Подільська пише: поліцмейстер заборонив «Просвіті» влаштувати 18 січня співку хору, хоч минулого разу співка хору одбувалася двічі на тиждень без ніяких перешкод. Причини заборони невідомо».

Чи не Балканська війна тому причиною? Город, пограничний, то, звичайно, страшно, щоб державна влада не звила собі кубелечка серед хористів.

«Камянецькому «Вольно-пожарному о-ву» заборонено виставити 6 січня в своїм помешканні п'єсу «Борці за мрії», хоч та п'єса там вже скільки разів виставлялась. Заборону мотивовано тим, що не вистарчає городовиків для дежурства під час вистави». . («Рада», №12).

Причина, як бачимо, цілком «уважительная», – хто зна, щоб вийшло з тих «борців» та ще за якісь «мрії». Така річ, як мрії, ще досі ж цензурі не підлягає, то без варті на такій виставі годі й обійтись. Он і «Запорожець» у «Н. Времени» (ч. 12231) пише про мрії зовсім страшні речі:

«В Польським і Вкраїнським станах панує (з приводу австрійської мобілізації) піднесений настрій і навіть заворушення. Особливо хвилюються мазепинці, що переживають прилив надій. Як і в період анексії Боснії і

Герцеговини, у Львові відбувся «всеукраїнський съезд», у якому брали участь і делегати од українських організацій нашої України».

«Запорожець», звичайно, «вретъ как сивый меринъ», мовляв його славетний земляк, але на всякий випадок, краще без жадний «мрій». Заборонити та й по тому, – щоб бува чого не вийшло.

«У Глухові 13 січня хор бандуристів улаштував концерт. Людей було багато. Учні на концерт не пускали» («Рада», №14).

З отими учнями справжня халепа: тут не впораються зі своїми й мусять звертатись до охранки, поліції й навіть фахових досвідчених філерів, а те що мазепинята так і гоноблять, щоб почути пісню про трьох братів азовських чи ще там щось страшніше. Скільки, наприклад, того клопоту та страху натерпілися за січень полтавський та лебединський (Харківщини) директори гімназій! Перший заборонив навіть дорослому регентові, д. Попадичу, керувати хором товариства «Боян».

«Зверталися до директора за поясненням, за які провини така «опала» на «Бояна». Нарешті виявилось, що п. директор не має нічого проти участі д. Попадича у музичних концертах взагалі, але тільки не на Шевченкових святах, ні в якому разі. Кажуть, що п. директорові найстрашніше те, що на Шевченкових святах слухачі встають, коли виконується «Заповіт» («Рада», №13).

Жах перед українством, як виявилось із події з лебединським директором, може довести людину до божевілля, й вона тоді робиться «невменяемой».

«Недавно регент лебединської хлопчачої гімназії написав декілька пісень для хору, а між ними одну українську, і показав їх директору Степанову. Сей аж підскочив, коли, розглядаючи російські пісні, побачив і українську; він грізно звернувся до вчителя: «Зачем вы выписываете такую дрянъ»?

Коли б у словах д. Степанова не було образи усьому народові, як власнику найсвятішого свого скарбу, то можна було б обмежитись тільки порадою не лякати більше харапудного чиновника. Але мусимо взяти й се на увагу, а д. регентові порадимо не забувати євангелійське: «не мечите бісера». Добре, що п. директор дійшов тільки до лайки, – могло статись і гірше. У слободі Комишуватій, наприклад, доведено людино до несамовитості українськими виставами. Батюшка, прочувши про українські спектаклі, сказав у церкві цілу промову супроти «єретиків», а під час вистави п'яний татар з приятелями потрошили в залі цеглою шибки («Рада», №10).

П. п. справникам теж багато клопоту од тих українських вистав та пісень.

«Начальство в нас суворе та грізне, - пишуть з Каніва, - перш за все воно не визнає слова «українець», а знає тільки «мазепинець» і частує тим назвиськом кожного добродія при всякій слушній нагоді».

Само собою, що маючи начальство з таким поглядом на українство, не дуже розспіваєшся. І справді: один добродій, що мав квартиру на горі над Дніпром, у садочку, любив співати українських пісень, любуючи з чудових краєвидів.

«Не довго довелося співати д-ви; одного разу, після того, як він виспівував з особливим натхненням, його було покликано до... справника:

- Мазепинських пісень співати? Мазепинську газету виписувати – стрів п. справник того добродія...

А був добродій людиною семейною, служив на посаді, і одна згадка про жінку, про діток одбила охоту од пісень надалі («Рада», №11).

Переяславський (на Полтавщині) справник, якому очевидно не дають спокою лаври його хорольського колеги, чинить усякі перешкоди українським аматорським гурткам («Рада», № 5 і №26).

Роблять перешкоди не тільки українцям у їхніх найскромніших змаганнях, а навіть російським науковим інституціям, коли вони забажають ознайомитись із українством.

«Науково-медична експедиція, яку влаштовано імператорською академією наук, зібрала пісні по селах та городах Полтавщини...

Старі люди дуже шанують свої пісні. Та сю любов до рідної пісні руйнує місцеве начальство. Часто трапляється, що за пісні на вулиці по селах співці попадають у холодну. На ст. Ромодан експедиція насилу добилась дозволу у залізничного начальства, щоб записати в окремій кімнаті при спущених шторах декілька дум од чернігівського лірника Грицька» («Рада», №24).

Якщо ж трапиться українцям звернутись до когось з проханням потіснитись, щоб дати місце для якоїсь корисної справи, то можна бути заздальгідь впевненими у марности всіх клопотів.

«У відповідь на заходи городської управи (київської) про дозвіл урядити у верхній залі будинку школи імени Терещенка з 1-го лютого по 10-те березня чергову виставу малюнків українських художників, яку організує П. І. Холодний – попечитель київської шкільної округи повідомив городську управу, що він не вважає можливим дати свою згоду скористуватись залогою школи для української виставки» («Рада», №15).

В Острожську (на Воронижчині) «між українцями виникла думка подати на нових зборах скаргу на бібліотекаря (міської бібліотеки), який того року, без усяких підстав і проти статуту, дозволив собі не прийняти до бібліотеки українських книжок і не видавати української газети, що надходила до бібліотеки, передплачена на приватні кошти» («Рада», №15).

До всіх скорпіонів, що так рясно сипляться на українство в найнезначніших його проявах, додамо ще відомости про новий похід п. «Запорожця» супроти пам'ятника Т. Шевченкови й київського об'єднаного комітету («Рада», №19) та перший штраф на українську народну газету «Маяк» за статтю «Амністію політичним». Розмір штрафу (200 крб.) не віщує

нічого доброго газеті, і в уяві мимохідь постають новоприставлені вже за свою прихильність і бажання внести промінь світла в народне життя – «Село» й «Засів».

З попереднього бачимо, що п. Струве може спати спокійно й поки що не турбувати себе зайвим зайвим і невдячним для кар'єри публіцистичної клопотом. На його «позиції» твердо стоять російські справники та інші охоронителі. Ми ж не маємо такої, так сказати, офіційної сили, щоб висунути їм як опір. Навіть російський парламент з цього боку є річчю цілком безперечною для ліберала централіста, бо там ми маємо таких своїх оборонців, як Хорольський депутат Юхим Савич Угнич, який хоч і каже на «тарілку» – «миска», а на «лохань» – «помийниця», проте всі симпатії його на боці «общерусского койне». То нічого, що петербурзька квартира хазяйка глузує з його койне; він проте не спочуває українізації школи, хоч і признається, що не знає сієї справи й піде в сім питанні за більшістю Думи.

За останній місяць українське громадянство втратило щирого й корисного свого члена А. М. Глуценка, що помер у Курську 30-го грудня т. р.; варто також згадати про смерть пані К. Ф. Юнге, останньої, мабуть, з друзів нашого Кобзаря; батько її, різьбар і віцепрезидент Академії художеств, граф О. К. Толстой разом із дружиною своєю багато домогли в справі повернення Т. Шевченка із заслання.

Сливе непомітною для нашого громадянства російського промайнула звістка ще про смерть проф. І. Філевича, сина галицького священика – уніята; він не тільки поніс свої сили на чуже діло, – пише д. Р. («Рада», №11), – але був навіть запеклим ворогом національного відродження свого рідного народу.

Цікава дуже метушня знялася отсе у знову «возсоединенной» Холмщині, але се варто окремої статті; в дальшій числі журналу згадаю й про се, а тепер зазначу кілька відрадних зявищ на українським обрію й тим закінчу свій огляд.

На Різдвяних святах у Петербурзі відбувся з'їзд по жіночій освіті; на нім після доповіді С. Русової, ухвалено резолюцію про потребу українізації школи на Україні.

З Катеринослава телеграфують до «Ради», що губернське в справах товариств і спілок присутствіє на своїм засіданні 21-го січня дозволило місцевій «Просвіті» відкрити філії в селах – Дієвці катеринославського і Гупалівці новомосковського повіту.

Решта «Просвіт» і інших товариств проводять по змозі свою корисну діяльність, хоч вона обмежується здебільшого упорядкуванням театральних вистав, ялинок, літературно-вокальних і музичних вечірок і зрідка лекцій та рефератів. Але нарікати на них за се не маємо ніяких підстав: всякий робить можливе; в наших же умовах і обставинах, коли у відносинах до українства виразно помітні нахили до «пресеченій» навіть ліберально насроєних Росіян, - і сього забагато. Коли потрібно чогось більшого, то се вже лежить на обов'язку української інтелігенції, яка ніяким офіціальним реєстраціям «не подлежить».

ЛНВ. – 1913. – Кн. XII. – С. 374–383.

З УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ

Істинно-руська антропология і проф. Сік орський. – Факти депутата Ковалю. – Селянські курси й «древня українська мова» на них. – Прикра альтернатива. – Красномовні ілюстрації «Русской Молвы». – Засідання полтавського «українського» жандарма. – Архієпископ і раб Божий Тарасій. – Сива шапка пана директора гімназії. – Боротьба культур і трофеї.

Специфічно-російська культура має одну оригінальну, дуже цінну для іноземців рису – збуджувати й зміцнювати те, супроти чого береться. В склад російської держави входять сила всяких недержавних народностей; чимало з

них зовсім не мали ніколи ніякої культури й досі живуть ще первісним життям дикунів. І от усе незачеплене, близьке до природи життя, вдирається силоміць культура пануючої народності (все одно, в якій формі – чи в формі місіонерської святобожної проповіді, чи чиновницької реєстрації й «скулодбробительныхъ» експериментів): діти природи раптом починають догадуватись, що вони не просто собі люди, що земля, на якій вони животіють волею Великого Духа, не просто собі земля. Їм же доводять, що вони належать до «руссаго» народу кімлицького, бурятського, якутського чи ще якого там племені, а земля, яку топтали, не загадуючись над питання про належність її, їхні предки – се «русская земля». Поза як і дикунам наділила доля крихітку здорового розуму та спостережливості й розуміння власних інтересів, то результати од «воздействия» «руссаго человека» одержано зовсім не ті, яких сподівано: слідкуючи за життям і культурним розвитком недержавних народностей – навіть тих, що стоять на низькій культурній рівні, ми бачимо як вони, одна за одною збуджуються до національно-свідомого життя, себто не беруть на віру того, що їм накидають, а дослухаючись до власного інстинкту, шукають більш природних, здоровіших і певніших шляхів до загально-людського поступу. Що ж після цього можна сказати про ті національні одиниці, які мали й мають культури часом старіші і вищі, ніж пануюча! Треба бути безнадійним, ідіотом, не розуміти навіть кумедності свого становища, щоб, напр., як депутат Державної Думи, п. Олексієв, досі ще з єдиної вільної російської трибуни репетувати на всю матінку Русь: «Святий обов'язок російського уряду – заступитись за державні інтереси руссаго народу литовського й латишского племені» (див. Про засідання Державної Думи від 6-го лютого). Вдумайтесь у цитату – і ви побачите, скільки тієї капусти з горохом у головах сих представників істино-руської нації. Ну, можна ж бути запеклим прихильником єдиної неділимої, можна бачити місію вибраного чи не самим Господом Богом (див. у Достоевського) народу в тім, що він проковтне з

гуздом усі інші народності, але треба до всього того мати у голові хоч крапельночку того спасенного смальцю, який не дає мозковим колісця там так жорстоко тертись та заскакувати! Принаймні хоч задля того, щоб старенька матінка Русь не підірвали боки з реготу, слухаючи, як дотепно її любі вірні синочки валяють дурника, вдаючи, що тим когось у чімсь перконають. Але лишім сих панів і перейдем до своїх Олексієвих.

Наші Олексієви, себто ті, хто цікавляться українським рухом і пишуть або балакають про нього, мають одну характерну рису свого людожерного світогляду: як тільки при них буде знято мову про українство, то чоло їм наморщується од великого розумного напруження й вони починають промовляти од науки. Всякий недоум ний невіглас, що й своєму «ять» ради не дасть, коли хто нагадає йому про українську культуру, конче вважає за гарний топ нахабно залізи в нетрі недосяжної для його гороб'ячого розуму науки й вичитати звідти цілу «рацею» про безпідставність і марність «мазепинських» змагань, не підозріваючи, що відіграє славетну роллю знаменитого Пилипа з конопель. Але не про них, власне, я мав говорити. Дурень дурнем і зостанеться, хоч ти і в церкві його бий. Мене дивує, як міг київський професор Сік орський із психіатрів та пошитись у... Пилипи. Правда за шановним ученим є чимало всяких заслуг – і в лапках, і без лапок, – що свідчить про те, що в науці він – як у власній кишені; але навіщо ж квапитися за Пилиповими лаврами? чи пасують же вони поважній сивизні хоча б і консервативно настроєного професора? А проте проф. Сікорський, ні сіло ні впало, посиротивши на якийсь час свою улюблену психіатрію, почав залицятися до україножерії й свою прекрасну жагу до нової коханки вилив у натхненному рефераті, прочитаному кимсь 7-го лютого в київськiм клубі російських націоналістів. Зміст нової поеми проф. Сікорського? Все то ж сама нісенітниця про інтриги професора М. Грушевського, про робленість і штучність української мови, про незрозумілість для Українців назви

«Україна», про тожсамість українського й великоруського народу й т. д. Воістину – сивина в борону, біс у ребро!..

Другий Пилип, про якого маємо оповідати, прийшов не з верховин громадянства, а з тих, уже знайомих нам «тихих заводей», од замилювання якими п. Струве впадає в гистеріку. Се – депутат Державної Думи, землячок з Поділля, селянин Коваль, покликаний репрезентувати в російському парламенті вірний народ. Нашпікований націоналізмом, як баранина часником, він уже, по своїй селянській темноті, категоріє, мовляв писар, українство не наукою, а «фактами». Позичивши в Сірка очей, щоб можна було не червоніючи, дивитись на своїх земляків у Думі, він несподівано випалює: «в Подільській губернії немає Поляків, а є католики, що розмовляють російською мовою» (див. Засідання Думи від 6-го лютого). І от на підставі тих чи інших наукових і ненаукових даних, що виявляють, як бачимо, ніби трохи не вся держава заселена «руським» народом, запроваджується і в нас «русская» культура з несподіваними для культуртрегерів наслідками. Поки тая культура обмежувалась самою тільки сферою урядування, народ, позбувшись рідної освіти двісті років тому, жив собі вже звичайним життєм гороху при дорозі, забувши й не думаючи потім про те, хто він, яких батьків; і тільки вчителі по школах крехтали над гірким корінем навчання «русской» мовою. Та далі так не могла тягтися справа, бо некультурність народня загрожувала небажаними наслідками для державного добробуту. Затамувавши в серці неприязнь до всякої культури взагалі, будівничі російського життя мусили дати дозвіл дбати про прищеплення культури, але тільки – «русской», бо одно - що навіть на Поділля, навіть католики розмовляють «русской» мовою, а друге – що в тім же полягає провіденціальна місія вибраного народу. Позатикавши всі шпари, якими міг пробитися до народу українського «сепаратизм» і «мазепинство», російський культуртрегер починає розвивати свою справу. Через те, що Українці з діда-прадіда хлібороби, а Україна є житницею Росії, найпомітнішу енергію

справлено на навчання українського мужика, тому як наповняти тую житницю, себто на збільшення сільсько господарських знаннів його. Остання зима була особливо багата на всякі сільсько-господарські курси, і ми сієї зими маємо найбільш відомостей про них. Я радив би п. С. Гоголеву зробити донос на сі курси, щоб їх заборонити, бо, коли вони не приведуть до самостійності України, то се буде його щастям. Що не курси, той скандал! Володимир-волинські селянські курси – скандал, краснопільські – так само, у Сквирі – теж (див. попередній мій огляд)... А се знов маємо.

В м. Кодні (Волинь) заходами земських агрономів 1-го лютого відкрились двох-тижневі сільсько-господарські курси для селян. Та агрономи очевидячки не надто дбали про навчання своїх слухачів, скільки про те, щоб ані на ступінь не наблизитись до страшного «мазепинства», тому читали лекції московською мовою, а слухачі мало що розуміли («Рада», № 37). Що то значить – «мало що розуміли», можна бачити з кореспонденції про полтавські сільсько-господарські курси; д. Л. Ж. («Рада», № 49) розповівши про те, як слухачі-селяни зрозуміли слово «влажный» («цибулю слід садовити на просторому місці»), кореспондент пише:

«Слухаю далі, лектор каже, що цибуля «лучше растет на удобренной земле». Питаю другого сусіда: «Що то значить «удобренная земля»? – «Добра земля», - відповідає. Я знову пояснюю й тому, що він не так зрозумів. Сусіда, чувши попереднє непорозуміння і руки спустив, та й каже мені: «Отсе ж ми, мабуть, позаписували багато такого перекрученого! До того ж, деякі лектори вживали іностронні слова». Я зацікавився: «А ну скажіть мені хоч одне таке іностронне слово»? – «Та от слово «овинь». Хто його зна, що воно такеє значить»... Тут і в мене руки спустились.

Я звернув увагу мого сусіда на те, що слухачі не уважно слухають лекції, а він каже: «Та се вони сьогодні так крутяться та чмихають, а коли б ви подивилися під час читання Д-ка (лектор, що читав українською мовою. С.

Ч.), то всі слухачі сиділи так тихо й недвижимо, що як би муха пролетіла, то й то було б чути; не слухали, а ковтали кожне слово»...

Ще одна багатозначна ілюстрація на курсах у Гайсині 140 душ селян.

«Лекторів на курсах було вісім душ, лекції читано по дрібному кредиту, потребительській та сільсько-господарській кооперації. Між селянами помітна була до всего того велика цікавість. Читали лекції на курсах сливе всі зрозумілою мовою. Деякі лектори самі були догадливі, а інших заставляли самі селяни заявою: «Читайте на по нашому, бо ми вас не розуміємо». Звісно (?!), що після такої заяви лектор мусив читати зрозумілою мовою» («Рада», № 37).

Кореспондент з Гайсина, очевидно, великий оптиміст, коли каже – «звісно». На ділі ж виходить, як ми вже бачили, не завше «звісно». А коли агрономи й радніші були б часом вволити волю своєї аудиторії, то на сцену з'являються всякі д. Б., як, наприклад, у Ромнах, на Полтавщині. В с. Пекарях, - дописує до газети кореспондент з Ромна, - агрономи читали селянам лекції зрозумілою селянською мовою.

«Се дуже не подобалося одному із земських діячів, союзникові д. Б., який з обуренням розповідав в управі агрономові, що лекції читались «давнє-українською» мовою, і доводив, що се зовсім не потрібно і не зрозуміло для селян» («Рада», № 37).

Разом уже д. Б. нагримав і на газету «Ромен», що містить статті українською мовою. Зібравши своїх однодумців, членів управи, він виголосив анатему українському «ї». Дяка Богови, на сім скінчилося, – могло статись гірше... Як у Гайсині, так і в Пекарях наслідки од курсів були дуже гарні.

«На другий день після читання лекцій селяни прохали лектора виписати їм часописі на рідній мові і сказати, де можна діставати книжки на рідній мові. Тим же інструкторам доводилось читати лекції і в Чернечій Слободі. Випадково було прочитано щось із календаря-порадника, додатка до «Рілли».

Селянам дуже подобалось, і вони стали прохати дати той календар. Серед інших книжок знайшлося у селян дві книжечки Чекаленка, але зачитаних до щенту. Дуже прохали дістати третю, якої вони ніяк не можуть собі добути».

Коли взяти під увагу наведене мною про селянські курси в попереднім моїм огляді й тут, то можна з певністю сказати, що й скрізь по Україні, де тільки обдувалася спроба прилучення селян до культури, спостерігалися аналогічні зявища. Та се й зрозуміло цілком: не треба ніякої агітації, щоб людина, коли ти її ткнеш для їжи камінь хліба попрохала. Агрономічна допомога українській людності в руках земств, установ напів-офіціальних, тому в боротьбі двох культур часто пануюча подається підвладній, бо керманічі й проводирі першої розуміють, що перед ними стає альтернатива: або запеклість русифікаторська, або користь для народу, – і офірують першою другій, щоб не затратити марне й час, і гроші, й турботи.

Інша річ коли на сторожі культури російської стають русифікатори офіціальні. Тут уже всякі вагання набік, і все, що носить хоч найменші ознаки культурних змагань нації, яка не визнає себе «руською», немилосердно переслідується. Як відомо серед грамотного селянства й української інтелігенції рідна преса потроху витісняє російську. Це надає великого завзяття лицарям «русской» ідеї, й вони вживають просто таки неймовірного зусилля, щоб розсохлу кухлю імперіалізму заткнути пальцями безглуздих заборон. Цікаві дуже ілюстрації до сього подає «Русская Молва» – російська газета, яку вже ні в яким разі не можна запідозрити в залицянні до інородців (одним з керовничих її – П. Струве); всі малюнки мають змістом зойк самих тільки передплатників «Ради». Та й їх досить, щоб уявити собі становище нашої преси «на рідній не своїй землі».

«Учитель з Полтавщини пише: «Мені сором, мені тяжко, але я не можу надалі одержувати «Раду». Про мене сказали, що я передплачую «Раду», і справник вже робить з сього приводу слідство. Почуваю, що буде багато неприємностей. Замість мене газету передплатить мій знайомий, я заплачу

передплату й за себе, але газету одержувати не маю сміливості: боюсь зостатись без шматка хліба».

«Пише салдат із Сібіру: «Ротний командир мій, довідавшись про «Раду», сказав мені: візьми, подери, і надалі не передплачуй, розумієш?.. Важко мені було, та що ж робити?»

Пише завідуючий хліборобською школою на Херсонщині! «Маю за честь прохати вас, шановний добродію, одержавши це, припинити надалі висилку газети «Рада» учневі довіреної мені школи, зважаючи на те, що цієї газети не дозволено до читання в школах. Про се учня повідомлено».

Уривок з листа вчителя з Поділля: «Як одержите мого листа, прохаю зараз же припинити висилку «Ради». З першого числа подам другу адресу. До цього примушує мене шкільне духовне начальство, яке звільняє всіх, хто читає «Раду». З першого числа я випишу «Раду» на адресу якого-небудь місцевого жида» («Р. Молва», №64).

Коментарії, як кажуть, зайві... Є, кажуть, у славнім Українським місті Полтаві (на залізничній станції) «Украинское полицейское жандармское управління», а начальником його якийсь істинно-руський, п. Бушен. Не знаю вже чому саме, але він уявив собі, що обов'язком його є щодня гасати за вокзальними газетниками й контролювати, чи не продають вони українських газет: коли в кого знайде, то одбирає, а продавця проганяє з вокзалу. Сказати, що сей полтавський герой був у своїх вчинках консервативним, неможна, бо чому ж тоді досі не сконфісковано назву самого «управління» де він «начальникує». Українство, між іншим сказано, було-б тільки вдячне за се, бо, дяка Богові, не звикло бачити поруч таких назв. Взагалі Полтаві браку послідовності: газети одбирають, а на міському кладовищі, – як повідомляє «Рада» в тім самім числі (№ 34) «за два останніх роки на надмогильних монументах і хрестах зявилося багато українських написів». Такі непорядки! Ну, як його не бажати п. Бушену знайти швидше своє місце на тім крамольнім цвинтарі!.. А то хоч їдь до стольного града Київа вчись

викоріняти крамольний дух. Тут, напр., давно вже пан Савченко позирає на бані Софійської катедри неситим оком і радить перебудувати їх, і тільки, безперечно, страх перед скандалом боронить Св. Софію од конфіскати. Свята-то вона свята, а бані на ній українські, та й у середині в ній чимало образів, на яких святих зодягнуто в ризи з українськими узорами. Всі данні для вжиття репресивних заходів, та... старовина, нічого не вдієш, тільки осоромишся перед усіма європами. Інша річ Спаситель і Мати Божа, змальовані артистом маляром Куриласом. 26-го лютого в книгарнях «Л.-Н. Вісника» й «Часу», з наказу Київської духовної цензури, пліція конфіскувала до 200 примірників сих образів. Воістину – і со крамольники сопричтен... через саму тільки вишивану по українському ризу. До речі, коли вде знято мову про священні речі, згадаю й про новоприставленого раба Божія Дмитрія, архієпископа херсонського й одеського. Для нас, Українців, сей владика цікавий тим, що походив з наших таки земляків, але оповіщати про панахиди по Шевченкови, як по геніальному поетови, забороняв і вимагав приблизно такої редакції оповіщення: «Такого-то числа буде оправлено панахиду по рабу Божіям Тарасії» («Рада», №30). Нехай, мовляв, догадається хто, що воно за «раб Божія». Моя колекція ілюстрацій до боротьби двох культур була б неповною, коли б я не згадав про те, яке значіння для олександрійських (на Херсонщині) Українців-гімназистів має сива шапка їхнього директора Левицького. Носив її шановний директор ще змолоду, а й досі спомин про неї важким каменем тішить чиновницьке серце його, і він, разом з учителем Майдаченком та батюшкою Преображенським, покутує свій гріх, витрушуючи в своїх «вверених» українські книжки («Рада», №37).

Взагалі немає либонь такої шкалубини, в яку можна було-б висунутись українсьву й не натрапити на «недреманное око». Там губернатор на чатах общеруської культури, там архирей, там справник або начальник жандармського правління, там директор, учитель, піп, земець, там цензурі примарилось блюзнірство й вона передає справу прокуророві (процес д.

Лаврова за вміщення у «Л.-Н.-Віснику» відомої поеми Лесі Українки – «На полі крові»; скінчився виправданням у блюзнірстві), там губернське присутствіє у справах товариств не хоче затверджувати навіть художнього українського товариства («Рада», № 37)... Одно слова – «без поблажок». А проте – на те боротьба. Всяку боротьбу, як відомо, міряють трофеями, і коли ми звернемося до них, то... далєбі, нам нема чого занадто тужити. Ворожа нам культура вийшла на герць і в минулому місяці, як і завше, з негодящими засобами, між якими одно з почесних місць належить рефератові проф.. Сік орського й сивій шапці олександрійського директора. Що ж має вона трофеями? Кілька конфіскованих газетних чисел і зачитаних, заялзених книжок та ті прикrostи, які відчувають українці од переслідування. Але душа українського народу залишається незачепленою. Вона тільки од ударів прокидається до свідомого національного життя – потиху та помалу, але стало й певно. Се вже наші трофеї, і вони надають нам сили нехибно йти й далі до бажаної мети. Не забуваймо, що ваша культура не має сливе жадних засобів вичвити себе активно, крім преси яку хто тільки не хоче, той і не скубе. І коли навіть хід ворожої культури причинюється, як уже загадано було, до збудження національної свідомості серед нашого народу, то можна бути певним, що будучина за нами, скільки-б не вили над нами шакали з «Кієвляніна» й «Нового Времени». Не хочу я сам сказати, що утиски, заборони і взагалі русифікаторські змагання є річчю бажаною. Навпаки, вони тільки шкодять нормальному розвиткові нашої культури. Цілою низкою прикладів я хотів тільки довести той факт, що специфічна російська культура, потрапляючи не туди, куди слід, робить чимало гармидеру та турбот Українцям, але в той самий час, завдяки своїй непридатності до чужого ґрунту, вона тільки розбуркує заснулих, а решті – гартує дух, як той тяжкий «млат», що «дробя стекло, куєт булат». Надійде час, коли їй доведеться усунутись з шляху, і український народ швидкою ходою простуватиме без перешкод туди, де горить його мета.

З УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ

Українські Америки. – Користь од мандрівок. – Інтереси Росії й добрий кожух. – «От Шалтая до Балтая». – Реальне життя. – Хроніка. – Низи й інтелігенція. – Фантазія й закон. – Пан Женилевський, «прекрасний незнайомецъ» і акцент. – Бразильське хліборобство, демонстраційні панахиди, п. Лепідевський і українські рушники. – А ти, Марку, грай!..

У той час, як напівписьменні ашантії з «Колокола» й інших непристойних російських газет та – письменні вже з «Нового Времені» й його важкого підголоска «Вечерняго Времені», підписуючись усякими Гоями (крий, Боже, хто помислить, що Жид) й Ренніковими, витанцьовують свій канібальський танок і закликають шановну публіку й начальство до карколомних експериментів над лукавими іногородцями, - в той, кажу, час російська інтелігенція тільки те й робить, що одкриває інородчеські Америки й поділяється своїми відкриттями з московськими читачами. Досі поступове громадянство російське своїми поглядами на українство, наприклад, поділялось на кілька категорій: перша частина його, більш україномовна, кивала в бік заходів «без поблажок и послаблений»; друга а la д. Кашкаров з «утра Россії» – верзла таке, що й купи не держалося, мішаючи в одно наклепи, правду й нісенітницю; третя, вписавши в своє політичне credo пункт про вільний національний розвиток усіх недержавних народностей, а тому й Українців, на тім заспокоювалась, вважаючи свій обов'язок скінченим; четверта знаходилась в щасливій невідомості в національних справах і додержувала нейтралітету; п'ята, пам'ятаючи ще зі школи толстовське «Ты знаешь край, где все обильем дышит» і пушкінське «Багат и славен Кочубей» і його ж таки «гетьмана-злодія», неймовірно хитала головами, почувши

знацячка про наші злигодні; шоста... а проте – перелисляти ці категорії можна без краю, аби хіть була. Але не в тім власне річ. Мова мовиться про те, що наші ліберальні приятелі починають Америки одкривати, себто балкати про славу по-людському. Варто було, наприклад, д. В. Обнинському проїхатись по Україні, як полуда «обилья» й вільностей українських спала йому з очей, і він, на сторінках тієї самої «Русской Молвы», де бере участь сам – *horribile dictum!* – без милосердний до нас П. Струве, признається, що з легкої руки поетів слово Україна викликало в добродушних росіян уяву про якусь щасливу Аркадію, а з не менш легкої правиці Каткова й його приший хвостів сердешна країна, притовкмачена до пес *plus ultra*, малювалася якимсь гніздом харцизів, що тільки й читають на слухний момент до проковтнення своїх благодетелів; з легкої-ж...думки самих Росіян...полагалось в простоте», що тих Українців і їхньої культури й на світі нема, і дарма про теє вольтеранці тереventя. «Але, - кається д. Обнинський, - як далеко се од правди, всякий може впевнитись, побувавши в українських осередках, а надто в Києві». І от, побувавши між іншим і в Києві, шановний мандрівець присвячує кілька слів і нашим гараздам, тим гараздам, од яких дихати тяжко й про які наші читачі знають занадто; зазначає й сучасний стан української справи та ще так, що хоч і де-кому з наших землячків до прикладу.

«Отже, – пише д. Обнинський, – не зважаючи на безмилосердні переслідування, росли «Просвіти», бібліотеки і читальні (*sic!*), збільшувались органи преси, зявлялись капітальні наукові праці українською мовою. Українці вчать ся в російських університетах лише тому, що не мають свого власного через безправ'я, але в їхніх родинах дістає право першенства рідна мова, непомітно проступають крізь загальноєвропейське обличчя риси українського побуту».

Закінчує свої вражіння автор не скорпіонами д. Струве, а порадою зрівняти нас у правах з державною нацією (звичайно, з погляду інтересів Росії), інтереси держави так само привезли до одкриття української Америки

й «Петербургскою Новую Газету». Маючи на увазі, що раніш чи пізніш Росії доведеться розв'язати національні питання так, як того вимагає добрий політичний глузд, зазначена газета радить не зволікаться з сим і не ставити перешкод нашому національному самовизначенню, бо бути «безплатним додатком до великоруської національності», мовляв В. Жаботинський, Українці ніколи не згодяться. Але перевага в міркуваннях отих інтересів Росії заплутує трохи ясність думки, і газета, визнаючи слушність перебудови Росії на федеративний лад, газета про те й сама не в силі позбутись погляду на іногородців, як на «безплатний додаток» або як на гарнір. «Коли б, - патетично вигукує вона, - в Росії не існувало всіляких національностей, тоді їх треба було б вигадати». Увага, коли хочете, цілком несподівана й малозрозуміла в устах прихильника окремі ж пости національних одиниць. Тут, на нашу думку, винуваті оті «риси» загально-руського «побуту», що «проступають крізь загальноєвропейське обличчя» наших приятелів з Росіян. І коли ми звернемо увагу на міркування «Пет. Нов. Газ.» Про потребу для нас національної освіти (№18), то побачимо се ще яскравіш. Визнаючи, що вільний розвиток національних культур є річчю необхідною задля загальнолюдського поступу, газета, залюбки дозволяє нам освіту рідною мовою у... початковій школі! Се не помилка тільки (як можна було б помислити про газету, що обстоює федеративний лад), бо про українську мову іменно в початковій школі підкреслюється в статті кілька разів і далі, - про середню й вищу освіту ані телень. Ви уявляєте собі, любий читачу, скільки того своєрідного добра несе Українець з початкової школи до загальнолюдської культури? Як побачимо, добрий кожух, та не на нас шитий. Тому подаруємо «початкову культуру» нашим прихильникам російським і перейдемо, як кажуть, до чергових справ, бо з нашими море плавунами по українському океанові трапляється завше те саме, що і з тим, хто й справді одкривав Америку: ті перший острів маси за суходіл, а сі – перший проблиск

власної свідомості в національних справах за тахітум бажань скривджених народностей.

Інша річ ашантії. Там уже давно всі Америки одкрито і все ясно, як на долоні: «Од Шалтая до Болтая», як співають солдати, усе злилось в російському морі і ніяких іногородців не повинно бути, а то і «в морду» дістанеш. Не кажу вже про пришелепуватого Гоя з «Коло кола», який калатає про нас, що трапиться; а навіть «впливова» петербургська звідниця, якій повинна – ж бути відомою принаймні хоч перша читанка, й та шалтає та балтає утсами д. Реннікова таке, наприклад:

«Якщо прінціпіально згодитись з тим, ніби Українці й Білоруси повинні дбати про розвій своїх мов, яко одмінних од московської, то можна добалакатись ба-зна до чого: можна утворити окремі літературні мови – калужську, орловську, петербургську, вологодську..» («Н. ВР.», 10-е березня).

Спробуйте позмагатись із таким ученим лінгвістом! Зявиться київський Запорожець і заб'є вас останнім непоборним аргументом: « ти-ж що се, мовляв, за Габсбургів руку тягнеш? А виверни кишеню, - скільки тобі одсипано гульденів?»... Жарт? Нісенітниця? ... А хіба «Славянин» у своїм 6-му силі не вимагає од нас вийти на майдан і зазначити привселюдно, «како віруєм» що до наших закордонних братів? «Но если она (українська інтелігенція) резко и определенно не откажется от услуг закордонных «освободителей» угнетенной Украины, то значит она с нами». Одно слово – «ваше благородіє, брошура!»...

Коли од писання наших прихильників і ворогів та прийдемо до живого, реального життя, то побачимо, що тих «брошур», які характеризують «проступання крізь загально європейське обличчя рис українського побуту», не бракує таки. Вже самий факт одкриття Америки свідчить, що не зважаючи на всі драконівські заходи («безпощдныє ганенія», мовляв, д. Обнинський), український рух пот тиху та по-малу шириться, розсовуючи ті рямці, в які

його вставлено й міцніє. Не маючи змоги ще виявляти себе у весь свій зріст, він подає всі можливі за сучасних умов ознаки свого поступу; ознаки сі на перший погляд, незначні, але вони, повторюючись все частіш і частіш, нагадують про той величезної сили внутрішній, захований, мовчазний творчий процес, який одбувається в наші часи в глибинах українства. На протязі останнього місяця з усіх кутків великої України, з тих місць, куди лиха доля закинула наших людей, надходили звістки про вшанування геніального Кобзаря України з нагоди 52-х роковин його смерті. Поважно злагоджена вечірка чи концерт на згадку про поета – ся коли-що сливе єдиний спосіб легального підрахунку поширення нашої національної свідомості серед близьких і далеких земляків наших, і слідкуючи за тими навіть неповними й коротенькими звітками про се, що надійшли до українських часописів за місяць, ми можемо бути задоволеними.

На протязі березня одбулись загальні збори катеринославської «Просвіти» з її філіями – перещепенського й мануйлівського, і одеського товариства «Українська Хата». Катеринославські збори, після чергових і біжучих звідомлень ухвалили доклади ради про заснування видавничої комісії, впорядження семейних вечірок і великої весняної гулянки в міськiм саду; затверджено знов тих самих членів ради, що повинні були вийти з ради по жеребку, обібрано кандидатів у члени ради, а також ревізійну комісію і 56 нових членів товариства. Перші рокові збори (2-го лютого) молодих перещепенських просвітян констатували наслідки од скромної діяльності «Просвіти», що виявились що недільними читаннями творів красного письменства і часописів, упорядкуванням спектаклів, вечірок, концертів, ялинки, продажу книжок, карток, календарів; кількість числів селянської «Просвіти» сієї все збільшується; на сих зборах постановлено закласти фонд для збудування висланого помешкання. Не все гаразд у одеськiм товаристві «У. Хата»: діяльність його у минулому році була млява, голови мінялись по кілька разів, сварились, виходили, знову вступали, що одбивалося шкідливо

на просвітянській праці товариства; - 3-го березня на загальних зборах, після докладу д. Луценка, крім біжучих справ, обговорено було напрямок діяльності товариства на далі; обрання секцій – літературної і музично-драматичної; 6-го березня обрано було голову (д. Луценка), його товариша, скарбника й писаря та вирішено святкувати 100-літні роковини смерти артиста Щепки на, улаштувати 25-го березня спектакль і концерт, а 30-го або 31-го прилюдне Шевченківське свято. З просвітянського руху в березні особливо приємно зазначити урочисте відкриття філії катеринославської «Просвіти» у с. Дієвці, що відбулося 3-го числа, крім гостей, трохи не все село зійшлося на своє культурне свято. Після молебня, товариш голови катеринославської «Просвіти», д. Д. Дорошенко, прекрасною промовою відкрив урочисте зібрання товариства і висловив привітання од імені ради і загальних зборів міського товариства; говорено, що промови, читано привітання й збирано жертви. Побажаємо новому культурному осередку якомога швидше розгорітися на користь рідному народові!...

4-го березня відбулось чергове зібрання київського українського товариства. Прочитано було дуже цікаві реферати проф. М. Грушевського – «Про повстання Богдана Хмельницького» й В. Щербаківського – «Про ілюзійне підвищення внутрішньої високости українських церков». Реферати цілком опанували увагу слухачів і викликали жваві розмови.

Маємо звістку про недавні загальні збори нового товариства – «Український Агроном». Це товариство промислово-агрономічного характеру і має на меті – допомогу хліборобам і агрономічним робітникам доброю книжкою, метеликами-порадами, журналом; крім того, товариство відкриватиме склади, агрономічне бюро, справ очні та консультаційні контори.

10-го березня в Петербурзі відкрито всеросійську кустарну виставку. З російських газет довідуємося, що іноземці, яких істинно-руські ашантії намагаються стерти з лиця землі, виявили на сій підставці свою творчість

більш яскраво, ніж корінна Росія. «Литовська тканина, – пише «Речь», – пояси, вишивки, польські узори і фарби, Кавказ і Закаспійський край своїми килимами, чеканими виробами з металю, гончарством, Киргизи, Українці, Фінни не виставили сливе нічого шаблонного, риночного, безстильного, такого, що не мало б певної своєї фізіономії» (ох, та фізіономія! Візьме та й виткнеться де її не просять!).

«З земських відділів, – констатує «День» (№ 58), – найбагатший і найпривабливіший полтавський. В миргородському повіті чудові рисунки тканини. Прекрасно підібрано рисунки й тони в Решетилівській ткацькій майстерні. Але найкраще, що тут в одділі є, се – килими. Керманичі всяких майстерень виявили себе остільки інтелігентними, що зберегли тип знаменитих українських килимів, і сі вироби майже найкращі з усього, що є на виставці. Перед гармонією і свіжістю барв, перед декоративністю їх рисунку одходять на задній план навіть прославлені килими Кавказу».

ЛНВісник 1913, кн. IV

Так репрезентує себе українська народна творчість у сфері промислово-прикладної умілости.

Проф. Д. Єварницький, – як повідомляє «Рада», – прохав катеринославського єпископа, губернського маршалка та міського голову про те, щоб церкву, яку мають з ініціативи владики, ставити на Катерининському проспекті було збудовано на зразок ново московського собору, зложеного запорожцями року 1772-го. Собор сей вважають за шедевр українського будівництва («Рада», № 61).

В початку березня в Харкові одбулося засідання літературно-художнього гуртка, на яким архітектор К. Жуков прочитав доклад «Про українське будівництво», вияснивши форми українського будівництва, вживання їх в сучасному відродженому українському будівництві і європейський характер архітектури відродженого стилю. А 3-го березня в петербурзькому Українському Клубі д. Дяченко при повній аудиторії

прочитав цікавий реферат про український архітектурний стиль, ілюструючи своє читання малюнками чарівного лихтаря і невеличкою виставкою в кімнатах клубу з фотографій стародавніх українських будинків та проектів новітніх будов в українському стилі. 4-го березня, – як телеграфують «Раді», – одбулося призначення премій за проект музею в українському стилі «Кам'янець-Подільського церковно-археологічного товариства». Першу премію жюри видало студентові інституту громадянських інженерів, д. Дяченко.

З «Дніпрових Хвиль» довідуємося, що комісія по упорядкуванню міста Катеринослава постановила назвати в Кайдаках одну вулицю – вулицею Квітки, на Чечелівці дано такі назви: Чумацький провулок, Водний, Бунчуковий, Кулішівська вул.; на Старому Куті одну вулицю названо Костомарівською, на Троїцькій слободі – Орликовською, по Жандармській Балці – Отаманською, Кошовою, Курінною; назву Рибаквої Балки змінено на Запорожську. До-речі буде загадати, що в Слобідці, під Київом, одну з вулиць названо Шевченківською.

Сими днями відбувся десятирічний ювілей Катеринославської архівної комісії, яка немало попрацювала для вияснення історичного минулого Запоріжжя й збереження старовини.

З Полтави телеграфують «Раді»: присутствіє в справах товариств і спілок за реєструвало статут полтавського Українського Клубу.

Наша хроніка відрадних зявищ з обсягу українського життя була-б неповною, коли б ми проминули сказати про українські театральні вистави по містах і селах України й поза нею. Як би там не дивилися на сі вистави наші скептики, але не можна не визнати за ними хоч невеличкої заслуги в справі розбудження національної свідомості. Багато маємо посвідчень, що часто імено з сього й починалося приєднання до свідомого національного життя, а трапляється часом, що, крім аматорського спектаклю, нічого й не здолаєш упорядити, аби прислужитись рідній справі. Наші часи, часи

запеклих утисків, тому мусимо додержувати мудрої приказки – «що Бог послав – усе в торбу», аби воно не на шкоду; мусимо обрахувати навіть сі незначні, іноді навіть цілком стихійні прояви «рис українського побуту». За місяць маємо відомости про українські вистави й концерти з таких місць: Басанії (Чернігівщина), Єлисаветградки, Березівки (Херсонщина), Миколаївка (казарми й «Просвіта»), Дергачів (Харківщина), Глинського (Херсонщина), Плебанії (Поділля), Решетилівки, Сахновщини, х. Оржицького (Полтавщина), Куренівки (Київ), Великої-Михайлівки (Курщина), Государевого-Байраку (Катеринославщина), з Москви, Камінця-Подільського, Борзни, Харкова, Катеринослава, Баку, Полтави, Петербургу, Лубень і т.д.

Нехай ласкаво дарує мені читач сю мою, може занадто довгу, низку відрадних зявищ, але навести їх було необхідно, щоб показати, що пульс українського життя не перестає битись, одгукуючись так чи інак у найглухіших кутках рідного краю. Маю ще відзначити, як характерний симптом часті в кореспонденція з місць нарікання на інтелігенцію, що або байдужа до української справи, або ховається з жаху перед адміністративним скорпіонами. З сього факту ми бачимо, що прокидаються зрештою низи і потребують ідейних проводирів та керманичів. Цілком зрозуміло, що погляди їх звертаються до освіченої частини громадянства, між якими часто не знаходить того, що треба. Та нехай: хто шукає, той знайде, - не там, то десь інде, а не знайде, то висуне із свого загалу щирих, ідейних людей, що замінять освяченого, але кволого й байдужого боягуза-обивателя, який не може оборонити навіть свого найелементарнішого права одержувати й читати те, що не заборонено дбайливим начальством... чи пак законом... бо начальствуеному, власне, «усмотренію» меж немає, коли з тим «усмотренієм» не стали на герць. Характерну з сього боку картинку малює в «Раді» дописувач із с. Жекняжівців (на Поділля).

Дехто з інтелігенції передплачує й українські газети та журнали: «Раду», «Світло», «Сяйво», але щоб поділитись ними з ким не-будь – сього нема. Власне кажучи, поступові видання передплачуються крадькома, під вдуманим прізвиськом, бо «начальство» усіма силами стає на перешкоді й таких передплатників «за виписку нелегальних книг» лякає «причисленням к неблагонадежним». Про се вивішено оголошення по всіх поштових конторах із списком тих «нелегальностей». Боячись розголоски, передплатники сих видань і самі читають їх нишком де-небудь у куточку, не то щоб давати до читання другим. З великою охотою селянин хотів би прочитати що-небудь наше, рідною мовою написане, що-ж – книжки та газети не дістанеш ніде і передплатити не можна, бо кому-ж приємно попасти в список «неблагонадежных» (№ 57).

І читають (пошесть уже така!), виписавши на якогось Жида (див. попередній мій огляд). Проте не можна згодитись і з тим, що всім суспіль обивателям треба критись з передплатою й одержанням українських газет, хоча-б і всю контору якийсь сільський чи повітовий держиморда обклеїв витворами своєї дикої адміністративної фантазії. Фантазія й лишиться фантазією, а закон законом, і треба, де тільки є тому нагода, показати зарозумілому держиморді на закон. Чому Жид не боїться, що його зарахують у не благодійні й згоджується одержувати не тільки свої газети, а й інші на своє ім'я? Бо знає, як оборонити себе й використати закон до останньої літери.

Коли в інтерпретації правових норм обивателя покладатись на «распоряжения» всяки Неровнів, то й на світі не треба жити. Ви думаєте, що коли якогось, скажемо, справника Жожелевського (Канів) наставлено пильнувати закон, то він тямить, що він пильнує? Али ми зараз свідками цікавої боротьби газети «Каневская Неделя» з сим сатрапом, і ся боротьба якнайкраще виявляє, що закон одно, а справник – зовсім інше, далеке від

закону. Принаймні сам п. Жежелевський признався, що закон для нього «прекрасный незнакомец».

«За тиждень до виходу числа поніс друкар, щоб дістати дозвіл до друку, оповістки про передплату на часописи – «Літературно-Науковий Вісник», «Дніпрової Хвилі», «Добру Новину» та «Світло». П. Жежелевський залишив їх у себе, сказавши, що поке не познайомиться з законом, не дозволить друкувати. За кілька день справник зустрів друкаря приблизно таким словами: Что за язык такой у этих об'явлених? Я сам малороссь, но этой «мовы» не понимаю! Что это за балаганщина? Что за акценть (!) такой?..» Так і лишилися оповістки у п. Жежженевського і в газеті-журналі надруковані були» («Рада», № 18).

Цікаву ще причину не дозволу, крім «чого моя нога хоче», розкрив подільським просвітянинам їхній поліцмейстер. Повертаючи їм 22-го лютого прохання про дозвіл на вечорниці, він між іншим сказав: «якось боязно дозволяти вам, бо на вас всякі писаки пишуть». Очевидно, натякав на знаменитого київського лікаря Сергія Щоголіва і його «труди» українознавству. Не менш цікава й заборона реферату «Хліборобство в Бразилії», що мав читати д. Сідлецький в київським громадським зібранні «Родина»: причина – українська мова. Се в Києві, де раніш читалося такі реферати безборонно, де є й Наукове Товариство й багато часописів українською мовою й де лагодяться ставити пам'ятника апостолові українства. Звертає на себе увагу й заборона правити панахиди по Тарасові Шевченкові; такий наказ дав уже відомий читачам нашого журналу подільський архієрей Серафим і пояснив його тим, що панахиди по поетові мають демонстраційний характер. Варто згадати й про п. Лепідевського, директора сільсько-господарської школи в с. Дергачах (на Харківщині). Сей муж уславився там, що не може бачити без істерики українського рушника, як відома птиця червоної хустки. І коли під час вечірки він угледів, що

портрет Шевченка й Грінченка прикрашено рушниками, то оскаженів і звелів у тую ж мить винести геть портрет Грінченка, а рушники познімати.

Отже повторюю, коли український обиватель чекатиме, поки у «власть імущих» на Україні та зявиться бажання триматись закону, то за все життя своє не спроможеться й книжки рідною мовою друкованої прочитати. Замість того, щоб ждати, поки надійде той сподіваний день, краще винайти інші шляхи до задоволення своїх найзаконніших потреб. Треба тільки більш доброго бажання, нестерпності й любові до всього рідного. Нехай собі «писаки пишуть», мовляв подільський поліцмейстер, нехай їх слухають і вживають супроти поширення української ідеї всяких законів, що нічого спільного навіть з російським законом не мають, - а ти, Марку, грай! Тільки в такі разі можна сподіватись, що і на нашій на своїй землі зійде сонечко людського життя.

ЛНВ. – 1913. – Кн. IV. – С. 173–180.

«МОЛОДА УКРАЇНА»

Часопись для дітей старшого й молодшого віку. 1908 і 1909 р.р.

«Что имеем – не храним, потерявши – плачем»

Дитинство з його радощами і горем, з його дрібними, на перший погляд, інтересами, бажаннями, змаганням – це цілісний окремий закуток людського життя, не менш цікавий ніж інші. Діти – це та рілля, той ґрунт, на який безупинно висівається сила зерна «разумнаго, добраго, вечнаго», й поруч – зерна лиха й бруду, і ґрунт, завжди родючий, що не знає неврожаїв, недородів, а з лихвою повертає посіяне. Тим зрозумілішим стає змагання як держави, так і окремих громадських одиниць спожити цей плодючий ґрунт для своїх власних замірів; зрозуміле змагання всякий течій, напрямків, партій в громадянстві – змагання за школу, за народну освіту. Ще гостріш провадиться й боляче відчувається таке змагання там, де існують пануюча й

недержавні нації, це змагання за денаціоналізацію й націоналізацію школи: з одного боку маємо безнадійний, утопічний, супротивний законам природи й людським, намір підігнати всіх під один аршин, щоб тим самим ніби то зміцнити державу, перетворити її в цілий, нероздільний організм, а з другого – зрозумілий, цілком природний інстинкт самоощадності, стихійне змагання зберегти власну індивідуальність, яко абсолют. Нема чого й говорити, що кінечним наслідком зазначених конфліктів буде перемога здорового інстинкту самоощадності, права на життя над силою руйнуючою, й тим швидше, чим інтенсивнішим, упертішим буде його опір.

Із зазначеної нами невеличкої схеми змагання видно, якої величезної ваги фактором є школа, той, на перший погляд, дрібний закуток життя, котрого заселено дітьми. З цієї причини дитинство, його психологія, інтереси, радощі й сльози, приковують до себе увагу з давніх-давен не тільки батьків, але й великих розумом людей, стають за об'єкт розвідування й серйозного вивчення; ознайомлення з душею дитини, з станом її розумових і фізичних сил кладеться «во главу угла» – виховання дітей, а відповідно до цього вишукуються найкращі, найбільш придатні способи, методи того виховання, витворюється ціла література про це, цілі незчисленні кадри вихователів і вчителів присвячують цьому ціле своє життя, громадянство, один перед одним, дбає постачати для цього потрібні засоби – й виховання дитини обертається в справжнє гасло наших часів.

В яким напрямку й якими способами повинна йти наша шкільна робота, про це вже не раз говорилося, та й зараз в останніх числах нашої газети маємо кілька статів на ці старі теми д. М. Жученка, нам же хотілося побалакати на, також досить «стару» тему про нарікання, що в нас не виготовлено цілком ґрунту для зведення національної школи, бо не має ані потрібних до цього підручників, ні дитячих книжок до читання, а без цього, мовляв, яка ж буде наука та виховання. Про підручники нема чого багато просторікувати, бо декотрі вже є, а як потрібні будуть інші, то це – справа

кількох місяців: буде попит і будуть підручники. Що ж до книжок задля читання, то їх не бачить тільки той, хто взагалі не хоче розплющити очі й подивитись. Щоб донести це, мусимо навести тут один блискуче-яскравий приклад того, що ми здебільшого нарікаємо і дорікаємо з заплющеними очима, просто не бажаючи всунутись бодай на причіпок з отієї ганебно звісної «фортеці міцної», котру з таким хистом «воспел» рідний поет.

Наша мова про « Молоду Україну». Чи чув ти, рідний читачу, що в Києві вже третій рік видається часопись для дітей старшого й молодшого віку? Певні ми, що не чув, а коли мигцем і бачив де оповістку про неї, то навіть не потрудився докладніше дізнатись, що воно там ще за «Молода Україна», і хоч у тебе є для неї читачі, але ці дітлахи й без того страшенно непокійний, непосидячий елемент, й без того не дає тобі безтурботно одлежуватись в теплім просі на любій «фортеці»! Отже, маєте собі, ця «Молода Україна» виходить третій рік, щомісяця, чепурненькими книжечками, не меншими, проте дешевшими, од звичайних російських дитячих часописьних книжечок, і містить багато добірного, пожиточного, цікавого матеріалу до читання дітям, тим дітям, для котрих, любий читачу, боліє твоя душа, що немає їм путньої, доброї страви. Мавши змогу довгий час брати близьку участь у вихованні та навчанні дітей, ми через це знайомі з багатьома російськими дитячими журналами, й мусимо зазначити, що з тих, котрі нам доводилося перечитувати, хіба «Юная Россия» і «Всходы» вміщеними в них творами для дітей переважають по добірності, цікавості, добротності «Молоду Україну». Але треба мати на увазі, що російське письменство має силу виключно дитячих письменників; що зазначені видання мають десятки, а той сотні тисяч передплатників, тому мають спроможність ще не так видавати; що коштують вони на рік не 2 крб., як «М. У.», а в два з половиною рази більш.

Книжки «Молодої України» за роки 1908 та 1909 зброшуровано до купи по річниках у великі дві книги, повні змісту й цікавості, книги, котрими хвалилася б і багатша від нашої дитяча література. Головне місце в книжках

займають оригінальні оповідання, казки, вірші, статті із світознання і переклади. З великою втіхою прочитає дитина і хоч би оці оповідання: «Петрусь» і «Сосонка», – О. Пчілки, – «Конинки», Ф. Ренденля, – «Ранок», Горюна, – «Забавка», Сонцевої, – «Чужим щастям», Григоренка. Всі вони наскрізь проняті теплим почуттям любові до людини, до дітей, до звірят. До них можна додати кілька, вміщених у часописі, народних казок, часом в дуже дотепних переробках: «Івашко», – «Про котика і півника», – «Про дідову рукавичку», – «Про дідову та бабину дочок», – «Про коржика», – «Хазяйство», – «Пан Коцький», – та багато інших. З великої сили віршів звертають свою увагу справжньою поетичністю вірші для дітей О. Пчілки, Б. Грінченка, П. Гая, О. А-сі, Л. Українки, О. Олесья, Сонцевої, Виговського, Мартоса, Кобзарівни й інш. – багатий матеріал для майбутніх читанок та грамоток. Дуже гарні переклади віршів: «Діти», В. Гюго, – «Дедалі та Ікар», Овідія Назона, – «Три пальми», М. Лермонтова, – «Анчар», А. Пушкіна. Всі їх переклала О. Пчілка. Що до відділу «Світознання», то це чудові зразки популяризації природознавства і в українській популярній літературі, крім популяризації Б. Грінченка, нам невідомі кращі за «Світознання» «Молодої України». Крім багатства змісту, приємно вражає його різноманітність: тут ви знаходите й «Розмову про землю», й «Подорож до Криму», й «Про рослини в теплих краях», Ю. Сірого; й ще з більшим мистецтвом написані «Огністі Гори», «Літання в повітрі», «У морі», «Найбільше створіння в світі», «Млини», «Слони», «Сніг», О. Пчілки й багато інших. Переклади казок і оповідань з чужих мов – це правдиві шедеври. Взяти хоч отакі з них: «Леджіні Годованці», Брет-Гарта, – «Слоненя», Р. Кіплінга, – «Заслужена краса», З. Лягерлеф, – «Маленький граф», Узда, – «Щасливий принц», Уайльда, – «Двадцять подорожніх», Андерсена, – «Садочок», його ж таки, – «Заворожене місце», Гоголя, – «Той кіт, що ходив де хотів», Кіплінга, – «Різдвяне оповідання», Діккенса й ще кілька дрібніших.

«Молода Україна», як і кожна дитяча часопись, містить силу всяких сміховинок, приказок, при повісток, загадок й такого іншого дріб'язку. І все це визначається великою дотепністю, доречністю й добрим бажанням дати маленькому читачеві добіний матеріал для читання, втіхи, науки й розваг. Маємо в книжках й кілька негативних речей, написаних в дусі відомої російської «поставщицы» дитячих оповіданнів, Кл. Лукашевич, але ці недотепи ховаються серед іншого цілком гарного матеріалу.

Ми зробили б невеличкий закид, що в книжках обмаль малюнків, коли б не боялися зашаритись від сорому, – хоче, мовляв, за гріш та з оксамитом. Тому мусимо додати лише, що коли часопись має які хиби (гадаємо, що хіба тільки зовнішні), то це не залежало від доброї волі п. редакторки-видавниці.

Перечитавши цей короткий покажчик того, що є в часописі за два роки, всякий мусить сказати, що зміст книжок надзвичайно цікавий і багатий, тому можна щиро порадижити кожній родині, кожному вчителеві придбати її для своєї родини або для школи.

Тепера ж нехай кожен із нас скаже, поклавши руку на серце: що він зробив задля того, щоб підтримувати цю єдину українську дитячу часопись, що видається не з метою нажити великі гроші, а лише з добрим бажанням стати в нагоді рідній справі виховання дітей?.. А відповідь на це питання нехай буде гірким докором нам, і нехай цей докір пхне нас з улюбленої «фортеці» з гарячим просом на ній і примусить звернути увагу на «єдиних од малих», коли ми вже на себе її не звертаємо. Треба ніколи не забувати слів поета, працівника на ниві народній, українській:

Дяка і шана робітникам щирим,
Сором недбалим усім!...

Рада. – 1910. – № 139. – С. 2.

НЕДОРЕЧНА СОРОМ'ЯЗЛИВІСТЬ

(Замість рецензії на книжку М. Євшана: «Під прапором мистецтва»).

Касир. Вам квиток до якої станції?

Дама. До станції...е...е... Лошадяки.

Касир. Що? До «Кобеляки» мабуть?

Дама. (Заширившись) Еге...

З анекдота

Ніколи мабуть так гостро не відчувалося потреби орієнтуватись хоч трохи в нетрях загальної розкиданості й безладдя, ганебного зневір'я, апатії, як у наш час, коли не тільки соціально-політична думка, але й мистецтво разом з нею опинилося в «тупику» безладдя, маразму, духовної імпотенції. Життя, здається зупинило свій ведичний біг, ткнувшись у стіну й придавивши своїм важким механізмом запряжених в його колісницю тих, що звали себе творцями життя, а зверху, з боків, скрізь начіплялось безліч «ликующей» наволочі, що жахливо ховалася раніш по теплих кутках свого барлогу; ця погань диким танком над безоднею, нелюдським вереском, розповсюджуючи довкола сморід і отруту, святкує...навіть не перемогу, а якийсь «на нашій вулиці праздник», шабаш відьом. А ті, по чийх спинах котилася та важка колісниця, потроху випростуються й думають свою велику думу, щоб перш за все очистити хоч трохи задушливу атмосферу, бо нічим дихати, а потім везти колісницю життя на нову путь, що приведе таки до мети.

Творчість, як один з найважливіших факторів (моторів, мовляв, життя дає «поміч у боротьбі зі всяким лихом, в боротьбі за ідеали, до яких стремиться людство»), тому орієнтуватись в її змаганнях, розв'язати її проблему є річчю конче необхідною, тим паче, що найвеличніший прояв її – мистецтво перебуває зараз в болючій кризі. Такою спробою до визначення

ролі творчості, мистецтва в житті є критичні нариси молодого критика М. Євшана, зібрані в одній книзі – «Під прапором мистецтва».

Ґрунтовні тези свого погляду на роль мистецтва в житті й його завдання критик зазначає ще в першій нрису: «Проблеми творчості», й дальші його статті тільки пояснюють й ілюструють висновки з першої: При читанні цих коротких нрисів приємно вражає якась, я б сказав, побожність, з котрою автор ставиться до зачепленого ним питання, чесність і чистота духовна в думках, а через те й уважність свідомої своєї праці людини. Ми не звикли, правду кажучи, до цього. Наша критика часто відносилась до трактованої річі або легковажно, недбало й поверхово, або й зовсім легкодумно, запрягаючи в колісницю свою «дурну рибу-Пегаса». Можна уявити собі, як високо підносилися автори на своїх «дурних рибах», які обрії одкривалися їхнім очам і який дух тхнув од їхньої «риби» й їх самих. Тим з більшою приємністю зазначаємо ту любов і уважність, з котрими д. Євшан інтерпретує завдання мистецтва й писання своїх авторів. Ловлячи чулим ухом безпорадній лейтмотив сучасного мистецтва й аналізуючи його холодним розумом, критик приходить до сумного висновку, що він свідчить «про упадок творчості: про те, що творець перестав бути тим, що читає в минувшині й теперішності та показує шлях в будучину, – а став співати ради приємності ситих і багатих; проте, з рештою, що творчість в погороді у загалу». Творець серед обставин «сучасної філістерської культури мусів скапітулювати», признатись у своїм безсиллі; «дійсність давить його занадто», тому ідеали його «виходять поза обруб життя; мають передовсім заспокоїти містичну потребу його душі, «а вже коли дійшло діло до містичної потреби модерної творчості, та до «занику самостійної творчості й стилю», а через те до еkleктизму, до шуканини по епохах і народах свіжого (?), екзотичного, аби вбити пустку душі та нудьгу, – то само собою, тут уже потрібен лікар для покаліченої душі й життя. Такими лікарями мають стати носителі «нової естетичної культури», творці, свідомої своєї праці коло

розвою людства. «Почуття тої свідомості є неминуче, обов'язкове», а кінцевим ідеалом мусить бути – «зображення високої людини» (Рескін), та «витворення працею віків такої високої атмосфери, в якій та висока людина надійно могла-б жити».

«Зовсім природно, – пише автор, – що всякий ідеал, щоб він був корисний, цебто, щоб він був корисною силою, движучою покоління, мусить виходити тільки з життя, мусить звертатись до життя, кінцеву свою ціль покласти в ньому. Чим більше численними нитками він зв'язаний з ним, чим більше одиниць буде з глибин своєї душі кликати за ним і прагнути його, як мандрівник прагне води в літню спеку, тим більша сила його виявиться жизненою, тим більше він покажется здібний, щоб перетворити людські душі, дати їм відповідний напрям».

Перенявшись цілком пориванням до такого ясного ідеалу, людина вже дивиться на все життя, не як на «нужденний фарс», і баче в нім «змисл» в устремлінні до «що раз більшого самовдосконалення». А через те, «мистецтво стає вже одним з моторів самого широкого життя»; воно «промовляє не лише до одиниці людської, але до загалу».

«Тут воно стає елементом наскрізь революційним, коли почне виповідати нові правди, нові кличі. Воно неначе сторожить над цілим життям, говорить про потреби часу. Де починається розлад і дезорганізація цілого життя, де підвалини його (життя) починають гнити, і де відчувається дух гнилі та порохна, там воно зсилає блискавку і цалить руйновища, стає голосною трубою і кладе підвалини новому життю»...

Тому творець не може бути тільки обсерватором життя, бо «саме реалістичне його зображення, сама репродукція є тільки першим ступенем, першим моментом в творчості, єсть тільки пасивним відношенням до життя. Творець мусить мати широку артистичну культуру, щоб усвідомити собі ті великі завдання і те важне становище, яке займало й займає мистецтво в

житті». Творчість не повинна «лишатись позаду життя, а світити йому попереду»; вона не повинна обертатись у фарс або забавку.

«В приготовленою тої, возвишеної атмосфери серед загалу, у вихованню одиниць і цілих поколінь в тім напрямі, щоб зробити їхні серця здібними до прийняття та плекання в собі всього гарного, радісного й величного, лежить і найбільша місія мистецтва».

Базуючи свої погляди на такому ґрунті, критик в оцінці творів наймолодшої генерації наших письменників переходить до найпесимістичнішого висновку. Українське нове письменство (властиво, деякі його репрезентанти) безідейність мистецтва виголосило за ідеал («то є штука – я не пхаю тут ідей», каже В. Пачовський); в передаванні настроїв та нікому непотрібних надлюдських страждань «сучасного творця», доведенім до кінцевого суб'єктивізму, почали вбачати майже єдину ціль творчості. Цілковита байдужість до життя, а через те повне нерозуміння його, зробило з них те, що їх творчість обернулася «в безцільну гру слів та форм», як каже І. Франко; вона дає тільки «кольористичні контрасти, барвисті декорації за якими немає нічого живого й реального». Творчість у них дійшла до «ізоляції від життя до відокремлення, оголосила свою окремішність, як доказ висшости». Мертвота, брак ґрунту під ногами, щоразу більша безнадійність примушує нових творців шукати виходу й вони «починають говорити про ідеальність, починають оперувати великими словами й поняттями, кокетують з вічністю», щоб здобути бодай ілюзію того, з чим давно розцурались, виявляючи зрештою своє цілковите творче безсилля й неміч душ своїх. І «в результаті приходять в творчість декадентизм. Цей не терпить вже всього того, що дійсне, стає цілком аномальним».

Такий діагноз ставить д. Євшан хворобі сучасного письменства, діагноз суворий, немилосердний і, можна було б сказати, правдивий, колиб деякі факти з явища в українській літературі наших часів не виявляли, що становище її не остільки вже безпорадне й безнадійне. Та й сам критик у

дальших своїх характеристиках декотрих сучасних письменників мимоволі суперечить своїй загальній характеристиці в «Поезії безсилля». Варто тільки перечитати характеристики М. Яцкова, О. Кобилянської й В. Стефаника (троєх із восьми). Не вважаючи, наприклад, на дефекти творчості М. Яцкова, в особі його, – каже критик, – «маємо письменника незвичайного; він один з тих нечисленних в нашій модерні, який «взяв вивід у храмі штуки», підніс меч в її обороні, а разом з тим показав, що таке дійсне мистецтво». Далі «О. Кобилянська, – пише д. Євшан за Г. Хоткевичем, – це дійсний жрець мистецтва, правдиве його святилище» (?) І ще: «Своєю творчістю Кобилянська внесла в українську літературу дуже важкий елемент культурний. Тим більше важний, що здоровий». «Кобилянській найбільше з усіх наших нових письменників належить будучність». Що ж до В. Стефаника, то творчість його, – «чи не найбільше слово з усієї української літератури. Він показав що таке не лиш великий артист з великої божої ласки, але й те, як артистизм може йти в парі з іншими, моральної натури, цілями».

І хоч ці висновки характеристик зазначених письменників скидаються трохи на ту комічну постанову якогось німця – «оба лютчі» – але проте мають під собою певний ґрунт, а тим самим суперечать жорстокому присудові критика щодо всього сучасного українського письменства. Факт, властиво, дрібний, але дуже характерний, як показчик того, що взагалі ризиковано трактувати життя, й його з'явища з високости, або – як росіяне кажуть – «сь вороб'янаго полета». Тут легко помилитись, впасти в анахронізм, стратити чуття дійсності й історичної перспективи. Хіба не свідчать про це, наприклад, ті закиди, що робить критик Іванові Біликові, котрий писав (у 70 р.р.), що українська література повинна повернути тільки «на шлях розумної битописи». Критик називає це курйозом, але хай не забуває перш за все, що формулу «бит умер» виголошено тільки нашими днями, та й то – ким? – репрезентантами підупаду мистецтва, декадентами,

людцями, що отруїли сферу мистецтва своєю мертвою й важким духом; вигукуючи гунявим голосом «бит умер»! вони тим самим хотіли одібрати у літератури соціально-політичні питання, цебто кликали жерців мистецтва «поза обруб життя». Сам д. Євшан з огидою обмежується від віроучителів цього «толка». Іван же Білик не кидає слів на вітер, а виголошуючи свою формулу, досить виразно обґрунтовує її. Він каже: «тоді вона (література) буде проводирем живої правди у свою рідну країну; а коли збившись з рідного поля народного, піде іншою дорогою, – вона ніколи не стане показником громадської потреби і одцураються її рідні люди і довіку не піднятися їй угору, а буде вона порпатись у своєму кубельці та віршувати нікому не потрібні вірші на утіху гулящих людей». Це ж писалося тоді, коли «битопис» і «література» вважалися за одно, були розуміннями ідентичними, в часи т. з. Народолюбства, як знаємо, в літературі проповідь егоїзму, самозадоволення; питання мистецтва, філософії трактовано без відношення їх до життя. Отже, на нашу думку, коли навіть у наші часи виголосили формулу Біликову, то й то, не здається вона такою вже «курйозною» й виголошена Б. Познанським щось за 10–15 літ після І. Білика думка, що соціально-політичні зявища тогочасного життя, яко багаті сюжети для місцевої белетристики, зоставалися непорушеними. Коли критик вважає життя не за якусь обструкцію, що не має за собою певного змісту, а за реальність, то, властиво, в чім «курйоз»? Хіба не соціально-політичні конфлікти життя, недосконалість його форм та суспільних взаємовідносин (мілітаризм, еміграція, емансипація, освіта, хліборобство, індустрія й т.д.) постачали сюжети й героїв для творів тих же самих Яцкова, Кобилянської, Стефаника й ін.? Хіба не на цім тлі відбуваються ті самі гострі психологічні конфлікти, що дають такий багатий матеріал для творчості? Хіба не вони її обґрунтовують? Хіба не в того самого Яцкова хитався ґрунт під ногами саме тоді, коли він, як і сучасні «творці» з їхніми «стражданнями», тікав «поза обруб життя», намагаючись розгадати загадку життя поза ними? Чи критик

думає, що під белетристикою Б. Познанський розумів конторську працю, зміст grosбухів, учені трактати, завідомлення та сільсько-господарські, промислові, наукові журнали?.. Ні, певне, він також розумів її, як мистецтво, і зумів подивитись на нього поглибше, ніж здається д. Євшанові, а не обмежився голими абстракціями, як напр., – «обух сучасності», «туга за богом», «свіже повітря життя», «новий світ», «шлях до великих подвигів», «метафізична потреба чоловіка», «возвишена атмосфера» та ін. Абстракції так і залишаються абстракціями, коли не вкласти в них певного реального змісту, і зробляться такими ж далекими від реального життя, як і декадентські скигління.

Ми навмисне так довго зупинились на тих, на перший погляд дрібничках, як старі формули І. Білика і Б. Познанського, й на відношення до них критика, бо цим самим підійшли до характерної риси інтерпретацій д. Євшана, властивої всім взагалі модерним критикам. Ця риса є Ахіловою п'ятою усієї книжки, тому нас не здивує, коли який-небудь завзятий рецензент, котрий, на підставі своїх особистих стосунків до д. Євшана, не пойме віри його щирості і кількома дотепними фразами не лишить «камня на камні» від так любовно збудованого д. Євшаном будинку. Річ ось в чім.

Б. Познанський, висовуючи на люде свою формулу, видимо, не лякався «жупелов» і називав річі їх власними іменами. Для д. Євшана – це профанація мистецтва. Прочитавши уважно його книжку, ми винесли міцне переконання, що мистецтво його (нехай не лякається автор) глибоко демократичне, життєве, тому – правдиве, справжнє мистецтво, котрому «належить будучність», а до цього спричинилося те, що поза формулами, голими абстракціями д. Євшана, ми бачили відповідний їм, певний реальний зміст, бо не хворіємо на богобоязкість і не маємо рації вороже ставитись до «жупелов». А то правда, - людина через усю книжку плаче, що мистецтво понизилось до рівня забавки для ситих і багатих, проповідує витворення такої атмосфери (колективна індивідуальність), в котрій висока людина

(зокрема індивідуальність) дійсно могла б жити, цебто виголошує справжній демократичний ідеал, але слів: демократизм, демократія боїться промовити, бо це «жупели»; говорить про кінцеву мету естетичного ідеалу, про завдання мистецтва, про роль творчості в житті – «будити закам'янілі сумління та прорубувати шлях до величних подвигів», – і жахається слова тенденція; коли воно ж несамохіть виринає в нього, то він поспішається якнайшвидше охреститись від нього, забуваючи ідентичність таких розумінь, як завдання й тенденція, забуваючи, що й соловейкова пісня річ тенденційна, бо має завдання, що в тенденції смисл. Демократизм – потенціальна сила; тенденція – імпульс, що виводить його з становища пасивного, бо тенденція – рух; те й друге складають життя – боротьбу «за великий ідеал: свободи чоловіка».

Своєю недоговореністю, жахом перед «жупелами» автор лишає широкий простір для трактування його формул в яким завгодно напрямі, припускає туманність, лишає право сказати, що він дає волю інтуїції там, де потрібне ґрунтовне ознайомлення з причинами життєвих з'явищ, як змога й спосіб добре орієнтуватись в них. Чи можна ж говорити про орієнтування людства, про нові правди, нові кличі, про відповідність потребам часу, складання підвалин новому життю – й тим самим довірити це все вільній фантазії жерця мистецтва, його «святій інтуїції»? Чи не обернуться вони часом (та вже й обернулись) у всеоправдуючий, безглуздий містицизм, чи не підкладатимуть вони палива під ганебне огнище, на яким темні сили палитимуть смертну видимість безсмертного поступу й могутнього протесту супроти мерзот життя. Не стояти на певнім конкретнім ґрунті й жонґлювати словами: «ідеал», «перетворювання душ людських» і т. п., це гірш ніж не сказати нічого, бо в ці слова, аби було бажання, можна пхати який завгодно зміст. Хіба, наприклад, декаденти, містики й інша «літературна наволоч», а також різних напрямків «макробесы» не думають, що вони перетворюють душі, дають їм «відповідним напрям» і т. д.?

Але ми певні, що критик не кидав слів на вітер, що він знав, що писав, а тільки зробив невелику помилку, злякавшись «жупелов», він визволився з-під кормиги міщанства, але й досі не струснув з себе його декотрих чудернацьких забобонів, а це може привести за собою нещирість, лицемірство в дальших працях автора й великі помилки в поглядах і переконаннях. Вже зараз висміюючи погляди на мистецтво І. Білика й Б. Познанського, називаючи їх курйозними, критик підпирає свої міркування авторитетом д. А. Луначарського (до речі сказати, одного з ідеологів соціалістичного мистецтва). А цей самий А. Луначарський, в одній з пізніших своїх праць, пише: «Марксизм, яко наука, напроваджує увагу художника на найвидатніші зявища життя, допомагає йому орієнтуватись в них, а до того є ясний вихід, забезпечує те замирення, без котрого трагедія (звичайного життя) робиться виттям розпачу, а не покликом і величним навчанням». А трохи вище, цей самий «сучасний російський мислитель», як каже д. Євшан, пише: «Зостаються ще й надовго зостануться багаті жнива для художника – битописателя (місцева белетристика у Б. Познанського с. ч. й трагика сучасного життя: зріст капіталу, боротьба капіталів поміж собою, розор дрібних власників, процес обертання їх у пролетарів, боротьба пролетаріату за новий світ, вплив цієї боротьби, яко факта, на страдаючий загальний нашого соціального ладу, тисячі одсвічуванів («отраженій») ґрунтового факта, одміни – дрібна власність, капітал, пролетаріат, – на всіх класах і групах культурного громадянства, – все це припускає, поруч з тим, що вже зроблено, ще силу нових, дуже глибоких праць, при яких світло марксистського аналізу допоможе орієнтуватись в надто заплутанім клубку соціальних ниток, бо без цього світла дуже легко поринути в містику, підмінити соціальну анатомію і психологію нікчемним («ничего не говорящим») соціальним містицизмом».

Чи не так само писали й Білик з Познанським, тільки ті болячку свого часу бачили в «іскустве для іскуства», в самоцільнім мистецтві (бо то було в 70–80 р. р.), а Луначарський – в «соціальному містицизмі». Погляди ж на

завдання літератури у всіх їх однакові. Творчість, каже д. Євшан, мусить дати нам «поміч у боротьбі зі всяким лихом». Яку ж поміч дасть нам та творчість, коли вона не хоче навіть знати, в чім те лихо? «Всякий ідеал, пише критик, мусить виходити тільки з життя, мусить звертатись до життя, кінцеву свою ціль покласти в нім». А що таке життя? З чого воно складається, як не з тих соціальних форм і зявищ та психологічних конфліктів, що виникають з них, себто з того, в чім колись Білік і Познанський, а пізніш, в наші часи, Луначарський із своїми однодумцями, бачили великий матеріал для мистецтва, сферу для творчості.

Ідеологи й жерці буржуазного мистецтва дійшли до «предела, его же не преjdeши», уперлись в духовний «тупик» і кидаються в нім туди й сюди не знаходячи виходу; вони задихаються в атмосфері створеній ними ж самими. Роль їхня надійшла до краю «песенка их спета», як кажуть росіяне. І сам д. Євшан з захопленням у своїй «Поезії безсилля» співає над ними «вічну пам'ять». Хто ж виведе мистецтво з того ганебного «тупика» на свіже повітря?

«Атмосфера творча стала така неможлива, така млява, що об'яви дійсної творчої думки стають щораз рідні, немає в нім чим віддихнути, чується пригноблення та мертвота. І я думаю, – додає критик, – що так далі бути не може. Коли творчість має якийсь смисл, коли судилося творцям бути тими, що творять будучність, показують людині шлях до неї, і коли вони дійсно наділені вищою свідомістю, цінять той образ людини й кращого життя, який воздвигала все творчість – то в ній ми повинні виздоровіти, віддихнути повними грудьми і набрати сил до боротьби за великий ідеал: свободи чоловіка».

Так, ідеал справді великий. Кому ж судилося, коли не досягти, то хоча б «стреміти» до нього, боротись за нього? «Ликуючіє, праздноболтаючіє», звичайно, цапки стають, коли тільки нагадаєш про такий ідеал, а їхні приший-хвости буржуазні ідеологи, літературна погань наших часів конає в

передсмертних корчах. «Абсолютно ж великої ідеології, незалежної від конкретних інтересів, обов'язкової й святої для всіх людей немає», тому, натурально, лишається для митця, творця нових життєвих вартостей», єдиний вихід зробитись ідеологом змагання протилежного «стану», ідеологом і носите лем змаганнів демократії, єдиної верстви, котра, як і критик, вірить у будучність, для котрої «естетичний ідеал – у широкому розумінні – ідеал індивідуальності, прекрасної в своїх бажаннях, творчої й жаждучої все нового життя для люд скости, ідеал громади таких людей, в котрій боротьба поміж людей приймає характер суперництва, в осягненню різними дорогами однієї мети». Так говорить цитований нашим критиком д. А. Луначарський. За таку «естетичну культуру» обстоює й сам критик. І тим більш пожалкуємо, що д. Євшан, згоджуючись в конечних висновках власного трактування завдань мистецтва з д. Луначарським, не мав, повторюємо, його відваги «називати речі їхнім власним ім'ям» і напустив у свої міркування силу туману, недоговореності, і як результат цього, суперечностей, котрі б не мали місця, коли б автор книжки «Під прапором мистецтва» скинув геть із себе масу всіляких забобонів й не лякався, як та московська купчиха, сучасних міщанських «жупелов», та сміливо й зблизька, а не з «воробьиного полета», глянув у вічі дійсності. Брак сміливості не дав автору зробити свою працю натхненною, піднесеною, запальною, щоб вона змогла «глаголом жечь сердца людей», як, наприклад, аналогічні статті російського критика Белінського. Нікого за собою не поведе той, хто сам ходить обрежно ступаючи і озираючись з ляком.

Отже, коли ми, на думку автора, помиляємось в розуміння його книги, бо в ній, мовляв, щось не те, то мусимо сказати йому: в такому разі й книжка ваша імено «щось», а «що» – ви і самі мабуть гаразд не знаєте; коли висмикнути зазначений ними твердий ґрунт з під так любовно збудованого вами будинку, то він, цей гарний будинок, лишається в повітрі, себто стає

річчю неможливою, якимсь туманом, що єдиний тільки й може держатись в повітрі, та й то зрештою, або піднімається вгору, або сідає на землю.

Рада. – 1910. – № 151. – С. 2.

«МАЛЕНЬКИЙ ФЕЙЛЕТОН: НОВА ЧАСОПИСЬ»

Видавництво «Вечірній Ранок», керуючись найкращим бажанням побігти на зустріч ледачому читачеві й радо допомогти йому потрусити трохи кишеню, розпочинає виданням нову – політичну, наукову, літературну, артистичну, економічну, гумористичну і дуже практичну часопись «Капуста з горохом». Часопись виходитиме щотижня, крім понеділка і 13-х чисел кожного місяця, а коли буде зреформовано календаря й буде викинуто геть ці непевні, важкі й прикрі дати, то часопись виходитиме вже без перешкод.

Вже саме назвисько часописьма ручиться за різномаїтість програму і нечувану ще цікавість. Зважаючи на те, що склад насення нашого південно-західного краю надто перістий і що через таку небажану кон'юктуру виникає сила всіляких національних конфліктів, видавництво запросило до співробітництва в часописі найдосвідченіших знавців вітчизняного питання – «сих діл майстрів» – Савченка, Ли-Ка-Мо, Немо, Локотя та інших, не менш завзятих, публіцистів. За передовика й фейлетоніста видавництво випускає Тимора Гниду, славнозвісне ім'я котрого, є запорукою, що немарно спорожняться читацькі кишені; науковий і літературний відділ провадитиме відомий харківський дослідувач творів Т. Шевченка – пан М. Щириця; економічні й солоденькі питання розглядуватиме д. Мартин з балабайкою (псевдонім); він же вестиме артистичний куток в часописі; закликано також декотрих членів Художньо-артистичного Товариства, щоб упорядкувати якнайкраще відділи «ціаболо» й «лото»; жіноче питання доручено вирішити пані Бірюковій. На підставі особливої згоди, д. Ткаченко щодня літатиме до редакції на своїм біплані й приносить найсвіжіші звістки з обсягу авіації.

Не цуратиметься часопись наша і відомостей з духовних сфер та сектантства і, не шкодуючи коштів, закликає до участі в газеті Восторгона, Распутіна й Ілюдора. В Державній Думі й Раді, а також по всіх закапелках цього й того світу, власні кореспонденти; репортъором у Києві – Каленик Дойда. Одним словом – кумпанія невеличка, але чесна, й читач за невеличкі гроші матиме копу розваги й духовної страви.

Передплатники, котрі підпишуться на десять років уперед, одержать дурно Історію Малоросії, пані Замужньої. Ціна «Капусті з Горохом» на рік кільканадцять крб., на півроку – й того менш. Пробне число – цими днями.

Редактор-Видавець.

Рада. – 1910. – № 187. – С. 2.

МИКИТА ШАПОВАЛ (1882–1932)

Народився в с. Сріблянці колишнього Бахмутського повіту Катеринославської губернії у сім'ї безземельного селянина. Закінчив народну школу, двокласну міністерську школу, Новоглухівську лісову державну школу. Здобув фах лісовода. З 1901 до 1903 рр. служив помічником лісничого в Прилуках, Слов'янську, с. Балаклії на Харківщині. Тоді ж став членом Революційної Української Партії.

Наприкінці 1903 р. вступає за вільним наймом до війська, навчається в Чугуївському юнкерському училищі, після закінчення якого отримав звання підпоручника. Служив на території Польщі. Почав друкувати вірші у «Літературно-науковому віснику». За антиурядову агітацію серед солдат був ув'язнений, а потім увільнений з війська. Записався вільним слухачем історико-філологічного факультету Харківського університету, навчався також у комерційному інституті. Вийшла збірка віршів «Сни віри», яку зразу ж конфіскували. Змушений переїхати до Києва. Разом з П. Богацьким у 1909–

1914 рр. видає журнал «Українська хата». Друкує літературно-критичні та публіцистичні статті в усіх українських виданнях.

Під час Першої світової війни через неблагонадійність не був призваний до війська. Працював у лісових підприємствах. У березні 1917 р. заснував у Москві журнал «Шлях», який після революції перевів до Києва. Бере активну участь у діяльності Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), стає членом її ЦК. З 1917 р. – член Центральної Ради, працює у Малій Раді, виконує обов'язки Генерального секретаря пошт і телеграфів. Від УПСР входив до Українського національного союзу, став його головою, був одним з організаторів повстання проти гетьмана П. Скоропадського. Часто друкує в газетах «Боротьба», «Народна воля» публіцистичні статті, які підписує псевдонімом М. Сріблянський. У складі уряду Директорії був міністром земельних справ, підготував земельну і лісову реформи.

У лютому 1919 р. пішов у відставку. Виїхав до Галичини, редагував у Станіславі газету «Нове життя». Невдовзі переїхав до Будапешта, де в 1919–1920 рр. був секретарем дипломатичної місії УНР.

З 1919 р. і до кінця життя перебував у Чехословаччині. Розгорнув там широку громадсько-політичну і культурно-освітню діяльність серед українських емігрантів. Створив низку вищих і середніх шкіл та курсів, заснував, видавав і редагував журнал «Нова Україна». Шаповал залишив у спадок три збірки поезій, майже двісті літературно-критичних статей, «Щоденник» (з 1919 до 1932 рр.), понад п'ятдесят публіцистичних праць, виданих окремими книгами і брошурами, кілька наукових досліджень з лісової справи та соціології і сотні оперативних публіцистичних статей у багатьох газетах і журналах.

ЕВОЛЮЦІЯ

Habent sua fata¹³⁶ ... – партії і газети. Знайшла свою долю й газета «Нова Рада»¹³⁷ та частина партії соціалістів-федералістів, яку вона представляє. Показна й інтересна взагалі, як ознака часу, еволюція цієї партії, зокрема її назви. Було колись таке собі смирененьке Товариство Українських Поступовців¹³⁸. Ідеалом цього товариства була рідна мова в нижчій школі (коли не можна по всіх класах, то в перших двох), право безборонно носити вишивані комірці й краватки, раз на рік збиратися на святкування Шевченкових роковин, а також мати свій клуб у Києві, назва якого однаково добре читається і по-російському й по-українському¹³⁹ (мабуть щоб нічийого національного почуття не образити). Входили до цього товариства, впевняли ще цілий світ, що український рух є рух абсолютно неполітичний, тільки культурний, та що й у цій галузі здійснення максимальних вимог українського народу матиме своїм наслідком тільки те, що державна російська культура лише трохи звузить сферу свого впливу. На дозвіллі «батьки народу» займалися ще цькуванням в міру своїх сил тих «блудних синів», що намагалися український національний рух поставити в площину політичну і своїм національним ідеалом виставляли державну самостійність України, з дальшою федерацією, чи без неї: пригадаймо ставлення до Дм. Донцова або до петроградського українського студентства, як і взагалі до українського студентства.

---

¹³⁶ Habent sua fata – мають свою долю.

¹³⁷ «Нова Рада» – щоденна політична, економічна й літературна газета, яку видавало в Києві 1917–1919 років Товариство підмоги літературі, науці і мистецтву. Фактично це був друкований орган Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ). Редагував газету Андрій Ніковський.

¹³⁸ Товариство Українських Поступовців (ТУП) засноване 1908 р. у Києві. З огляду на переслідування було глибоко законспірованою політичною партією, яка об'єднувала чимало тогочасних громадських діячів. Вела широку пропагандистську, інформаційну, культурно-освітню роботу, згуртовувала українські сили. В 1917 р. ТУП стало одним із засновників Української Центральної Ради. В березні 1917 р. перейменоване в Спілку українських автономістів-федералістів, а в червні 1917 р. – на Українську партію соціалістів-федералістів.

¹³⁹ Мається на увазі клуб «Родина».

Це була «внутрішня політика» згаданих «батьків народу». Щодо політики «міжнародної», то тут головним завданням було довести начальству, що різні одчайдушні голови, на зразок вже згаданого вище публіциста, є просто нечисленні «заблудлі вівці», які ні в якій мірі не відбивають стремління українського народу, що від їхніх ідей український народ з жахом одвертається, бо не має ніяких інших ідеалів, окрім ідеалів Товариства Українських Поступовців, і що таким чином на Україні все спокійно, а коли б начальство ще не вживало особливих репресій проти вишиваних краваток, клубу та і ін., то Україна була б просто найщасливішим краєм у світі.

Так жило собі й працювало на користь неньки України, а також з дозволу начальства, Товариство Українських Поступовців.

Але прийшла революція і тихе, спокійне життя «Товариства» було потривожене. Час ставив і до нього нові вимоги, передовсім, вимогу вияснити своє політичне обличчя, і перед «Товариством» повсталала потреба зорганізуватися в політичну партію. Почалося зі зміни назви. То були часи апогею політичної кар'єри Мілюкова¹⁴⁰, кн. Львова¹⁴¹, Шингарєва¹⁴² і ін., часи великої моди на буржуазний лібералізм і радикалізм. І от на початку російської революції ми почули про «Українську радикально-демократичну партію».

***

---

¹⁴⁰ Мілюков Павло (1859–1943) – російський політичний діяч, лідер партії кадетів, історик і публіцист, білоемігрант. Після Лютневої революції 1917 р. – міністр закордонних справ Тимчасового уряду. Після жовтня поїхав на південь і став натхненником антирадянського руху, добиваючись інтервенції то з боку монархічної Німеччини, то з боку країн-переможниць.

¹⁴¹ Львов Георгій (1861–1925) – князь, великий тульський поміщик, юрист за освітою. Депутат I Державної думи, під час Першої світової війни – голова Земського союзу, підтримував кадетів. Після Лютневої революції – голова двох перших складів Тимчасового уряду. Після Жовтня емігрував до Парижу.

¹⁴² Шингарєв Андрій (1869–1918) – земський діяч, лікар за освітою, публіцист, один з лідерів кадетів, депутат II, III і IV Державних дум. Після Лютневої революції – міністр першого складу Тимчасового уряду. Вбитий анархістами.

Пізніше виявилось, однак, що на самому голому «демократизмі», хоча б й «радикальному», далеко не заїдеш. Виявилось, що діло не в назві і що треба все ж таки точно вказати, які постулати партія обороняє й на які суспільні елементи спирається, бо без того не можна було розраховувати ні на який успіх серед мас. Щонайменше треба було хоч причепитися до якогось популярного серед мас гасла, взяти його за свій прапор і спробувати в такий спосіб збити собі сякий-такий політичний капітал. Партія вибрала останнє. В той час по Україні гуляли гасла «автономія» та «федерація». Слабко в цих гаслах розбиралася наша суспільність, ще слабше широкі маси. Не розбиралася в них і радикально-демократична партія, але за ці популярні гасла вхопилася й назвала себе «партією автономістів-федералістів». Байдуже, що поняття автономії й федерації не тільки різні за змістом, але й належать до різних площин, байдуже, що можна бути або автономістом, або федералістом, але не можна бути і тим, і іншим одночасно. Ці гасла популярні, хоч масою й неусвідомлені, і цього досить, а там уже нехай публіка розбирає, що це за партія, – автономістів чи федералістів. Одним словом, повторилася, в іншій формі і з інших мотивів, історія з назвою клубу «Родина», читай, як знаєш.

Але партії не пощастило з назвою. Революційний рух так швидко йшов уперед, що сьогоднішні ідеали й гасла завтра вже втрачали свою популярність і їх заступали інші. Зрозуміло, що назва, побудована на самих тільки блискучих гаслах, скоро перестаріла. Розуміння правдивого федералізму серед української суспільності дещо посунулось наперед, і в зв'язку з цим, а також внаслідок інших, об'єктивних умов гасло «автономія» втратило кредит. З другого боку, кінцевою умовою політичної благонадійності в очах мас стало бути соціалістом. Всі, хто претендував на такий-сякий вплив на маси, мусили бути соціалістами. Довелося й партії автономістів-федералістів натягти на себе соціалістичний костюм, і так з'явилася «партія соціалістів-федералістів».

Комічне, а разом з тим сумне враження справляє ця історія гонитви партії за популярною назвою. Стільки сил витрачено на цей фарс з переодяганням, а все з тієї причини, що елементи, які купчаться в партії соціалістів-федералістів, не зрозуміли свого справжнього призначення, не зрозуміли тієї ролі, яку історія визначила їм в громадському житті України. Своєрідне трагікомічне непорозуміння можливе хіба в таких своєрідних політичних і громадських умовах, як наші.

Мені здається, що основна причина цього непорозуміння полягає в тому, що непорозумінням була й є сама партія соціалістів-федералістів в теперішньому її вигляді й складі. Справді, що таке партія соціалістів-федералістів? Розуміється, вона має свою видрукувану програму, відбувала партійні з'їзди і взагалі посідає всі зовнішні аксесуари політичної партії. Але не це вирішує про *raison d'arte*¹⁴³ партії. Ту чи іншу програму можуть скласти двоє чи троє людей, але цим вони навіть при найліпшій бажанні ще не стають політичною партією. Партія є партією тільки тоді, коли вона побудована на політичній, соціальній або економічній базі, коли опирається на певні суспільні елементи, що перебувають в спеціальному принципіально відмінні від інших суспільних елементів становищі, соціальному, економічному або політичному. На які ж подібні елементи спирається і з яких елементів складається партія соціалістів-федералістів?

***

Склад партії надзвичайно різноманітний. Тут і землевласники (небагато), більші й дрібніші, тут і типові ідеологи дрібновласницького селянства, а найбільше тут здекласованої інтелігенції, що перед революцією й перед війною займалася переважно культурною роботою на українському ґрунті. Зрештою, це все наші старі знайомі, та сама «свідома українська інтелігенція», яка без огляду на свої класові й політичні симпатії творила

---

¹⁴³ *Raison d'arte* – підстава.

певну культурну цілість і офіційно репрезентувала український народ за часів довоєнного українофільства. Це об'єднання не на політичній базі, тим самим це не є політична партія.

В наші часи, коли кожний хоче займатися політикою, і то не інакше, як високою політикою, коли політикування вже починає робитися суспільною хворобою, а натомість страшенно занедбано чисто культурну роботу, цю основу для всякої політики, – в ці часи елементи, які купчаться тепер у партії соціалістів-федералістів, могли б відіграти надзвичайно велику роль. Без сумніву, процес диференціації неминуче торкнувся б і цих елементів, і частина їх відійшла б, розбившись за своїми класовими симпатіями. Але те ядро культурницької інтелігенції, яке творить масу теперішньої партії соціалістів-федералістів, могло б заповнити в міру своїх сил ту прогалину культурної творчості, що чим далі, то все більше дається відчувати. Виховане на аполітизмі, на гіпертрофії культурництва, воно тим легше могло б зробити цю роботу, що політичні умови давали для цього незрівнянно більше простору, ніж то було перед війною. Це була до певної міри його історична місія.

На жаль, ця українська інтелігенція своєї ролі не зрозуміла і дала себе пірвати тому вирові політикування, який охопив усю українську суспільність. Це було тим більше ненормальним, що ця інтелігенція до політики була абсолютно не призвичаєна і в політиці не вихована. З того повстав такий анахронізм, як побудована фактично на неполітичній підставі політична партія соціалістів-федералістів. З того й безнадійна гонитва цієї не опертої на економічну структуру народу партії за популярними назвами й політичним капіталом.

***

Не знаємо, яку назву прибере собі далі партія соціалістів-федералістів. Але нема сумніву, що цю назву ще доведеться міняти бо теперішня вже

перестаріла. Друга половина партійної назви тепер є анахронізм, що ж до першої половини, то це був тільки сезонний костюм, і тепер, коли соціалістичний сезон, здається, минає, партія сама з охотою цей костюм скине. Бо немає сумніву, що він не на неї шитий, і партія ніколи не почувала себе в ньому добре.

Але крім цього політичного маскараду, в партії, без сумніву, відбуваються й глибші, більш органічні зміни. Вже, здається, відділилося від неї землевласницьке крило, намічаються контури групи, яка після проведення земельної реформи (коли буде задержано приватну власність на землю) стане на чолі великого й могутнього класу дрібновласницького селянства і, без сумніву, буде може найповажнішою політичною силою на Україні, намічаються також контури групи, подібної до російських кадетів. Партія з часом, без сумніву, розпадеться приблизно в цих трьох напрямках, а здекласована, чисто культурницька інтелігенція повернеться до свого правдивого призначення.

На жаль, ця нормальна еволюція все ще ускладнюється інтелігентською спекуляцією на популярність і політичні заробітки. Цим разом перед у цій спекуляції ведуть якраз ті елементи, які в свій час були найбільшими виразниками суто аполітичної течії української думки. Це по більшості люди, які готували собі кар'єру літературних критиків, і ще й тепер на полі політичному оперують більше віршами Котляревського або Гулака-Артемівського. Тим більше оплакані наслідки дає політична діяльність цих культурників..

Спекуляція йде, як то було й раніше, на нову політичну силу, яка з'явилася на громадському обрії України. Цим разом цією силою є всезростаюча реакція, соціальна й національна. Пробували провідники партії заробити на радикалізмі й демократизмі, пробували на автономізмі, федералізмі, соціалізмі, тепер пробують збити капітал на реакції. Залицялися раніше до «мас», до «народу», тепер недвозначно залицяються до

торговельно-промислової буржуазії, підхоплюють ідею реставрації земельних відносин, беруть під свою і опіку «меньшости», а в політиці закордонній ще вагаються між Антантою й Vierbund'ом¹⁴⁴: хто його знає, де заробиш, а де загубиш.

Сумніваємося, щоб і цієї спекуляції щось вийшло для самих спекулянтів. Але не підлягає сумніву, що свою ложку дьогтю це політикування неполітичних людей увіллє в громадське життя України. Передовсім, задержуючи нормальну еволюцію партії соціалістів-федералістів, а далі й підрубуючи те дерево, на якому сидить сама українська державність.

Колись ті самі кола, які тепер так неfortunно намагаються політикувати, твердили на весь світ, що український рух є надзвичайно демократичний, бо демократична сама нація, яка не має ні власної буржуазії, ні шляхетства. Чи це свідчить про демократичність нації, залишимо це питання збоку. Але не підлягає сумніву, що своєї буржуазії український народ і тепер не має. І гонячи воду на буржуазний млин, «Нова Рада» і ті кола, які вона представляє, об'єктивно намагаються віддати провід державним життям України фактично в руки неукраїнських і ворожих до української національної ідеї елементів. Чим би це не скінчилося, чи владою цих елементів, чи владою когось стороннього, сильнішого, в чиїх інтересах є не допустити панування на Україні неукраїнських сил, в кожному разі від того потерплять не тільки соціальні інтереси українського народу, але й його державні інтереси. Це повинна б пам'ятати «Нова Рада» і ті кола, які за нею стоять.

Ми, розуміється, не думаємо, щоб це сталося, не думаємо в кожному разі, щоб це сталося з вини групи «Нової Ради»; заслабкі її сили для того. Думаємо, що еволюція політичних відносин на Україні піде своїм нормальним шляхом і поставить тих людей на їх попереднє амплуа, яке вони

---

¹⁴⁴ Vierbund – Четвірний союз, блок Австро-Угорщини, Німеччини, Туреччини і Болгарії в Першій світовій війні.

цілком без потреби проміняли на політику. Це буде краще і для них самих, і для української суспільності, і навіть для українського народу.

Р. С. «Нова Рада» закидає мені, ніби я грішу проти історії, зв'язуючи хронологічно «ГУП», радикально-демократичну партію (новітньої формації), союз автономістів-федералістів і партію соціалістів-федералістів. Важко, розуміється, встановити тут точну хронологію, як важко вказати точні межі між старим, середньовічним, новим і найновішим періодами європейської історії. Але загальний порядок метаморфоз тих елементів, які поки що скристалізувалися в партію соц.-фед., був все ж таки такий, як я вказав. Крім того, склад цих організацій, які в залежності від вимог часу носили то «культурно-національний», то «політичний» характер, і звалися то товариствами, то союзами, то партіями, був і залишився в основі той самий.

Народна Воля. – 1918. – 21 берез.

ОДКРИТО КАРТИ!

Українська демократія давно добивалася від російської ясною словом про національну справу в Росії, але крізь туманності демократично-російських фраз нічого не було видно. От собі «полное самоопределение», «равноправие национальностей», «всем будет хорошо», «свободное культурное развитие» і т. д., але за цими туманностями якось завжди було видно контури «великорусского лица» П. Струве¹⁴⁵ та й годі. Вірилось і не вірилось. Вірилось словам, а не вірилось ділам, бо занадто вже якось діла суперечили словам. Революційна практика має нахил до роз'яснювання тих туманностей: ще трохи-трохи та й розвидниться. Туманності розвіються. І ми щось побачимо.

---

¹⁴⁵ Струве Петро (1870–1944) – філософ, економіст, історик, публіцист, приват-доцент. Теоретик «легального марксизму». В 1900 р. перейшов на ліберальні позиції і редагував закордонний друкований орган лібералів «Освобождение». Член ЦК партії кадетів, один із авторів збірника «Вехи». В роки громадянської війни входив до складу білогвардійського уряду при генералах Денікіну і Врангелі.

Здається, вже побачили. Газети принесли зміст наказу, що бюро Ради роб. і солд. депутатів виробило для свого делегата на Паризьку конференцію¹⁴⁶ д. Скобелєва¹⁴⁷ «Условия мира, предлагаемого демократией России». Правда, цікаво?

Очевидно! Умови демократичного миру – це те золоте яєчко, що знесла Російська революція.

В заспіві до пісні так і сказано, що новий договір повинен бути всевладним в питаннях про мету війни і збудований за принципом **«без анексій і контрибуцій на основі самовизначення народів»**. Після заспіву йде розшифрування «самоопределения», в якому маємо такі елементи:

1. Росія надає повне самовизначення Литві та Польщі.
2. Вірменія отримує повну автономію та право самовизначення.
3. Ельзас-Лотарінгська справа¹⁴⁸ повинна розв'язатись на основі опитування населення при умові повної свободи голосування – після виводу з краю війська обох коаліцій.
4. Бельгія повинна бути реставрована в колишніх межах. Збитки повернути їй з міжнародного фонду, а Сербія і Чорногорія, також реставровані, дістануть допомогу з інтернаціонального (?) фонду. Сербії дати вихід до Адріатики. Автономія також Боснії та Герцеговині.
5. Спірні (?) країни на Балканах дістають тимчасову (?) автономію після плебісциту.

---

¹⁴⁶ Паризька конференція скликана 1919–1920 рр. державами-переможницями в Першій світовій війні для вироблення мирних договорів з державами, що зазнали в ній поразки. Підготувала з Німеччиною Версальський договір. На конференції було прийнято рішення про створення Ліги і націй і схвалено її статут.

¹⁴⁷ Скобелєв Матвій (1385–1938) – один з лідерів меншовиків, депутат IV Державної думи, оборонець, член Тимчасового уряду, заступник голови Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, заступник голови ВЦВК 1-го скликання. Після жовтня 1917 р. відійшов від меншовизму, перебував на радянській роботі.

¹⁴⁸ Мається на увазі давні претензії Німеччини на французькі провінції Ельзас і Лотарінгію, які населяють німці і французи. Основний об'єкт зацікавленості Німеччини – великі поклади корисних копалин.

6. Румунія реставрується в колишніх межах. Повна автономія Добруджі¹⁴⁹. Румунія мусить виконати постанову берлінського трактату і признати євреїв за рівноправних громадян.

7. В італійських частинах Австрії вводиться автономія після плебісциту.

8. Германські колонії повертаються назад (кому?).

9. Греція і Персія реставруються. Нейтралізуються всі протоки, Суецький та Панамський канали.

Торгове пароплавство – вільне і т. д. і т. д. Перш за все ви бачите незвичайну добрість рос. демократії: про всіх подбала, всім добра бажає, на кожную пригноблену націю дивиться як середа на п'ятницю, з слізкою добра на віях. Ні про кого не забула: про Сербію, Чорногорію, Бельгію, Ельзас-Лотарінгію, Добруджу, італійські частини Австрії, навіть про спірні країни Балканів, про румунських євреїв, про Польщу, Литву, Турецьку Вірменію.

А чому ані слова нема про Україну і Фінляндію? Про латишів і естів, про кавказців? Тому, що це у себе вдома. Тут нема чого порядки наводити і національності визволяти! «Здесь все хорошо».

Коли вже про закордон дбати, то чому ні слова про Галичину? Коли вже беруться італійські частини Австрії, Добруджа, то чому не згадати про українську частину Австрії – Галичину? Можна безліч поставити питань, але одне, найголовніше, варте уваги найбільше. Виходить, що визволення перечислених народів, дарування їм автономій – це російська справа, це умови миру російської (петроградської!) демократії і, очевидно, що без автономії спірних областей на Балканах, чи автономії Добруджі, чи без урівноправлення євреїв у Румунії російська демократія миру «не приемлет»? Раз це умови, то, очевидно, що або німці хай приймають, або – війна до «победы».

---

¹⁴⁹ Добруджа – історична область в Європі між нижньою течією Дунаю і узбережжям Чорного моря. Тепер Північна Добруджа входить до складу Румунії, а Південна – Болгарії.

А чия то справа – автономія України та інших народів Росії – німецька, чи як?

Воно так і виходить: російська демократія дає порядок там, в державах німецьких та їхніх союзників, а центральні держави повинні подбати вже про нас, бідолашних, про ірландців в Англії тощо.

Ну що ж нам робити? Кланятись, бідкатись перед німцями, щоб вони в свої умови миру включили нашу свободу, нашу автономію? Словом, як справа Добруджі та Бельгії є справою російською, так мусить стати справа України, Ірландії, Латвії, Фінляндії справою німецькою.

Добалакалась російська демократія! Та ж демократія, що казала: «Еврейский вопрос это русский вопрос», український – тоже «русский вопрос», але тепер... Здивовано стоїш перед російськими умовами миру.

Натурально, що в цих умовах повинна фігурувати сама Росія. Росії треба те, треба те і те. Але коли Росія визволяє всі народи у Австрії, Німеччині, то чому вона не визволяє у себе вдома, чи в Англії?

Висновки дуже втішні: російська демократія, як і раніш, справу автономії народів, національне їх самовизначення вважає за їх власну справу: хай собі визволяються, бо мені, мовляв, ніколи за Добруджою, Ельзасом тощо.

Недоговореність і туманність демократичних умов миру велика, але їх цікавість в тому, що крізь туманності прозирає «лицо» п. Струве та інших любителів «Великой России». Коли до «Учредительного Собрания» не можна давати їм автономії, то чому це взагалі можна для закордонних?

Лицемірство і недобре прихований імперіалізм російської демократії ясні. Ми, що пережили сумні дні на демократичній нараді¹⁵⁰, де національності дістали ясну відповідь про «автономію» у вигуках «в

---

¹⁵⁰ Демократична нарада – Всеросійська демократична нарада, яка була скликана 14 листопада 1917 р. у Петрограді есеро-меншовицьким виконавчим комітетом Рад. Була спробою зміцнити позиції Тимчасового уряду шляхом створення нового – коаліційного, розв'язати проблеми державного устрою колишньої імперії. Нарада результатів не досягла, але в очах громадськості оголила ставлення російської інтелігенції до національного питання.

Якутскую область» – не сумніваємося, що Якутку ще побачимо, коли..., коли не візьмемо справу свого визволення в свої руки.

Нам і іншим національностям демократія російська ясно вказала шлях, по якому піде наше визволення. «В Якутскую область!» – й досі лунає в мене у голові, я не можу забути цього цинічного вигуку, котрий так вподобався заправилам демократичної наради. Тільки вихованці російського самодержавства і буржуазії могли так смакувати свою ненависть до «неспокойных» національностей, і коли мова йде про соціалістичність і демократизм російської демократії, то так гидко робиться. Мало в Росії соціалістів, мало демократів!

Цього не треба забувати! Хто жив і живе в неволі, хай уміє не вірити сладкогласію своїх гнобителів, аж поки вони свого гнобительства не відцураються.

Хто боровся і страждав за свободу свого народу, той повинен уміти оцінювати ті явища, що за півроку революції пройшли перед очима: згода 3 липня¹⁵¹, інструкція 4 серпня¹⁵², українізація війська, Оберучев¹⁵³, Керенський¹⁵⁴ і «Киевская Мысль»¹⁵⁵, російська преса і демократія, розстріл

---

¹⁵¹ Згода 3 липня – саме в цей день Центральна Рада опублікувала свій Другий універсал, основні положення якого змушений був визнати петроградський Тимчасовий уряд. Він визнав Генеральний Секретаріат верховним виконавчим органом України та згодився прийняти автономний статут.

¹⁵² Інструкція 4 серпня – Тимчасовий уряд затвердив інструкцію Генеральному Секретаріатові України, згідно з якою повноваження Секретаріату поширювалися лише на 5 губерній (Київську, Подільську, Волинську, Полтавську і Чернігівську), число секретарів не повинно бути більшим дев'яти, а при Тимчасовому уряді призначався комісар України.

¹⁵³ Оберучев К. – полковник російської армії, в 1917 р. – начальник штабу Київського військового округу Тимчасового уряду. Підтримував усі проросійські сили, іноді навіть більшовиків, створив кілька провокацій проти Центральної Ради.

¹⁵⁴ Керенський Олександр (1881–1970) – російський політичний діяч. Адвокат. З березня 1917 р. – есер, міністр юстиції Тимчасового уряду, з травня 1917 р. – військовий і морський міністр, з липня 1917 р. – голова Тимчасового уряду. Приїздив до Києва для переговорів з Центральною Радою і уклав з нею угоду, якої він пізніше не дотримувався.

¹⁵⁵ «Киевская мысль» – щоденна політична і літературна газета ліберально-буржуазного спрямування. Видавалася з 1906 до 1918 років у Києві російською мовою. Боролася проти більшовизму, відстоювала інтереси партії конституційних демократів. Тут вона згадується як газета, яка боролася проти Центральної Ради і підтримувала колонізаторську політику Тимчасового уряду Росії.

богданівців¹⁵⁶ і знуцання з полуботківців¹⁵⁷, концерти на демократичній нараді...

Ні, ми не віримо російській демократії!

Така моя віра. Але як безмірно бажається, щоб воно було останнім проявом тяжких наслідків минувшини, як хочеться позбутись цієї отрути зневір'я і радісними очима глянути в радісні очі щиро братської демократії, що вірна до кінця своїм ідеалам свободи; що не тільки не зазіхає на свободу інших, а навіть дбає про збільшення їхньої свободи, що добровільно відмовляється від панування над нами і йде до нас будувати автономію, йде просити прощення за віковий гніт їхнього самодержавства...

Так, бажається разом творити «нашу і вашу» свободу, але нам в ім'я єдності революційного фронту велиться будувати тільки свободу... російській буржуазії, тому ворогові, що душить і немилосердно нищить Україну.

Українська демократія ще не забулась гіпнозу московського панування, і як багато є на світі тих, що думають: царська влада «від Бога». Так, у нас багато думають, що московське панування на Україні – також «від Бога», що ніяк не можна нам бути без наказів з Петрограду... І так думають під час революції. Воістину ми не любимо і не хочемо свободи! Воістину ми заслужили того, щоб бути рабами. Демократичні умови миру не для нас, які годуються від столу господ своїх.

І коли ми не знайдемо в собі сили гніву, щоб кинув нас на боротьбу з усіма наскоками, відкіль би вони не траплялись, ми мусимо погодитись на всякі умови миру і покірно підставити голови під обух централізму. Де ж достоїнство борців за свободу?

---

¹⁵⁶ Розстріл богданівців – М. Шаповал згадує безпрецедентну подію, яка сталася 8 серпня 1917 р. Український полк ім. Богдана Хмельницького від'їздив з Києва на фронт. У районі Поста-Волинського кирасири війська Тимчасового уряду за згодою полковника Оберучева з насипу обстріляли ешелон. З-поміж сплячих українських воїнів близько ста було поранено і 16 вбито.

¹⁵⁷ Знуцання з полуботківців – мається на увазі роззброєння українського полку ім. гетьмана Полуботка, в обов'язки якого входив захист Центральної Ради.

МИКОЛА ШЛЕМКЕВИЧ (1894–1966)

Микола Шлемкевич (псевд. і крипт.: М. Іванейко, Р. Срібний, С. Вільшина, М. Ш.; 27.01.1894, с. Пилява, тепер Бучацького р-ну Тернопільської обл. – 14.02.1966, Нью-Джерсі, США] – український публіцист, редактор, видавець, громадсько-політичний діяч.

Народився у родині священика. 1912 р. закінчив гімназію у Львові і почав студіювати філософію у Віденському університеті (Австрія). Під час російської окупації Галичини 1915 р. був заарештований і вивезений до Сибіру, де перебував до революції 1917 р. Згодом переїхав до Києва. У 1918–1919 рр. працював у редакції київської «Робітничої газети». Перебував у Києві і на Київщині 5 років. Повернувся до Галичини та виїхав до Відня для продовження студій в університеті, які закінчив 1926 р. докторатом з філософії. У 1928–1929 рр. продовжував філософську освіту у Сорбонському університеті (Париж).

Після повернення до Львова співпрацював у відновленому Д. Донцовим «Літературно-науковому віснику». 1934 р. в НТШ видана його праця «Філософія». Спільно з Д. Палієвим заснував політичну організацію «Фронт національної єдності». Став співредактором журналу «Перемога», щоденної газети «Українські вісті» й тижневика «Батьківщина». Під час Другої світової війни був співредактором львівського журналу «Наші дні» та редактором книжкових видань «Українського видавництва» (Краків-Львів), яке випустило низку книг: «До джерел» М. Зерова, «Патетична соната» М. Куліша та ін. 1942 р. був обраний дійсним членом НТШ, яке існувало у Львові нелегально. Після війни вчителював в українській гімназії у Верхтесгадені (Німеччина), брав участь у реорганізації Українського

державного центру та утворенні Української Національної Ради, започаткованому проф. В. Кубійовичем виданні «Енциклопедії українознавства». Виступав як публіцист і співредактор журналів «Проблеми», «На чужині» та ін.

1949 р. переїхав до США і поселився спочатку в Елізабеті, а потім в Крендорфі, неподалік Нью-Йорка. Працював уповноваженим «Енциклопедії українознавства», був співорганізатором Союзу українських національних демократів, а згодом заснував Український науково-публіцистичний інститут. Написав і видав книги: «Українська синтеза чи українська громадянська війна» (Мюнхен, 1946, 1949), «Загублена українська людина» (Нью-Йорк, 1954), «Галичанство» (Нью-Йорк, 1956), «Верхи життя і творчості» (Нью-Йорк, 1958). Був дійсним членом Української академії мистецтв і науки в США. Видавав журнал «Листи до Приятелів».

Українська журналістика в іменах. – Вип. III. – С. 326–327.

КОНСОЛІДАЦІЯ ДУШ

*А доброзичливицям рукам
і покажи, і помози,
святую силу ниспошли.
А всім нам вкупі на землі
єдинодумліє подай
і братолюбіє пошли.*

Т. Шевченко. 27.5. 1860

З однієї матері – української землі – вийшли ми в ім'я однієї, спільної нам ідеї: української державної свободи. І вийшли ми під натиском одного і тог самого ворога. Однакові: наша доля і наше призначення. Ми вже навіть усвідомлюємо собі ту правду. Зокрема минулий рік дав українству великі осяги в напрямі тієї консолідації – і створення Української Національної

Ради це тільки зовнішній вияв усвідомленої спільноти. Українці знайшли єдиномисліє в найзагальніших справах.

Але, щоб єдиномисліє було стійким і тривалим, треба ще глибшого утвердження. Треба ще того, що в Шевченка стоїть поруч з єдиномислієм – треба ще братолюбія. Створити ту глибоку підвалину нашої скитальської спільноти – це основне завдання біжучого року. Коли й це нам пощастить, тоді в п'ятидесяти роки 20-го сторіччя зможемо ввійти з довір'ям до себе та з оправданими надіями.

Задля тієї, вже не назверхньої, політично-ідейної, але глибшої сердечної консолідації – треба винести з душевних комор гори сміття із минулих літ, багато нехиті, гніву й образ, винесених із внутрішньої громадянської війни. Треба провести широку українську амнестію.

Не йде тут про забуття кримінальних злочинів, братовбивств і грабежів, зради. Це – речі приналежні до засягу діяння суду української держави. Всьому тому отмщеніє і він воздасть. Йде про все те, що не підпадає під карний кодекс, але морально затроює українське підсоння.

Порівняємо часто нашу спільноту з родиною. Тож повинні ми і в нашій національній спільноті здійснити те, що в кожній родині відбувається майже щоденно. Окремі її члени мусять прощати собі взаємно різні прогріхи й образи, мусять проводити «амнестію» тих частих провин, що іноді гірше одноразового злочину затроюють взаємини.

Таку амнестію мусять здійснити велика українська родина. Вона – політично сконсолідована – мусять забути і простити собі багато. Мусять позбутися всіх упереджень і зробити в душі своїй порядок, наче перед великим святом у хаті. Вона мусить вимести сміття минулого і йти в нове життя з твердою постановою і з щирою обітницею дальшої чесної співпраці та чесного суперництва.

Хтось недовірливий може тільки посміхнеться і скаже, що такі заяви нічого не коштують і до нічого не зобов'язують. Це – на жаль –прикрій досвід з недавньої української війни всіх проти всіх. А все ж не вся правда за скептиками і зневіреними. Є якась зобов'язуюча сила в прилюдно сказаному слові – і ту силу відчуває кожна людина і кожна група. Є ще громадська думка, яку можна зводити, обдурювати, але тільки до часу. Кожна зламана заява і кожне недотримане слово безчестять людину і партію. Брехня має такі короткі ноги і її проповідників і практиків засудить своє ж суспільство як не сьогодні, то завтра.

Ініціативу внутрішнього, чуттєвого переставлення, ініціативу амнесії повинні перейняти ті кола, що їх роль в суспільстві просто накладає на них той обов'язок, і ті що їх гарячого слова в тій справі ми досі ще тільки чекаємо. Перше місце належать церквам. Вони самі пройнявшись духом взаємної любові і терпимості, повинні переконати громадянство, що мало ще людськими і янгольськими мовами говорити про згоду, бо коли любові немає, тоді і ті слова і те громадянство як мідь ота дзвінка і бубон гудячий...

Разом із церквами повинні нарешті промовити творці духовної культури – вчені, письменники, мистці, пам'ятаючи дальші слова апостола: коли маю дар пророкування і знаю всі тайни й усе знання і коли маю віру, щоб переставляти навіть гори, але любові не маю, то я – ніщо!

Починаю тим повинна захопитися і нова молодь, що мріє про шляхетне, не розбишацьке лицарство, і такі організації, як Пласт, що взяли лицарську за свій виховний ідеал, пригадуючи слова того ж послання: І коли я роздам усі свої маєтки і коли віддам своє тіло на спалення, але любові не маю, – то не матиме вартості моя жертва...

Тільки така душевна консолідація оздоровить нашу скитальську спільноту. В наших душах накіпіло невдоволення долею і воно шукає розряду. І знаходить його звичайно в напрямі найменшого опору. Бо

протиставитися справжньому спричинникові нашого лихоліття, могутньому ворогові – тяжко. І наш жаль до світу заспокоюємо – на радість ворогові – внутрішніми суперечками і боротьбою. Прояснення нашого душевного підсоння шляхом взаємопрощення скерує наше почуття кривди – проти ворога, що посів нашу батьківщину. І очищена українська революційність стане співтворцем державності, спрямовуючися не проти зав’язків власних авторитетів і власної влади, але проти спільного нам усім ворога і супостата.

ОРГАН ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ **(ідеї до філософії публіцистики)**

Стало вже нудною правдою, що публіцистика та її предметний вираз: преса – це одна з найбільших світових потуг. Цій правді відповідають слова папи римського, одного з недавніх, про апостола Павла: коли б він – припустім – жив сьогодні, був би публіцистом. З нею погоджується і відомий випад Фр. Ніцше: мовляв, теперішні люди туманіють завдяки часописній лектурі... В кожному випадку публіцистика виросла у величезну силу чи то в добрі, чи то в злі.

Публіцистика і політика

Ріст впливу публіцистики це рівнобіжне, функціонально зв’язне явище з розширенням змісту того, що окреслюємо поняттям нації. Колись нації в повнім того слова значенні була тоненька плівка, що її творили володар, його володар, придворні. Згодом те поняття включає щораз глибші суспільні верстви. Сьогодні поняття нації зливається з поняттям народу. Звідси горда назва, що її вже починають уживати для вільних народів з демократично-республіканським укладом, назва «королівського народу» або «народу-царя».

У княжій Русі-країні нацією були князь і його дружина. Одночасно до співучасті у владі, себто до входу у націю, голоситься боярство. В державі війська запорізького нацією, себто повноправними громадянами і

співучасниками влади, є козаки, а внутрішню суть соціально-політичних натуг цієї держави можна окреслити як тиск народу за вступ у ряди нації, себто у ряди козацтва. Третя українська держава це вже «народна республіка», держава народу, де владу справляє його ж найвища верхівка, народна інтелігенція, на основі загального вибору. Народ стає нацією, нація зливається з народом. Ці ствердження важні незалежно від республікансько-монархійних дискусій і зударів. Сьогодні, зокрема в українському світі, питання республіки чи монархії це питання форми правління або більше технічне питання. І в одному і в іншому випадку не змінюється факт зрівняння нації і народу. Це питання конституції зближеної до американської чи англійської, але і тут і там суто народовладної. Це питання народньої республіки чи народньої монархії.

Відповідно до такого розвитку, колись рішала в державі думка володаря, дружини, бояр. Її можна було виявити і оформити на вузьких нарадах. В другій державі рішала думка гетьмана, булави, іноді загальної т.зв. чорної ради, але завсіди це думка обмеженої верстви, що наявно ставала замкнутою суспільною клясою. Сьогодні рішає думка народу, точніше думка інтелігенції, що виростає на ґрунті всіх кляс: селян, робітників, урядовців і т.д.

Головним органом, де виявляється, згущується, і навпаки де створюється, кристалізується і формується ця сьогодні рішальна сила, ця народня думка, – стає преса, публіцистика. Оце джерело їх сучасного значення. Преса, публіцистика формулює зачатки народньої думки в її різноманітному багатстві. В такому уже більше окресленім і згущенім виді вона передає ті думки в її різноманітному багатстві. В такому уже більш окресленім і згущенім виді вона передає ті думки до загальної дискусії, до оброблення й оформлення. В критичнім млині ті думки дістають щораз ясніші і виразніші риси і щораз об'єктивнішу цінність. Вони в кінці стають

дзеркалом, що відбиває народні погляди в їх уже зведених до кількох типів різнонародності.

Для здорового функціонування сучасної держави такий вияв того, що можна назвати об'єктивним розумом народу, конечний. На згідності з ним полягає об'єктивна розумність влади, а згідність її з народним розумом це й є основа народовластва. Внутрішньою суттю всіх виборів, зборів, віч, нарад і т.д. є вилучити з хаосу настроїв і особистих гадок по можливості загальній, уже устійненій осад народньої мудрости. Верстатом, де переломлюється, очищається від усіх випадковостей і остаточно виявляється народня думка, є преса.

Звідси великий респект, який всі справді свобідні народовладні держави виявляють перед пресою, як органом вільного формування громадської opinii. «Громадська думка – читаємо в органі американського управління в Німеччині – це вітер, що напинає вітрила на човні історії і переганяє його через струю доби». Звідси і відклик до слів еспанського мислителя Ортега Гассет: «Іноді може дійти до стану, коли взагалі громадська думка не існує. Але природа не терпить порожнечі, тож порожнє місце, що постає через брак громадської думки, займає брутальна сила. В крайності та брутальна сила виступає як намітка народної opinii. Коли б ми хотіли якнайзагальніше висловити закон публічної opinii в формі гравітаційного закону історії, тоді б прийшли ми до формули, яка годиться з давньовідомою, достойною і слушною, але банальною правдою: не можна правити проти громадської думки». Обережніше ту правду можемо висловити так: не можна, принайменше розумно, отже і на довшу мету, правити проти раціональної пересічі, що створюється в суспільстві і висловлюється щораз ясніше і виразніше його свобідною публіцистикою.

Оце правна основа політичного значення преси, і великої поваги, що в свобідних суспільствах зазначають її чільні публіцисти. Звідси таке зближення політики і публіцистики, дуже часто до злиття в одній особі.

Після того зрозумілішим будуть нам слова про апостола Павла, цитовані на початку. Сьогодні, будуючи церкву, себто спільноту віри із розкиданих громад, апостол Павло був би в подібнім становищі, що політик, який із окремих душ, переконуючи їх і переконуючи їх і приєднуючи для своїх задумів, творить свої політичні органи: товариства, клуби, партії.

Після всього сказаного стають зрозумілі, парадоксальні на перший погляд слова Ніцше, що так часто виявилися проти волі автора пророчими. Де настає порожнеча і місто свободної громадської думки займає брутальний диктат, там дійсно знову ж преса стає органом отуманення суспільства, себто органом наказної пропаганди, агіткою, що має заслонити правду. Приклад недавньої Німеччини і куди яскравіший приклад совітів справді підтверджують слова німецького філософа.

Справою совісти українства на еміграції стає добре передумати і проаналізувати ситуацію і внутрішню цінність своєї преси. Чи є вона органом формування громадської opinio, вилуцування тієї раціональної пересічі, зрілої до того, щоб бути основою політичної дії; чи деякі об'яви не свідчили б про те, що й у нас іноді прокидається охота спихати пресу на рівень засобу отуманення суспільства, особливо коли в боротьбу з поглядом супротивника вводиться не свій, яскравіший і правдивіший, гостріший погляд, але брутальну силу, що – як каже цитований еспанський філософ – намагається заступити громадську думку.

Коли говоримо про значення преси в політиці й одночасно бачимо його в виявлюванні раціональної пересічі, що творить ядро громадської думки, то це ніяк не треба розуміти як заперечення всякої оригінальності, блиску, таланту в публіцистиці. Навпаки, оригінальний талант дає виразніший, яскравіший вислів мислям, він виявляє різкості, навіть крайності. А тоді пересіч стає гармонією великих натуг, а не тільки чистою нулькою, або дрібною рівновагою дрібних напружень.

Публіцистика в духовній культурі

Не менше значення і ще може цікавіше місце займають сучасна публіцистика та її вияви – журнали і часописи – в площині духа. Вже сам зовнішній вигляд сучасного репрезентативного тижневика діє естетично. Добре складений часопис, з відповідно розміщеним матеріалом, добре підібраними і графічно виведеними заголовками, з добірними ілюстраціями – це своєрідна мистецька композиція. Над нею в належно поставлених редакціях і друкарнях працюють мистці-фахівці. Коли в нашій пресі ця сторінка залишає і залишала ще багато до бажання, то це наслідок матеріальної убогости незалежної української преси, або як підчас війни чи сьогодні наслідок дуже тяжких технічних умов. Але і у нас смак у тому напрямі виробляється і наші вимоги до редакцій і видавців ростимуть і віримо – заспокоюватимуться ними.

Коли вже мова про мистецтво, то і змістово сучасні журнали, мистецькі сторінки і додатки до щоденної чи тижневої преси відіграють величезну роль. Вона подібна до ролі політичної преси. Я там, так і тут, в зударі різних поглядів, критичних аналізів, естетичних студій витворюється і оформлюється смак суспільства і разом із тим усвідомлюється стиль доби. Сьогочасний журнал заміняє колишні дискусії. Він має перевагу над дискусіями тому, що в тривкій формі писаної розправи слабне, а то і зникає обрахована тільки на хвилинний ефект оздобність і афектованість промов, а місце блискучої іноді, але звичайно слабшої значно імпровізації займає докладна продуманість і прецизність мислі і відповідального вислову. Сьогодні трудно думати про літературно-мистецьке життя й розвиток без дискусійних журналів.

Не менше значення журналу в ділянці науки. В коротких оглядах, передачах змісту, у витягах, уривках, критиках знайомиться учений і зацікавлений наукою світ із найновішими творами. На основі такого знайомства рішаються окремі працівники чи любителі науки простудіювати той чи інший твір. В журналах випробовуються нові задуми, нові відкриття й

ідеї, передискутуються, виправляються, навітлюються критично з різних сторін і аж тоді появляються в зрілішому, більш упевненому вигляді в окремих творах. В журналах у формі причинків, додатків і т.п. збираються матеріали для будучих великих наукових будівель. Коротко: науковий журнал це необхідний нині верстат наукової праці, своєрідна лабораторія – місце співпраці і зустрічей.

Досі говорили ми про журнали, зокрема про журнали з окресленим літературним, мистецьким, науковим обличчям. Перехід до часопису творить мішані типи журналу, якого зразок мали ми в нашій довголітній і заслуженій «Літературно-Науковій Віснику». Сучасний добре редагований щоденник або тижневик (тип особливо впливовий і гарно поставлений у Франції) це простора сцена, де виступають усі ділянки духа: політика в вузчій того слова розумінні, література, мистецтво, наука, філософія, також економіка, техніка, фізкультура, усе в устійненій порядку. Таким діпазоном, всеохопністю людських зацікавлень, сучасний часопис функціонально споріднений із загальним світоглядом. Адже під світоглядом розуміємо порядок мислей наукових, мистецьких, релігійних; порядок з погляду якоїсь осередньої ідеї. Часопис із виразним ідейним обличчям і добре заступленими ділянками духа і життя – стає речником світогляду того середовища, в якому зроджується й яке висловлює.

Преса, зокрема щоденник чи тижневик, найвпливовіші і найбільш поширені її з'яви, є акумуляторами думок, осередок згущення і висловлювань, синтетичними намаганнями підкорити різноманітність життя і мислей якійсь одній ідеї, одному задумові, в рямах одного порядку. Але тим дістає преса ще й деяку подібність до синтетичних тенденцій в ділянці мистецтва, яких яскравим виразом є сцена, театр. Театральна вистава – це своєрідна синтеза мистецтв у рямах одного задуму, одного переживального змісту. На театральну виставу складається і поезія (мистецтво слова і мислі), і плястика, яка сьогодні так сильно співдіє в оформленні вистави, в створенні

відповідної декорації, в розміщенні і вигляді дієвих осіб. Далі музика (слова і співу), хореографія і т.п. Коли залишимося в дотеперешнім образі і снуватимемо порівняння далі, тоді сцена-кін – це сторінки часопису. Сьогодні і та сцена хоче бути рухомою як сторінки, що обертаються залежно від бажання читача. Актори це автори статей часопису. Режисер це головний редактор, що komponує в ім'я якогось задуму цілість.

Ті аналогії можемо виводити далі. Вчений, мистець, що творять у самоті, мають більше посередній зв'язок із широкою публікою, народом. Вони творять для вузких кіл. Учена доповідь, авторський вечір не є сьогодні найзвичайнішими зустрічами творця зі споживачем. Часопис і театр зустрічаються з публікою і промовляють до неї безпосередніше. Народний тижневик і аматорська вистава це ж найзвичайніша культурна розвага нашого селянина в «Просвіті» рідного краю і нашого емігранта в таборових скупченнях. І знову пригадуються слова цитованого вже Фр. Ніцше: довкола творців нових цінностей кружляє світ, але довкола акторів кружляють людські базарі. Ту думку можемо, пристосувавши до наших міркувань, висловити так: довкола великих мислителів і мистців кружляє світ, незримо кружляє він, але мистцям сцени і часопису, акторам і редакторам, плеще нарід, і серцем і мізком повертається до них. Вони – театр і часопис – стали сьогодні духовим сонцем, що за ним повертаються соняшники людських душ.

Тому доля і недоля славних акторів і редакторів такі подібні. Признання оплески, ясне світло рампи або свідомости, пахучі китиці й світючі очі, задивленість і заслуханість, але і камінь кинутий у голову редактора, як колись пляшка, що в Шекспірівському театрі летіла на сцену з рядів публіки в актора, що їй не догодив. Актори і редактори часто стають володарями сердець і мірою того, що має бути, і що цікаве й важне. Але і актор і редактор мусять щодня наново здобувати славу й оплески і наново документувати і виправдувати свої претенсії і признання. А ласка народу їздить на бистрих

конах і іноді залишає позаду свого вчорашнього облюбленця. Звичайно коротко і тільки винятково поза смерть сягає слава актора і редактора у протилежності до мислителя і письменника, що у них найчастіше аж смерть відчиняє двері загального признання і пошани.

Тим-то і суспільне становище обох служителів духа має деякі подібності. Треба порівняти наприклад недавнє ще відношення непохитних у своїй чеснотливості матрон до зірок сцени і екрану. Була у нього цікава суміш одвертого негодування і пильно прихованої заздрости. Розгляньмося навкруги нас. Чи не відчуваємо чогось подібного в поставі мистців, зокрема поетів, консервативних у своїй задивленості в минулі дні романтичного культу? Або ще інший приклад, відношення правовірного вченого, для якого немає поважної думки нижче 10 аркушів друку і 10 посилачів на сторінку, до публіциста. В усіх тих життєвих випадках перед нами строката китиця почувань, в якій запаху змішані і заздрість за блиск, живу славу і безпосередній вплив, і погода родовитого, але збіднілого і сьогодні трохи обезціненого пана до багатого парвен'ю-проходимця. Безпосередність у відношенні до народу дає і в ділянці театру і в ділянці преси ще один паралельний наслідок, а саме особливо широко розп'ятий діапазон вмілостей і знання. І серед ученого і мистецького світу є ступні є ціла ієрархія перших зір. Наукою безпосередньо цікавляться невеликі кола вчених, учителів, коротко вищі кола інтелігенції. Велике – хай простять нам уживання цього, занадто часто невтишеною тугою проказуваного слова. Велике мистецтво зрозуміле для широких мас, за допомогою критики, журналів. Але, як було сказано, *panem et circenses*, духового хліба і мистецької розваги у формі часопису й театру хочуть усі без різниці інтелектуального розвитку. Звідси повідь дилетанства, навіть спекуляції на тім загальнім хотінні, на тій всенародній тузі.

Публіцистика в українській духовній культурі

В українськiм свiтi духа публiцистики особливiшi. В Нiмеччинi чи Францiї свiтогляд нацiї, бодай вiд 19 сторiччя, оформлюється головнo в високих науково-навчальних осередках: академiях, унiверситетах. Носiї фiлософiї тих народiв, це найчастiше професори фiлософiї. I Кант i Фiхте, Шелiнг, Гегель, також Шопенгауер аж навiть i до фiлософа-фiлолога Фрiдрiха Нiцше, чи сьогоднi Гайдегера i Ясперса, займали довший чи короткий час унiверситетськi катедри. Францiя 18 сторiччя, Францiя Русо i Вольтера, але й учених енциклопедистiв, в 19-iм, особливо в другiй половинi, ввiйшла в те саме русло, i вже найблискучiше iм'я її мислi наших часiв, Анрi Бергсон – це професор. Але й не професорськi великi постатi, як Огюст Конт, це в кожнiм випадку типовi вченi.

В нашiм свiтi не зовсiм так. Коли говоримо про українськiй свiтогляд, думаємо для давнiх часiв про Сковороду. Коли б Сковорода жив Сьогоднi, вiн був би правоподiбно промовцем i публiцистом. В новiшi часи подiбно. Творцям свiтогляду, що в його пiдсоннi живемо, є постатi як Драгоманов, Грушевськiй, Франко, Липинськiй, Липа. Україна мала i має i заслужених фiлософiв по фаху, але вони залишилися звичайно ученими вчителями й iсториками фiлософiї, а не творцями свiтогляду i вчителями життя.

Як пояснити таке цiкаве явище? Може причиною його тiльки наша молодiсть, брак тяглої шкiльної традицiї, яка на заходi йде вiд монастирськoї схолястики аж до сучасних унiверситетiв. Просто ми не мали ще наших свобiдних фiлософiчних катедр в українськiх унiверситетах. Може звiдси слабiсть впливу вченого, що так скажемо катедрального, свiтогляду на наше життя. Може... Одначе пригадаймо, що i тi наші слов'янськi сусiди, якi були в кращiм становищi i могли свобiдно плекати фiлософiю в своїх багатих академiях i унiверситетах, як наприклад росiяни, поляки, чехи були i є в подiбнiй до нас ситуацiї. I в них найвпливовiшi свiтогляди йшли вiд письменникiв i публiцистiв, а не вчених професорiв. Iмена Герцена, Чернишевськoго, Добролюбова, чи коли треба й Льва Толстого, що став iз

мистецького письменника письменником публіцистом, свідчать про те ясно. Хто з Учених професорів Філософії міг би зрівнятися з названими у світоглядів впливі? – Поляки мали також видатних вчених на філософічних катедрах, що їх прізвища можемо знайти в енциклопедичних історіях філософії. Та на життя і живу мисль Польщі їх вплив слабкий, в кожному випадку не може навіть рівнятися з впливом якогось Бжозовського, Фельдмана, Дмовського, отже знову більшого формату публіцистів. Чеську філософію репрезентує в світі ім'я Масарика.

ОРКЕСТРА БЕЗ НОТ І ДИРИГЕНТА

(Кілька заваг до дискусії про пресу)

«Де ви, сучасна старшино вкраїнська, що новітньою зброєю духа – пресою і книжкою – володіючи силою свого духа нову вір вкраїнську творите? І яку нову думку вашу сучасний грамотний народ український прочитавши та діла ваші побачивши, за свою прийме і з нею голови свої на боротьбу, на смерть за Україну понесе?» – писав Вячеслав Липинський, звертаючись до українських журналістів на еміграції в 1922 році.

Коли в Києві шалів терор воєнного комунізму, прийшли чекісти до Сергія Єфремова і зажадали: «Видай зброю!». Єфремів сидів саме за столом і писав. Встав і, подаючи своє перо чекістам, сказав: «Оце моя зброя».

Преса це дійсно зброя, «зброя духа». Така зброя сильніше б'є, як гармати і бомби. Громадянство не повинно вимагати від своєї преси нічого іншого, як тільки одного: щоб вона була доброю зброєю народ в обороні його загроженого життя духовного і фізичного. Підкреслюємо: зброєю народу, а не засобом внутрішньої громадянської боротьби одної групи чи партії проти іншої, або навіть зброю в особистих порахунках між поодинокими людьми.

Справа української преси стала проблемою. В тому є якийсь парадокс, бо преса це саме той орган громадського життя, який має розв'язувати

проблеми. В цьому числі містимо основну статтю М. Шлемкевича про пресу, статтю, яка сягає до основ, з яких треба розглядати сучасну кризу української преси. Крім того хочемо на цьому місці висловити кілька думок до дискусії про проблеми української преси – з погляду практичних вимог сьогодення.

Що бракує сьогдній пресі?

Передусім бракує одної-єдиної професійної організації, яка охопила б усіх професійних журналістів без огляду на їх політичні переконання. Як довго нема такої єдиної організації, нема того органу, який міг би успішно впливати на формування українського відтинка.

Вільна українська преса на чужині це майже одинока сьогдні зброя, яку наш народ використовує для оборони своїх прав. Тому їй випадає незвичне відповідальне завдання – тим більше, що інші організації національного життя, наприклад, школа, наука, книжкове видавництво, театр, мають трудніші умовини на чужині, ніж мали в рідному краю. Одинока преса має тут умови ліпші від тих, що їх мала вдома, бо немає тут найзлішого ворога преси – цензора.

Наша вільна преса закордоном це здобуток історичного значення. Саме тому спадають на цю прес видання історичного масштабу. І тому в добі найстрашнішого поневолення батьківщини це вільно її вживало на внутрішню громадянську війну. Це не значить, що ми за мертвою тишиною; навпаки, хай буде боротьба і змагання, але таке змагання, що буде і скріплює національну спільноту. Хай змагаються світогляди й ідеології, щоб внутрішнім змістом і багатством їх політичних, соціальних і культурних програм здобували прихильників і признання загалу. Така боротьба вийде тільки на добро загальній справі, бо з неї викристалізується об'єктивна правда українського життя і збагатиться його зміст.

Наша преса на чужині це одинокий сьогдні виразник української національної думки. Що дає наша преса, тим мусить жити еміграційне

громадянство і тим мусить заспокоювати свої духові потреби. Тому з пера українського журналіста разом з чорною фарбою мусить спливати на папір якийсь духовий зміст. Він мусить чути на собі обов'язок творчості – бути творчим у площині політичної думки значить не тупцювати на місці, перелицьовуючи черговий раз старі, інколи вже зовсім спорожнілі й вилинялі гасла, тільки йти вперед в шуканню причин наших національних катастроф, в шуканні розв'язки найбільш наболілих проблем. Йти вперед в пізнанню політичної дійсності, в пізнанню сутніх сил, які керують народами, що рішатимуть про майбутній розвиток світу. Йти вперед в шуканню щораз кращих шляхів для здійснення національної мети. Спрямовувати думку читачів на нерозв'язані ще проблеми національного життя і тим заставляти їх до співпраці у творчому процесі, змагатись з інерцією маси – одним словом: вести і політично виховувати.

В сьогodнішній українській пресі, яка так гарно розвинулась, - що свідчить про організаційний хист тих, які її творили серед дуже трудних технічно-матеріальних умовин, і про громадське вироблення загалу, що цю пресу піддержує – переважають відосередні тенденції над доосередними. Це наслідок нашого недержавного життя, але це загроза на майбутнє. При відсутності інших органів національного життя, що могли б координувати всі громадські прояви і нейтралізувати відосередні тенденції, така преса може стати – коли розвиток піде далі в тім напрямі – чинником розпорошення громадянства. Сьогodні кожний пресовий орган це окрема республіка, яка не визнає над собою ніякого надрядного чинника, за виїмком своєї партійної влади (а партії в більшості теж не визнають над собою нікого). В такій ситуації наша преса нездібна перевести якусь акцію загальнонаціонального засягу. Таких акцій, що чекають ще свого розгорнення, багато. Одна з перших, як повинна була виконати преса – спопуляризувати необхідну конечність консолідації цілого громадянства довкруги одного законного

державного центру. Це завдання досі не переведено в діло. Преса має в тому свою пайку вини.

Преса поділена сьогодні на два табори: куківський і протикуківський, які не знаходять спільної мови з собою. В обох таборах діють різні сили – доосередні, які сприяють об'єднанню, і відосередні, які йому перешкоджають. А якщо преса станула б одностайним фронтом проти всіх відосередних сил, то вона зробила б велике діло: витворила б відповідну атмосферу, без якої не може прийти до національного об'єднання. А воно мусить прийти, і то якраз серед еміграції в Німеччині, де найбільше насилання політичного думання. Ми бачимо, як з еміграційних середовищ у Німеччині той двоподіл переноситься – наче пошесть – на всі інші осередки українського життя закордоном. Сьогодні вже всюди – в Бельгії, у Франції, в Англії, в Америці – маємо той самий двоподіл. Яка це вимріяна нагода для всіх темних сил, що хочуть нам шкодити!

Замість взаємно себе обвинувачувати на сторінках преси і доказувати, хто більший, а хто менший демократ, або хто ліпший, або гірший націоналіст (з чого посторонній обсерватор, який про Україну не знав би нічого більше, як те, що йому подає наша преса, мусив би прийти до переконання, що в нас нема ні добрих демократів, ні добрих націоналістів) – подбаймо перш за все, щоб вияснити і самим собі і зовнішньому світові ті незвичайно складні умовини, серед яких жив наш нарід в останніх трьох десятках літ. Бо досі галичанин не знає, як жили, як боролись і який досвід при том здобули придніпрянци, а вони знов не знають, в яких умовах жили галичани. Отже чи можна дивуватись чужинцям, коли вони в наших справах мало визнаються?

Зробім це, виходячи з одиноко випускального становища, зі становища нашого національно-державного інтересу, не зважаючи на такі чи інші уподобання сильних світа того. На наших очах закінчився один великий етап в історії Європи і історії українського народу. Політична еміграція повинна зробити підсумки пройденого шляху. Але ці підсумки будуть лише тоді

правильні, коли в оцінці минулого піднесемось понад вузько-партійний егоїзм. Тільки закинувши партійні мірила зможемо оцінити, що було правильне, а що помилкове. Вміти признатись до помилки – це велика політична чеснота. Помиляються навіть великі державні мужі могутніх народів; ніщо дивного, що й ми робили помилки. Нема в нас політичної групи, яка б не мала за собою помилок, але й немає такої, яка б мала тільки самі помилки. Подумаймо, скільки зискали б морально серед нашого громадянства – скажімо, наприклад – соціалісти, якщо б вони здобулися на громадську відвагу і признались до помилок з 1917–1920 років, або націоналісти, якщо б хотіли признати свої помилки. Це можна сказати про кожний політичний рух. Еміграція – це саме нагода для перевірки нашого духовного і політичного арсеналу, нагода для переведення загального іспиту совісті. В цьому полягає політичний поступ, який є передумовою здійснення національної мети. Хто має це все зробити, як не зробить того наша вільна преса?

Ми глибоко переконані, що об'єктивне й річеве вияснення всіх тих проблем, а зокрема вияснення умовин з часу II світової війни, коли наш нарід опинився між молотом і кувалдом двох потужних і рівно нам ворожих сил – може викликати в кожного чужинця доброї волі тільки респект до нашого народу.

Безсумнівно преса має право критики. Це її привілей. Але з кожним привілеєм зв'язані певні обов'язки. Усяке суспільство так довго годиться з привілеями якоїсь групи, як довго вона впрадує їх якимись обов'язками. Привілей прилюдної критики вимагає, щоб та критика була справедлива і доброзичлива, щоб була диктована почуттям національно-державного інтересу, щоб була позитивна і тактовна. Це обов'язки кожного привілею на критику.

Цей привілей критики підносить журналістичне звання на один з найвищих щаблів у ієрархії тих звань, які виповнюють громадське життя.

Перед журналістом відкриті всі двері – до міністерських кабінетів, до державних канцелярій, до лідерів партій і державних мужів, до міжнародних конференцій і т.д. Всюди в демократичнім світі шанують журналістичне звання і шанують журналістів. Але передусім журналіст сам мусить шанувати свій фах і себе самого. Тут доходимо до самої суті нашої справи. Серед українського журналістичного світу не виробилось ще досі почуття станової чести. Не винні тт. виключно самі журналісти. Заник почуття станової чести це складна проблема не тільки українського, а взагалі модерного світу. Колись, коли ще живе було відчуття органічності суспільного життя, кожний людський колектив боронив солідарно свого доброго імені, своєї чести. Колись, коли швець обманув клієнта, давши йому неповноцінний товар, гільда виключала його зі своїх членів, щоб не приносив неслави спільноті. Так було в усіх станах. До наших часів тільки деякі звання зберегли були почуття станової чести. Сьогодні, в добі масового декласування, те почуття взагалі затратилось. Але воно не сміє пропасти серед українських журналістів. В першу черг серед нас мусить віродитись почуття станової чести, бо без того замовкне совість журналіста, замовкне й почуття національної чести. А тоді журналіст стане лядскнехтом, який продаватиме своє перо том, хто більше заплатить...

Якщо б свідомість у привілейованого становища стала власністю всіх сьогодні активних журналістів, вона б піднесла тон і рівень української преси. Ми перестали б писати «на коліні», а пригадали б собі, як радив колись Марко Аврелій – писати так, «наче б твоє писання було останнім твоїм словом у житті». Тоді й тон пресових полемік – без них не обходиться ніяка вільна преса – став би вибагливіший і шляхетніший. Навіть будши вигнанцями, емігрантами й діпістами, можемо дозволити собі на люксус пристойного тону в полеміці. Тоді навіть у суперечці будемо ставитись з пошаною до противника, а це зобов'язуватиме його до того самого. В висліді того піднесеться загальний тон у всіх людських взаєминах.

Ці завваги диктовані турботою за добре ім'я українського журналіста. Ми спостерігаємо, що критичні кола серед загалу читачів стають щораз вразливіші на пункті недоліків нашої преси. Це здоровий прояв, з ним не можна не рахуватися.

Закінчуючи ці наші думки, хочемо підкреслити, що ті недоліки, на які ми вище звернули увагу, не відносяться до всієї української преси на чужині; є серед неї журналісти, є і пресові органи, які в такій же мірі, як і ми, розуміють історичне завдання сьогоденної преси і мають ті самі бажання. Але вони з різних причин не надають тону в оркестрі української преси, їх – нажаль – приглушують інші тони. Шкода, що та оркестра грає без нот і без диригента. Ми бажали б, щоб вона здобулась на великі симфонії і на нові великі думи українські.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бібліотека української літератури // <http://www.ukrlib.com.ua>. — 2012.
2. Вікіпедія. Вільна енциклопедія // <http://uk.wikipedia.org>. — 2012.
3. Історія української преси. Хрестоматія : навч. посіб. / упоряд., автор іст.-біогр. нарису та приміт. О. Г. Мукомела. — К. : Наша культура і наука, 2001. — 352 с.
4. Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ століття // уклад. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко. — К. : Дослідницький центр історії української преси, 1999. — 448 с.
5. Твори з літератури // <http://tvory.org.ua>. — 2012.
6. Українська журналістика в іменах / за ред. М. М. Романюка. — Львів, 1995. — Вип. II. — 338 с.
7. Українська журналістика в іменах / за ред. М. М. Романюка. — Львів, 1996. — Вип. III. — 424 с.
8. Українська журналістика в іменах / за ред. М. М. Романюка. — Львів, 2001. — Вип. 8. — 436 с.
9. Українська література // <http://www.ukrlit.vn.ua>. — 2012.